

CİLT / VOLUME: XII • SAYI / ISSUE: 1 • HAZİRAN / JUNE 2025
ONLINE ISSN: 2529-0045

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY



MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Uluslararası Hakemli Dergi / Biannual Peer-Reviewed International Journal

Yıl / Year: Haziran / June 2025, Cilt / Volume: XII, Sayı / Issue: 1

Online ISSN: 2529-0045

Kuruluş Yılı / Foundation Year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa KURT (Rektör / Rector)

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Baş Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Alan Editörleri / Field Editors

Doç. Dr. Bahar DERViŞCEMALOĞLU, Edebiyat / Literature (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Prof. Dr. Murat ULUSKAN, Tarih / History (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ömer ZÜLFE, Dil-Kültür / Linguistics (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep AKARSLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Nusret GEDİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Burak ÖZSÖZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Rusça Dil Editörü / Russian Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Gülcan İNALCIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Türkçe Dil Editörleri / Turkish Language Editors

Arş. Gör. Dr. Soner ATALAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Burcu SIBİÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Redaktörler / Redactors

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep AKARSLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Gülçin BALAT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Sekretarya / Secretariat

Dr. Öğr. Üyesi Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dizgi / Typesetting

Burcu DİKER, Burcu YILDIRIM, Hakan TEMELOĞLU, Sevinç ZENGİN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Apollinaria S. AVRUTİNA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Olivier BOUQUET (Paris Diderot Üniversitesi, Paris / Fransa)

Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ferhad MAKSUDOV (Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan)

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Elena OGANOVA (Moskova Devlet Üniversitesi, Moskova / Rusya Federasyonu)

Doç. Dr. Elif YILMAZ ŞENTÜRK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Nikolay TELİTSIN (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Dr. Öğr. Üyesi Zukhra ALTMYSHOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan)

Dr. Öğr. Üyesi Faisal HUSAIN (Pensilvanya Eyalet Üniversitesi, State College / Amerika Birleşik Devletleri)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi, Karabük / Türkiye)

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Peter GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Musa QASIMLI (Azerbaycan Milli Elmler Akademisi, Bakü / Azerbaycan)

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Rusya Bilimler Akademisi, Moskova / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Fatih ÜNAL (Ordu Üniversitesi, Ordu / Türkiye)

Prof. Dr. Ramil VALEEV (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Alfıya YUSUPOVA (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan / Rusya Federasyonu)

Dr. Öğretim Görevlisi Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

2025 Yılı (Cilt XII, Sayı 1) Hakemleri / 2025 Year (Volume XII, Issue 1) Referees

Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK (Çukurova Üniversitesi, Adana/ Türkiye)

Prof. Dr. Kezban ACAR KAPLAN (Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, Manisa/Türkiye)

Doç. Dr. Yakup AKKUŞ (İstanbul Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen Seyhan ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul/ Türkiye)

Doç. Dr. Alper ALP (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara/ Türkiye)

Doç. Dr. Ayşe Atıcı ARAYANCAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Osmaniye/Türkiye)

Prof. Dr. Üzeyir ASLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Cengiz ATLI (İğdır Üniversitesi, İğdır/Türkiye)

Doç. Dr. Hasene AYDIN (Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa/Türkiye)

Prof. Dr. Bülent BAKAR (Marmara Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Doç. Dr. Özgür BALKILIÇ (Abdullah Gül Üniversitesi, Kayseri/ Türkiye)

Doç. Dr. Seda BAYINDIR ULUSKAN (Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Yaşar BEDİRHAN (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı/ Türkiye)

Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI, (Marmara Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Doç. Dr. Derya COŞKUN (Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum/ Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Yeşim ÇAĞLAR (Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ/ Türkiye)

Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta/ Türkiye)

Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi, Sakarya/ Türkiye)

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Doç. Dr. Birten ÇELİK (Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara/ Türkiye)

Doç. Dr. İbrahim DUMAN (Yalova Üniversitesi, Yalova/Türkiye)

Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ (Atatürk Üniversitesi, Erzurum/Türkiye)

Prof. Dr. Erkin EMET (Ankara Üniversitesi, Ankara/Türkiye)

Doç. Dr. Ebubekir ERASLAN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla/Türkiye)

Doç. Dr. Gülseren FERMANOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Doç. Dr. Ömer GEZER (Hacettepe Üniversitesi, Ankara/Türkiye)

Prof. Dr. Seval Şahin GÜMÜŞ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Rifat GÜNALAN (İstanbul Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi, Ankara/ Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Gülnar KARA (Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı/ Türkiye)

Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet KARTAL (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir/Türkiye)

Doç. Dr. Ferruh KAYALAN (Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir/Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi, Saim Çağrı KOCAKAPLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Ömer KUL (İstanbul Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Vefa KURBAN (Ege Üniversitesi, İzmir/Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet ÖZDAL (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı/ Türkiye)

Prof. Dr. Hüsnü ÖZLÜ (Milli Savunma Üniversitesi, Ankara/Türkiye)

Doç. Dr. Mehmet Fatih SANSAR (Ege Üniversitesi, İzmir/Türkiye)

Doç. Dr. B. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara/Türkiye)

Dr. Resul ŞAHİSİ (Ankara/Türkiye)

Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli/Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Erdoğan TAŞTAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul/ Türkiye)

Arş. Gör. Dr. Emre TEĞİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale/Türkiye)

Doç. Dr. Abdulhakim TUĞLUK (İğdır Üniversitesi, İğdır/Türkiye)

Prof. Dr. Ayşe ULUSOY TUNÇEL (Aydın Kocatepe Üniversitesi, Aydın/Türkiye)

Prof. Dr. Aydın USTA (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon/Türkiye)

Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 18 80

Faks / Fax: +90 216 777 18 81

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 14 08

Faks / Fax: +90 216 777 14 01

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün uluslararası hakemli yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS İndeks, ACAR İndeks, DOAJ, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory, EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed international journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS Index, ACAR Index, DOAJ, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Tarihî Kayıt'a (*Shiji* – 史记) Göre Fergana Vadisi

Fergana Valley According to the Historical Record (*Shiji*- 史记)

Adile BALCI..... 1

Baltalimanı Antlaşması: Uygulamada Yaşanan Sorunlar ve İhtilaflar

The Treaty of Balta Liman: Problems and Disputes in Practice

Serdar BAY..... 13

Tebrîz Köşk Bölgesi: İlhanlı Emîri Kutlugşâh'a Ait Bir Köşk Mevkii

Koshk District of Tabriz: A Pavilion Site Belonging to Ilkhanate Amir Qutlughshah

Mehran BESHARAT GHAZANİ..... 44

Çorum Eytam İdaresi-Sandığı'nın Kuruluşu ve Para İstikrazı (1894-1909)

Establishment of Çorum Eytam Administration-Fund and Money Supply (1894-1909)

Mehmet ÇANLI..... 64

Rusya Türklerinin Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsündeki Basın-Yayın Faaliyetleri ve Radio Liberty

Press Activities of Turks of Russia in the Institute for the Study of the USSR and Radio Liberty

İnci Yelda DÜMLÜPINAR 92

The Uyghur Diaspora's Perception of Xinjiang and China's Discussions on Renaming Xinjiang

Uygur Diasporasının Xinjiang Algısı ve Çin'in Xinjiang'ın İsim Değiştirilmesi Konusundaki Tartışmaları

Adilcan ERUYGUR..... 122

Breaking the Chains: The Role of Russian Captives in the Occupation and Abolition of Slavery in Turkestan

Zincirleri Kırarak: Türkistan'ın İşgali ve Köleliğin Kaldırılmasında Rus Esirlerinin Rolü

Mesut KARAKULAK..... 141

Safevî Devleti Hükümdarı Şah Hüseyin'e Ait Doğu Türk Yazı Dili ile Kaleme Alınmış Bir Belge A Document Written in Eastern Turkish Written Language Belonging to Shah Hussein, the Ruler of the Safavid States Ali KÖK	165
İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti'nin Çarlık Rusyası ve Türkistan'daki Misyonerlik Çalışmaları The British and Foreign Bible Society's Missionary Work in Tsarist Russia and Turkestan Furkan KÜLÜNK	207
Türk-Afgan İlişkilerinin Gelişimi ve Afganistan'a Gönderilen Türk Talim Heyeti'nin Faaliyetleri (1923-1958) Development of Turkish-Afghan Relations and the Activities of the Turkish Training Mission Sent to Afghanistan (1923-1958) Ali Serdar METE, Burcu ÖZBAY	233
Buddhalık, Tövbe ve Bilince Dair Eski Uygurca Metin Parçaları Old Uyghur Fragments on Buddhahood, Repentance and Consciousness Betül ÖZCAN	259
Selçuklu-İlhanlı Devrine Ait Bilinmeyen Bir Ferman An Unknown Decree from the Seljuk-Ilkhanid Period Osman G. ÖZGÜDENLİ	289
Kuramsal ve Metodolojik Bir Çerçeve de Osmanlı Arkeolojisi ile Tarihsel Arkeoloji Ottoman Archaeology and Historical Archaeology in a Theoretical and Methodological Framework Seher Selin ÖZMEN	327
1917 Şubat Devrimi ve İdil-Ural Tatarları: Kökler ve Devrimin Anlamı (Şubat-Mayıs 1917) The February Revolution and the Volga-Ural Tatars: Roots and the Meaning of the Revolution (February-May 1917) Emre ÖZSOY	353
Yeniçeri Orta Sandıkları: 44. Ağa Bölüğü'nün 1796-1826 Dönemindeki Gelir ve Giderleri Janissary Orta Funds: Revenues and Expenditures of the 44 th Ağa Bölük during 1796-1826 Mehmet Mert SUNAR	387

II. Dünya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun İcra Ettiği Bir Askerî Hazırlık Tatbikatı: 1939
Trakya Manevraları

A Military Preparatory Exercise Conducted by the Turkish Army Before World War II: 1939
Thracian Manoeuvres

Muhammet YILDIZ, Abdulkadir ALTUN 411

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevveri: Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Bilimsel
Mirası II: Dil Bilimi Yazıları, Ebubekir Eraslan (Ed.), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Yayınları, Muğla, 2024, 109 sayfa. (ISBN: 978.605.4397-95-2).

Burak ENES 439

TARİHİ KAYIT'A (*SHĪJĪ* – 史記) GÖRE FERGANA VADİSİ

FERGANA VALLEY ACCORDING TO THE HISTORICAL RECORD (*SHĪJĪ*-史記)

Adile BALCI^{ID}

Öz

Han Hanedanlığı İmparatoru Wudi (武帝) döneminde (M.Ö 141-87) Yuezhilere elçi olarak gönderilen Zhang Qian (張騫, 138-126), Yuezhilere ulaşmadan Hunlara esir düştü. 10 yıllık Hun esaretinden sonra kaçmayı başaran Zhang Qian, batıya doğru ilerleyerek Fergana Vadisi topraklarına ulaştı. Birkaç yıl batı topraklarında kaldıktan sonra geri dönerken yeniden Hunlara esir düştü. 10 yılı aşkın bir süreyi Çin'in batısında geçiren Zhang Qian, Han Hanedanlığı topraklarına döndüğünde İmparator Wudi'ye Fergana Vadisi ile burada yaşayan etnik kökenlerin kültürleri ve yaşam tarzları hakkında rapor sundu. Bu çalışmada ilk defa Dayuan kelimesinin anlam karşılığının günümüz Özbekistan topraklarında yer alan Fergana şehrinin olmadığı, *Shiji*'de geçen Dayuan'ın, Fergana Vadisi olduğu literatüre kazandırılarak kavram kargaşasının ortadan kalkmasının sağlanması amaçlanmaktadır. Dönemin ana kaynağı ve Çin tarih yazımının temel metni *Shiji* (Tarihi Kayıt), tarihsel bir perspektiften incelenerek analiz-sentez yapılmıştır. Birincil kaynak olarak Çin kaynaklarından yararlanılmakla birlikte çok sayıda araştırma eserleriyle de çalışma desteklenmiştir. Nitel bir yaklaşım tercih edilerek araştırma verileri, doküman inceleme tekniğiyle ortaya konulmuştur. Ayrıca içerik analizi ile veriler çözümlenerek, Fergana Vadisi'ndeki halkların kültürleri ile birlikte İpek Yolu'nun ilk oluşum temellerinin atıldığı Han Hanedanlığı ile Fergana Vadisi arasında gerçekleşen Han-Dayuan savaşı sebepleri ile sonuçları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hunlar, Han Hanedanlığı, Dayuan, Fergana Vadisi, İpek Yolu, Zhang Qian

Abstract

During the reign of Emperor Wudi (武帝) of the Han Dynasty (141–87 BC), Zhang Qian (張騫, 138–126), who was sent as an imperial envoy to the Yuezhi, was captured by the Xiong-nu before he could reach the Yuezhi. After 10 years of Xiong-nu captivity, Zhang Qian managed to escape and moved westward, reaching the territory of the Fergana Valley. After spending over a decade in West of China, Zhang Qian returned to the Han court and reported to Emperor Wudi about the Fergana Valley, including the cultures and lifestyles of the people living there. This study aims to resolve conceptual confusion by introducing, for the first time in the literature, the argument that the semantic equivalent of the word Dayuan is not the city of Fergana located in today's Uzbekistan, but rather the Fergana Valley as referenced in the *Shiji* (Records of the Grand Historian). The *Shiji*, the principal source of the period and a foundational text of Chinese historiography, was examined from a historical perspective, and an analytical-synthetic approach was employed. While Chinese sources were utilized as primary references, the study was also supported by

* Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/ Türkiye, adile.balci@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4490-4039



a wide range of scholarly research. Adopting a qualitative approach, the research data was gathered through document analysis. In addition, by analyzing the data with content analysis, the study explores the cultures of the peoples of the Fergana Valley, as well as the causes and consequences of the Han–Dayuan War—an event that occurred between the Han Dynasty and the Fergana Valley region, where the earliest foundations of the Silk Road were established.

Keywords: Xiong-nu, Han Dynasty, Dayuan, Fergana Valley, Silk Road, Zhang Qian

Giriş

Han Hanedanlığı İmparatoru Wudi, Hunların¹ Yuezhileri (月氏)² mağlup ettiğini ve Yuezhilerin ise çaresiz durumda olduklarını öğrendi.³ Han Hanedanlığı tek başına Hunlara karşı güçsüz kalmaktaydı. Bu sebeple Yuezhi halkıyla temas kurarak onları kendine müttefik yapmak istedi. Hunlar Yuezhileri batıya doğru göçe zorladıktan sonra Yuezhi topraklarında yaşamaya başladı. Fakat İmparator Wudi, Hunların giderek daha güçlenmesinden Han Hanedanlığı’nın ise Hunlar karşısında pasif durumda kalmasından rahatsız olarak yeni strateji planları yaptı. Daha öncesinde Hunlar arasında yönetici değişikliği esnasında ortaya çıkan iç karışıklıkları referans alan İmparator Wudi, Hunlar arasında yeni bir yönetici değişikliğindeki kargaşadan faydalanmak istedi.⁴ Bu nedenle de Hunlara karşı müttefik arayışı içine girdi. Yuezhiler ile stratejik bir ittifak kurmak ve Hunlara karşı birlikte hareket etmek için Zhang Qian elçi olarak Yuezhilere gönderildi.⁵

Yuezhilere ulaşmak maksadıyla yola çıkan Zhang Qian Hunlara esir düştü. Yaklaşık 10 yıl Hunlarla yaşayan elçi, daha sonra kaçmayı başararak Hunların yaşadığı toprakların batısında yer alan Dayuan’a⁶ doğru yürüdü. Dayuan’a varan Zhang Qian, onların güvenini kazanmak için zekice şunları söyledi: “Han Hanedanlığı elçisi olarak Yuezhilere hizmet etmek için gönderildim. Fakat Hunlar tarafından engellendiğim için Yuezhilere ulaşmayı başaramadım. Han Hanedanlığı için artık ben bir ölüyüm. Bu sebeple Han İmparatoru artık başka bir elçi gönderecektir” dedi. Zhang Qian’ın bu açıklaması sonucunda Dayuan halkı ona inandı ve güvendi.⁷ Bundan sonra Zhang

1 *Shiji*’de doğrudan Hunlar olarak bahsedilmez. Han İmparatoru ilk kez burada Hunlardan “Hu” olarak bahseder. Hu, yabancı demektir.

2 Yuezhiler (月氏) Çin’in kuzey batısında yaşamış olan Türkistan’ın göçebe halklarından biridir. Yuezhi adına, ilk defa MÖ III. yüzyılda rastlanır. Tarım Havzası’nın batısı ilk yerleşim yerleri olarak bilinmektedir. Daha sonra ise Maverainnehir, Baktriya ve ardından Güney Asya’ya göç etmişlerdir. Anavatanları Türkistan’daki Tanrı Dağları ve Gansu Eyaleti civarıdır. Bk. Sema Gökenç Gülez, *İpek Yolu’nun Öncüsü Zhang Qian’in Batı Bölgesi Seyahati ve Hun-Çin İlişkilerine Etkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2022, s. 724.

3 Sima Qian 司马迁, *史记*, 卷八十六, 刺客列传, Zhonghua Shuju (中华书局), Beijing 1982.

4 Hunlardaki yönetici değişikliği olarak adlandırılan aslında Hun lideri Chanyu’dur. Chanyu (单于), Çin kaynaklarında Hun liderlerine verilen addır. Türkçede kağan olarak ifade edilmektedir.

5 Han Kayıtları (Han Shu, 汉书), Juan 6 六卷.

6 Birçok araştırmacı Dayuan’ın bugünkü Özbekistan topraklarında yer alan Fergana olduğunu ileri sürse de *Shiji*’de geçen bu bölge Fergana Vadisi’ni işaret etmektedir. Fergana Vadisi’nin Özbekistan topraklarında kalan kısmı ilk kez MS. V. yüzyıldaki resmî kayıtlarda Fergana olarak anılmaya başlanmıştır.

7 Dayuan halkının Zhang Qian’ın bu açıklamasına inanıp güvenmesi, *Shiji*’de (Tarihi Kayıt) geçtiği gibi bire bir transkripsiyonu yapılarak yazılmıştır. Bu güveni kazanmasına dair öncesine ait kaynaktaki başka bir açıklama yoktur.

Qian, Dayuan yöneticisi tarafından elçi olarak Kangju'ya gönderildi. Zhang Qian, Kangju'ya vardığında ise Kangju yönetimi, Dayuezhilerin (Büyük Yuezhiler) eline geçti. Daha sonra ise Dayuezhi Kralı Hunlar tarafından öldürüldü. Bunun sonucunda ise Zhang Qian Dayuezhi'den Daxia'ya (Baktriya) gitti. Bir yıl kadar Baktriya'da kalan Zhang Qian, Han Hanedanlığı'na geri dönmek isterken yeniden Hunlara esir düştü. Zhang Qian bir yıl kadar daha Hunlarda esir kaldı. Ardından ise Hun hükümdarının ölmesi sonucu ortaya çıkan iç karışıklıklardan yararlanan Zhang Qian, Han Hanedanlığına geri dönmeyi başardı.⁸

Zhang Qian, Han Hanedanlığı İmparatoru tarafından elçi olarak Yuezhilere gönderildiğinde tek başına değildi. Elçiler yaklaşık 100 kişiden oluşan bir kabile halindeydi. Fakat Yuezhilere gitmek için yola çıkan ve Hunlara esir düşen bu elçilik kafilesinden yıllar sonra Han Hanedanlığı'na geri dönmeyi başarabilen sadece Zhang Qian ile Tangyifu 堂邑父 idi.⁹ Bu çalışmanın ana kaynağı *Shiji*, Tangyifu'dan, Han Hanedanlığı dönemindeki Batı Bölgeleri'nden bir Hu adamıydı şeklinde bahsetmektedir.¹⁰ Tangyifu, Zhang Qian'a yıllar süren yolculuğunda rehberlik etmişti ve iyi bir okuydu. *Shiji*'de geçen bu açıklamalara bakıldığında, Tangyifu, Dayuan bölgesini iyi bilen biriydi. Kendisinden Hu olarak bahsetmesinden de anlaşılacağı üzere o, Han-Çin kökenli değildi. Çünkü Han Hanedanlığı kaynaklarda Han kökenli olmayan herkesi Hu (yabancı) olarak adlandırmaktaydı.¹¹

Zhang Qian ile Tangyifu Han Hanedanlığı topraklarına döndükten sonra her ikisine de İmparator Wudi tarafından önemli görevler verildi. Tangyifu, elçi manasına gelen shijun (使君) ünvanıyla görev aldı. Zhang Qian ise ilk kez imparator fermanı ile saray baş ustası olarak görevlendirildi. Ayrıca imparatorun sağ kolu, imparatorun sonradan ikinci yetkili, imparatorun sonradan tüm görevlerin en yetkilisi manasına gelen Taizhong Daifu (太中大夫) ünvanıyla görevlendirildi.¹²

Tangyifu ile Zhang Qian, Han Hanedanlığı topraklarına geri döndükten sonra uzun yıllar birlikte yaşadıkları Hunların gelenekleri, kültürleri, siyasi ve askerî yapıları hakkında öğrendiklerini Han İmparatoruna aktardılar. Bu bilgiler sadece Hunlar ile ilgili değildir. Zhang Qian, esir düştüğü Hunlardan kaçmayı başararak batı yönüne doğru yol alarak ulaştığı Dayuan bölgesi hakkında gördüklerini de yazdı. Zhang Qian Seyahatnamesi olarak geçen bu kayıtlar *Shiji*'de detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.¹³

8 Sima Qian (司马迁), 史记, 卷一百二十三 大宛列傳.

9 Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shiji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Bs. İstanbul 2023, s. 96.

10 Sima Qian (司马迁), 史记, 卷一百二十三 大宛列傳, 刺客列傳, Zhonghua Shuju (中华书局), Beijing 1982.

11 Sima Qian (司马迁), 史记, 卷一百二十三 大宛列傳.

12 Taizhong Daifu (太中大夫) ünvanı ilk kez Tarihî Kayıt *Shiji*'de Zhang Qian için verilmiş bir ünvanıdır. Aradan 7 yüzyıl geçtikten sonra Batı Wei Hanedanlığı döneminde devletin idari yapısını belirleyen Altı Ofis kuruldu ve bu ofiste günümüz bakanlık düzeyindeki ünvan ve görevler oluşturuldu. Bu Altı Ofis düzeyindeki ünvan ve görevlerin kullanımı ise Kuzey Zhou Hanedanlığı döneminde uygulamaya koyuldu. Ancak idari yapıdaki başarısızlıklar sebebiyle yönetim çok uzun sürmedi. Bu nedenle Altı Ofis özellikle başta Sui Hanedanlığı devamında ise Tang Hanedanlığı'nın idari yapısının oluşmasında önemli bir temsil oldu. Bk. ZS, Bölüm 24 Lu Bian Biyografisi, s. 404.

13 Tarihî Kayıt (史记) Çin tarihindeki ilk ünlü tarihçi Sima Qian tarafından MÖ. 104-MÖ. 91 yıllarında yazılmıştır.

Fergana Vadisi

Shiji'nin 123. bölümü, “Dayuan Monografisi” (Dayuan Liezhuan-大宛列傳) olarak geçmektedir. Monografi başlığı Dayuan olmasına rağmen metin içerisinde Dawan adı da zikredilmektedir. Bu nedenle Dawan farklı bir bölge veya isim değildir. Dayuan ile Dawan aynı anlamlara gelmekte olup aynı coğrafyayı işaret etmektedir. Dayuan veya Dawan (大宛) kelimesinin analizi yapıldığında “da (大)” büyük ve geniş anlamlarına gelirken hem “yuan” hem de “wan (宛)” olarak telaffuz edilen kelime ise ince, dolambaçlı, dönemeçli ve eğri bögürü anlamlarına gelmektedir. Çince kelime analizi ve *Shiji*'nin 123. bölümü olan “Dayuan Monografisi”ndeki bilgilere göre, Dayuan bölgesinin günümüz Kırgızistan'ının güneyine, Özbekistan'ın doğusuna ve Tacikistan'ın kuzeyine uzanan Fergana Vadisi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin hanedan yıllıklarının tarih yazımı usulü değerlendirildiğinde, Çin kaynaklarında tek bir şehirle ilgili ayrı bir bölümün yazıldığı görülmemiştir. Bu nedenle “Dayuan Monografisi”, daha geniş bir perspektiften değerlendirilmiştir. Neticede Dayuan'ın sadece bugünkü Fergana şehriyle sınırlı olmadığı, aksine tüm Fergana Vadisi'ni kapsadığı yönündeki yeni bir yorumlama ile literatüre katkı sağlanmıştır.

Zhang Qian'ın Hunlardan kaçmayı başardıktan sonra batıya doğru gittiği yerler Dayuan, Dayuezhi, Daxia ve Kangju topraklarıydı. Ayrıca *Shiji*'deki bilgilere göre Zhang Qian, Dayuan civarında beş veya altı büyük komşu ülkenin varlığından da söz etmektedir. Dayuan (大宛) Monografisinde Dayuezhi 大月至, Daxia 大夏, Kangju 康居, Wusunlar, Yancai ve Yutian (于田) hakkında bilgiler detaylı şekilde ele alınmıştır.¹⁴

Dayuan, Han Hanedanlığı'nın batısında ve Hunların yaşadıkları coğrafyanın güneybatısında yer almaktaydı. Han Hanedanlığı topraklarına binlerce kilometre mesafedeydi. Kayda göre yerli halkı tarımla uğraşmakta, tarlalarını sürmekte, pirinç ve buğday yetiştirmekteydi. Ayrıca üzüm yetiştiriciliğinin de oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. *Dayuan* halkının üzüm yetiştiriciliğinden faydalandıkları ve bol miktarda üzüm şarabı ürettikleri Çin kaynaklarında belirtilmektedir. Bu durum, bölgenin sadece tarımsal üretim açısından değil, aynı zamanda kültürel etkileşim açısından da önemli bir rol oynadığını göstermektedir.¹⁵

Dayuan bölgesinin atları oldukça meşhurdu. Çin kaynaklarında ma hanxue (马汗血) veya hanxue ma (汗血马) olarak bahis edilen bu atlar Fergana Vadisi atları olarak literatüre geçmiştir.¹⁶ Kaynaklarda bu atların başka bir cinsle karışmadığı yani melez bir tür olmadığını

Toplamda 130 bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızda özellikle yararlandığımız Hunlar hakkında detaylı bilgi veren Hunlar Monografisi (匈奴列傳) 110. bölümde ve Fergana Vadisi Monografisi (大宛列傳) ise 123. Bölümde yer almaktadır.

14 Sima Qian (司马迁), 史记, 卷一百二十三 大宛列傳, 刺客列傳, Zhonghua Shuju. (中华书局), Beijing 1982.

15 Sima Qian (司马迁), 史记, 卷一百二十三 大宛列傳, 刺客列傳,.

16 Pulat Otkan, *Shiji*'de geçen ma hanxue (马汗血) veya hanxue ma (汗血马) kavramlarını, “atları kan terler” şeklinde tercüme etmiş ve Fergana atına da “Göksel At, İlahi At” manalarına gelen “Tian ma (天马)” adı verildiğini söylemiştir. Bk. Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shiji) Göre Hunlar*, s. 97, 104; Ma hanxue literatüre Fergana Atı olarak geçmiştir. Ayrıca *Shiji*'de geçen cümlelerden de orijinal bir at türü olduğu anlaşılmıştır.

önemi vurgulanmıştır. Fergana Vadisi atlarının doğurduğu atların da Fergana Vadisi cinsi olduğu ifade edilmektedir.¹⁷

Fergana Vadisi'nde irili ufaklı olmak üzere 70'ten fazla şehir vardı. Şehirler çok sayıda odacıktan oluşan surlarla kaplıydı. Burada yüzbinlerce insan yaşamaktaydı. Askerleri ata binerdi. At üstünde mızrak ve yay kullanarak ateş edip saldırırlardı. Fergana Vadisi'nin kuzeyinde Soğdların ülkesi olan Kangju, batısında Dayuezhi, güneybatısında Daxia ve Dayuezhilerin de batısında Anxi olmak üzere komşuları yer almaktaydı.¹⁸

Fergana Vadisi Komşuları

Shiji adlı tarihî kayıta geçen Kangju 康居 veya Kang 康, Fergana Vadisi'nin kuzeybatısında yer almaktaydı. Birçok araştırmacı tarafından Sogdiana bölgesi olduğu işaret edilmiştir.¹⁹ Kang 康, özgürlüğüne düşkün, bolluk ve bereket içinde yaşayan, sağlıklı, mutlu ve iyi görünen anlamlarına gelirken, ju 居 ise ikametgâh, ev, oturmak, mesken ve barınmak manalarına gelmektedir. Bu bağlamda Kangju, bolluk ve bereket içinde, özgürce yaşayan halkın oturduğu, mesken tuttuğu yer anlamına gelmektedir. Kangjuler, Fergana Vadisi'ne 2000 li²⁰ uzaklıkta yaşamaktaydılar. Kanglar, Yuezhiler ile aynı geleneklere sahipti. 80.000 ile 90.000 arasında kişi telli çalgı çalmaktaydı. Kanglar, hem güneydeki Yuezhileri hem de doğudaki Hunları denetlemekteydi.²¹

Shiji'de anlatılan Kang veya Kangju günümüz Türkistan coğrafyasındaki Özbekistan'da yer alan Taşkent, Semerkand ve Buhara arası toprakları kapsıyordu. *Han Hanedanlığı* kitabında Kangjuler, Kang Guo yani Kang Ülkesi veya Devleti olarak ifade edilmiştir.²² Ayrıca bugünkü Özbekistan'daki Taşkent şehrinin de başkentleri olduğu anlatılmaktadır. *Han* kitabından Kang Devleti'nin MÖ. I. yüzyıldaki nüfuslarının 600.000 olduğu anlaşılmaktadır. Burada yaşayan halkın yaşam tarzları ve geleneklerinden bahsedilirken etnik kökenleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Fakat *Han* kitabındaki bilgilere göre Kang Devleti'nde farklı etnik kökenlere sahip kişiler bir arada yaşamaktaydı. *Han Hanedanlığı Tarihi Kitabı*, *Zhou Hanedanlığı Kitabı*, *Sui Hanedanlığı* ile *Eski Tang Kitabı* kayıtlarında Kang Guo olarak ifade edilmeye devam eden bu halkın, İpek Yolu'nun hâkimleri olan Soğdlar olduğu anlaşılmaktadır.²³

17 多善馬，馬汗血，其先天馬子也 (Çok sayıda iyi atları vardır, Fergana Vadisi türü atlarıdır, doğurduğu atlar da aynı türdür), Bk. 史记, 卷一百二十三 大宛列傳.

18 Nuranıye Hidayet Ekrem, *Çin Elçisi Chang Chi'en'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

19 Bk. Pulat Otkan, *age.*, s. 96.

20 Geleneksel bir mesafe birimi olan li (里). Çin mili olarak da bilinmektedir. Çin tarihi boyunca li ölçü biriminin değeri zaman zaman sürekli değişiklik göstermiştir. En son 1984 yılında Çin Halk Cumhuriyeti tarafından bir li'nin 500 metre uzunluğa karşılık geldiği karar verilmiştir ve bu tarihten itibaren bu değer temel alınmaktadır.

21 史记, 卷一百二十三 大宛列傳.

22 Edwin G. Pulleyblank, *A Sogdian Colony in Inner Mongolia*, Brill 1952, s. 317-356.

23 Ban Gu, *Han Tarihi*, Zhonghua Shuju, Pekin 1995, s. 3821-3898 (班固; 汉书, 卷九十六中华书局, 北京, 1995年)

Zhang Qian'ın Fergana Vadisi coğrafyasında bulunduktan sonra aktardıklarından bir diğeri ise Dayuezhi hakkındadır. MÖ. 176-162 arasında Hunların baskısına maruz kalarak Hunlar tarafından ağır yenilgiye uğratılan Yuezhilerin çoğu batıya doğru göç ettiler. Bu esnada Yuezhiler, Dayuezhi (大月氏) ve Xiao Yuezhi (小月氏) olmak üzere ikiye ayrıldılar. Dayuezhiler Sakaları²⁴ yerlerinden edip, göçe zorlayarak onların yaşadıkları topraklar olan İli Nehri'nin²⁵ kuzeybatısına göç ettiler. Dayuezhi, Fergana Vadisi'nin batısına 2.000 ile 3.000 li uzaklıkta yer almaktaydı. Dayuezhi halkı Guishui Nehri'nin (犂水河)²⁶ kuzeyinde yaşamaktaydı. Güneyinde Daxia, batısında Anxi ve kuzeyinde de Kangju yer almaktaydı. Dayuezhiler göç ederken hayvanları ile birlikte giderlerdi. Dayuezhilerin gelenekleri Hunların gelenekleri ile benzerlik göstermekteydi. Göç etmeyerek yaşadıkları bölge olan Nanshan Dağı'nda (南山) kalan küçük grup ise “Küçük Yuezhi” (小月氏) olarak adlandırıldı. Bu sebeple kaynaklarda Yuezhiler hakkında hem Dayuezhi hem Xiao Yuezhi hem de Yuezhi olarak bahis edilmektedir. Batıya göç edenler tamamen Dayuezhi olarak adlandırılırken, Güney dağlarında kalanlar ise bazen orijinal isimleri Yuezhi bazen de Xiao Yuezhi olarak geçmektedir.²⁷

Fergana Vadisi'nin güneybatısına 2.000 li mesafe uzaklıkta Daxia (大夏) yani Baktriya yer almaktaydı. Daxia bölgesinde hava sıcak ve rutubetliydi. Daxia'da yaşayan yerli halkın gelenekleri Dayuan'daki halkın gelenekleri ile benzerlik göstermekteydi. Dayuan halkı gibi onların da şehirleşmiş, yerleşik düzende evleri vardı. Daxia halkının tamamını yöneten büyük bir kral, imparator veya hükümdarları olmadığı gibi tüm halkı bir yönetim altında toplayan bir liderleri de yoktu. Sadece bazı şehirlerde çok da etkili olduğu söylenmemekle birlikte şehrin halkının tanıdığı bir lider, şef veya boyun başı anlamlarına gelebilecek biri bulunmaktaydı. Daxia halkının askerleri zayıfı ve savaşmaktan korkarlardı. Fakat şehirlerarası ticaret konusunda oldukça başarılıydılar. Daxia'da bir milyondan fazla insan yaşamaktaydı. Daxia'nın başkenti Lanshi (藍市城) şehriydi ve başkentte çok sayıda tüccar vardı. Daxia'nın kuzeyinde yaşayan Dayuezhiler ile Kangjuler vardı. Dayuezhi batıya doğru göç ederken bütün Daxia şehir beyleri Dayuezhi'ye yenildiler.²⁸

24 Pers kaynaklarında Saka, Çin kaynaklarında da Sai (塞) olarak adlandırılmaktadırlar. MÖ. II. binyıldan başlayıp MÖ. III. yüzyıla kadar, Doğu Türkistan, Türkistan, Kafkasya, Güney Rusya bozkırları, Karadeniz'in kuzeyi, Balkanlar ve Tuna havzası ile Anadolu gibi yerlerde hâkimiyet kuran, erken dönem Türk topluluklarından birisi olan İskitlerdir. Bk. Oktay Özgül, “İskitler'de Atalar Kültü ve Yurt Kavramı”, *Düşünce Dünyasında Türkiz*, (2018), s. 58-71.

25 İli Nehri Çin'in kuzeybatısı ile Kazakistan'ın güneydoğusunda yer alır. Daha sonra İli Nehri'nde yaşayan Dayuezhiler, Wusunlar tarafından göçe zorlandı ve bunun sonucunda İli Nehri Wusunların yaşadıkları bölge oldu. Dayuezhiler ise Kangjulerin güneyine indi. Oradan da Daxia'ya (Baktriya) yerleştiler.

26 Han Hanedanlığı döneminde Guishui Nehri (犂水河) olarak anılmaktaydı. Günümüzde ise Türkistan coğrafyasındaki en uzun nehir olan Amu Derya olarak adlandırılmaktadır. Shanxi Eyaleti'ndeki (山西) Yongji (永濟) şehrinin güneyinde yer alır. Lishan (歷山) Dağı'ndan doğar ve Sarı Nehir'e (黄河) akar.

27 Sema Gökenç Gülez, *İpek Yolu'nun Öncüsü Zhang Qian'in Batı Bölgesi Seyahati ve Hun-Çin İlişkilerine Etkileri*, s. 721-742.

28 史记, 卷一百二十三 大宛列傳.

Anxi (安息)²⁹ ise Dayuezhilerin batısına binlerce li uzaklıkta bulunmaktaydı. Yerli halkın geleneklerine bakıldığında tarımla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Bu halk pirinç ve buğday yetiştirmekteydi. Ayrıca üzüm de çok yaygındı ve üzüm şarabı da üretmekteydiler. Anxi bölgesi Fergana Vadisi ile çok fazla benzerlik göstermekteydi. Binlerce li alanı kaplayan toprağa sahip olan Anxi, yüzlerce küçük büyük şehirden oluşmaktaydı ve böylece Dayuan bölgesindeki en büyük coğrafi alana sahipti. Guishui Nehri (Amu derya) yakınında bir şehir vardı ve tüccarlar araba ve tekne kullanarak binlerce li uzaklıktaki mesafelere ticaret yapmaya giderlerdi. Para yerine gümüş kullanırlardı. Gümüşlerin üzerine ise mevcut yöneticileri olan kralın başı resmedilirdi. Kral öldüğünde ise eski gümüş paralar yerine yeni gümüş paralar yapılırdı. Bu yeni paralar üzerine de yeni kralın başı tasvir edilirdi. Gümüş sikkelerin basımı kralın yüzünü taklit etme yöntemiyle devam ederdi.³⁰

Hunlar, Fergana Vadisi, Yuezhiler, Dayuezhiler, Kanglar (Soğdlar), Daxia (Baktriya) ve Anxiler (Part İmparatorluğu) hakkında yaşadıkları coğrafya, kültürleri ve menşeleri gibi bilgiler Çin kaynaklarının ilki olan *Shiji*'de ilk defa bahsedilmesi hasebiyle ciddi önem arz etmektedir. Bundan sonraki süreçlerde Batı Bölgeleri hakkında elde edilen bilgilerin temeli *Shiji*'deki Zhang Qian raporuna dayanmaktadır.

Zhang Qian'ın yaklaşık 10 yıl süren Batı Bölgeleri elçilik görevi sonrası, özellikle Fergana Vadisi hakkında İmparator Wudi'ye verdiği rapor sonucunda Han Hanedanlığı ile Fergana Vadisi arasında önemli temaslar gerçekleşti.

Han Hanedanlığı İmparatoru elçi Zhang Qian vasıtasıyla Fergana Vadisi'ndeki Ershi şehrinde (貳師城)³¹ çok sayıda iyi atların olduğunu öğrendi. Fakat bölgedeki halk bu iyi atlarını gizlemekteydi. Han İmparatoru ise Fergana Vadisi atlarını çok beğendiği için bu atlara ulaşmak istedi. Bu gerekçeyle Han İmparatoru savaş arabalarıyla birlikte binlerce altını Fergana Vadisi'ne gönderdi. Bu ziyaret ve hediyelerin karşılığında ise Fergana Vadisi atlarını görebilmek amacıyla Fergana'nın yöneticisini Han topraklarına davet etti. Fakat Fergana Vadisi topraklarının yöneticisi Han Hanedanlığı'nın gönderdiği hediyeleri kabul ederken Han topraklarına davet edilme teklifini reddetti. Han topraklarından gelen elçiye "Han Hanedanlığı halkının çok uzakta

29 618-907 yıllarında hüküm süren Tang Hanedanlığı döneminde 640 yılında kurulan Anxi (安西) Karargâhı ile karıştırılmamalıdır. *Shiji*'de anlatılan Anxi (安息), dönemin Part İmparatorluğu'dur. Fakat Anxi (安西) Karargâhı ise Tang Hanedanlığı yönetimi tarafından Tarım Havzasını korumak amacıyla Kuca, Hotan, Kaşgar ve Karaşehir'de kurulmuş dört farklı karargâhın ortak adıdır. Batı topraklarını pasifize etme amacıyla oluşturulmuştur. Anlushan İsyanı ile karargâh etkinliğini kaybetmiştir.

30 史记, 卷一百二十三 大宛列傳.

31 Ershi şehrinin neresi olduğu hakkında kesin bir yargıya varılamamıştır. Bazı araştırmacılar Kangjulerin başkenti Taşkent olduğunu ileri sürerken bazı araştırmacılar ise günümüz Kırgızistan topraklarındaki Osh şehri olabileceği yönünde yorumlamalar yapmaktadır. Osh şehri olma ihtimali daha yüksektir. Çünkü Han Hanedanlığı doğudan batıya doğru ilerlerken Fergana Vadisi'ne giriş noktalarının en yakını Osh şehridir. Ayrıca Han Hanedanlığı Ershi şehrine saldırı düzenler ve yenilgiye uğrayıp geri döner. Taşkent'e ulaşmak için mesafe daha uzundur. Taşkent'e kadar ulaşmış olsaydı muhtemelen ki Fergana Vadisi topraklarının çoğunu ele geçirmiş olurdu.

yaşadığını, kuzeyde Huların olduğunu, güneyde ise ot ve su bulunmadığını, yiyecek sıkıntısı çeken çok sayıda insanın olduğunu” gerekçe göstererek Han Hanedanlığı’na gitmeyi reddetti.³²

Dayuan’ın Han Hanedanlığı’na gitme teklifini reddetmesi üzerine Han İmparatoru Wudi çok sinirlendi. Dayuan’a giden Han elçilerinin çoğu Dayuan ordusunun güçsüz olduğunu söyledi. Bu gerekçeyle Han Hanedanlığı on binlerce askeriyle Dayuan’a saldırı düzenledi. Han Hanedanlığı tarafından Li Guangli (李广),³³ Ershi Generali olarak atandı. Li Guangli general yetkisiyle Ershi’den iyi atlar toplamak amacıyla görevlendirildi. Fakat küçük şehirlerin bile ciddi kuvvetli bir savunma sergiledikleri ve yiyeceklerini asla Han askerlerine vermedikleri görüldü. Dayuan’a saldırmak pek mümkün görünmüyordu. Çünkü Han askerlerinin bir kısmı Yucheng’e saldırsa da başarısız olup geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Ershi’ya saldıracak olan general, küçük bir şehir olan Yucheng’in bile bu kadar direnmesi sonucunda başkent Ershi’ya saldırmanın mümkün olmayacağını ileri sürdü. Han Hanedanlığı’ndan Fergana Vadisi’ne gönderilen on binlerce askerden sadece çok azı iki yılın sonunda Dunhuang’a (敦煌市) ulaşmayı başarabildi. Fergana Vadisi’nden geri dönebilmeyi başaran elçilerden birinin raporu şu şekildeydi: “Yol çok uzundu ve yeterince yiyecek yoktu. Han askerleri savaşmaktan değil açlıktan yorgun ve bitkin düştü. Fergana Vadisi’ne vardığımızda anladık ki saldırmak için asker sayımız yetersizdi. Fergana Vadisi’ni ele geçirmek için yeterli askerimiz yoktu ve bunu gerçekleştirebilmek için çok çok daha fazla askere ihtiyacımız vardı”.³⁴

Çin kaynaklarına göre Han-Dayuan (汉-大宛战) savaşında Han Hanedanlığı başarısızlığa uğradı. Han İmparatoru bu başarısızlığa oldukça sinirlendi. Bu savaşın tarihsel perspektif açısından önemli bir sonucu vardı. Bu savaş neticesinde Türkistan’daki³⁵ kentleşmiş bir medeniyet ile Han Hanedanlığı yönetiminde olan Çin medeniyeti arasında ilk büyük temas gerçekleşmiş oldu. Bu etkileşim ise MÖ. I. yüzyıldan başlayıp MS. XV. yüzyıla kadar devam edecek olan batı ile doğuyu maddi ve kültürel değişimle birbirine bağlayan İpek Yolu’nun oluşumuna giden yolu açmış oldu.³⁶

Han Hanedanlığı tarafından MÖ. 101 yılında Fergana Vadisi’ne ikinci saldırı düzenlendi. Fergana’nın savunması için Soğdlular destek verdi. İkinci seferde Han Hanedanlığı, Fergana’nın su ihtiyacının karşılandığı kentin dışındaki akarsu kaynaklarının güzergâhını değiştirip Fergana topraklarını susuz bıraktı. Ardından da saldırıya geçti. Han Hanedanlığı için çok pahalıya mal

32 史记，卷一百二十三 大宛列傳。

33 Li Guangli, Han Hanedanlığı’nın ilk dönemlerindeki üç imparatora da hizmet etmiş cesur bir askerî komutandı. Han Hanedanlığındaki görevinin nerdeyse çoğunu Hunlarla mücadele etmekle geçirdi. Ershi Generali olarak atandığında da yaşı ilerlemişti. MÖ. 119’da intihar etmiştir. Bk. Gülnar Kara, “Asya Hunların (Xiongnu) Tarihinde Çinli Komutan Li Ling”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/1, (Bahar 2021), s. 5-6. Ayrıca Li Guang (MÖ.184-MÖ.119) biyografisi hakkında detaylı bilgi için bk. Gülnar Kara, *Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2021, s. 112-134.

34 史记，卷一百二十三 大宛列傳。

35 Orta Asya olarak kullandığımız kavram yerine Türkistan kavramı kullanılmıştır. Orta Asya coğrafyası ile Türkistan coğrafyası aynıdır. Türkistan’dan kastedilen Kazakistan’ın Türkistan şehri değildir.

36 Sun Yuqin (孙玉琴), “Han Tang Shiqi Sichouzhilu Maoyi de Lishi Jingyan ji Xianshi Qishi : (汉 唐时期丝绸之路贸易的历史经验及其现实启示)”, *Guoji Maoyi (国际贸易)*, 8, (2014), s. 16-20.

olsa da ikinci seferde Han Hanedanlığı, Fergana Vadisi'ni yenilgiye uğratarak, meşhur Fergana atlarını elde etmeyi başardı.³⁷

Sonuç

Hunlar, MÖ. 176-162 arasında Yuezhileri mağlup ederek onları batıya doğru göçe zorladı. Bu yenilgi sonrasında Yuezhiler, Da Yuezhi ve Xiao Yuezhi olarak ikiye ayrıldı. Hunların bu galibiyetini öğrenen Han Hanedanlığı İmparatoru Wudi, Hunları baskı altına alıp, onları yenilgiye uğratmak amacıyla Yuezhilere gönderdiği yüz kişiden oluşan elçilik kafilesinden sağ salim geri dönmeyi başaran Zhang Qian'ın yaklaşık 10 yıllık Batı Bölgesi³⁸ esareti, hem Çin tarihi hem Türk tarihi ve batı ile doğu arasındaki ekonomik ve kültürel değişim açısından önemli sonuçlar yarattı. Çin bu etkileşim sayesinde Batı Bölgesi olarak bilinen Türkistan coğrafyasını, Fergana Vadisi'ni ve burada yaşayan halkların kültürlerini tanıma fırsatı elde etti.

Çin, Hunların iyi atları olduğunu biliyordu. Fakat Zhang Qian'ın Fergana Vadisi ziyareti ile Dayuan yani Fergana Vadisi atlarını da tanımış oldu. Çin'in askerî alanda daha da güçlenmesi için iyi atlara ihtiyacı vardı. Bu atları ise Hunlar dışında kendi halinde yaşayan Fergana Vadisi'ndeki halklardan elde edebileceğine inandı. Ancak bu amacını gerçekleştirmedi. Çünkü Çin'in Fergana Vadisi'ne göndermiş olduğu on binlerce asker mağlubiyetle geri döndü. Han Hanedanlığı ikinci Fergana seferinde başarılı olsa da Çin'in Batı Bölgelerini ilk kez tanımasına fırsat sağlayan birinci Han-Dayuan savaşıdır. Çin ile Fergana Vadisi arasında gerçekleşen Han-Dayuan Savaşı doğu ile batı arasındaki siyasi, iktisadi, sosyolojik, ekonomik ve kültürel açıdan öneme sahip olan İpek Yolu güzergâhının oluşmasının temellerini atmış oldu.

Bu çalışmada İpek Yolu güzergâhının ilk temasları hakkında önemli veriler ortaya konuldu. Ayrıca Zhang Qian'ın Han İmparatoru Wudi'ye verdiği rapor aracılığıyla Çin'in batısındaki halkların kültürleri hakkında önemli veriler elde edildi. Bu verilere göre Dayuan'ın anlam bilgisi incelenip, kapsadığı coğrafyaya bakıldığında Fergana Vadisi'ni işaret ettiği anlaşılmıştır. Ayrıca Fergana Vadisi'nde yaşayan Kangların Soğdların ataları olduğu, Daxia'nın Baktriya bölgesi olup Partların yaşadığı bölge ile kültürleri olduğu, Anxi olarak kayıtlara geçen coğrafyanın ise özellikle Tang Hanedanlığı döneminde (618-907) kurulan Anxi Karargâhı ile karıştırılmaması hususları ortaya konulmuştur.

37 Pulat Otkan, *Tarihçinn Kayıtları'na (Shiji) göre Hunlar*, s. 110-115.

38 Batı Bölgesi Çin kaynaklarında Xīyù (西域) olarak geçmektedir.

KAYNAKÇA

- Ban Gu, *Han Tarihi*, Zhonghua Shuju, Pekin 1995, (班固; 汉书, 中华书局, 北京, 1995年).
- Chen Tao, *Üç Devlet Tarihi*, Zhonghua Shuju, Pekin 1982, (陈寿; 三国志, 北京, 中华书局, 1982年).
- Fan Ye, *Son Han Tarihi*, Zhonghua Shuju, Pekin 1995, (范晔; 后汉书, 中华书局, 北京, 1995年).
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1995.
- Ekrem, H. Nuraniye, *Çin Elçisi Chang Chi'en'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.
- Gülez, Sema Gökenç, *İpek Yolu'nun Öncüsü Zhang Qian'in Batı Bölgesi Seyahati ve Hun-Çin İlişkilerine Etkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2022.
- Kara, Gülnar, *Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2021.
- Kara, Gülnar, "Asya Hunların (Xiongnu) Tarihinde Çinli Komutan Li Ling", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/1, (Bahar 2021), s. 1-28.
- Linghu Defen, *Zhou Tarihi*, Zhonghua Shuju, Pekin 1988, (令狐德棻; 周书; 中华书局, 北京, 1988年).
- Liu, Xinru, *The Silk Road in World History*, Oxford University Press, New York 2010.
- Otkan, Pulat, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shiji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2023.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I-II. Cilt, Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2025.
- Özgül, Oktay, "İskitler'de Atalar Kültü ve Yurt Kavramı", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, (2018), s. 57-44.
- Pulleyblank, Edwin, *A Sogdian Colony in Inner Mongolia*, Brill, Leiden 1952.
- Sima, Qian, *Shiji* (Tarih Kayıtları), Juan 86, Cike Liezhuan (史记, 卷八十六, 刺客 列传), Zhonghua Shuju (中华书局), Beijing 1982.
- Sun Yuqin (孙玉琴), "Han Tang Shiqi Sichouzhilu Maoyi de Lishi Jingyan ji Xianshi Qishi (汉唐时期丝绸之路贸易的历史经验及其现实启示)", *Guoji Maoyi* (国际贸易), 8, (2014), s. 16-20.
- Türker, Nurcan, *Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla Yönetilen He Qin Politikası (Akrabalık ile Sağlanan Barış Politikası) ve Sonuçları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.
- Wood, Frances, *The Silk Road*, University of California Press, Los Angeles 2004.
- Wang Zijin (王子今), "Qian Zhang Qian de Sichouzhilu yu Xiyu Shi de Xiongnu Shidai (前张骞的丝绸之路与西域史的匈奴时代)", *Gansu Shehui Kexue* (甘肃 社会科学), 2, (2015), s. 10-16.

FERGANA VALLEY ACCORDING TO THE HISTORICAL RECORD (*SHIJI*-史记)

Adile BALCI* 

During the reign of Emperor Wudi (武帝-141-87 BC) of the Han Dynasty Zhang Qian (张骞, 138-126) 138-126) was sent as an envoy from the eastern lands to the west in order to defeat the Xiong-nu. The envoy Zhang Qian who was captured by the Xiong-nu, lived with the Xiong-nu for many years. Later, he managed to escape from the Xiong-nu and headed west. The envoy, who reached the lands of the Fergana Valley, had the opportunity to establish contact with various peoples there for a while. He even managed to convince the leading ruler of the Fergana Valley and was sent as an envoy again to the Kangju people. Zhang Qian, who spent over a decade in western China, managed to escape by taking advantage of the turmoil within the Xiongnu during a period of imperial succession. Of the 100-member delegation sent by the Han Dynasty, only Zhang Qian and Tangyifu survived; the rest perished in Xiongnu territory and were unable to return. When Zhang Qian returned to the Han Dynasty with Tangyifu, they were received with great joy by Emperor Wudi. They were even rewarded by being appointed to important positions by the emperor. Zhang Qian presented a report to the emperor about the Xiong-nu, as well as the geography, cultures, and peoples of the Western Regions, where he had spent over 10 years. This report included valuable information on the culture, lifestyle and settled patterns of life in the Fergana Valley, along with descriptions of the various ethnic groups living there. The information Zhang Qian presented to the emperor after this trip was recorded in detail in the Historical Record (Shiji-史记), the first of the 24 Dynasties History from Chinese Sources.

Chapter 123 of the Shiji is devoted to the Dayuan monography. Many researchers have stated that Dayuan is a city of Fergana in today's Uzbekistan. However, when the meaning of the word Dayuan is analyzed, it is understood that it means "largely curved, winding and turning". From the meaning of the Chinese word Dayuan, it is understood that it refers to a broad geographical region. An analysis of the term, along with evidence from various Chinese historical sources, indicates that it was not used to denote a single city. Instead, it has been established that by the 5th century AD, the name "Fergana" came to refer specifically to a portion of the Fergana Valley located within the territory of present-day Uzbekistan. Based on all these factors, this study is the first to propose that the Dayuan monograph in the Shiji actually refers to the Fergana Valley.

* Dr., Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Istanbul/Türkiye, adile.balci@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4490-4039

This study has provided a detailed account of the identities of the peoples mentioned in the Dayuan monography, such as Dayuezhi, Daxia, Kang and Anxi, including their geographical distance from the Han Dynasty, and their regional locations in relation to the Fergana Valley (north, south, east, and west), as well as their distinct cultural characteristics. It has been revealed that the Yuezhi, who were defeated by the Xiong-nu in the 2nd century BC, were divided into two, and that those who remained in the geography they originally lived in were sometimes called Yuezhi in the sources, and sometimes Xiao Yuezhi because they remained with a small population. Those who migrated westward, displaced the Saka and eventually settled in the northwest region of the Ili River are referred to in historical sources as the Da Yuezhi. Thus, it has been stated that the people referred to in Chinese sources with three different names, Da Yuezhi, Yuezhi and Xiao Yuezhi, were actually of the same ethnic origin, but were living in different regions as a result of dispersion. It has been suggested that the people described as Kang in Shiji were the ancestors of the Sogdian, who were merchant tribes on the Silk Road route, who established important caravan cities on the Silk Road route, and who were important stakeholders in the political, economic, cultural, economic and religious interaction between the East and the West until the 8th century A.D. It is understood that the Anxi, another group living in the Fergana Valley, engaged in trade from an early period and traveled far from their homeland for commercial purposes. It is understood from Chinese sources that they used silver as currency. In addition, it has been stated that the Anxi region mentioned in Shiji is not the same as the Anxi Headquarters established in the 7th century A.D. during the Tang Dynasty to keep the Tarim Basin under control. As a result of the war between the Fergana Valley and China, which is referred to as Han-Dayuan in Chinese sources, China became closely acquainted with the Western Region. As a result, the foundations of the Silk Road route were laid.

In this study, a qualitative approach was adopted and the research data was collected using the document analysis method. Through content analysis of the sources, detailed geographical information was obtained, and the populations inhabiting the Fergana Valley were identified along with their cultural characteristics. The findings also revealed that the formation of the Silk Road route was a direct result of China's early contact with the Western Regions.

BALTALİMANI ANTLAŞMASI: UYGULAMADA YAŞANAN SORUNLAR VE İHTİLAFLAR

THE TREATY OF BALTA LIMAN: PROBLEMS AND DISPUTES IN PRACTICE

Serdar BAY^{ID}

Öz

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 16 Ağustos 1838’de imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması, Mart 1839’da yürürlüğe girmesine rağmen, uygulamada yaşanan aksaklıklar ve ihtilaflar nedeniyle iki ülke arasında yaklaşık on yıl süren ciddi bir sorun yaratmıştır. Bu sürecin uzamasında, İngiltere’nin Yakın Doğu’daki siyasi ve iktisadi çıkarlarını koruma çabası etkili olmuştur. İngiliz hükûmeti hem bölgedeki siyasi nüfuzunu güçlendirmek hem de İngiliz tüccarlarının haklarını savunmak amacıyla Stratford Canning’i İstanbul’a büyükelçi olarak görevlendirmiştir. Canning’in 1842’de İstanbul’a gelişiyle birlikte, Babıali’ye yönelik İngiliz şikâyetleri ve baskıları belirgin biçimde artmıştır. İhtilafların temelinde, İngiltere’nin antlaşmanın öngörmediği ayrıcalıklar talep etmesi, yalnızca Osmanlı tebaasına özgü olan perakendecilik ve esnafılık gibi alanlara kendi tüccarlarının da katılmasını istemesi, ayrıca Babıali’nin kritik bazı emtialar üzerinde sürdürdüğü yed-i vâhid uygulamasından duyduğu rahatsızlık yatmaktadır. İngiliz hükûmeti, taleplerinin temelini, Türkçe antlaşma metninde bulunmayan ve yalnızca İngilizce nüshada yer alan bazı ifadelere, ayrıca belirsiz bırakılmış hükümlere dayandırmıştır. Buna karşılık Babıali hem İstanbul’daki elçilik nezdinde hem de doğrudan Londra ile yürüttüğü diplomatik temaslarda, antlaşmanın ihlal edilmediğini belgelerle kanıtlamaya çalışmış ve süreç boyunca Osmanlı Devleti’nin ve tebaasının ticari çıkarlarını korumak için yoğun çaba göstermiştir. Bu çalışma, Osmanlı ve İngiliz arşiv belgeleri ışığında, Baltalimanı Antlaşması’nın uygulanmasında yaşanan ihtilafların temel nedenlerini, iki devletin bu süreçte benimsediği politikaları ve çözüm arayışlarını ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Ayrıca çalışmada, İngiltere’nin Baltalimanı Antlaşması’nı kendi çıkarları doğrultusunda yeniden yorumlama çabalarının Osmanlı iktisat politikası üzerindeki etkileri ve bu durumun Yakın Doğu’daki uluslararası ticaret dengelerine yansımaları da analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İngiltere, Baltalimanı Antlaşması, ticaret, ihtilaflar

Abstract

Although the Treaty of Balta Liman, signed between the Ottoman Empire and Britain on August 16, 1838, came into effect in March 1839, its implementation led to significant problems and disputes between the two countries for nearly a decade. Britain’s efforts to protect its political and economic interests in the Near East was effective in prolonging this process. The British government appointed Stratford Canning as

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kars / Türkiye, kau.serdarbay@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8484-8866



ambassador to Istanbul in order to strengthen its political influence in the region and to defend the rights of British merchants. With Canning's arrival in Istanbul in 1842, British complaints and pressures against the Porte increased significantly. At the root of the disputes were the British demands for privileges not foreseen in the treaty, the demand for the inclusion of their own merchants in areas such as retailing and craftsmanship, which were exclusive to Ottoman subjects, as well as their discontent with the Sublime Porte's practice of "yed-i vâhid" over certain critical commodities. The British government based its demands on certain phrases that appeared only in the English version of the treaty and were absent from the Turkish text, as well as on provisions that were left ambiguous. On the other hand, the Sublime Porte, both through the embassy in Istanbul and in direct diplomatic correspondence with London, tried to prove with documentation that the treaty had not been violated and endeavoured to protect the commercial interests of the Ottoman Empire and its subjects throughout the process. Drawing on Ottoman and British archival documents, this study examines in detail the root causes of the disputes in the implementation of the Treaty of Balta Liman, the policies adopted by both states in this process and their efforts to find solutions. The study also analyses the impact of Britain's efforts to reinterpret the Treaty of Balta Liman in line with its own interests on Ottoman economic policy and its repercussions for international trade balances in the Near East.

Keywords: Ottoman Empire, England, Treaty of Balta Liman, trade, disputes

Giriş

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 1820'de imzalanan gümrük tarifesi antlaşmasının süresi 1834'te son bulduğundan iki devlet arasında yeni bir gümrük tarifesinin yapılması gerekiyordu.¹ Ancak Kasım 1836'da Whitehall tarafından İngiliz Büyükelçisi John Ponsonby'ye (1833-1841) yeni gümrük tarifesi anlaşmasını çerçevelemek üzere komisyon üyelerinin atanmasıyla ilgili talimatların verilmesiyle² başlayan müzakereler, 1839'da imzalanan bir antlaşmayla son bulmuştu. Aslına bakılırsa 1836'da İstanbul'da başlayan müzakerelerde İngiltere'nin asıl gayesi, inhisarları (tekeli) kaldıracak yeni bir ticaret antlaşmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmektir.³ İngilizlere göre iç gümrük vergilerinin tamamen kaldırılmasıyla pazar daha da genişleyecekti.⁴ Osmanlı Devleti ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa meselesi nedeniyle İngiltere'nin siyasi ve askerî desteğine ihtiyaç duyduğundan bu devletle yapılacak bir antlaşmaya taraftardı.⁵ Nihayet Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ile Büyükelçi Ponsonby arasında 16 Ağustos 1838'de on maddeden oluşan Baltalimanı Antlaşması (Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması) imzalandı.⁶ Antlaşmanın 7. maddesi ile Osmanlı Devleti diğer Avrupa ülkeleriyle de benzer antlaşmalar

1 Mübahat S. Kütükoğlu, "Baltalimanı Muahedesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 5, İstanbul 1992, s. 38-40.

2 Frank Edgar Bailey, *British Policy and Turkish Reform Movement, A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, Harvard University Press, London 1942, p. 122.

3 Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münasebetleri (1580-1850)*, TTK Yayınevi, Ankara 2013, s. 120.

4 Seyfettin Gürsel, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınevi, C. 3, İstanbul 1985, s. 688-690.

5 Lütfi Efendi, *Tarih*, V, İstanbul 1328, s. 112.

6 Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol*, s. 138.

yapabilecekti.⁷ Nitekim İngiltere'nin hemen ardından başta Fransa olmak üzere Hansa şehirleri (Lubeck, Bremen, Hamburg), Sardinya, İsveç, Norveç, Belçika, Hollanda, İspanya ve diğer Avrupa devletleriyle de Baltalimanı Ticaret Antlaşması temelinde ticaret antlaşmaları imzalandı. 1846'da Rusya'nın da bu antlaşmaya taraf olmasıyla antlaşmalar zinciri tamamlandı ve böylece Baltalimanı Antlaşması Osmanlı Devleti'ndeki dış ticaretin temeli hâline geldi.⁸

Antlaşmanın 1. maddesi ile İngiltere'ye daha önce verilmiş imtiyazlar olduğu gibi teyit edilirken, ayrıca herhangi bir devlete tanınacak yeni bir ticari ayrıcalığın İngiliz tebaasına da tanınacağı kabul edildi. 2. madde ile İngilizlere Osmanlı ülkesinde yetiştirilen veya işlenen her çeşit ürün ve eşyayı satın alma hakkı tanınırken, Osmanlı Devleti de tüm ürünler üzerindeki *yed-i vâhid*⁹ usulünü kaldırmayı taahhüt etti. 3. maddede ise İngiliz tüccarlar “en çok müsaadeye mazhar millet” olma vasfını kazanmakla kalmadı; “en çok müsaadeye mazhar yerli tüccar” mertebesine de erişti.¹⁰

Osmanlı Devleti, *yed-i vâhid* usulünün terkinin Mısır'da da uygulanması şartıyla kabul etmişti. Çünkü Vali Mehmet Ali Paşa bu uygulama sayesinde Mısır'da büyük kazanç elde etmekteydi ve Babıali bir süredir mücadele içerisinde olduğu Mısır Valisinin bu kazançtan mahrum kalarak güçsüzleşmesini ümit ediyordu. Avusturya Dışişleri Bakanı Klemens von Metternich'e (1809-1848) göre, antlaşmanın Mısır'da uygulanabilirliği belirsizdi ve en önemlisi, antlaşma Osmanlı'nın aleyhineydi.¹¹ Mehmet Ali Paşa ilk yıllar bazı zorluklar çıkarmışsa da yapılan baskılar neticesinde antlaşmanın Mısır'da uygulanmasını kabul etti.¹² Buna karşılık başta *yed-i vâhid* olmak üzere antlaşmanın maddelerinin farklı yorumlanmasından ve uygulamada yaşanan aksaklıklardan dolayı asıl kriz Babıali ile İngiliz hükûmeti arasında meydana geldi.

Baltalimanı Antlaşması, 1 Mart 1839'da yürürlüğe girmesine rağmen¹³ Babıali'nin Rusya ile 1846'da imzaladığı ticaret antlaşmasına kadar Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında önemli bir ihtilaf konusu oldu. Özellikle merkezden uzak eyaletlerde antlaşmanın uygulanmasında yaşanan aksaklıklar, İngiltere'nin antlaşmaya aykırı olarak İngilizlerden vergi alındığına yönelik iddiaları ile İngilizlerin yine antlaşmaya dayanarak sadece Osmanlı tebaasına mahsus olan esnaflığa

7 Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul 1981, s. 28.

8 Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853*, Archon Books, 1969, p. 83.

9 1826-1838 yıllarında Osmanlı maliyesinde tek el uygulamasını ifade eden ticari bir terimdir. Mehmet Genç, “Yed-i Vâhid”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 378-383.

10 Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol*, s. 139.

11 Lütü Efendi, *Tarih*, V, s. 112.

12 Vali Mehmet Ali Paşa, Baltalimanı Antlaşması daha yürürlüğe girmeden İngiliz Konsolosu Albay Campbell'a antlaşmanın hükümlerine katılacağını ve bunları Mısır'da uygulamaya koyacağını açıkça ifade etmişti. HL Deb 11 February 1839 vol 45 cc204-5.

13 Baltalimanı Antlaşması imzalandığı andan itibaren ilgili taraflar arasında önemli bir soruna neden olmuştur. İlk başta Babıali içerisinde Gümrük Emni Tahir Bey, Maliye Nazırı Abdurrahman Nafiz Paşa ve Halil Paşa gibi isimler antlaşmanın Osmanlı'nın aleyhine olduğunu savunuyorlardı. Necmettin Durmuş, “Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nda Mustafa Reşid Paşa'nın Rolü”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XL, (2024), s. 63-82.

kalkışmaları iki devlet arasında önemli bir soruna dönüştü.¹⁴ Bu sorunların ortaya çıkmasına ise antlaşma metninin Türkçe ve İngilizce nüshalarındaki farklılıklar ile İngiltere'nin antlaşma maddelerini oldukça geniş bir şekilde yorumlaması neden olmuştu. Elbette tüm bunların yanında Kavalalı Mehmet Ali Paşa meselesinin çözilememesi ve Osmanlı Devleti'nin sadece birkaç yıl içerisinde antlaşmanın olumsuz etkilerini hissetmeye başlamasıyla uygulamada göstermiş olduğu isteksizlik de aksaklıkların ve ihtilafın yaşanmasında etkili oldu.

Baltalimanı Antlaşması her şeyden ziyade 1830'larda Yakın Doğu'daki İngiliz çıkarlarından ve Osmanlı'nın ihtiyaçlarından doğmuştu.¹⁵ Bununla beraber antlaşma, Osmanlı Devleti tarafından siyasi bir destek karşılığında İngiltere'ye verilen iktisadi bir ödündü. Öyle olmasa Babıali, İngiltere'de 1830'larda %31 olan ithalat vergi oranına karşılık aynı oranı Baltalimanı Antlaşması'yla %5 olarak kabul etmek zorunda kalmazdı.¹⁶ Bu çalışmanın amacı, antlaşmanın hangi durum ve şartlar altında imzalandığını veya antlaşmanın Osmanlı iktisadi hayatına olan etkilerini tartışmak değildir.¹⁷ Mevcut literatür genellikle antlaşmanın ekonomik sonuçlarına odaklanırken bu çalışmanın amacı, İngiliz ve Osmanlı arşiv kaynakları ışığında ihtilafın ve aksaklıkların hangi maddeler üzerinden nasıl ortaya çıktığını, iki devletin sorunun çözümüne yönelik yaklaşım biçimlerini ve süreç içerisinde yaşanan gelişmeleri örnekler eşliğinde

14 Roger Owen, "The 1838 Anglo-Turkish Convention: An Overview", *New Perspectives on Turkey*, VII, (1992), p. 7-14.

15 Roderic H. Davison, "Britain, the International Spectrum, and the Eastern Question, 1827-1841", *New Perspectives on Turkey*, VII, (1992), p. 15-35.

16 Phyllis Deane, *The First Industrial Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge 1979, p. 205.

17 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın farklı yorumları hakkında bk. Reşat Kasaba "Treaties and Friendships British Imperialism, the Ottoman Empire, and China in the Nineteenth Century", *Journal of World History*, Vol. 4, No. 2 (Fall, 1993), p. 215-241; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2023, s. 16-23; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 207; Eduard Philippe Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 47; Orhan Kurmuş, "The 1838 Treaty of Commerce Re-Examined", *Economie et Sociétés dans l'empire Ottoman (Fin du XVIIIe, début du XXe siècle)*, sp. 411-417; Vakanüvis Lütfi Efendi ise "antlaşmayla yed-i vahid kalktıysa da yerine ecnebi inhisarı geldi ve ecnebler Osmanlı Devleti'nde hurde furuşluğa kadar iştirak eylediler, Osmanlı tebaasına aid esnafılığı ve ticareti git gide çekip aldılar" diyerek, kinayeli bir şekilde antlaşmayı eleştirmiştir. Lütfi Efendi, *Tarih*, V, s. 112; Rifat Önsöy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s. 13-16; Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti," *Tanzimat I*, İstanbul Maarif Matbaası 1940, s. 304-305; İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1973, s. 261-264; Feroz Ahmad, "Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800-1914", *Journal of Islamic Studies*, XI/1, (2000), p. 1-20. Ayrıca David Urquhart gibi antlaşmadan memnun olmayıp, İngiliz çıkarlarının yeterli kadar savunulmadığını düşünen İngilizler de vardı. Frank Edgar Bailey, *British Policy and Turkish Reform Movement, A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, p. 125. Hatta 25 Şubat 1840'ta Avam Meclisi üyesi Mr. Hume, açılan her yeni pazarın ülkenin refahını arttırdığını ancak bu antlaşmanın, daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasını oluşturan eyaletlere uygulandığında ticareti ilerletmekten çok engelleme olasılığının daha yüksek olduğuna dair hükümeti eleştirmiştir. HC Deb 25 February 1840 vol 52 cc611-2. Türk düşünce tarihinde antlaşmanın Osmanlı Devleti üzerindeki etkilerine ilişkin tartışmaların genel değerlendirmesi için bk. Elif Türkislamoğlu, "Türk Düşüncesinde 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi Üzerindeki Etkilerine Dair Tartışmalar", *Türkiye İktisat Kongresi 2023 Bildiriler Kitabı 19-20 Temmuz 2023*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2024, s. 597-623.

değerlendirmektir. Çalışma ayrıca mevcut literatüre, antlaşmanın yalnızca iktisadi değil, aynı zamanda siyasi ve diplomatik sonuçları açısından da kapsamlı bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

İngiltere'nin Antlaşmanın İhlal Edildiğine Yönelik İddiaları

Baltalimanı Antlaşması, Mehmet Ali Paşa meselesinden dolayı İngiltere'nin yardımına ihtiyaç duyulduğundan 1841'in sonlarına kadar Osmanlı ile İngiltere arasında önemli bir ihtilaf konusu olmadı. Tabii bunda Yakın Doğu ticaretinin genel olarak 1839-1841 yılları arasında Mısır'ın yanı sıra İran'daki huzursuzluklar nedeniyle gerilemesi ve 1842'ye kadar normale dönememesi de etkiliydi.¹⁸ Bu yıllarda İngiliz Büyükelçi John Ponsonby, merkezden uzak Trablusgarp ve Mısır gibi yerlerde İngiliz tüccarlarına zorluk çıkartıldığına ve antlaşmanın hükümlerine aykırı hareket edildiğine dair zaman zaman Babıali'ye şikâyetle bulunmaktaydı.¹⁹

Antlaşmanın uygulanmasına yönelik ilk sert muhalefet Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan gelmişti. İngiltere'nin Kahire Konsolosuna göre, Mehmet Ali Paşa'nın antlaşmaya aykırı olarak talep ettiği gümrük vergileri ile pamuk gibi bazı ürünler üzerinde uygulamaya devam ettiği yed-i vâhid nedeniyle İngilizler büyük zararlar ediyordu. Mısır'ın genelinde Yunan ve İtalyan tüccarların kayırıldığından şikâyet eden Konsolos, bu tüccarların Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı ile muharebesinde ona para yardımında bulunan tüccarlar olduğu iddiasındaydı. Yunan ve İtalyan tüccarlara sağlanan ayrıcalıklar karşısında İngiliz tüccarların zarara uğramaları üzerine konu İstanbul'a intikal etti. Babıali konuyu Mehmet Ali Paşa'ya sorduğunda Paşa, bazı ürünlerin ticaretini kendi eliyle yapmaya hakkı olduğunu ifade ederek kendisini savundu. Mısır ile arasında yeni bir kriz yaşanmasını istemeyen Babıali, konu hakkında Kahire ile gerekli iletişimin yapıldığı ve Mehmet Ali Paşa'nın antlaşmaya riayet edeceğiyle alakalı açıklamada bulunarak Ponsonby'i savuşturdu.²⁰

Mehmet Ali Paşa meselesinin çözüme kavuşması ve Stratford Canning'in John Ponsonby'nin yerine 21 Ocak 1842'de İstanbul'a büyükelçi (1842-1858)²¹ olarak atanmasıyla Baltalimanı Antlaşması Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde önemli bir ihtilaf konusu hâlini aldı. Çünkü bu tarihten sonra iki devletin öncelikleri değişmiş, Osmanlı Devleti reform hareketlerine ağırlık verirken, İngiltere ise antlaşmayla elde ettiği ayrıcalıklarla Avrupa devletlerine karşı Yakın Doğu'daki ticari hacmini genişletmeye çalışmıştı. Bu nedenle Dışişleri Bakanı Aberdeen (1841-1846), İstanbul'da yoğun ve mücadeleci bir politika izlememesi konusunda Canning'i uyardı.²² Ancak Canning, İstanbul'a gelmesinin üzerinden henüz birkaç ay geçmesine rağmen antlaşmanın Mısır'da da tam olarak uygulanması için Hariciye Nazırı Sarım Efendi'ye (1841-1843) çağrıda

18 Frank Edgar Bailey, *British Policy and Turkish Reform Movement*, p. 126.

19 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi Belgeleri (HR.SYS), 1530/20, 17 ZA 1257 (31 Aralık 1841).

20 BOA, İrade Eyalet-i Mümtâze (Mısır) (İ.MTZ.(05), 10/250, 12 M 1258 (23 Şubat 1842).

21 Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, Vol. II, Longsman, Green, And Co, London 1888, p. 54.

22 Frank Edgar Bailey, *British Policy and Turkish Reform Movement*, p. 209.

bulunmuştu.²³ Canning'ın bu ilk girişimlerinin ardından antlaşmanın ihlal edildiğine yönelik baskıları, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 27 Ekim 1842'de imzalanan Gümrük Tarifesi Antlaşması'yla daha da arttı. Söz konusu antlaşmayla tüccarlarının Ruslar karşısında zarara uğradığını savunan İngiltere'nin bu tarihten sonra antlaşmadan beklentileri değiştiği gibi antlaşmanın uygulanmasında suistimaller yaşandığıyla alakalı şikâyetlerinde de artış yaşandı.²⁴ Bu anlamda İngilizlerin şikâyet konusu yaptıkları meseleler genel olarak, gümrük vergisi oranları, derbend vergisi, yed-i vâhid, perakende ticaret ile esnafıktı.

Rusya'ya Kıyasla İngiltere'nin Ödemek Zorunda Olduğu Gümrük Vergisi Oranları

Baltalimanı Antlaşması öncesinde yerli ve yabancı tüm tacirler ithalat ve ihracatlarında %3 gümrük vergisi, ayrıca mallarını Osmanlı İmparatorluğu içerisinde bir yerden başka bir yere taşımaları durumunda da %8 iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. Baltalimanı Antlaşması ihracat vergisini %12'ye çıkartırken ithalattan alınan vergiyi de %5 olarak belirlemişti.²⁵ Ancak Baltalimanı Antlaşması'na taraf olmayan Rusya, Osmanlı Devleti ile ticaretini 10 Haziran 1783 Ticaret Antlaşması ve 1829 Edirne Antlaşması'nın 7. maddesi çerçevesinde yürütmekteydi. Bu antlaşmalarla Rusya, İngiltere'ye kıyasla %2'lik ek iç vergiyi ödemek zorunda değildi. Ayrıca İngiltere ihracat için satın aldığı Osmanlı Devleti ürünlerine %9 vergi ödemek zorundayken, Rusya söz konusu antlaşmalar gereği bu vergiden de muaf tutulmuştu.²⁶ İngiliz konsolosları ise Osmanlı yetkililerinin Baltalimanı Antlaşması'na aykırı hareket ettikleri ve İngiliz tüccarların bu durumdan olumsuz etkilendikleriyle alakalı çok sayıda şikâyet alıyorlardı. Konsoloslar, 31 Mayıs 1843'te Aberdeen'e Osmanlı Devleti ile ticaret yapan Rus tebaasının, aynı ticareti yapan İngiliz tebaasına göre önemli bir avantaj içerisinde olduklarına dair uyarıda bulunmuşlardı. Çünkü Baltalimanı Antlaşması uyarınca İngiliz tüccarlar %3+%2 toplamda %5 ithalat vergisi ödemek zorundayken, Rus tüccarlar benzer bir yükümlülük altında olmadıkları için sadece %3 ithalat vergisi ödeyerek mallarını Osmanlı Devleti'nde elden çıkarabilmekteydiler. Bu malların Rus ithalatçının elinden çıktıktan sonra iç gümrük vergilerine tâbi olmamaları ve sonuç olarak Rus tüccarın ithalat ticaretinde İngiliz tüccarinkine göre %2'ye eşdeğer bir avantaja sahip olmaları İstanbul-Londra hattında krize neden olmuştu.

İngiliz tacirlerden Baltalimanı Antlaşması'na aykırı şekilde vergi alındığıyla alakalı birçok anlaşmazlık yaşanıyordu. Örneğin Midilli Adası'nın İngiliz Konsolos Vekili, Avrupa'ya ihraç edilmek üzere adadan aldığı yapağı için Rüsumat Gümrüğünden istenilen ücrete itirazda bulunmuş ve 20 Ekim 1844'te Canning soluğu Babıali'de almıştı. Babıali, antlaşma metninde

23 BOA, HR.SYS, 965/63, 28 RA 1258 (9 Mayıs 1842).

24 BOA, Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Kalemi (A.DVN.DVE), 4/43, 23 ZA 1258 (26 Aralık 1842).

25 Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990, s. 164-165.

26 Ayrıntılı bilgi için bk. Murat Fidan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari Münasebetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2002.

açıkça belirtildiği şekliyle yabancı bir tüccarın Osmanlı sınırları içinden alacağı her çeşit ürün ve malın yurtdışına çıkarılmasında %9 gümrük resmi alınacağını açık olduğunu, konsolos vekilinin de adadan alıp yurt içinde naklederek Avrupa'ya ihraca kalkıştığı yapağıdan %9 vergi alınmasının usule uygunluğu konusunda açıklama yapmıştı.²⁷ Tabi bu tür uygulamaların dışında, merkezden uzak yerlerde bazı keyfi uygulamalar da söz konusuydu. Nitekim Musul'dan Şam'a ihraç olunan emtia ve eşyadan en fazla %12 vergi alınması gerekirken İngiliz tüccardan %20 oranında vergi alınması üzerine Canning, tüccarın zararının karşılanması ve bu türden keyfi uygulamalara son verilmesi adına bir kez daha Babıali'nin kapısını çalmıştı.²⁸

İngiltere'nin rahatsız olduğu bir diğer konu da İngiliz tüccarların ihracat için satın aldıkları Türk ürünlerine %9 vergi ödemek zorunda oldukları bir ortamda Rusların böyle bir vergi ödemek zorunda olmamalarıydı. Çünkü Rusya, Osmanlı Devleti ile Baltalimanı temelinde bir ticaret antlaşması imzalamamıştı ve ticaretini hâlâ eski antlaşmalardan edindiği haklar çerçevesinde yürütüyordu. Bu durum da Rusları İngilizlere göre daha avantajlı bir konuma getirmekteydi. İngiliz hükûmetinin önerdiği çözüm ise antlaşmanın 1. maddesi gereği Rusya'ya tanınan ayrıcalıklardan ve dokunulmazlıklardan yararlanmayı talep etmektir. Ancak buradaki temel problem, hükûmet bu yolu benimsediği takdirde Babıali'nin bu talebe onay vermesinin Osmanlı'yı antlaşma ile üstlendiği diğer yükümlülüklerden kurtarıp kurtarmayacağıydı. Çünkü İngiltere, antlaşmayla edindiği ayrıcalıklı durumu bir başka devletle paylaşmak istemiyordu.²⁹ Ancak Rus Elçisi Vladimir Pavlovich Titov'un (1840-1853), St. Petersburg'dan İstanbul'a döndüğünde Baltalimanı Antlaşması temelinde bir ticaret antlaşması müzakere etme yetkisine sahip olacağına dair iddialar Canning'i heyecanlandırmıştı. Rusya'nın böyle bir önlemi kabul etmesi, Baltalimanı hükümleri uyarınca ticaret yapan tüm ulusların tüccarları için oldukça kabul edilebilir bir durumdu. Çünkü Ruslar antlaşmaya taraf devletlerin tüccarlarına nazaran ticaretlerini daha avantajlı bir ortamda yürütüyorlardı. Bu yüzden Canning, İngiliz tüccarlarının ticaretlerini ciddi bir dezavantajla sürdürmeye devam ettiği böylesi bir ortamda acilen bir önlem alınmasına dair Londra'ya sürekli çağrıda bulunuyordu.³⁰

Derbend Vergisi ve Yed-i Vâhid Uygulaması

Canning bir yandan Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılması düşünülen ticaret antlaşmasının içeriğini öğrenmek adına Rus meslektaşları ile temas kurmaya çalışırken, diğer yandan da İngiliz tüccarların baskısıyla Babıali'ye şikâyetle bulunuyordu. Bu anlamda Canning, İngiltere'nin olağanüstü ve tam yetkili büyükelçisi sıfatıyla 27 Mayıs 1843'te Hariciye Nazırının dikkatini İngiliz tüccarlardan alınan derbend vergisine çekmişti.³¹ Kendisinin bu konudaki

27 BOA, HR.SYS, 2923/22, 7 L 1260 (9 Kasım 1844).

28 BOA, A.DVN.DVE, 5/13, 26 CA 1260 (13 Haziran 1844).

29 NA, FO 424/2, Inclosure in No. 1, 31 May 1843.

30 NA, FO 424/2, No. 2, 1 June 1843.

31 Eski bir uygulama olan derbend vergisi sadece tehlikeli geçit bölgelerinden yolların güvenliğini sağlamak için alınıyordu. Yusuf Hallaçoğlu, "Derbend", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 162-164.

beyanlarının şimdiye kadar sonuçsuz kaldığını üzüntüyle görmüş olduğunu belirten Canning, konuyu Babialı'nın dikkatine daha da ciddiyetle sunmayı kaçınılmaz bir görev haline getirmiş olduğunu belirterek aşağıdaki notayı sunmuştu:

Söz konusu suçlamalar Baltalimanı Antlaşması'nın açıkça ve inkâr edilemez bir ihlalidir. Bunlar, daha önce alınan can sıkıcı ve tanımsız vergilerin yerine sabit miktarda büyük bir ihracat vergisi koyan antlaşmanın ruhuna aykırıdır ve 4. maddenin, İngiliz tüccarlar tarafından ihraç edilmek üzere satın alınan ve sevkiyat için uygun bir yere giden Türk ürünlerinden veya imalatından hiçbir vergi veya bir ücret alınmayacağını açıkça beyan etmesi nedeniyle, antlaşmanın lafzına da aykırıdır. Osmanlı nazırlarının, suçlamanın hafifletilmesi ve fazlalığın iade edilmesi gerektiğini iddia etmeleri yeterli değildir. İngiliz tebaasına antlaşmalarla güvence altına alınan haklarla bağdaşmamaktadır. İmzacılar, karşılıklı rıza ile antlaşmada ne tür değişiklikler kabul edilirse edilsin, mevcut hükümlerin katı bir şekilde uygulanmasının bu süre zarfında sadakatle sürdürüleceğini en başından beyan etmişlerdir. Majestelerinin hükümeti antlaşmanın şu anki haliyle uygulanmasına yönelik haklı taleplerine karşı inatçı bir direnişin etkisini tahmin edememektedir. Durum kuşkulu olsaydı, farklı bir görüş kabul edilebilirdi ancak antlaşmanın hükümleri o kadar açıktır ki, üzerlerinde en ufak bir belirsizlik gölgesi bile yoktur.³²

Canning, İngiliz mallarından alınan yol vergileri ve antlaşmanın uygulanmasında yaşanan aksaklıklarla alakalı Babialı'ya sunduğu resmî notanın ardından bu kez de antlaşmanın diğer ihlalleriyle alakalı 20 Haziran'da Hariciye Nazırı Vekili Ebubekir Mümtaz Efendi'ye barut, saçma ve enfiye satışına karşı uygulanan yed-i vâhide ve yine antlaşmaya aykırı bir şekilde ipekten alınan vergilere ilişkin bir nota daha göndermiştir:

Tarsus'taki yetkililer enfiye, barut, kurşun ve saçma satışını yasaklamışlardır. Bir İngiliz tüccarın deposunda belirli miktarlarda enfiye ve kurşun ele geçirdiler; Adana'da aynı koruma altındaki diğer dükkanları ve depoları aradılar ve alıcılara verilecek sert ve ani bir ceza tehdidi altında bunlarla yapılan tüm ticareti yasakladılar. Bu tür işlemler 1838 Antlaşmasına doğrudan aykırıdır. Bu antlaşmanın hükümlerine göre, iç trafik için alım ve satım ayrıcalığı, Büyük Britanya tebaası için herhangi bir rezerv veya istisna olmaksızın güvence altına alınmıştır. Dolayısıyla bu yasa, bu örnekte haklı bir şikâyet konusudur ancak İngiliz tebaasının dükkanlarına ve depolarına girilmesi ve mallarına el konulması şeklindeki aceleci ve zorlayıcı yöntem de bu şikâyetin haklılığını artırmaktadır. İngiliz tüccarına tanınan hakların bu şekilde göz ardı edilmesi, eski vergiler altında ticaret yapan ve Baltalimanı'ndaki yükümlülüklerden muaf olanlarla rekabet etmenin neredeyse imkânsız olduğu bir zamanda daha da ağır bir şekilde hissedilmektedir.³³

32 NA, FO, 424/2, Inclosure in No. 2, 27 May 1843.

33 NA, FO 424/2, Inclosure in No. 3, 20 June 1843.

Babıali, Hariciye Nezaretinde yapılan değişikliği gerekçe göstererek Canning'in notasına bir süre cevap vermemiştir.³⁴ Canning'in burada gözden kaçırdığı bazı hususlar vardır. İlk olarak, ihracatı kim yaparsa yapsın ürünün ülke içerisinde sevkiyatı ve gümrükten ihracında toplamda %12 vergi alınması antlaşma hükümlerine uygundu. Diğer taraftan, devlet için önemli bazı ürünlerden %9'un üzerinde vergi alınması ve yine devletin belirlemiş olduğu bazı ürünlerin ihracatının yasaklanarak bu ürünler üzerinde yed-i vâhid uygulanması da antlaşma maddelerine uygundu. Nihayetinde, bu yüzyılda birçok Avrupa devleti ülkenin temel ihtiyacı olabilecek bazı ürünlere uluslararası antlaşmalardan bağımsız olarak farklı vergi oranları ve tekel sistemi uygulayabiliyordu.³⁵

Büyükelçi, meydana gelen birkaç ihlal vakasının ardından tüccarların uğradıkları zararı telafi talep etme konusundaki ısrarı neticesinde, zararların karşılanması adına önemli bir aşama kaydetmişti. Ancak her yeni vaka Babıali'de Canning'e karşı giderek artan bir öfke kaynağı oluştuyordu. Diğer yandan İskenderiye, Beyrut ve İstanbul'da yaşanan bazı ticari sorunlar ile Rusların 1842 tarihli gümrük antlaşmasıyla İngiliz tebaasıyla rekabetlerinde elde ettikleri avantajlar, tüccarların yoğun baskısı altında kalan İngiliz temsilcisini rahatsız ediyordu. Bu nedenle Canning, dezavantajları ortadan kaldırmak ve İngiliz tebaasının uğradığı zararı tazmin etmek adına Babıali'ye baskıda bulunmak için hükûmetinden tam yetki istemişti.³⁶

Nihayet Hariciye Nazırı Rıfat Paşa (1843-1844) da 9 Kasım 1843'te Canning'in iddialarına cevap verdi. Rıfat Paşa, bu tarihe kadar ellerinde sadece büyükelçilik tarafından antlaşmanın bazı hükümlerinin ihlal edildiğine yönelik şikâyetlerin olduğunu, antlaşmanın hangi hükümlerinin nasıl ihlal edildiği ve bu anlamda Babıali'den beklentinin tam olarak ne olduğu ve önerilen değişikliklerin İngiliz hükûmetinden belirtilmesini talep etti.³⁷ Canning ise Rıfat Paşa'yı, Londra'nın önerilen değişiklikler hakkında bir karara varana kadar tartışmalı noktalarla ilgili davalarda ticaret antlaşmasının aslına sadık kalınarak, ticaretin bu çizgide devam etmesi konusunda ikna etmek için yoğun mesai harcadı. İngiltere'nin iddiasına göre tüm bunlar Babıali'nin tuz, şap, enfiye ve diğer bazı ticaret maddelerinin tekeliyi yeniden canlandırma iddiasından kaynaklanmaktaydı.³⁸

Perakendecilik ve Esnafılık

Aberdeen'in Rus tüccarın avantajlı durumundan başka Baltalimanı Antlaşması'yla bağlantılı bir diğer şikâyet konusu da İngiliz tebaasının Osmanlı'da perakende ticaret yapma hakkıyla ilgiliydi. Aberdeen, antlaşmanın İngilizce nüshasındaki 3. maddesinde yer alan "oradaki her türlü ticaret"³⁹ ifadesiyle bu hakkın kendilerine verildiğini savunurken⁴⁰, sorunun antlaşmanın Türkçe

34 NA, FO 424/2, No. 3, 30 June 1843.

35 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul 2010, s. 193.

36 NA, FO 424/2, No. 5, 17 November 1843.

37 NA, FO 424/2, Inclosure in No. 5, 9 Kasım 1843.

38 NA, FO 424/2, No. 5, 17 November 1843.

39 "and in any manner of trade therein."

40 Seyfettin Gürsel, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınevi, İstanbul 1985, s. 688-690.

nüşhasında buna karşılık gelen hiçbir kelime bulunmamasından ileri geldiğini düşünüyordu. Bu nedenle Canning de söz konusu ifadenin Türkçe metinde yer alıp almadığını öğrenmek adına Babialı ile iletişime geçmişti. Ancak Aberdeen'in asıl öğrenmek istediği, söz konusu hakkın yalnızca 3. maddeye dayanıp dayanmadığı ile 2. madde hükümlerinin 27 Ağustos 1838'de Nuri Efendi tarafından dönemin İngiliz Büyükelçisi Lord Ponsonby'ye verilen açıklayıcı notla⁴¹ birlikte ele alındığında bu hakkı kesin olarak verip vermediği idi. Yine de Aberdeen'e göre İngilizce nüshada yer alan ifade Türkçe nüshadan çıkarılmış olsa bile İngiliz tebaasının perakende ticaret yapma hakları korunmalıydı.⁴²

İngiltere'nin Rusya ile Osmanlı arasında imzalanacak olan ticaret antlaşmasının içeriğini görmeden Baltalimanı Antlaşması ile alakalı Babialı ile masaya oturmayacağı yetkili ağızlardan açıkça ortaya konulmuştu. Bu süre içerisinde ise İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ihtilafa konu olan meseleler genel olarak yed-i vâhid, perakende ticaret, ithalat ve ihracattaki vergi oranları olmak üzere üç başlık altında toplanmıştı. Bu anlamda İngiltere'nin, antlaşmanın ihlal edildiğine yönelik öne sürdüğü bazı olaylara değinmek faydalı olacaktır. Elçiliğin iddiasına göre İngiliz tüccar Vital Watson, satın aldığı 250 adet deriyi kiraladığı bir dükkânda âdet olduğu üzere kuruturken, debbağ esnafının şikâyetiyle Tophane-i Amire Müşiriyeti belirtilen sınırlar dışında dericilik faaliyetleri yapıldığı gerekçesiyle derilere el koymuştu.⁴³ Elçilik, debbağ esnafına ilişkin nizamların kendilerini yükümlülük altına sokmadığını, perakende bir satışın ise söz konusu olmadığını açıkladıktan sonra bir daha aynı yerde deri işlemi yapmamak şartıyla derilerin geri verilmesini talep etmişti.⁴⁴ Elçilik daha sonra debbağ esnafına verilen hakların İngilizlere de tanınmasını istemiş; ancak Babialı bu talebi uygun görmemişti.⁴⁵

2 Mayıs 1844'teki bir diğer olayda ise İngiltere'nin İstanbul Başkonsolosu John Cartwright (1819-1845), İngiliz tüccarı tarafından ihraç edilmek üzere satın alınan koyun derilerine zorla el konulduğuyla alakalı şikâyetle bulundu. Canning, bu olayı antlaşmanın açık ihlali olduğu gerekçesiyle Rıfat Paşa'nın huzuruna getirmek için hiç vakit kaybetmedi. Rıfat Paşa, alıkonulan malların iadesinin yapılması için girişimde bulunulacağına dair söz verdi; ancak debbağ esnafının derilere el koyduğunu ve yetkililerin bunları teslim etme ihtimalinin düşük olduğunu altını çizdi. Canning, özellikle yaşanan bu son birkaç olayda debbağ esnafının İngiliz tüccarlarını perakende ticaretten dışlama konusunda kararlı olduğunu anlamıştı. Yabancıların perakende ticaretine katılımlarının, yerli esnaf teşkilatları aracılığıyla kamu gelirlerinin çıkarlarını derinden

41 Not hakkında bk. Lewis Hertsleat, *A Complete Collection of the Treaties and Conventions and Present Subsisting Between Great Britain and Foreign Powers*, Vol. V, London 1840, p. 512-513.

42 NA, FO 78/518, No. 76, 31 May 1843.

43 12 Ağustos 1838'de İstanbul'daki debbağhane gibi imalathanelerin şehir dışına nakledilmesi kararı alınmıştı. Nuri Büğüş, *Beykoz Ayakkabı Fabrikası ve Deri İmalatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 6. Ayrıca debbağ esnafı Osmanlı Devleti'ndeki esnaf teşkilatları içerisinde en güçlü olanlarının başında geliyordu. Miyase Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Debbağlar", *Turkish Studies*, IV/8 (2009), s. 1746-1762.

44 BOA, Sadaret Mektubî Evrakı (A.MKT), 12/6, 21 R 1260 (10 Mayıs 1844).

45 BOA, İ.HR, 35/1616, 29 C 1262 (24 Haziran 1846).

etkilediğinin farkına varan Canning, Londra'yı taleplerine karşı kararlı bir direnişle karşılaşmayı hesaba katmaları konusunda uyardı.⁴⁶

İngiliz tebaası özellikle antlaşmadan sonra Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde perakende ticarete doğru büyük bir yönelim gösterdi. Bu anlamda bir başka perakendecilik örneği de Temmuz 1844'te İngiliz tebaasının Galata ve Beyoğlu'ndaki dükkânlarında enfiye satmaları üzerine yaşandı. Burada da yerli esnafın şikâyetçi olmasının ardından dükkânların kapatılması için İstanbul'daki başkonsolosluğa ve büyükelçiliğe çağrı yapılarak, İngiliz tebaasının perakende ticaret yapmamaları hususunda uyarılmaları talep edildi.⁴⁷ İngilizlerin sadece Osmanlı tebaasına tanınan bir hak olan perakendecilik sektöründe sayılarının artması, esnaf teşkilatları arasında huzursuzluğa neden olmuştu. Bu hususta önemli bir diğer vaka da İngiliz bir tüccarın Selanik'te şerbethane açmasıyla alakalıdır. Şerbetçi esnafı, dükkânın kapatılması için yerel makamlara başvurmuşsa da İngiliz Konsolosu şikâyetlere kulak asmayarak, perakende ticaret yapma hakkının kendilerine Baltalimanı Antlaşması'yla tanındığını, bu nedenle dükkânın faaliyetlerine devam edeceğini bildirmişti. Yerli esnafın haklarını korumaya çalışan ve bu konuda da taviz vermemeye özen gösteren Babıali de esnaflık ve perakendeciliğin sadece Osmanlı tebaasına ait bir hak olduğunu belirterek dükkânı kapatmıştı.⁴⁸

Canning, yapmış olduğu girişimlerden bir sonuç alamadığı gerekçesiyle 5 Eylül 1844'te Babıali'ye 8 maddelik bir takrir göndererek bu maddelerin içerikleri hakkında yanıt beklediğini belirtti. Canning takrirden, fırıncılık yapmak isteyen 30 İngiliz tebaası tüccarına izin verilmesini, İngiliz tebaasından alınan derbend vergisinin kaldırılmasını, her türlü yed-i vâhidin ilga edilmesini, Osmanlı iskelelerinde enfiye, tuz ve eşya satışından menedilmiş olan İngilizlere ruhsat verilmesini talep etti.⁴⁹ Canning daha sonra da Tarsus, Musul ve Hanya'da barut, saçma, enfiye, mûskirat, kurşun ve hurde furûşluk⁵⁰ yapan İngiliz tebaasına zorluk çıkarıldığına dair Fuad Efendi'ye şikâyetinde bulundu.⁵¹

Osmanlı Devleti'nin Savunduğu Görüşler

Baltalimanı Antlaşması'nın imzalanmasından sonra henüz birkaç ay geçmişti ki İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston antlaşmaya aykırı bir şekilde Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde yed-i vâhid usulünün devam etmekte olduğuna ve bu uygulamanın kaldırılmasına dair Babıali'ye mektup gönderdi.⁵² Palmerston'un şikâyeti antlaşma metniyle birlikte 15 Mart 1839'da Dâr-ı Şura-yı Babıali'de değerlendirildi ve antlaşmanın 2. maddesinde İngilizlerin Osmanlı Devleti'nin

46 NA, FO 78/557, No. 79, 2 May 1844.

47 BOA, HR.SYS, 2923/18, 15 B 1260 (31 Temmuz 1844).

48 BOA, HR.SYS, 2923/25, 25 ZA 1260 (6 Aralık 1844).

49 BOA, İrade Mesâil-i Mühimme (İ.MSM), 29/184, 16 ZA 1260 (27 Kasım 1844).

50 Ufak tefek şeyler satan, çerçi. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2008, s. 383.

51 BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 10/73, 6 M 1261 (15 Ocak 1845).

52 BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1172/46409, 29 Z 1254 (15 Mart 1839).

her bir mahallinde ayırım yapmaksızın Osmanlı mahsulü ile her cins emtia ve eşyanın alışverişine hakları olduğu belirtildi. Ancak yine antlaşmada yed-i vâhid usulünün terk edildiği ilgili maddede belirtilmişse de askerin ve halkın temel ihtiyacı olan zahirelerin ticaret için olmayıp iâşe⁵³ için olduğu, bu nedenle bazı temel ürünler üzerinde yed-i vâhid usulünün uygulanabileceğine dair İngiltere'ye açıklama yapıldı.⁵⁴ Osmanlı idaresi İngiltere'nin ardından Fransa ile de iletişime geçerek yed-i vâhid usulünün kaldırıldığını bildirdi; ancak İstanbul'un iâşesi ve askerin tayinatı için belirlenen ürünlerin ticaretinin yapılamayacağını altını çizdi.⁵⁵

Tüm bu sorunların temel nedenlerinden bir tanesi Baltalimanı Antlaşması'nın İngilizce ve Türkçe nüshaları arasındaki farklılıktı.⁵⁶ İngilizce nüshayı temel alan İngiltere özellikle tuz, şap, enfiye, kurşun gibi miri araziye ait her türlü ürünün ticaretinin yapılabileceği gibi bir yorum ortaya atıyordu.⁵⁷ Hariciye Nezareti, yaptığı incelemelerde nüshalar arasında bazı farklılıklar olduğunu ve bu durumun Osmanlı ekonomisine büyük zarar verdiğini tespit etti. Babıali, İngiltere ile iletişime geçerek antlaşmanın imzalandığı gün elçiliğin süreci hızlandırmak için acele ettirdiğinden metnin İngilizceye tercümesi sırasında⁵⁸ sehven hata yapıldığını ifade etti. Bu hatanın da İngiltere Baş Tercümanı Pisani vasıtasıyla olduğunu belirterek antlaşma metnindeki yanlışların düzeltilmesi için müzakere çağrısında bulundu.⁵⁹ Bu anlamda Aberdeen'le temasa geçilerek, *and in any manner of trade therein* (oradaki her türlü ticarete) ibaresinin orijinal Türkçe nüshada olmadığı, sadece İngilizce nüshada olmasının ise sehven yapılmış bir hatadan kaynaklandığı ve buna istinaden de bazı şeylerin istenilmesinin haksızlık olacağını belirtti.⁶⁰ Osmanlı Devleti her iki metnin de Fransızca⁶¹ nüshayla karşılaştırılıp yanlışların düzeltilerek yeni bir antlaşma yapma çağrısında bulundu. Ancak Aberdeen, hükûmetin ilk olarak üç nüshayı da inceleyeceğini ve ardından Canning'in göndereceği rapora baktıktan sonra antlaşmanın tadil edilmesi için görüşmelere hazır olacaklarını belirterek konuyu geçiştirmeye çalıştı.⁶² Ayrıca Aberdeen, Babıali'nin aksine ifadenin Türkçe metinden çıkarılmış olduğunu savunuyordu; ancak antlaşma metni Türkçe olarak kaleme alınıp daha sonra İngilizceye çevrilmişti ve bu

53 Sosyal düzenin korunup devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülmesi için Osmanlı Devleti iktisadî hayatı düzenlemekte iâşe ilkesine dayanmak zorundaydı. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s. 44.

54 BOA, HAT, 1243/48304, 29 Z 1254 (15 Mart 1839).

55 BOA, HAT, 1243/48304, 15 Mart 1839.

56 BOA, HR.SFR.3, 2/64, 28 Eylül 1842.

57 BOA, HR.SFR.3, 4/46, 7 RA 1259 (7 Nisan 1843).

58 Mustafa Reşid Paşa 16 Ağustos 1838'de İngiliz Dragoman Bulwer'i çağırarak kendisine Sultan'ın antlaşmayı imzalamaya hazır olduğu bildirilmiştir. Temperley, 16 Ağustos gününün neredeyse tamamının kopyalama ve yazıya dökme işlemiyle geçtiğini hatta Büyükelçi Ponsonby'nin gece yarısından biraz önce antlaşmayı imzaladığını belirtmektedir. Harold Temperley, *England and the Near East the Crimea*, Routledge 2018, p. 36.

59 BOA, İ.MSM, 28/805, 23 Ş 1258 (29 Eylül 1842).

60 BOA, HR.SFR.3, 2/78, 21 N 1258 (26 Ekim 1842)

61 Antlaşmalar bazen ihtilafa neden olmaması için üç dilde kaleme alınabiliyordu. Nitekim 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması da Türkçe, Rusça ve İtalyanca olarak imzalanmıştı.

62 BOA, HR.SFR.3, 2/78, 21 N 1258 (26 Ekim 1842).

yüzden böylesi bir durumun yaşanmış olması pek mümkün değildi.⁶³ Nihayetinde bu antlaşma temelinde diğer Avrupa devletleriyle de benzer ticari antlaşmalar imzalanmıştı ve söz konusu ifade bu nüshaların da hiç birinde bulunmuyordu.

Aslına bakılırsa bu durum, Osmanlı delegelerinin tercüme sırasında yapmış oldukları ihmalkârlık ile ayrıntılı açıklama gerektiren bazı maddelerin genel ifadelerle geçirtilmesinin bir sonucuydu. Benzer bir durum çok önce de yaşanmış, Rusya 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 7. ve 14 maddelerinin kendisine vermiş olduğu bir hak gerekçesiyle Osmanlı Devleti içerisindeki Ortodoksların hamiliğini üstlenmiş, Osmanlı Devleti de yıllarca söz konusu maddeleri bu şekilde değerlendirmişti. Hâlbuki bu maddelerin hiçbiri Ruslara böyle bir hak tanımamıştı. Burada da sorun, antlaşmanın nüshaları arasındaki farklıklar ile maddelerin anlamları dışında yorumlanmasından kaynaklanıyordu.⁶⁴

Aberdeen'in bir diğer iddiası da söz konusu ifade Türkçe nüshada yazmıyor bile olsa 27 Ağustos 1838'de Nuri Efendi tarafından İngiliz Büyükelçisi Ponsonby'e verilen ve Baltalimanı Antlaşması'nı tamamlayıcı niteliğinde olan ek nota ile bu hakkın kendilerine verilmiş olduğuydu. 27 Ağustos tarihli ek nota da İngiliz tüccarların, antlaşma uyarınca Osmanlı Devleti'nde her türlü ticari malı satın alabilecekleri, uygun gördükleri takdirde antlaşmada öngörülen vergiyi ödedikten sonra bunları yurtdışına gönderebilecekleri ya da "iç ticarete ilişkin düzenlemelere uymak koşuluyla bunları Osmanlı Devleti'nde yeniden satabilecekleri" teyit edilmişti.⁶⁵ Ancak notanın içeriğine bakıldığında Osmanlı Devleti, Aberdeen'in iddia ettiği gibi İngiliz tebaasına perakende ticaret yapma hakkı verildiğiyle alakalı herhangi bir taahhütte ya da imada bulunmamıştı. Burada İngilizlere tanınan ayrıcalık, Osmanlı Devleti'nden alacakları herhangi bir ürünü veya eşyayı yine Osmanlı Devleti içerisinde iç ticarete ilişkin düzenlemelere uymak kaydıyla satma hakkıydı. Nihayetinde yabancıların kilo, kadeh ve adet gibi perakende şekilde ürün satışı yapmaları ve esnafılıkta yer almaları yasaktı.⁶⁶

Haklılığın ispatı adına İngiliz Büyükelçisi Canning Babıalı'ye davet edilerek kendisine üzerinde Büyükelçi Ponsonby'nin de imzasının bulunduğu orijinal Türkçe nüsha gösterildi ve İngilizce nüshada yer alan ifadelerin bu nüshada bulunmadığı açıkça belirtildi. Hatta Baltalimanı Antlaşması temelinde diğer Avrupa devletleriyle yapılan antlaşma nüshaları da Canning'e

63 Antlaşma metni Türkçe olarak kaleme alınmış ve daha sonradan İngilizceye tercüme edilmiştir. İngilizce ve Türkçe nüshalardaki farklılıklar hakkında bk. BOA, HAT, 1253/48418, 7 C 1254 (17 Eylül 1838); Lewis Hertslest, *A Complete Collection of the Treaties*, p. 506-512. En güvenilir İngilizce metin, giriş ve üç ek maddeyi de içeren ayrıca içerisinde 27 Ağustos 1838 tarihli ek nota Mustafa Kani Bey ile Mehmed Nuri Bey'in imzalarının da yer aldığı *British and Foreign State Papers 1837-1838*, Vol. XXVI, St. Martin's Lane, London 1855, p. 688-694'te bulunmaktadır.

64 Konu hakkında detaylı bilgi için şu iki çalışmaya bk. Roderic H. Davison, "Russian Skill and Turkish Imbecility": The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered", *Slavic Review*, XXXV/3, (1976), p. 463-483; Roderic H. Davison, "The 'Dosografa' Church in the Treaty of Küçük Kaynarca", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XLII/1, (1979), p. 46-52.

65 Lewis Hertslest, *A Complete Collection of the Treaties*, p. 512-513,

66 BOA, İbnülemin Hariciye (İE.HR), 18/1666, 29 Z 1261 (29 Aralık 1845).

gösterildi ve söz konusu ifadelerin bu metinlerde de bulunmadığına dikkat çekildi.⁶⁷ Osmanlı Devleti'nin bu süreçteki en büyük çekincesi, sadece İngilizce nüshada yer alan ifadelere dayanarak İngilizlere esnafılık ve her türlü ticaretin yapılmasına dair ayrıcalık tanınması durumunda, bu defa antlaşmaya taraf olan diğer Avrupalı devletlerin de bu hakka ortak olmak istemeleriydi.⁶⁸

Antlaşmanın farklı yorumlanmasından kaynaklı olarak ortaya çıkan bir değer sorun da Anadolu ve Rumeli'de tüccarlardan alınan derbend vergisiydi. Bu anlamda Canning, İngilizlerin Rumeli'den satın aldıkları hayvanlardan Arnavutluk'taki derbend memurlarının antlaşmaya aykırı olarak vergi aldıklarına dair birçok defa Babıali'ye şikâyetle bulunmuştu. Babıali de Anadolu ve Rumeli'deki derbendlerden alınan selamet akçesinin, tüccarların emniyetleri ve yol güvenlikleri için alındığını; hatta alınan bu yol vergisinin sadece yabancılardan değil Osmanlı tebaasından da alındığını belirterek antlaşmayı ihlal edecek bir durumun söz konusu olmadığını savunmuştu.⁶⁹

İngiliz tüccarlar enfiye, tuz, sülük, zecriye, şap gibi ürünlerin ticaretinin yapılmasında da kendilerine zorluk çıkarıldığıyla alakalı sürekli olarak İstanbul'daki başkonsolosluğa ve büyükelçiliğe şikâyetle bulunuyorlardı.⁷⁰ Babıali, Londra ile temasa geçerek yabancılardan bu ürünlerin ticaretini yapamayacağını belirttiği gibi sadece Osmanlı tebaasına mahsus olan esnafılık ve hurde furuşluk gibi iş kollarında da yabancılardan yer alamayacağını,⁷¹ antlaşmasının iç ticaretle ilgili olan maddesinden bu iş kollarının serbest olduğuyla alakalı bir yorumun ise çıkarılamayacağını açıkça izah etmişti.⁷²

Osmanlı Devleti'nin tüm çağrı ve uyarılarına rağmen İngiliz tüccarlar hükûmetlerinden de aldıkları destekle antlaşmayı kendi çıkarlarına uygun şekilde yorumlamaya devam ederek Osmanlı tebaasına mahsus olan kıyye ve kadeh ile müskirat satmaya devam ettiler.⁷³ Bu tüccarlar özellikle İstanbul ve İzmir'de kiraladıkları dükkânlarda sadece meyhaneci esnafına özgü kadeh ve kıyye ile içki satışı yaptıklarından dolayı dükkânları Babıali tarafından kapatıldı.⁷⁴ Yabancılardan perakende ticarete ve esnafılığa karıştırmama konusunda kararlı olan Babıali, İngiliz tüccarlarının Osmanlı Devleti'nin kanun ve nizamlarına riayet etmelerini ve bu ürünleri satmamalarını talep eden bir mektubu İngiliz elçiliğine gönderdi.⁷⁵ Fakat Canning'in Baltalimanı Antlaşması'nın hükümlerinin İngiliz yorumuna göre uygulanmasında gösterdiği sebat, doğal olarak Babıali'de İngiliz taraftarlığının sorgulanmasına neden olmuştu.⁷⁶ Baskılardan bunanan Babıali, antlaşmanın maddelerinden tadil olacakların daha fazla vakit kaybedilmeden bildirilmesi için doğrudan

67 BOA, HR.SFR.3, 10/60, 19 Z 1260 (30 Aralık 1844).

68 BOA, HR.SFR.3, 10/55, 19 Z 1260 (30 Aralık 1844).

69 BOA, Cevdet Hariciye (C.HR), 171/8504, 8 N 1259 (2 Ekim 1843).

70 BOA, HR.SFR.3, 5/110, 8 Kasım 1843.

71 BOA, HR.SFR.3, 8/127, 22 B 1260 (7 Ağustos 1844).

72 BOA, HR.SFR.3, 9/29, 16 N 1260 (29 Eylül 1844).

73 BOA, HR.SYS, 2923/49, 10 CA 1262 (6 Mayıs 1846).

74 BOA, HR.SYS, 2927/32, 21 M 1260 (11 Şubat 1844).

75 BOA, HR.SYS, 2923/32, 21 R 1261 (29 Nisan 1845).

76 NA, FO 78/556, No. 67, 17 April 1844.

Londra ile temasa geçmişse de İngiltere bir kez daha Rusya ile yapılacak ticaret antlaşmasının içeriğini görmeden masaya oturmayacaklarını bildirdi.⁷⁷

Londra Sefiri Âli Efendi (1842-1844) Babıali'den aldığı talimatla Dışişleri Bakanı Aberdeen nezdindeki girişimlerini sıklaştırdı ve sorunun çözümü adına antlaşma masasına oturmaya hazır olduklarını bildirdi. Yazışmalara göre gecikmenin nedeni Rus Elçisi Titov'un Osmanlı ile Rusya arasında yeni bir ticaret antlaşması yapılması için ülkesinden talimat aldığına dair dedikodulardı. İngilizler de iki ülke arasındaki antlaşmanın içeriğini görmeden, Baltalimanı Antlaşması'nda herhangi bir düzenlemeye kalkışmak istemiyorlardı.⁷⁸ Nitekim Aberdeen de antlaşmadan kaynaklanan çeşitli sorunları hükûmetin ele alındığını; ancak Rusya'nın Osmanlı ile arasındaki ticareti hangi temelde yürüteceği tespit edilmeden bu sorunlardan herhangi biri hakkında güvenli bir karar alınamayacağına dair 30 Aralık 1843'te Canning'e uyarıda bulundu.⁷⁹ İngiliz karar alıcıları Rusya'ya sağlanacak herhangi bir avantajın antlaşmanın 1. maddesine dayanılarak kendilerine de tanınmasını istiyordu; hatta sadece birkaç ay sonra Baltalimanı Antlaşmasına taraf olan Fransa da İngiltere ile iletişime geçerek sorunun çözümünde iş birliği yapmaya hazır olduklarını bildirmişti.⁸⁰

Osmanlı ile Rusya arasındaki ticaret antlaşmasına ilişkin müzakereler uzadıkça İngiltere bu süreci bir fırsat olarak değerlendiriyordu. Nitekim Canning, İngiliz tüccarlarının ticaretlerine uygulanan kısıtlamalardan ve alınan vergilerden, İngiliz bir tüccara ait tuzun aylarca limanda bekletilip karaya çıkartılmasına izin verilmemesinden, şap, tütün, enfîye satışlarına yönelik yasaklardan ve bu ürünlerin satışlarının yapıldığı dükkânların kapatılmasından dolayı bir kez daha Babıali'nin kapısını çaldı. Büyükelçi antlaşmanın 2. Maddesinde, "tarımsal ürünlerde ya da herhangi başka bir maddede her türlü tekelciliği kaldırmayı", 4. maddede ise "İngiliz tüccarı ya da temsilcisi tarafından satın alınan malların, Osmanlı'da üretilmiş, yetiştirilmiş ya da imal edilmiş olsalar bile, her türlü harç ya da vergiden muaf olarak limanlara geçeceği" resmen taahhüt edilmiş olmasına rağmen, bu maddelere aykırı hareket edildiğini ifade ediyordu. Canning, İngilizlerin enfîye ticaretinden dışlanmalarıyla iç ticaret haklarının da ihlal edildiğini savunurken, ilk iki yıl sorunsuz bir şekilde uygulanan antlaşmanın Babıali tarafından verilecek kısmi tavizlerden ziyade, İngiliz yorumuna göre kayıtsız şartsız yerine getirilmesini talep etmekteydi.⁸¹

İngiliz bir tüccara ait olan tuzun limanda bekletilme meselesi İngiltere'nin Baltalimanı Antlaşması'nı kendi çıkarları doğrultusunda yorumlamaya çalıştığının en açık göstergesidir. İngiliz bir tüccar tarafından Selanik Liman'ına getirilen tuzlara Memleha Müdürü tarafından beher kıyyesine 8 para fiyat verilirken, İngiliz tüccar 18 paradan aşağıya satmayacağını bildirmişti.⁸² Bunun üzerine iki taraf arasında anlaşmazlık çıkmasıyla, tuzların karaya çıkarılmasına izin

77 BOA, HR.SFR.3, 7/23, 28 M 1260 (18 Şubat 1844).

78 NA, FO 424/2, No. 6, 1 December 1843.

79 NA, FO 78/523, No. 158, 30 December 1843.

80 NA, FO 78/552, No. 39, 19 March 1844.

81 NA, FO 78/556, Inclosure 1 in No. 14, 7 April 1844.

82 BOA, A.MKT, 7/53, 19 CA 1259 (17 Haziran 1843).

verilmedi. İngiliz Konsolosu gemi kaptanlarının Selanik'te daha fazla kalmak istememesinden ve her geçen gün zarar etmelerinden dolayı en azından sorun çözülene kadar tuzların karaya çıkarılarak bir depoda muhafaza edilmesini talep etti. Ancak Memleha Müdürünün bu talebe izin vermemesiyle kriz büyüdü.⁸³ Canning, tuzun ya satın alınması ya da karaya çıkarılmasına dair Babıali'ye resmî bir nota verdi.⁸⁴ Burada da açıkça görülüyor ki İngiltere fiyat üzerinden ortaya çıkan ihtilafı bile antlaşma temelinde değerlendirerek tebaası adına çıkar elde etmeye çalışmaktaydı.

Hariciye Nazırı Rıfat Paşa Canning'in gönderdiği notaya biraz sert bir üslupla cevap vererek Babıali'nin devletin haklarını korumaya özen göstermesinin doğal olduğunu, şikâyet konusu olan düzenlemelerin ve suiistimallerin ise tartışmalı ve şüpheli olduğunu belirtti. Rıfat Paşa, "...Bir süredir, Babıali'nin bu noktaların değiştirilmesi talebine olumlu yaklaştınız ve bu konuyu Londra'ya havale ettiniz ve bugünlerde bu konuda bir cevap geleceğini ve önerilen değişikliğin yapılacağını umduğunuzu bize bildirdiniz. Hal böyleyken, notanız ve beyanlarınız bizi üzmüştür..." diye başlayan cevabında şu hususlar hakkında açıklamalarda bulundu:

1. "Osmanlı Devleti antlaşmaya göre tüm ticaret maddelerinin satın alınmasının serbest olduğunu kabul etmiştir. Ancak ihtilaf konusu olan şap, tuz ve tütün, tebaanın özel mülkiyeti değil, hükümete ait ürünlerdir ve benzer gelirlerin her devlette istisnai ve kısıtlayıcı kurallara tabi olduğu inkâr edilemez.⁸⁵ Şap ve tuz devlet madenlerinin, tütün ise devlet imalathanelerinin ürünüdür.
2. Kurşun, saçma ve barut, ticaret antlaşmalarının dışında tutulan maddelerdir. Ticaret Antlaşması ile belirlenen ek gümrük vergileri, kaldırılan tekellerin telafisidir ve derbendlerden alınan vergi, gümrük vergisi değil, malların güvenli geçişi için alınan eski bir yol bedelidir.
3. Baltalimanı Antlaşması'na göre İngiliz tüccarlar kuşkusuz iç ticaret yapma hakkına sahiptirler. Bu kişilerin tüccar sıfatıyla, daha önce de uygulandığı gibi iç ticaret kurallarına göre her türlü malı hanlarda ve dükkânlarda, toptan veya beşte bir olarak satmalarında bir engel yoktur. Ancak Osmanlı tebaasına mensup esnaflar gibi ticaret yapma, drahmiyle, teraziyle, kuruşla perakende ve dönümle satış yapma hakları yoktur. Bu türden ticaret hakkı sadece Osmanlı tebaasına verilmiştir.
4. Antlaşmanın ne lafzında ne de ruhunda İngiliz tüccarının esnaflık ve perakendecilik ticareti yapmasıyla ilgili hiçbir şey yoktur. Bu nedenle Babıali antlaşmanın hiçbir şekilde perakende ticarete izin vermediğini ve bu ticaretin yabancılar tarafından yapılmasının antlaşmanın temeline aykırı olduğunu bu notada yeniden beyan etmek zorunda kalmıştır.

83 BOA, A.MKT, 8/50, 29 Z 1259 (20 Ocak 1844).

84 NA, FO 424/2, No. 2, 1 June 1843.

85 Örneğin 1833'te Avusturya 69, Rusya 300 ürünün ülkeye girişini yasaklarken yine aynı tarihte Avusturya 1.600 ürün üzerine yüksek gümrük vergisi koymuştu. Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, s. 193; Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, s. 12. Diğer taraftan Fransa 1825'ten itibaren tekstil maddelerinin ithalini yasaklarken, Alman gümrük birliği (Zollverin) İngiliz mallarına oldukça ağır vergiler yüklemişti. Rusya ise hemen hemen aynı yıllar içerisinde 300 ürünün ithalatını yasaklamıştı. Ahmet Yücekök, "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, XXIII/1, (1968), s. 381-425.

5. Antlaşmada yapılacak değişikliklerin ve açıklamaların ise iki tarafı da zarara uğratmayacak şekilde bir an önce yapılması gerekmektedir.”⁸⁶

Babıali’den bu şekilde bir cevap beklemeyen Canning, üzerindeki şaşkınlığı attıktan sonra 16 Nisan 1844’te Rıfat Paşa’nın notasına cevap verdi. Canning’e göre İngiltere’nin bu konuda erken ya da düşüncesizce bir karar vermekten kaçınmasını zorunlu kılan koşullar vardı. İlk olarak, antlaşmanın imzalanmasının üzerinden yaklaşık altı yıl geçmişti ve bu sözleşmenin 1. maddesi ile Babıali’nin diğer devletlerin tebaalarının yararlanmasına izin verdiği tüm dokunulmazlıklardan İngilizlerin de eşit şekilde yararlanacağı öngörülmüştü. Şimdi ise antlaşmaya katılmamış olan devletlerin tebaalarının (burada kastedilen Rusya’dır), İngilizlere kıyasla daha avantajlı oldukları görülmüştü. Diğer yandan Canning, başta barut ve kurşun olmak üzere Rıfat Paşa’nın belirttiği bazı maddelerin satışının Osmanlı’dan başka ülkelerde de yalnızca devlete bırakıldığının doğruluğunu kabul ediyordu. Ancak büyükelçiye göre devlet malı olan bir tuz madeninin ürünlerini hükûmetin kendi inisiyatifine göre satması ya da işletmesi başka bir şeyken, aynı tür ürünlerin piyasaya sürülmesini ve satılmasını yasaklamak ise başka bir şeydi. Özellikle bu son işlem Canning’e göre antlaşmanın açık bir ihlali idi.⁸⁷

Notanın ardından İngiltere antlaşmanın olduğu gibi uygulanmasındaki ısrarına devam etti. Dışişleri Bakanı Aberdeen, antlaşmanın hükümlerinin ilk iki yıldaki gibi sürdürülmesi için yapılan girişimlerde karşılaşılan güçlükler ile Babıali’nin bu antlaşmanın şartlarını yerine getirme konusunda göstermiş olduğu isteksizliğin, İngiliz hükûmeti için büyük bir hayal kırıklığı ve endişe kaynağı olduğunu Osmanlı Devleti’ne bildirdi. Aberdeen, Londra Sefirine de sözleşme değiştirilmediği sürece İngiliz hükûmetinin antlaşma şartlarına sıkı sıkıya bağlı kalınmasını beklemekte ve talep etmekte kararlı olduğunu bir kez daha yineledi.⁸⁸

İngiltere’nin Çözüm Önerisi

Başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupa devleti Rusya’nın ayrıcalıklı durumundan rahatsızdı. İngiltere’ye göre yalnızca İngilizler değil, aynı zamanda bu antlaşma temelinde ticaret yapan her ulusun çıkarlarına zarar veren böylesi bir eşitsizliğin, bir çare bulunmadan kalmasına izin verilemezdi. İngiltere’ye göre tek resmî çözüm yolu, antlaşmanın 1. maddesiyle İngiliz tebaasına “en çok müsaadeye mazhar devlet”⁸⁹ temeline yerleştirilme hakkı veren

86 NA, FO 78/556, Inclosure 2 in No. 14, 15 April 1844.

87 NA, FO 78/556, Inclosure 3 in No. 14, 16 April 1844.

88 NA, FO 78/553, No. 83, 4 June 1844.

89 İngiltere Baltıman Antlaşması’yla “en çok kayırlan ulus” unvanı elde etmişti. *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783–1919*, Edited by Sir A. W. Ward, Litt.D., F.B.A., and G. P. Gooch, M.A., Litt.D. In three volumes. Volume II., 1815–1866, Cambridge: University Press; New York: Macmillan Company 1923, p. 170. Ayrıca İngiltere Harborne’un elçiliği sırasında 1583’te gümrük vergisini %5’ten %3’e indirmeyi başaran ilk devlet olmuştur. Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, Frank Cass & Co Ltd, London 1964, p. 14. 1740 tarihli antlaşmayla “en çok müsaadeye mazhar millet” statüsü ise ilk defa Fransızlara verilmiştir. Coşkun Çakır-Yakup Akkuş, “Osmanlı İstanbul’unda Ticaret”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. 6, 2015, s. 154-199. En çok müsaadeye mazhar millet sıfatıyla alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, “Ahidnâme”, *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 536-540.

ayrıcalıktan yararlanmaktı. Bu anlamda, hükûmetin talimatıyla Ticaret Özel Konsey Komitesi Lordları Ofisi (1861’de resmileşen kısa adıyla Ticaret Kurulu), Baltalimanı Antlaşması’yla ilgili belgeleri inceledikten sonra, izlenmesi uygun olabilecek politikanın biraz karışık olduğunun da altını çizerek tavsiyelerini hükûmetle paylaştı.⁹⁰

Paylaşılan sorunların ilki, İngiltere’nin Osmanlı’dan İngiliz tebaası için ithalat ve ihracat vergilerinin %5 ve %12’sini ödemesi yerine %3’ten fazla bir miktar ödememesini talep etmeye hakkı olup olmadığıdır. İkincisi, eğer geçerli bir iddia ise bunun kabul edilmesinin meşru bir sonucu olarak Osmanlı’nın yed-i vâhid sistemini yeniden uygulamakta ve tekelleri tekrardan oluşturmakta serbest bırakılıp bırakılmayacağıdır. Üçüncüsü, aynı şekilde Osmanlı’nın varsayılan koşullar altında uygun göreceği miktarda iç vergileri yeniden koymakta özgür olup olmayacağıdır. Dördüncüsü ise İngiliz tebaasının antlaşma uyarınca Osmanlı topraklarında perakende ticaret yapma hakkına sahip olup olmadıklarıdır. Özellikle bu son soru üzerine Lordlar, “Türkçe metinde atlanan sözcükler” dikkate alınsın ya da alınmasın, iddianın geçerli olduğunu ve bunun kayıtsız şartsız Babıalı’ye iletilmesi gerektiğini bildirmişlerdir.⁹¹

Birinci soruna ilişkin olarak yetkililer, İngiltere’nin antlaşmanın 1. maddesi uyarınca, Rus tebaasının bu muafiyetten yararlandığı gerekçesiyle, tebaası için %9 ve şimdi iç vergiler yerine alınan %2’lik vergiden muafiyet talep etme hakkına sahip olduğu görüşündeydiler. İkinci sorunla ilgili olarak, yine antlaşmanın 2. maddesi uyarınca izinlerin ve tekellerin kaldırılmasının koşulsuz olduğunu ve bunları tesis etme hakkının, son olarak değinilen muafiyet talebinin tanınması sonucunda yeniden canlanmayacağıdır. Üçüncü sorunla ilgili olarak ise ihracat ve ithalatta sırasıyla %9 ve %2’lik oranında öngörülen ödemelerin tüm iç vergilerin yerine geçeceği açıkça beyan edilmişti. Ticaret Kurulu yetkililerine göre %9 ve %2’lik kesin ve “nispeten makul” ödemelerden muafiyet talebinde bulunmanın hem miktarları hem de belirsizlikleri nedeniyle baskıcı olabilecek iç vergilerin yeniden uygulanması riski altında olup olmadığıydı.⁹²

İngiltere’nin 1. madde uyarınca “en çok müsaadeye mazhar millet” statüsünde muamele görme iddiasının tanınması hâlinde karşılaşılabilecek bazı sakıncalar da söz konusuydu. Baltalimanı Antlaşması ile sağlanan başlıca menfaatlardan biri iç vergilerin geri getirilmesiyle kaybedilebileceği gibi Osmanlı ile ticaret yolunda da çok ciddi bir engel oluşturabilirdi. Ticaret Kurulu, her türlü riske rağmen hak iddiasının ileri sürülmesi ve bunun Babıalı tarafından tanınmasının talep edilmesi gerektiği hususunda görüş belirtmişti. Kurul, Baltalimanı Antlaşması’na benzer antlaşmaları olan Avusturya ve Fransa gibi devletlere İngiliz hükûmetinin niyetlerini bildirmenin ve onları bu talebe katılmaya davet etmenin uygun olup olmayacağını ise Aberdeen’e bırakmıştı.⁹³

İngiliz hükûmeti, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında müzakereleri devam eden yeni ticaret antlaşmasının içeriğini görmeden Ticaret Kurulu’nun hazırladığı raporun gizli tutulmasına

90 NA, FO 424/2, Inclosure in No. 9, 20 December 1843.

91 NA, FO 424/2, Inclosure in No. 9, 20 December 1843.

92 NA, FO 424/2, Inclosure in No. 9, 20 December 1843.

93 NA, FO 424/2, Inclosure in No. 9, 20 December 1843.

dair karar almıştı. Babıali ise sosyal ve iktisadi hayatına oldukça zarar vermeye başlayan antlaşmanın bazı maddelerinin değiştirilmesi için Londra nezdindeki girişimlerini sürdürmeye devam ederken, İngiltere ise müzakerelere başlama noktasında Canning'e talimat vermekten kaçınmıştı. Çünkü hükümetin bu süreçteki önceliği Rus müzakerelerinin sonucunu beklemektir. Diğer yandan büyükelçiden izleyecekleri yol konusunda nihai bir karara varmadan önce, Babıali'nin istediği değişikliklere ilişkin İstanbul ve İzmir'deki İngiliz tüccarları ile Başkonsolos Cartwright ve Konsolos Richard William Brant'ın görüşlerini de öğrenmesini tavsiye etmişti.⁹⁴ Cartwright, gelecekteki çıkarlar ve İstanbul'daki İngiliz nüfuzu adına antlaşmanın düzenlenmesi veya değiştirilmesinin uygun görüldüğüne dair Londra'ya birçok defa rapor göndermişti.⁹⁵ Ancak Aberdeen süreci de uzatmak adına Rus ticareti karşısında İngiliz tüccarının uğradığı zararı öğrenmek için başkonsolosun raporunun ardından bu defa da Osmanlı Devleti'nde görev yapan bütün konsoloslardan rapor talep etmişti. Aberdeen, konsoloslardan konuyla alakalı raporlar geldikten sonra gerekli cevabın verileceğini söyleyerek Türk yetkilileri bir kez daha geçiştirdi.⁹⁶ Londra, antlaşmanın hükümlerine olduğu gibi uyulmasını beklerken, ticaretlerine önemli bir zarar vermeyecek şekilde bazı değişikliklerin yapılması adına Canning'e Babıali nezdinde girişimde bulunması için yetki verdi.⁹⁷

Nihayet Londra'nın beklediği haber geldi ve Rus Elçisi Titov 12 Mart 1844'te İngiliz meslektaş Canning'e Osmanlı ile Baltalimanı Antlaşması'na benzer ilkelerle çerçeveslenecek yeni bir ticaret anlaşması konusunda görüşmelerde bulunmak üzere ülkesinden talimat aldığını söyledi. Ancak Titov ve Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Rusya'nın ileri sürdüğü ticari tekliflerin niteliği ve kapsamı hakkında Canning'e ayrıntı vermekten kaçındılar. Buna karşılık Canning ise Rıfat Paşa'ya antlaşmanın bazı ihlallerinin telafisi için girişimde bulunarak tazminat taleplerini yineledi. Canning'e göre İngiliz tacirler ağır kayıplara maruz kalıyordu ve talepleri tazmin edilmeden bırakılırsa sonuçları İngiliz hükümeti için sakıncalı olabilirdi. Babıali özellikle tuz, şap ve enfiye üzerindeki tekelleri inatla sürdürmeye devam ederken, İngiliz tüccarlar ise antlaşmanın katı bir şekilde uygulanmasını ve yaptıkları masrafların da tam olarak tazmin edilmesini istiyorlardı.⁹⁸

İngiltere'nin bir türlü müzakerelere yanaşmaması, İstanbul'da İngiliz taraftarlığının sorgulanmasına neden olmaktaydı. Çünkü son birkaç yıldır İngiltere sadece antlaşmanın uygulanmadığına dair şikâyetle bulunmaktan ve tüccarlarının zararlarını tazmin etmekten başka bir iletişime yanaşmıyordu. Babıali'nin girişimlerini yanıtsız bırakan İngiltere ticaret maddelerinin karışık şeyler olduğunu, bu nedenle Fransa ve Avusturya ile konunun çözümü adına etraflıca görüşmelerde bulunulması gerektiğini; hatta Avusturyalı bir memurun Baltalimanı Antlaşması'yla alakalı temaslarda bulunmak için Londra'ya geleceğini Londra

94 NA, FO 78/552, No. 40, 19 March 1844.

95 BOA, HR.SFR.3, 4/69, 5 R 1259 (5 Mayıs 1843).

96 BOA, HR.SFR.3, 5/97, 2 L 1259 (24 Kasım 1843).

97 NA, FO 78/552, No. 40, 19 March 1844.

98 NA, FO 78/556, No. 61, 1 April 1844.

Sefiri Âli Efendi'ye iletmişti. İngiltere soruna uluslararası bir boyut kazandırarak “en çok müsaadeye mazhar millet” durumundaki Rusya’nın da Baltalimanı Antlaşması’na taraf olmasını istiyordu. Âli Efendi ise Osmanlı Devleti’nin itiraz konusunun antlaşma metninde yer alan sadece birkaç ifadedden ibaret olduğunu ve bunların çözümünün uluslararasıda uzun tartışmaları gerektirmediğini bildirmişti.⁹⁹

Fevkalade Elçi Karl von Hummelauer’in Londra ve Paris Temasları

Avusturya, Baltalimanı Antlaşması temelinde Osmanlı ile Avrupa arasındaki ticaretin yürütüldüğü sistemde bir değişiklik yapılması amacıyla¹⁰⁰ “fevkalade elçi” sıfatıyla Karl von Hummelauer’i İngiliz hükûmeti ile görüşmelerde bulunmak üzere Londra’ya gönderdi.¹⁰¹ Bu amaçla Londra’ya gelen Hummelauer, Babıali ile kalıcı ve kapsamlı bir ticaret antlaşmasının sonuçlandırılması için ilk olarak Aberdeen’le görüştüktan sonra diğer hükûmet yetkilileriyle de temas kurdu¹⁰² ve 10 Nisan 1844’te Ticaret Kurulu Ofisi’nde William Ewart Gladstone ile özel bir görüşme yaptı.¹⁰³ Ancak bu görüşmelerin içeriği uzun bir süre kamuoyundan gizlendi.

Hummelauer’in Gladstone’a yönelttiği sorular ve dikkat çektiği konular aslına bakılırsa Baltalimanı Antlaşması’nın bir sonucuydu. Hummelauer’in görüşmede ilk dikkat çektiği konu idari ve iktisadi düzenlemeleriyle Osmanlı Devleti’nde ayrıcalıklı bir konumda bulunan Eflak-Boğdan prenslikleri ile Sırbistan’ın özel konumları, Osmanlı Devleti’nin tamamı için imzalanan ticaret ve gümrük tarifeleri antlaşmalarının buralarda uygulanmasında karşılaşılan zorluklardı.¹⁰⁴ Bu vilayetler, coğrafi durumları, kaynakları ve ihtiyaçları bakımından Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerinden oldukça farklıydı ve bu nedenle Baltalimanı Antlaşması’nın genel hükümleri Avusturya’nın bu bölgelerle olan ticaretinde uyumsuzluk yaratmaktaydı. Dolayısıyla Babıali ile yeni bir ticaret anlaşması imzalanması söz konusu olduğunda bu vilayetler özel olarak dikkate alınmalıydı. Bu anlamda mevcut durumun sakıncaları, Avusturya’nın Osmanlı Devleti ile olan ticari ilişkilerini kapsamlı bir incelemeye tabi tutma ihtiyacını hissettirdiğinden, Avusturya Osmanlı Devleti’ne komiser gönderme kararı almıştı. Hummelauer, İngiliz yetkililere Baltalimanı Antlaşması neticesinde Osmanlı ile ticari ilişkilerde ortaya çıkan karışıklık ve kargaşa durumunun ortadan kaldırılması adına, tüm devletlerin ticari çıkarlarını karşılamaya uygun ve bütün devletler için aynı olacak yeni bir ticaret ve gümrük antlaşması yapılması gerektiğini öne sürdü.¹⁰⁵

99 BOA, HR.SFR.3, 7/27, 29 M 1260 (19 Şubat 1844).

100 *Morning Post*, 27 April 1844.

101 NA, FO 78/552, No. 41, 19 March 1844. Londra Sefiri Mehmed Emin Ali Efendi, Hummelauer’ın Londra’ya gelme amacının yakın zamanda İngiltere ve Avusturya arasında Tuna’da seyrüsefer ve ticarete dair imzalanan antlaşmayla alakalı olduğuna dair yanlış bir yorumda bulunmuştur. BOA, HR.SFR.3, 7/42, 25 S 1260 (16 Mart 1844).

102 *Morning Post*, 10 April 1844.

103 *London Evening Star*, 11 April 1844.

104 Avusturya komşusu olduğu Eflak ve Boğdan ile ticaret hususunda bazı ayrıcalıklara sahipti. Ahmet Yücekök, “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri”, s. 381-425.

105 NA, FO 78/553, Inclosure in No. 84, 1 April 1844.

Avusturya, Baltalimanı Antlaşması'nın mevcut haliyle Avrupalı devletlerin çıkarlarını tam olarak karşılamadığını ve Osmanlı Devleti'nin refahıyla da bağdaşmadığına inanıyordu. Hummelauer'ın yönelttiği soru oldukça basitti; bu antlaşma, ihracatı yüksek ithalatı ise düşük vergilendirerek Osmanlı maliyesinin doğrudan gelirini geçici olarak artırırken, imparatorluğun giderek yoksullaşmasına yol açmayacak mıydı?¹⁰⁶ Nitekim İskenderiye'deki Avusturya Başkonsolosluğu'nun bir raporu antlaşmanın Osmanlı sanayisi üzerinde uyguladığı yıkıcı etkinin yereldeki kanıtını açıkça gözler önüne sermekteydi. Rapora göre antlaşma Osmanlı sanayisi için İstanbul Antlaşması'ndan bile daha düşmancaydı. İkincisi, en azından yabancı imalatçılara yerli sanayi karşısında hiçbir ayrıcalık tanımazken, birincisi onlara çok belirgin bir ayrıcalık tanımaktaydı. Bir Belçika halısı Osmanlı'ya girişte %5 vergi öderken, bir Türk halısı yurtdışına ihraç edildiğinde ya da sadece Osmanlı vilayetlerinin bir bölümünden diğerine nakledildiğinde %12 vergi ödemekteydi. Antlaşmanın yerli sanayi üzerinde ortaya çıkardığı zararlı etki, 1840'tan bu yana sadece Şam'da yaklaşık 3.000 dokuma tezgâhının kapatılmasıyla ortaya çıkmıştı. Bu türden antlaşmalarla yabancılar büyük avantajlar elde ederken, Osmanlı Devleti ise adeta açık bir pazar yapıp sömürüye açık hale getirilmişti. Hummelauer, bu nedenlerle antlaşma ile belirlenen ithalat ve ihracat vergisi oranlarının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini, antlaşmanın hükümlerine yerli sanayiye uygun koruma sağlayacak değişikliklerin acilen eklenmesi gerektiğini ifade ederek vakit kaybedilmeden antlaşmanın tadil edilmesini önerdi.¹⁰⁷

Dışişleri Bakanı Aberdeen, 5 Haziran 1844'te Canning'i Karl von Hummelauer ile İngiliz Ticaret Kurulu Başkanı William Ewart Gladstone'u (1843-1845) yabancı devletlerin Osmanlı ile olan ticari ilişkilerine dair yapmış olduğu bu görüşmeden haberdar etti. Aberdeen, Londra'dan sonra Paris'e ve oradan da İstanbul'a geçecek olan Hummelauer'ın Babiali ile görüşmesini uygun görmediğinden Canning'ten gerekli önlemleri almasını istedi. Ayrıca Aberdeen Canning'e İngiltere ile Osmanlı arasındaki ticari ilişkiler konusunda nihai olarak izlemesi gerekebilecek

¹⁰⁶ Mehmet Genç'e göre Osmanlı ekonomisi adalet ve nizam ilkelerine dayandırılmıştır. Klasik dönemde devlet, ekonomik düzeni kontrol eder, yed-i vâhid (tekeli) uygular, yerel üreticiyi korurdu. Fakat devlet, Baltalimanı Antlaşması ile bu görüşe ters düşerek dış ticaretin ve Avrupa sermayesinin çıkarına olan düzenlemeleri kabul etmek zorunda kalmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti delegeleri antlaşmanın müzakere edildiği yıllarda, ihraç gümrüklerini daha da yükseltmek için yoğun mesai harcamışlardır. Ancak delegeler, İngilizlerin karşı koymaları nedeniyle nispeten düşük saydıkları %12 ihraç gümrüğünü kabul etmişlerdir. Çünkü Osmanlı Devleti, antlaşma imzalanırken dönemin askeri, siyasi ve ekonomik şartları gereği az olan pazarlık gücünü ithalatı değil de ihracatı vergilendirmek ve sınırlandırmak için kullanmıştır. Bu dönemde Avrupa'nın neredeyse tamamı ithalatı farklılaştırılmış tarifelerle sınırlandırarak korumacı bir politika takip etmeye çalışırken, Osmanlı delegelerinin ise kapitülasyonlar nedeniyle ithalat üzerinde herhangi bir sınırlama koyma imkânları bulunmuyordu. Nihayetinde bu ihracat oranı karşısında provizyonizmden kaynaklanan klâsik tutum biraz daha sertleşmiştir. 1861-1862 Kanlıca Anlaşmaları gereği ihracat oranları %12'den %8'e indirilmiş ve daha da önemlisi bu oranın her yıl %1 azaltılarak 1869'da %1'e çekilip bu seviyede tutulacağı kabul edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti provizyonizmi tam olarak terk etmiştir. Tüm bunların sonucunda ise bu antlaşma ile Avrupa mallarının Osmanlı pazarına girişine kolaylık sağlanmış, yerli üretici ve esnaf korumasız bırakılmıştır. Avrupalı tacirlerin Osmanlı Devleti içerisindeki serbest ticaret düzenlemeleri sayesinde Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlılığı artmıştır. Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'nin ekonomisine etkisi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 56, 57, 95, 96, 202, 203.

¹⁰⁷ NA, FO 78/553, Inclosure in No. 84, 1 Avril 1844.

yolun çok farklı düşüncelerden etkilenebileceğini ve bu yüzden Babıali'yi mevcut anlaşmada herhangi bir değişiklik elde etme beklentisine girmeye teşvik etmemesine dair talimat verdi.¹⁰⁸

İstanbul'da İngiliz tüccarlarının baskısına maruz kalan Canning, ticari konulardaki taleplerinin bir an evvel yerine getirilerek antlaşmanın olduğu gibi kalması gerektiğine dair Babıali ile iletişime geçti.¹⁰⁹ Babıali, Rusya ile ticaret antlaşmasına yönelik görüşmelerin sürdüğü bir ortamda büyükelçinin girişimlerine cevap vermekten kaçındı. Ayrıca Babıali'nin antlaşmanın tadil edilmesine yönelik teklifini yinelemesi ve Canning'in taleplerine olumsuz cevap vermesi¹¹⁰ Londra'da huzursuzluk yaratmıştı.¹¹¹ Bu süre zarfında Avusturya'nın da Baltalimanı Antlaşması'nın ticari çıkarlarına zarar verdiği gerekçesiyle tadil edilmesini savunması ve bu konuda Babıali ile iletişime geçip Eflak-Boğdan vilayetlerine komiser göndermesi Londra'yı iyice telaşlandırmıştı. Baltalimanı'yla elde ettiği ayrıcalıkları kaybetmek istemeyen İngiltere, Babıali ile doğrudan temasa geçerek yapılması önerilen değişiklikler tam olarak belirlene kadar diğer devletlerle herhangi bir düzenlemeden kaçınması konusunda uyarıda bulundu. Babıali ise kararlı duruşundan geri adım atmayarak, tadil edilecek maddeler için bir an evvel masaya oturulmasına yönelik çağrısını yineledi.¹¹²

Londra'nın ardından Paris'e geçen Hummelauer ise Baltalimanı Antlaşması'yla alakalı İngiltere'ye sunduğu teklifin aynılarını Fransız yetkililerine de sundu. Fransa Dışişleri Bakanı François Guizot (1840-1848), Avusturya temsilcisi Hummelauer'ın teklifini ülkesinin çıkarları gereği uygun görmeyerek kabul etmedi. Guizot daha sonra Manş'ın diğer yakasıyla iletişime geçerek Baltalimanı Antlaşması'nın tadil edilip gümrük vergilerinde değişiklik yapılması hususunda İngiliz hükûmetinin görüş ve niyetlerini onayladığını, bu konuda kendileriyle hareket etmeye hazır olduklarını bildirdi.¹¹³

Avusturya Dışişleri Bakanı Klemens von Metternich, Baltalimanı Antlaşması'nın mevcut içeriğiyle Osmanlı'nın çıkarlarına uygun olduğu iddiasının Londra ve Paris kabinelerine sundukları muhtıralarla tam tersini kanıtlamış olduğunu savunuyordu. Hatta Gladstone, muhtırayla alakalı olarak Avusturya'ya verdiği gizli yanıtta; antlaşmanın bazı maddelerinin Osmanlı'nın çıkarlarına aykırı olduğu gerçeğini kabul etmişti. Metternich'e göre Fransa Dışişleri Bakanı Guizot sadece Fransız ticaretinin çıkarlarını düşündüğünden, muhtıranın Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını ilgilendiren kısmını dikkate almayı reddetmişti. Metternich Fransa'ya karşı ihtiyatlı davranmaları gerektiğini, kendilerini bu süreçte yalnızca İngiltere ile her konuda gizli olarak anlaşmaya varmakla sınırlamalarını ve Viyana ile Londra arasında anlaşmaya varılıncaya kadar da Fransa ile mesafeli olmalarını gerektiğini düşünüyordu.¹¹⁴

108 NA, FO 78/553, No. 84, 5 June 1844.

109 BOA, HR.SFR.3, 8/75, 8 Haziran 1844.

110 NA, FO 78/558, No. 111, 1 June 1844.

111 BOA, HR.SFR.3, 9/20, 17 Eylül 1844.

112 BOA, HR.SFR.3, 8/108, 1 B 1260 (17 Temmuz 1844).

113 NA, FO 78/553, Inclosure in No. 131, 19 July 1844.

114 NA, FO 78/553, Inclosure 4 in No. 141, 10 August 1844.

İngiltere'nin Ticari Zaferi ve Tanınan Yeni Haklar

İngiliz ve Fransız hükûmetlerinin Baltalimanı Antlaşması'yla alakalı Avusturya'nın teklifini kabul etmemeleri İstanbul'da Canning'in elini oldukça kuvvetlendirmişti. Canning, bu anlamda Fransız meslektaşının da desteğini alarak 5 Eylül 1844'te İngiliz tüccarlarının zararlarının giderilmesi ve antlaşmaya olduğu gibi riayet edilmesi ve en geç 9 Eylül'e kadar resmî bir cevap verilmesi hususunda Babıali'ye oldukça sert bir mektup gönderdi.¹¹⁵ Babıali ise ülkenin hiçbir yerinde İngilizlere haksızlık yapılmadığını, antlaşma hükümlerine ilk günkü gibi riayet edildiğini bildirdi.¹¹⁶ Babıali'nin cevabından rahatsız olan Canning¹¹⁷, İngiliz tüccarlarının esnafılık, perakendecilik ve özellikle de enfiyecilik yapamamalarından dolayı şikâyetini yinelerken, yabancıların da bu iş kollarına girmesi için Osmanlı Devleti üzerindeki baskısını daha da artırdı.¹¹⁸ Bu anlamda Rıfat Paşa'ya, İngiltere'nin antlaşmanın değiştirilmeden kaldığı sürece hükümlerine sıkı sıkıya bağlı kalınmasını beklediğini resmî bir notayla sundu.¹¹⁹ Canning 27 Aralık 1844'te bir kez daha Hariciye Nezaretine gelerek,¹²⁰ İngiliz tebaasının uğradığı zarar ve hasarın tazmin edilmesini, tuz ve enfiye gibi ürünlerin ticaretinin serbest bırakılarak yed-i vâhidin kaldırılmasına yönelik taleplerini yineledi.¹²¹ Canning daha sonra da 5 Mart 1845'te ticaret antlaşmasının hükümlerine olduğu gibi riayet edilmesi için konsoloslara emir gönderdi.¹²²

Bu süreçte İngilizlerle bir diğer ihtilaf da gemilerin gümrük memurlarına göstermek zorunda oldukları manifesto defterini,¹²³ antlaşmanın kendilerine tanıdıkları bir hak olduğu gerekçesiyle göstermek istememeleri üzerine yaşandı. Ancak bu uygulama tüm devletler için geçerliydi ve Osmanlı Devleti'nin böylesi kritik bir talebi kabul etmesi mümkün değildi.¹²⁴ Londra Sefiri Şekip Efendi, Aberdeen ile konu hakkında özel bir görüşme gerçekleştirdi¹²⁵ ve Babıali'nin bu husustaki kararlılığını gören Aberdeen de geri adım atarak manifesto meselesi hakkında daha fazla ısrar etmedi.¹²⁶

İngiltere'nin uzun zamandır şikâyet konusu yaptığı Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması Nisan 1846'da imzalandı. Ancak Rusya ile yeni bir ticaret antlaşma imzalanmasına rağmen İngilizlerin antlaşmayı keyfî bir şekilde sürdürmeye devam etmesi üzerine Londra Sefiri Prens Kalimaki, "bazı maddelerin ticaret özgürlüğü ilkesinden muaf tutulduğu 1846 tarihli Rus sözleşmesine

115 BOA, İ.MSM, 29/814, 16 ZA 1260 (27 Kasım 1844).

116 BOA, HR.SFR.3, 10/60, 19 Z 1260 (30 Aralık 1844).

117 BOA, HR.SFR.3, 9/29, 13 N 1260 (26 Eylül 1844).

118 BOA, HR.SFR.3, 9/51, 24 Ekim 1844.

119 NA, FO 78/560, No. 166, 2 August 1844.

120 NA, FO 78/560, Inclosure 1 No. 166, 20 July 1844.

121 BOA, HR.SFR.3, 9/82, 30 Aralık 1844.

122 BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), 209/11, 25 S 1261 (5 Mart 1845).

123 Manifesto defteri, özellikle ticaret gemilerinde bulunan ve taşınan eşyaların cinsleri ile miktarlarını gösterir belgedir.

124 BOA, HR.SYS, 2923/20, 29 Ş 1260 (13 Eylül 1844).

125 BOA, HR.SFR.3, 9/69, 25 Kasım 1844.

126 BOA, HR.SFR.3, 9/76, 11 Aralık 1844.

yaklaşmak için” bazı değişiklikler yapılmasını hükümete önerdi. Yeni Dışişleri Bakanı Palmerston (1846-1851), bunun Osmanlı’da ikamet eden İngiliz tebaasına zarar vermeyeceğini düşünse de “uluslararası ticari ilişkiler için tek başına avantajlı bir temel oluşturabilecek olan serbest ticaret ilkeleriyle tamamen çelişen kısıtlama ve tekel doktrinlerini bir yabancı güçle yapılacak bir sözleşmeye kaydetmeyi” kabul edemeyeceğini söyleyerek öneriyi reddetti. Çünkü Ticaret Kurulu Lordları, İngiltere için olumsuz olabilecek herhangi bir antlaşma değişikliğine karşı çıkmaktaydı. Bu yüzden Palmerston, İngiliz ve Türk tüccarlardan oluşan ortak bir komisyon tarafından 1839 tarihli gümrük tarifelerinin yeniden gözden geçirilmesini önerdi.¹²⁷

Babialı tüm baskılar karşısında bazı kısıtlamaları kaldırarak serbest ticarete geçmek zorunda bırakıldı. Çünkü Osmanlı Devleti’nin tüm engellemelerine ve iç düzenlemelerine rağmen sadece İstanbul “bilâd-ı selase”de (Eyüp, Galata ve Üsküdar) esnafılık ve hurde furûşluk yapan 81 İngiliz tebaası vardı.¹²⁸ Bu anlamda Mart 1846’da İngiliz tebaası tarafından ihraç edilmek üzere satın alınan Türk ürünlerine uygulanan gümrük vergisi kaldırılırken, bir sonraki ay ise ticari seyrüseferle uğraşan Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ayırım sembolü de kaldırıldı. Müslümanlar ve Hristiyanlar bundan böyle ortak bir bayrak altında yelken açabilecek ve bu ayrıcalık için tek tip ücretler ödeyeceklerdi. Ayrıca Canning’in Sultan Abdülmecid ile görüşmesinin ardından debbağ esnafının sahip olduğu tekel de aynı tarihlerde kaldırıldı.¹²⁹

Baltalimanı Anlaşması’nın 7. maddesine göre antlaşmanın süresi yedi yıldır ve bu süre dolduğunda imzacı taraflardan birinin müracaatı halinde yenisi düzenlenecekti. Ancak yedi yıl dolduğu halde altı ay zarfında her iki taraf da yenilenmesi talebinde bulunmazsa, antlaşma kendiliğinden yedi yıl daha yürürlükte kalmaya devam edecekti.¹³⁰ Nitekim bu süre aşıldığı için Aralık 1846’da antlaşmanın olduğu gibi yenilenmesine karar verildi.¹³¹ Ekim 1850’de ise çoğunluğu İngiliz tüccarların yararına olan ve birkaç küçük değişiklik içeren yeni bir gümrük tarifesi antlaşması düzenlendi. Son olarak da Avrupa devletleriyle 1861-1862 yılları arasında imzalanan Kanlıca antlaşmalarıyla 1839’dan beri iki ülke arasında soruna neden olan konular, Babialı’nın tüm çabalarına rağmen İngiltere’nin lehine sona erdi.

Nitekim 1820-1914 yılları arasında ithal edilen pamuklu tekstil ürünlerinin hacmi 100 kat artış göstermiştir. Ancak ithalatın göstermiş olduğu bu hızlı büyümenin nedenini sadece masa başında imzalanmış bir antlaşmaya bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü Sanayi Devrimi’ni tamamlamış olan başta İngiltere ve diğer Avrupa devletleri ile el tezgâhlarına dayalı Osmanlı üretim yapısı arasındaki fark oldukça büyüktü. Diğer taraftan antlaşmanın, Osmanlı el tezgâhlarına büyük zarar verdiği; hatta Osmanlı zanaatlarının tümüyle ortadan kalkmasına neden olduğu yönündeki anlayış da pek doğru değildir. Çünkü yapılan son araştırmalar, yerli

127 Frank Edgar Bailey, *British Policy and Turkish Reform Movement*, p. 217.

128 Songül Keçeci Kurt, “Osmanlı Devleti’nde Ecnebilerin Esnaflığı Meselesi (1838-1861)”, *History Studies*, IX/3, (2017), s. 141-166.

129 Frank Edgar Bailey, *British Policy and Turkish Reform Movement*, p. 216.

130 Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı’na Giden Yol*, s. 140.

131 BOA, Sadaret Mektubı Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM), 2/23, 18 N 1262 (9 Eylül 1846).

imalat sektörlerinin önemli bir direnme gösterdiği ve birçok yerli kumaş dokumacılığının varlığını sürdürdüğünü ortaya koymuştur.¹³² Sonuç olarak Baltalimanı Antlaşması, 18. yüzyılın ortalarından itibaren değişmeye başlayan siyasal, iktisadi ve askerî dengeler ile İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki eşitsizlik ilkelerini yansıtmaktadır. Bu nedenle sadece antlaşmanın kendi başına Osmanlı Devleti'nin sanayisini yerle bir ettiğini ileri sürmek doğru bir yaklaşım değildir. Ancak uzun vadeli bakıldığında antlaşmanın, Osmanlı Devleti'nin bağımsız dış politika izleyebilme seçeneğini ortadan kaldırdığı açık bir şekilde görülmektedir.¹³³

Sonuç

Bu çalışmada, Baltalimanı Antlaşması'nın (Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması) imzalandığı andan itibaren iki ülke arasında ihtilafa neden olan konuların sebepleri ve nasıl çözüldükleri, Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin konuya yaklaşımları değerlendirilmiştir. İngilizlerin Baltalimanı Antlaşması imzalandıktan hemen sonra, ithalat ve ihracattaki vergi oranları, derbend vergisi, yed-i vâhid, perakende ticaret ve esnaflıkla ilgili Osmanlı Devleti'ne şikâyetlerde bulundukları ve antlaşma gereği bu konularda ayrıcalık talep ettikleri tespit edilmiştir. Ancak burada İngiliz yetkililerinin yaklaşımlarının tutarsız olduğu, antlaşmanın kapsamı dışında ayrıcalıklar talep ettiği ve bu ayrıcalıkları elde etmek için de süreci ülkeleri adına doğru yönettikleri ve amaçlarına ulaştıkları görülmüştür. Buna karşılık Babiali de son ana kadar devletin ve tebaanın haklarını savunmuş, iddiaların sağlam temellere dayanmadığını ispatlamak adına diplomatik olarak her yolu kullanmış; ancak dönemin şartları gereği baskılara daha fazla direnemeyerek geri adım atmak zorunda kaldığı sonucuna varılmıştır.

Çalışmada ortaya çıkan bir diğer sonuç ise İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile olan ticari ilişkilerinde “en çok kayırlan ulus” olma ayrıcalığını özellikle Rusya'ya kaptırmamak ve Levant ticaretinde öncelikli konumda olmak adına Baltalimanı Antlaşması'na ne derece önem verdiğidir. Bu çalışmada ortaya konulan bulgular, Baltalimanı Antlaşması'nın sadece Osmanlı ve İngiliz ticaret politikaları açısından değil, aynı zamanda 19. yüzyılda gelişen uluslararası ticaret sisteminin dinamikleri ve emperyal güçlerin yayılmacı politikaları açısından da önemli sonuçlar doğurduğunu göstermektedir.

Antlaşmanın orijinal Türkçe metni ile İngilizce tercümesi arasında bu denli farklar olmasının sebebi, sehven yapılan bir hata ya da anlık şartlar gereği Osmanlı delegelerince verilen bir taviz olabilir. Ancak hangi sebep geçerli olmuş olursa olsun, ortada ciddi bir ihmalkârlık olduğu açıktır. Nitekim bu durum Osmanlı Devleti açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Benzer bir durumun Küçük Kaynarca Antlaşması'nda da yaşandığı göz önünde bulundurulduğunda, imzacı taraflar arasında farklı dillerde kaleme alınan ticari, siyasi, askerî içerikli antlaşma ve sözleşme metinlerinden doğabilecek anlam farklılıklarının ya da tercümeleri sırasında atlanabilecek bir ifadenin ne gibi sonuçlar doğurabileceği örnekleriyle açıklanmıştır.

¹³² Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 100-101.

¹³³ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 101.

Diğer yandan bir antlaşma veya sözleşme imzalanırken, maddeler içerisinde genel ifadeler kullanmaktan ziyade her maddenin farklı bir yoruma yer bırakmayacak şekilde ayrıntılı olarak yazılmasının önemine de dikkat çekilmiştir.

Osmanlı ve İngiliz belgeleri çerçevesinde yapılan değerlendirmeler neticesinde, İngiltere'nin perakende ticaret, derbend vergisi, iç ticarete alınan %2'lik vergi ile esnafılık gibi konularda antlaşmanın kapsamı dışında taleplerde bulunduğu açıkça tespit edilmiştir. Buna karşılık Babıali'nin ise antlaşmanın olumsuz etkilerini kısa sürede hissettiği ve antlaşmanın bazı maddelerinden rahatsız olduğu gerçeğinin de altı çizilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin tüm itirazlarına rağmen İngiltere, 1850 Gümrük Tarifesi ve 1861-1862 Kanlıca antlaşmaları neticesinde itirazda bulunduğu birçok konuyu kendi lehine çözümlenmiştir. İngilizler özellikle 1846 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması'nın ardından ilk olarak çeşitli esnaf kollarında yer almaya başlarken, 1850 Gümrük Antlaşması ile de muhalefette bulundukları ithalat ve ihracatla alakalı vergi oranlarında önemli avantajlar elde etmişlerdir. Kanlıca antlaşmalarının ardından ise Osmanlı Devleti başta yed-i vâhid kapsamında olan bazı ürünlerin ticaretini serbest bırakmak zorunda kalırken, yabancıların esnafılık ve perakendecilikle yapmalarına da müsaade etmiştir. Böylece Osmanlı Devleti tam manasıyla yabancı devletlerin açık pazarı haline gelmiştir. Bu çalışma, Baltalimanı Antlaşması'nın uygulanmasındaki ihtilafları Osmanlı ve İngiliz perspektiflerinden incelemiştir. Gelecekteki araştırmalar, diğer Avrupa devletlerinin (Fransa, Rusya vb.) bu süreçteki rolünü ve antlaşmanın sosyal ve kültürel etkilerini daha detaylı bir şekilde ele alabilir. Baltalimanı Antlaşması, nihayetinde dış ticaretin hızla geliştiği 19. yüzyılda iç pazarları istila eden ithal malları Osmanlı Devleti'nde zanaatlara dayalı yerli üretimin gerilemesine neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Kalemi (A.DVN.DVE), 4/43, 5/13.

Cevdet Hariciye (C.HR), 171/8504.

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS), 1530/20, 965/63, 2923/18, 2923/25, 2923/22, 2923/49, 2927/32, 2923/32, 2923/20,

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), 209/11,

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 10/73, 2/64, 4/46, 2/78, 10/60, 10/55, 5/110, 7/23, 4/69, 5/97, 7/27, 7/42, 8/75, 9/20, 8/108, 10/60, 9/29, 9/51, 9/82, 9/69, 8/127, 9/29.

Hatt-ı Hümayun (HAT), 1172/46409, 1243/48304, 1243/48304, 1253/48418.

İbnülemin Hariciye (İE.HR), 18/1666.

İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır (İ.MTZ.(05)), 10/250.

İrade Hariciye (İ.HR), 35/1616.

İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM), 29/184, 28/805.

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT), 8/50, 12/6, 21; 7/53.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 2//23.

The National Archives (NA), Foreign Office (FO)

FO 424/2, Inclosure in No. 1, The Queen's Advocate to the Earl of Aberdeen.

FO 424/2, No. 2, Sir Stratford Canning to the Earl of Aberdeen.

FO, 424/2, Inclosure in No. 2, Sir Stratford Canning to Mountas Efendi.

FO 424/2, Inclosure in No. 3, Sir Stratford Canning to Mountaz Effendi.

FO 424/2, No. 3, Sir Stratford Canning to the Earl of Aberdeen.

FO 424/2, No. 5, Sir Stratford Canning to the Earl of Aberdeen.

FO 424/2, Inclosure in No. 5, Memorandum of the Porte.

FO 424/2, No. 6, Sir Stratford Canning to the Earl of Aberdeen.

FO 424/2, Inclosure in No. 9, Office of Committee of Prity Council for Trade.

FO 78/518, No. 76, The Earl of Aberdeen to Sir Stratford Canning.

FO 78/523, No. 158, The Earl of Aberdeen to Sir Stratford Canning.

FO 78/552, No. 39, The Earl of Aberdeen to Sir Stratford Canning.

FO 78/552, No. 40, The Earl of Aberdeen to Sir Stratford Canning.

FO 78/552, No. 40, The Earl of Aberdeen to Sir Stratford Canning.

FO 78/552, No. 41, The Earl of Aberdeen to Sir Stratford Canning.

FO 78/553, No. 83, The Earl of Aberdeen to Sir Stratford Canning.

FO 78/553, Inclosure in No. 84, Confidential Memorandum by M. Hummelauer.

FO 78/553, No. 84, The Earl of Aberdeen to Sir Stratford Canning.

FO 78/553, Inclosure in No. 131, Lord Cowley to the Earl of Aberdeen.

FO 78/553, Inclosure 4 in No. 141, Prince Metternich to Baron Neumann.

FO 78/556, No. 61, Sir Stratford Canning to the Earl of Aberdeen.

FO 78/556, No. 67, Sir Stratford Canning to the Earl of Aberdeen.

FO 78/556, Inclosure 1 in No. 14, Sir Stratford Canning to Rifaat Pasha.

FO 78/556, Inclosure 2 in No. 14, Rifaat Pasha to Sir Stratford Canning.
FO 78/556, Inclosure 3 in No. 14, Sir Stratford Canning to Rifaat Pasha.
FO 78/557, No. 79, Sir Stratford Canning to the Earl of Aberdeen.
FO 78/558, No. 111, Sir Stratford Canning to the Earl of Aberdeen.
FO 78/560, No. 166, Sir Stratford Canning to the Earl of Aberdeen.
FO 78/560, Inclosure 1 No. 166, Sir Stratford Canning to Rifaat Pasha.

İngiliz Parlamento Tartışmaları

HL Deb 11 February 1839 vol 45 cc204-5.
HC Deb 25 February 1840 vol 52 cc611-2.

Sürelî Yayınlar

London Evening Star
Morning Post

Araştırma Eserler

Ahmad, Feroz, “Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800–1914”, *Journal of Islamic Studies*, XI/1, (2000), s. 1-20.
Bailey, Frank Edgar, *British Policy and Turkish Reform Movement, A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, Harvard University Press, London 1942.
Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
British and Foreign State Papers 1837-1838, Vol. XXVI, St. Martin’s Lane, London 1855.
Büğüş, Nuri *Beykoz Ayakkabı Fabrikası ve Deri İmalatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
Cem, İsmail, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1973.
Çakır-Akkuş, Coşkun-Yakup, “Osmanlı İstanbul’unda Ticaret”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. 6, 2015, s. 154-199.
Davison, Roderic H., “Britain, the International Spectrum, and the Eastern Question, 1827-1841. *New Perspectives on Turkey*, VII, (1992), p. 15-35.
_____, “Russian Skill and Turkish Imbecility”: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered”, *Slavic Review*, XXXV/3, (1976), p. 463-483.
_____, “The ‘Dosografa’ Church in the Treaty of Küçük Kaynarca”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XLII/1, (1979), p. 46-52.
Deane, Phyllis, *The First Industrial Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge 1979.
Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2008.

Durmuş, Necmettin, “Baltalimanı Ticaret Antlaşması’nda Mustafa Reşid Paşa’nın Rolü”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XL, (2024), s. 63-82.
Engelhardt, Eduard Philippe, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye’nin Tarih-i Islahatı 1826’dan 1882’ye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.
Fidan, Murat, *XLX. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari Münasebetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2002.
Genç, Mehmet, “Yed-i Vâhid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, s. 378-383.
Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.

- Gürsel, Seyfettin, “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 688-690.
- Hallaçoğlu, Yusuf, “Derbend”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 162-164.
- Hertslet, Lewis, *A Complete Collection of the Treaties and Conventions and Presen Subsisting Between Great Britain and Foreign Powers*, Vol. V, St. Martin’s Lane, London 1840.
- Kasaba, Reşat, “Treaties and Friendships British Imperialism, the Ottoman Empire, and China in the Nineteenth Century”, *Journal of World History*, Vol. 4, No. 2 (Fall, 1993), p. 215-241.
- Koyuncu, Miyase, “Osmanlı Devleti’nde Debbağlar”, *Turkish Studies*, IV/8 (2009), s. 1746-1762.
- Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti’nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul 1981.
- Kurmuş, Orhan, “The 1838 Treaty of Commerce Re-Examined”, *Economie et Sociétés dans l’empire Ottoman (Fin du XVIIIe, début du XXe siècle)*, p. 411-417.
- Kurt, Songül Keçeci, “Osmanlı Devleti’nde Ecnebilerin Esnaflığı Meselesi (1838-1861)”, *History Studies*, IX/3, (2017), s. 141-166.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Ahidnâme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 536-540.
- _____, “Baltalimanı Muahedesi”, C. 5, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, s. 38-40.
- _____, *Balta Limanı’na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münasebetleri (1580-1850)*, TTK Yayınevi, Ankara 2013.
- Lane-Poole, Stanley, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, Vol. II, Longsman, Green, And Co, London 1888.
- Lütfi Efendi, *Tarih*, V, İstanbul 1328.
- Owen, Roger, “The 1838 Anglo-Turkish Convention: An Overview”, *New Perspectives on Turkey*, VII, (1992), p. 7-14.
- Önsoy, Rıfat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.
- Pamuk, Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2023.
- Puryear, Vernon John, *International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853*, Archon Books, 1969.
- Temperley, Harold, *England and the Near East the Crimea*, Routledge 2018.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti’nin Harici Ticaret Siyaseti,” *Tanzimat I*, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 304-305.
- The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783–1919*, Edited by Sir A. W. Ward, Litt.D., F.B.A., and G. P. Gooch, M.A., Litt.D. In three volumes. Volume II., 1815–1866, Cambridge: University Press; New York: Macmillan Company 1923.
- Türkislamoğlu, Elif, “Türk Düşüncesinde 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması’nın Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi Üzerindeki Etkilerine Dair Tartışmalar”, *Türkiye İktisat Kongresi 2023 Bildiriler Kitabı 19-20 Temmuz 2023*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2024, s. 597-623.
- Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul 2010.
- Wood, Alfred C., *A History of the Levant Company*, Frank Cass & Co Ltd, London 1964.
- Yücekök, Ahmet, “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, XXIII/1, (1968), s. 381-425.

THE TREATY OF BALTA LIMAN: PROBLEMS AND DISPUTES IN PRACTICE

Serdar BAY* 

The Treaty of Balta Liman Trade, signed between the Ottoman Empire and Britain in 1838 and entering into force in 1839, caused serious problems between the two countries for approximately a decade. These problems stemmed from disputes in its implementation. Britain's efforts to protect its political and economic interests in the Near East were effective in prolonging this process. Its political influence in the region and to defend the rights of British merchants, the British government appointed Stratford Canning as ambassador to Istanbul to strengthen. With Canning's arrival in Istanbul in 1842, British complaints and pressures against the Ottoman Empire increased significantly. The disputes arose primarily from Britain's demands for privileges not foreseen in the treaty, its insistence on allowing British merchants to participate in sectors such as retailing and craftsmanship, which were exclusive to Ottoman subjects, and its discontent with the Ottoman State's practice of yed-i vahid on some important commodities. This article provides a comparative analysis of how differing textual interpretations of the Treaty of Balta Liman particularly discrepancies between its Turkish and English versions shaped the diplomatic tensions between Britain and the Ottoman Empire. Rather than focusing solely on legal claims, it examines the political motives behind Britain's assertions and the strategic responses of the Sublime Porte to preserve imperial sovereignty in trade-related matters.

By situating the dispute within the broader framework of nineteenth-century imperial competition, the study traces how trade privileges became instruments of influence in the Near East. Drawing on Ottoman and British archival records, it highlights the ways in which the treaty's contested provisions were used by both sides not only to advance economic interests, but also to assert political authority and redefine commercial hierarchies in the region.

An analysis of the treaty's origins reveals that the customs tariff treaty signed between Britain and the Ottoman Empire in 1820 expired in 1834, which led to the necessity of a new customs tariff between the two states. As a result of the negotiations that started in 1836, the Treaty of Balta Liman was signed in 1839. Britain's main aim was to secure the Ottoman Empire's agreement to a new trade treaty that would abolish monopoly practices. The Ottoman Empire, on the other hand, favoured this treaty since it needed Britain's political and military support due to the

* Assist. Prof., Department of History, Faculty of Science and Letters, Kafkas University, Kars / Türkiye, kau.serdarbay@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8484-8866

Kavalalı Mehmet Ali Pasha issue. Signed on 16 August 1838 between Foreign Minister Mustafa Reşit Pasha and Ambassador John Ponsonby, the Treaty of Balta Liman enabled the Ottoman Empire to conclude similar treaties with other European countries. Indeed, trade treaties were signed with other European states after Britain, and with the participation of Russia in 1846, the Balta Liman Treaty became the basis of foreign trade in the Ottoman Empire.

An analysis of the main provisions of the Treaty reveals that Article 1 reaffirms the privileges previously granted to the British, while also stipulating that any new commercial privilege to be granted to another state will automatically be extended to Britain as well. Under Article 2, the British were granted the right to purchase all types of goods grown or processed in the Ottoman Empire, and the Ottoman Empire committed to abolishing the yed-i vahid system. With Article 3, British merchants were granted the status of the most favoured nation and local merchants. The Ottoman Empire accepted the abolition of the seven-wahid system on the condition that it would also be applied in Egypt. According to Austrian Foreign Minister Klemens von Metternich, the applicability of the treaty in Egypt was uncertain and, most importantly, the treaty was unfavourable to the Ottomans. Although Mehmet Ali Pasha initially resisted the treaty, he eventually accepted the implementation of the treaty in Egypt as a result of the pressure. On the other hand, the different interpretations of the articles of the treaty, especially the seven wahid, and the problems encountered in its implementation caused a crisis between the Ottoman Empire and the British government. The emergence of disputes was largely driven by differences between the Turkish and English versions of the treaty, Britain's broad interpretation of its provisions, and the Ottoman Empire's growing reluctance to implement the treaty as it began to experience its negative effects.

Britain's allegations of violations of the treaty generally included issues such as customs duty rates, derbend tax, the practice of yed-i vahid, retail trade and craftsmanship. Britain was uncomfortable with having to pay higher customs duties compared to Russia, the taxation of British merchants in violation of the treaty, and the Ottoman State's continued use of the yed-i vâhid system. For example, incidents such as the prevention of British merchants from trading leather and the prohibition of selling snuff in Galata and Beyoğlu were considered as violations of the treaty by the British Embassy. The Ottoman Empire, on the other hand, opposed the claims that Britain acted in violation of the treaty and argued that it acted under the provisions of the treaty. The Ottoman Empire maintained that the practice of yed-i vâhid on certain essential goods could legally continue, that the taxes imposed on British merchants were in line with the treaty's provisions, and that retail trade and craftsmanship were rights reserved exclusively for Ottoman subjects. Differences between the Turkish and English versions of the treaty were also expressed by the Ottoman Empire.

In conclusion, the disputes that arose during the implementation of the Treaty of Balta Liman led to serious problems between the Ottoman Empire and Britain. Britain's attempts to interpret the treaty in line with its own interests and the Ottoman Empire's different understanding of the treaty were among the main causes of these disputes. This situation had negative effects on the Ottoman economy and changed the balance of international trade in the Near East.

TEBRİZ KÖŞK BÖLGESİ: İLHANLI EMİRİ KUTLUĞŞÂH'A AİT BİR KÖŞK MEVKİİ

KOSHK DISTRICT OF TABRIZ: A PAVILION SITE BELONGING TO
ILKHANATE AMIR QUTLUGHSHAH

Mehran BESHARAT GHAZANİ^{*} 

Öz

Günümüzde Köşk Bölgesi, Tebriz'in batısında, Hükmebâd Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bu bölge, bugün sadece bir sokağı içeren bir mahalleden ibarettir ve merkezinde Köşk isminde küçük bir cami barındırmaktadır. Ancak tarihsel olarak daha geniş bir alanda *Köşk* denilen bir yıkık bina başta olmak üzere cami ve mezarlık gibi yapılarla zenginleşmiştir. Bölgenin ismi üzerine yerel halk arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Bir kısmı, bölgenin adının Gâzân Han (1295-1304)'ın politikaları sonucunda ortaya çıktığını düşünürken; diğerleri ise mahallenin isminin çevresindeki *Köşk* isimli çeşme ve mecazi veya gerçek bir köşkün varlığına bağlı olduğunu savunmaktadır. Tarihî kaynaklarda, Köşk bölgesi ve yapılarına dair çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. Kaynaklar, geçmişte bölgede İlhanlı dönemi devlet adamlarından Emîr Kutluğşâh'a ait bir köşkün bulunduğuna işaret etmektedir. Köşk binasının fiziksel yapısı veya inşa tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak incelenen yerel halk bilgileri ve uydu görüntülerindeki izler takip edilerek, İlhanlı dönemine ait köşkün binasının belirlenmesi mümkün görülmektedir. Bölgedeki yıkık köşk binası ve Köşk Mahallesi'nin merkezinde yer alan cami ve mezarlık zamanla değişime uğramış ve bazıları yok olmuşsa da bölgenin geçmişine dair izler günümüze kadar ulaşmıştır. Yapılan araştırmalar ve bölgedeki bulgular, İlhanlı dönemine ait mimari kalıntılar ve sanat eserlerinin varlığını göstermektedir. Bununla birlikte bu kalıntıların kesin bir şekilde İlhanlı dönemindeki herhangi bir yapıyla ilişkilendirilmesi, ancak arkeolojik kazılarla mümkün olacaktır. Bu araştırmanın temel amacı, Tebriz'in İlhanlı dönemine ait mimari ve kentsel öğelerini belirlemek ve Köşk Bölgesi üzerinden bu döneme ait izleri ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Tebriz, İlhanlı dönemi, İlhanlı şehirciliği, Emîr Kutluğşâh, İlhanlı köşkları

Abstract

Koshk neighborhood is situated in the western part of Tabriz, within the Hukmabad district. Currently, the neighborhood consists mainly of a small mosque; however, it was historically home to significant structures, such as Koshk Fountain and Koshk Cemetery. There are differing opinions among the local populace regarding the origin of the neighborhood's name: some believe that it originated as a result of Ghazan Khan's policies, in contrast, others argue that the name is derived from the Koshk Fountain in the vicinity. Historical sources refer to the Koshk neighborhood and its buildings, including a pavilion belonging to Amir Qutlughshah, a statesman from the Ilkhanate period. However, there are no definitive records regarding the physical structure or construction date of this pavilion. The central mosque, fountain, and cemetery of the Koshk neighborhood have undergone changed over time, with some structures

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, mehran.bghazani@gmail.com, ORCID: 0009-0001-3542-7851



disappearing altogether, although remnants of the region's past still remain. Lastly, research and findings in the area demonstrate the existence of architectural remnants and artifacts from the Ilkhanate period. However associating these remnants definitively with any specific structure from that period in the Koshk neighborhood would require archaeological excavations. The primary objective of this study is to identify the architectural and urban elements from the Ilkhanate period in Tabriz and to uncover traces of this period through Koshk neighborhood.

Keywords: Tabriz, Ilkhanate era, Ilkhanid urbanism, Amir Qutluğshah, Ilkhanid pavilions

Giriş

Tebrîz'in İlhanlı döneminde başkent olması, şehirde büyük bir gelişim ve imar faaliyetine yol açmıştır. Bu süreç, Tebriz'in imparatorluk şehri kimliğine kavuşmasıyla birlikte göçlerin artması ve devlet ile elit kesim tarafından inşa edilen yapıların çoğalmasıyla şekillenmiştir. Hükümdarlar tarafından kurulan Argûniyye ve Gâzâniyye gibi yerleşim yerleri ve külliyeler, İlhanlı vezirleri tarafından yaptırılan Sâhibbâd, Reşîdiyye, 'Alîşâhiyye ve Gıyâsiyye gibi külliyelerle birlikte Tebrîz'i bir mimari merkezi hâline getirmiştir. Diğer devlet adamları, emîrlar ve ilim adamları tarafından inşa edilen yapıların varlığı da göz önüne alındığında şehir genelindeki yapılaşmanın etkileyici boyutta olduğu anlaşılabılır.

Leyla Yıldız'ın Safevî döneminde Tebrîz'in kentsel dönüşüm süreçleri ile ilgili çalışmasında, İlhanlı döneminden Safevîlere kadar varlığını sürdüren bazı yapısal eserlerin izlerini saptayarak ortaya koymuş olması önemlidir.¹ Safevî dönemine veya günümüze kadar ulaşmamasına rağmen Tebrîz'in bugünkü dokusunda hâlâ İlhanlı izlerini taşıyan noktaların varlığını tahmin etmek mümkündür. İlhanlı dönemi mimarisini yansıtan ancak bugüne kadar detaylı araştırma konusu olmayan alanlardan biri de Tebrîz'in Hükûmâbâd² Semtine bağlı Kôşk³ bölgesi ve o bölgede bulunan Kôşk Mahallesi'dir. Bu mahalle, yerel halk tarafından İlhanlı dönemine ait izleri barındırdığına inanılan, ancak bugüne kadar üzerinde yeterince araştırma yapılmamış bir potansiyele sahiptir.

Bu araştırma, Tebriz'in İlhanlı dönemine ait mimari ve kentsel unsurlarını anlamayı ve belgelemeyi amaçlamakta olup, bu unsurların ortaya çıkarılması için kapsamlı arkeolojik çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır. Bu, şehrin tarihî ve kültürel mirasının korunması ve gelecek nesillere aktarılması açısından büyük önem arz etmektedir.

1 Leyla Yıldız, *Safevî Döneminde Tebrîz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri (1501-1736)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

2 *Hükûmâbâd* (Azerbaycan Türkçesi: *Hökmabad/Hökmavar*. Farsça: *حکیم آباد*), XV. yüzyıldan itibaren Tebrîz'in kuzey doğusunda Veycûye Kapısı'nın dışında bir mahalle ve arazi şeklinde ismi geçen ancak ilerleyen yüzyıllarda o semtin tüm arazi ve tarlalarını etkileyerek kendi ismi altında büyük bir dış mahalleye dönüşen, günümüzde ise Tebrîz'in meşhur ve büyük semtlerinden biridir.

3 Aslen Farsça olan *kôşk* kelimesi kır ve açıklık yerlerde ya da bahçe içinde bulunan bağımsız evleri, yazlık binaları ifade eder. Ayrıca bir saray veya konak bahçesinde müstakil olarak yapılan süslü küçük binalara da bu ad verilir" (Ayşe Denknalbant, "Kôşk", *DİA*, XXVI, (2002), s. 279).

Çalışmada, Köşk ismiyle araştırılan konumla ilgili karışıklık yaratmamak amacıyla, yerleşim yerleri ve merkezindeki cami ve mezarlığı içeren kısım için “Mahalle”, bu mahallenin etrafındaki tarla, bahçe ve boş alanları tam anlamıyla “Köşk” olarak adlandırılan yerin sınırları içinde bulunan alanı ifade etmek için “Bölge” terimi kullanılmıştır.

1. Köşk Mahallesi ile İlgili Yerel Halk Rivayetleri

Köşk Mahallesi günümüzdeki Tebrîz’in batısında, Hükmâbâd Mahallesi’nde, şehri Cento Karayolu’na⁴ bağlayan Erreger⁵ denilen cadde üzerinde, Nizâm-pezeşkî kavşağının doğu cephesindedir. Evlerin yakınlardaki yerleşim yerleriyle iç içe geçmesi nedeniyle kesin sınırların belirlenememesi, bu mahallenin yalnızca bir merkez ve bir sokaktan ibaret olduğu izlenimini yaratmaktadır.⁶ Tebrîz’in yapısal gelişimi ve yeni yerleşim yerleri ile caddelerin ortaya çıkmasından önce Köşk bölgesi, etrafındaki bağ, bahçe ve tarlaları da kapsayan ve günümüzdeki Şehrek-i İmam ve Nizâm-Pezeşkî mahallelerinin bazı kısımlarını da içeren bir yerleşim alanı olarak bilinmekteydi. Bu bölgenin merkezi, eskiden Köşk Cami ve Köşk Mezarlığı’nı ihtiva eden bir alan iken şu an sadece küçük kare şeklinde 1990’larda yeniden inşa edilen “Köşk Mescidi”⁷ veya “Mescid-i Sâdât”⁸ isimli bir camiye içermektedir.

Bu mahallenin *Köşk* ismini almasına ilişkin yerel halk arasında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bölgede yaşayan birçok kişi, Gâzân Han’ın⁹ Şenb-i Gâzân¹⁰ külliyesini inşa etmesiyle birlikte, o

- 4 Sento (CENTO, Central Treaty Organization), 1955 yılında Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve İngiltere arasında, Sovyetler Birliği’nin Ortadoğu’daki nüfuzunu engellemeyi hedefleyen güvenlik ve savunma örgütünün anısına, önceden Kırık taş veya çakıl serilerek, üzerinden silindirle geçilip sıkıştırılarak düzleştirilerek oluşturulan basit bir tür yol anlamına gelen, Şose Yolu denilen caddenin genişlemesi ile aldığı addır. Bugün resmi olarak Sento ismi kenarında, “*Bulvâr-ı Kârger*” ismi ile de bilinmektedir. (bk. ‘Alî Dehkân, *Serzemîn-i Zerdüş: Evzâ’-i tabî’î, Siyâsî, İktisâdî, Ferhengî, İctimâ’î, Târîhî-yi Rızâ’iyye*, İntişârât-ı İbn Sînâ, Tahran 1348/1969, s. 86-88; ‘Alî Ekber Dehhudâ, *Lugat-nâme-yi Dehhudâ*, haz. Muhammed Mu’in – Seyyid Ca’fer Şehîdî, X, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, Tahran, 1377/1998, s. 14567).
- 5 *Erreger* veya *Ereger* (Farsça: ارهگر), Hükmâbâd’a bağlı eskiden bir sokak ve şu an Hükmâbâd’ın güneyinde doğudan batıya kadar uzanan caddenin ismidir. Büyük ihtimalle ismini XIV. yüzyıl süflilerinden H’âce Fâhrû’d-dîn Ahmed-i Erreger’den ve onun Veycûye Kapısında inşa ettiği medrese ve caminden almıştır (bk. Hâfız Hüseyin Kerbelâ’î Tebrîzî, *Ravzâtu’l-cinân ve cennâtu’l-cinân*, neşr. Ca’fer Sultânû’l-Kurrâ’î, I, İntişârât-ı Sütûde, Tebrîz 1383/2004, s. 159, 169.)
- 6 Kerîm Meymenet-nejâd, *Tarih-i Hükmâbâd-ı Tebrîz (Hökmar)*, İntişârât-ı Fenn-efzâr, Tebrîz 1382/2013, s. 20.
- 7 Mescid, İran ve Azerbaycan’da büyük veya küçük olmasına bakılmaksızın camiye verilen genel isimdir.
- 8 XX. yüzyılda İran’da tıpkı camiler gibi cadde, sokak, mahalle ve bina isimlerinde de genellikle siyâsî ve ideolojik sebeplerle sık sık isim değişiklikleri yaşanmıştır. Ancak bu isimler resmi olarak değişse de genellikle halk arasında eski isimler kullanılmaya devam etmiştir.
- 9 Gâzân Han’ın hayatı ve faaliyetleri ile ilgili detaylı bilgiler için bk. Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295 – 1304): Moğol İranında Gelenek ve Değişim*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- 10 Şenb-i Gâzân, XIII. yüzyılda Tebrîz’in batısında Şam, Şâm ve Şenb isimli bir mevzi iken, 1289 yılında Argun Han tarafından bu bölgede yaptırılan bir şehirle birlikte Argüniye ve sonrasında Gâzân Han’ın aynı bölgede gerçekleştirdiği imar faaliyetleri ve inşa ettiği külliye sonucunda Gâzâniye adını almıştır. Daha sonra ise Şenb-i Gâzân adıyla anılmıştır. Günümüzde Tebrîz’in batısında önemli bir mahalle olarak varlığını sürdürmektedir (bk. Osman G. Özgüdenli, “XIV. Yüzyılda Tebrîz’de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniye)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXVII, (2002), s. 253-290).

bölgedeki yerel halkın günümüzdeki Hükâmâbâd arazisine zorunlu göç ettirilmesi sonucunda bu mahallenin ortaya çıktığını belirtmektedir. Ayrıca, “göç” kelimesinin Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı olan “Köç” ve halk arasındaki telaffuzu “Köş” ile bağlantılı olarak mahallenin adının bu şekilde oluştuğunu vurgulamaktadırlar.¹¹ Bazı kimseler ise bu mahallenin isminin, Köşk Çeşmesi suyunun Gâzân Han Köşkü’nün bahçesini sulamasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu görüşe göre, Köşk Mahallesi’nde bulunan Köşk Çeşmesi’nin suyu bu bölgede yüzeye çıkarak Şenb-i Gâzân’da Gâzân Han’ın köşkünün bulunduğu bahçeye kadar akıyordu. Bu rivayete göre, mahallenin isminin kökeni bu çeşme ile alakalı olmalıdır.¹² Bir başka halk rivayeti ise mahallenin bulunduğu yerin Şenb-i Gâzân ve Kara Melik¹³ mahalleleri güzergâhında orta noktada yer alması ve insanların dinlenmek için kullandığı mecazi anlamda bir köşkün örneğinin bulunması nedeniyle “Köşk” ismini aldığını yönündedir.¹⁴ Son olarak, dikkat çeken bir diğer rivayet ise mahallenin adını, mecazi bir köşkten ziyade, kalıntıları 1970’li yıllara kadar ulaşan gerçek bir köşkten almış olmasıdır.¹⁵

Bölgenin eski dokusu hakkında, yine yerli halktan alınan bilgilere dayanarak Erreger Caddesi’nin eskiden bir sokak olarak Köşk Mahallesi’nin güneyinden geçtiği belirtilmektedir. Mahallenin merkezini oluşturan nokta, bu sokağın yerleşim bölgesinin en batısında ve Köşk Mahallesi’nin güneybatısında yer almaktaydı. Sokağın kuzey cephesinde “Köşk” adını taşıyan bir cami, güney cephesinde ise aynı isme sahip bir mezarlık bulunmaktaydı. Köşk ismini taşıyan bir çeşme de bölgenin yer altından geçerek mahallenin batısında ve yaklaşık 100 metrelik bir mesafede yüzeye çıkmaktaydı; ancak köşk denilen harap bir bina da mahalle merkezinden daha güneyde, tarım yapılmayan çorak bir alan içerisinde bulunmaktaydı.¹⁶

Yerel halkın farklı görüşleri, İlhanlılar ve Şenb-i Gâzân’a dair imgeleri yansıtmakta olup, Köşk Mahallesi ve çevresindeki bahçeler ile tarlalarda bulunan cami, çeşme ve yıkık köşk binası gibi önemli yapıları tespit etme açısından oldukça dikkate değerdir.

2. Tarihî Kaynaklarda Köşk Mahallesi ve Yapıları

XIX. yüzyılda Tebrîz’de görev yapan Kaçar Şehzadesi Nâdir Mîrzâ, 1882 yılında Tebrîz’in tarih ve coğrafyası hakkında kaleme aldığı eserde Tebrîz’in meşhur çeşmelerini anlatırken Köşk Çeşmesi’ne de değinmektedir. Müellif bu çeşmeyi ve bulunduğu yeri şu şekilde anlatmaktadır: “Hükâmâbâd mezralarından olan Kasır mezzasına akmaktadır, doğudan gelen orta ve çok eski bir kehrizdir, bu ferah mezzayı defterde Kasır yazarlar ve yerliler Köşk derler”.¹⁷

11 Halkın bu kesimi Hükâmâbâd mahallesinin varoluşunu Köşk Mahallesi’nin gelişimi ile ilişkilendirerek bu hikâyeye bağlamaktadır. (bk. Kerîm Meymenet-nejâd, *Tarih-i Hükâmâbâd-ı Tebrîz (Höknavar)*, s. 9).

12 Bk. Kerîm Meymenet-nejâd, *Tarih-i Hükâmâbâd-ı Tebrîz (Höknavar)*, s. 20.

13 Tebrîz’in batısında yerleşen eski ve kırsal bir mahalledir.

14 Bu bilgi için Tebrîz-Erreger doğumlu 73 yaşındaki Mahmûd ‘Abdî’ye teşekkür ederim.

15 Bu bilgi için Tebrîz-Erreger doğumlu 55 yaşındaki ‘Azîm Fettânî’ye teşekkür ederim.

16 Bu bilgi için ‘Azîm Fettânî’ye teşekkür ederim.

17 Nâdir Mîrzâ, *Târih ve coğrafîyâ-yı Dârü’s-Saltana-yı Tebrîz*, neşr. Muhammed Muşîrî, İntişârât-ı İkbâl, Tahran 1360/1981, s. 47.

Osmanlı Arşivinde, Tebrîz ile ilgili 1140/1728 tarihli tahrir defterinde¹⁸, Hükâmâbâd'a tabi olan sokakların içerisinde "Kasr-ı Kutlugşâh"¹⁹ isimli bir sokaktan bahsedilmektedir. Bu ifadeyi dikkate alarak defterlerdeki diğer kayıtlara bakıldığında, Erreger Sokağı'nın gelişmesiyle o sokağa mensup reaya hanelerinin Kasr-ı Kutlugşâh sınırına kadar ulaşması ve Ahîlîhûnî²⁰ topraklarıyla birleşmesi gözlemlenmiştir.²¹ Kasr-ı Kutlugşâh sokağının tarım için arazisi olmadığından, ahalisinin Hükâmâbâd tarlalarında çalışması²² ve isim olarak da *Kasır* kelimesinin kullanılması, bu sokağın şu anki Köşk Bölgesi'nin bulunduğu yerle aynı olduğunu düşündürmektedir.

Bu isim, söz konusu tarihten altmış iki sene önce, 1077/1666 yılında Tebrîz'de *Sâdikiyye*²³ vakıflarıyla ilgili bir vakfiye suretinde tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu vakfiyede, medrese ve cami gelirlerini sağlamak için vakfedilen değirmenlerden bahsedilirken onlardan kaç tanesinin "*Arâzî-yi Kasr-ı Kutlugşâh*"²⁴da bulunduğu kaydedilmektedir.

Bu tarihten iki yüz iki sene önce, 1464 tarihli *Muzafferîyye*²⁵ vakfiyesinde ise aynı isim iki kez, fakat bu defa Kasır değil Köşk şekliyle geçmektedir: *Zemîn-i İzzâbâd*, *Zemîn-i Ahmedâbâd*, *Zemîn-i Uzun Şemsu'd-dîn*, *Zemîn-i Hâce Nâsıru'd-dîn Ömer* ve *Binâ-yı Burc*²⁶ ile sınırlanan "*Zemîn-i Köşk-i Emîr Kutlugşâh*"²⁷, halk arasındaki köşk kelimesinin defterde kasır yazmadan önce de resmî şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Tarihî belgelerde açık bir şekilde zikredilen *Mezra-yı Köşk*, *Küçe-yi Kasrı Kutlugşâh*, *Arâzî-yi Kasr-ı Kutlugşâh* ve *Zemîn-i Köşk-i Emîr Kutlugşâh*, bugünkü Köşk bölgesi ve mahallesinin bulunduğu konumu işaret etmektedir. Tebrîz'in Orta Çağ tarihini araştırdığımızda, bir arazi

18 Bu defterin kaleme alınması 1723-1727 Osmanlı-İran Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu ile Safevî İmparatorluğu arasında gerçekleşen bir çatışma döneminde, 1725 yılında gerçekleşen uzun bir kuşatma sonrasında Tebrîz'i kontrol altına almanın ardından gerçekleşmiştir, bu yüzden, defterlerin birindeki bir notta Receb 1140/ Şubat 1728 tarihi yazılrsa da defterin tümünün 1724-1728 tarihleri arasında yazılmasını ifade etmek mümkün olacaktır. bk. Selim Özcan, *H. 1140 (1727) Tarihli Tapu Tahrîr Defterine Göre Tebrîz Sancağı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1994; Osman G. Özgüdenli, "Osmanlı İranı I: Batı İran ve Azerbaycan Tarihî Hakkında Osmanlı Tahrir Kayıtları: Coğrafi ve İdari Taksimat", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/34, (2003), s. 95.

19 كوجه قصر قوتلى شاه. BOA., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 904, (1140/1127 tarihli Tebrîz livâsı nüfus ve hasılâtını hâvî mufassal Tapu Tahrîr Defteri), vr. 28 (s. 59), vr. 30 (s. 63).

20 Bu mahalle, *Ahîlî* veya *Ahîlî* ismiyle günümüze kadar varlığını sürdüren, Hükâmâbâd mahallesinin güneyinde bulunan eski bir mahalledir. Eskiden tarihî kaynaklarda ismi Ahîlîhûnî olarak geçen bu mahallenin ismi, Osmanlı Tahrir defterinde de aynı şekilde zikredilmiştir. BOA., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 904, vr. 28, s. 59.

21 BOA., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 904, vr 28, s. 59.

22 "Küçe-yi mezkûr ki ziraat idecek toprağı olmayıp civarda vâkî Hükâmâbâd küçe-bâğı'ı toprağın ziraat için ittirecek." BOA., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 904, vr 30, s. 63.

23 Sâdikiyye Medresesi ve Cami, XVII. yüzyılda Safevî Devleti'nde mustevfilik vazifesini yürüten Sadru'd-dîn Muhammed'in oğlu Mîrzâ Muhammed Sâdik tarafından, Tebrîz'in çarşısı ve Cuma Cami yakınında inşa edilmiştir.

24 اراضى قصر قتلغ شاه ('Abdu'l-'Alî Kâreng, "Yek Sened-i Târihî", *Zebân ve Edeb-i Fârsî*, XCVII, (1350/1971), s. 395.)

25 XV. yüzyılda Karakoyunlu Ebû'l-Muzaffer Cihânşâh tarafından kurulan külliye. Tebrîz'deki Gök Mescid o külliye'den günümüze kadar ulaşan tek kalıntıdır.

26 Tebrîz tahrir defterlerinde ve günümüzde *Bercibâr* ismini taşıyan Hükâmâbâd'a bağlı sokakla aynı olma ihtimali yüksektir.

27 زمین کو شک امیر قتلغ شاه (Muhammed Cevâd Meşkûr, *Târih-i Tebrîz, tâ-pâyân-ı karn-ı nohom-ı hicri*, İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1352/1973, s. 661).

ve semt ismini resmî şekilde yüzyıllar boyunca taşıyacak kadar tanınmış bir kişi olduğunu ve Muzafferiyye vakfiyesinde de Kutlugşâh'ın adının emîr olarak anılmasını göz önünde bulundurarak, bu şahsın İlhanlıların emîrî'l-ümerâsı Emîr Kutlugşâh olduğu ve burada vaktiyle ona ait bir köşk bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁸

3. Köşk Yapısı ve Mezar İhtimali

Köşk veya Kasır²⁹ yapıları, Moğol ve İlhanlı şehirciliğinde önemli bir mimari öge olarak öne çıkar.³⁰ Hükümdarlar tarafından yapılan şehirlerde genellikle hükümdar köşkü şehrin merkezinde yer alırken, diğer devlet adamlarının köşkleri ise onun etrafında yer almıştır.³¹ Şehirlerin etrafında ve genelde kale duvarı dışındaki bahçelerde de belirli sayıda köşk yapıları bulunmaktaydı.³² Günümüzdeki Köşk Mahallesi, eski adıyla Köşk-i Kutlugşâh, bir İlhanlı devlet adamı ve Emîri Kutlugşâh tarafından, İlhanlı şehirciliği planı takibinde inşa edilen köşkle ilişkilendirilmekte ancak elimizdeki kaynaklarda bu köşkün fiziksel yapısı veya kesin inşa tarihiyle ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır.³³ Büyük ihtimalle bu köşkün inşası 689/1290 yılından sonra gerçekleşmiştir. Argun Han (1284-1291)'ın Argûniyye şehrinin inşasıyla birlikte, Emîrlar ve büyük devlet adamlarının o semtte *mülûkâne* evler ve kehrizler inşa ettirmelerini teşvik ettiği bir fermanın ilan edilmesiyle aynı döneme denk gelmesi muhtemeldir.³⁴ Aslında,

28 Emîr Kutlugşâh, Moğolların Mangıt boyundan ve İlhanlı döneminde etkili emîrlerden oluşan bir aileden gelmektedir. Siyasi kariyeri Gâzân Han döneminde başlamıştır. Gâzân Han veliâhtken hizmetinde görev almış ve Horasan'a gönderilerek önemli roller üstlenmiştir. Gâzân Han'ın tahta geçmesiyle devletin baş emîri olmuş ve Anadolu'daki isyanları bastırmak için ve Memlükler'le mücadelelerde görevlendirilmiştir. Ayrıca, Gâzân Han'ın güvenini kazanarak devletin önemli bir figürü haline gelmiştir. Olcaytu Han döneminde de saygın bir karakter olarak görülmüş ve Beylerbeyi unvanı almıştır. Ancak, Gilân'ın fethi sırasında ağır bir savaşta esir düşmüş ve öldürülmüştür. Emîr Kutlugşâh, sadakat, vefakârlık ve saf niyetiyle tanınmıştır. Sadece savaşçı değil, koruyucu, müfettiş ve diplomatik görevlerde de bulunmuştur. (Bu özeti ele alındığı kaynaklar için bk. Reşîdu'd-dîn, *Câmiu't-tevârih*, neşr. Muhammed Rüşen, Mustafa Müsevî, I, İntişârât-ı Elburz, Tahran, s. 75, 193-195; Reşîdu'd-dîn, *Câmiu't-tevârih*, II, s. 1220-1230, 1270-1271, 1276-1281, 1287; Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tecziyetu'l-a'sâr (Târih-i Vassâf)*, yay. Muhammed Mehdi İsfahânî, Kitâbhâne-yi İbn Sînâ ve Kitâbhâne-yi Ca'ferî Tebrîzî, Tahran 1338/1959, s. 470; 'Abdullah Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü Sultân*, neşr. Mehîr Hambelî, Bungâh-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitâb, Tahran 1348/1969, s. 68; D. O. Morgan, "Kutlugh-Shâh Noyan", *EP*, V, (1986), s. 554.).

29 Tarihi kaynaklarda Köşk ve Kasır eş anlamda kullanılmıştır (bk. Ayşe Denkalbant, "Köşk", *DİA*, XXVI, s. 279).

30 Çoğu Moğol ve İlhanlıların yaptığı yeni şehirlerde ve hatta geçici ikametgahlarında bunu net şekilde anlamak mümkündür. Muhammed Hüseyin Hâdim-zâde – Şehâbu'd-dîn Tasdikî, *Şehr der Rûzgâr-ı İlhanân*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, Tahran 1402/2023, s. 157.

31 Muhammed Hüseyin Hâdim-zâde – Şehâbu'd-dîn Tasdikî, *Şehr der Rûzgâr-ı İlhanân*, s. 163.

32 Bu özellik, Moğol İmparatorluğunun İran ve Moğolistan coğrafyasındaki yeni şehirlerin şehir planlarında benzer bir konu olması anlaşılmaktadır. (Muhammed Hüseyin Hâdim-zâde – Şehâbu'd-dîn Tasdikî, *Şehr der Rûzgâr-ı İlhanân*, s. 163.).

33 Hâdim-zâde ve Tasdikî'ye göre Köşk kavramı, İlhanlı dönemi şehirciliğinde bazen Kale ile eş anlamda da kullanılmıştır (bk. Muhammed Hüseyin Hâdim-zâde – Şehâbu'd-dîn Tasdikî, *Şehr der Rûzgâr-ı İlhanân*, s. 27.); ancak yapılan araştırmada, Köşk mahallesinde Emîr Kutlugşâh'a ait bir kasır değil kale varoluşunun ihtimali, hem de zaman zaman köşk kelimesinin Kasır kelimesi ile eş anlamda kullanımını gözde bulundurarak bunun oldukça imkânsız olduğu belirtilmektedir.

34 "Ümerâ ve erkân-ı devlet râ fermûd ki der ân şehr imârât-ı mülûkâne benâ kunend ve kârizhâ câri sâzend" (Âsaf Han Kazvinî, *Târih-i elfî*, neşr. Gulâm-Rızâ Tabâtâbâ'i-Mecd, VII, Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengî, Tahran 1382/2003, s. 4326); *Câmiu't-tevârih*'te, bu fermanın muhatabını genel olarak "her âferide" (her mahluk) ifadesi

“*Hânehâ-yı mülûkâne*” terimi burada Köşk ve Kasır ile eş anlamlıdır ve İlhanlıların yeni şehirler tasarımıyla kıyasta bulunarak ve bu Köşk’ün konumunun hem Tebriz duvarının dışında olması hem de Şenb-i Gâzân arazisine yakın olmasını göz önünde bulundurarak Argûniyye ve daha sonra Gâzâniyye şehri inşasıyla aynı zamanda yapıldığı ihtimalini oldukça güçlü kılmaktadır.³⁵ Diğer yandan, 19. yüzyılda Köşk Kehrizi’ni çok eski bir su kanalı olarak tanıtan Nadir Mirza, bu kehrizin köşk binasıyla birlikte Argun Han’ın fermanı gereği inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Oldukça kesin bir şekilde araştırılan konumda zamanında bir İlhanlı köşkü binasının varlığı göz önüne alındığında, Aynı zamanda, Emîr Kutlugşâh’a ait bir mezarın da bu mevkide bulunma ihtimali değerlendirilmektedir. 1307 tarihinde Gılân Savaşı sırasında esir alınarak öldürülen Kutlugşâh’ın, Benâketî’nin kaydına dayanarak cenazesi Tebriz’e taşınmıştır ve o şehirde defnedildiği bilinmektedir.³⁶ Kutlugşâh’ın Tebriz’de nereye defnedildiğine veya türbesine dair herhangi bir kaynağın bulunmamasına rağmen, kendisine ait bir mevkî ve köşkün bulunduğu araştırma konusu olan Köşk Bölgesi’nde defnedilmiş olma ihtimali oldukça dikkate değerdir. Ancak sonraki dönemlerde köşk yapısı ve muhtemelen türbe veya mezara dair herhangi bir kaynak bulunmaması ve sadece ilk olarak 1464 senesinde bu konumun “*zemîn*”, sonra 1666 tarihinde “*arâzî*”, 1728 tarihinde “*sokak*”, 1882 tarihinde “*mezra*” ve günümüzde “*bölge*” ve “*mahalle*” şeklinde anılması, Köşk binasının en az 15. yüzyıldan itibaren önemini yitirdiğini veya ayakta kalmadığını düşündürmektedir.³⁷ Bu durum, köşk yapısının yalnızca ismini geniş bir araziye verdiğini ve zamanla o mevkide bir kırsal yerleşim yerinin oluştuğunu,³⁸ daha

ile gösterse de bu işi yapabilecek güce sahip kimselerin yine de genelde devlet adamlarının olması malumdur. (bk. Reşîdu’l-dîn, *Câmiu’l-tevârih*, s. 1179.)

- 35 Yerel halkın hikayelerinde Köşk Mahallesini, ‘Âdiliyye sarayını babasından miras alan ve daha etkili bir kişilik sergileyen Gâzân Han ve onun yaptırdığı Şenb-i Gâzân ile bağladıkları dikkat çekmekte ve bu konuyu göz önünde bulundurmamak oldukça değerlidir. Bunun yanı sıra tarihi kaynaklarda Gâzân Han’ın Şenb-i Gâzân’daki köşkünün etrafında diğer emirlere mensup arazileri tespit etmek mümkündür, Olcaytu döneminde (1304-1316), sultanın Tebriz ziyaretinde misafir olduğu, ablası Olcatay Hatun ve onun eşi olan İlhanlı emîri Hüseyin’in ev/köşkünün Tebriz duvarının dışında, Şenb-i Gâzân’a yakın bir konumda bulunması malumdur (bk. ‘Abdullah Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü Sultân*, s. 83); ayrıca 1380 tarihli Küceci Külliyesi vakfiyesinde yine İlhanlı emîri olan Taramtaz (Turamtaz)’a mensup Tebriz’in batısında, Serd Kapısı dışında bir kıt’a’nın var olduğu anlaşılmaktadır. (bk. İrec Afşâr, “Vakfiyye-yi Küceci (Ebû’l-birr-i Şeyh Gıyâsu’l-dîn Muhammed Küceci be Sâl-ı 728 Hicrî)”, *Ferheng-i İrân-zemîn*, XXI, (1354/1975), s. 22).
- 36 Diğer çağdaş müellifler Kutlugşâh’ın ölümünden sonra cenazesi konusunda bilgi vermezken, bu konuda onun cenazesinin taşınması ve Tebriz’de defnedilmesini belirten tek kişi Benâketî’dir; o kendi eserinde bu konuyla ilgili verdiği bilgilerde “şu anda Tebriz’de gömülüdür” ifadesini kullanmaktadır. (Benâketî, *Târih-i Benâketî (Ravzat üli’l-elbâb fi ma’rifeti’l-tevârih ve l’ensâb)*, neşr. Ca’fer Şî’âr, İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahrir 1348/1969, s. 475).
- 37 Reşîdu’l-dîn’in verdiği bilgilere göre, Gâzân Han’ın inşaatla ilgili reformlarından önce yapılan binalar oldukça sağlam şekilde yapılmamış ve bunlar çoğu zamanla hızlı şekilde tahrip olmuşlardır (Reşîdu’l-dîn, *Câmiu’l-tevârih*, II, s. 1370; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 306); bir ihtimalle bu rivayet Kutlugşâh köşkünün de hemen hemen yüz sene sonrasında ayakta kalmamasına veya harap halde olmasına işaret edebilmektedir.
- 38 Osmanlı tahrir defterinde Kasr-ı Kutlugşâh ahalisinin tarım için kendi toprağına sahip olmaması ve bu nedenle Hükûmâd toprağını kullanması, bu mahallenin çevresindeki diğer mahallelerden daha sonra var olduğunu ve bu sebepten toprak sahipliği yapamadığı anlaşılmaktadır (bk. BOA., Tapu Tahrir Defteri, nr. 904, vr 30 (s. 63)); Ayrıca, 1309 tarihinde yazılan Tebriz Reb’-i Reşîdî vakfiyesinde, vakfa ait mülklerle ilgili konumların arasında bu yerin isminin geçmemesi, büyük ihtimalle bu tarihte Emîr Kutlugşâh’ın köşkü ve muhtemelen türbesinin henüz bir bölgenin ismini kapsayacak kadar ünlü olmadığını göstermektedir (bk. Reşîdu’l-dîn, *Vakfnâme-yi Reb’-i Reşîdî*,

sonra ise bu yerleşim yerinin küçük mahalle niteliğinde Erreger Sokağı'na karıştığını ortaya koymaktadır.³⁹

4. Saha İncelemeleri

Tebrîz, deprem fay hattı üzerinde bulunmasından dolayı tarih boyunca yıkıcı depremlerle ağır zararlara maruz kalmıştır.⁴⁰ Bu depremler arasında en yıkıcı ve zararlı olanı 1728 tarihinde meydana gelen depremdir.⁴¹ Bu depremin Tebrîz'in yerleşim dokusundaki etkilerini tam olarak bilemesek de raporlar bu depremin Tebrîz için çok yıkıcı ve vahim olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, Tebrîz'in Köşk bölgesinin de yerleşim dokusu açısından bu olaydan etkilendiği düşünülmektedir.

1780 tarihli depremden sonra Köşk Mahallesi'nin aynı konumda yeniden canlandığı tespit edilse de yerleşim dokusunda belirgin değişiklikler olması normal kabul edilmektedir. Nitekim bölgedeki gözlemlerimiz sonucunda mahallenin güneyinde topraklı alanlarda çanak çömlek kırıntılarının bulunması ve halk arasında bu konumun güney doğusundaki sokağın isminin, eskiden topraklarında ve ev inşalarında sürekli insan kemiklerinin bulunmasından dolayı *Kemikli Sokak* anlamına gelen "*Sümüklü Küçe*" olarak bilinmesi⁴², mahalle veya yerleşim yerinin dokusunun depremden sonra güney kısmının boş bırakılması ve daha kuzeye doğru gelişmesi ihtimalini oldukça güçlü kılmaktadır.⁴³

Köşk Bölgesi ile ilgili elde edilen 1956, 1964 ve 1967 tarihli uydu görüntülerini incelediğimizde, bölge ilginç şekilde 1956 tarihinde var olan ve diğer yıllarda yavaş yavaş silinen bir duvarla Erreger Sokağı'nın güney cephesinde belirgin hale gelmiştir. Erreger Sokağı'nın ise halkın dedikleri doğrultusunda Köşk Mahallesi'nin ortasından geçerek camiye mezarlıktan ayırdığı dikkat çekmektedir. Muhtemelen Erreger Sokağı'nın gelişmesi ve mahalle merkezini böler şekilde oluşması, bu sokağın daha batıya, Hükmâbâd tarlaları, Şam Arkı⁴⁴ ve Kara Melik

neşr. Müctebâ Minevî-İrec Afşâr-'Abdu'l-'Alî Kâreng, İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1356/1977, 253-288).

39 Anlaşılan, son şekliyle 1728 tarihli Osmanlı defterinde kayıtlara geçen Kasr-ı Kutluğsâh Sokağı, aynı defterde not olarak işaret ettiği gibi, Erreger'in yerleşim bölgesinin gelişmesiyle, evleri karışarak daha sonraki yıllarda Erreger Sokağı'nın bir parçası haline gelmiştir ve bu durum günümüze kadar sürmektedir.

40 Tebrîz'in tarih boyu belgelenen depremler ve raporlarıyla ilgili edinebilecek bilgiler için bk. Yahyâ Zükâ, *Zemînlerzehâ-yı Tebrîz*, İntişârât-ı Kitâb-serâ, Tahran 1367/1988.

41 Yahyâ Zükâ'ya göre, bu depremle ilgili elde edilen raporlar ve yarattığı hasarları göz önünde bulundurmakla, depremin daha kati ve korkunç olduğu anlaşılmaktadır (Yahyâ Zükâ, *Zemînlerzehâ-yı Tebrîz*, s. 85); depremin vuku bulduğu tarihte hayatta olan yazar Zünûzî, depremin verdiği hasarlarla ilgili olarak Tebrîz'de bir karıştan fazla duvarın ayakta kalmadığını belirtmektedir; bu ifade her ne kadar abartılı görüne de depremin gerçekten vahim ve ağır olduğunu göstermektedir. (bk. Zünûzî, *Riyâzu'l-cenne*, Kitâbhâne-yi Millî-yi Tebrîz, (Tebrîz), nr. 3578, s. 1005).

42 Bu bilgi için 'Azîm Fettâni'ye teşekkür ederim.

43 Bunun nedenini, depremin yarattığı hasarların yanı sıra, mahallenin kuzeye doğru gelişmesini bir ihtimalle Osmanlı Tahrir defterindeki bu mahalleyle ilgili yazılan notta aramak da mümkün olacaktır; bu defterde bu konumun ahalisinin tarım için uygun toprağının olmamasından Hükmâbâd Mahallesi'nin topraklarını kullandıkları belirtilmektedir (bk. BOA., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 904, vr 30 (s. 63)); bu durumda, depremden sonra mahallenin güney ve tarımsal olmayan bölgeye değil, kuzey ve kuzeydoğuya, yani verimli topraklara yakın alanlara doğru gelişmesi düşünülmektedir.

44 Bu ark (halk ağzında: Şam Erhi), 1970'lere kadar akmakta olan Tebrîz'in kuzey doğusunda, Şehir Çayı'nın Acı Çay'a kavuştuğu noktadan Şam-Gâzân arazisine akan ve nihayetinde Tebrîz'in güney doğusunda tekrar Acı Çay'a

mahallesine ulaşım ve gelişimi için bir geçiş yolu hâline gelme niyetinden olmuştur. Bölgenin kuzeydoğu cephesinde bahçeler ve bağlar yer alırken, 1956 yılında mıntikanın güneyinde bahsettiğimiz duvarların içerisinde boş alanda bir tuğla üretim fabrikası görünmektedir.⁴⁵ Bu fabrikanın doğusunda, tarım yapılamayan dikdörtgen bir zemin içerisinde dikdörtgen şeklinde yıkık bir bina ve dairesel şekilde yine harap hâlde bir diğer yapı dikkat çekmektedir. Bu binanın konumu, halk tarafından *Köşk* olarak bilinen bina ile aynıdır. Köşk denilen ve 1956 tarihinde kısa duvarları kadar da olsa hâlâ net şekilde izleri görünen bu bina, halk tarafından dokunulmaz halde bırakılmıştır.⁴⁶ Şenb-i Gâzân Külliyesi ve içerisinde yer alan ‘Âdiliyye Köşkü’nün bilinen konumu ile Köşk Bölgesi’ndeki Köşk binası arasında tam 1 kilometrelik bir mesafe bulunmaktadır. Halk, “köşk” olarak bilinen bu yapının süslemelerinin duvarlarında hâlâ görülebildiğini ifade etmektedir. Bu unsurlar göz önüne alındığında, söz konusu bina kalıntılarının büyük ihtimalle Köşk Bölgesi’nin adının kökeni olduğu söylenebilir. Ayrıca bu yapının Emîr Kutlugşâh’a ait olma ihtimali de ileri sürülmektedir.

1956 tarihinde tuğla üretim fabrikasının etkisi altında önemsiz görünen bu bina kalıntıları, fabrikanın ilerleyen yıllarda gelişmesi ve bakımsızlık nedeniyle yıkık hale gelmiş ve 1967 yılında artık silinmeye başlamıştır.⁴⁷ 1980’lerde Dampezeşkî Caddesi’nin açılmasıyla bir süre kamuya bağlı açık boş bir alana dönüşen bu konum, 1990’larda İstiklâl isimli Teknik Lise’nin inşa edildiği yer olarak Tebrîz Amûzeş-Perverîş idaresine devredilmiştir. Günümüzde bu konum, bu lisenin bahçesi olarak bilinmektedir.

Uydu görüntülerinde, bu alanda, köşk binasının kenarında bulunan dairesel yapının ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bir ihtimalle Azerbaycan’ın İlhanlı dönemindeki türbelerinin genellikle silindirik şekilde yapılmasını göz önünde bulundurarak⁴⁸, bu yapının İlhanlı emîri Kutlugşâh’ın türbesinin yeri niteliğinde işaretlendiği düşünülebilir. Ancak 1956 yılında bu yapıdan muhtemelen su kanallarının ayrılması tespit edildiğinde, türbeyle ilişkilendirilme ihtimali azalır ve

kavuşan çok eski bir su kanalıydı.

45 Uydu görüntülerinde bu boş alanda, muhtemelen kuru tarım için çizilen bahçelerin izleri görünmektedir. Bu durum, tuğla üretim fabrikasının yakın tarihlerde kurulduğunu göstermekte olup diğer yandan, Osmanlı tahrir defterindeki kaydın doğrultusunda, bu bölgenin tarım için uygun olmayan topraklara sahip olduğunu veya depremden dolayı enkaz bölgesi sonucunda bu hale gelmesini de kanıtlayabilmektedir.

46 Bu durum, Şenb-i Gâzân Külliyesi’nin 19. yüzyıla kadar yaşadığı duruma benzerlik göstermektedir; Nâdir Mîrzâ, 1882 yılında hâlâ külliye ve türbenin bazı duvarları ve odacıklarının mevcut olduğunu ve halkın bu yere karşı vakıf bir konum olduğu anlayışı yüzünden dokunmadıklarını belirtmektedir. (bk. Nâdir Mîrzâ, *Târîh ve coğrafiyâ-yı Dâru’s-saltana-yı Tebrîz*, s. 90).

47 Bk. *Aks-i Havâî-yi Tebrîz 1335/1956*, Sâzmân-ı Nakşe-berdârî-yi Kîşver, nr 565066 (033); *Aks-i Havâî-yi Tebrîz 1343/1964*, Sâzmân-ı Nakşe-berdârî-yi Kîşver, nr 6460 (017); *Aks-i Havâî-yi Tebrîz 1346/1967*, Sâzmân-ı Nakşe-berdârî-yi Kîşver, nr 1967-447.

48 Erdebîl Şeyh Safî Türbesi, Mişginşehr’de Şeyh Haydar Türbesi, Verzikan’da Allah Allah Kümbeti ve 1930 tarihinde depremden yıkılan Salmas’ta Mîr Hâtûn Türbesi gibi İlhanlı döneminden kalan silindirik binalardan sayılmaktadırlar; ayrıca Şenb-i Gâzân’daki Gâzân Han Türbesi de günümüze ulaşmamasına rağmen silindirik olduğu tespit edilmiştir (bk. Mehran Besharat Ghazani, *Berresî-yi bâft-ı ictimâ’î-yi Gâzânîyye-yi Tebrîz der-devre-yi İlhanân*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dânişgâh-ı H’ârezmî Dânişkede-yi Edebiyyât ve ‘Ulûm-i İnsânî, Tahran 1401/2022, s. 54).

daha çok bir su değirmeni kalıntısı olma ihtimali ortaya çıkmaktadır.⁴⁹ Yine de gelecekte yapılacak arkeolojik kazılar veya halkın sağlayacağı ikna edici bilgilerle bu yapının tam olarak ne olduğunun çözülebilmesinin mümkün olması düşünülmektedir.⁵⁰ Günümüzde, köşk binası gibi, bu dairesel yapının da bulunduğu konum İstiklâl Meslek Lisesi bahçesi ile denk gelmektedir.

Köşk Çeşmesi, aslında bir kehriz (Kârîz) olarak bilinmektedir.⁵¹ Bu çeşmenin suyu, genellikle diğer Tebrîz çeşmeleri gibi şehrin güneyindeki Sehend Dağı eteklerinden kuyular aracılığıyla yerleşim bölgelerine ulaştırılmaktaydı. Nâdir Mîrzâ da bu çeşmenin doğudan aktığını yazar ve 1948 tarihli Tebrîz Şehir haritasında, bu çeşmenin ismini Hükâmâbâd Mezarlığı yanında, Erreger Sokağı üzerinde göstermekte⁵² ve bu, Nâdir Mîrzâ'nın yazdıklarını doğrular niteliktedir. Aynı Erreger Sokağı'nın izinde yer altından geçerek kuyular aracılığıyla insanların ihtiyaçlarını karşılayan bu çeşme, halkın verdiği bilgilere göre mahallenin batısında, bahçelerin içerisinde yüzeye çıkmaktaydı. Daha önce bahsedildiği gibi, bu çeşmenin Argun Han'ın fermanı üzerine Emîr Kutlugşâh tarafından saray yapısının inşasına başlamak amacıyla yapıldığı ve konumunun su gelişimini sağlamak için seçildiği düşünülmektedir.⁵³ Köşk Çeşmesi, Tebrîz'in birçok çeşmesi gibi, 1970'lerden itibaren kullanılmaz hale gelmiş ve yerleşim bölgelerinin gelişmesiyle kuyularının tahrip edilmesi sonucu yok olmuştur.

Köşk Mahallesi'nin merkezi niteliğindeki cami, artık var olmayan çeşme ve mezarlık dışında günümüzde yeniden inşa edilmiş olmasına rağmen aynı konumda bulunan tek kalıntıdır. 1973 tarihinde Tebriz camilerinin içerisinde ismi geçse de şehrin 19. ve 20. yüzyıllardaki haritalarında konumu belirlenmemiştir ve ismi geçmemiştir.⁵⁴ Ayrıca bu cami ile ilgili yerel halkın verdiği bilgilere

49 Hatta bu kalıntıyı Sâdikiyye Külliyesi'nin vakfiyesinde ismi geçen değirmenlerin birisinin kalıntılarıyla ilişkilendirmek muhtemel sayılmaktadır.

50 19 Şubat 2022 tarihinde Serâb ve Erdebîl şehirleri arasında Esfistân Köyü'nde bulunan bir İlhanlı binasının kalıntılarını gözlemlediğimizde, işlevi tam olarak belli olmayan dikdörtgen yıkık bir yapı ile ön cephesinin batı tarafında bulunan ve çağdaş tarihlerde yeniden inşa edilen bir türbe dikkatimizi çekmişti. Bu yapıların 15 kilometre uzağında, Erdebil caddesi üzerindeki Mengütay (Mengüday) isimli bir köy de tespit edilmiştir. Bu yapının İlhanlı dönemine ait olduğu ve Mengüday'ın Kutlusâh'ın babasının ismi olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, Esfistân'daki yıkık binanın muhtemelen bir köşk olduğu ve türbenin Mengüday ile ilişkilendirilebileceği düşünülebilir. Bu planı Tebrîz'deki Kutlusâh köşküyle kıyasladığımızda, aynı şekilde dikdörtgen şeklinde inşa edildiği ve dairesel yapının türbe olduğu tespit edilirse, köşkün bir köşesinde türbenin bulunduğu sonucuna varılabilir.

51 Genellikle Orta Doğu coğrafyasında bulunan ve çok eski bir geleneğe bağlı *Kehriz*, *Kârîz* veya *Kanât* sistemi, sulu ve dağlık alanlardan ovalara ve susuz tarım ve yerleşim yerlerine su ulaştırmak için kullanılan bir sistemdir. Bu sistem, yer altından tüneller ve belirli mesafelerdeki kuyular yoluyla suyu çekip, sonunda belirli bir konumda yüzeye çıkarır ('Ali Kerem Hemedânî – 'Ali Hezârdere – Şohre Zergerân, “Kanât”, *Merkez-i Dâiretu'l-meârif-i Büzurg-ı İslâmî*, 29/05/2024, <https://cgie.org.ir/fa/article/238927/قنات>); Azerbaycan ve Tebrîz kültüründe, doğal şekilde dağlardan çıkan suya “*Bulak*” ve Kârîz sistemiyle sağlanan suya “*Kehriz*” ve “*Çeşme*” ifadeleri kullanılmaktadır.

52 *Nakşe-yi Şehr-i Tebrîz*, Dâire-yi Coğrâfiyâi-yi Sitâd-ı Artes, Tebrîz 1327/1948.

53 Bu çeşme veya kehriz, günümüze ulaşmayan ve “*Delikli Daş*” denilen bir büyük ebatta oyma taştan yüzeye çıkmaktaydı.

54 1880 tarihli “*Nakṣe-yi Daru’s-saltana-yı Tebriz*”, 1908 tarihli “*Haritâ-yı Şehr-i Tebriz der-hâl-i İnkulâb*”, 1910 tarihli “*Nakṣe-yi Daru’s-saltana-yı Tebriz*” ve 1930 tarihli “*Nakṣe-yi Şehr-i Tebriz*” isimlerindeki Tebriz Şehri haritalarında ne harita üzerinde ve ne izahlarda Köşk sokağı, mahallesi ve cami ile ilgili hiçbir işaret bulunmamaktadır (bk. Ferhâd Fehhâr Tahranî – Ferâmerz Pârsî – Emîr Bânî Me’sûd, *Bâz-h-’ânî Nakṣehâ-yı Târihi-yi Şehr-i Tebriz*, Şirket-i Umrân ve Beh-sâzi-yi Şehrî-yi Îrân, Tahrân 1385/2006, s. 44-73, 82-87); bunun nedeni haritaların çizimi ile neredeyse aynı zamanda (1882) Nâdir Mîrzâ tarafından açılca Köşk Mezarı ile ilgili atarılın bilginin mevcut

dayanarak, Bu yapının ismi cami olarak anılsa da, çok sık kullanılmaz ve her yıl yalnızca belki 15 gün kadar ibadete açıldığı bilinmektedir.⁵⁵ Bu bilgiye ek olarak, Tebrîz'in 19. ve 20. yüzyıl haritalarında hiçbir şekilde cami olarak işaretlenmediğini göz önünde bulundurduğumuzda, yapının ilk inşasıyla birlikte bir cami olarak algılandığına şüphelenmek mümkündür. Ancak arkeolojik araştırma ve kazılar gerçekleşmeden bu yapının tam olarak ne amaçla kullanıldığını açıklamak mümkün olmayacaktır.

1980'lerin başında, Tebrîz'in caddelerinin genişletilmesi politikası doğrultusunda bazı eski dar sokaklar ve çevresindeki alanlar tahrip edilerek genişletilmiş ve cadde hâline getirilmiştir. Erreger Sokağı da bu politika doğrultusunda genişletilmeye başlanmıştır. Bu genişletme sürecinde Köşk Cami kaldırılmış ve mezarlığın kuzey kısımları da caddeye dâhil edilmiştir. Sonraki yıllarda mezarlık tamamen evlerle kapanmış ve sadece cami daha küçük bir şekilde yeniden inşa edilmiştir.⁵⁶

Şubat ve Haziran 2024 tarihlerinde bölgede yaptığımız incelemelerde, eskiden mezarlığın ve şu anki evlerin bulunduğu konumda, bir evin tahrip edilmesi ve kazılması nedeniyle ortaya çıkan yerde normal olarak karşılaştığımız kemik parçalarının yanı sıra İlhanlı dönemine ait çanak-çömlek kalıntıları ile İlhanlı sırlı ve sırsız tuğla parçaları bulunmuştur. Bu kalıntılar, bu mezarlığın üzerinde zamanında bir İlhanlı yapısının bulunduğuna işaret etmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Köşk Bölgesi'nin İlhanlı dönemiyle olan ilişkisini ve bu bölgedeki Emîr Kutlugşâh'a ait bir köşkün varlığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Araştırma bulguları, Köşk Mahallesi'nin isminin kökeni ve geçmişiyle ilgili yerel halkın aktardığı bilgilerin, bölgenin İlhanlı tarihiyle ilişkili olduğunu gösterdiğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Köşk Bölgesi'nde yer alan eski ve yeni yapılar, vakfiyeler, tahrir defterleri ve diğer kaynaklar ışığında yapılan incelemeler, bu mevkinin Emîr Kutlugşâh'ın köşküyle bağlantılı olduğuna dair güçlü bir hipotez geliştirmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, bu bölge, bir zamanlar İlhanlı baş emîri Kutlugşâh'a ait bir köşk olarak anılmakta olup, bu ismin günümüze kadar taşındığı anlaşılmaktadır.

Araştırma, bu yapının günümüzdeki kalıntılarının, köşk olarak anılan eski bir yapının ve bölgedeki cami ile mezarlık alanlarının Kutlugşâh'a ait olduğuna dair önemli ipuçları sunduğunu göstermektedir. Ancak, bu hipotezlerin kesinliğe kavuşturulabilmesi için arkeolojik kazılar ve daha ayrıntılı araştırmaların yapılması gerektiği de vurgulanmalıdır. Sonuç olarak bu çalışma, İlhanlı Tebrîz'inin yapısal gelişimi, şehircilik dokusu ve planlaması hakkında önemli bir katkı sunmuş ve gelecekteki araştırmalar için bir temel oluşturmuştur. Bu bulgular, benzer konularda yapılacak çalışmalar için yol gösterici olacaktır.

olmasına rağmen, bu dönemde Köşk Mahallesi'nin Erreger Mahallesi'nin etkisi altında kalarak isminin geçmemesi, bu mahallenin önemsiz bir hale geldiğini göstermektedir.

55 Bu bilgi için Tebrizli 42 yaşında Hüseyin Bedelî'ye teşekkür ederim.

56 Mezarlık ve cami içeren mahalle merkezinin depremden sonraki Köşk Mahallesi'nin yeniden gelişmesi sonucunda ortaya çıkmasını düşünmek mümkün olsa da bu alanda bulduğumuz sırlı ve sırsız İlhanlı tuğlaları bu merkezin İlhanlı döneminde de önemli bir yapı veya yapıları ihtiva ettiğini göstermektedir; Emîr Kutlugşâh'ın türbesinin bulunabileceği noktaların birisini de muhtemelen bu konum olarak zannetmek değer dışı sayılmamaktadır.

KAYNAKÇA

- ‘Abdullah Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü Sultân*, neşr. Mehîm Hambelî, Bungâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1348/1969.
- Âsaf Han Kazvînî, *Târih-i elfî*, neşr. Gulâm-Rızâ Tabâtabâ’î-Mecd, VII, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382/2003.
- Dâvûd b. Muhammed Benâketî, *Târih-i Benâketî (Ravzat üli'l-elbâb fî ma'rifeti't-tevârih ve'l-ensâb)*, neşr. Ca'fer Şi'âr, İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1348/1969
- Hâfız Hüseyin Kerbelâ'î Tebrîzî, *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cinân*, neşr. Ca'fer Sultânü'l-Kurrâ'î, I, İntişârât-ı Sütûde, Tebrîz 1383/2004.
- Nâdir Mîrzâ, *Târih ve coğrafiyâ-yi Dâru's-Saltana-yı Tebrîz*, neşr. Muhammed Muşîrî, İntişârât-ı İkbâl, Tahran 1360/1981.
- Reşîdu'd-dîn, *Câmiu't-tevârih*, neşr. Muhammed Rûşen, Mustafa Müsevî, I, II, İntişârât-ı Elburz, Tahran, 1373/1994.
- _____, *Vakfnâme-yi Reb'-i Reşîdî*, neşr. Müctebâ Minevî-İrec Efşâr-'Abdu'l-'Alî Kâreng, İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1356/1977.
- Vassâf, Şerefu'd-dîn ‘Abdullâh, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târih-i Vassâf)*, yay. Muhammed Mehdî İsfahânî, Kitâbhâne-yi İbn Sînâ ve Kitâbhâne-yi Ca'ferî Tebrîzî, Tahran 1338/1959.
- Arşiv Kaynakları**
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 904, (1140/1127 tarihli Tebrîz livâsı nüfus ve hasılâtını hâvî mufassal Tapu Tahrîr Defteri).
- Seyyid Muhammed b. Mîr ‘Abdu'r-Resûl Hüseyinî Zünûzî, *Riyâzu'l-cenne*, Kitâbhâne-yi Millî-yi Tebrîz, (Tebrîz), nr. 3578.
- Araştırma ve İnceleme Eserler**
- ‘Alî Dehkân, *Serzemîn-i Zerdüşt: Evzâ'-i tabî'î, Siyâsî, İktisâdî, Ferhengî, İctimâ'î, Târihî-yi Rızâ'îyye*, İntişârât-ı İbn Sînâ, Tahran 1348/1969.
- ‘Alî Ekber Dehhudâ, *Lugat-nâme-yi Dehhudâ*, haz. Muhammed Mu'in – Seyyid Ca'fer Şehîdî, X, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, Tahran, 1377/1998.
- ‘Abdu'l-'Alî Kâreng, “Yek sened-i Târihî”, *Zebân ve Edeb-i Fârsî*, XCVII, (1350/1971), s. 351-396.
- ‘Alî Kerem Hemedânî – ‘Alî Hezârderre – Şohre Zergerân, “Kanât”, *Merkez-i Dâiretu'l-meârif-i Büzurg-ı İslâmî*, 29/05/2024, <https://cgie.org.ir/fa/article/238927/تکانق>.
- Besharat Ghazani, Mehran, *Berresi-yi bâft-ı ictimâ'î-yi Gâzâniyye-yi Tebrîz der-devre-yi İlhanân*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dânişgâh-ı Hârezmî Dânişkede-yi Edebiyyât ve ‘Ulûm-i İnsânî, Tahran 1401/2022.
- Denkhalbant, Ayşe, “Kôşk”, *DİA*, XXVI, (2002), s. 279-282.
- Ferhâd Fehhâr-ı Tahrânî – Ferâmerz Pârsî – Emîr Bânî Me'sûd, *Bâz-h'ânî'i Nakşehâ-yi Târihî-yi Şehr-i Tebrîz*, Şirket-i Umrân ve Beh-sâzî-yi Şehrî-yi Îrân, Tahran 1385/2006.
- İrec Afşâr, “Vakfiyye-yi Küceci (Ebvâbu'l-birr-i Şeyh Gıyâsu'd-dîn Muhammed Küceci be Sâl-ı 728 Hicrî)”, *Ferheng-i Îrân-zemîn*, XXI, (1354/1975), s. 169-208.
- Kerîm Meymenet-nejâd, *Tarih-i Hükmâbâd-ı Tebrîz (Hökmavar)*, İntişârât-ı Fenn-efzâr, Tebrîz 1382/2013.
- Morgan, D. O., “Kutlugh-Shâh Noyan”, *EP*, V, (1986), s. 554.
- Muhammed Cevâd Meşkûr, *Târih-i Tebrîz, tâ-pâyân-ı karn-ı nohom-ı hicrî*, İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1352/1973.

Muhammed Hüseyin Hâdîm-zâde – Şehâbu'd-dîn Tasdikî, *Şehr der Rûzgâr-ı Îlhânân*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, Tahrân 1402/2023.

Özcan, Selim, *H. 1140 (1727) Tarihli Tapu Tahrîr Defterine Göre Tebrîz Sancağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1994.

Özgüdenli, Osman G., “Osmanlı İranı I: Batı İran ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Tahrir Kayıtları: Coğrafi ve İdari Taksimat”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/34, (2003), s. 83-106.

_____, “XIV. Yüzyılda Tebrîz’de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXVII, (2002), s. 253-290.

_____, *Gâzân Han ve Reformları (1295 – 1304): Moğol İranında Gelenek ve Değişim*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Yahyâ Zükâ, *Zemînlerzehâ-yı Tebrîz*, İntişârât-ı Kitâb-serâ, Tahrân 1367/1988.

Yıldız, Leyla, *Safevî Döneminde Tebrîz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri (1501-1736)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

Harita ve Uydu Fotoğrafları

Aks-i Havâî-yi Tebrîz 1335/1956, Sâzmân-ı Nakşe-berdârî-yi Kîşver, nr 565066 (033).

Aks-i Havâî-yi Tebrîz 1343/1964, Sâzmân-ı Nakşe-berdârî-yi Kîşver, nr 6460 (017).

Aks-i Havâî-yi Tebrîz 1346/1967, Sâzmân-ı Nakşe-berdârî-yi Kîşver, nr 1967-447.

Google Earth, 23/04/2023 Newer.

Nakşe-yi Şehr-i Tebrîz, Dâire-yi Coğrafiyât-yi Sitâd-ı Arteş, Tebrîz 1327/1948.

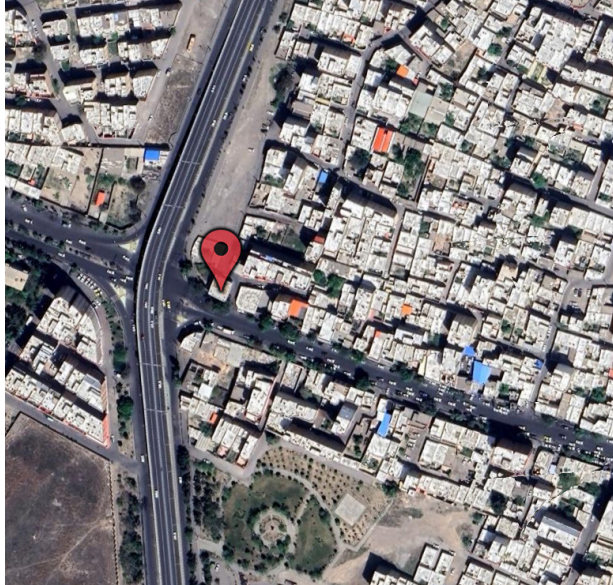
EKLER

Ek 1. Tebr  z Uydu Görüntüsü Ü zerinde H  km  b  d Mahallesi ve K     B    sinin Konumu



Kaynak: Google Earth, 23/04/2023 Newer, 38  05'20"N 46  19'21"E.

Ek 2. Uydu Görüntüsü Ü zerinde K     Mahallesi ve K     Cami



Kaynak: Google Earth, 23/04/2023 Newer, 38  05'26"N 46  14'45"E.

Ek 3. 1956 Tarihli Uydu Görüntüsü Üzerinde Köşk Bölgesi



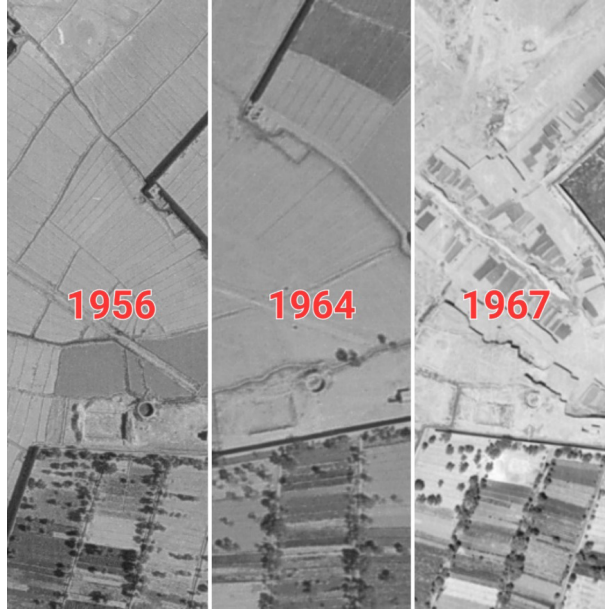
Kaynak: Aks-i Havâî-yi Tebrîz 1335/1956, Sâzmân-ı Nakşe-berdârî-yi Kîşver, nr 565066 (033).

Şekil 4. 1956 Tarihli Uydu Görüntüsü Üzerinde Köşk Mevkii



Kaynak: Aks-i Havâî-yi Tebrîz 1335/1956, Sâzmân-ı Nakşe-berdârî-yi Kîşver, nr 565066 (033).

Ek 5. Yıkık Kôşk İzlerinin 1956, 1964, 1967 Uydu Görüntüleri Üzerinde Yok Olma Süreci



Kaynak: Aks-i Havâî-yi Tebrîz 1335/1956, Sâzmân-ı Nakşe-berdârî-yi Kîşver, nr 565066 (033); Aks-i Havâî-yi Tebrîz 1343/1964, Sâzmân-ı Nakşe-berdârî-yi Kîşver, nr 6460 (017); Aks-i Havâî-yi Tebrîz 1346/1967, Sâzmân-ı Nakşe-berdârî-yi Kîşver, nr 1967-447.

Ek 6. Günümüzdeki Kôşk Mevkii Üzerinde Kurulan İstiklâl Lisesi



Kaynak: Mehran Besharat Ghazani, Tebrîz 2024.

Ek 7. Günümüzde Köşk Cami (Köşk Mescidi / Mescid-i Sâdât)



Kaynak: Mehran Besharat Ghazani, Tebrîz 2024.

Ek 8. Köşk Bölgesinde Bulunan Muhtemelen İlhanlı Dönemine Ait Tuğla, Çini ve Çanak-Çömlek



Kaynak: Mehran Besharat Ghazani, Tebrîz 2024.

KOSHK DISTRICT OF TABRIZ: A PAVILION SITE BELONGING TO ILKHANATE AMIR QUTLUGHSHAH

Mehran BESHARAT GHAZANI* 

It should be noted that when Tabriz was chosen as the capital of the Ilkhanate state, this decision initiated a profound transformation within the city. This period, spanning the late 13th and early 14th centuries, marked the city's ascension to the status of an imperial capital. As a result, Tabriz underwent significant development, both architecturally and in its social and economic structures. A large number of buildings and complexes were constructed by Ilkhanate rulers and the elite altering the city's landscape. Among these were large complexes, madrasas, and urban quarters built for religious and public purposes. Centers established by rulers, such as the Arghuniyya and Ghazaniyya, gave the city a new identity. In particular, the influence of Sultan Ghazan Khan on Tabriz was reflected in architectural activities that mirrored his state policies.

The construction activities of this period were not only undertaken by the rulers but also involved the active participation of high-ranking state officials. For example, the Rashidiyya Complex, built by the grand vizier Rashid al-Din Hamadani, became one of the most significant scientific and cultural centers of the era. Additionally, complexes such as Sahibabad, Alishahiyeh, Ghiyasiyya, and Dimashqiyya enriched the physical and cultural landscape of Tabriz. These complexes were not merely religious centers; they also served as institutions for education, healthcare, and social services. Alongside state officials, scholars and Amirs of the time also contributed to the construction of various structures in Tabriz, indicating that the city underwent a significant building boom that encompassed diverse segments of society.

Despite appearing today as a small alley within the Hukmabad district in the western part of Tabriz, Koshk District holds significant historical importance. Although few structures remain in the area, it is known that important buildings once stood here. Notably, Koshk Mosque, located in the district, derives its name from an old structure in the area, likely a pavilion ("Koshk"). There are varying opinions among the local population regarding the origin of the district's

* PhD Candidate, Marmara University, Institute of Turkic Studies, Department of Turkish History, Division of Medieval History, Istanbul, Turkey, mehran.bghazani@gmail.com, ORCID: 0009-0001-3542-7851

name. Some believe it arose due to the development of the area in line with Ghazan Khan's policies, while others suggest that the name is linked to Koshk Fountain, which was once located in the neighborhood.

Historical sources suggest that Koshk District was home to a pavilion belonging to Amir Qutlughshah, a notable statesman of the Ilkhanate period. However, there is no definitive information about the structure or the exact date of its construction. This lack of records leads to the conclusion that the pavilion either disappeared over time or was largely destroyed. Nevertheless, the name of the district continues to serve as a historical reminder of this structure. Other historical landmarks in the district included a cemetery and a fountain, but most of these structures have since disappeared.

The primary objective of this research is to examine Koshk District and its role within the architectural and urban fabric of Tabriz during the Ilkhanate period. In this context, the aim is to trace the remnants of Ilkhanate-era structures and explore the roles of individuals associated with these buildings in the development of the city. Another objective of the research is to gather information on the district's historical structures, based on the opinions and memories of the local population.

The research methodology includes fieldwork, the examination of historical documents, and the collection of perspectives from local residents. Foundational sources for the research consist of waqf deeds, land registry books (tahrir defters), and old maps. Furthermore, comparisons were made between older satellite photographs and more recent maps, and findings related to the area's architectural remnants were evaluated. Throughout this process, several hypotheses were developed to identify the possible location of the pavilion attributed to Amir Qutlughshah.

It can be stated that during the Ilkhanate period, pavilions (Koshk) served not only as residences for rulers and statesmen but also as venues where state affairs were conducted. The structure located in Koshk District is believed to date back to this era. The pavilion attributed to Amir Qutlughshah, an Ilkhanate statesman, likely functioned as a central location near Shamb-i Ghazan, where state affairs were carried out. Structures such as the mosque and fountain in the district were probably auxiliary buildings constructed around the pavilion during this period. It is also suggested that the cemetery in the district may have belonged to the pavilion.

At this stage, it is difficult to reach a definitive conclusion regarding the exact location of the pavilion. However, field research and local narratives have helped suggest its probable location. Archaeological excavations are necessary to reach conclusive results. These excavations could not only uncover the physical remnants of the pavilion but also provide further insight into the historical identity of the region.

The selection of Tabriz as the capital of the Ilkhanate significantly accelerated the city's architectural development, transforming it into an imperial center. During this period, buildings constructed by statesmen like Amir Qutlughshah played a crucial role in the city's growth. In

this context, Koshk District has been considered as part of Tabriz's Ilkhanate-era architectural heritage. The pavilion and surrounding structures in the district bear traces of the city's historical identity. However, determining the precise locations and physical characteristics of these buildings requires further archaeological investigation.

This study has highlighted the significance of Koshk District and its Ilkhanate-period structures in the historical development of Tabriz. Future research may provide more detailed insights into the history of this area and yield clearer conclusions about the architectural identity of Tabriz during the Ilkhanate period.

ÇORUM EYTAM İDARESİ-SANDIĞI'NIN KURULUŞU VE PARA İSTİKRAZI (1894-1909)

ESTABLISHMENT OF ÇORUM EYTAM ADMINISTRATION-FUND AND MONEY SUPPLY (1894-1909)

Mehmet ÇANLI^{ID}

Öz

On dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı coğrafyasında tereke ve yetim mallarının satışı, vasiler, naipler ve yerel yöneticiler tarafından gaspı ile ilgili artan şikâyetler sonucunda devlet, 1851 yılında Eytam Nezaretini kurmuştur. Devlet, kurulan bu nezaret ile idari bir yapılanma teşkil etmeye ve bu teşkilatı denetleyen kurumlar oluşturarak görevlileri kontrol altına almaya çalışmıştır. Ayrıca vakıflarda ve hukuk alanında etkili bir konumda olan kadılar ile ulemanın gücünü azaltarak sistemin düzenli bir idari yapıya kavuşturulması sağlanmıştır. Ancak amaçlanan hedefe ulaşılamamış ve bu durum daha da kötü sonuçlar doğurmuştur. Yüzyılın sonuna gelindiğinde yapılan denetimler sonucunda, merkezde olduğu gibi taşrada da durumun çok sıkıntılı olduğu anlaşılmıştır. Gerekli kanunlar ve nizamnameler çıkartılmış olmasına rağmen yapılan şikâyetlerin arkası alınamamıştır. Bu çalışmada, 1894-1909 yılları arasında Eytam İdaresi ve Sandığının Çorum merkez kazasında kurulması, faaliyetleri ve para borçlanması ele alınmıştır. Vilayetler nizamnamesi çerçevesinde liva (il) hâline getirilen Çorum'da gerek idari teşkilatlanma ve gerekse müesseselerin kurumsallaşması uzun bir zaman almıştır. Eytam İdaresi ve Sandığı da bundan etkilenmiştir. Bunun sonucunda, yetim mallarını değerlendiren ve ekonomiye az da olsa katkı sağlayan Eytam Sandığı, Çorum merkez kazasında yeterince para istikrazı yapamamıştır. Ayrıca usulsüzlükler ve bölgesel birtakım nedenlerden dolayı da yeterince başarılı olamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Çorum, yetim, Eytam Sandığı, vasilik, nafaka, para istikrazı

Abstract

As a result of increasing complaints throughout the nineteenth century in the Ottoman territories regarding the sale and seizure of estates and orphans' properties by guardians, regents, and local administrators the state established the Eytam Fund in 1851. The state aimed to create an administrative structure with the establishment of this Fund and to control the officials by creating institutions that supervise this organization. In addition, by reducing the power of kadıs and ulama, who held influential positions within the foundation system and the legal field the system was provided with an organized administrative structure. However, the intended goal was not met, which ultimately led to even more detrimental consequences. As a result of the inspections carried out at the end of the century, it became evident that the situation was very

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mehmetcanli@hitit.edu.tr, Çorum / Türkiye, ORCID: 0000-0003-3623-5568



troublesome in the provinces as well as in the administrative centers. Even though the necessary laws and regulations were enacted, the complaints could not be followed up. In this study, the establishment of the Eytam Administration and Fund in the central district of Çorum between the years 1894 and 1909, its activities, and money borrowing are discussed. The administrative organization and the institutionalization of public institutions in Çorum, which was designated as a liva (province) under the provincial regulations took a considerable amount of time, which affected the Eytam Administration and Fund as well. As a result, the Eytam Fund, which evaluates orphans' assets and makes a minor contribution to the economy, could not loan enough money in the central district of Çorum. Moreover, Its success was limited due to irregularities and various regional factors.

Keywords: Çorum, orphan, Relief Fund, guardianship, alimony, money loan

Giriş

Tanzimat'la birlikte başlayan yenilik hareketlerinden biri de Emval-i Eytam Nezaretinin kurulması olmuştur.¹ Nezaretin kuruluş hazırlıkları 1849 yılının ortalarında başlamış, nizamnamesi ise 31 Aralık 1851 tarihinde yayımlanmıştır.² Eytam Nezaretiyle birlikte Eytam Sandıkları da kurulmuş ve sandıkların nizamnamesi ayrı olarak yayınlanmıştır.³ Nezaretin kuruluş amacı, yerel şer'î mahkemelerin aile hukuku ile vermiş olduğu kararların yetimlerle ilgili kısımlarının uygulamasını ve takibini yapmaktır. Bunun yanında, yetimlere kalan mirasların finansman için kullanılmasıyla tüccar, esnaf, çiftçi ve memurlara destek olmak amaçlanmıştır.⁴ Ayrıca, kayıp ve bakıma muhtaç kişiler ile askerde veya hapisanede bulunan kişilerin sosyal ve ekonomik haklarının korunması da kurumun görevleri arasındadır.⁵

Nezaret, ekonomik sebepler ve personel sıkıntısı nedeniyle bir yıl sonra Şeyhülislamlığa bağlı bir müdüriyet hâlineine düşürülmüştür. Nezaretin nizamnamesinde ve teşkilatında 1851-1915 yılları arsında önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu kapsamda 3 Ekim 1874 tarihinde, İstanbul'da bulunan Şeyhülislamlık bünyesinde bir *Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam* teşkil edilmiştir. Bu teşkilat, sistemin en üst kurumu olup denetim görevini yerine getirmektedir.⁶ Meclisin teşkilinin ardından, taşrada eytam idareleri ve sandıklarının kurulması oldukça hızlanmıştır. Örneğin Ohri ve Alanya'da 1866 yılında, Tuna vilayetinde 1869 yılında, Bursa ve Edirne'de 1871 yılında, Sivas'ta 1873 yılında ve 1874 yılında da Nevşehir'de⁷ eytam idaresi ve sandığı kurulmuştur.⁸

1 *Düstur I. Tertip*, C. 1, Matbaa-i âmire, H. 1289, s. 270-274.

2 *Düstur I. Tertip*, C. 1, s. 270-274.

3 Necla Kızıldağ Palta, *19. Yüzyıl Üsküdar Örneğinde Yetimler (1850-1856)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2024, s. 26-29.

4 *Düstur I. Tertip*, C.1, Matbaa-i âmire, İstanbul, s. 276-277.

5 Mehmet Çanlı, "Eytam Sandıklarının Para Arzı (İdâne Defterleri) ve Sandıklardan Yetimlerin Faydalandırılması (1851-1926)", *Tarihin Peşinde*, 24, (2020), s. 166.

6 *Düstur, I. Tertip*, C. 3, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1329, s. 551; Kızıldağ Palta, s. 36-37; Mehmet Çanlı "Tarihi Süreç İçerisinde Eytam Sandıklarının Hukuki Mevzuatı ve Karşılaştığı Sorunları (1851-1920)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, IX/3, (2020), s. 1301-1321.

7 Murat Öntü-Serkan Erdoğan, "Osmanlı Taşrasında Yetim Olmak: Nevşehir Örneği (1874-1926)", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (30 Haziran 2023), s. 368.

8 Necla Kızıldağ-Kayahan Cantürk-İrfan Görkaş, "Osmanlı Dönemi Eytam Sandıklarından Modern Bankacılığa Geçiş", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 24, (Ocak 2023), s. 57.

Başlangıçta kazalarda teşkil edilen eytam idaresi ve sandık yönetimi, kadı (naip) başkanlığında eytam müdürü, müftü ve uygun görülen diğer kişilerden oluşturulmuştur. Eytam sandıkları bu idarenin bünyesinde faaliyet göstermiştir. Eytam Sandığının ismi 1906 yılından sonra Eytam İdânât Sandığı olarak değiştirilmiştir.⁹

Vilayet salnamelerinde, 1900 yılında ilk mutasarrıf olarak Asaf Paşa görülmektedir.¹⁰ Adli teşkilata bakıldığında, Livanın eski usul naiplikle yönetilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Naip aynı zamanda askerî kassam olarak görev yapmaktadır.¹¹ Bu çalışmada, eytam idaresi ve sandıklarının taşradaki mikro bir örneği olan Çorum merkez kazasındaki kuruluşu ve faaliyetleri incelenecektir. Bu kapsamda, 1894 yılından 1909 yılına kadar olan dönemde yerel şer‘î mahkemece yetimlerle ilgili yapılan işlemler ele alınacaktır.

Çorum, Yozgat Livasına bağlı bir kaza olduğundan başlangıçta burada eytam idaresi ve sandığı kurulmamıştır. Çorum Kazası, 1864 ve 1871 tarihli Vilayetler Nizamnamesi¹² sonucunda İskilip, Sungurlu ve Osmancık ve Hüseyinabad (Alaca) Nahiyeleri bağlanarak 1894 yılında liva (sancak) hâlineine getirilmiştir.¹³ Bu dönemde, merkezde kırk yedi mahalle ve merkez kazaya bağlı yüz yetmiş beş köy bulunmaktadır.¹⁴ Çalışmada öncelikle, Çorum merkez kazası ve bağlı köylerinde ölen kişilerden geriye kalan yetim, deli, kayıp, yaşlı veya bakıma muhtaç kişiler tespit edilecektir. Aynı zamanda bu kişilere atanan vasilerin sayısı ve dağılımı ortaya konulacaktır. Diğer taraftan, yetim ve benzeri kişilere ebeveynlerinden kalan mirasın ekonomik olarak değerlendirilmesi ve bu kişilerin diğer işlemleri hakkında bilgiler verilecektir. Bununla birlikte Çorum merkez kazasında eytam idaresi ve sandığının kurulması, eytam sandığından para istikrazı¹⁵ ve yetimlerin nemalandırılması üzerinde de durulacaktır. Konu; ilgili nizamnameler, kanunlar, karnameler ve emirler ile Çorum şer‘iyye sicilleri ve diğer kaynaklar çerçevesinde incelenecektir.¹⁶

9 *Düstur II. Tertip*, C. 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941; Mustafa Güler-Necila Kızıldağ Palta, “Üsküdar Şer‘iyye Sicillerine Göre Eytam Mallarının Finansal Kullanımı (1850-1856)”, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, VI, (Ekim 2023), s. 8.

10 Mehmet Çanlı, *Ankara, Kastamonu, Sivas Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Çorum (1869-1908)*, Çorum 2013, s. 13.

11 Askerî kassam, askerî sınıf mensuplarının terekelerinin taksimini yapan ve bu konudaki davalarına bakan bir görevlidir. Naip yardımcısıdır. Çorum’da görev yapan naip, aynı zamanda bu görevi de yüklenmiştir.

12 Mustafa Gençoğlu, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II/1, s. 32.

13 Çanlı, *Ankara, Kastamonu, Sivas ...*, s. 11.

14 Çanlı, *Ankara, Kastamonu, Sivas ...*, s. 11-12.

15 Borçlanma.

16 Değerlendirmeye aldığımız 1894-1909 yıllarında Çorum şer‘iyye sicili defterleri on bir numardan başlamakta olup, on altı numaraya kadar devam etmektedir. Bu defterlerde yetimlerle ilgili taradığımız konular genel olarak terekeler, mahkemece atanan vasiler, rüşti ispatı, nafaka, yetim malının satılmasına izin verilmesi, eytam sandığı ve sandıktan borç para verilmesi gibi başlıklardan oluşmaktadır. Çorum merkez kazası şer‘iyye mahkemesinde Aralık 1896 tarihi itibarıyla toplam 42 adet defter bulunmaktadır. Bunlardan on dördü eski defterdir. İki tanesi yeni ya da mevcut kullanılan defterlerdir. Bu defterlerden biri yetim ve eytam sandığı ile ilgili idâne kayıtlarının tutulduğu 135 sayfalık defterdir. Yetimlerle ilgili diğer bir defterde eytam sandığından borç alan kişilerin kefil gösterildiği terhinât defteridir. Askerde vefat eden kişilerin terekelerinin tutulduğu ayrı bir defter de bulunmaktadır. İdâne ve terhinât defterleri arşivde bulunmamaktadır. Ayrıca Şeyhülislamıktan gelen emirlerin tutulduğu iki ayrı defter bulunmaktadır. Diğer defterler, genel olarak her türlü medeni hukuk çerçevesinde mahkemenin sorumluluk alanına giren konuları içermektedir. Uygulamaya baktığımızda tayin dilen naiplerin görev sürelerine ait kayıtlarının

1. Çorum Merkez Kazasında Yetim Sayısı ve Vasi-Kayyım Atamaları

Bir yerleşim bölgesinde eytam idaresinin kurulabilmesi için yetim, kayıp, deli ve bakıma muhtaç kişilerin fazla olması gerekmektedir. 1894 yılında Çorum merkez kazasının ve bağlı köylerinin nüfusu, ortalama otuz beş bin kişi kadardır. Bunun bin kadarı gayrimüslimdir (Ermeni, Rum, Katolik ve Protestan).¹⁷ Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde nüfus oranı ikiye katlanmıştır. Bunun sebebi, 1878 yılı sonrasında Balkanlar, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da başlayan Rus işgali sonrasında bölgeden kaçan göçmenlerin bölgeye yerleşmesidir.¹⁸ Bu göçmenler, 1890'lı yılların başından itibaren Çorum ve çevresinde görünmeye başlamış ve yirminci yüzyılın başlarında yoğun olarak bölgeye yerleşmiştir. Bu nüfus artışına rağmen Çorum Livasında, 1894 yılından 1900 yılına kadar idari ve adli teşkilatlanmada belirgin bir değişiklik olmamıştır.¹⁹ İncelediğimiz döneme ait Çorum şer'iyeye sicili kayıtlarında belirtilen yetim, deli, kayıp ve bakıma muhtaç olan kişilerle ilgili toplam 741 adet hüküm bulunmaktadır. Bu kişilerin durumu aşağıda tablodaki gösterilmiştir.

Tablo 1. 1894-1909 Yılları Arasında Yetim ve Benzeri Kişilerin Sayısı

Yıl	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	Toplam
Yetim kalan	71	66	94	139	96	58	67	69	12	45	72	64	75	95	54	10	1087
Askerde olan	5	2	5	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	21
Kayıp olan	3	7	8	9	7	7	5	4	0	3	15	5	4	2	7	2	88
Hapishanede olan	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Deli olan	1	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	5
Bakıma muhtaç yaşlı kişi													2	2			4
Toplam	80	75	109	157	104	65	72	74	13	48	87	69	79	99	63	12	1206/

Kaynak: Tablodaki bilgiler Çorum Şer'iyeye Sicili 10-16 no'lu defterler taranarak tespit edilmiştir.

Tabloda görüldüğü gibi, Çorum merkez kazası ve köylerinde her yıl kayda geçen yetim ve benzeri kişilerin sayısının çok fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kişiler Tablo 1'de üç kategoride toplanmaktadır. Bunlardan birincisi yetimler olup toplam sayının yüzde doksanı, kayıplar yüzde yedisini ve askerde olanlar ise yüzde ikisini oluşturmaktadır. Tabloda gösterilen yetim, deli ve bakıma muhtaç kişilere mahkeme tarafından vasi atanırken askerde, hapishanede ve kayıp olanlara kayyım atanmıştır. Vasi, sosyal ve ekonomik haklarını kullanma yeterliliği olmayan bir kişinin mallarını muhafaza, işletme ve kullanma yetkisi verilen kişidir.²⁰ Eytam

tutulduğu defterler şeklinde görülmektedir. Araştırmamıza kaynak teşkil eden defterler, transkripsiyonu yapılan ve Çorum Belediyesiince yayımlanan defterlerdir.

17 Çanlı, *Ankara, Kastamonu, Sivas ...*, s. 14.

18 İlyas Ak, "Çorum ve Çevresinde İskân Edilen Muhacir, Mübadil, Gayrimüslim ve Aşiretler", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmalar Dergisi*, XVII/34, (Güz 2021), s. 504-506.

19 Çanlı, *Ankara, Kastamonu, Sivas ...*, s. 13.

20 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve İstilahat-ı Fıkhiye Kamusu V*, İstanbul [t.y.], s. 115; Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Genişletilmiş 2. Bs., İstiklâl Basımevi, Ankara 1954, s. 62.

idaresinin görevi ise yerel mahkemece yetim ve benzeri kişilere atanan vasi ve kayyımların üzerine düşen sorumluluklarını yerine getirip getirmediğini denetlemektir.

Vasi, öncelikle yetimin en yakın akrabalarından başlayarak güvenilir olduğu değerlendirilen kişiler arasından seçilmektedir. Babası ölen bir yetime öncelikle annesi vasi tayin edilmektedir. Kadınlar, daha önceleri vasi tayin edilmezken Tanzimat'tan sonra annelere bu hak tanınmaya başlanmıştır.²¹ Bunun yanında, Çorum şer'iyeye sicili kayıtlarında anne ve babanın yanında kardeşler, amca, dayı, teyze, hala, nene, dede ve yakın akrabaların da vasi olarak atandığı görülmektedir. Anne ve babadan biri sağ olduğu hâlde hukuki ehliyeteye sahip değilse, çocuklara başka birisi vasi olarak atanabilmektedir. Diğer taraftan, yakın akrabalarından birinin vasi veya kayyım atanmasına mâni bir durum varsa, bu görev ücretiyle başka bir kişiye de verilebilmektedir.

Mahkeme, vasiyi her zaman kontrol etme ve azletme yetkisine sahiptir. Gerektiğinde vasiinin faaliyetlerini gözetmek veya denetlemek amacıyla bir kişi görevlendirilebilmektedir. Bu kişiye "nazır" denilmektedir.²² Örneğin 1896 yılında Çorum Şeyhler Mahallesi'nden vefat eden Kürdoğlu Şakir'in küçük oğlu Mehmet'e vasi olarak amcası Zarif Efendi tayin edilmiştir. Ancak mahkeme kaydına göre, Zarif Efendi yeterli görülmemiş olacak ki kendisine nazır olarak Saatçi Hafız Mehmet Efendi atanmıştır. Mehmet Efendi'nin bu iş için yıllık iki yüz kuruş ücret alması kararlaştırılmıştır. Mahkeme kaydında gerekçe olarak, yetim için daha iyi ve faydalı (evlâ vü enfa') olacağına dair bir kayıt düşülmüştür.²³ İncelediğimiz dönemde mahkemece bu şekilde vasi üzerine nazır atanan kişi sayısı sekizdir. Yetimin yakınlarından vasi olarak atanacak biri bulunamayınca da mahkeme dışardan birini ücretli olarak atamaktadır.

Gayrimüslim tebaada da vasilik müessesesi aynı şekilde uygulanmakta ancak vasi, vasiyet üzerine atanmaktadır. Vasilik ile ilgili diğer uygulamalar Müslüman yetimlerinde olduğu gibidir. Bununla birlikte gayrimüslim vasiler mahkemelerce daha sıkı kontrol edilmektedir.²⁴ Gayrimüslimlerin Müslüman bir yetime vasi atanması yasaktır. İncelediğimiz dönemde Çorum merkez kazasında, gayrimüslimlerden vefat eden ve geriye yetim bırakan kişi sayısı beştir. Bunların tamamı Ermeni'dir. İlgili kişilerin vasi kayıtlarına bakıldığında herhangi bir vasiyetin yapılmadığı görülmektedir. Bu durumda, gayrimüslim tebaadan olan yetimlere de Müslüman yetimlere yapıldığı gibi en yakınları vasi olarak atanmıştır. Örneğin Kubbeli Mahallesinde vefat eden Ermeni Yozgadi Varcinyan İbrim'in oğlu Artin'e anne tarafından dedesi Yozgadi Abrahamyan Karabet²⁵, Atçalı Ulâ Mahallesinden Tobaloğlu Agop'un yetimine annesi Tokah²⁶, Atçalı Sani Mahallesinden Köşker oğlu Boyacı Canik oğlu Mağar'ın kızına erkek kardeşi

21 Şevket Topal, "Korumaya Muhtaç Çocukların Bakımı ve Gözetimi Açısından İslâm Hukukunda Velâyet ve Vesâyet Yetkisi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 3, (2006), s. 264.

22 *Düstur I. Tertip*, C. 1, s. 270 (Madde 4).

23 *Çorum Şer'iyeye Sicilleri (ÇŞS)*, Defter No: 12, s. 239, Hüküm No: 1371.

24 *Düstur I. Tertip*, C. 1, s. 298-300.

25 ÇŞS, Defter No: 13, s. 167, Hüküm No: 340.

26 ÇŞS, Defter No: 15, s. 63, Hüküm No: 89.

Karabet²⁷ ve Sofular Mahallesinden Törekçioğlu Karabet'in oğlu Hamparsum'un yetimine annesi Gülyani vasi atanmıştır. Vasi Gülyani'nin üzerine dayısı Değirmencioğlu Karabaet oğlu Cebrail nazır atanmıştır.²⁸ Bölgede yaşayan Rumlarla ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Kayıp, deli ve bunamış kişiler söz konusu olduğunda vasilik yerine kayyımlık müessesesi devreye girmektedir. Kayyımlar, ilgili kişilerin mallarının değerinde ve doğru muhafaza edilerek korunması ile görevlendirilmektedir.²⁹ Kayıp veya haber alınamama durumu genel olarak erkeklerde görülmektedir. Tablo 1'e göre kayıp olan kişilerden sadece üçü kadındır. Bu durum, erkeklerin genellikle çalışmak için başka bölgelere gitmelerinden, askerlik görevini yerine getirirken veya savaşlarda uzun süre kendilerinden haber alınamamasından kaynaklanmaktadır.³⁰ Kendisinden haber alınamayan kişiler ortaya çıkana veya mahkemece öldüklerine dair bir karar verilinceye kadar miras malları için kayyım atanmaktadır; fakat bunun için bir zaman sınırlaması vardır. Kaybolan kişiden on yıl haber alınamazsa geriye kalan tüm malı mirasçıları arasında paylaştırılmaktadır.

Kayyım atanma şartı, sadece kayıp olmakla sınırlı değildir. Bir kişinin malını doğrudan yönetme ehliyetine sahip olmaması durumunda da kendisine kayyım atanmaktadır. Kişinin akli melekeleri yerinde değilse (deli veya mecnunsa) ve yaşça vasi atanacak kadar küçük değilse (yetişkinse) kendisine kayyım atandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, bakıma muhtaç ve bilinci yerinde olmayan (bunak) yaşlılara da kayyım atanması uygun görülmektedir. Kayyımlar, yakın akraba olabileceği gibi güvenilir biri de olabilmektedir.³¹

Kayyım atanan kişilerin çoğunu kayıplar oluşturmaktadır. Çorum şer'iyeye sicili kayıtlarında, kayıp olan kişilerin bazılarının kan davaları veya aile içi kavgalar sebebiyle köyünü veya ailesini terk ettiği ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bazılarının ise babası birden fazla eşle evli olduğu için annesini alarak köyünden ayrıldığı görülmektedir. Kayıtlardan tespit edebildiğimiz kadarıyla, incelediğimiz dönemde toplam kırk erkek birden fazla kişi ile evlidir. Bölgede iki ve üzeri evlilik yapan kişilerin sayısı çok fazladır. Bu durumun daha çok yirminci yüzyılın başlarından itibaren bölgeye gelen göçler sonrasında yaygınlaştığı tespit edilmiştir. Göçün yanında, toplumun büyük bir kısmının göçer olmasının da bunda etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Bölgenin nüfusu göçlerle artmış olsa da terekelerde yetim, kayıp ve deli sayısı azdır. Bunun nedenlerinin başında, vatandaşların ölüm vakalarını haber vermemesi gelmektedir. Mevcut tereke kayıtları da eksik veya yanlış bildirilmiştir.³² Bunları önlemek için 1887 yılında Kum

27 ÇŞS, Defter No: 15, s. 210, Hüküm No: 505.

28 ÇŞS, Defter No: 16, s. 172, Hüküm No: 288.

29 Ebubekir Sofuoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Yetimler için Alınan Bazı Sosyal Tedbirler", *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 49-58.

30 Veysel Gürhan, "Osmanlı Devleti'nde Kayyımlık Müessesesi: 18. Yüzyıl Diyarbakir Şer'iyeye Sicillerine Göre Kayyımlık Müessesesinin Hukuki, İdari ve Sosyal Olarak Uygulanışı", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, XVI/4, s. 1076.

31 Gürhan, s. 1077-1078.

32 Terekelerde yetimlerle ilgili konular için bk. Fatih Bozkurt, "Yetimi Kolla, Malını Korum Tereke Defterleri ve Yetim Malları (1785-1875)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/3, (Ocak 2012), s. 69-90.

Çeltiği, Çandar, Kızılviran, Göbeç, Orta Kışla gibi köylere gezici bir naip atanmıştır.³³ Alaca Nahiyesinde de bir gezici naibin görev yaptığı kayıtlarda geçmektedir. İncelediğimiz dönemde, bölgede mecnun (deli) olarak kayıtlara geçen beş kişi bulunmaktadır. Bunlardan birine yaşının küçük olması nedeniyle vasi³⁴; diğer ikisine ise yaşlarının büyük olmasından dolayı kayyım atanmıştır.³⁵ Aynı dönemde bakıma muhtaç veya yaşlılığından dolayı işlerini göremeyecek olan kişi sayısı da ikidir. Bu kişilerden birine torunu³⁶, diğerine ise oğlu³⁷ kayyım tayin edilmiştir. Kayyım olarak atanan oğula aylık olarak mahkemece bir ücret takdir edilmiştir. Ele aldığımız dönemde Çorum merkez kazası yerel şer‘î mahkemesince atanan vasi ve kayyım sayısı aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 2. 1894-1909 Yılları Arası Çorum Merkez Kazası Vasi ve Kayyım Atama Sayıları

Yıl	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	Toplam
Anne	20	22	26	27	18	16	10	8	6	24	16	29	13	23	14	4	278
Baba	1	3	1	3	2	0	2	0	0	0	2	4	2	2	1	0	23
Kardeş	8	2	13	24	2	16	7	10	2	4	7	1	4	5	8	0	116
Amca	3	1	6	20	15	6	7	5	2	9	7	9	5	6	6	2	109
Dede	1	1	4	6	2	6	4	3	2	1	1	1	0	0	2	0	34
Yabancı	3	2	3	1	6	4	12	0	0	1	4	0	2	1	1	1	41
Toplam	36	31	53	81	45	48	42	26	12	39	37	44	26	37	32	7	601

İncelediğimiz yaklaşık on altı senelik dönemde yerel mahkemece 601 kişiye vasi ve kayyım ataması yapılmıştır. Bu rakamın beş yüz on üçü vasi, seksen sekizi ise kayyım olarak atanan kişilerdir.

2. Çorum Eytam İdaresinin Kuruluşu ve Teşkilat Yapısı

Emval-i Eytam Nezareti kurulmadan önce taşrada yetim işlerine Müfettiş hükkâmıhklarının denetiminde bulunan mahalli mahkemeler bakıyordu. Daha sonra, 1906 Eytam Nizamnamesiyle görev ve yetkileri belirlenen taşra eytam meclisi ve müdüriyetleri yetim işleriyle ilgilenmeye başlamıştır. 1906 Eytam Nizamnamesinin dokuzuncu faslında taşra eytam müdür ve meclislerinin kurulması ve görevleri tespit edilmiştir. Buna göre, taşrada vilayet, liva ve kazalarda eytam idarelerinin yanında birer eytam meclisi kurulmuştur.³⁸

Eytam Meclisinde, gerekli defterlerin tutulması ile her türlü yazışma ve kayıt işlemleri mahkeme kâtiplerince yapılmaktaydı. Eytam meclisleri, terekelerin mahkeme tarafından kuralına uygun şekilde yazılmasını, tereke eşyalarından satılanların kaydedilerek elde edilen

33 ÇŞS, Defter No: 10, s. 36, Hüküm No: 63.

34 ÇŞS, Defter No: 14, s. 184, Hüküm No: 475.

35 ÇŞS, Defter No: 12, s. 193, Hüküm No: 1215; Defter No: 15, s. 138, Hüküm No: 316.

36 ÇŞS, Defter No: 16, s. 319, Hüküm No: 620.

37 ÇŞS, Defter No: 16, s. 412, Hüküm No: 777.

38 *Düstur I. Tertip*, C. 8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1943, s. 515-548. (Umum Emvâl-i Eytâmın Sûret-i İdâresi Hakkında Ta’dilen Kaleme Alınan Nizamnâme). (1906 Eytam Nizamnamesi Madde 88).

paranın sandığa konulmasını, idâne³⁹ ve nafaka hüccetlerinin vaktinde yazılmasını kontrol eder; ayrıca tereke memurlarını denetlerdi. Denetim sonucunda terekelerde herhangi bir sorun çıkarsa mahkeme vasıtasıyla Şeyhülislamlığa bildirilirdi.⁴⁰ Aynı zamanda her yıl eytam idaresi ve sandığının hesap defterlerini kontrol ederek gerekli ikazları yapardı. Denetim sonucunda muhasebe hesap defteri örnekleri, iki nüsha çoğaltılarak meclis tarafından tasdik edilirdi. Bunların bir nüshası mahallî eytam sandığında muhafaza edilir, diğer nüshası da Şeyhülislamlığa gönderilirdi.⁴¹ Eytam Meclisinin talimatı üzerine eytam idareleri, maliye müfettişleri tarafından teftiş edilirdi. Maliye müfettişlerinin bulunmadığı yerlerde ise bu iş için adliye müfettişleri görevlendirilirdi.

Taşra eytam idaresi ve meclisinin görevlerini kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür: Yetimlerin sandığa teslim edilen para ve diğer emanetlerini koruma altına almak, gayrimenkullerini idare etmek ve her türlü vergi ve masraflarını takip etmek, devletten tahsis edilen maaşı almak, iaşelerine karşılık nafakalarını sağlamak, vasilerinin hesaplarını kontrol etmek ve yetimlerle ilgili diğer işleri takip etmek.⁴²

Bir bölgede eytam idaresi kurulabilmesi için öncelikle vefat edenlerin geride bıraktığı yetimlerin çok olması gerekmektedir. Çorum kazasının nüfus yoğunluğu 1894 yılında oldukça azdır. Yetim sayısı da eytam idaresinin masraflarını karşılayacak kadar değildir. Ancak liva olmasından dolayı eytam idaresi oluşturulmaya başlanmıştır. Bu idare, 1851 Eytam Nizamnamesi ve diğer zeyil nizamnameler gereği başlangıçta kadı (naip), eytam müdürü, müftü ve eşraftan birkaç kişiden oluşturulmuştur. Bu idarenin oluşturulduğuna dair yerel mahkeme kayıtlarında herhangi bir bilgiye rastlamamamıza rağmen 1895 yılına ait bir kayıta ilk defa eytam müdürünün ismi geçmektedir.

29 Kasım 1895 tarihli eytam sandığından verilen bir borç senedinde eytam müdürü olarak Eşmezzâde Mehmed Ali Efendi ibn-i Ali geçmektedir.⁴³ İncelediğimiz dönemdeki idânelerde (borç senedi) Mehmet Ali Efendi'nin ismi Mart 1896 tarihine kadar geçmektedir.⁴⁴ Daha sonra farklı mahkeme kâtipleri⁴⁵ nezdinde ve imzalarıyla sandıktan borç verilmiştir.⁴⁶ Kayıtlardan anlaşılabacağı üzere, muhtemelen Mart 1896 tarihinden itibaren yetim sayısının azlığı sebebiyle eytam idaresi kaldırılmıştır.

39 *Idâne* kelimesi borç veya ikraz anlamına gelmektedir.

40 1906 Eytam Nizamnamesi, (Madde 93).

41 1906 Eytam Nizamnamesi, (Madde 94).

42 ÇŞS, Defter No: 12, s. 250, Hüküm No: 1397.

43 ÇŞS, Defter No: 12, s. 250, Hüküm No: 1397.

44 ÇŞS, Defter No: 12, s. 145, Hüküm No: 940; Defter No: 12: s. 145, Hüküm No: 941.

45 İncelediğimiz dönemde Çorum merkez kazasında görev yapan ve eytam idaresinin işlemlerini yürüten kişilerin bazılarının isimleri şunlardır: Mahkeme mukayyidi veya tereke kâtibi Osman Efendi, tereke kâtibi Kara Alemdarzâde Ömer Efendi, mahkeme kâtibi Ahmet Efendi, Ateş Fakihzâde Cemil Efendi ve Hafız Şükrü Efendi.

46 1894 yılında Çorum liva haline getirildiğinde mevcut Nâib Osman Efendi'dir. Çanlı, *Ankara, Kastamonu ...*, s. 182; Aynı yılda naib olarak eski Tarsus naibi Mehmet Nazif Efendi atanmıştır. ÇŞS, Defter No: 12, s. 12, Hüküm No: 4; 1896 yılında ise eski Seferihisar Naibi Bahattin Efendi atanmıştır. ÇŞS, Defter No: 13, s. 22, Hüküm No: ?; Bu dönemde müftü olarak İbrahim Nuri Efendi görev yapmaktadır, Çanlı, *Ankara, Kastamonu ...*, s. 182.

Bu dönemde Osmanlı coğrafyasının her yerinde, eytam idaresi ve sandıklarla ilgili sorunlar artmıştır.⁴⁷ Çünkü 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında başlayan ekonomik kriz sebebiyle eytam idaresi ve sandıklarında usulsüzlükler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun üzerine 1890 yılından itibaren eytam idaresi ve sandıklarında denetimler artmıştır. Bu çerçevede, eytam idaresi ve sandıkları hakkında yeni bir nizamname hazırlanmaya başlanmıştır.

Denetimler sonucunda, eytam idaresi ve sandıkların durumunun beklenenden daha kötü olduğu ortaya çıkmıştır. Denetimlerle ilgili 10 Nisan 1906 tarihli bir rapor, Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde eytam idaresi ve sandıklarının ne durumda olduğu hakkında önemli ipuçları vermektedir.⁴⁸ Raporda; sandıktan borç olarak verilen paraların, uzun yıllar bazı kişilerden tahsil edilemediği, eytam müdürlerinin liyakat sahibi kişiler olmadığından yetimin hak ve hukukunu koruyamadıkları belirtilmektedir. Sandıkta görevli kişilerin büyük bir kısmının yerli olması nedeniyle hatır gönül üzerine iş yaptıklarından bahsedilmektedir.

Şikâyetler üzerine yapılan denetimler sonucunda Meclis-i Emval-i Eytam, sorunlara çare bulmak maksadıyla nizamnamede düzeltmeler yapmak için çalışmalara başlamıştır. Bunun sonucunda yeni nizamname 28 Nisan 1906 tarihinde yayımlanmıştır.⁴⁹ Bu Eytam Nizamnamesi, geçmiş nizamnameler ile zeyillerini feshetmiş ve eytam idaresi ve sandıklarının lağvedilmesine (1926) kadar yürürlükte kalmıştır. Yeni nizamname ile taşrada eytam idarelerinin ve sandıklarının kurulması zorunlu hale getirilmiştir.

Çorum merkez kazasında da 17 Ekim 1906 tarihinde eytam müdürünün atanmasıyla eytam idaresinin yeniden kurulduğu görülmektedir. Başlangıçta eytam müdürünün ilmiye sınıfından olma şartı varken eytam idarelerinin taşrada kurulmaya başlamasıyla müdürün ilmiye sınıfından atanması şartı kaldırılmıştır. Taşra eytam müdürleri mahallî idare meclislerince seçilmektedir. Müdürlükler, güvenilir kefile bağlanarak ve evrakları alınarak atanırdı. Bu kişilerin mal varlıkları, belediyelerce tespit edilmektedir. Kendisinden ve kefil olan kişilerden senet alındıktan sonra mahkeme kaydına tescil edilirdi. Tescil edilen bu senetler, naipler tarafından Şeyhülislamlık makamına gönderilmektedir. Kefalet senedinin bir nüshası idari mecliste saklanmaktadır. Müdürlüklerin görev süresi başlangıçta iki yıl iken 1906 Eytam Nizamnamesiyle sürekli hale getirilmiştir.⁵⁰

1896 yılının başlarından itibaren kaldırılan Çorum eytam idaresi ve müdürlüğünden sonra ikinci defa yeniden bir eytam müdürünün 17 Ekim 1906 tarihinde atandığını görmekteyiz. Bu tarihte, Hacı Gevan Mahallesi'nde ikamet eden Bekir oğlu Kürkçüzade Mehmet Galip Efendi eytam müdürü olarak tayin edilmiştir. Müdür, kendisine kefil olarak Karakeçili Mahallesinden Oduncuoğlu Ahmet Efendi ve Hacı Gevan Mahallesinden Kürkçüzade Mustafa ve kardeşi

47 Eytam idaresi ve sandıkları ile ilgili geniş bilgi için bk. Fatih Çil, *Emval-i Eytam Sandıkları (1851-1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2023.

48 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), 2829/212174 (3 Eylül 1322 / 16 Eylül 1906). Adana Vilayetinden Sadarete gönderilen rapor.

49 *Düstur I. Tertip*, C. 8, s. 515-548.

50 *Düstur I. Tertip*, C. 8, s. 515-548. (Madde 90).

Ahmet'i göstermiştir.⁵¹ Mehmet Galip Efendi ve kefillerine kefalet senedi imzalatılmıştır. Senette, uhdesinde muhafaza ettiği her türlü resmî evrakı, parayı veya yetim mallarını zimmetine geçirir veya zarar ettirirse kendisinden peşinen tahsil edileceği belirtilmektedir. Mehmet Galip Efendi, müdürlük karşılığında on beş parça emlak ve arazinin bedeli olan 21750 kuruşu ipotek göstermiştir. Çorum Defter-i Hakani idaresinin verdiği belgeye göre ipotek gösterilen emlak ve arazilerin dökümü aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3. Eytam Müdürü Mehmet Galip Efendi'nin İpotek Olarak Gösterdiği Mallar

Mevkii	Dönümü	Numarası	Cinsi	Kıymeti (Kuruş)	Kefillerden kime ait olduğu
Beydili	3	52	Bahçe	1.250	Kefil Oduncuoğlu Ahmet Efendi adına kayıtlı
Beydili	-	53	Hane	500	“
Yaydığın	10	111	Tarla	100	“
Lebleci	10	60	Dükkân	4.500	“
Beydili	-	54	Samanlık	1.000	“
Ayarık	5	14	Bağ	1.000	“
Kuyuönü	1	-	Bağ	500	“
Hamamlıçay	1	1	Bağ	500	“
Nakit				1.250	“

Mevki	Dönümü	Numarası	Cinsi	Kıymeti (Kuruş)	Kefillerden kime ait olduğu
Çoraklık	12	175	Bağ	550	Kefil Mehmet Galip ve kardeşi Mustafa Efendi'nin dedeleri Kürkçüoğlu Mustafa adına kayıtlı
Fetene	3	22	Bağ	1.000	“
Kuruçay	1	154	Bahçe	5.000	“
Ilıca	9	56	Bağ	1.250	“
Bekmez Pazarı	-	16	Dükkân	4.625	“
				18.375	

Mevki	Dönümü	Numara	Cinsi	Kıymeti (Kuruş)	Kefillerden kime ait olduğu
Hacı Musa Köyü civarında	6	4	Tarla (yarım hisse)	1.500	Müdür Mehmet Galip Efendi üzerine kayıtlı
Gevheri salık	38	19		1.875	“
				21.750	

Tablo 3'te görüldüğü gibi Mehmet Galip Efendinin üzerine kayıtlı çok az mal varlığı olduğu anlaşılmaktadır. İpotek olarak gösterilen malların bir kısmı babası ve dedesinin üzerine kayıtlıdır. Bu durum, eytam müdürlüğüne talip başka bir kişi olmamasından kaynaklanmış olabilir. İpotek olarak gösterilen gayrimenkullerin kıymeti, bölgedeki bazı yerlerin o dönemdeki rayiç bedellerini göstermesi bakımından önemlidir.

51 ÇŞS, Defter No: 16, s. 219, Hüküm No: 408.

Eytam müdür ve yardımcıları, idare ve sandığa giren-çıkan para ve diğer kıymetli eşyaları ve bunların tahmini değerlerini deftere kaydettiler ve kasaya koydurmakla sorumludur. Sandıktan borç alacak kişilerin gösterdiği ipoteklerin kıymet takdirini yaptırırdı. Kefillerin ve ipoteklerin sağlam veya güvenilir olmasını, yetimin nema ve diğer gelirlerini baş tahsildar vasıtasıyla tahsil ederek vasi veya yakınlarına verilip verilmediğini kontrol ederdi. Müdür aynı zamanda, faizde zamanı dolan paraların tahsilini yaptırır ve tekrar yenilenmesini sağlardı. Kısacası müdür ve yardımcıları, maiyetinde çalışan memurların görevlerini yapıp yapmadığını denetlerdi.⁵² Eytam müdürü, sandıktan yapılan her türlü ödeme esnasında hazır bulunur⁵³ ve sandığın güvenliğinden sorumludur. Sandık çalışanları, resmî tatil günleri dışında her gün altı saat çalışmak zorundadır.⁵⁴ Aynı zamanda, müdüriyete gönderilen evrakların işlemlerinin bir hafta içinde sonuçlandırılması gerekmektedir.

Eytam idaresinde müdürden başka müdür yardımcısı, eytam muhasebecisi, sandık emini, idâne memuru, sandık kâtibi, mümeyyiz, tahsildar, sertahsildar ve muhammin görev yapmaktadır.⁵⁵ Eytam meclisi üyeleri ise belediye azasından seçilen iki daimî üye, defterdar, muhasebeci, mal müdürü, müftü ve eytam müdüründen oluşmaktadır. 1906 yılının sonlarında, H. 1325 Ankara Vilayet Salnamesine göre Çorum merkez kazasında görev yapan ve eytam meclisini oluşturan kişiler şunlardır: Muhasebeci İbrahim Efendi, mal müdürü (hazine vekili) Agop Efendi, müftü Ali Tahir Efendi, belediye meclis üyesi Abdurrahim Ağa ve Esat Efendi.⁵⁶

Eytam idaresi ve sandıklarını birbirinden ayırt etmek mümkün değildir. Eytam idareleri yetim, deli, yaşlı, kayıp, bakıma muhtaç ve bunak gibi kişilerin sosyal haklarıyla ilgilenirken, eytam sandıkları ise bu kişilerin ekonomik haklarını korumakla mükelleftir. Sandıklar, yetim ve benzeri kişilerin para ve diğer mallarını değerlendirerek nemalandırılmasını sağlamaktadır. Böylece sandıklar, kurulduğu bölgenin kalkınmasında finansal destek sağlayarak ekonomik katkıda bulunmaktadır.⁵⁷ Eytam sandığı, müdüriyet bünyesinde faaliyet göstermektedir ve yaptığı işlemlerden İstanbul'daki merkeze karşı sorumludur. Eytam idaresi ve sandıklarının denetimi ve temyizi, şeyhülislamlığa bağlı olan Eytam Meclisi tarafından yapılmaktadır. Bu üç kurum birbirini tamamlayan unsurlardır.⁵⁸

Sandıklar, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden itibaren varlığı bilinen para vakıflarının işletim sistemine göre faaliyet göstermiştir. Bu sistem, on dokuzuncu yüzyılda ekonominin bozulmasına bağlı olarak çok yaygın hâle gelmiştir.⁵⁹ Uygulanan yöntem, sandıkta toplanan

52 *Düstur I. Tertip*, C. 8, s. 515-548 (Madde 31).

53 *Düstur I. Tertip*, C. 8, s. 515-548 (Madde 40).

54 *Düstur I. Tertip*, C. 8, s. 515-548 (Madde 32 ve 41).

55 Muhammin, menkul ve gayri menkul bir malın değer takdirini yapan kişidir.

56 Çanlı, *Ankara, Kastamonu ...*, s. 519.

57 Kızıldağ-Cantürk-Görkaş, "Osmanlı Dönemi Eytam ...", s. 57.

58 Çanlı, "Eytam Sandıklarının Para ...", s. 163-193.

59 N. Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, TDV Yayınları, s. 138; Kayahan Cantürk-İrfan Görkaş, "Para Vakfından Mal Vakfına Dönüşüm: Neden ve Sonuçlar", *Düşünce Dünyasında Türkiz Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, (Ağustos 2017), s. 91-107.

paranın yıllık %15 gelir karşılığında paraya ihtiyaç duyanlara borç olarak verilmesi şeklinde özetlenebilir. Taşradaki eytam idareleri yetim sayısına göre peyderpey kurulurken; eytam sandıkları, nezaretin kurulmasından itibaren yerel şer'î mahkemeler vasıtasıyla yetimlerin malını para vakıflarının işletim sistemine göre değerlendirmeye başlamıştır.

Eytam Sandıklarının Gelir Kaynakları ve Parayı Değerlendirmesi

Eytam sandıklarının gelir kaynağı, yetimin mirasçılarından kalan ve kendilerinin sahip olduğu her türlü nakit para ve mallardır. Mücevherat kısmı, bozdurularak sandıklara aktarılmakta ve burada faizle işletilmektedir. Gayrimenkuller ise işletilerek aylık veya yıllık şeklinde gelirleri vasiler tarafından sandığa teslim edilmektedir. Altın ve kıymetli eşyalar nakit paraya çevrilmektedir.⁶⁰ Bu durum, yetimi ve ailesini mağdur ettiğinden dolayı yetim yakınları ve vasilerinin zaman zaman mal kaçırmalarına sebep olmuştur. Her bölgede olduğu gibi Çorum'da bunun örneklerine rastlamak mümkündür. Çorum'da başlangıçta, sandığa teslim edilen paralar ambarda saklanmıştır.⁶¹ Eytam sandıklarının diğer bir gelir kaynağı da eytam idaresinin yapmış olduğu işlemler sonucunda elde edilen harçlar, faiz gelirleri ve diğer (ihtiyat) adı altında alınan ödemelerdir.

Kuruluşundan son dönemine kadar eytam sandıklarındaki paralar, kaime/kâğıt para üzerinden işlem görmüştür. I. Meşrutiyet sonrasında ise paranın değerinin düşmesi sonucunda sandıklarda bekleyen paralar altın ve gümüşe çevrilmiştir. Aynı zamanda, sandıktan borç alan kişilerden alacaklar da altın/gümüşe çevrilmiştir. Sandığın yetimlere geri ödemesinde bu durum geçerli olmamıştır.⁶² Daha sonraları sandığa teslim edilen paranın cinsi neyse yetime verilecek para da o şekilde ödenmeye başlanmıştır.

Yetimin sandıktaki paraları; esnaf, tüccar, memur ve ziraatla uğraşan kişilerin ihtiyaçlarını karşılamaları için faizle borç verilmiştir. Faiz kavramı, eytam sandıklarında tutulan idâne defterlerinde *rbh* olarak geçmektedir. Sandıktan para talep edilmediğinde, yetimin mağdur edilmemesi için sandıklardaki paralar önceleri sarraflarca değerlendirilmiştir. Daha sonra yetim adına devlet tahvili de alınmaya başlanmıştır.⁶³ Çorum merkez kazasında böyle bir uygulamanın olduğunu tespit edemedik.

Sandıktan kadın-erkek, Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmadan paraya ihtiyacı olan kefil ve ipotek gösteren herkes faydalanabilirdi. 1915 yılına kadar sandık çalışanlarına, yetim yakınlarına ve vasilerine para istikrazı yapılması yasaklanmıştır.⁶⁴ Çorum şer'îye sicili kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla, eytam sandığından verilen paraların büyük bir kısmı, yasak olmasına

60 *Düstur I. Tertip*, C. 1, s. 270-274.

61 Reşit olan bir yetime 2 Ekim 1906 tarihinde parası ambar müdürü tarafından teslim edilmiştir. ÇŞS, Defter No: 14, Sayfa No: 78, Hüküm No: 151.

62 Çanlı, "Eytam Sandıklarının Para ...", s. 166-167.

63 Çanlı, "Eytam Sandıklarının Para Arzı (İdane Defterleri) ...", s. 7-8

64 *Düstur II. Tertip*, C. 7, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1336, s.758-760 (Umum Emvâl-i Eytâmın Suret-i İdaresine Mütedâir 4 Rabi'u'l-evvel 1324 Tarihli Nizamnamenin 2'nci Serlevhasıyla 20, 26, 44, 45 ve 49 maddelerini Mu'addel Mevâd-ı Nizâmiye).

rağmen yetimlerin vasilerine ve yakın akrabalarına verilmiştir. Bölgede eytam idaresi çok geç kurulduğu için sandıktaki emanet paralar yerel şer‘î mahkemeye eski usul sandıklarda muhafaza edilmiş ve değerlendirilememiştir.

Eytam nizamnamelerinde, “sandıkta biriken paralarla devlet tahvili alınabilir” diye herhangi bir madde olmamasına rağmen devlet başlangıçtan itibaren sık sık eytam sandıklarından borç almıştır. Kayıtlardan tespit ettiğimize göre Çorum eytam sandığı, yetim sayısının az olması veya yetimlerin çok büyük emaneti olmaması sebebiyle devlete borç vermemiştir.

Eytam Sandığından Yapılan Para İstikrazı İşlemleri

Çorum merkez kazasında eytam sandığının müşterisi büyük oranda çiftçi ve az da olsa esnaftır. Sandıktan borç talebinde bulunanlar, başlangıçta yerel şer‘î mahkemeye başvurmaktadır. Eytam idaresinin kurulmasından sonra müdüriyete müracaat edilmeye başlanmıştır.⁶⁵ Sandıktan borç alacak kişi, alacağı borca karşılık ipotek göstermek zorundadır. İpotek, altın ve benzeri takılar olabileceği gibi herhangi bir gayrimenkul de olabilmektedir. İpotek, alınacak borcun veya paranın üzerinde olması gerekmektedir. Çorum merkez kazası şer‘iyye defterlerinde ipotek kayıtları gösterilmemesine rağmen bazı kayıtlarda bununla ilgili ipuçları bulunmaktadır. Bölgedeki ipotekler genelde gayrimenkul ve hayvan karşılığı meblağlardır. Alınan ipotek, başlangıçta borç alınacak meblağın bir buçuk katı kadarken bu oran 1906 yılında iki katına ve I. Dünya Savaşı döneminde üç katına kadar çıkarılmıştır.⁶⁶ İpotek olarak gösterilen malın kıymet takdiri, önceleri muhammin (tahminci) denilen kişiler tarafından yapılırken daha sonra maliye ve belediyelerce yapılmaya başlanmıştır.

Sandıktan para çekmenin diğer bir şartı da kefil göstermektir. Başlangıçta istenen kefil sayısı üç kişiye kadar daha sonra ikiye düşürülmüştür. İncelediğimiz kayıtlarda iki kefil bulunmaktadır. Kefillerle yapılan kefalet sözleşmeleri sandıklarda saklanmaktadır. Çorum merkez kazası şer‘iyye mahkemesi kayıtlarında 1896 yılına kadar kefillerden alınan ipoteklerin ayrı bir defter şeklinde kayıtları tutulmuştur. Bunlar *Terhin Defteri* şeklinde kayıtlarda geçmektedir.⁶⁷ Aynı şekilde başlangıçtan Aralık 1896 tarihine kadar idâne senetleri ayrı defter şeklinde tutulmuştur.

Sandıktan borç olarak verilecek paranın miktarı konusunda herhangi bir limit yoktur. İncelediğimiz dönemdeki nizamnameler ve zeyillerine göre borçlanma süresi üç yıldır. Bu süre 1915 tarihli bir kararname ile beş yıla çıkarılmıştır.⁶⁸ Çorum eytam sandığında bu süre, yasak olmasına rağmen sürekli beş yıl olarak uygulanmıştır. Borcunu ödemeyen kişi ve kefillerine, İcra Kanunu’nda 1907 yılında yapılan bir değişiklikle hapis cezası getirilmiştir.⁶⁹ Borçlu vefat ederse, geri ödeme süresi beklenmeksizin borcu terekesinden alınmaktadır.

65 *Düstur I. Tertip*, C.1, 1289, s. 276-277.

66 *Düstur I. Tertip*, C. 8, 1943, s. 515-548.

67 ÇŞS, Defter No: 13, s. 21.

68 *Düstur II. Tertip*, C. 7, s. 761-762.

69 *Düstur I. Tertip*, C. 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941, s. 863-864 (Emvâl-i Eytâmdan Medyûn Olanların Dahi İcrâ Kanûnunun 39’ncu Maddesinin 2 Şaban 1299 Târihli Zeyline Tevfikan Bilâ Nafaka Hapis Edilmesi Hakkında İrâde).

Eytam müdüriyetinde ve sandıklarında yevmiye defteri, icmal defteri, yetim gelir-gider defteri ve eytam teminatlı idâne defteri gibi birçok defter tutulmaktadır. Bunlardan en önemlisi, idâne defteridir. Eytam teminatlı idâne defteri, idâne memuru tarafından tutulmaktadır. Bu defterler 1906 eytam nizamnamesi ile zorunlu hâle getirilmiştir. Ancak Mart 1909 yılına kadar Çorum şer'iyeye mahkemesinde bu defterlere rastlamadık. Aralık 1896 tarihinde naip devir teslim tutanağında belirtilen idâne ve terhin (ipotek) defterleri son döneme kadar kullanılmış olması mümkündür. Bu iki defterde yetimlerin mal varlığı, gelir ve giderleri, yetim parasından alınan borçlar, alınan borca dair yapılan sözleşme tutanakları, verilen ipotek kayıtları tutulmuş olması ihtimali de mevcuttur. Terhin defterleri mevcut arşiv kayıtlarında bulunmamaktadır. Muhtemelen idâne ve terhin defterleri, Cumhuriyet döneminin başında taşra mahkemelerinden ve Meşihat arşivinden toplanılarak 1926 yılında kurulan Emlak ve Eytam Bankası'nın bünyesine alınmıştır.

Sandıktan borç alan kişi ile mahkeme veya eytam idaresi arasında borç sözleşmesi yapılmıştır. Borç senetleri, Çorum mahkeme kayıtlarında karışık olarak düzenlenmiştir. Bu kayıtlar, düz metin şeklinde yazılmış olup standart bir metin şeklinde değildir. 1906 Eytam Nizamnamesi ile borç senedi, kefalet senedi ve diğer birçok belgenin düzenlenmesi standart hale getirilmiştir. Aynı zamanda, borç senetleri idâne defteri şeklinde müstakil olarak düzenlenmiş ve matbu şeklinde bastırılmıştır. Ancak Çorum şer'î mahkemesinde herhangi bir değişimin yapılmadığı görülmektedir.

Borç senedinde borçlunun kişisel bilgileri, adresi ve borcu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Borçlunun, hangi yetimin malından borç aldığı belirtilmektedir. Alınan borcun kaç yıllığına alındığı, ne kadar borç alındığı ve borcun faizinin tutarı hesaplanarak geri ödeyeceği para yazılmıştır. Senedin sonlarına doğru kefiller ve beyanı yer almaktadır. Beyanda ilgili vasi ve eytam müdürü vasıtasıyla işlem yapıldığı, borçluya ne kadar para ödeneceği ve kendisinin ne kadar geri ödeyeceği belirtilmiştir. Borcun ödenmediği takdirde gösterilen ipotek ve ferağın satılacağı ve bunun için eytam müdürü, naip ve müftüyü vekil tayin ettiği bildirilmektedir. Bununla birlikte, mahkeme harçları ve vergilerini kendisinin ödeyeceğine dair belge imzaladığı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Sözleşme metninde iki şahidin adı bulunmaktadır. Şahitler, borçlunun yakını olabildiği gibi mahkemedeki görevliler de olabilmektedir. Şahitlerin yanında borçlunun adı, eytam müdürü ve naip ya da naibe vekil olan başkâtibin adı ve imzaları, parmak izi veya mührü bulunmaktadır. En altta da alınan idâne ve kaydiye harcı yazılmıştır.

Eytam Sandıklarında Uygulanan Faiz Sistemi ve Çorum Eytam Sandığının Yaptığı Para İstikrazı

Eytam sandıklarındaki para istikrazının mantığını anlamak için idâne senetlerinin içeriğine bakılması gerekir. Sözleşmeye göre borçlunun, kendisine para teslim edildikten sonra anaparayı altışar aylık eşit taksitlerle ödemesi gerekmektedir. Örneğin alınan borç bir yıl vade ile alınmış ise iki taksitte, iki yıl vade ile alındığında dört taksit, üç yıl vade ile alındığında da altı taksitte ödenmektedir. Borçlu, ödemeyi bu şekilde yapacağını sözleşme metninde taahhüt etmektedir.

Kısaca sandık öncelikle anaparayı tahsil etmektedir. Faizin ödenmesi, borcun alındığı tarihi takip eden aydan itibaren başlatılmaktadır. Her ne kadar eytam nizamnameleri bu şekilde ise de Çorum merkez kazasında bunun böyle uygulanmadığı görülmektedir. Sandıkta yapılan her türlü parasal işlemlerde 1881 yılından itibaren Rumi takvim yerine Miladi takvimin aybaşı ödeme tarihi kabul edilmiştir.⁷⁰ Ancak Çorum şer'iyeye mahkemesi kayıtları, uzun bir süre Hicri takvim kullanmaya devam etmiştir.

Faiz ve masraf tutarı ödemeleri, altmış ay ya da beş yıllık taksitlerle yapılmaktadır. Eytam sandıklarında para istikrazı başlangıçta sim mecîdi kaime (kâğıt para) ve para/kuruş üzerinden yapılırken, 1906 yılından sonra Osmanlı lirası üzerinden işlem görmüştür. Çorum merkez kazası eytam sandığının 1894-1909 yılları arasında yaptığı para istikrazı aşağıda sunulmuştur.

Tablo 4. *Çorum Merkez Kazası Eytam Sandığından Yapılan Para İstikrazı*

Yıl	Borçlu	Çekilen Para (Kuruş/Para)	Faizi (Rıbh) (Kuruş/Para)	Ödenecek Toplam Para (Kuruş/Para)	Vadesi	Yıllık Faiz (Rıbh)	Açıklama
1895 ⁷¹	Vasi	1.473	410	1.884,30	3 yıl	9.2	
1896 ⁷²	Vasi	753,30	85	838,30	1 yıl	11.28	
1896 ⁷³	Yakını	200	24	224	1 yıl	12	
1897 ⁷⁴	Kardeşi	956	715	1.671	5 yıl	15	Aylık ödememiş
1897 ⁷⁵	Vasi/Amca	2.828	1.695	4.523	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1897 ⁷⁶	Vasi/Anne	1.530,20	918	2.448,20	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1897 ⁷⁷	Vasi/Baba	2.611	1.567,20	4.178,20	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1897 ⁷⁸	Vasi/Nene	850	485	1.295	5 yıl	11.41	Aylık ödememiş
1897 ⁷⁹	Vasi/Amca	1.203,28	740	1.983,28	5 yıl	12.30	Aylık ödememiş
1897 ⁸⁰	Vasi/anne	1.652,31	991,20	2.643,50	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1898 ⁸¹	Vasi/Dede Ermeni	1.6087,13	9.652,20	25.739,33	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1898 ⁸²	Vasi/Baba	4.481,34	2.685	7.166,34	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1898 ⁸³	Vasi/Amca	11.129,30	6.676,10	17.895,20	5 yıl	12	Aylık ödememiş

70 *Düstur I. Tertip*, Zeyl C. 4, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1302, s. 187 (Bî Kudret Medyûnların Bin Sekiz Yüz Altmış Altı Sene-i Milâdiyesinden Mukaddem Eytâm Sandıklarına Olan Duyûnât-ı Atıklarına Dâirdir).

71 ÇŞS, Defter No: 12, Sayfa No: 250, Hüküm No: 1397.

72 ÇŞS, Defter No: 12, Sayfa No: 145, Hüküm No: 940.

73 ÇŞS, Defter No: 12, Sayfa No: 250, Hüküm No: 941

74 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 29, Hüküm No: 16.

75 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 40, Hüküm No: 39.

76 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 47, Hüküm No: 44.

77 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 64, Hüküm No: 75.

78 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 82, Hüküm No: 111.

79 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 101, Hüküm No: 151.

80 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 132, Hüküm No: 228.

81 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 169, Hüküm No: 344.

82 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 223, Hüküm No: 469.

83 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 232, Hüküm No: 492.

1898 ⁸⁴	Vasi/Anne	2.490,30	2.095,15	5.595,5	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1898 ⁸⁵	Vasi/Anne	7.466,8	4.478,30	11.934,38	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1898 ⁸⁶	Vasi/Dede	1.056,32	633,30	1.690,20	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1898 ⁸⁷	Vasi/Anne	2.601,36	1.560	4.161,36	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1898 ⁸⁸	Vasi/Anne	3.615,20	2.160	5.780,20	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1899 ⁸⁹	Vasi/Dede	2.722,16	1.630	4.352,26	5 yıl	12	Aylık ödememiş.
1899 ⁹⁰	Vasi/Anne	5.530,26	3.315	8.845,26	5 yıl	12	Aylık ödememiş.
1899 ⁹¹	Vasi/Abi	5.873,7	3.520	9.393,7	5 yıl	12	Reşit olduğundan 2 Ekim 1902 tarihinde parası ödenmiştir.
1899 ⁹²	Vasi/Amca	224	130	354	5 yıl	12	Aylık ödememiş. Reşit olduğundan 30 Nisan 1911 tarihinde parası ödenmiştir.
1899 ⁹³	Vasi/Dede	1.850,22	1.110,10	2.962,32	5 yıl	12	Aylık ödememiş
1900 ⁹⁴	Vasi/Anne	2.352,20	1.410	3.764,38	5 yıl		Aylık ödememiş
	Nazır/Dede ⁹⁵	2.352,20	1.410				
1901 ⁹⁶	Vasi/Amca	4.474,38	2.690	7.164,38	5 yıl		Aylık ödememiş. 11 Mart 1907 tarihinde ödenmiştir.
1905 ⁹⁷	Vasi/Yakını	3.271,30	401	3.672,30	1 yıl	12	Aylık ödememiş. 13 Aralık 1906 tarihinde ödenmiştir.
1905 ⁹⁸	Vasi/Anne	968	106	1.074	1 yıl	11	Aylık ödememiş. 13 Mart 1906 tarihinde ödenmiştir.
1905 ⁹⁹	Vasi/Amca	1.661,1	199	1.860,1	1 yıl	12	Aylık ödememiş. 8 Ekim 1906 tarihinde ödenmiştir.
1906 ¹⁰⁰	Vasi/Amca	5.000	600	5.600	1 yıl	12	Aylık ödememiş

84 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 233, Hüküm No: 494.

85 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 233, Hüküm No: 495.

86 ÇŞS, Defter No: 13, Sayfa No: 234, Hüküm No: 498.

87 ÇŞS, Defter No: 14, Sayfa No: 57, Hüküm No: 95.

88 ÇŞS, Defter No: 14, Sayfa No: 58, Hüküm No: 99.

89 ÇŞS, Defter No: 14, Sayfa No: 78, Hüküm No: 151.

90 ÇŞS, Defter No: 14, Sayfa No: 82, Hüküm No: 169.

91 ÇŞS, Defter No: 14, Sayfa No: 85, Hüküm No: 176.

92 ÇŞS, Defter No: 14, Sayfa No: 92, Hüküm No: 191.

93 ÇŞS, Defter No: 14, Sayfa No: 94, Hüküm No: 197.

94 ÇŞS, Defter No: 14, Sayfa No: 181, Hüküm No: 462.

95 Anne ve dede ayrı ayrı para çekmişler. Ancak bir sözleşme yapılmıştır. Eytam Müdürü Mehmet Galip Efendi göreve başladıktan sonra eski idâne senetlerini gözden geçirmiş ve gerekli işlemleri yaptığını görmekteyiz.

96 ÇŞS, Defter No: 14, Sayfa No: 231, Hüküm No: 583.

97 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 113, Hüküm No: 179.

98 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 115, Hüküm No: 183.

99 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 117, Hüküm No: 185.

100 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 171, Hüküm No: 286.

1906 ¹⁰¹	Vasi/Yakını	798, 10	95	893,10	1 yıl	12	Aylık ödememiş. Reşit olduğundan 2 Ağustos 1915 tarihinde parası ödenmiştir.
1906 ¹⁰²	Vasi/Amca	1.671	Aylık 16. 26	2.671	5 yıl	19.5	Aylık ödememiş. Reşit olduğundan 18 Ocak 1910 tarihinde parası ödenmiştir.
1906 ¹⁰³	Vasi/Amca	1.860,1	Aylık 18.23 Faizi 446	2.306,1	2 yıl	12	Aylık ödememiş. Reşit olduğundan 5 Nisan 1910 tarihinde parası ödenmiştir.
1906 ¹⁰⁴	Sandıkta emanet para	2.320	69,18	2.389,18	3 ay	7.5	1 Nisan 1907 tarihinde ödenmiş.
1906 ¹⁰⁵	Vasi/Amca	1.901,1	Faiz 650.4	2.555,4	1 yıl	34	Aylık ödememiş. 1 Mayıs 1910 tarihinde ödenmiştir.
1906 ¹⁰⁶	Vasi/Amca	2.049,35	1.225	3.274,35	5 yıl	12	Aylık ödememiş. 30 Temmuz 1914 tarihinde ödenmiştir.
1906 ¹⁰⁷	Yabancı	2.815,13	1.685	4.500,13	5 yıl	12	Aylık ödememiş. 5 Ocak 1912 tarihinde parası ödenmiştir.
1906 ¹⁰⁸	Vasi/Anne	3.733,4	2.235	5.968,4	5 yıl	12	Aylık ödememiş. Reşit olduğundan 21 Mayıs 1912 tarihinde parası ödenmiştir.
1906 ¹⁰⁹	Yabancı	2.000	60	2.060	3 ay	3	19 Ocak 1910 tarihinde ödenmiş.
1906 ¹¹⁰	Yabancı	3.068	1.104	4.172	3 yıl	12.40	Aylık ödememiş. 2 Mart 1910 tarihinde ödenmiş.
1906 ¹¹¹	Vasi/Anne	5.530,26	2.652	8.182,26	4 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹¹²	Vasi/Amca	1.043,28	375,28	1.418,28	3 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹¹³	Vasi /Anne	3.499,30	838	4.337,30	2 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹¹⁴	Yabancı	1.530,20	549	2.079,20	3 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹¹⁵	Vasi/Amca	3.267	1.176	4.443	3 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹¹⁶	Vasi/anne	1.852,22	666	2.518,22	3 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹¹⁷	Yakını	5.000	3.000	8.000	5 yıl		Aylık ödememiş.

101 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 187, Hüküm No: 324.

102 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 215, Hüküm No: 400.

103 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 216, Hüküm No: 398.

104 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 226, Hüküm No: 425. Çorum vefat eden Mukavelât Muharriri Hacı Abdurrahmanzâde Hacı Osman Ağa'nın oğlu Mustafa'nın mal müdürlüğünde bulunan emanet parası eytam müdürlüğünce ikraz ediliyor.

105 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 227, Hüküm No: 426.

106 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 233, Hüküm No: 445. Sandıktan borç alan Mevlevi dedesi Hüsamettin Efendi.

107 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 235, Hüküm No: 450.

108 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 238, Hüküm No: 454.

109 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 238, Hüküm No: 455.

110 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 241, Hüküm No: 463.

111 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 247, Hüküm No: 476.

112 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 246, Hüküm No: 473.

113 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 246, Hüküm No: 474.

114 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 248, Hüküm No: 479.

115 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 256, Hüküm No: 495.

116 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 262, Hüküm No: 505.

117 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 263, Hüküm No: 507.

1907 ¹¹⁸	Vasi/Baba	1.126	670	1.801	5 yıl	12	Aylık ödememiş. Reşit olduğundan 4 Temmuz 1915 tarihinde parası ödenmiştir.
1907 ¹¹⁹	Yabancı	1.159	695	1.854	5 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹²⁰	Yabancı	2.352	1.410	3.762,20	5 yıl	12	Aylık ödememiş. Reşit olduğundan 10 mart 1912 tarihinde parası ödenmiştir.
1907 ¹²¹	Vasi/Anne	2.419	1.450	3.869	5 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹²²	Vasi/Anne	2.020	1.210	3.230	5 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹²³	Yabancı	3.504	420	3.924	1 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹²⁴	Yabancı	1.200	144	1.344	1 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹²⁵	Yakını	515	305	820	5 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹²⁶	Yabancı	2.320	278	2.598	1 yıl	12	Aylık ödememiş. 30 Nisan 1914 tarihinde ödenmiştir.
1907 ¹²⁷	Yakını	2.073	1.240	3.303,15	5 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹²⁸	Yabancı	3.042	1.825	4.867,10	5 yıl	12	Aylık ödememiş.

1907 ¹²⁹	Yabancı	11.554,35	6.930	18.484,35	5 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹³⁰	Yabancı	717,35	258	975,35	3 yıl	12	Aylık ödememiş. 11 Ağustos 1910 tarihinde ödenmiştir.
1907 ¹³¹	Yakını	2.715, 24	1.065	3.780,4	3 yıl	13	Aylık ödememiş.
1907 ¹³²	Yabancı	7.415,24	1.065	3.780,4	3 yıl	12	Aylık ödememiş. 11 Ağustos 1910 tarihinde ödenmiştir.
1907 ¹³³	Yabancı	305	36	341	1 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹³⁴	Yabancı	800	96	896	1 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹³⁵	Vasi/Anne	3.958,20	1.422	5.380,20	3 yıl	12	Aylık ödememiş. 5 Temmuz 1915 tarihinde borç tekrar yenilenmiştir.
1907 ¹³⁶	Vasi/Baba	3.533,8	2.115	5.648,8	5 yıl	12	Aylık ödememiş. 24 Temmuz 1913 tarihinde ödenmiştir.

- 118 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 264, Hüküm No: 508.
 119 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 264, Hüküm No: 509.
 120 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 265, Hüküm No: 510.
 121 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 266, Hüküm No: 512.
 122 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 266, Hüküm No: 513.
 123 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 267, Hüküm No: 515.
 124 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 268, Hüküm No: 516.
 125 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 273, Hüküm No: 528.
 126 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 273, Hüküm No: 529.
 127 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 283, Hüküm No: 549.
 128 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 284, Hüküm No: 550.
 129 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 284, Hüküm No: 551.
 130 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 333, Hüküm No: 648.
 131 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 336, Hüküm No: 651.
 132 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 348, Hüküm No: 665.
 133 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 350, Hüküm No: 668.
 134 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 350, Hüküm No: 669.
 135 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 363, Hüküm No: 687.
 136 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 378, Hüküm No: 713.

1907 ¹³⁷	Vasi/Amca	7.141,9	4.280	11.421,29	5 yıl	12	Aylık ödememiş. 4 Kasım 1915 tarihinde ödenmiştir.
1907 ¹³⁸	Vasi/Anne	2.402,36	1.440	3.842,36	5 yıl	12	Aylık ödememiş. 30 Temmuz 1913 tarihinde ödenmiştir.
1907 ¹³⁹	Vasi/Amca/ Ermeni	3.012,6	1.805	4.817,36	5 yıl	12	Aylık ödememiş.
1907 ¹⁴⁰	Vasi/Anne	2.000	1.200	3.200	5 yıl	12	Aylık ödememiş. 6 Temmuz 1915 tarihinde ödenmiştir.
1907 ¹⁴¹	Yabancı	1.617	504	2.201	3 yıl	10.4	Aylık ödememiş. 16 Kasım 1910 tarihinde ödenmiştir.
1908 ¹⁴²	Vasi/Anne	4.813,33	2.885	7.698,33	5 yıl	12	Aylık ödememiş. 5 Temmuz 1915 tarihinde ödenmiştir.
1908 ¹⁴³	Vasi/Amca	1.695	1.015	2.710,18	5 yıl	12	Aylık ödememiş. 1 Haziran 1915 tarihinde ödenmiştir.
1908 ¹⁴⁴	Vasi/Amca	7.857	2.826,10	10.683,10	3 yıl	12	Aylık ödememiş.
1908 ¹⁴⁵	Vasi/Anne	1.299,35	775	2.075,35	5 yıl	12	Aylık ödememiş. Yetimin nafakasına harcanmış. 4 Kasım 1915.
1908 ¹⁴⁶	Yabancı	3.096,22	1.905	5.001,22	5 yıl	12	Aylık ödememiş. 9 Temmuz 1913 tarihinde tekrar yenilenmiştir.
1908 ¹⁴⁷	Yabancı	2.016	1.015	3.001	5 yıl	10	Aylık ödenmemiş.
1908 ¹⁴⁸	Vasi/Amca	2.912	1.745	4.657	5 yıl	12	Aylık ödememiş.
1909 ¹⁴⁹	Vasi/Amca	1.825,15	1.090	2.915,15	5 yıl	12	Aylık ödememiş.
1909 ¹⁵⁰ Şubat 1909/ Son	Vasi/Amca	370	90	460	2 yıl	12	Aylık ödememiş. 18 Haziran 1914 tarihinde ödenmiştir.

Tablo 5. Yıllara Göre Sandıktan Yapılan Para İstikrazının Toplamı

Yıl	Arzı Yapılan Para (Kuruş/Para)	Lira
1895	1.473	14,73
1896	953,3	9,53
1897	11.639,79	116,40

137 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 381, Hüküm No: 719.

138 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 386, Hüküm No: 729

139 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 387, Hüküm No: 730.

140 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 398, Hüküm No: 752.

141 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 401, Hüküm No: 756.

142 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 410, Hüküm No: 770.

143 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 446, Hüküm No: 834.

144 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 447, Hüküm No: 835.

145 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 461, Hüküm No: 862.

146 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 498, Hüküm No: 918.

147 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 498, Hüküm No: 919.

148 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 521, Hüküm No: 961.

149 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 540, Hüküm No: 986.

150 ÇŞS, Defter No: 16, Sayfa No: 556, Hüküm No: 1005.

1898	34.448,55	344,49
1899	16.200,34	163,03
1900	4.704,4	44,04
1901	4.474,38	44,75
1905	5.900,4	59,04
1906	32.746,44	327,47
1907	85.094,95	850,95
1908	23.668,9	236,69
1909	2.195,16	21,95
Toplam		2235,07 Lira

Tablo 4'e göre, incelediğimiz dönemde sandıktan toplam 79 adet para istikrazı yapılmıştır. Yapılan istikrazda genel olarak nizamnamelere uyulmadığı dikkati çekmektedir. 1901-1905 yıllarına gelindiğinde sandıktan para istikrazı durdurulmuştur. Bu dönem, genel olarak eytam sandıklarının teftişinin yapıldığı zamana denk gelmektedir. 1905 yılında tekrar para istikrazına başlanmıştır. 1906 yılında eytam nizamnamesinin yeniden düzenlenmesi ve Çorum'da eytam müdüriyeti ve sandığının kurulmasıyla bölgedeki para istikrazında ciddi anlamda bir artış yaşandığı görülmektedir. Aynı zamanda, geçmişe göre yapılan birtakım usulsüzlükler nispeten giderilmeye çalışılmış ve takibi yapılmıştır. Örneğin, sandıktan borç alan kişilerin borcunu ödediğine dair ilgili borç senedinin üzerine not düşülmüştür. Bu notlarda, reşit olan yetimlerin paralarının teslim edildiği ve sandıktan nafaka verilen yetimlerin kayıtlarının tutulduğu görülmektedir.

Bununla birlikte, usulsüzlüklerin tamamen ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir. Para istikrazında yapılan usulsüzlüklerden biri, borçlu kişinin aylık ödemesi gereken taksitleri ödememesi ve borcun vade bitiminde tahsil edilmesidir. Bu durum, başlangıçtan son döneme kadar devam etmiştir. Sadece eytam müdürünün atandığı dönemlerde birkaç tane aylık ödenmiş ise de daha sonra eski usul devam ettirilmiştir. Hatta aylık ödeme şartı, borç sözleşmesinden kaldırılmıştır. Diğer bir usulsüzlük, sandıktan verilen borçların vasi ve yetimin yakın akrabalarına verilmesi ve bu kişilere ağırlıklı olarak beş yıl vade ile istikraz yapılmasıdır. İstikraz edilen paranın çok az bir kısmı bir, iki ve üç yıl vade ile verilmiştir. Bunlar da borçlunun yetimle akrabalığı bulunmayan yabancı kişilere verilen borçlardır.

Borcun aylık olarak ödenmemesi ve sandıktan vasiler dışındaki kişilerin borç alamamasını bölge halkının göçer kültürü ile açıklamak mümkündür. Bölge halkının büyük bir kısmı kırsalda ve göçer hayatı yaşamaktadır. Bu kişilerin her ay şehir merkezine gelmesi mümkün değildir. Takip edilmeleri de oldukça zordur. Bu yüzden yıllık yetim sayısı ile sandıktan istikraz edilen idâne sayısı arasında bir tutarsızlık söz konusudur. Çünkü istikraz edilen parada vasinin izni gerektiğinden çoğu yetimin parası sandıkta bekletilmiştir.

Başlangıçtan itibaren sandıktan istikraz edilen para yıllık %12 faiz ile verilmiştir. En yüksek para istikrazı %19,5, en düşük istikraz ise %9 ile yapılmıştır. Yüzde dokuz ile yapılan istikrazlar genelde yetimle akrabalığı olmayan kişilere verilmiştir. Bunlarda da para kısa vade ile çekilmiş ve zamanında ödenmiştir. Bu tür kişiler, daha çok memur yetimlerinin parasından borç almıştır.

Bunun sebebi, eytam sandığında prensip olarak öncelikle memur yetimlerinin parasının istikraz edilmesidir. Bu paraların kısa vadeli ve usulüne uygun verildiği görülmektedir.

Sandıktan verilen paralara uygulanan yıllık yüzde on ikilik faiz oranı, yetimin eline geçecek olan nemadır. Bunun yanında, sandığın ve devletin aldığı harç ve vergiler de bulunmaktadır.¹⁵¹ Bu vergilerle ilgili Çorum şer‘iyye sicili idâne senetlerinde herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Konu ile ilgili yapılan çalışmalardan hareket ederek devletin ve sandığın kazancı şöyle ifade edilebilir. Eytam nizamnamelerinde adı geçmemesine rağmen, anapara faizinin yanında ihtiyat veya “masraflar” adı altında başka bir ücret alınmaktadır. Bu ücret, borcun bitimine kadar olan masraflar adı altında kesilmektedir. Bu kesinti vadeye göre değişmektedir. Örneğin Antalya Eytam Sandığı 1922-24 yılları arasında bir yıl vade ile borç verdiği paradan %9 faiz alırken, buna karşılık %36’lık bir oranda ihtiyat kesintisi yapmıştır. İki yıl vadede %27, üç yıl vadede ise %18 kesinti uygulamıştır. Yıllık %12 ile yapılan istikrazda ise ihtiyatla birlikte faiz oranı bir yıllık vadede %60’a çıkmaktadır.¹⁵² Kısacası, yıllık faiz oranı kadar sandık ve devlet vergisi kesintisi ihtiyat olarak alınmaktadır. Bu durumda, Çorum eytam sandığından yıllık yüzde on iki ile para çeken ve beş yıl vade ile geri ödeyen bir kişi aldığı paraya karşılık %60 oranında faiz ödemektedir.

Nizamnamelere aykırı olarak aylık ödenmeyen taksitlerin ne şekilde ve nasıl ödendiği hakkında Çorum şer‘iyye sicili kayıtlarında herhangi bir bilgiye rastlamadık. Aynı zamanda bölgede ihtiyat ya da masraflar için ne kadar harç alındığı konusunda da herhangi bir bilgi yoktur. İdane kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla, özellikle eytam sandığının kurulmasından sonra, zamanında ödenmesi gereken borçların en az birkaç sene sonra ödendiğine dair kayıtlar bulunmaktadır.

Tablo 4’te görüldüğü gibi, Çorum merkez kazası eytam sandığından yaklaşık on altı yıl süresince toplam 2235,07 lira istikraz yapılmıştır. Buna karşılık yetimlerin kazancı toplam 268,21 lira olmuştur. Bu oran da yıllık %12’ye tekabül etmektedir. 1906 ve 1907 yılları, en fazla istikrazın yapıldığı yıllardır. Çünkü bu yıllarda eytam müdürü atanmış ve yetimlerle ilgili işlemler yakından takip edilmiştir. 1908 ve 1909 yıllarında, II. Meşrutiyet ve akabinde başlayan siyasi ve ekonomik çalkantılar sebebiyle istikrazda ciddi bir düşüş yaşandığı görülmektedir.

Eytam Sandıklarından Yetimlerin Faydalandırılması

Yetim, kayıp ve bakıma muhtaç kişilerin eytam sandıklarından faydalandırılması belirli kurallara bağlanmıştır. Bunun başında nafaka gelmektedir. Nafaka, bir kişinin hayatını sürdürebilmesi için ihtiyacı olan her türlü masrafın karşılanması anlamına gelmektedir.¹⁵³ Diğer bir ifade ile nafaka, yetim bir erkek çocuğun hayatını kazanıncaya yani reşit¹⁵⁴ oluncaya değin,

151 Geniş bilgi için bk. Çanlı, “Eytam Sandıklarının Para ...”, s. 180, 181.

152 Mehmet Çanlı-Hilal Karavar, “1922-1924 Tarihli Eytam Sandığı İdâne Defterine Göre Antalya Merkez Kazasının Finansal Durumu”, *CTAD*, XVII/34, (Güz 2021), s. 598-600.

153 Celal Erbay, “Nafaka”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 282.

154 Osmanlı örfi hukuku, Hanefi Mezhebi’nin kurallarına göre uygulanmaktadır. Buna göre bir erkeğin reşit olabilmesi için on sekiz yaşını, kızın ise on yedi yaşını doldurması gerekmektedir. Ancak bu yaş sınırı 25 yaşına kadar bekletilmektedir. Bilmen, VII, s. 269; 1872 ve 1906 Eytam Nizamnamesine göre yirmi yaş sınır kabul edilmiştir.

kız yetim çocuğunun ise evleninceye kadar mahkemece belirlenen, sandıkça karşılanan ve vasisi tarafından kullandırılan para veya ücrettir. Deli, sakat veya bakıma muhtaç kişilere verilecek nafaka ise mahkemenin uygun göreceği sürece verilmektedir.¹⁵⁵ İncelediğimiz dönemdeki kayıtlara göre Çorum'da yedi kişi rüşünü ispat etmiştir.¹⁵⁶ Rüşünü ispat ettikten sonra yetimlere sandıktaki paraları teslim edilmiştir.

Sandıkça değerlendirilen paralar, yetimlere günlük, haftalık, aylık veya yıllık şeklinde verilmekte ve vasileri vasıtasıyla kullandırılmaktadır. Mahkemenin takdir edeceği nafaka miktarı, yetimin sandıkta biriken parası nispetinde belirlenmektedir. Aynı zamanda bu takdir, kişinin yaşına, cinsiyetine, sosyal ve ekonomik statüsüne ve bazı kıstaslara göre değişmektedir.¹⁵⁷ Çorum'da eytam sandığından yetimler için nafaka talep eden vasi sayısı kırk kişidir. Bu talep, yetimin sahip olduğu gayrimenkul gelirlerinden karşılanmıştır. Bölgede nafaka, genel olarak aylık şeklinde ödenmiştir. Birkaç tanesinin de günlük olarak ödenmesine karar verilmiştir.¹⁵⁸ Ancak sandıktan nafaka karşılığı ödenen bir tane kayıt görülmektedir.¹⁵⁹

Nafaka miktarına bakıldığında, yetimin sandıkta bulunan parasına göre takdir edilmiştir. Bölgedeki nafaka takdir oranı aylık en yüksek 60-65 kuruş olurken, en düşük 5-7 kuruş arasında değişmektedir. Nafaka miktarı konusunda erkek ve kız yetimler için ödenecek miktarda farklılık bulunmaktadır. Genel olarak erkek yetimlere fazla verilirken, kız yetimlere ise yarısı veya daha azı ödenmektedir. Çok nadir olarak erkek ve kızlara eşit olarak verildiği olmuştur.¹⁶⁰ Sosyal güvencesi olan yetimlerin nafakası, kendilerine tahsis edilen maaştan sandık vasıtasıyla ödenmiştir.¹⁶¹

Yetime verilecek nafaka, öncelikle yetimin emlak veya arazi geliri varsa bunların gelirinden karşılanırdı. Emlak ve arazi geliri yoksa sandıktaki paradan verilirdi. Yetime verilecek nafaka ay sonunda ödenirdi. Nafaka dışında yetimin zorunlu giderleri için de sandıktan para verilebilirdi.¹⁶² Yetime kalan gayrimenkul konusunda bölgede beş-altı farklı örneğe rastlanmaktadır. Bunlarda, yetime ait gayrimenkullerin vasileri tarafından satılmasına dair mahkeme kayıtları bulunmaktadır.¹⁶³

1872 Eytam Nizamnamesine Zeyl Madde 13; 1906 Eytam Nizamnamesi Madde 59; Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde askere alma yaşı yirmidir. Bundan dolayı sandıkta parası bulunan yetimlerin emanetini teslim alma süresi gecikmektedir. Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Ankara 1994.

155 Kızıldağ Palta, 19. yy Üsküdar Örneğinde ..., s. 82, 83.

156 ÇŞS, Defter No: 13, s. 106, Hüküm No: 159; 13, 132, 229; 13, 136, 240; Defter No: 14, 231, 583; Defter No: 16, 146, 242; 16, 224, 420; 16, 226, 424.

157 Ayşe Şimşek, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Yetimlerin Himayesi ve Maddi Haklarının Korunması – Kurumsal Süreç", *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi*, V, (Mart 2021), s. 107-108; *Düstur I. Tertip*, C. 1, s. 270-274.

158 ÇŞS, Defter No: 16, 271, 524. Örneğin Kubbeli Mahallesinden bir kişinin dört yetimine günlük 22, 22 kuruş ödenmesine karar verilmiştir.

159 ÇŞS, Defter No: 16, s. 461, Hüküm No: 862.

160 ÇŞS, Defter No: 14, 73, 138.

161 ÇŞS, Defter No: 12, 74, 461; 13, 100, 149; 13, 239, 512.

162 Şimşek, s. 108, 109.

163 ÇŞS, Defter No: 13, 133, 232; 13, 180, 375; 13, 42, 49; Defter No: 14, 88, 184; 14, 167, 416; Defter No: 16, 421, 790.

Sonuç

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatlanmada yapmış olduğu değişiklikler sonucunda Çorum 1894 yılında liva (il) hâline getirilmiştir. Liva teşkilatının oluşturulmasına bağlı olarak Çorum merkez kazasında eytam idaresi ve sandığı da kurulmuştur. 1895 yılının sonlarında kurulan bu yapı kısa süre sonra kaldırılmış; fakat 1906 yılında tekrar kurularak faaliyete geçmiştir. Ancak istikraz devam ettirilmiştir.

Çorum merkez kazası ve bağlı köylerinde yaşayan halkın çoğu tarım ve hayvancılık ile geçinmektedir. Nüfusun büyük bir kısmı göçer olduğundan halk vefat edenleri resmî makamlara vaktinde bildirememiş ve bunun sonucunda yetimlerle ilgili işlemlerde aksamalar olmuştur. Yetim ve kayıplara atanan vasi ve kayyımların büyük bir kısmının kırsalda yaşaması ve ekonomik durumlarının pek iyi olmaması sebebiyle yetim ve kayıpların ekonomik haklarının korunmasıyla pek ilgilenilmemiştir. Resmî makamların yetersizliği veya konuya duyarsızlığı sebebiyle de işlemler usulüne uygun olarak yürütülememiştir.

Eytam sandığından borç verilen paralar için standart bir faiz oranı uygulanmamış ve yasak olmasına rağmen uzun vadeli (beş yıl vadeli) borç verilmiştir. Borçların zamanında tahsili konusunda da sorunlar yaşanmıştır. Ayrıca sandıktan yapılan istikrazdan, yasak olmasına rağmen genellikle yetimlerin vasileri ve yakın akrabaları yararlanmıştır. Sandıktan alınan borçların geri ödenmesinde yaşanan sorunlardan dolayı yetimlerin ve diğer muhtaç kimselerin sandıktan nafaka veya nemalandırılması ise daha çok yetimin gayrimenkul gelirlerinden sağlanmıştır. Yetimlere sandıktan verilen paraların çok az olduğu görülmektedir. Bu durumun sandığın işletilmesindeki sorunlar kadar bölgenin ekonomik olarak zayıf olmasından da kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, herhangi bir geliri olmayan kimsesiz veya yardıma muhtaç kişilere yardım edildiğine dair bir belgeye rastlanmamıştır.

Sonuç olarak Çorum merkez kazasında eytam idaresi ve sandıklarının gerek yetimlerin korunması gerek sandığın verimli şekilde işletilmesi ve gerekse bölge ekonomisine katkı sağlanması açısından çok verimli olarak çalışmadığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbiâli Evrak Odası (BEO), 2829/212174 (3 Eylül 1322-16 Eylül 1906).

Düstur I. Tertip, C. 1, Matbaa-i âmire, H. 1289

Düstur, I. Tertip, C. 3, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1329

Düstur I. Tertip, Zeyil C. 4, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1302

Düstur I. Tertip, C. 8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1943

Düstur II. Tertip, C. 7, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1941

Çorum Şer'iyeye Sicilleri (ÇŞS)

Defter No: 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ak, İlyas, “Çorum ve Çevresinde İskân Edilen Muhacir, Mübadil, Gayrimüslim ve Aşiretler”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmalar Dergisi*, XVII/34, (Güz 2021), s. 501-528.

Aydın, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Ankara 1994.

Ansay, Sabri Şakir, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Genişletilmiş 2. Bs., İstiklâl Basımevi, Ankara 1954.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiye ve İstilahat-ı Fıkhiye Kamusu V*, İstanbul [t.y].

Bozkurt, Fatih, “Yetimi Kolla, Malını Korumaya Tereke Defterleri ve Yetim Malları (1785-1875)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/3, (Ocak 2012), s. 69-90.

Cantürk, Kayahan-İrfan Görkaş, “Para Vakfından Mal Vakfına Dönüşüm: Neden ve Sonuçlar”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, (Ağustos 2017), s. 91-107.

Çanlı, Mehmet, *Ankara, Kastamonu, Sivas Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Çorum (1869-1908)*, Çorum 2013.

Çanlı, Mehmet-Hilal Karavar, “1922-1924 Tarihli Eytam Sandığı İdane Defterine Göre Antalya Merkez Kazasının Finansal Durumu”, *CTAD*, XVII/34, (Güz 2021), s. 583-606.

Çanlı, Mehmet, “Eytam Sandıklarının Para Arzı (İdane Defterleri) ve Sandıklardan Yetimlerin Faydalandırılması (1851-1926)”, *Tarihin Peşinde*, 24, (2020), s. 163-193.

Çanlı, Mehmet, “Tarihi Süreç İçerisinde Eytam Sandıklarının Hukuki Mevzuatı ve Karşılaştığı Sorunları (1851-1920)”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, IX/3, (2020), s.1301-1321.

Çil, Fatih, *Emval-i Eytam Sandıkları (1851-1914)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2023.

Erbay, Celal, “Nafaka”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 282-285.

Güler, Mustafa-Necla Kızıldağ Palta, “Üsküdar Şer'iyeye Sicillerine Göre Eytam Mallarının Finansal Kullanımı (1850-1856)”, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, VI, (Ekim 2023), s. 265-285.

Gürhan, Veysel, “Osmanlı Devleti'nde Kayyımlik Müessesesi: 18. Yüzyıl Diyarbekir Şer'iyeye Sicillerine Göre Kayyımlik Müessesesinin Hukuki, İdari ve Sosyal Olarak Uygulanışı”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, XVI/4, s. 1073-1082.

Kızıldağ, Necla-Kayahan Cantürk-İrfan Görkaş, “Osmanlı Dönemi Eytam Sandıklarından Modern Bankacılığa Geçiş”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 24, (Ocak 2023), s.51-66.

Kızıldağ Palta, Necla, *19. Yüzyıl. Üsküdar Örneğinde Yetimler (1850-1856)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2024.

- Öntuğ, Serkan Erdoğan, “Osmanlı Taşrasında Yetim Olmak: Nevşehir Örneği (1874-1926)”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (30 Haziran 2023), s. 360-384.
- Öztürk, N., *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları, Ankara 1995.
- Sofuoğlu, Ebubekir, “Osmanlı Devleti’nde Yetimler için Alınan Bazı Sosyal Tedbirler”, *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, İstanbul 2003.
- Şimşek, Ayşe, “Osmanlı Hukuk Sisteminde Yetimlerin Himayesi ve Maddi Haklarının Korunması – Kurumsal Süreç”, *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi*, V, (Mart 2021), s. 89-126.
- Topal, Şevket, “Korumaya Muhtaç Çocukların Bakımı ve Gözetimi Açısından İslâm Hukukunda Velâyet ve Vesâyet Yetkisi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3, (2006), s. 249-263.

ESTABLISHMENT OF ÇORUM EYTAM ADMINISTRATION-FUND AND MONEY SUPPLY (1894-1909)

Mehmet ÇANLI* 

As a result of increasing complaints regarding the sale and seizure of estates and orphans' properties by guardians, regents, and local administrators in the Ottoman geography during the nineteenth century, the state established the Eytam (Orphans) Ministry in 1851. It is evident that the state aimed to create an administrative structure through the establishment of this Ministry, and to control its civil servants by creating institutions that supervise this ministry.

With the establishment of the ministry, the state tried to limit the power of the judges and ulama, who were influential within the foundation system and the legal field, and to ensure that the system had a uniform bureaucratic framework across all domains. However, the intended goal was not achieved which gave rise to outcomes that were even more harmful. As a result of the inspections carried out at the end of the century, it was understood that the situation was very troublesome in the provinces as well as in the administrative center. Even though the necessary laws and regulations were enacted, the complaints could not be followed up.

In this study, the establishment of the Eytam (orphans) Administration and Fund in the central district of Çorum between 1894 and 1909, its activities, and its money supply are discussed. The administrative organization, and the institutionalization of public authorities in Çorum, which was made a liva (province) in 1894 after the provincial regulations of 1864 and 1871, took a considerable amount of time. Eytam (orphans) Administration and Fund were lengthy process as well. In accordance with the Liva organization, the eytam (orphans) administration and fund were also established in the central district of Çorum. This Fund which was established at the end of 1895, was removed after a short time, but was re-established and put into operation in 1906.

The Primary means of livelihood of Çorum's central district and its surrounding villages is agriculture and animal husbandry. Since a large part of the population is nomadic, citizens were not able to report the deaths to the official authorities in time, and as a result, disruptions occurred in the procedures regarding orphans. Although the population increased due to migration, the

* Prof. Dr., Department of History, Faculty of Science and Letters, Hitit University, mehmetcanli@hitit.edu.tr, Çorum / Türkiye, ORCID: 0000-0003-3623-5568

death rate remained constant, and the number of remaining orphans was around 60-70 people annually on average. Most of the missing people, who were numerous after orphans, left their villages for economic and social reasons.

Eytam (orphans) administration and its fund are a whole. While the Eytam (orphans) administration protects the social rights of orphans and similarly disadvantaged groups, it also manages the economic rights and operation of the Eytam (orphans) fund. The source of income consists of all forms of monetary assets and income left by the orphans' parents or other heirs. These assets are evaluated through the fund, with the aim to provide income for the orphan. The money delivered to the fund is loaned with interest to tradesmen, merchants, civil servants and agricultural people to meet their needs.

In Çorum's central district, most of the clients of the eytam fund, which operates according to the financial model of foundations are mostly farmers and a small number of tradesmen. Funds were issued in exchange for loans, guarantors and mortgages. While the initially required mortgage value was one and a half times the amount received, it was later increased to two or even three times. There is no limit on the amount of money loaned from the fund.

In the repayment of the loan given from the fund, the borrower pays the principal in equal six-monthly installments after the money is delivered to the individual. If the debt has a one-year maturity, it is repaid in two installments, if it has two-year maturity, it is repaid in four installments, if it is three-year maturity, it is repaid in six installments, and if it has five-year maturity, it is repaid in eight installments. The payment of interest starts in the month following the receipt of the loan. Interest and expense payments are distributed over sixty months or five years.

Over the course of the examined period, a total of 79 coins were supplied from the fund. It is noteworthy that the regulations are generally not followed in the money supply. By the beginning of the twentieth century (1901-1905), the supply of money from the fund was stopped. This period generally coincides with the period when the eytam funds were inspected. Money supply started again in 1905. It is seen that there was a significant increase in the money supply in the region with the establishment of the eytam directorate and fund in Çorum in 1906. At the same time, some irregularities in the past have addressed and monitored to a considerable extent.

From the beginning, the money supplied from the fund was given with an annual interest of 12%. The highest money supply was 19.5% and the lowest was 9%. The donations given at nine percent were generally given to people who were not related to the orphan. The annual interest rate of twelve percent applied to the loan given from the fund corresponds to the interest earned by the orphan. In addition, there are also fees and taxes collected by the fund and the state.

Çorum central district eytam fund supplied a total of 2235.07 liras for approximately sixteen years. On the other hand, the orphans' earnings were 268.21 liras in total. The years 1906 and 1907 were the years in which the highest money supply was made. In these years, the eytam

director was appointed, and the transactions regarding the orphans were closely monitored. In 1908 and 1909, II. It is observed that there was a serious decrease in the money supply due to the Constitutional Monarchy and the subsequent political and economic turmoil.

Orphans benefited from the profit generated by the fund. However, interest accrual is subject to certain rules. First of all, alimony comes first. Alimony is given for as long as the court deems appropriate. Alimony was provided to orphans through their guardians on a daily, weekly, monthly or annual basis. At the same time, alimony assessment varies depending on the person's age, gender, social and economic status, and some other criteria. In the region, alimony is generally paid monthly. The amount is calculated based on the balance in the orphan's fund. While the highest alimony assessment rates in the region are 60-65 kuruş, the lowest varies between 5-7 kuruş.

As a result, it is understood that the eytam administration and funds in Çorum central district could not work very efficiently in terms of protecting orphans, operating the fund, and contributing to the regional economy.

RUSYA TÜRKLERİNİN SOVYETLER BİRLİĞİNİ ÖĞRENME ENSTİTÜSÜNDEKİ BASIN-YAYIN FAALİYETLERİ VE RADIO LIBERTY*

PRESS ACTIVITIES OF TURKS OF RUSSIA IN THE INSTITUTE FOR THE
STUDY OF THE USSR AND RADIO LIBERTY

İnci Yelda DURLUPINAR** 

Öz

XX. yüzyılda Rusya Türklerinin Almanya'daki varlığının temel sebebini göç ve savaş oluşturmuştur. Rusya Türkleri ile Almanya arasındaki ilişki Bolşevik İhtilali öncesinde başlayıp sonrasında da devam eden, sosyal ve kültürel sebepleri olan göçle yoğunlaşmış, I. Dünya Savaşı yıllarında artan siyasi ve askeri etkileşim ise II. Dünya Savaşı'nda da devam etmiştir. Nazi Almanyası tarafından savaş sırasında esir alınan veya savaş öncesinde Almanya'da bulunan Rusya Türkleri, Alman Dışişleri Bakanlığı ve Propaganda Bakanlığının bünyesinde yer alarak Sovyet karşıtı propaganda faaliyetlerinde önemli bir oynamıştır. II. Dünya Savaşı'nın ardından ise Sovyetler Birliği'ne teslim edilmekten kurtulan ve hayatına Almanya'da mülteci olarak devam eden Rusya Türklerinin bir bölümü Soğuk Savaş yıllarında Amerika'nın Münih'te oluşturduğu propaganda temelli kuruluşlarda görev almıştır. Bu kuruluşlar arasında olan Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü ve Radio Liberty, Sovyetler Birliği'ne karşı yürütülen pasif savaşta oldukça mühim bir konuma sahip olmuş, Rusya Türkleri aracılığıyla doğrudan Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan'a yönelik basın-yayın faaliyetinde bulunmuştur. Ancak Soğuk Savaş yıllarında Münih'te Amerika'nın desteğiyle ortaya çıkan yayıncılık faaliyetleri Rusya Türkleri adına incelenen bir konu olmamıştır. Rusya Türklerinin Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün kuruluşundaki rolü, Türkistan, İdil-Ural ve Kafkasya'yı temel alan yayınlardaki ilmi yazıları, enstitünün idari ve akademik kadrosundaki varlığının önemi açıklanmamıştır. Sovyetler Birliği'ne doğrudan yayın yapan Radio Liberty'nin milli servislerinin oluşumu ve Rusya Türklerinin bu redaksiyonların oluşumuna katkısı, radyo yayınlarının amaç ve kapsamı da yeterince ele alınmamıştır. Bu sebeple mevcut araştırmada temel alınan konu, Rusya Türklerinin sözü geçen Soğuk Savaş dönemi propaganda merkezli kuruluşlardaki rolü olup çalışma, bu kuruluşlara Rusya Türklerinin katkısını enstitü ve radyodaki faaliyetleri üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Münih, Rusya Türkleri, Sovyetler Birliği, Soğuk Savaş, Propaganda, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, Radio Liberty

* Bu makale Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında hazırlanan *Rusya Türklerinin Almanya'daki Siyasi ve Basın-Yayın Faaliyetleri (1950-1985)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Van / Türkiye, inci.yelda@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4881-8683



Abstract

In the 20th century, the main reasons for the presence of Turks of Russia in Germany were migration and war. The relationship between the Turks of Russia and Germany began before the Bolshevik Revolution and continued afterward. It intensified due to migration driven by social and cultural factors, while political and military interactions that began during World War I persisted through World War II. Turks of Russia who were captured by Nazi Germany during the war, or who had been in Germany before the war, played a significant role in anti-Soviet propaganda activities organized by the German Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Propaganda. After World War II, some Turks of Russia who escaped repatriation to the Soviet Union and remained in Germany as refugees took part in American-led propaganda organizations established in Munich during the Cold War years. Among these organizations, the Institute for the Study of the USSR and Radio Liberty played a crucial role in the passive war against the Soviet Union through the direct press and broadcasting activities targeting the Caucasus, Volga-Ural, and Turkestan regions via Turks of Russia. However, the publishing activities that emerged in Munich with the support of the United States during the Cold War years have not been adequately studied in relation to the Turks of Russia. The role of Turks of Russia in the establishment of the Institute for the Study of the USSR, their contributions to scholarly writings on Turkestan, Volga-Ural, and Caucasus in the publications, and the importance of the presence in the administrative and academic staff of the institute have yet to be fully explored. The formation of the national services within Radio Liberty broadcasting directly to the Soviet Union and the contributions of Turks of Russia to these broadcasts, the purpose and scope of radio broadcasts have not been adequately addressed. Therefore, this study focuses on the role of Turks of Russia in propaganda-centered organizations during the Cold War, aiming to analyze their contributions through their involvement in the institute and the radio.

Keywords: Munich, Turks of Russia, Soviet Union, Cold War, Propaganda, Institute for the Study of the USSR, Radio Liberty

Giriş

Rusya Türklerinin Münih'te faaliyet gösteren Amerika destekli anti-Bolşevik kuruluşlardaki mevcudiyeti Soğuk Savaş yıllarının Türk tarihi açısından en dikkat çekici kısmını oluşturmaktadır. II. Dünya Savaşı'nda Alman ordusu içerisinde oluşturulan Türkistan, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, İdil-Ural lejyonları ve millî temsilleri olan ulusal komitelerin savaş sırasındaki faaliyetleri üzerinde sıklıkla durulurken savaş sonrasında Almanya'da muhaceret hayatına devam eden Rusya Türklerinin mevcudiyeti gözardı edilen bir durum olmuştur. Rusya Türklerinin 1950'li yıllardan itibaren Almanya'da sürdürdükleri siyasi faaliyetler ve yayın hayatı savaş döneminde üstlenmiş oldukları Sovyet karşıtı misyonun devamını teşkil etmektedir. Bu faaliyetlerin Amerika tarafından Bolşevizm karşıtlığı noktasında destek bulması ise hem Rusya Türkleri adına daha geniş kapsamlı girişimlere olanak sağlamış hem de Amerika'nın Sovyet hakimiyetindeki bölgelere ulaşma hedefine hizmet etmiştir. En mühim noktayı ise Almanya'daki Rusya Türklerinin varlığının Amerika'nın, Sovyetler Birliği'ne yönelik Soğuk Savaş politikasını propaganda açısından şekillendirecek tesire sahip olması oluşturmıştır.

Amerika'nın Soğuk Savaş propaganda merkezi olarak Münih'i seçmesi neticesinde, savaş sonrasında mülteci konumunda bulunan Rusya Türkleri ile iletişime geçilerek Sovyetler Birliği'ne karşı oluşturulacak basın-yayın organlarında görev üstlenmeleri sağlanmıştır. Amerika Dışişleri Bakanlığı ve Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA) ortaklığında oluşturulan kuruluşlardan Sovyetler

Birliğini Öğrenme Enstitüsü ve Radio Liberty'deki yayıncılık faaliyetlerinin yanı sıra kurucu misyonları Rusya Türklerinin muhaceretteki rolünün sadece neşriyat ile sınırlı olmadığına da işaret etmektedir. Sovyet karşıtı propagandaya yönelik gerçekleştirilen faaliyetler doğrultusunda 1950-1972 yılları arasında çalışmalarını sürdüren ve ondan fazla süreli yayına sahip olan, monografi ve araştırma eser yayınlayan, çeşitli konferans ve sempozyuma ev sahipliği yapan enstitü ile 1951 yılında kurulup Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra dahi yayına devam eden Radio Liberty muazzam bir arşivin oluşmasını olanak sağlamıştır.¹ Rusya Türklerinin Sovyet karşıt faaliyetlerin oluşumuna ve gelişimine olan katkısı ile hedefleri sözü geçen arşivin sunduğu kaynakla açıklanırken, onların Almanya'daki Rus karşıtı politikaya yönelik girişimlerle tanışıklığının ise Soğuk Savaş döneminden çok önceye dayandığı belirtilmelidir.

Soğuk Savaş yıllarından söz etmeden önce I. ve II. Dünya Savaşı'nın Rusya Türklerine olan etkisinden söz etmek bir gerekliliktir. Zira bu durum Almanya'da Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan politikasının süreklilik arz eden, sistemli bir yapısının olduğunu göstermektedir. I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın doğu siyaseti temel olarak İslam üzerinden şekillenmiştir. İngiltere ve Fransa'nın Müslüman bölgelerdeki sömürgelerinin dışında Rus Çarlığı'nın Türk ve Müslümanları doğrudan hakimiyeti altında bulundurması bu politikanın temelini oluşturmuştur.² Fakat I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam siyasetinin mimarı diplomat Max von Oppenheim'in raporuna göre savaş sırasında Rus Çarlığı ordusunda az sayıda Müslüman bulunacağı dolayısıyla çok sayıda Müslüman esir alınmayacağı ve onlar üzerinden Rusya'daki Müslümanları ayaklandıracak projenin öncelikli olmayacağı düşünülmüş, "Müslüman Savaş Esirleri" başlığı altında Rusya Müslümanlarına daha az yer ayrılmıştır.³ Ancak beklenenin aksi olmuş, Rus Çarlığı ordusundan esaret altına alınan askerin çoğunluğunu Rusya Müslümanları oluşturmuş, bu durumun savaş sırasında gerçekleşmesi de Rusya'daki Müslümanlar üzerinden oluşturulan İslam'ı kullanarak ayaklandırma çıkarma projesinin kısa vadede başarıya ulaşmasını engellemiştir. Almanya, ayaklandırma projesi girişimine savaş başladıktan sonra daha fazla önem vermiş ve kısa sürede sonuç alınabileceği konusunda yanılgıya düşmüştür.⁴ Savaş sırasında Rusya Müslümanı esirlerin çokluğu Kafkasya ve Türkistan'a yönelik daha efektif bir politikanın oluşturulması gerektiğini gösterirken yine de bu politika Türkistan'da bölgesel ayaklanmaya sebep olacak doğrudan bir girişimle desteklenmemiştir.⁵ Savaşın Almanya adına başarısızlık ile sonuçlanması neticesinde İslam siyaseti, II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler'in zayıf halkasını oluşturduğu düşünülen Müslümanlara yönelik sadece dinin değil millî kimliğin de ön plana çıkarıldığı askerî ve siyasi propagandif projelerle desteklenmiştir.

1 Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü'nün süreli yayınları, akademik sempozyum ve konferans kayıtlarının tümü Münih Bayerische Staatsbibliothek'te, Radio Liberty program kayıtları ise Stanford'daki Hoover Enstitüsü Arşivi ve Budapeşte'deki Blinken OSA Arşivi'nde bulunmaktadır.

2 David Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, Harvard University Press, Cambridge 2014, s. 18.

3 Max von Oppenheim, *Denkschrift betreffend die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*, Berlin 1914, s. 119-124.

4 Mustafa Çolak, *Almanya İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 87.

5 Fatih Çolak, *Alman İmparatorluğu ve Türkistan 1910-1920*, Çizgi Kitabevi, Ankara 2019, s. 257.

II. Dünya Savaşı'na giden süreçte Almanya'nın Türkistan ve Kafkasya'ya olan yöneliminin azalmadığı aksine artarak Rusya Enstitüsünün kurulduğu ve Sovyet hakimiyetindeki milletleri tanımaya yönelik girişimlerde bulunulduğu bilinmektedir.⁶ Alman uzmanların Sovyetler'in Türk bölgelerini tanıma girişi ise yine Türk kökenli aydınlar aracılığı ile olmuştur.⁷ İki savaş arasında Türkiye'de bulunan ancak Türkiye'nin değişen dış politikası neticesinde Sovyet aleyhinde faaliyette bulundukları gerekçesiyle vatandaşlıktan çıkarılan Alihan Kantemir, Osman Kocaoğlu gibi isimlerle, fikrî uyumsuzluk sebebiyle Türkiye'den ayrılmak zorunda kalan Zeki Velidî Togan, Musa Carullah, Ayaz İshakî başta olmak üzere Türk kökenli bazı aydınlar Almanya'ya göç etmiştir. Üstelik eğitim amacıyla Almanya'ya gelen ve burada kalan Türkistan, İdil-Ural ve Kafkas kökenli öğrenciler de önemli bir sayıyı teşkil etmiştir.⁸ Bu sebeple Almanya'daki Sovyetler Birliği'ne yönelik oluşturulan propaganda siyasetinde Rusya Türklerinin varlığı göz ardı edilmesi zor bir planlamayı gerektirmiştir.⁹ Çeşitli sebeplerle hali hazırda Almanya'da bulunan Rusya Türklerinin mevcudiyeti Nazi Almanyası'na, İmparatorluk Almanyası'ndan alması gereken tecrübelerin değerlendirilmesi hususunu da hatırlatmıştır. Zira I. Dünya Savaşı'nda düşünülmüş olan İslam'ı ve Rusya Müslümanlarını Rusya'ya karşı kullanma fikri Pantürkizm'in de bu politikaya eklenmesi ile 1940 yılında bir kazanıma dönüştürme hedefiyle tekrar gündeme gelmiştir.¹⁰

II. Dünya Savaşı süresince Almanya tarafından Rusya Türklerine yönelik propaganda amaçlı yürütülen siyasetteki temel kural, Sovyetler Birliği milliyetler politikasının aksi yönünde hareket etmek olmuştur. Bu amaca yönelik hareket için henüz Sovyetler Birliği'ne karşı bir cephe açılmadan önce Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Dairesinde Rusya Müsteşarı olan Ernst Woermann başkanlığında Rusya Komitesi kurulmuştur.¹¹ Komite, Türkistan Türk halkları uzmanı Werner Otto von Hentig'in çalışmalarına yer vererek, bu halkların problemleri hususunda bilgi toplayıp propaganda kaynağı oluşturmaya çalışmıştır.¹² Hentig, Türk ve Tatar Birliği üzerinde durarak Rusya Türklerine aradıkları birliğin ve bağımsızlığın Alman desteği ile vadedilmesi gerektiğini düşünmüştür.¹³ 1941 yılında Doğu Bakanlığının bir bağlantısı olarak kurulan Propaganda Bakanlığı ve propaganda amaçlı yayına başlayan Radyo Veneta'da Türk kökenli esirler kullanılarak afiş, radyo yayını, broşür ve bildiriler hazırlanmıştır.¹⁴ Hentig, savaş

6 Alfred Rosenberg, *Memoirs of Alfred Rosenberg*, Ziff-Davis Publication, Chicago 1949, s. 13.

7 Ahmet Temir, 60 Yıl Almanya (1936-1996), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 108.

8 İnci Yelda Dumlupınar, *Rusya Türklerinin Almanya'daki Siyasi ve Basın-Yayın Faaliyetleri (1950-1985)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2024, s. 58-69.

9 BArch, SS Hauptamt, Film 2419, B1. 696519f.

10 Kadir Kon, "Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", *Tarih Dergisi*, S. 53 (2011/1), 2012, s. 247.

11 Günay Gökse Özdoğan, *"Turan"dan "Bozkurt"a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 161.

12 Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918*, Düsseldorf 1961, s. 750.

13 Alexander Dallin, *German Rule in Russia 1941-1945 (A Study of Occupation Policies)*, Second Revised Edition, Westview Press, Colorado 1981, s. 273.

14 Alexander Dallin, *Deutsche Herrschaft in Rußland 1941-1945, Eine Studie über Besatzungspolitik*, Droste Verlag, Düsseldorf 1958, s. 55.

başlayınca sorumluluğuna verilen İdil-Ural ve Türkistan esirlerinin meseleleri ile ilgilenme görevi için I. Dünya Savaşı'nda da benzer bir rol üstlenen Tatar Alimcan İdrisî'ye bazı görevler vermiştir.¹⁵ İdrisî, Kızıl Ordu'daki Türk kökenli askerlere hitap eden broşürler hazırlamış, böylece *Doğu Türk Broşürü* adında belgeler düzenlenmiştir.¹⁶ Hentig ayrıca 1941 yılının sonuna doğru Sovyetler Birliği'ndeki Türkleri hedef alan propaganda için radyo yayını ve broşür çeşitliliğinin artırılması tasarısını teklif etmiştir.¹⁷ Sovyetler Birliği'nin zayıf karnı olan milletler sorunu üzerinde durulmasıyla Almanya özellikle Rusya'dan Avrupa'ya gelen Türkistanlı, İdil-Uralı ve Kafkasyalı muhalif aydınları önemli bir kaynak olarak görmüştür. Rus olmayan bu aydınlar ile ilgilenilerek Pantürkizm fikrini canlandırma amacıyla hareket edilmiştir.¹⁸ Bu durum muhaceretteki Rusya Türkleri için milletlerini Sovyet yönetiminden kurtarmak için bir umut doğururken; Avrupa'daki bu mülteciler ve onların da üye oldukları anti-Bolşevik oluşumlar aynı zamanda Almanya için birer doğal müttefik durumuna gelmiştir.¹⁹ Bu fikir zihinleri meşgul ederken hesaba katılmayan durum ise Sovyet topraklarına ilk girişten itibaren Almanya'nın tahmininden bile uzak sayıda Türk kökenli askerin esir alınması olmuştur.

Çok sayıdaki esir için Karma Esir Komisyonu oluşturulurken Avrupa'da bulunan Rusya Türklerinden bazı isimlere bu komisyonlarda görev verilmesi de gündeme gelmiştir. Sözü geçen komisyon aracılığıyla millî aidiyet esas alınarak Türkistanlı esirlerle Mustafa Çokay ve Veli Kayum Han, İdil-Uralı esirlerle Ahmet Temir, A. Şafî Almas, Azerbaycan Türklerinden alınan esirlerle de Mehmet Emin Resulzade ilgilenmiştir.²⁰ Mevcut esirler milletlerine ayrıştırılmış, aralarında okuma-yazma bilenler için kamplarda bazı görev dağılımları yapılmış, eğitilmiş olanların ise propaganda faaliyetlerinde yer almak üzere Berlin'e getirildiği görülmüştür. Bu isimler arasında adları Soğuk Savaş yıllarında öne çıkan Garip Sultan, Baymirza Hayit, Hüseyin İkrâm Han, Hamid Reşid, Mustafa Veli Aytugan, Abdullah Vefalı, Enver Galim, Şihabeddin Nigmeti, Ayaz Hakimoğlu, Kares Kanatbay ve Temirbek Devletşin bulunmaktadır.²¹

1942 yılında Rusya Türklerinin milletlerine göre adlandırılan irtibat büroları oluşturulmuştur. Bu bürolar daha sonra millî komite statüsüne yükselerek kendi milletleri adına söz hakkına sahip olduğu gibi esirlerden oluşturulan lejyonlar adına da hareket etmiştir. Aynı zamanda komiteler lejyonlar için basın-yayın faaliyetlerinde bulunmuş, gazete ve dergi gibi süreli yayınların

15 Gulzhaukhar Kokebayeva, "The Place of Turkestan in the Foreign Political Strategy of Germany in the First Half of the 20th Century", *Bilgi*, S. 76, (Kış 2016), s. 127.

16 A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Haricte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 377.

17 David Motadel, *İslam ve Naziler*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 98.

18 Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik (ADAP) Band XIII, 2, 1937-1941, s. 467-470, [26.09.1941-361] Alman diplomatik resmî görevlileri ile Türk yetkililerin Rusya Türklerinin durumu ve Turanizm gibi konularda yaptıkları görüşmeler için bk. ADAP Band XIII, 1;2. 1937-1941.; Band II, III, 1;16. 1941-1945.; *Ministry of Foreign Affairs of the U.S.S.R. Archives Divison: German Foreign Office Documents*, Foreign Languages Publishing House, Moscow 1948.

19 Günay Göksu Özdoğan, "Turan"dan "Bozkurt"a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946), s. 126.

20 Nesiman Yakublu, *Ebdürrehman Fetelibeyli-Düdünginski*, Abşeron Neşr, Bakü 2009, s. 57. Kırım Tatarları ile İdil-Ural komisyonu ilgilenmiştir. Bk. Müstecip Ülküsal, *Kırım Yolunda Bir Ömür-Hatıralar*, Ankara 1999, s. 295.

21 İnci Yelda Dumlupınar, *Rusya Türklerinin Almanya'daki Siyasi ve Basın-Yayın Faaliyetleri (1950-1985)*, s. 137-141.

yanı sıra, tarih ve edebiyat eserleri de yayımlanmıştır.²² Almanya adına savaşın seyrinin 1944 yılında olumsuz ilerlemesine yönelik alınan kararlardan biri de esir alınan Rusya Türklerinden oluşturulan lejyonların daha radikal hal alması olmuştur. Nazi Almanyası'nın polis teşkilatını simgeleyen SS adından esinlenilerek özel ve nitelikli askerlerden oluşacak olan Waffen-SS adlı bir oluşum ortaya çıkarılmıştır.²³ SS Teşkilatı Dış İstihbarat Biriminden alınan muhtıra neticesinde gerçekleşen projeye Rusya Türklerinin de dahil edilmesi fikrinin sahibi olan Nazi Generali Gottlob Christian Berger, "Doğu Türkleri Sovyetler Birliği'ndeki Slav asıllı olmayan en güçlü azınlıklardır. Onlar, eskiden beri kavmî, kültürel, lisanî ve dinî sebeplerden dolayı Rus ve Bolşevik devlet fikriyle mücadele etmişlerdir" demiştir.²⁴ Neticede ortaya çıkan Doğu Türk Gücü, cephede silah gücü olarak kullanmak amacıyla oluşturulsa da siyasî propaganda amacıyla kullanılmıştır.²⁵ 1944 yılının sonuna gelindiğinde ise Almanya'nın sadece birkaç ay süreceğini düşündüğü Doğu Cephesi'nde çok fazla kayıp verilmiş ve savaşın kaybedileceği gerçeği net bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Sovyetler Birliği tarafından başlatılan Berlin Taarruzu neticesinde 2 Mayıs 1945'te Almanya teslim olmaya zorlanmıştır. 5 Mayıs 1945'te ise Amerikan kuvvetleri Almanya'ya girmiştir. Almanya, 7 Mayıs 1945'te Batılı müttefiklere, 9 Mayıs 1945'te ise Sovyetler Birliği'ne teslim olmuştur.

Savaşın sonunda esir kamplarında, lejyonlarda ya da millî komitelerin idari birimlerinde bulunan Rusya Türkleri, Sovyet askerlerinden kaçmak için saklanmayı tercih etmiş ya da mevcut şartlar altında alınabilecek en isabetli karar ile Batılı kuvvetlere teslim olmuştur. İtalya, Fransa, Almanya gibi ülkelerde bulunan esirlerin birçoğu ise sorgusuz olarak Sovyetler Birliği'ne teslim edilmiş, hain olarak suçlanıp öldürülmüştür.²⁶ Amerika'nın Almanya'daki işgal bölgesinde yaşamına göçmen olarak devam eden Rusya Türklerinin varlığı ve sahip olduğu Sovyet tecrübesi 1947 yılından itibaren Amerika'nın Soğuk Savaş propagandasını şekillendiren etkenlerden olmuştur. Bu doğrultuda Rusya Türkleri, 1950 yılından itibaren Münih'te faaliyete geçen Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü ve 1951 yılında kurulan Radio Liberty adlı kurum içerisinde ana vatanlarının esaretten kurtarılması adına hareket etmiştir.

Münih'te ortaya çıkan Soğuk Savaş propaganda kuruluşlarının ardında Amerikan Komitesi olarak bilinen The American Committee for Liberation from Bolchevism (AmComLib) bulunmaktadır. 13 Eylül 1949 tarihinde Amerika Dışişleri Bakanlığı müsteşarı olan George Kennan, CIA kurucularından ve Office of Policy Coordination'ın (OPC) direktör yardımcılığı görevini üstlenen Frank Wisner'a göçmenlerin refahını ön planda tutan ancak Amerika'nın

22 Türkistanlılar için *Milli Türkistan* dergisi çıkarılmıştır. *Milli Türkistan* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nurgül Uzunel, *Avrupa Muhaceretindeki Türkistan Basını: Milli Türkistan Dergisi (1942-1975)*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2016. İdil-Ural Türkleri için de *İdil-Ural* adında bir yayın çıkarılmıştır. Bk. David Motadel, *İslam ve Naziler*, s. 512-534.

23 David Motadel, *İslam ve Naziler*, s. 414.

24 Patrik von zur Mühlen, *Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg*. Droste Verlag GmbH, Düsseldorf 1971, s. 166.

25 Olaf Caroe, *Sömürülen Topraklar*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1972, s. 345.

26 Joachim Hoffmann, *Die Geschichte der Wlassow-Armee*, Verlag Rombach, Freiburg 1984, s. 130, 298.

devlet politikasına tabi olacak merkezî bir kurumun ortaya çıkarılmasını talep eden bir yazı yazmıştır.²⁷ 1950 yazında da OPC tarafından Rusya göçmenleri adına hareket edecek, mültecilere yönelik politika geliştirecek Amerikan Komitesi'nin orijinal konsepti oluşturulmuştur. Komite, Bolşevizm karşıtı Rus ve Rus olmayan milletlere mensup isimlere ulaşılması ve Münih'teki merkezin kurulması ile faaliyete başlamıştır. Komitenin amacı Rusya'daki esir milletlere siyasi mülteciler aracılığı ile ulaşmak ve yeni göç dalgalarını yönetmek olmuştur. Komite, Sovyetlerin Rus ve Rus olmayan milletlerine mensup göçmenleri bir araya toplama ve birlikte hareket edebilme konusunda ikna etmiştir. Bununla beraber Sovyetler Birliği'ne yönelik radyo programlarının yapılması, gazete çıkarılması, politik bir merkezin oluşturulması ve Almanya'da bir araştırma enstitüsünün kurulması da planlanmıştır.²⁸ Sözü geçen planların somut neticesi olarak ortaya çıkan kurumlardan ikisini Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü ve Radio Liberty oluşturmuştur.

1. Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü ve Rusya Türkleri

Münih'te faaliyete geçen propaganda kuruluşları arasında akademik yönüyle öne çıkan merkez, Sovyetler Birliği Tarih ve Kültürünü Araştırma Enstitüsü adıyla 8 Temmuz 1950 yılında kurulmuş daha sonra adı Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü olarak değiştirilmiştir.²⁹ Enstitünün kuruluş aşamasında AmComLib, Sovyet göçmenlerine Harvard Mülteci Mülakat Projesi aracılığı ile ulaşmıştır.³⁰ Bu projede yer alan görüşmelere ise enstitünün başlangıçtaki ilkel hali olan Münih Kütüphanesi ev sahipliği yapmış, kütüphanenin sahibi olan Boris Yakovlev daha sonra enstitünün müdürü olmuştur.³¹ Enstitünün merkezi Münih olmasına rağmen kurum, Amerikalı, İngiliz ve Sovyetler Birliği'nden göçen bilim adamlarının merkezi haline gelmiştir. Bilim insanları enstitüyü akademik konferanslar, yayınlar ve yaz okullarıyla geliştirmiştir. 1972'ye kadar faaliyetlerini sürdürecektir olan enstitünün başkan yardımcısı aynı zamanda kurucularından biri olan Kuzey Kafkasyalı Abdurrahman Avtorhanov'dur.³² İdarî organizasyon içerisinde bulunan ilim heyetinde ise daha önce savaş sırasında da faaliyetleri olan Amanberdi Murat, Garip Sultan, Mirza Bala, Ramazan Karça, Edige Kırımal, Mehmet Emircan, Temirbek Devletşin gibi Rusya Türklerinden isimler yer almıştır.³³ Enstitünün Münih'teki ilmi

27 CIA, FOIA Collection, C01441001., 13.09.1949.

28 CIA, FOIA Collection, C01441005., 29.08.1951.

29 T. Charles O'Connell, *The Munich Institute for the Study of the USSR – Origin and Social Composition*, The Carl Beck Papers Center for Russian and East European Studies, Pennsylvania 1990, s. 4. Sibel Demirci eserinin bir bölümünde Amerika'nın Rusya Türkleri meselesine dahil oluşunu tartışırken enstitüden, onun kuruluşu ardındaki dinamiklerden söz etmektedir. Ancak burada sunduğu bilgilerin kaynağı konusunda yeterince seçici olmaması bazı hatalara sebep olmuştur. Bk. Sibel Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri*, Post Yayın, İstanbul 2020, s. 92-119.

30 Harvard Library, "The Harvard Project on the Soviet Social System Online" <https://library.harvard.edu/collections/hpsss/index.html> [Erişim Tarihi: 14.10.2024].

31 T. Charles O'Connell, *The Munich Institute for the Study of the USSR – Origin and Social Composition*, s. 5.

32 Ertuğrul Meşe, *Komünizmle Mücadele Dernekleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 63; Türkkaya Ataöv, "Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsünün Onuncu Yıldönümü", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, XV/4, (1960), s. 266.

33 "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün 10 Yılı", *Dergi*, VI/22, (1960), s. 87. Ayrıca idarî bölüm içerisinde

toplantılarına ise Türkiye’den Zeki Velidî Togan, Tahir Çağatay, Akdes Nimet Kurat, Ahmet Temir, Mecit Sakmar, Abdülvahap Yurtsever ve Müstecip Ülküsal başta olmak üzere Türk kökenli aydınlar katılmıştır.³⁴ Enstitü ilk konferansını Ocak 1951’de gerçekleştirmiştir.³⁵ Bu tarihten itibaren yirmiye yakın konferans, yaklaşık on uluslararası sempozyum ve çeşitli seminer düzenlenmiştir. 1965 yılından itibaren toplantı faaliyetlerinde azalma görülen enstitünün son ilmî konferansı 2-4 Haziran 1969 tarihinde gerçekleşmiştir.³⁶

Enstitü, 1950-1971 yılları arasında çok sayıda dergi yayınlamıştır.³⁷ Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü’nün ilk süreli yayını olan ve Mart 1954 yılında ilk sayısı yayınlanan *Bulletin*, aylık bir bülten niteliğinde İngilizce olarak yayınlanmıştır. *Bulletin* genel olarak Sovyetler Birliği’nin iç ve dış politikası, ekonomisi, toplumsal olayları ve günlük yaşamından haber niteliğinde bilgiler sunmuştur. Sosyal ve endüstriyel konular üzerine yazan Türk kökenli Temirbek Devletşin hukuk mezunu olduğu için daha çok Sovyet medenî hukuku, mülkiyet sahipliği ve sorunları, Sovyet sanayi kuruluşlarının hukuki durumu üzerinde durmuştur. Bayram Rıza, Sovyet müziği ve sorunları, Sovyetler’de müzik eğitimi gibi daha çok sanatsal yazılar yazmış, siyasi konular üzerinde ise Süleyman Tekiner’in durduğu gözlenmiştir. Kuzey Kafkasyalı Abdurrahman Avtorhanov’un ise onlara göre daha çok sayıda yazısının olmasının sebebi ise enstitüde üstlendiği temel ve resmî görevler ile ilgilidir. Devletşin’in *Bulletin*’deki bazı yazıları enstitünün diğer yayınları olan *Studies on the Soviet Union* ve *Sowjetstudien*’de de yayımlanmıştır.

Arabic Review ise 1958 yılında yayın hayatına başlamıştır. 1971 yılına kadar ve altı ayda bir Arapça olarak yayımlanan derginin çıkış amacı İslam dünyasına komünizm gerçeğini anlatmaktır. Dergide yazıları bulunan Kuzey Kafkasyalı Alihan Kantemir genel olarak İslam ve komünizm arasındaki uyumsuzluktan ve SSCB’de din karşıtı propagandanın örneklerinden söz etmektedir. Garip Sultan ise Sovyet propagandasının Arap ve İslam dünyasındaki yaklaşımına yoğunlaşmış, Sovyetler Birliği’nin Yakın ve Orta Doğu’da kendine yer edinme çabalarına dikkat çekmiştir. Zeki Velidî Togan, Sovyet koloni yöntemleri ve Türkistan’daki yapay bölünme ve ulusallaşma süreci üzerinde durmuş, Mirza Bala ise Azerbaycan’daki Sovyetleştirme faaliyetleri, sosyal, siyasi ve kültürel hayatta yaşanan tasfiyeler konusunda katkı sunmuştur.³⁸ Sözü geçen isimler dışında dergi Türk kökenli başka bir yazara yayın kadrosunda yer vermemiştir. Derginin ilk sayılarında Arap dünyası tarafından tanınan isimlere yer verilmiş, daha sonra ise Türk olarak sadece Mirza Bala’nın yazısı bulunmuş ve ilerleyen sayılarda ise daha çok Batılı araştırmacılara

AmComLib’i temsilen Amerikalı bir danışman da yer almıştır. Bk. “The Institute’s Fifth Anniversary”, *Bulletin*, II/7, (1955), s. 59.

34 “Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün VIII. İlmî Konferansı”, *Dergi*, II/6, (1956), s. 105.

35 “The Sixth Conference of the Institute for the Study of the USSR”, *Caucasian Review*, S. 1, (1955), s. 172.

36 “Enstitü Haberleri”, *Dergi*, V/57, (1969), s. 79-80.

37 *Bulletin – Byulleten, Russian Review-Vestnik, Ukranian Review, Studies on the Soviet Union, Dergi, The East Turkic Review, Caucasian Review, Belorussian Review, Sowjetstudien, Arabic Review-Majallah, Problèmes Sovietiques, Estudios sobre la Union Sovietica* ile *Analisis de Actualidades* ve *Sovieticas Reviews of Soviet Medical Sciences*.

38 “Publication of the Institute for the Study of the USSR”, *Bulletin*, V/7, (1958), s. 43.

ağırlık verilmiştir. Ancak bu durum okuyucular tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu sebeple derginin 1960 yılında yayımlanan sayısında yalnız bir yazı dışında İslam dininin durumunu anlatan tüm yazılar enstitünün ilgili ülkelerinin yerlisi olan Müslümanlar tarafından yazılmıştır.³⁹

Studies on the Soviet Union enstitü yayınları arasında düzenli olarak çıkarılan dergilerden biri olmuştur. 1957-1971 yılları arasında üç ayda bir yayımlanan derginin yazarları arasında Baymirza Hayit, Temirbek Devletşin, Bayram Rıza, Abdurrahman Avtorhanov, Ramazan Karça, Veli Zünnun gibi diğer dergilerde de yazıları bulunan araştırmacılar yer almaktadır. 1970’li yılların başında *Studies on the Soviet Union*’un içeriği daha çok Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün gerçekleştirdiği sempozyum ve konferanslardan oluşmaya başlamıştır.⁴⁰ Derginin son yıllarında yazar kadrosunda da azalma yaşanmıştır. *Dergi*’nin editörlüğünü ve yazarlığını yapan Edige Kırmal’ın, *Dergi*’de yazdığı yazılar *Studies on the Soviet Union*’da da paylaşılmıştır.⁴¹ Derginin 1970 yılına ait iki sayısı Kuzey Kafkasyalı Abdurrahman Avtorhanov’un *Lenin and the Bolshevik Rise to Power* adlı eserine ayrılmış, bu eser bir dizi halinde yayımlanmıştır.⁴²

Enstitünün, Sovyetler’in Türk bölgelerini doğrudan hedef alan üç yayını ise *Dergi*, *Caucasian Review* ve *The East Turkic Review* adlı dergilerdir. Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü yayınları arasında Türkçe yayımlanan ve dolayısıyla Türkiye’de en çok tanınan mecmua *Dergi* olmuştur.⁴³ *Dergi*, Ocak 1955 tarihinde Münih’te, Kırım Türklerinden Mustafa Edige Kırmal idaresinde çıkarılmış, yazı işleriyle ise Azerbaycan Türkü Mehmet Emircan ilgilenmiştir. Üç ayda bir yayımlanan derginin yayın hayatına başlaması Türk basınına da yansımış, *Akis* mecmuası *Dergi*’nin ilk sayısını okuyuculara duyuran bir yazı paylaşmıştır.⁴⁴ Bu ilginin temelinde Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü’nün 1952 yılı itibariyle birçok dilde yayın yapmasına rağmen ilk defa Türkçe bir dergi yayımlaması bulunmaktadır. Muhtemelen Amerika’nın finansal desteğinden dolayı *Dergi*’ye kısmen mesafeli bir yaklaşım sergilense de *Akis*’te yayınlanan yazıda bu yayının tarafsız bir şekilde Sovyetler Birliği’nin gerçek durumu, Sovyet hakimiyetinde yaşayan memleket ve milletlerin hayatı ve özellikle Sovyetlerin esiri durumundaki doğu milletlerinin sorunları hakkında ilmi araştırmalara yer vermesi takdir edilmiştir. Ayrıca yazıda *Dergi*’nin ilk sayısının yazar kadrosuna da yer verilmiştir.⁴⁵ Edige

39 “Publication of the Institute for the Study of the USSR”, *Bulletin*, VII/12, (1960), s. 48.

40 “Preface”, *Studies on the Soviet Union*, New Series VIII/3, (1969), s. 1.

41 Edige Kırmal, “The Crimean Tatars”, *Studies on the Soviet Union*, New Series X/1, (1970), s. 70-97.

42 Abdurakhman Avtorkhanov, “Lenin and the Bolshevik Rise to Power Part I”, *Studies on the Soviet Union*, New Series X/2, (1970), s. 1-81. Abdurakhman Avtorkhanov, “Lenin and the Bolshevik Rise to Power Part II”, *Studies on the Soviet Union*, New Series X/3, (1970), s. 1-87.

43 *Dergi*’yi inceleme amacıyla hazırlanan güncel bir araştırmada derginin yayın hayatını sonlandırdığı tarih konusunda yanlışlığa düşülmüş, ekonomi, ulaşım, kültür gibi başlıklar altına alınamayan yazılara yer verilmemiştir. Bk. Berker Gönülalan, “*Dergi*” *Dergisine Göre Sovyet Hakimiyetindeki Türkler (1955-1972)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2019. Enstitünün kuruluşu ve *Dergi*’nin yayın hayatına başlaması hususunda klasik bilgiler sunan makalede ise derginin tüm sayılarının içeriği bir liste halinde sunulmuştur. Bk. Sibel Demirci, “Münih’te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek *Dergi* ve Kafkasya Dergisi”, *TAD*, XLI/71, (2022), s. 516-522.

44 “Kitaplar”, *Akis*, (30 Nisan 1955), s. 27.

45 “Kitaplar”, s. 27.

Kırimal ve Mehmet Emircan'ın 1962 yılında Türkiye'de bulundukları süre içerisinde ilmî, sosyal, siyasi ve basın çevreleriyle yaptıkları görüşmelerden derginin Türkiye'de yakından takip edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁶ Bu seyahatin ardından Türk basınında çok sayıda yazı, röportaj ve haber yayımlanmıştır. Anadolu Ajansı'nın basın bülteninde ve Ankara Radyosu'nda da derginin bahsi geçmiştir. Bu tanınmışlık ile Münih'teki *Dergi* idaresinde Türkiye'den gelen pek çok konuk ve basın mensubu ağırlanmıştır.⁴⁷ *Dergi*'yi Türkiye'de takip etmiş isimler arasında Türkçü Nihal Atsız da bulunmaktadır. Atsız'ın, derginin yazarları arasında bulunan Azerbaycan Türkü Süleyman Tekiner'e gönderdiği 15 Mart 1963 tarihli mektupta şu sözler yer almaktadır: "Sizi şunun için rahatsız ediyorum: Şimdiye kadar muntazaman gelen *Dergi*'nin 30'uncu sayısı gelmedi. Bu sayıyı Ziyaeddin Babakurban'dan aldım. Bundan sonraki sayıların gönderilmesine himmetinizi rica ederim."⁴⁸

Dergi'nin yazarları arasında en aktif olan isimlerin başında Kırım Türkleri adına Edige Kırimal göze çarpmaktadır. Kırimal'ın yazılarından bazıları Türkistan ile ilgiliyken geri kalan tüm yazıları Kırım ve tarihi üzerinedir.⁴⁹ Kırimal aynı zamanda derginin yeni neşriyatları inceleyen bölümünde de birçok inceleme yazısı yazmıştır. Abdurrahman Avtorhanov da yazılarıyla öne çıkan isimler arasında olmuştur. Avtorhanov çok sayıdaki makalesi ile Komünist Parti'nin programları ve etkilerinden söz etmiş, milliyetçi yaklaşıma sahip olan Mirza Bala Azerbaycan'da Sovyet sömürgeciliği üzerinde durmuştur.⁵⁰ Süleyman Tekiner Sovyet politikalarının Azerbaycan'a yönelik eğitim, kültür, tarih ve tarih yazıcılığı hususundaki etkilerini kaleme almıştır.⁵¹ Derginin diğer yazarları arasında ise İdil-Ural Türklerinden Temirbek Devletşin ve Kuzey Kafkasyalı Ramazan Karça çok sayıdaki makalesi ile dikkat çekmektedir. Devletşin, Türkistan ve Tataristan'daki Sovyet politikalarından söz etmiş, Karça ise Kuzey Kafkasya'da yaşanan tehcir ve eğitim konuları üzerinde durmuştur. *Dergi*'de ayrıca Baymirza Hayit, Süleyman Kabış, Zeki Velidî Togan, A. Akku, Barasbi Baytugan, A. Caferoğlu, Y. Kaval, Hamit Zübeyr Koşar, Akdes Nimet Kurat, A. Kut, Y. Miroğlu, Abdülvahap Oktay, İbrahim Otar, B. Musabay müstear adıyla Enver Galim, A. Ömerhan, Kemal Ortaylı, Bayram Rıza, Murat Taçmurat, Abdullah Battal Taymas, Ahmet Temir, Garip Sultan, A. Uluktuk, M. H. Türkekul ve Veli Zünnun'un yazıları yer almaktadır. Genel olarak kadrosundaki Batılı yazarlar da düşünüldüğünde *Dergi*'de Rusya Türklerinin daha aktif olduğu görülmektedir. Konu seçimi olarak da daha çok Sovyet rejiminin, hakimiyeti altındaki Türkler üzerindeki etkilerine dikkat çeken başlıklara yer verilmiştir. Üstelik bunu çoğunlukla bilimsel bir dille yapmış oldukları belirtilmelidir.

46 "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün XV. İlmî Konferansı ve Umumî Toplantısı", *Dergi*, IX/33, (1963), s. 70.

47 "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün XV. İlmî Konferansı ve Umumî Toplantısı", s. 70.

48 Ömer Özcan, "Atsız'ın İki Mektubu", *Türk Yurdu*, CIII/318, (Şubat 2014), s. 66.

49 Edige Kırimal, "Sovyet Türkistanı'nda Milliyetçilik", *Dergi*, XI/41, (1965), s. 3-21.; "Türkmenistan'da Milliyetçilik", *Dergi*, XI/42, (1965), s. 13-32.; "Türkistan Tarihi", *Dergi*, XIV/53, (1968), s. 3-22.

50 İnci Yelda Dumlupınar, *Rusya Türklerinin Almanya'daki Siyasi ve Basın-Yayın Faaliyetleri (1950-1985)*, s. 659-660.

51 *Agt.*, s. 671-673. Sovyetler'deki güncel gelişmeler diplomatik kanallar ve *Samizdat* yayınları aracılığıyla elde edilmiştir. Bk. Gene Sosin, "Goals of Radio Liberty", *Cold War Broadcasting – Impact on the Soviet Union and Eastern Europe (A Collection of Studies and Documents)*, ed. A. Ross Johnson, R. Eugene Parta, Central European University Press, Budapest and New York 2010, s. 22.

Dergi hem yazar ve idarî kadrosu ile hem de Türkçe yayımlanmış olması bakımından enstitünün diğer yayınlarından ayrılmaktadır. Bu dil özelliği aynı zamanda Türkiye’de bulunan Türk dünyası ilgililerinin Sovyetler Birliği’nde, esaret altında bulunan soydaşları hakkında fikir sahibi olmalarını, Sovyetler’in merkezi yapılanmasını tanımlarını, Sovyetler’in iç ve dış politikasına dair fikir sahibi olmalarını da sağlamıştır. Bu yönüyle derginin Sovyetler Birliği üzerine olan araştırmalara katkısı açıkça görülmektedir. Derginin yazar kadrosunun ele aldığı konular ve konuların ifade ediliş biçimi Türk kökenli araştırmacıların ideolojik Sovyet tarih yazımına eleştirel bir yaklaşım sergilemeyi amaçladığını da göstermektedir. Zira *Dergi*’nin çoğunlukla esas aldığı konulardan biri tarih hususunda yapılan tahrifatın nedenleri ve sonuçlarına yöneliktir. Bu konuların başında Rus hakimiyetinin ilhak mı yoksa iltihak mı olduğu hususu gelmektedir.⁵² Kolonizasyon ile sömürge arasındaki fark, Rus eğitiminin okuryazar oranına etkisi aynı zamanda eğitim sisteminin Ruslaştırma aracı olması, dil, edebiyat ve yazın hayatının değişimi ile Türkistan’daki iktisadi hayatın durumu yine üzerinde durulan ve eleştirilen konular arasında olmuştur. *Dergi*’nin dikkat çekici yönlerinden biri de Sovyetler Birliği’nde gerçekleşen hemen her olaya mecmuanın haberler için ayrılan bölümünde yer vermiş olmasıdır. Bu yönü ile mecmua Sovyetler Birliği’nde gerçekleşen tüm olayları bilme ve okuyucuya da aktarma hedefi ile hareket etmiştir. 1971 yılında yayın hayatına son verilen mecmua sözü geçen özellikleriyle enstitü yayınları arasında Türkiye’de en çok tanınan dergi olmuştur.⁵³

Caucasian Review ise 1955-1960 yılları arasında yayınlanmıştır. Dergi, Sovyetler Birliği’ni bölgesel olarak ele alan, Kafkasya’yı bir bütün olarak inceleyen tek yayın olmuştur. Kafkasya’nın tümü ile ilgili yayın yapan derginin bu sebeple dört farklı editörü olmuştur. Kuzey Kafkasya editörü Barasbi Baytugan; Gürcistan editörü D. Djaparidze; Azerbaycan editörü Ceyhun Hacıbeyli; Ermenistan editörü S. Torossian ve derginin teknik editörü ise Ramazan Traho’dur. Bu bölünme derginin makalelerinin de ülkeler bazında ana başlıklara ayrılmasına sebep olurken aynı zamanda Kafkas halklarının eşit şekilde temsil edilmesini de sağlamıştır. Derginin yazarları arasında bulunan Ceyhun Hacıbeyli Azerbaycan’da İslam karşıtı politikalar ve din adamları ile aydınların durumu üzerinde durmuştur. Ramazan Karça Kuzey Kafkasyalıların tasfiyesi ve genel olarak eğitim konularında yazmıştır. Aktif bir yazar olan Çerkes kökenli Ramazan Traho ise Kuzey Kafkasya edebiyatı ve Batı Avrupa’da Kuzey Kafkasya ile ilgili yapılan araştırmalardan söz etmiştir.⁵⁴ Dergide Süleyman Tekiner, Mirza Bala, Abdurrahman Avtorhanov ve Aziz Feyzullin’in de yazıları bulunmaktadır. Derginin çıkış amacı Batılı okuyuculara Kafkasya’nın tarihsel gelişim ve çağdaş politik, ekonomik ve sosyal yapısı hakkında bilgi vermek olarak ifade edilmektedir.⁵⁵ Dergi, kadrosunda birçok Kafkasyalı, Azerbaycan Türkü, Gürcü ve Ermeni araştırmacıya yer vererek bir birlik görünümü arz etmektedir. Her millete kendini eşit şekilde ifade etme hakkı verilmesi bu dergiyi diğer yayınlardan ayırmaktadır. Ancak bu birlik görünümü Kafkasya’nın

52 Mirza Bala, “Komünistlerin Tarih Telakkisi ve Sovyet Esiri Türklerin Mukadderatı”, *Dergi*, II/5, (1956), s. 3-12.; Süleyman Tekiner, “İşte, Azerbaycan Tarihi ve Kültürü Böyle Tahrif Ediliyor”, *Dergi*, II/6, (1956), s. 60-74.

53 Türkkaya Ataöv, “Sovyetler Birliği’ni Öğrenme Enstitüsünün Onuncu Yıldönümü”, s. 267.

54 R. T., “The Study of the Caucasus in Western Europe”, *Caucasian Review*, S. 2, (1956), s. 135.

55 “Foreword”, *Caucasian Review*, S. 1, (1955), s. 3.

temel problemlerine, sınır çatışmalarına değinilmemesine yol açmıştır. Aynı zamanda dergide Sovyet hakimiyetinin din karşıtı politikalarına ve tarih yazımı üzerindeki etkisine yeterince yer verilmediği de görülmüştür. Bu haliyle *Caucasian Review* İngilizce yayımlanmış olması ve Batı Avrupa'daki Kafkasya çalışmalarına dikkat çekmesinden dolayı Kafkasya'nın bir bütün olarak çoğunlukla Batılı okuyucuya tanıtılması görevini yerine getirmiştir.

1958-1960 yılları arasında İngilizce olarak çıkarılan *The East Turkic Review* adlı aylık yayının editörü Temirbek Devletşin olup dergide sadece Türkistan'ın kuzey bölgeleri ile ilgili tarih, edebiyat, sanat, kültür, demografi, iktisat, eğitim gibi konulara ağırlık verilmiş ve genel olarak makalelerin içeriği de bu yönde olmuştur. *The East Turkic Review* dergisine göre Doğu Türk halkları ve bulundukları bölge izole olmuş konumları ve dil, kültür, din özellikleri ile bugün sahip oldukları öneme karşın oldukça az tanınmaktadır. Bu sebeple dergi bölgede bulunan Türkleri tanıtmayı amaçlamıştır. *The East Turkic Review, Dergi*'den sonra Türk kökenli yazarların çoğunlukta olduğu ikinci yayındır. Kuzey Türklüğü ile ilgili önemli bir kaynak niteliği taşıyan derginin bilimsel birçok makaleye yer verdiği görülmektedir. Dergi, salt propaganda amacı taşımamakla beraber Sovyet gerçekliğini objektif olarak aktarma prensibine de sahiptir. Enstitünün Türk dünyası ile yakından ilgilenen diğer yayını *Dergi* ile kıyaslandığında *The East Turkic Review*'ın İdil-Ural halklarına yoğunlaştığı, bölgenin Sovyet dönemindeki tarih yazımına dair eleştiri, kolonizasyon faaliyetleri, din karşıtı politikalar gibi başlıkları esas aldığı görülmektedir. Ayrıca daha Batılı tarzda, Amerikan ekolü çizgisinde olduğunu da eklemek gerekmektedir. Yazarları arasında ise Temirbek Devletşin, Amanberdi Murat, Ayaz Hakimoglu dışında H. Kazanlı, B. Musabay, Ahmetcan Ömerhan, Ali Rahim, Garip Sultan, Murat Taçmurat ve Veli Zünnun bulunmaktadır. Dergide Türk kökenli yazarlar tarafından Sovyet rejimi altındaki Başkurdistan ve Tataristan'ın ekonomi, eğitim, kültür ve edebiyatı incelenmiş, Türkistan'da komünizm karşısında İslamiyet'in ve Müslümanların durumu, din karşıtı propagandalar, Sovyet hakimiyetinin tarihi ve etkisi üzerinde de durulmuştur. Eğitim hususunda Sovyet etkisi objektif olarak tartışılmış, olumlu yönlerinden de söz edilmiştir. Ayrıca Tataristan üzerine yapılan çalışmaların bibliyografyası da verilmiştir.⁵⁶ Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün süreli yayınlarında Rusya Türkleri aktif olarak yer almış, enstitünün Batılı yazarlarına kıyasla makalelerinde propagandadan ziyade çoğunlukla Sovyetler tarafından kendi tarihlerine yönelik öne sürülen yanlışları düzeltme ve ilmi katkı sağlama hedefini ön plana almışlardır.

Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, Amerika'nın Münih'te oluşturduğu diğer kurumlara göre Rusya Türkleri için farklı bir konuma sahip olmuştur. Rusya Türklerine mensup göçmenler enstitünün idari yapılanması içerisinde bulunarak esir vatanları adına faaliyet göstermek konusunda oldukça istekli davranmışlardır.⁵⁷ Bu sebeple enstitünün kapatıldığı 1972 yılına kadar Rusya Türkleri enstitünün en faal göçmen grubunu oluşturmuştur. Doğal bir netice olarak kurumun kapatılma haberi Türkistan, Azerbaycan, Kırım ve İdil-Ural Türkleri tarafından

56 Ali Rahim, "A Bibliography of Tatar Studies", *The East Turkic Review*, S. 1, (1958), s. 101-112.

57 Ömer Özcan, "Muhacereteki İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya Önderlerinin Mücadelelerinden Bir Kesit", *Toplumsal Tarih*, VII/42, (1997), s. 55.

üzüntü ile karşılanmıştır. Ancak söz konusu yıllarda enstitünün kapatılma gerekçesi tam olarak anlaşılmamış, Sovyetler Birliği ile Amerika ilişkilerindeki detant sürecinin etkisine işaret edilmiştir.⁵⁸ Aslında enstitünün kapatılmasının ardındaki sebep bu tarihte faaliyette olup makalede de ele alınacak bir konu olan Radio Liberty'nin yayın hayatına devam edebilmesi için Amerikalı yetkililerin aldığı kararda saklıdır. Amerikan istihbarat servisinin sağladığı bütçenin Amerika'daki yayın kuruluşlarında açıkça eleştirilmesi üzerine alınan karar neticesinde misyonunu tamamladığı düşünülen enstitünün yayın hayatına son verilirken, Radio Liberty'nin propaganda adına fazlasıyla etkili olduğuna kanaat getirilerek bu tarihten itibaren yeni bir bütçe oluşturulmuş ve enstitü yerine radyonun faaliyet sürdürmesi sağlanmıştır.⁵⁹

Radio Liberty'nin kuruluşundan söz etmeden önce Amerika'nın bu radyoyu neden tercih ettiği hususu üzerinde durmak gerekmektedir. Başlangıçta Amerika, Sovyetler Birliği'ne yönelik propaganda faaliyetlerini 1942 yılında yayına başlayan Voice of America (VOA) adlı radyo kuruluşuyla gerçekleştirmiştir. New York merkezli radyo, 1950'li yıllardan itibaren programlarını Sovyetler Birliği'ne ulaştırma çabası göstermiştir. Bunun için 1951 yılında Azerbaycan, İdil-Ural ve Türkistan'a yönelik direkt yayın yapma kararı almıştır.⁶⁰ Ancak mühim bir eksiklik olarak VOA'nın BBC kadar mükemmel bir İngilizce ile Amerikalı editörlerce hazırlanmış yayın metinlerinin Sovyetler Birliği'nin esir milletlerine tesir hususunda etkisiz kaldığı anlaşılmıştır.⁶¹ Bu sebeple OPC tarafından Radio Free Europe ve Radio Liberty'nin kurulması gündeme getirilmiştir.⁶² Amacı sürgünlerin sesi olmak olan Radio Free Europe (RFE), 1949 yılında New York'ta kurulmuştur. RFE'nin hazırlık aşaması ve yayınlarının kalitesi üzerine çalışmaların sürdüğü bu yıllarda VOA'nın yerel servisleri programlarına devam etmiştir. RFE'nin öncelikli hedefi beş Doğu Avrupa ülkesi; Bulgaristan, Romanya, Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya olmuştur.⁶³ Bu ülkelerdeki Sovyet baskısı üzerinde kısa zamanda etkili olan radyonun eksikliği ise Sovyetler Birliği'ne doğrudan yayın yapmıyor olmasıdır. Bu durum Radio Liberty'nin kuruluşunu zorunlu hale getirirken Rusya Türklerine anavatanlarına seslenme şansını da beraberinde sunmuştur.

58 “Sovyetler Birliği’ni Öğrenme Enstitüsü Kapatılıyor ve Bütün Neşriyatını Durdurdu”, *Emel*, S. 69, (Mart-Nisan 1972), s. 48.

59 CIA, General Records, RDP80-01601r001.000.090001-4.; *Foreign Relations of the United States 1969-1976*, C 29, ed. Edward C. Keefer, United States Government Printing Office, Washington 2007, s. 28-61.

60 Mirza Bala, “Amerika’nın Sesi ve Esir Türkler”, *Komünizme Karşı Mücadele*, II/25, (1 Aralık 1951), s. 3.; *Meinungen Über Die Publikationen und Tätigkeiten von Dr. Baymirza Hayit (West Europa, USA und Orient)*, BAND I, yay. haz. Ayfer Kaynar, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1994, s. 238-239, 270-271.

61 A. Ross Johnson, “To Monitor and be Monitored Radio Free Europe and Radio Liberty during the Cold War”, *History and Public Program*, Wilson Center Occasional Paper, (June 2017), s. 2.

62 Wilson Center Digital Archive, “Radio Liberty Objectives Outlined” <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/radio-liberty-objectives-outlined> [Erişim Tarihi: 16.10.2024].

63 Dosan Baymolda, *Şındık Jarışısı*, Nur Print 75, Almatı 2011, s. 8.

2. Radio Liberty ve Rusya Türkleri

Radio Liberty (RL), resmî olarak 8 Şubat 1951’de New York’tan yayına başlamıştır. Amerikan başkanları Herbert Hoover, Harry Truman ve Dwight Eisenhower tarafından desteklenen RL, bu isimleri radyonun onursal kurucuları olarak açıklamıştır.⁶⁴ 25 Ağustos 1951 tarihli CIA belgesinde RL’nin ortaya çıkış hedefi Amerikalıların Ruslarla değil, “Rusların Ruslarla konuşması” olarak ifade edilmiştir.⁶⁵ Yönetim şeması, idari birimleri, göçmenlerin faaliyet alanı gibi konular ile temel amaç ve prensipleri kesin sınırlarla çizilen radyonun Sovyetler’de bulunan Rus ve Rus olmayan milletlerin rejim karşıtlığını canlı tutması amaçlanmış ancak yayınların hedef ülkelerde devrim amacı gütmesi istenmemiştir. RL’nin yayınlarında bir hükümet adına konuşmak, Amerika’yı resmî bir politikaya bağlamak, herhangi bir sürgün ya da mülteci grubunu açıkça desteklemek ise yasaklanmıştır.⁶⁶ RL’nin yayın prensibi OPC tarafından oluşturulan muhtıra ile bildirilmiş, buna göre “Yayınlar, VOA yayınlarının kopyası olmamalı ve Sovyet hükümetinin bilgi tekeli ortadan kaldırmayı hedeflemelidir” şeklinde belirtilmiştir.⁶⁷ RL’de 1950 yılında kurulan ve Rusça yayın yapan servisten sonra Ermenice, Gürcüce, Tacikçe dışında Türk kökenli diller olan Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Azerbaycan Türkçesinde de yayın yapılmaya başlanmıştır.⁶⁸

RL’yi, VOA’dan farklı kılan özellik programların hazırlanmasında doğrudan Sovyet göçmenlerine yer vermesi olmuştur. Zira 8 Mart 1952 tarihli belgede VOA’nın direktörü Foy Kohler, Rusya göçmenleri olmadan RL’nin, VOA’nın kötü bir taklidi olduğunu düşündüğünü ifade etmiştir.⁶⁹ İdil-Ural bölgesi, Doğu ve Güney Doğu Avrupa, Kafkasya, Türkistan ve Yakın Doğu halklarını aydınlatma ve bilgi verme amacıyla faaliyet gösteren RL, bünyesinde Sovyetler Birliği’nin Rus olmayan çok sayıda mültecisini barındırmıştır. RL’nin bünyesinde bulunan göçmenler hakkında ayrıntılı kaynak bulunmasa da Türk kökenli olanların II. Dünya Savaşı’nda Almanya’nın propaganda yayınlarında yer alan isimlerden seçildikleri görülmektedir. RL’nin en güçlü silahını da Türk kökenli göçmenlerin varlığı oluşturmuştur. Ancak bunun gerçekleşmesi zaman almıştır.

64 Richard H. Cummings, *Cold War Radio – The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950-1989*, Jefferson, McFarland & Company Inc. Publishers, North Carolina and London 2009, s. 28.

65 Wilson Center Digital Archive, “Radio Liberty Objectives Outlined” <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/radio-liberty-objectives-outlined> [Erişim Tarihi: 16.10.2024].

66 Wilson Center Digital Archive, “Radio Liberty Objectives Outlined” <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/radio-liberty-objectives-outlined> [Erişim Tarihi: 16.10.2024].

67 Wilson Center Digital Archive, “Radio Liberty Broadcasting Policy” <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/radio-liberty-broadcasting-policy> [Erişim Tarihi: 11.10.2024].

68 Dosan Baymolda, *Şındık Jarşısı*, s. 11. Soğuk Savaş döneminde RL, Sovyetler Birliği’nde konuşulan on sekiz ulusal dilde yayın gerçekleştirmiştir. Bk. Radio Free Europe/Radio Liberty, “Our History” <https://about.rferl.org/our-history/> [Erişim Tarihi: 05.10.2024].

69 Wilson Center Digital Archive, “Voice of America Views Radio Liberty Broadcasting” <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/voice-america-views-radio-liberty-broadcasting> [Erişim Tarihi: 19.10.2024].; CIA, General Records, RDP69B00369R000.100.120098-5.

AmComLib'in Münih temsilcisi Ishak Don Lewine, 1952 yılı ortalarında Temirbek Devletşin ile bir görüşme gerçekleştirmiş, bu görüşmede Almanya'da bulunan Tatar ve Başkırtların mevcudu ile ilgili bilgi almıştır. 7 Mart 1953 tarihinde ise Lewine yerine görev alan George Kelley, AmComLib'in birinci yılı vesilesiyle göçmen grupların temsilcileri ile buluşarak onlara "Radyo programlarını genişletmeyi planlıyoruz ve bu planı kesinlikle gerçekleştireceğiz. Ancak bazı zorluklar var. En önemlisi radyodan sorumlu olacak birini bulmak. Bu amaçla henüz bir merkez oluşturmadık. Ancak böyle bir merkez faaliyete geçtikten sonra radyoyu [milli servisleri YN.] açabiliriz" demiştir.⁷⁰ RL'de Türk dilli millî servislerin oluşturulma süreci ise 1953 yılından itibaren başlatılmıştır.⁷¹ Böylelikle Sovyetler'deki Türk halklarına kendi dillerinde oluşturulan redaksiyonlar üzerinden yayınları dinleme alternatifi sunulmuştur.

RL'de Türk dünyasına yönelik yayın yapılması amacıyla Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Tatar-Başkırt bir de ikiye bölünmüş Türkistan Redaksiyonu oluşturulmuştur.⁷² Daha sonra Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek ve Tacik redaksiyonları da açılmıştır.⁷³ II. Dünya Savaşı'nda oluşturulan millî komite kadrolarının neredeyse tamamı burada yer almıştır. RL'nin 18 Mart 1953 tarihinde kurulan Türkistan Redaksiyonu'nun ilk yayını, özgürlük kelimesinin karşılığı olarak Azatlık adı ile yapılmış, bununla beraber sonraki yıllarda radyonun adı Türkistan'da ve Türkiye'de Azatlık olarak anılmıştır. Türkistan Redaksiyonu'nun çalışanları arasında Murat Taçmurat, Polat Turfani, Mehmet Mir, Settari Makbulçoban, Mavlikeş Gaybaldin Abdullah Yusufoglu, Hasan Ortaltay, Aman Berdimurat, D. Darniş, A. Aral ve Tölemiş Yakupoğlu gibi isimler yer almıştır. 1971 yılında ise kuzey-güney adlandırılmasından vazgeçilerek Türkistan Redaksiyonu Özbek ve Uygur; Türkmen, Kırgız, Tacik; Kazak ve Karakalpak servislerine bölünmüştür. Ancak Türkistan birliğine zarar vermemek adına Türkistan adı altında hareket edilmeye devam edilmiştir. Redaksiyondaki bu bölümlendirme şekli uzun sürmemiş, 1975 yılında yazı işlerinin ayrılması ile mikro görünüme sahip yerel servisler ortaya çıkmıştır.⁷⁴ Kazak ve Kırgız redaksiyonu birlikte yayın yaparken daha sonra bundan vazgeçilmiş, Özbek, Türkmen, Tacik servislerinin ortaya çıkması ile Türkistan'a ait toplam beş redaksiyon oluşturulmuştur.⁷⁵ Bu redaksiyonların yedi kişilik kadro oluşturarak günde en az bir saatlik yayın yapmasına karar verilmiştir.⁷⁶ Çalışan kadrosunun tanınırlığı ve faaliyet açısından Tatar-Başkırt, Özbek ve Kazak servisleri diğer Türk kökenli servislere göre daha ön plana çıkmıştır.

70 Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, İstanbul Aydın University Publications, İstanbul 2019, s. 299.

71 Hoover Institution Arşivi'nde bulunan Radio Liberty'ye ait yayınların en erken kayıtları 1986 yılından başlamaktadır. Bk. Hoover Institution, "Radio Free Europe/ Radio Liberty Records" <https://www.hoover.org/library-archives/collections/radio-free-europe-radio-liberty-records> [Erişim Tarihi: 14.10.2024].

72 Arch Puddington, *Broadcasting Freedom: The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*, The University Press of Kentucky, 2000, s. 160-161.

73 Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 259. Doğu Türkistan redaksiyonu ise ABD'nin 1979 yılında Çin'i tanıması ile kapanmıştır.

74 Hasan Ortaltay, *Elimay-Lap Otken Omir, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları*, İstanbul 1999, s. 300.

75 Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 363.

76 Hasan Ortaltay, *Elimay-Lap Otken Omir*, s. 300.

Tatar-Başkurt Redaksiyonu'nda başlangıçta altı kişilik bir kontenjan oluşturulmuş, Şihabeddin Nigmeti (A. Yusufoglu), Garip Sultan, Veliyullah Tuhfetullin, Niyaz Maksudof⁷⁷, Ayaz Hekimoğlu, gazeteci Enver Galim (Aydagulov), Misbah Miftahoğlu bu serviste görev almıştır.⁷⁸ Ahmet Temir'in yanı sıra Çin'de dünyaya gelen Ali Akış, Ferit Agi, Nadir Devlet dışında Eşref Torpiş, Feride Biçuri Wahlroos, Halime Şahmay, Rukiye Vefalı, Hayrettin Güleçyüz, Nuri Resuloğlu, Tura Kemal, Dilaver Osmanov gibi isimler de Tatar-Başkurt redaksiyonu kadrosuna katılanlar arasında olmuştur.⁷⁹ Ancak ilk sayılan isimler Münih'teki kuruluş yıllarında görev aldıkları için servisin kurucuları olarak kabul edilmiştir. Radyonun Tatar – Başkurt Servisi'ndeki ilk yayın 10 Aralık 1953 tarihinde gerçekleşmiştir.⁸⁰ Programlarda kullanılan yazı dilinin ise Tataristan'da 1928-1940 yılları arasında kullanılan Latin alfabesi olduğu bilinmektedir.⁸¹

Özbek Servisi'nin ilk çalışını olan Veli Zünnun (Abdullah Tölegan) 1960 yılından itibaren bu servise başkanlık da yapmıştır.⁸² 1972 yılına kadar programların Veli Zünnun imzası ile sunulduğu bilinmektedir. 1976 yılında Veli Zünnun'un vefatının ardından Hüseyin İkrâm Han bu servisin müdürlüğünü üstlenmiştir. Sonraki yıllarda ise Kadir Egemkul, Sabur İşinbet, Osman Murad, Muhammed Turan, Abdülcélil Vefalı, Enver Hocaoglu, Timur Kocaoglu, Çağatay Koçar, Rano Habib, Yakup Turan Özbek Servisi'nin çalışanları arasında bulunmuştur.⁸³ Özbek Servisi'nde öne çıkan isimlerden biri de Ziyaeddin Babakurban olmuştur. Aynı zamanda radyonun personel kadrosunda bulunmasalar da Veli Kayum Han ve Baymirza Hayit'in de servisin radyo programlarına konuşmacı olarak katıldıkları bilinmektedir.⁸⁴

RL'nin Kazak Servisi'nde ise Jaken Bapiş, Abdulla Dusupoğlu, Devlet Tagiberli, Hasan Oraltay, Talat Koçyiğit, Alihan Canaltay,⁸⁵ Muhabay Engin⁸⁶ ve daha sonraki yıllarda Abdullah

77 Niyaz Maksudof, Ayaz İshaki'nin öneri mektubu ile işe alınmıştır. Bk. Ingeborg Winter, "Garip Sultan Ein Shicksal im Spannungsfeld Zwischen Heimatliebe und Menschenverachtenden Diktaturen" <https://doczz.biz.tr/doc/32009/zum-herunterladen-als-pdf---garip%20sultan>, s. 71. [Erişim Tarihi: 19.10.2024]

78 Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 303.

79 Ahmet Temir, *60 Yıl Almanya (1936-1996)*, s. 290., Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, 378-379. Dikkat çekici bir isim olarak Zeki Velidi Togan'ın da redaksiyonun Başkurt bölümü için aday gösterildiği bilinmektedir. Bk. Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 303.

80 Gene Sosin, "Goals of Radio Liberty", s. 24.; Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 303.

81 G. Beril Devlet, *Bir Ömre Altı Hayat Sığdıran Nadir Devlet'in Yaşam Öyküsü*, Çatı Kitapları, İstanbul 2014, s. 137.

82 Zuhreddin Mirza Abid Türkistanî, *Türkistan İstiklâl Yolunda Hicret Yılları*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2013, s. 215.

83 Vedat Tüfekçi, "Azatlık Özbek Radyosu", *Turan*, S. 27, (2016), s. 86.; Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 398. Timur Kocaoglu'nun Özbek Servisi için hazırladığı makalelerden biri "The Chairmanships of the State Security Committees of the Soviet Muslim Republics" adlı yazıdır. 1984 yılına ait olan bu yazı *Radio Liberty Research Bulletin* (XXXIV, 1984) içerisinde yayınlanmıştır. Bu araştırma makalelerinin bulunduğu arşiv Blinken Osa'da bulunmaktadır. Bk. Blinken Osa Archivum, "HU OSA 300-8-3 Background Reports", <https://catalog.archivum.org/catalog/j5L8L6IR?tab=content> [Erişim Tarihi: 21.10.2024].

84 *Meinungen Über Die Publikationen und Tätigkeiten von Dr. Baymirza Hayit (West Europa, USA und Orient)*, BAND I, s. 278-279.

85 Delilhan Canaltay, *Çetin Zaman Zor Günler*, çev. ve yay. haz. Tekin Tuncer, Altay Yayınları, İstanbul 2019, s. 216.

86 Abdulvahap Kara, "Radyoda Türkiye Kazaklarının İlk Tarihçisiyle" <https://www.abdulvahapkara.com/radyoda-turkiye-qazaqlarinin-ilk-tarihcisiyle/> [Erişim Tarihi: 13.09.2024].

Kayum Kesici, İsmet Biçer, Suat Temiz, Ömürhan Altın⁸⁷, Gülhan Gayretullah, Abdulvahap Kara⁸⁸, Nur Kemal Pınar, Mehmet Kulmagabetov, Suat Senivsi, Meryem Hâkim ve Layık Altınmakas gibi isimlerin görev aldıkları bilinmektedir.⁸⁹ Kazak Servisi'nin ilk müdürü Devlet Tagiberli olmuş ancak servisin Türkistan Redaksiyonu'ndan ayrıldığı günlerde sağlığının bozulması neticesinde bu görevi bırakıp Amerika'ya gitmiştir. Onun yerine bu göreve 1975 yılında Jaken Bapiş getirilmiştir. Bapiş'in ardından ise 1995 yılına kadar servisten Hasan Oraltay sorumlu olmuştur.⁹⁰

Kırgız Redaksiyonu'nda Azamat Altay, Mehmet Aral, Mehmet Gazi, Maire Yakupoğlu, Tölemiş Yakupoğlu, Abdülhakim Özgen, Harun Özgen gibi isimler görev almıştır.⁹¹ Kırgız Servisi'ne ise 1975 yılına kadar Tölemiş Yakupoğlu daha sonra ise Abdülhâkim Özgen editörlük yapmıştır.⁹² Tatar Redaksiyonu içerisinde Kırım Türkleri için yapılan yayının sorumlusu ise Edige Kırimal olurken, Türkmen Servisi'nde Amanberdi Murat, Murat Haliloğlu, Muhammed Zarif Nazar gibi isimler bulunmuş, Murat Taçmurat ve ondan sonra ise G. Nazar Haliloğlu baş editör olarak görev yapmıştır.⁹³ Azerbaycan Servisi'nin kurucusu ise A. Fatalibey Düdenginski olmuştur.⁹⁴ Onun dışında servisin baş editörlüğünü üstlenenler Mecid Musazade, Ali Hassanzade ve Mirza Mikailov olurken, Azerbaycan Redaksiyonu'nda İsmail Akber, Yasin Aslan, Ali Bayram, Ruchan Cafibekov, Mahmud Fahimi-Hamidi, Murat Muratlı ve Süleyman Tekiner görev alanlar arasında bulunmuştur.⁹⁵ Ceyhun Hacıbeyli ise radyoda çalışmamasına rağmen servisi destekleyen isimlerden biri olmuştur.⁹⁶ Uygur Servisi'nde ise İsa Yusuf Alptekin'in oğlu Erkin Alptekin, Settar Makbulçoban, Enver Can Tarhan ve Polat Turfanî görev almıştır.⁹⁷

87 Ömürhan Altın, 16 Aralık 1991 tarihinde Kazakistan'ın Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığının ilan ettiğini bildiren yazının Muhabay Engin tarafından İngilizceye tercüme edilmiş metnini RL'nin Kazak Servisi'nden hür dünyaya okuyan kişidir. Bk. Abdulvahap Kara, "Tarihi Vesika" <https://www.abdulahapkara.com/tarihi-vesika-kazakistan-bagimsizligini-dunyaya-ilk-olarak-duyuran-ingilizce-haber/> [Erişim Tarihi: 13.09.2024].

88 Delilhan Canaltay, *Çetin Zaman Zor Günler*, s. 233. Abdulvahap Kara, 1988-1995 yılları arasında Kazak Servisi'nin editörlüğünü üstlenmiştir. Bk. *Türk Dünyası Uzmanlarıyla Söyleşiler*, yay. haz. Ahmet Kanlıdere, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2022, s. 35.

89 Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 396.

90 Hasan Oraltay, *Elimay-Lap Otken Omir*, s. 336-340.

91 Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 397.

92 Abdulvahap Kara, "Türkiye Kırgızlarının Tarihi Hakkında Kitap" <https://www.abdulahapkara.com/turkiye-kirgizlari-tarihi-hakkinda-kitap/> [Erişim Tarihi: 13.09.2024].

93 Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 397.

94 A. Fatalibey, radyoda çalışmaya başlamasından kısa süre sonra 22 Kasım 1954 tarihinde evinde şüpheli bir şekilde ölü bulunmuştur. Cinayetin ardında Azerbaycanlı Mikail İsmailov olduğu anlaşılmış, CIA'in paylaştığı bilgiye göre İsmailov'un Sovyet istihbaratı için çalıştığı ortaya çıkarılmıştır. Bu durum Radio Liberty direktör yardımcısı Robert Kelly tarafından Sovyetler'in radyo yayınları ile rahatsız edilmesinin bir sonucu olarak görülmüştür. Bk. Richard H. Cummings, *Cold War Radio – The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950-1989*, s. 34-39; Gene Sosin, *Sparks of Liberty: An Insider's Memoir of Radio Liberty*, Pennsylvania State University Press, 1999, s. 33; Sibel Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri*, s. 111.

95 Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 396.

96 James Critchlow, *Hole in the Head/Radio Liberty: An Insider's Story Cold War Broadcasting*, American University Press, Washington 1995, s. 137.

97 Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 397.

Rusya Türklerinin RL'nin yerel servislerine olan katkısı oldukça fazla olmuş, Sovyetler'in Türk bölgelerindeki dinleyici kitlesinin oluşturulmasını da bu durum sağlamıştır. 1960 yılında RL vericilerinin yenilenmesi de dinleyici kitlesinin artmasına yardımcı olmuştur. Programlardaki çeşitlilik sayesinde dinleyicilerin bir kısmı haberleri takip ederken diğerleri bazı kültür programları, siyasi yorumlar ya da Rus tarihi hakkında yapılmış programları takip etme şansı bulmuştur.⁹⁸ Sovyetler'de gerçekleşen en küçük olayın bile konu edildiği radyo programlarında Kırım Türklerinin vatana dönüş mücadelesi, Çernobil faciası, Jeltoksan hareketi gibi Sovyet basının vermediği olaylar yer almış, Batı hayat tarzı ve yaşam koşulları bir kıyasa sebep teşkil etmesi bakımından çeşitli şekillerde dinleyiciye aktarılmıştır.⁹⁹ Millî konularda yayın makaleleri kaleme alan Türk kökenli yazarlar tarih, edebiyat, matbuat, eğitim, dil, güncel meseleler ve haberler ile ilgili bilgileri ise yerel kaynaklardan elde etmiştir.¹⁰⁰ Yayınlarda Sovyetler Birliği'ne dair çıkan eserler, haricte gerçekleştirilen tüm etkinlikler, İslam medeniyeti ve İslam'a karşı Sovyet politikaları, komünizm ve İslam'ın durumu gibi konular ele alınmış, bu konular hakkında sempozyumlar da düzenlenmiştir.¹⁰¹ Programlar günlük olarak hazırlanmış, editörlerin yazdığı metinler çalışanlar tarafından seslendirilerek kayda alınmış, gün içerisinde de yayınlanmıştır. Bir saatlik olarak hazırlanan program akışında dünyadan haberlere, millî konulara, müzik ve yorumlara kimi zaman da Akdes Nimet Kurat, Ayaz İshaki, Baymirza Hayit, Veli Kayum Han gibi isimlerin dahil olduğu programlarda konuk katılımcının ele aldığı meselelere yer verilmiştir.¹⁰² Ayrıca Türkistan başta olmak üzere yayın yapılan bölgenin önemli tarihi olaylarını ve isimlerini anma programları da düzenli olarak gerçekleştirilmiştir.¹⁰³

RL'nin millî servislerinde çok sayıda orta yaşlı çalışanın bulunması 1970'li yıllarda personel sıkıntısına sebep olmuştur. Üstelik enstitü ve radyo arasında kesin sınırlarla çizilen kurallar doğrultusunda enstitü çalışanlarının radyoda işe alınmaması da bu sıkıntıya temel teşkil etmiştir. Enstitü kadrosunun 1972 yılından sonra radyoya dahil edilmesi sağlanmış olsa da emeklilik yıllarının gelmiş olması Sovyetler'e karşı eksiksiz bir tecrübeye sahip olmalarına rağmen çoğu ismin yaşından dolayı bu görevi sürdürmesine izin vermemiştir. Leonid İlyiç Brejnev döneminde Sovyet vatandaşlarının Batı'ya gitmesine izin verilmesinin neticesinde yeni kadrolara Sovyetler'den gelenler yerleştirilmiş, Sovyet hayatını yakından tanımalarına ek olarak aldıkları yayın eğitimi sayesinde radyo kadrosuna kısa zamanda entegre olmuşlardır. Aynı zamanda bu yıllarda Türkiye'de yaşamakta olan Türkistan, Kafkasya ve İdil-Ural menşeli genç

98 R. Eugene Parta, *Discovering the Hidden Listener: An Empirical Assessment of Radio Liberty and Western Broadcasting to the USSR during the Cold War*, Hoover Institution Press Publication, Stanford 2007, s. 5

99 Simo Mikkonen, "Radio Liberty – The Enemy Within? The Dissemination of Western Values through US Cold War Broadcasts", *Cross – Cultural Dialogues between the West, Russia and Southeastern Europe*, S. 18, (2010) s. 251.

100 *Radio Liberty Research*, XXXIV, Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute, Munich 1984, s. 1-5.; *Meinungen Über Die Publikationen und Tätigkeiten von Dr. Baymirza Hayit (West Europa, USA und Orient)*, BAND I, s. 278-279.; Ahmet Temir, *60 Yıl Almanya (1936-1996)*, s. 292.

101 Ahmet Temir, *60 Yıl Almanya (1936-1996)*, s. 361.

102 Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 180-181, 158. Ahmet Temir, *60 Yıl Almanya (1936-1996)*, s. 292-301.

103 Hasan Oraltay, *Elimay-Lap Otken Omir*, s. 311.

isimler de RL'nin kadrosuna dahil edilmiştir.¹⁰⁴ Bu durum millî redaksiyonların vizyonunda ve üretkenliğinde değişikliği de beraberinde getirmiştir.

Personel sıkıntısı dışında radyoyu uzun yıllar uğraştıran konu ise CIA'nın finansal desteğine dair olan tartışmalar olmuştur. 1967 yılında bir Amerikan yayını olan *Ramparts*'ın CIA'nın radyoyu finanse ettiğini açıklaması ile 1950'li yıllardan itibaren Batı halklarının sempatisini kazanmış olan radyoların kaderi konusunda bir dönüm noktası yaşanmıştır. Ancak örtülü ödenek hemen kesilmemiş, bu finansal destek 1969 yılında da varlığını sürmüştür. Ancak mali yardımın kesilmemesi üzerine dair tartışmalar artınca operasyonların geleceği de gözden geçirilmiştir. Öncelikle 1969 yılında RFE'nin değil de RL'nin kapatılması düşünülmüştür.¹⁰⁵ CIA tarafından karşılanan bütçesinin oldukça fazla olması bu doğrultuda karar almaya sevk etmiş, üstelik Radio Liberty Komitesi'nin [AmComLib'in bu tarihteki ismi Y.N.] Münih'teki enstitünün sponsorluğunu da üstlenmesinden dolayı ağır bir yük altında olduğu düşünülmüştür.¹⁰⁶ Radyo yayınlarında yaşanan tıkanıklık da bu duruma eklenince radyolar ile ilgili bazı soru işaretleri oluşmuştur. Ancak RL'nin yarattığı etki, propaganda alanı ve bunun gerçekten işleyen bir sistem olması neticesinde bu fesih kararından vazgeçilmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca ciddi bir dinleyici kitlesinin olması, 1968'den önceki yıllara göre daha fazla rejim karşıtlığı suçlamasıyla karşılaşması ve Almanya ile 9 Temmuz 1971 yılına kadar olan lisans sözleşmesinin varlığı neticesinde RL'nin yayın faaliyetlerine devam etmesi kararlaştırılmıştır. Daha önce belirtildiği üzere bütçe konusundaki artan finansman yükü de Münih'teki enstitünün kapatılması ile çözüme kavuşmuştur.

Sovyetler Birliği'ndeki entelektüel kargaşa ve siyasî muhalefetin artmasının ardında RL'nin başarısının olduğu bir gerçektir. Sovyetler'in RL için uyguladığı sansür çabası ve neredeyse otuz harften sadece birinin Sovyetler'e ulaşması radyonun başarısının kanıtı olarak nitelendirilmiştir. Bu engellemeye rağmen Sovyetler'den, RL'ye yılda 500 ile 1000 arasında dinleyici mektubu ulaşmıştır.¹⁰⁸ CIA tarafından *Tensions in the Soviet Union and Eastern Europe: Challenge and Opportunity* adıyla bir yazı yayınlanmış, bu yazı Henry Kissenger tarafından Başkan Nixon'a sunulurken radyonun başarısına dikkat çeken bir not eklenmiş ve RL'nin faaliyetlerinin

104 Nadir Devlet, *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, s. 396-398.

105 U.S. Department of State Archive, "Radio Free Europe and Radio Liberty – Memorandum for the 303 Committee", Washington, January 27, 1969, s. 99-101. <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/97929.pdf> [Erişim Tarihi: 15.09.2024].

106 U.S. Department of State Archive, "Radio Free Europe and Radio Liberty – Memorandum for the 303 Committee", Washington, January 27, 1969, s. 84 – 87. <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/97929.pdf> [Erişim Tarihi: 15.09.2024].

107 U.S. Department of State Archive, "Radio Free Europe and Radio Liberty – Memorandum for the 303 Committee", Washington, January 27, 1969, s. 104. <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/97929.pdf> [Erişim Tarihi: 15.09.2024].

108 U.S. Department of State Archive, "Radio Free Europe and Radio Liberty – Memorandum for the 303 Committee", Washington, January 27, 1969, s. 87-89.; <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/97929.pdf> [Erişim Tarihi: 15.09.2024]. Radyoya Sovyetler tarafından uygulanan parazit dalgaları M. Gorbacov'un 29 Kasım 1988 tarihindeki, RL yayınlarını serbest bırakma kararına kadar devam etmiştir.

devamlılığı desteklenmiştir.¹⁰⁹ CIA'nın RL üzerindeki misyonun son bulması ise 1971 yılında gerçekleşmiş, bu tarihte tüm müdahalenin noktalandığı duyurulmuştur.¹¹⁰

CIA'nın radyonun kuruluşundaki rolü, finansal desteği açıkça görülse de yayın ilkelerindeki, faaliyet alanındaki ve program içeriğindeki etkisi ve bu etkinin boyutu oldukça az olmuştur.¹¹¹ CIA müdahalesinin son bulmasının üzerine dönemin başkanı Nixon, Amerikan Kongresi'nde hem RFE hem de RL için ayrılan hükümet desteğinin açık ve hesap verilebilir şekilde sürdürülmesi için hiçbir federal kurumun ülkenin herhangi özel veya genel kurumuna gizli mali yardım veya destek sağlamayacağı, bunun ABD hükümetinin resmî politikası olması gerektiği yönünde karar almıştır.¹¹² Bu doğrultuda 1949 yılında yayına başlayan RFE ve 1951 yılında faaliyete geçen RL, 1 Ekim 1976 yılında birleştirilmiştir.¹¹³ RFE/RL olarak yayın hayatına devam eden radyonun milli servislerinin mevcut kadroları da Sovyetler Birliği dağılana kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından radyoların 1995 yılında Münih'ten Prag'a taşınması kararlaştırılmış, mevcut çalışanların da görevlerini sürdürmeleri istenmiştir. Ancak millî servislerde çalışan Rusya Türklerinin bazıları devam etme teklifini kabul etmemiştir. Ülkeleri bağımsızlığını ilan ettiğinden, onlar da kendi misyonlarını tamamladıklarını düşünmüşler, bağımsız bir ülke için propaganda yapmayı içişlerine karışmak şeklinde addederek doğru bulmamışlardır.¹¹⁴ Yerlerini anavatanlarından ve Türkiye'den gelen profesyonel yayıncılara bırakmış, RL ile olan bağlarını sonlandırmışlardır. Kazak servisinde uzun yıllar çalışmış olan Alihan Canaltay bu durumu şu şekilde ifade etmiştir; “Biz Kazak departmanı çalışanları olarak Sovyetler'in genel politikasını eleştiren asıl görevin sona erdiğine karar verdik. Kazakistan'a müdahale etmek temel ilkelerimize uymadı ve Prag'a gitmemeye karar verdik.”¹¹⁵ Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla milli servislerde çalışan Rusya Türklerinin çoğu Münih'te kalmayı sürdürürken bir kısmı da Amerika'ya göç etmiştir. Soğuk Savaş yıllarında propaganda yayını yapan radyolar arasında özellikle RL'nin, uzun yıllar konuşulan milli servislerinin başarısının ardında Rusya Türklerinin tarihî çabası yadsınamaz bir gerçeği barındırmıştır.

109 Richard H. Cummings, *Cold War Radio – The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950-1989*, s. 29.

110 Radio Free Europe/Radio Liberty, “Our History” <https://about.rferl.org/our-history/> [Erişim Tarihi: 05.10.2024].

111 James Critchlow, *Hole in the Head/Radio Liberty: An Insider's Story Cold War Broadcasting*, s. 6.

112 U.S. Department of State Archive, “Radio Free Europe and Radio Liberty – Memorandum for the 303 Committee”, Washington, January 27, 1969, s. 99. <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/97929.pdf> [Erişim Tarihi: 15.09.2024].

113 U.S. Government Accountability (U.S. GAO), “Suggestions To Improve Management of Radio Free Europe/Radio Liberty” <https://www.gao.gov/assets/id-76-55.pdf> [Erişim Tarihi: 30.09.2024]. Radyoların birleşmesinden önce her iki radyoya 1975-1976 yıllarında, RFE ve RL'nin birleşmesinden sonra ise 1976-1978 yılları arasında Sig Mickelson başkanlık yapmıştır. Bk. Sig Mickelson, *America's Other Voice – Story of Radio Free Europe and Radio Liberty*, Praeger Publishers, New York 1983, s. 255.

114 Hasan Oraltay, *Elimay-Lap Otken Omir*, s. 320.

115 Dosan Baymolda, *Şındık Jarşısı*, s. 22.

Sonuç

I. ve II. Dünya Savaşı yılları arasında geçen sürede bir cazibe merkezi olarak Almanya, Bolşevik İhtilali'nin ardından muhacerette bulunan Rusya Türklerinin bazıları için Türkiye'nin değişen dış siyasetine karşılık tercih edilirken, bazıları için de savaş yıllarında zorunlu olarak bulundukları bir ülke olmuştur. Soğuk Savaş döneminde ise göçmen olarak bulundukları Almanya'da savaş yıllarındaki esaret konumundan farklı bir yaşam sürme alternatifini elde etmişlerdir. Amerika'nın Sovyet karşıtı basın-yayın faaliyetlerinde Münih'i merkez konumuna getirmesinin ardından oluşturulan propaganda kuruluşlarının teşkili de hem savaş öncesi dönemde hem de II. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da bulunan Rusya Türklerinin varlığıyla doğrudan ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Onların faaliyetlerinin Sovyetler Birliği'nin esir milletleri üzerinde bırakacağı tesir düşünülerek hareket edilmiş, bu yönü ile Amerika'nın, Almanya'nın her iki cihan harbinde Rusya Türkleri üzerinden yürüttüğü Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan siyaseti mirasını devam ettirdiği görülmüştür.

Sovyet karşıtı siyasetin yürütülmesi hususunda Rusya Türklerinin katkısı tarihî bir öneme işaret etmektedir. Dolayısıyla “Amerika'nın Soğuk Savaş yıllarında Münih merkezli yürüttüğü propaganda faaliyetlerini Rusya Türkleri olmaksızın gerçekleştirmesi mümkün müydü?” sorusunun cevabı oldukça açıktır. Çünkü bu dönemde Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan'ı hedef alan propaganda girişimlerinin temeli genel olarak Rusya Türkleri üzerinden şekillendirilmiştir. Rusya Türkleri de kendi Sovyet tecrübelerine duyulan ihtiyacın farkında olarak hareket etmiştir. Bu da tamamen karşılıklı bir faydaya işaret etmektedir. Üstelik hem enstitüde hem de radyoda göstermiş oldukları faaliyetler Rusya Türklerinin göçmen hayatının geçim kaynağını da oluşturmuştur. Ayrıca Münih'teki faaliyetler sadece Almanya'da bulunan Rusya Türklerini değil Türkiye'deki soydaşlarını da yakından ilgilendirmiştir. Muhaceretteki Türk kökenli aydınlar da enstitü ve radyo ile ilişkilerini çoğunlukla Türkiye'den zaman zaman da Münih'ten sürdürmüşlerdir.

Enstitünün yayınladığı süreli yayınlara Rusya Türklerinin katkısı oldukça fazla olmasına rağmen doğrudan Türk dünyasına yönelik makaleler içeren bu dergiler şimdiye kadar içerik olarak analiz edilmemiştir. Makalelerde Sovyet gerçekliğini yansıtan çok sayıda incelemenin var olduğu görülmektedir. Bu yazıların çoğunluğu bilimsel bir nitelik arz ederken, bugün dahi üzerinde sıklıkla durulan Sovyet dönemine ait politikaların döneminde yazılmış eleştirel örneklerini oluşturmaktadır. Bölgesel olarak çıkarılan dergilerde Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Türkistan ve İdil-Ural'ı temel alan çok sayıdaki makalede Sovyetler Birliği hakimiyeti ile sözü geçen bölgelerin tahrifata uğrayan tarihine uygun olarak yayınlanan eserlere karşılık olarak yöneltilen eleştiriler oldukça önemlidir. *Samizdat* yayınları ile elde edilen kaynaklar, Sovyetler'de yayınlanan eserler, haberler, diplomatik kanallar ile sağlanan hemen her gelişmeye dair bilgiler neticesinde yakından takip edilen Sovyetler Birliği adına ciddi bir bilgi aktarımı sağlandığı, sağlanan bu bilgiler ile oluşturulan metinlerin sadece propaganda amaçlı yazılan yazılar olmadığı görülmektedir. Sözü geçen yayınlarda bazı terimsel hususlar üzerinde de durularak Sovyet

hakimiyetinin sömürge mi yoksa kolonizasyon mu ya da Türk bölgelerinin Sovyet hakimiyetine geçişinin ilhak mı yoksa iltihak mı olduğu hususları üzerinde de ısrarla durularak bu meselelerin eleştirisi ve açıklamaları da yapılmıştır. Aynı zamanda kimi yazılarda Sovyet eğitim sistemi ve Rus dilinin olumlu katkıları ile ilgili görüşler sunulurken bu durumun Ruslaştırma üzerindeki etkisi de tartışılmıştır. Türk kökenli yazarların kendi mensubiyetlerinin bulunduğu bölgelerin kültür, tarih ve sanatına dair de çok fazla bilgi içeren bu makaleler yayınlardaki Batılı yazarların yazılarından da bu noktada ayrılmaktadır. Zira verilen bilgilere bizzat yazarın kendi tecrübesi, eğitimi ve ana dile olan hakimiyeti de dahildir. Bu açıdan bakıldığında enstitünün propaganda kurumu olduğunun inkâr edilmesi mümkün olmasa da Rusya Türklerinin milli aidiyetten dolayı yazılarını propagandif içerik üretme endişesiyle yazdıklarını söylemek mümkün görünmemektedir.

Radio Liberty aracılığıyla millî redaksiyonlardan yapılan yayınlar da Amerika ve Sovyetler Birliği rekabetinin ötesinde ele alınmalıdır. Rusya Türkleri tarafından hazırlanan radyo programlarının metinleri Sovyet hakimiyeti altında bulunan Türk bölgelerinin esaretini ısrarla vurgulayan içeriğe sahip olmuş, yayın makalelerinde ele alınan konularda da Sovyet yaşamının eleştirisi üzerinde durularak bölgedeki Türklerin mevcut durumu analiz edilmiştir. Yerel ve millî olaylara yer verilen programlarda güncel meseleler hakkında da bilgi aktarımı yapılarak esir soydaşlarının Sovyetler Birliği'nde ve dünyada gerçekleşen hemen her olaydan haberdar edilmeleri sağlanmıştır. Enstitü yayınlarında olduğu gibi burada da Sovyet hakimiyetinin etkisi çok yönlü olarak ele alınmış, olaylar tarihî perspektif temel alınarak sunulmuştur. Bu noktada radyodaki faaliyetlerin başarıya ulaşmasının milli bağımsızlık adına olan anlamının yanı sıra Rusya Türkleri sadece Soğuk Savaş propagandasına hizmet eden kimseler olarak görülmemelidir. Amerika'nın Sovyetler Birliği'ne yönelik oluşturduğu politikanın kapsamında esir vatanlarının akıbetinin Almanya'daki tüm faaliyetlerinin temelini teşkil ettiği de hatırlanmalıdır.

Enstitü ve radyo tarafından gerçekleşen yayın faaliyetlerinin istihbarat birimi finansmanına sahip oluşunun, Amerikan Komitesi'nin enstitü idarî işleyişinde yer almasının, Soğuk Savaş döneminde ve sonrasında bu faaliyetlerin ele alınmasında belli oranda önyargıya sebep olduğu düşünülmektedir. Ancak Türk bölgelerine yönelik dergilerde ele alınan konular ve Radio Liberty'nin Türk dilli redaksiyonlarının yayın programları yakından incelendiğinde mesafeli duruşun yersiz olduğu anlaşılmaktadır. Sözü geçen yayınlar milli hassasiyeti taşımakla beraber objektif olarak bakıldığında yakın tarihte Türk bölgelerinin Sovyet hakimiyeti yıllarındaki tarih, edebiyat, eğitim, sanat, kültür, sosyal yaşam ve iktisadî durumuna dair yönetilen eleştirilerin de kaynağını teşkil etmiştir. Türkistan'ın sömürge alanı olarak Sovyetler Birliği hakimiyeti altında yaşadığı dönüşüm evresi ve bu hakimiyetin uzun süreli etkileri güncel olarak ele alınan bir konu iken Soğuk Savaş yıllarındaki bu yayınların kaynak değeri sözü geçen önyargı sebebiyle atlanmıştır. Esasen bu konu hakkında yeterli incelemenin var olmaması mesafeli yaklaşımın günümüze kadar sürmesindeki temel sebebi teşkil etmiştir. Bu sorunu ele alan müstakil bir çalışmanın yapılmamış olmasından doğan eksiklik ise Rusya Türklerinin Soğuk Savaş dönemindeki faaliyetlerini çoğunlukla karanlıkta bırakmaktadır. Bu da muhaceretteki Türk tarihi açısından ciddi bir boşluğa işaret etmektedir.

Enstitüye ait yayın kaynakları ve Radio Liberty arşivi şimdiye dek detaylı olarak ele alınmamıştır. Enstitünün ortaya çıkışı, faaliyetleri, yayınları, kadrosundaki Rusya Türkleri, enstitünün Türkiye ile ilişkileri, Radio Liberty'deki milli redaksiyonlar, kadroları müstakil bir çalışmada incelenecek kadar çok malumatı barındırmaktadır. Rusya Türklerinin hem Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü içerisindeki varlığının etkisi hem de Radio Liberty'deki faaliyetleri tüm ayrıntıları ile üzerinde fazlasıyla durulmayı hak eden bir konudur. Üstelik Rusya Türklerini ilgilendiren bu tarihi önemi haiz konudaki boşluk doldurulması zaruri olan bir dönemi, Sovyetoloji çalışmalarının ortaya çıktığı yılları kapsamaktadır. Rusya Türklerinin Münih'teki kurumlarda göstermiş oldukları basın-yayın faaliyeti dönemin Sovyet kaynaklarına alternatif bir görüşü ifade ettiği gibi Türk bölgelerinin tarih ve tarih yazımına, kültürel ve edebi karakterine ilişkin yapılan tahrifatın boyutunu da göstermesi bakımından önemlidir. Konunun bu yönüyle ele alınmasının gelecekte birçok araştırmaya kaynak teşkil edeceği açıktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik (ADAP)

Band XIII, 1;2, 1937-1941.

Band II; III, 1;16. 1941-1945.

Bundesarchiv, Berlin (Barch)

BArch, SS Hauptamt, Film 2419, B1. 696519f.

Central Intelligence Agency (CIA)

CIA, FOIA Collection, C01441001.

CIA, FOIA Collection, CIA, C01441005.

CIA, General Records, RDP80-01601r001.000.090001-4.

CIA, General Records, RDP69B00369R000.100.120098-5.

Dijital Arşiv Kaynakları

Blinken Osa Archivum, “HU OSA 300-8-3 Background Reports”,

<https://catalog.archivum.org/catalog/j5L8L6lR?tab=content> [Erişim Tarihi: 21.10.2024]

Harvard Library, “The Harvard Project on the Soviet Social System Online” <https://library.harvard.edu/collections/hpsss/index.html> [Erişim Tarihi: 14.10.2024]

Hoover Institution, “Radio Free Europe/Radio Liberty Records” <https://www.hoover.org/library-archives/collections/radio-free-europoradio-liberty-records>[Erişim Tarihi: 14.10.2024]

U.S. Department of State Archive, “Radio Free Europe and Radio Liberty – Memorandum for the 303 Committee”, Washington, January 27, 1969. <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/97929.pdf>[Erişim Tarihi: 15.09.2024]

U.S. Government Accountability (U.S. GAO), “Suggestions To Improve Management of Radio Free Europe/Radio Liberty” <https://www.gao.gov/assets/id-76-55.pdf>[Erişim Tarihi: 30.09.2024]

Wilson Center Digital Archive, “Radio Liberty Broadcasting Policy” <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/radio-liberty-broadcasting-policy>[Erişim Tarihi: 11.10.2024]

Wilson Center Digital Archive, “Office Policy Coordination History American Committee Liberation” <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/office-policy-coordination-history-american-committee-liberation>[Erişim Tarihi: 28.09.2024]

Wilson Center Digital Archive, “Voice of America Views Radio Liberty Broadcasting” <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/voice-america-views-radio-liberty-broadcasting> [Erişim Tarihi: 19.10.2024]

Wilson Center Digital Archive, “Radio Liberty Objectives Outlined” <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/radio-liberty-objectives-outlined>[Erişim Tarihi: 16.10.2024]

Araştırma Kaynakları

“Enstitü Haberleri”, *Dergi*, V/57, (1969), s. 79-80.

“Foreword”, *Caucasian Review*, S. 1, (1955), s. 3.

“Kitaplar”, *Akis*, (30 Nisan 1955), s. 27.

“Preface”, *Studies on the Soviet Union*, New Series VIII/3, (1969), s. 1.

“Publication of the Institute for the Study of the USSR”, *Bulletin*, V/7, (1958), s. 43.

- “Publication of the Institute for the Study of the USSR”, *Bulletin*, VII/12, (1960), s. 48.
- “Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün VIII. İlmî Konferansı”, *Dergi*, II/6, (1956), s. 105-106.
- “Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün XV. İlmî Konferansı”, *Dergi*, IX/33, (1963), s. 69-71.
- “Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün 10 Yıllığı”, *Dergi*, VI/22, (1960), s. 86-87.
- “Sovyetler Birliği’ni Öğrenme Enstitüsü Kapatılıyor ve Bütün Neşriyatını Durdurdu”, *Emel*, S. 69, (Mart-Nisan 1972), s. 48.
- “The Institute’s Fifth Anniversary”, *Bulletin*, II/7, (1955), s. 59-60.
- “The Sixth Conference of the Institute for the Study of the USSR”, *Caucasian Review*, S. 1, (1955), s. 172.
- Andican, A. Ahat. *Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.
- Ataöv, Türkkaya. “Sovyetler Birliği’ni Öğrenme Enstitüsünün Onuncu Yıldönümü”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, XV/4, (1960), s. 266-267.
- Avtorkhanov, Abdurakhman. “Lenin and the Bolshevik Rise to Power Part I”, *Studies on the Soviet Union*, New Series X/2, (1970), s. 1-81.
- Avtorkhanov, Abdurakhman. “Lenin and the Bolshevik Rise to Power Part II”, *Studies on the Soviet Union*, New Series X/3, (1970), s. 1-87.
- Baymolda, Dosan. *Şındık Jarşısı*, Nur Print 75, Almatı 2011.
- Caroe, Olaf. *Sömürülen Topraklar*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1972.
- Critchlow, James. *Hole in the Head/Radio Liberty: An Insider’s Story Cold War Broadcasting*, American University Press, Washington 1995.
- Cummings, Richard H. *Cold War Radio – The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950-1989*, Jefferson, McFarland & Company Inc. Publishers, North Carolina and London 2009.
- Çolak, Fatih. *Alman İmparatorluğu ve Türkistan 1910-1920*, Çizgi Kitabevi, Ankara 2019.
- Çolak, Mustafa. *Almanya İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- Dallin, Alexander. *Deutsche Herrschaft in Rußland 1941-1945, Eine Studie über Besatzungspolitik*, Droste Verlag, Düsseldorf 1958.
- Dallin, Alexander. *German Rule in Russia 1941-1945, A Study of Occupation Policies*, Second Revised Edition, Westview Press, Colorado 1981.
- Delilhan Canaltay, *Çetin Zaman Zor Günler*, çev. ve yay. haz. Tekin Tuncer, Altay Yayınları, İstanbul 2019.
- Demirci, Sibel. *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri*, Post Yayın, İstanbul 2020.
- Demirci, Sibel. “Münih’te Çıkarılan Antisovyet Yayınlardan İki Özgün Örnek Dergi ve Kafkasya Dergisi”, *TAD*, XLI/71, (2022), s. 516-522.
- Devlet, G. Beril. *Bir Ömre Altı Hayat Sığdıran Nadir Devlet’in Yaşam Öyküsü*, Çatı Kitapları, İstanbul 2014.
- Devlet, Nadir. *A Quest for Independence Voice of Tatars at Radio Liberty*, Istanbul Aydın University Publications, İstanbul 2019.
- Dumlupınar, İnci Yelda. *Rusya Türklerinin Almanya’daki Siyasi ve Basın-Yayın Faaliyetleri (1950-1985)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2024.
- Fischer, Fritz. *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918*, Düsseldorf 1961.

- Foreign Relations of the United States 1969-1976*, C 29, ed. Edward C. Keefer, United States Government Printing Office, Washington 2007.
- Gönülalan, Berker. “*Dergi*” *Dergisine Göre Sovyet Hakimiyetindeki Türkler (1955-1972)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2019.
- Hoffmann, Joachim. *Die Geschichte der Wlassow-Armee*, Verlag Rombach, Freiburg 1984.
- Johnson, A. Ross. “To Monitor and be Monitored Radio Free Europe and Radio Liberty during the Cold War”, *History and Public Program*, Wilson Center Occasional Paper, (June 2017), s. 1-10.
- Kokebayeva, Gulzhaukhar. “The Place of Turkestan in the Foreign Political Strategy of Germany in the First Half of the 20th Century”, *Bilig*, S. 76, Kış 2016, s. 117-136.
- Meinungen Über Die Publikationen und Tätigkeiten von Dr. Baymirza Hayit (West Europa, USA und Orient)*, BAND I, yay. haz. Ayfer Kaynar, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1994.
- Meşe, Ertuğrul. *Komünizmle Mücadele Dernekleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Mickelson, Sig. *America's Other Voice – Story of Radio Free Europe and Radio Liberty*, Praeger Publishers, New York 1983.
- Mikkonen, Simo. “Radio Liberty – The Enemy Within? The Dissemination of Western Values through US Cold War Broadcasts”, *Cross – Cultural Dialogues between the West, Russia and Southeastern Europe*, S. 18, (2010), s. 243 – 257.
- Ministry of Foreign Affairs of the U.S.R.R. Archives Division: German Foreign Office Documents*, Foreign Languages Publishing House, Moscow 1948.
- Mirza Bala. “Amerika’nın Sesi ve Esir Türkler”, *Komünizme Karşı Mücadele*, II/25, (1 Aralık 1951), s. 3.
- Mirza Bala. “Komünistlerin Tarih Telakkisi ve Sovyet Esiri Türklerin Mukadderatı”, *Dergi*, II/5, (1956), s. 3-12.
- Motadel, David. *Islam and Nazi Germany's War*, Harvard University Press, Cambridge 2014.
- Motadel, David. *İslam ve Naziler*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.
- Mühlen, von zur Patrik. *Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg*, Droste Verlag GmbH, Düsseldorf 1971.
- Oppenheim, von Max. *Denkschrift betreffend die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*, Berlin 1914.
- Oraltay, Hasan. *Elimay-Lap Otken Omir*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Özcan, Ömer. “Muhaceretteki İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya Önderlerinin Mücadelelerinden Bir Kesit”, *Toplumsal Tarih*, VII/42, (1997), s. 52-59.
- Özcan, Ömer. “Atsız’ın İki Mektubu”, *Türk Yurdu*, CIII/318, (Şubat 2014), s. 65-67.
- Özdoğan, Günay Göksu. “*Turan*’dan “*Bozkurt*”a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)”, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Parta, R. Eugene. *Discovering the Hidden Listener: An Empirical Assessment of Radio Liberty and Western Broadcasting to the USSR during the Cold War*, Hoover Institution Press Publication, Stanford 2007.
- Puddington, Arch. *Broadcasting Freedom: The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*, The University Press of Kentucky, 2000.
- R. T., “The Study of the Caucasus in Western Europe”, *Caucasian Review*, S. 2, (1956), s. 135.
- Radio Liberty Research*, XXXIV, Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute, Munich 1984.
- Rahim, Ali. “A Bibliography of Tatar Studies”, *The East Turkic Review*, S. 1, (1958), s. 101-112.

- Rosenberg, Alfred. *Memoirs of Alfred Rosenberg*, Ziff-Davis Publication, Chicago 1949.
- Sosin, Gene. *Sparks of Liberty: An Insider's Memoir of Radio Liberty*, Pennsylvania State University Press, 1999.
- Sosin, Gene. "Goals of Radio Liberty", *Cold War Broadcasting – Impact on the Soviet Union and Eastern Europe (A Collection of Studies and Documents)*, ed. A. Ross Johnson, R. Eugene Parta, Central European University Press, Budapest and New York 2010, s. 17-24.
- T. Charles O'Connell, *The Munich Institute for the Study of the USSR – Origin and Social Composition*, The Carl Beck Papers Center for Russian and East European Studies, Pennsylvania 1990.
- Tekiner, Süleyman. "İşte, Azerbaycan Tarihi ve Kültürü Böyle Tahrif Ediliyor", *Dergi*, II/6, (1956), s. 60-74.
- Temir, Ahmet. *60 Yıl Almanya (1936-1996)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Tüfekçi, Vedat. "Azatlık Özbek Radyosu", *Turan*, S. 27, (2016), s. 85-92.
- Türk Dünyası Uzmanlarıyla Söyleşiler*, yay. haz. Ahmet Kanlıdere, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.
- Türkistanî, Zuhreddin Mirza Abid. *Türkistan İstiklâl Yolunda Hicret Yılları*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2013.
- Uzunel, Nurgül. *Avrupa Muhaceretindeki Türkistan Basını: Milli Türkistan Dergisi (1942-1975)*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2016.
- Ülküsal, Müstecip. *Kırım Yolunda Bir Ömür-Hatıralar*, Ankara 1999.
- Yakublu, Nesiman. *Ebdürrehman Fetelibeyli-Düdinginski*, Abşeron Neşr, Bakü 2009.

İnternet Kaynakları

- Kara, Abdulvahap. "Tarihi Vesika" <https://www.abdulahapkara.com/tarihi-vesika-kazakistan-bagimsizligini-dunyaya-ilk-olarak-duyuran-ingilizce-haber/>[Erişim Tarihi: 13.09.2024]
- Kara, Abdulvahap. "Radyoda Türkiye Kazaklarının İlk Tarihçisiyle" <https://www.abdulahapkara.com/radyoda-turkiye-qazaqlarinin-ilk-tarihcisiyle/>[Erişim Tarihi: 13.09.2024]
- Kara, Abdulvahap. "Türkiye Kırgızlarının Tarihi Hakkında Kitap" <https://www.abdulahapkara.com/turkiye-kirgizlarinin-tarihi-hakkinda-kitap/>[Erişim Tarihi: 13.09.2024]
- Radio Free Europe/Radio Liberty, "Our History" <https://about.rferl.org/our-history/>[Erişim Tarihi: 05.10.2024]
- Winter, Ingeborg. "Garip Sultan Ein Shicksal im Spannungsfeld Zwischen Heimatliebe und Menschenverachtenden Diktaturen" <https://doczz.biz.tr/doc/32009/zum-herunterladen-als-pdf---garip%20sultan> [Erişim Tarihi: 19.10.2024]

PRESS ACTIVITIES OF TURKS OF RUSSIA IN THE INSTITUTE FOR THE STUDY OF THE USSR AND RADIO LIBERTY

İnci Yelda Dumlupınar* 

The emigration history of the Turks of Russia in Germany can be traced back to the years of World War I. During the war, Turks of Russia who served in the Tsarist army and became prisoners of war came into limited contact with the German military system. This interaction marked the beginning of two parallel and interconnected processes for the Turks of Russia. A more influential phase of their emigration to Germany began after the Bolshevik Revolution, when many chose Berlin as a center for political and journalistic activity. In the period leading up to and during World War II, Turks of Russia played a notable role in shaping Germany's recognition of the Soviet Union. During the war, a significant number of Turks of Russia — originating from Turkestan, the Volga-Ural region, and the Caucasus—arrived in Germany as prisoners taken from the Soviet Red Army.

After the war, those who were not repatriated to the Soviet Union and continued their lives as immigrants in America's occupation zone became part of a lesser-known but important chapter of Turkish emigration during the Cold War years. This study focuses on illuminating that period.

At the very beginning of the Cold War period, beginning shortly after the war in 1947, America's efforts to engage and unify the Turks of Russia in Germany were directly tied to their presence there. Among the numerous Soviet immigrants in Germany, both Russian or non-Russian but anti-Bolshevik, what set the Russian Turks apart was their fluency in the local Turkic languages, which made them uniquely effective for establishing communication with the Turkic regions within the Soviet Union. Their firsthand Soviet experience, along with their proficiency in these local languages and in Russian, became a key asset in shaping early American anti-Soviet policy.

Starting from 1950, the Institute for the Study of the USSR and Radio Liberty, whose activities were sustained through the The American Committee for Liberation from Bolchevism known as AmComLib, funded by the Central Intelligence Agency and established in Munich, played an effective role in the anti-Soviet policy. The administrative role of the Turks of Russia within

* Res. Asst. PhD., Van Yüzüncü Yıl University Faculty of Letters, Department of History, Van / Türkiye, inci.yelda@yyu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-4881-8683

the institute and their efforts in academic writing activities, as well as their contributions to broadcasting programs on the radio, have remained largely unexplored in academic research.

As a result of the publishing activities conducted for over twenty years within the institute, the role of Turks of Russia in the works produced facilitated the emergence of a serious archive that critically and scientifically examined the impact of Soviet dominance in the Turkestan, Caucasus, and Volga-Ural regions. In the articles written by Turks of Russia, the influence of the Soviet Union on historiography and the changes it brought about in the language, culture, literature, religion, social life, and economy of these regions were evaluated using firsthand data, and the extent of this influence was discussed. These topics remain relevant today as they are still addressed in studies on Soviet history concerning the Turkic world. The study examines writings on these subjects and the publications in which they appeared,,shedding light on the nature of Munich-based publishing activities of the Russian Turks. To this end, the archives of the institute established in Munich, housed at the Bayerische Staatsbibliothek, were consulted. The study also highlights the existence of additional publications beyond its scope that have yet to be explored in academic research.

In the programs of Radio Liberty, which directly reached the Soviet Union, the texts created by the Turks of Russia, similar to the publishing activities at the institute, allowed them to communicate the Soviet Union's policies toward Turkestan, the Caucasus, and Volga-Ural through an international institution. At the same time, it served to inform their compatriots in their captive homelands about current events. The radio programs, which were accompanied by significant figures of the Turkish world in emigration, discussed historical and current issues and introduced works published in Soviet publications. Moreover, these radio broadcasts offered Turkish captives the alternative to listen to broadcasts in their own languages. Despite Soviet efforts to jam radio signals Radio Liberty's Turkish-language broadcasts reached a substantial audience, a point particularly highlighted in the study. Considering the archives of radio programs, it should be noted that the daily broadcasts constituted a significant source. In this regard, while Radio Liberty assumes a priority position in terms of radio programs targeting the Turkic world, as emphasized in the study, the role of Turks of Russia also carries historical significance.

The study mainly focuses on the historical role undertaken by Turks of Russia in the Munich-centered propaganda organizations during the Cold War years, while also emphasizing that this was not merely a propaganda activity. Based on the historically distancing approach of Western studies toward Cold War-era academic work, it underscores that the activities of Turks of Russia during this period should be considered independently of America's anti-Soviet policy or the broader competition between the two superpowers. This is because the publishing activities of Turkic individuals, along with their critiques of the Soviet Union written during that era, are considered to have made a significant contribution to Sovietology research. In addition to a critical approach, the articles included coverage of the national history, culture, lifestyle,

literature, and art of Turkestan, the Caucasus, and Volga-Ural, thereby contributing to the formation and promotion of knowledge about Turkish history in the West. In this regard, the study, which addresses the activities of Turks of Russia in Munich during the Cold War years, uncovers previously overlooked yet highly significant complementary sources of Turkish history in emigration and attempts to fill this gap by analyzing these sources and highlighting their relevance to the history of the Turks of Russia.

THE UYGHUR DIASPORA’S PERCEPTION OF XINJIANG AND CHINA’S DISCUSSIONS ON RENAMING XINJIANG

UYGUR DIASPORASININ XINJIANG ALGISI VE ÇİN’İN XINJIANG’IN İSİM DEĞİŞTİRİLMESİ KONUSUNDAKİ TARTIŞMALARI

Adilcan ERUYGUR^{*} 

Abstract

This study examines the Uyghur diaspora’s perception of the name *Xinjiang* ‘新疆’ and debates within China regarding a possible change to the region’s name.

In 1884, the Qing Dynasty (1644-1912) renamed East Turkestan “Xinjiang” to assert Chinese sovereignty and legitimize it. The name “Xinjiang,” meaning “New Frontier” or “New Territory,” implies that the region was newly incorporated into Chinese territory, which Uyghur Turks and the Uyghur diaspora view as neglecting their historical, political, and cultural identities. They reject the term “Xinjiang” as offensive and instead use

“East Turkestan” as a way to resist China’s domination and affirm their identity. Recent debates in Chinese media and academia about renaming “Xinjiang” reflect concerns that it implies a newly incorporated region, potentially weakening historical and cultural ties and allowing misuse by internal and external forces. There is also a belief that “Xinjiang” does not align with China’s national narrative and policies, particularly regarding concepts like “national Chinese consciousness.” Changing the name is seen as a way to better reflect and strengthen China’s national identity and global strategic position, aligning with China’s historical, cultural, and strategic goals.

The study examines the history, origin, and usage of “Xinjiang” based on Chinese sources, highlighting how the name has evolved and the impact of various policies on it. It then details the Uyghur diaspora’s discomfort with the name due to historical and cultural reasons. The study discusses renaming “Xinjiang” in Chinese media and academia to align with China’s national identity and strategic goals, suggesting it could enhance China’s narrative and global stance.

Keywords: Xinjiang, Uyghur Diaspora, East Turkestan, China, western region

Öz

Bu çalışmada Uygur diasporasının *Xinjiang* ‘新疆’ ismine ilişkin algısı ve Çin’in bu ismi değiştirme tartışmaları incelenmektedir. Qing Hanedanlığı (1644-1912), Çin egemenliğini göstermek ve meşrulaştırmak için 1884 yılında Doğu Türkistan’ın adını “Xinjiang” olarak değiştirmiştir. “Yeni Sınır” veya ‘Yeni Bölge’ anlamına gelen ‘Xinjiang’ adı, Uygur Türkleri ve Uygur diasporasının tarihi, siyasi ve

^{*} Dr., Selçuk Üniversitesi, Konya / Türkiye, adilcan.eruygur@selcuk.edu.tr; ORCID: 0000-0001-8156 – 004X



kültürel kimliklerini yok saymak olarak gördüğü Çin topraklarına yeni dâhil olma anlamına gelmektedir. Bundan dolayı “Xinjiang” kelimesini aşağılayıcı bularak reddetmekte ve Çin’in tahakkümüne direnmek ve kimliklerini savunmak için ‘Doğu Türkistan’ ifadesini tercih etmektedirler. Çin medyasında ve akademide “Xinjiang” isminin değiştirilmesine ilişkin son tartışmalar, bu ismin yeni bir bölgeyi ima ettiği, tarihi ve kültürel bağları zayıflatabileceği ve iç ve dış güçler tarafından kötüye kullanılmasına izin verebileceği yönündeki endişeleri yansıtmaktadır. Ayrıca Xinjiang’ın Çin’in ulusal söylemi ve politikalarıyla, özellikle de ‘ulusal Çin bilinci’ gibi kavramlarla uyumlu olmadığına dair bir düşünce var. İsmi değiştirilmesi, Çin’in ulusal kimliğini ve küresel stratejik konumunu daha iyi yansıtmamanın ve güçlendirmenin, Çin’in tarihi, kültürel ve stratejik hedefleriyle uyum sağlamanın bir yolu olarak görülmektedir.

Bu çalışma, Çin kaynaklarına dayanarak “Xinjiang” isminin tarihini, kökenini ve kullanımını incelemekte, ismin nasıl geliştiğini ve çeşitli politikaların bu isim üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Ardından Uyghur diasporasının tarihi ve kültürel nedenlerden ötürü bu isimden duyduğu rahatsızlığı incelemektedir. Çalışma ayrıca Çin’in ulusal kimliği ve stratejik hedefleriyle daha uyumlu olması için “Xinjiang” adının değiştirilmesi konusunda Çin medyası ve akademisinde son zamanlarda yapılan tartışmalara da değiniyor. Analiz, ismin değiştirilmesinin Çin’in ulusal söylemini ve küresel konumunu güçlendirebileceğini ve tarihi, kültürel ve stratejik hedeflerini yansıtabileceğini odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Xinjiang, Uyghur Diasporası, Doğu Türkistan, Çin, batı bölgesi

Introduction

The name *Xinjiang* ‘新疆’ given by China to the East Turkestan region is not only a geographical name, but also carries political, cultural and social meanings. The name “*Xinjiang*” means “*new frontier, new territory*” or “*newly opened territory*”¹ and it symbolizes the region’s incorporation into Chinese sovereignty. This naming by China is viewed as a strategy that disregards the region’s historical and cultural identity, and it is rejected by Uyghur Turks and other Turkic groups within historical context.

Uyghur Turks, especially the Uyghur diaspora, prefer the name *East Turkestan* as it reinforces a strong connection to their historical and cultural identity. The name *East Turkestan* is the traditional name of Turkic communities such as Uyghur, Kazakh and Uzbek, where they lived and developed their cultural identities throughout history; this name expresses the historical and ethnic ties of Uyghur and other Turks to the region, while the name Xinjiang is a name given by the Qing dynasty (1644-1912) in 1884.² Uyghur Turks, particularly those in the diaspora, argue that the name “Xinjiang” fails to reflect their deep historical and cultural ties to the region. They view “East Turkestan” as a powerful symbol of their national identity and aspirations for independence, representing Uyghur sovereignty and cultural heritage. In contrast, “Xinjiang” is seen as a tool used by the Chinese government to assert its dominance and delegitimize Uyghur claims to autonomy. The name “Xinjiang” is perceived as part of a broader strategy to erase Uyghur cultural and historical identities, aligning the region’s heritage with China’s national

1 Commission, “Xinjiang”, <https://cidian.bmcx.com> [Access Date: February 18, 2024].

2 清德宗实录,卷一九五” 光緒十年十月癸酉” 条, 清实录,第 5 4 册 [The Veritable Records of Emperor Dezong of the Qing Dynasty” Volume 195, “October 10th year of Guangxu” (Guiyou), “The Veritable Records of the Qing Dynasty”, Shāngwù yin shūguǎn, 1912, p. 773.

narrative and promoting assimilation. Consequently, Uyghur Turks, especially in the diaspora, reject “*Xinjiang*” and advocate for “*East Turkestan*” to highlight their distinct cultural and historical identity and resist China’s sovereignty claims. For them, “*East Turkestan*” signifies an ongoing effort to preserve their cultural heritage and strengthen their historical connections).³

In recent years, there have been discussions in Chinese media and academic circles about changing the name “*Xinjiang*”. These discussions are considered to reflect China’s colonialist mentality, to be part of policies encouraging the assimilation of Uyghur and other Turkic peoples, and to be a reflection of China’s efforts to adapt to its regional and international policies. In particular, China’s goal of making the region’s historical and cultural heritage more compatible with its national narrative constitutes an important element of these discussions.

In a 2009 article for the Singaporean newspaper *Lianhe Zaobao*, Yu Shiyu argued that the name *Xinjiang* had become a geopolitical burden and suggested reverting to *Xīyù* ‘西域’, meaning ‘Western Region’. Yu noted that the issue of the name *Xinjiang* had evolved into a significant geopolitical problem, exploited by the Western world and *Xinjiang* independence advocates for their own purposes. He emphasized that *Xinjiang* had become a strong card for the Uyghur Turks and the Western world in their quest for Uyghur independence. Yu argued for abandoning the name *Xinjiang* and using *Xīyù* ‘西域’, which was used in Chinese sources from the Han (202–220 BC) and Tang (618–907) dynasties.⁴ The discussions about the name change are also seen in the context of China’s regional and ethnic policies. In 1954, the Chinese government established the *Xinjiang Uyghur Autonomous Region* in *East Turkestan*, dividing it into several smaller provinces and implementing stricter assimilation policies for the Uyghur and other Turkic peoples. Hu Lianhe and Hu Angang of Tsinghua University proposed the “*Second Generation Ethnic Policies*” in 2011, advocating for the full integration of Uyghur Turks into the Chinese nation and the abolition of autonomous regions.⁵

Chinese scholars argue that Western media’s use of the name *Xinjiang* ‘新疆’ serves to question the region’s affiliation with China. Some Western commentators suggest that *Xinjiang* does not belong to China, while *East Turkestan* independence activists use the name to assert their claims and depict Han Chinese as “*outsiders*.” The term “new” (新) in *Xinjiang* can lead some Han Chinese to view the region as culturally foreign, reinforcing the idea of its separation from China’s cultural and historical integrity. Scholars argue that renaming “*Xinjiang*” may not address underlying political and ideological conflicts, as the name is viewed as a symbol

3 Rukiye Turdush, “Genocide as Nation Building: China’s Historically Evolving Policy in East Türkistan”, (August 2019), <https://www.jpolarisk.com> [Access Date: February 22, 2024].

4 Yú shíyǔ – 于时域. “新疆应该正名为西域省 – Xinjiang should be renamed as Western RegionsProvince”, (27August2009), <https://www.wyzzwk.com/Article/lishi/2009/09/95412.html> [Access Date: February 24, 2024].

5 Huáng zhù – 黄铸, “何为第二代民族政策 – What is the Second Generation of Ethnic Policy?(30March2012) <http://sociologyol.ruc.edu.cn/shxpy/shrdyt/f1b63bc7b23a4676a878d1856d19bab0.htm> [Access Date: February 25, 2024].

within broader Western strategies and independence movements.⁶ Liu Yazhou, examines China's Greater Turkestan policy through his Western Region Theory. Liu emphasizes the strategic importance of China's western region, including East Turkestan and Central Asia, in historical and contemporary contexts. He argues that this region is crucial for China as both a border and a source of motivation.⁷ Liu discusses the potential need to change the name "Xinjiang," suggesting it does not align with China's national interests and asserting that the region, including Xinjiang or Turkestan, is vital to China's national destiny and interests.⁸ In summary, the Uyghur diaspora sees the name "Xinjiang" as an erasure of their cultural identity and an obstacle to their struggle for independence, while the Chinese authorities are discussing the name change, considering it incompatible with the national narrative and strategic goals.

This study provides a valuable perspective by examining the cultural and historical identity of East Turkestan, referred to by China as Xinjiang Uyghur Autonomous Region. The Uyghur diaspora's perceptions of the name Xinjiang are of critical importance in understanding how the cultural and ethnic identity of the region is shaped. China's efforts to change the name of Xinjiang play a vital role in understanding the political and social dynamics of the region, and the diaspora's views on the matter provide insight into China's ethnic and cultural policies. In addition, this study addresses an important issue in the context of international relations and diplomacy, while clarifying China's stance and the reactions of ethnic groups. It contributes to a better understanding of China's ethnic and cultural policies by providing new perspectives to the academic world.

In this study, the views and perceptions of leaders, academics and associations in the Uyghur diaspora regarding the name Xinjiang will be examined in detail through literature review. Additionally, the views on why the name change of Xinjiang has been a subject of debate in Chinese media and academic circles will be evaluated, and the political, cultural, and social motivations behind the name change will be analyzed.

Methods

This study aims to examine the Uyghur diaspora's perceptions of the name "Xinjiang" and China's discussions on changing the name through a qualitative approach. First, in the data collection process, the name "Xinjiang" will be analyzed based on Chinese sources. In this analysis, the historical origin of the name and how it is used in China's official discourse will be evaluated. Subsequently, an exploratory approach will be followed to understand the historical,

6 Yǔ jiā xuě – 雨夹雪, "新疆正名西域背后的阴谋 – The conspiracy behind Xinjiang's renaming of the Western Regions", (Sept 6, 2009). <https://m.wywxwk.com/content.php?classid=16&id=97045> [Access Date: February 26, 2024].

7 Liú yàzhōu – 刘亚洲, "西部论 – Western Theory", (Sept 8, 2010) <https://www.rfi.fr/cn/首页/20100809-刘亚洲中将的西部论> [Access date: March 2, 2024].

8 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, "Western Region Theory (China's Greater Turkestan Policy)", (Dec 16, 2020), <https://www.21yyte.org/tr>, [Access date: March 5, 2024].

cultural and political identities of the Uyghur diaspora. The attitudes of prominent leaders in the diaspora, scholars and Uyghur associations towards the name “Xinjiang” and the rationales behind these attitudes will be discussed in detail. In particular, why the Uyghur diaspora prefers the name “East Turkestan” instead of “Xinjiang”, the views of the relevant associations on this issue, and the activities they carry out will be examined in depth. This analysis aims to reveal the Uyghurs’ reasons for rejecting the name “Xinjiang” in its historical and cultural contexts.

In the next stage, the discussions on the renaming of “Xinjiang” in the Chinese media and academic literature will be evaluated through content analysis. In this process, the historical development of the name and how it is used in line with China’s national discourse and strategic goals will be discussed. In addition, themes such as concerns about weakening the historical and cultural ties of the name, the extent to which this name is compatible with China’s national identity discourse, and how it can serve China’s global strategic goals will be analyzed. All the collected data will be analyzed through thematic analysis, aiming to reveal the relationships between the Uyghur diaspora’s sense of identity and the political and cultural underpinnings of China’s proposed name change.

1. History of the Name Xinjiang

1.1. Origin and Usage of the Name Xinjiang

Chinese sources will be resigined in order to obtain detailed information on the historical origins and background of the name *Xinjiang* “新疆”. These resources will help us explore the region’s naming process, the historical changes in the name, and their impact on the region’s cultural and political history. We will review historical records and academic studies to understand how the name Xinjiang relates to the Chinese government’s strategies for governing and representing the region. This approach will help us comprehend when and why the name Xinjiang was adopted, its effects on ethnic and cultural identities, and its connection to the region’s socio-political dynamics.

According to reports by *Zhang Qian* (张骞), the first envoy sent by the Western Han Empire (Former Han Dynasty, 202 BC – 8 AD), Chinese historian *Sima Qian* (司马迁) provides a detailed description of the region’s nature, geography, politics, economy, and ethnic structure in the *Dayuan* (大宛列传 – Biography of Dayuan) section of his work *Shiji* (史记 – Historical Records). Sima Qian did not specify a name for the region, which was referred to as *Xīyù* ‘西域’ (Western Region) in Chinese sources. During the reign *Emperor Han Zhao* (汉昭帝), *Sang Hongyang* (桑弘羊) mentioned the Western Region’s opposition to the Huns. In the second year of Shenjue (神爵) (59 BC) of the *Emperor Han Xuan* (汉宣帝), *Ming Zheng Ji* (命郑吉) was appointed as Protector of the Western Region. *Emperor Han Cheng* (汉成帝) discussed the

Western Region's instability and the disruption caused by previous opposing movements in a meeting with *Du Qin Wang Feng* (杜钦对王凤).⁹

In Chinese sources, the name *Xīyù* '西域' (Western Region) refers to lands west of China, and is used in both narrow and broad senses *Ban Gu* (班固) in the *Western Region* (西域传) section of *Han Shu* (汉书 – History of the Han) noted that the Western Region included thirty-six kingdoms during *Xuan Wu's* (孝武) reign and later expanded to over fifty. It is situated west of the Huns, south of the *Uysuns* (乌孙), and surrounded by mountains. It is united with the Han Empire to the east, bordered by *Yumen* (玉门) and *Yangguan* (阳关), and surrounded by *Congling* (葱岭) to the west. This definition covers areas south of the modern-day *Tanrı* Mountains, north of *Koynun*, west of *Dunhuang* (敦煌), and east of the Pamir. The Western Region described in the *Han Shu* is broader, encompassing not just southern regions but also areas around the Aral Sea, Central Asia, and even the Black Sea. This indicates that the name *Western Region* referred to a larger area from the Eastern Han period onwards.¹⁰

During the Qing period (1644-1912), the name Western Region was widely used in official and private documents. Initially, East Turkestan was referred to as Western Region until the Qing Dynasty overthrew the *Çungar Khanate* (1634 – 1755). During this time, Qinghai and Tibet were sometimes included in this definition. After the *Çungar Khanate* was defeated, the name *Çungar Region* (准疆) fell into disuse. The region was then referred to as 回疆/*Huí jiāng* 'Hui Region', specifically in reference to the Uyghur Turks south of the Tian Shan Mountains, as mentioned in the "Strategy for the Hui Region Rebellion and its Suppression" from the tenth year of Qing Daoguang. From the mid-18th century, especially after the *Çungar Khanate's* fall, the name *Xinjiang* '新疆' began to replace Western Region and was used in Qing official documents during Emperor Qianlong's (乾隆) reign.¹¹

During the Qing Dynasty, the name Xinjiang was used because East Turkestan was considered part of the Western Region, indicating that the Western Region had a wider geographical scope. The Qing government adopted the name *Xinjiang* to geographically define the region, thereby enabling it to be established as a distinct territory (Qi 2015: 18). Apart from that, during the Qing Dynasty, the term Xinjiang retained the same connotations in various parts/regions of China, such as *Guizhou* (贵州), *Yunnan* (云南) and *Sichuan* (四川).¹²

The Qing government divided the Western Region into two separate categories: the "old region" (旧部 – *Jiùbù*) and *Xinjiang* '新疆'.¹³ The word '*Xinjiang*' in the expression (西域新

9 Chinese Philosophy Text Electronic Project – 中国哲学书电子化计划, "西域传 – Biography of Western Regions", <https://ctext.org/han-shu/xi-yu-zhuan/zhs> [Access date: March 6, 2024].

10 Féng Chéngjūn – 冯承钧. 西域地名 [Western Regions Place Names], 中华书局, Pekin 1955, p. 2.

11 Chinese Philosophy Text Electronic Project – 中国哲学书电子化计划. "清高宗实录-Records of Emperor Gaozong of the Qing Dynasty", <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapt> [Access date: March 8, 2024].

12 Chinese Philosophy Text Electronic Project-中国哲学书电子化计划. "清高宗实录-Records of Emperor Gaozong of the Qing Dynasty", <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapt> [Access date: 8 March 2024].

13 钦定皇舆西域图志: Abbreviated as 西域图志 – Map of the Western Regions. is the first official local chronicle

疆’ – *Xīyù xīnjiāng*), which translates to the Western Region of the Qing Dynasty Xinjiang, Gradually evolved from a general noun into a fixed place name, connotating a “*newly expanded frontier*” (新辟疆围 – *Xīn pì jiāng wéi*) or “*newly opened territory*” (新辟疆土 – *Xīn pì jiāngtǔ*). It is stated that from the end of the Qianlong period of the Qing Dynasty, especially from the Jiaqing period, the use of the name Xinjiang ‘新疆’ as a fixed place name became widespread in both official and private correspondence, and its use together with the name of the *Western Region* ‘西域’ became common (Qi 2015: 38).¹⁴

In the first year (1821) of the Qing Daoguang (清道光) era, the *Official Xinjiang Guide*, an official work recording East Turkestan and its surrounding areas, was published. In this work, it was stated that East Turkestan was defined as the “*Former Western Region*” (今之新疆, 即古西域),¹⁵ and the area covered a large area extending from the Kumul and Barikoli in the east, the Aral Sea in the west, Zaysan Lake in the north, and the Koynun Mountains in the south, thus encompassing a larger area than the definition of Xinjiang in the Qianlong period. In the twenty-fifth year (1820) of the Qing Jiaqing (清嘉庆) era, the famous Chinese scholar Gong Zizhen (龚自珍) first proposed the establishment of a province in East Turkestan in his article titled “Proposal for the Establishment of a Province in the Western Region.”¹⁶ The provincial name he proposed was *Zhunhui Province* ‘准回省’. Later, Zhu Fengjia (朱逢甲) advocated his article with the title ‘*Proposal for Establishing a Province in the Western Region*’¹⁷ to be used in the establishment of Xinjiang Province. The province name he suggested was *Western Region Border Province* ‘西域疆省’. Apart from these, the idea of establishing East Turkestan as a province was put forward by Li Yunlin in his work “On Transforming Xinjiang into a Province”.¹⁸ Zuo Zongtang (左宗棠), who played a role in the invasion of East Turkestan and its becoming a province under China, mentioned in a poem written in the thirteenth year of Daoguang (道光, 1833), “The Western Region was established after years of war, the establishment of a province is difficult, but settlement and support are very necessary.”¹⁹ During this period, the name Xinjiang Does

of Xinjiang from the Qing Dynasty, compiled over a period of 27 years starting from the twenty-first year of the Qianlong reign (1756) by Grand Secretaries Fuheng, Liu Tongxun, and others.

14 Qí Qīngshùn – 齐清顺, “新疆的由来和发展” [The Origin and Development of Xinjiang, *Historical Research*], 历史研究, 2015, p.38.

15 Today’s Xinjiang is the ancient Western Region.

16 西域置行省议: Proposal for Establishing a Provincial Administration in the Western Regions is discusses the vastness of the Qing Empire, emphasizing that it is the greatest among the “Four Seas” of the world. It claims that the Qing Dynasty, established in the Changbai Mountains, extends far beyond historical limits, covering 18 provinces with significant territories. The text argues that despite ancient rulers’ claims, no one had control over such vast seas or territories. The Qing Dynasty now controls both the Eastern and Southern Seas and has expanded westward, reaching 17,000 li from the capital. It questions whether Heaven intends to connect with the Western Sea, reflecting on the costs and sacrifices involved in this expansion. The writer expresses concern about the wisdom and benevolence of the authorities in their approach to these vast territories. Gong Zizhen; edited by Wang Peizheng: “The Complete Works of Gong Zizhen”, Shanghai People’s Publishing House, Shanghai 1975, p. 106 – 111.

17 Zhu Fengjia, “西域设行省议-*On the Establishment of a Province in the Western Regions*”, in Wang Xiqi (ed.), *Xiaofanghuzhai Yudi Congchao* (Volume 2), Hangzhou Ancient Books Store, 1985, p. 119.

18 论新疆改省.

19 Wúyiqún – 吴轶群 and Wángxuěhuā – 王雪花, “治广以狭与人地相宜: 晚清南疆二道政区变迁及基层职官的选

not yet appear to have emerged. Zuo Zongtang Proposed the establishment of East Turkestan as “Xinjiang Province”, and he expressed this request in the reports of the third (1877)²⁰ and fourth (1878)²¹ years of *Guangxu* (光绪). years of Guangxu, while also emphasizing the urgency of the establishment again in 1882.²² These proposals differ from the previous “Zhunhui Province” or “Western Region Province” proposals.

After the establishment of Xinjiang Province, the Qing government referred to the region as *Gansu Xinjiang* (甘肃新疆). *Liu Jingtang* (刘锦棠), who was appointed governor, proposed merging East Turkestan with Gansu to create “Gansu Xinjiang Province” due to the region’s vastness, low population, and economic issues. However, this proposal was not implemented, and Liu’s authority was limited to Xinjiang. The establishment of Xinjiang Province led to changes in administrative structure: the Ili General’s responsibilities were limited to the Ili and Çöçek regions, military commanders were abolished, and local administration was aligned with inland provinces. The eastern regions, previously governed by Gansu, came under the direct administration of the “Governor of Xinjiang,” solidifying Xinjiang as a Province. After the Qing government collapsed following the Xinhai Revolution, the name Gansu Xinjiang was removed, and the administration of East Turkestan was reorganized in 1911 and 1912, with proposals aiming for stronger central control.²³

During the Nationalist Chinese government, several proposals were put forward regarding the administration of East Turkestan. *Zhang Zhizhong* (张治中) proposed dividing East Turkestan into four or six provinces²⁴, but this plan was postponed due to regional unrest and Soviet influence. Zhang’s successor, *Wu Zhongxin* (吴忠信), also supported the idea of dividing Xinjiang. However, in the early 1940s, the political situation changed with the establishment of the East Turkestan Republic (1944-1949) and Soviet policy, leading to the suspension of the division plan.²⁵ Zhang Zhizhong suggested changing the name Xinjiang, which was perceived negatively

任 – Govern the broad with narrow and match people and land: The changes in the administrative divisions and the selection of local officials in late QingDynastySouthXinjiang”, http://iqh.ruc.edu.cn/zglsdlyj/lSDL_lzjj/qsdllyj/c5eb014.340.90413991b54e6703a537c7.htm [Access date: March 9, 2024].

20 Chinese Philosophy Text Electronic Project-中国哲学书电子化计划. “左文襄公年谱 – Chronicle of Zuo Wenxiang”, <https://ctext.org/wiki.pl?if=en&res=8015241&remap=gb> [Access date: 16 March 2024].

21 覆陈新疆宜开设行省请简督抚臣以专责成折: This document is a memorial submitted by Zuo Zongtang on June 16, 1877, in the third year of the Guangxu reign, after he led his troops to suppress the Xinjiang Hui leaders supported by Russia and Britain. Having recaptured Urumqi and Turpan, he responded to the court’s inquiry, explaining his comprehensive considerations regarding the military affairs and post-war administration of Xinjiang.

22 新疆行省急宜议设关外防军难以速裁折: Proposal for Urgently Establishing Frontier Defense Forces in Xinjiang Province, Difficult to Abandon Immediately is a work authored by Zuo Zongtang and is included in ‘Zuo Zongtang Juan (Library of Modern Chinese Thinkers). Proposal for Urgently Establishing Xinjiang Province: The Frontier Defense Forces Are Difficult to Disband Immediately. Humbly submitted for your consideration, with the hope of your divine insight.

23 光绪朝东华录, 卷 49: *Eastern Record of the Guangxu Reign*, 49 Bölüm.

24 Táng zòng – 唐纵. 在蒋介石身边八年: 侍从室高级幕僚唐纵日记 [Eight Years with Chiang Kai-shek: Diary of Tang Zong, a Senior Staff Member in the Secretariat], 群众出版社, Pekin 1991, p. 89.

25 Wú Zhōng Xīn – 吴忠信. 民国日记 [Diary of the Republic of China], 民国历史文化学社, 1951, p. 15. Zhāng Zhìzhōng – 张治中, 张治中回忆录 [Memoirs of Zhang Zhizhong], 文史资料出版社, Pekin 2000, p. 54.

by some, to *Tian Shan/Tanrı Mountains Province* (天山省), but this was not implemented, and it did not help that the political situation became more complicated after Zhang's resignation.²⁶

After World War II, the political balance in Asia was transformed, as did the Soviet influence in Europe. In China, nationalists and communists who had fought together against The Japanese Empire came into conflict due to ideological differences when the war ended. From 1946 onwards, the Soviet-backed communists gained the upper hand, and in 1949, the communists under Mao Zedong's leadership forced the nationalists to retreat to Taiwan. Mao's armies invaded East Turkestan in 1949 and took over the region "peacefully".²⁷

In 1955, East Turkestan was stripped of its provincial status and restructured as the *Xinjiang Uyghur Autonomous Region*. Despite being granted autonomy, the Administrative power governance remained under the control of the Communist Party's Xinjiang General Secretary Wang Zhen, whose policies policy encouraged the migration of the Han Chinese, who made up the majority of the population in the region, to replace the Turkic population, and to impose restrictions on the national identity and Islamic life of the East Turkestan Turks.²⁸

2. The Uyghur Diaspora's Perception of 'Xinjiang'

The Uyghur diaspora views the name Xinjiang as a political designation that disregards the region's history and cultural identity, reflecting a colonialist approach. Particularly Uyghur Turks and their supporters perceive Xinjiang as a tool for legitimizing China's dominance and cultural assimilation policies. The diaspora views this name as a symbol of colonialism, ignoring their historical and cultural connections, and prefers using the traditional name, East Turkestan, to defend their identity and history. The following section will provide examples illustrating the meaning of Xinjiang in the Uyghur diaspora's thought and practice.

Mehmet Emin Buğra (1901-1965), a key figure in the East Turkestan independence movement, defended the name and identity of East Turkestan in his academic works, articles, and declarations. He argued that the name Xinjiang was imposed, symbolizing a new phase of occupation and colonialism. His significant works include: *A Pencil Fight* (Nanjing 1945), *The History of East Turkestan* (1947), *East Turkestan: Historical, Geographical and Present Situation* (Istanbul 1952), *East Turkestan's Cause for Freedom and Chinese Politics* (Istanbul 1954), *East Turkestan Rejects Red Chinese Autonomy* (Ankara 1955), *Arab Conquests in Turkic Lands* (Ankara, 1958), *Unknown Political Issues on Tibet and East Turkestan* (Ankara 1959), *The Inside Story of the Tashkent Conference and the Situation of Writers in Communist Countries* (Ankara 1959), and *The Delhi Conference and Tibet* (Ankara 1960) (Kurban, 2020: 214). In

26 Age, p.16.

27 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, 15. Bs., Alkım Yayınevi, İstanbul 2005, s. 438-439.

28 Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, Güven Basımevi, İstanbul 1952, s. 72-73.

these works, Buğra emphasized that Xinjiang was meant to erase the identity of the Turkish homeland and that its true name was East Turkestan.

İsa Yusuf Alptekin (1901-1995), as one of the leading figures of the East Turkistan independence movement, wrote extensive scholarly works on the region. These scholarly works are as follows: *East Turkestan Behind the Iron Curtain* (Millî Türkistan, LXXIV [Munich 1951], pp. 23-27); *East Turkestan Requests Help from Humanity* (Istanbul 1971); *The Cause of East Turkestan* (Istanbul 1981); *For Captive East Turkestan: Memoirs of the Struggle of İsa Yusuf Alptekin* (ed. M. Ali Taşçı, Istanbul 1985); *The Forgotten Homeland East Turkestan* (Istanbul 1992); *For Captive East Turkestan-2, Memoirs of the Struggle of İsa Yusuf Alptekin (1901-1949)* (ed. Ömer Kul, Ankara 2009); and *For Captive East Turkestan-1, İsa Yusuf Alptekin's Struggle Memoirs* (ed. Ömer Kul, Ankara 2010). Alptekin's views on the name Xinjiang align with those of Mehmet Emin Buğra, reflecting a similar perspective on the name's implications for East Turkestan's identity.

Assoc. Prof. Dr. Erkin Ekrem, a notable figure in the East Turkistan independence movement, shares views on the name Xinjiang similar to Mehmet Emin Buğra and İsa Yusuf Alptekin. His academic works and conferences include “*East Turkestan Issue: Current Situation and Future*” (2007), “*Turkestan in Hsüan Tsang's Travels*” (2003), “*Homeland of the Turks*” (1994), “China's Policy Towards the East Turkestan Independence Movement: Before and After September 11-1 and 2” (2001), and “*East Turkestan Issue and Türkiye-China Relations*” (2004). His research extensively discusses the name Xinjiang, focusing on Chinese sources.

Prof. Dr. Erkin Emet, an expert on East Turkestan's historical, cultural, and political aspects, aligns with the views of Mehmet Emin Buğra and İsa Yusuf Alptekin regarding the name Xinjiang. In his works, including *The Struggle for Freedom in East Turkestan* (2023), *The Chinese Communist Party's Employment of Hard Power to Assertively Assimilate the Uyghurs in East Turkestan: The Case of the Uyghur Diaspora in Turkey* (2022), *20th Century Uyghur Drama: Migration* (2018), *The Language and Education Policy of the People's Republic of China in East Turkestan* (2005), *China's Education Policy in East Turkestan* (2005), *East Turkestan Autonomous Republic* (2002), and *Urumqi Clashers: The Reactions and Aftermath* (2018), he argues that the name Xinjiang reflects a colonial mentality. Apart from those already mentioned above, numerous scholars and writers of Uyghur origin also express similar views on the name Xinjiang. For example, in works such as Rukiye Turdush's “*East Turkistan's Right to Sovereignty: Decolonization and Beyond*” (2024), Ferhat Kurban Tanrıdağlı's “China's Western Regional Theory, China's Turkistan and Turkey Policy” (2021), Amaç Karahoca's “*East Turkistan: The Chinese Colony*” (2008), Zuhridin Mirza Abid Türkistani's “*Hijra Years on the Path to Turkistan Independence*” (2013), İklil Kurban's “*Anxiety: A Historical Story Specific to East Turkistan's Recent Past*” (1995), Nurgül Uzunel's “*National Turkistan: The Journal of Turkistani Refugees in Europe 1942-1975*” (2016), Hidayet Oğuzhan's “*The Real Face of East Turkistan Captivity and Cruelty*” (2018), Kaşgarlı İsmail Cengiz's “*East Turkestan under the Occupation of Red*

China” (1981), “*Turkestan Anxiety*” (2006) by Alihan Töre Saguni, “*Some Issues in the History of East Turkestan and the Chinese*” (1976) by C. Tarbagataylı, “*Uyghur Turks*” (1978) by Erkin Alptekin, “*The History of the National Struggle of East Turkestan (1930-1949)*” (2009) by Polat Kadiri, “*Exploited Homeland: Turkestan*” (2013) by Hızırбек Gayretullah and “*East Turkestan Searches on the Path to Freedom*” (2006) by Gulam Osman Zulpikar, it has been emphasized that the name “Xinjiang” is an indicator of a colonialist and occupying mentality, and the name East Turkestan has been preferred instead.

The Uyghur diaspora’s perspectives on the name Xinjiang have been thoroughly examined in both books and various magazines and articles published by people from East Turkestan. These publications provide a comprehensive analysis of how the name Xinjiang impacts Uyghur identity and shapes the historical connections to East Turkestan. They delve into the perception of this name among Uyghur Turks and explore the social and political calls for its change. Additionally, these sources highlight that the name Xinjiang is viewed as a manifestation of Chinese government policies, used as a tool to erase the cultural identity and historical heritage of the Uyghur Turks.

These publications extensively examine the impacts of the name Xinjiang on Uyghur identity and its historical connections to East Turkestan. They discuss how this name is perceived by Uyghur Turks and detail the social and political demands for changing this name. Furthermore, these publications highlight that the name Xinjiang is viewed as a reflection of the Chinese government’s policies in the region and is used as a tool for erasing the cultural identity and historical background of Uyghur Turks.

The “Türkistan Sesi/ Voice of Turkestan” magazine, first published in Turkey in 1956 with a total of 11 issues, along with other magazines such as “Doğu Türkistan’ın Sesi/ Voice of East Turkestan,” “Gökbayrak/ Sky flag,” “Halkara Veziyet ve Şerhi Türkistan/International Situation and East Turkestan,” “Anyayurt/homeland” and “Uygurlar” provides detailed discussions on the Uyghur diaspora’s views regarding the name Xinjiang. These magazines discuss the effects of the name Xinjiang on Uyghur Turks and East Turkestan, how it is perceived in cultural and historical contexts, and various criticisms against this name. They also provide information on how the name Xinjiang reflects the Chinese government’s policies in the region and how it impacts Uyghur identity and history, thus addressing the demands and views on changing the name.²⁹

The views of the Uyghur diaspora on the name Xinjinag have also been expressed on websites established by the Uyghur diaspora like www.gokbayrak.com, www.hurgokbayrak.com, www.uygur.org, www.istiklalgazetesi.com, www.dogtuder.org, www.maariponline.com, www.doguturkistanvakfi.org, www.uyghurnet.org, uyghurcongress.org etc.³⁰

29 Abdülcelil Turan, “Çin Hükümetinin Yayımladığı Xinjiang’ın Tarihi ve Bugünü Başlıklı Beyaz Hakkında Kısaca Mülâhaza”, *Gökbayrak Dergisi*, 13, (2006), s. 24-28.

30 Yücel Tanay, “Not Central Asia, Not Turkestan-Xinjiang, East Turkestan”. (April 1, 2023), <https://www.uyghurnet>.

Furthermore, organizations established by the Uyghur diaspora in Turkey and other countries worldwide staunchly reject the name Xinjiang. These organizations are founded on the principle of opposing the name Xinjiang, which they argue fails to accurately represent the historical and cultural identity of the region. They view the name as an imposition by the Chinese government and a product of colonialist mentality. By using the name Xinjiang, these organizations contend that China seeks to legitimize its dominance and assimilation policies in the region, while disregarding the unique cultural and historical identity of East Turkistan.³¹

The *raison d'être* of these organisations is to reject this name and fight for the recognition of the true identity of the region. In this context, they avoid using the name Xinjiang, and support names such as East Turkestan or Uyghuristan, which are the historical names of the region, and try to ensure that these names are more widely recognized by the international community. The visions of these organizations are focused on preserving the identity of the region and ensuring that this identity is accurately represented on international platforms.

Organizations such as the East Turkistan Migrants Association (1960-), East Turkistan Foundation (1986-), East Turkistan Solidarity Association (1993-), East Turkistan Culture and Solidarity Association (1989-), East Turkistan Youth and Culture Association (2006-), East Turkistan Education and Solidarity Association (2006-), Independent East Turkistan Union Association (2007-), International East Turkistan NGOs Union (UDTSB), European East Turkistan Education Association (1993-), World Uyghur Congress (2004-), Norway Uyghur Committee (2003-), UK Uyghur Association (2005-), Canada East Turkistan Association (2018-), Australia East Turkistan Association (1992-), and the East Turkistan Exile Government (2004-), as well as the Uyghur Movement (2017-), express their views on the name Xinjiang through various activities and publications³²

The Uyghur diaspora, including politicians, academics, organizations, and ordinary citizens, widely rejects the name *Xinjiang* as a political designation that fails to reflect the region's identity. Particularly among Uyghur Turks, the name is seen as embodying a colonialist policy that ignores the region's historical and cultural roots. It is seen as a tool used to legitimize the Chinese government's dominance and assimilation efforts. As a result, the Uyghur diaspora rejects this name and resists being identified with it. To fully understand the extent of these views and the general societal trends, comprehensive research using surveys and other scientific methods is essential. Such studies would offer detailed insights into how the name Xinjiang is perceived and the reactions it elicits, providing a clearer picture of the social implications of the name change, and the ongoing debate over the region's identity.

org [Access Date: April 6, 2024].

31 Bovingdon Gardoner, *The Uyghurs: Strangers In Their Own Land*, Columbia University Press, New York 2010, p. 50-55.

32 Campaignforuyghurs, <https://campaignforuyghurs.org/how-to-help-uyghurs/> [Access Date: 6 April 2024].

3. Discussions on the Name “Xinjinag/新疆” in China

A variety of reasons have led Chinese media and academic circles to engage in discussions about changing the name of Xinjiang. Among these reasons, it is possible to say that the word Xinjiang itself and the connotations contained in this name play a significant role. The name *Xinjiang* ‘新疆’, meaning “new frontier” or “newly opened territory,” was defined in the New English-Chinese Dictionary ‘英華新字典, Yīnghuá Xīn Zìdiǎn’ published in 1913 by the Business Library/Shangwu Shuguan (商務書館). The dictionary associates Xinjiang with the term “colony” describing it as a designation for the western borders of China. The term *Jiāngdì*/疆地 is used to denote the region as a military or strategic border area, while *Zhídìjūmín* ‘殖民地居民’ refers to the inhabitants as colonists, reflecting the region’s status as a settled colony.³³

The dictionary meaning of the name Xinjiang implies that the region is perceived as a colony with a history separate from that of China, highlighting its current colonial status and pre-Chinese independence. This view emphasizes Xinjiang’s cultural and political background, offering insight into how the region is perceived in Chinese history. However, Chinese scholars argue that interpreting Xinjiang only by its dictionary meaning as “*New Frontier*” or “*New Territory*” limits the name to a geographical place, overlooking the region’s deep historical ties with China. This interpretation, they contend, fails to capture Xinjiang’s true role and influence in Chinese history.³⁴

Chinese scholars argue that the name Xinjiang, meaning “*New Frontier*” or “*New Territory*,” has been exploited by the Western world and East Turkestan independence activists for their own interests. They believe this interpretation is used for political purposes, particularly in Western media and by independence movements, disregarding the region’s historical and cultural ties to China. The phrase “New Frontier” creates a misleading impression of the historical continuity between the region and China’s sovereignty. In the West, and among pro-independence groups, the name is used to criticize China’s sovereignty or promote separatism. Chinese scholars assert that such uses fail to reflect the historical and cultural context of the name. They suggest using the name *Xī Yù* ‘西域’, meaning “Western region,” which has been in use since the Han dynasty (202 BC – 220 AD) and reflects the region’s significant role in Chinese political history.³⁵

The fact that the name Xinjiang was given by the Manchu-led Qing Dynasty administration³⁶ is another reason why the issue of changing or re-evaluating the name has arisen. The Qing dynasty, founded by the Manchus, prompts questions about the name’s relevance in the region’s

33 Commission, 英華新字典 [New English-Chinese Dictionary]. 商務印書館, Shanghai 1913, p. 97.

34 Liú shānshān – 刘姗姗, “新疆”是“新的疆域”吗? – Is “Xinjiang” a “new territory”. (17 January 2021) <https://www.xj.chinanews.com.cn/tuwen/> [Access Date: 16 April 2024].

35 新疆应该正名为西域省: Xinjiang should be renamed as Western Regions Province

36 The Manchu (满族, Manju), also known as Manchur (满洲族), were officially called Manchur (满洲) during the Qing Dynasty. They were also known as the “Red-Tasseled Manchur” due to their distinctive hats. As one of China’s ethnic minority groups and part of the Tungusic ethnic groups, the Manchu established the Qing Dynasty, the last major unified dynasty in Chinese history and the final imperial period (A gui 1988, p. 28).

historical and cultural context. While Chinese history and culture typically reflect the Han Chinese, the Qing period, as a Manchu-origin government, generates disapproval among the Han Chinese, leading to dissatisfaction with names given during that era. From the Han Chinese perspective, the name Xinjiang is seen as not fully reflecting the historical and cultural integrity of China, particularly the Han Chinese political culture. This dissociation between the name's meaning and the identities it represents fuels ongoing discussions about renaming the region and other related issues.

The name *Xinjiang* is considered by Chinese scholars and officials to be incompatible with the Chinese government's recent policy of “*national Chinese consciousness*”³⁷ policy that the Chinese government has recently implemented against the East Turkestan people. The region, officially designated as the Xinjiang Uyghur Autonomous Region by China, is home to Uyghur and other Turkic communities, who are entitled to live in accordance with their own culture and traditions, as guaranteed by the Chinese Constitution and the Law on Regional Ethnic Autonomy.³⁸ However, the policy of “national Chinese consciousness” does not support the survival of different cultural identities in the region, and aims to harmonize these cultures with China's national identity.³⁹

This policy falls short of acknowledging the historical and cultural identity of East Turkestan, and generally aims to harmonize the unique cultural elements in the region with Han Chinese culture, or eliminate them altogether.⁴⁰ China's understanding of “*national Chinese consciousness*” does not accept the culture of East Turkestan shaped by Islam and Turkishness, but instead aims to assimilate these cultures and replace them with Han Chinese culture. In this context, Chinese authorities address the cultural heritage of the Uyghur and other Turkic communities in East Turkestan within the framework of the “national Chinese consciousness” discourse, and organize this heritage in line with the policies of assimilation and destruction.⁴¹ According to Chinese authorities, the intellectual foundations of the national Chinese consciousness trace back to ancient China, when the region was called the Western Region. They believe that the name Xinjiang, recently adopted, does not fully reflect China's long and uninterrupted history, and criticize it for not adequately representing the country's

37 China's National Chinese Consciousness “中华民族共同体意识” (Zhōnghuá Mínzú Gòngtóngtǐ Yìshí) is an ideology within the Chinese Communist Party's (CCP) framework, emphasizing national identity, unity, and sovereignty. It focuses on preserving territorial integrity, promoting unity among ethnic groups, and celebrating cultural heritage. The concept also includes propaganda and education policies to spread state ideology and strengthen social awareness, along with policies of ethnic harmony and cultural assimilation. This ideology significantly influences China's domestic and foreign policies and shapes its social and cultural structure.

38 Guówùyuàn-国务院, https://www.gov.cn/zhengce/2021-07/14/content_5624800.htm. [Access Date: April 19, 2024].

39 Khalid Jamel Wiam Lena, “Made in China – assimilating ethnic minorities in the 21st century”, *Department of Political Science Independent Research Project in Political Science – SV7052*, Autumn term 2020, p. 7.

40 Wángyǔn-王允, “习近平这十年之三：民族主义十年：从“中国梦”到权力的温柔乡-Xi Jinping's Decade Part 3: The Decade of Nationalism: From the “Chinese Dream” to the Tenderness of Power”(October 10, 2022), <https://www.rfa.org/mandarin/duomeiti/tebiejiemu/xijinping-shinian> [Access Date: April 22, 2024].

41 Graham E Fuller and S. Frederick Starr, *The Xinjiang Problem*. Central Asia-Caucasus Institute, Washington 2020, p. 8.

historical integrity and continuity. The Chinese government argues that the name Western Regions aligns better with China's historical past, and more meaningfully shapes national Chinese consciousness by emphasizing historical continuity and cultural integrity. They view the name Xinjiang as inadequate in reinforcing national identity and central control, and as being more associated with the identities of Uyghur and other Turkic communities. The Chinese government suggests that the name *Western Region* better reflects China's central control and cultural hegemony. This proposed name change is seen as a tool to consolidate political and social control, while also strengthening ties with the central government. Therefore, Chinese authorities have initiated discussions on changing the name Xinjiang back to Western Region.⁴²

These discussions constitute an important indicator in understanding how China maintains the balance between its national identity policies and its historical and cultural understanding, and how these policies affect regional identities. In this context, changing the name of Xinjiang is considered more than just a name change, but it is, rather, part of China's efforts to redefine its national unity, Chinese national consciousness, and historical perspective.

For China, which aims to become more influential regionally and globally⁴³, the name 'Xinjiang' may no longer align with its vision of the Chinese Dream. Thus, China is considering renaming Xinjiang to reflect the historical concept of the Western region, which encompassed all of Central Asia, including day Xinjiang. This name change is seen as a way to realign with historical borders and implement the "Western Region Theory". The proposed name change is driven by China's strategic goals to provide the region with broader global and historical significance, emphasize its influence in Central Asia, and strengthen both domestic and foreign policies while altering international perceptions of the region.

In his 2010 Western Region Theory, *Liu Yazhou*, a brigadier general in the Chinese army, President of China Defense University, and son-in-law of former President *Li Xiannian*, highlighted the strategic importance of East Turkestan, Central Asia, or Turkestan for China's grand strategy. Liu's theory refers to the name "West" as encompassing the East Turkestan and Greater Turkestan regions west of central China. He approaches their strategic significance from both historical and contemporary perspectives, explaining their role in China's strategic policies. Liu emphasizes that the West (including East Turkestan) is not just a strategic option, but also a vital hope and destiny for China. He highlights the region's excellent geographical location and the wealth of Central Asia, describing it as a divine gift to China that strongly supports China's global ambitions.

The article also touched on the debates on the Maritime Coastal Defense and Western Border Defense during the Qing Dynasty. While *Li Hongzhang* primarily advocated maritime coastal defense, *Zuo Zongtang's* (左宗棠, 1812-1885) preference for the Western Border

42 新疆应该正名为西域省: Xinjiang should be renamed as Western Regions Province.

43 Ahmet Davutoğlu, *Systemic Earthquake and the Struggle for World Order*, Cambridge University Press, London 2020, p. 122.

Defense was validated by historical outcomes. *Zuo Zongtang's* success has highlighted the strategic importance of the Western region.

Today, it is stated that East Turkestan plays a critical role in China's energy security and strategic interests. East Turkestan serves as a bridge between Central Asia, the Middle East and China, and therefore it is emphasized that China should prioritize its western border. Liu states that shifting China's modernization strategy from the eastern to the western regions is essential for safeguarding the country's national interests. He also explains how East Turkestan and Central Asia, to the west of China, played a central role in the three golden ages of its history, and states that East Turkestan's strategic importance and natural resources provide a great advantage, especially in terms of energy security. The article discusses China's current dependence on energy and mineral resources, and the problems related to the security of these resources, and emphasizes the importance of Central Asia for China's energy security and suggest how natural resources in this region can provide China with a strategic advantage. It also discusses various alternative pipeline routes in Central Asia and evaluates Russia's influence in the region. As a result, the control of East Turkestan and Central Asia regions as well as the strategic importance of pipelines in these regions are emphasized for China's energy security and economic development.

According to Liu Yazhou, China's strategic goals in Central Asia are largely based on economic and energy policies. China is strengthening its economic relations and building pipelines in order to access energy resources in the region. These efforts are increasing China's economic influence in the region, and shaping the energy transportation routes of Central Asia. However, while Russia and the US stand out among the countries competing with China's strategic goals, Turkey is also emphasized as an important cultural and strategic rival. Turkey is notable for its cultural influence and investments in the region. Central Asian countries face problems stemming from the legacy of the Soviet Union, such as ethnic identity and border distinctions. These problems can lead to regional instabilities and ethnic conflicts. China's handling of ethnic issues in East Turkestan is of critical importance to the country's internal stability and national interests. It is stated that China needs to develop more comprehensive and long-term strategies to solve these issues. The article emphasizes that while China's economic power plays an important role in establishing regional influence; soft power, that is, cultural and ideological effectiveness, is equally important. It is stated that instead of unnecessary and temporary solutions, strategies that will create permanent and deep impact should be developed.⁴⁴

The Western Region Theory has created an intellectual basis for China to strengthen its influence and impact throughout Central Asia, including East Turkestan. In this context, when the discussion of changing the name Xinjiang comes to the fore, it makes sense to prefer the name Western Region, which encompasses East Turkestan and all of Central Asia or the Turkestan geography.

44 Liú yàzhōu – 刘亚洲 “西部论 – Western Theory”, <https://www.rfi.fr/cn/首页/20100809-刘亚洲中将的西部论> [Access Date: April 25, 2024].

Conclusion

The meanings of the name “Xinjiang” have become a significant topic of debate for both the Uyghur diaspora and Chinese authorities. In Chinese, the name Xinjiang, which means “*new*” (新) and “*border*” or “*region*” (疆), has led to various interpretations and reactions. The Uyghur diaspora views the name Xinjiang as a reflection of colonialist mentality, perceiving it as part of an effort to erase the historical and cultural identity of East Turkistan. Consequently, the name Xinjiang is seen as a symbol of the repressive policies and cultural erosion implemented by China in the region.

Chinese authorities, on the other hand, argue that the meanings associated with the name Xinjiang are being exploited by both internal and external adversaries. They claim that the name falls short in aligning with current national and international policies, fails to fully reflect the historical and cultural context of the region, and does not correspond with the ancient concept of the *Western Region* ‘西域’ that represented China’s western territories. As a result, A debate has emerged over whether the name Xinjiang should be changed. Based on China’s Western Region theory, it can be concluded that the designation of Xinjiang as the *New Frontier or New Region* has now ended, and that the New Frontier or New Region for China now aligns with Central Asia, which corresponds to the *Western Region* ‘西域’ of ancient China. Furthermore, this redefinition and renaming likely involves expanding the New Frontier or New Region to include Central Asia, historically considered part of the Western Region, which as to align the region’s historical and cultural context with modern Chinese borders and policies. This change seeks to integrate old concepts with current borders, and to restructure the region’s historical function in line with contemporary geographical and political realities.

China’s debate over renaming Xinjiang reflects its colonial ambitions to expand influence in Central Asia and redefine the region to align with its strategic and cultural objectives. The proposed name change is part of efforts to reshape Xinjiang, distancing it from its historical and cultural context in pursuit of regional control.

BIBLIOGRAPHY

- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, 15. Bs., Alkım Yayınevi, İstanbul 2005.
- Ā guì – 阿桂, 满洲源流考 [*A Study on the Origin and Development of Manchuria*], 辽宁民族出版社, Liaoning 1988.
- Buğra, Mehmet Emin, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, Güven Basımevi, İstanbul 1952.
- Bovingdon, Gardoner, *The Uyghurs: Strangers In Their Own Land*, Columbia University Press, New York 2010.
- Commission, 英華新字典 [*New English-Chinese Dictionary*], 商務印書館, Shanggai 1913.
- Commission, 清德宗实录, 卷一九五” 光绪十年十月癸酉条, 清实录, 第 5 4册 [*The Veritable Records of Emperor Dezong of the Qing Dynasty*] Volume 195, “October 10th year of Guangxu” (Guiyou), “*The Veritable Records of the Qing Dynasty*], Shāngwù yìn shūguǎn, Pekin 1912.
- Davutoğlu, Ahmet, *Systemic Earthquake and the Struggle for World Order*, Cambridge University Press, London 2020.
- Gong, Zizhen – 龚自珍, 龚自珍全集 – *The Complete Works of Gong Zizhen*, ed. Wang, Peizheng, Shanghai People's Publishing House, Shanghai 1975.
- Ekrem, Erkin, “Doğu Türkistan Sorunu ve Türkiye-Çin İlişkileri”. *Türkiye Günlüğü*. (2004), p. 36-49.
- Emet, Erkin, *20. Yüzyıl Uygur Dramı: Göç*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018.
- Féng, Chéngjūn – 冯, 承钧. 西域地名 [*Western Regions Place Names*]. 中华书局, Pekin 1955.
- Graham E. Fuller and S. Frederick Starr, *The Xinjiang Problem*. Central Asia-Caucasus Institute, Washington 2020.
- Kurban, Nurahmet, “Mehmet Emin Buğra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (2020), s. 213-215.
- Kul, Ömer, “İsa Yusuf Alptekin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (2020), s. 88-89.
- Khalid Jamel, Wiam Lena, “Made In China – Assimilating Ethnic Minorities In The 21st Century”, *Department of Political Science Independent Research Project in Political Science – SV7052*, Autumn term (2020), p. 1-65.
- Liú, shānshān – 刘, 姗姗, 新疆是新的疆域吗? – Is Xinjiang A New Territory, (17 January 2021), [Access Date: 16 April 2024].
- Qí, Qīngshùn – 齐, 清顺. “新疆的由来和发展” [*The Origin and Development of Xinjiang, Historical Research*], 历史研究, (2015), p. 36-44.
- Táng, zòng – 唐, 纵, 在蒋介石身边八年: 侍从室高级幕僚唐纵日记 [*Eight Years with Chiang Kai-shek: Diary of Tang Zong, a Senior Staff Member in the Secretariat*], 群众出版社, Pekin 1991.
- Turan, Abdülcélil, “Çin Hükümetinin Yayımladığı Xinjiang'ın Tarihi ve Bugünü Başlıklı Beyaz Hakkında Kısaça Mülhaza”, *Gökbayrak Dergisi*. C. 13, (2006), s. 24-28.
- Wú, Zhōng Xīn – 吳, 忠信. 民國日記 [*Diary of the Republic of China*]. 民國歷史文化學社, 1951.
- Zhāng, Zhìzhōng – 张, 治中, 张治中回忆录 [*Memoirs of Zhang Zhizhong*], 文史资料出版社, Pekin 2000.
- Zhu, Fengjia, “On the Establishment of a Province in the Western Regions”, in Wang Xiqi (ed.), *Xiaofanghuzhai Yudi Congchao* (Volume 2), Hangzhou Ancient Books Store, Hangzhou 1985.

Electronic References

- Commission, “Xinjiang”, <https://cidian.bmcx.com> [Access Date: February 18, 2024].
- Chinese Philosophy Text Electronic Project – 中国哲学书电子化计划. “西域传 – Biography of Western Regions”, [Access date: March 6, 2024].

- Guówùyuàn – 国务院. “新疆各民族平等权利的保障 – Guaranteeing Equal Rights for All Ethnic Groups in Xinjiang.” [Access Date: April 19, 2024].
- Huáng, zhù – 黄铸. “何为第二代民族政策 – What is the Second Generation of Ethnic Policy?” (30 March 2012), [Access Date: February 25, 2024].
- Liú, yàzhōu – 刘, 亚洲. “西部论 – Western Theory”, (Sept 8, 2010). [Access date: March 2, 2024].
- Turdush, Rukiye, “Genocide as Nation Building: China’s Historically Evolving Policy in East Türkistan”, (August 2019), [Access Date: February 22, 2024].
- Wáng, yǔn – 王允. “习近平这十年之三：民族主义十年：从”中国梦”到权力的温柔乡 – Xi Jinping’s Decade Part 3: The Decade of Nationalism: From the “Chinese Dream” to the Tenderness of Power”. (October 10, 2022), [Access Date: April 22, 2024].
- Wú, yìqún – 吴, 轶群 and Wáng, xuěhuā – 王, 雪花. “治广以狭与人地相宜晚清南疆二道政区变迁及基层职官的选任 – Govern the broad with narrow and match people and land: The changes in the administrative divisions and the selection of local officials in late Qing Dynasty South Xinjiang”, [Access date: March 9, 2024].
- Yú, shíyǔ – 于, 时域. “新疆应该正名为西域省 – Xinjiang should be renamed as Western Regions Province”. (27August2009), [Access Date: February 24, 2024].
- Yǔ, jiāxuě – 雨, 夹雪. “新疆正名西域背后的阴谋 – The conspiracy behind Xinjiang’s renaming of the Western Regions”, (Sept 6, 2009), [Access Date: February 26, 2024].
- Yücel, Tanay, “Not Central Asia, Not Turkestan-Xinjiang, East Turkestan”. (April 1, 2023), [Access Date: April 6, 2024].

BREAKING THE CHAINS: THE ROLE OF RUSSIAN CAPTIVES IN THE OCCUPATION AND ABOLITION OF SLAVERY IN TURKESTAN

ZİNCİRLERİ KIRMAK: TÜRKİSTAN’IN İŞGALİ VE KÖLELİĞİN
KALDIRILMASINDA RUS ESİRLERİNİN ROLÜ

Mesut KARAKULAK^{*} 

Abstract

One of the most striking dimensions of the Russian Empire’s expansionist policies towards the Turkestan region was the discursive and strategic framework constructed around the practice of slavery. Throughout the long-term process extending from the 16th century to the late 19th century, the issue of Russian captives held in the Khanates of Bukhara and Khiva consistently occupied a central position in the agenda of the Russians. However, diplomatic negotiations concerning prisoner exchanges or the release of captives largely failed, paving the way for Russia to activate military options. Russia’s military intervention in Turkestan was legitimized through a discourse that portrayed the Tsarist ideology and the imperial rhetoric of the period as committed to the abolition of slavery. Nevertheless, archival documents, travel accounts, and contemporary testimonies reveal that this discourse was largely based on political manipulation. Although slavery was officially abolished following the Russian domination of the Khanate of Khiva in 1873, it is evident that the slave trade and practices of captivity in the region continued for some time. For the khanates, the existence of Russian captives was not merely a matter of war booty; rather, it functioned as a strategic instrument providing negotiating superiority against Russia. This situation transformed the phenomenon of captivity from a mere economic activity into a crucial component of politics and diplomacy. On the other hand, for Russia, this issue was positioned at the very center of the argument of “humanitarian intervention” that justified its policy of conquest in Central Asia; yet in practice, it became clear that the primary motivation of this intervention did not go beyond the liberation of Russian captives. Russia did not aim for a profound transformation of the social and economic infrastructure of slavery in the region, a fact that became evident in its colonial practices. The role of the Turkmen groups in the slave trade constituted another complex dimension of this process. The entanglement of ethnic, sectarian, and economic factors in this structure not only shaped Russo-Turkestan relations but also formed an essential part of the internal dynamics between the khanates. Ultimately, the abolition of slavery in Turkestan was not so much the direct result of Russian intervention as it was the consequence of local resistance movements, internal rebellions, and broader processes of social transformation. The strategy of the Tsarist administration to present itself as a “liberator” was essentially a discursive construction that masked its imperial expansion. In this context, the question of slavery evolved into an ideological apparatus skillfully designed by Russia to legitimize its military and political expansion in Central Asia, becoming a striking example of the classical tension between imperial politics and humanitarian rhetoric.

Keywords: Russian captives, occupation of Turkestan, slave trade, diplomatic negotiations, imperial expansion

^{*} Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara / Türkiye, mesut.karakulak@hbyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0142-9170



Öz

Rus Çarlığı'nın Türkistan coğrafyasına yönelik yayılmacı politikalarının en dikkat çekici boyutlarından biri, bölgedeki kölelik pratiği üzerinden inşa edilen söylemsel ve stratejik çerçevedir. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar süren bu uzun vadeli süreçte, özellikle Buhara ve Hive hanlıklarında tutulan Rus esirleri meselesi, Ruslar için daima öncelikli gündem maddelerinden biri olmuştur. Ancak esir değişimi ya da esirlerin serbest bırakılmasına dair yürütülen diplomatik müzakereler, büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlanmış ve bu durum Rusya'nın askerî seçenekleri devreye sokmasına zemin hazırlamıştır. Rusya'nın Türkistan'a yönelik askerî müdahalesi, Çarlık ideolojisinin ve dönemin emperyal retoriğinin önemli bir söylem kaynağı olarak "köleliği ortadan kaldırma" vaadiyle meşrulaştırılmıştır. Ne var ki arşiv belgeleri, seyyah raporları ve dönemin tanıklıkları, bu söylemin büyük ölçüde bir siyasi manipülasyona dayandığını göstermektedir. 1873 yılında Hive Hanlığı'nın Rus hâkimiyetine girmesiyle kölelik resmî olarak yasaklanmış olsa da bölgedeki köle ticareti ve esaret uygulamalarının bir süre daha devam ettiği gözlenmiştir. Hanlıklar açısından Rus esirlerinin varlığı, yalnızca bir savaş ganimeti değil; aynı zamanda Rusya karşısında müzakere üstünlüğü sağlayan stratejik bir enstrümandı. Bu durum, esirlik olgusunu salt bir ekonomik faaliyet olmaktan çıkararak, siyasetin ve diplomasinin önemli bir parçası haline getirmiştir. Öte yandan, Rusya açısından bu mesele, Orta Asya'daki işgal politikasını meşrulaştıran "insani müdahale" argümanının merkezine yerleştirilmiş; fakat uygulamada bu müdahalenin temel motivasyonunun esir Rusların kurtarılmasından öteye geçmediği görülmüştür. Rusya'nın, köleliğin bölgedeki toplumsal ve iktisadi altyapısına dair köklü bir dönüşüm hedeflemediği, sömürge pratiğinde açıkça ortaya çıkmıştır. Türkmen grupların köle ticaretindeki rolü ise sürecin bir diğer karmaşık boyutunu teşkil etmektedir. Etnik, mezhepsel ve ekonomik faktörlerin iç içe geçtiği bu yapı, yalnızca Rus-Türkistan ilişkilerinin değil, hanlıklar arasındaki iç dinamiklerin de önemli bir parçasıdır. Son kertede, Türkistan'daki köleliğin sona ermesi, Rus müdahalesinin doğrudan bir sonucu olmaktan ziyade, yerel direniş hareketleri, iç isyanlar ve toplumsal dönüşümlerin birleşik etkisiyle gerçekleşmiştir. Çarlık yönetiminin kendisini bir "özgürleştirici" olarak sunma stratejisi, esasen emperyal yayılmacılığı perdeleyen bir söylem inşasıydı. Bu bağlamda, kölelik meselesi, Rusya'nın Orta Asya'daki askerî ve siyasi yayılımını meşrulaştırmak için ustalıkla kurgulanmış ideolojik bir aparata dönüşmüş; imparatorluk siyaseti ile insani retorik arasındaki klasik gerilimin çarpıcı bir örneği haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rus esirleri, Türkistan'ın işgali, köle ticareti, diplomatik müzakereler, emperyal yayılmacılık

Introduction

The Russian Tsardom, following an expansionist policy toward the East, became a neighbour to the Turkestan region after conquering Kazan (1552) and Astrakhan (1556). From this point onward, Russia intensified its diplomatic and commercial relations with the political entities in the region. Initially, the administration of Tsarist Russia, being rather unfamiliar with the geography of Turkestan, began dispatching diplomatic missions to the Khanates of Bukhara and Khiva, significant powers in Turkestan, in order to understand the region, and to explore methods of establishing trade and extending her influence. These newly initiated diplomatic contacts and the proximity of Russian settlements to Turkish-inhabited regions brought forth new issues for the Russians. Undoubtedly, the most significant of these issues was the situation of Russian captives who were taken prisoner on various occasions by the Turkestan Khanates. Thus, from the 16th century to the 19th century, investigating the conditions of these captives

and securing their release whenever possible always remained among the priority objectives assigned to the diplomatic missions dispatched by the Tsardom to the region.¹

As previously mentioned, the eastward expansion movement of the Tsarist Russia resulted in the conquest of Kazan, Astrakhan, and subsequently, the Khanate of Sibir. Thus, the borders of Russia extended to the Kazakh steppes from both the north and west. This situation increased the strategic importance of the Kazakh steppes for the administration in Moscow, which aimed to establish commercial and diplomatic relations with the Khanates of Khiva and Bukhara, two political entities within Turkestan.² To express this more clearly and explicitly, the administration in Moscow, seeking to establish commercial connections within Turkestan and its periphery, had to traverse steppes that lacked central authority, were insecure, and politically chaotic and unstable during this period. Considering these conditions, establishing relations with Turkestan did not seem easy from Russia's perspective. Indeed, in 1573, a Russian diplomatic mission led by Tretyak Chebukov, dispatched to the Kazakh Khanate to enhance commercial relations, was captured by Mametkul, a subordinate of Küchüm Khan, the ruler of the Sibir Khanate.³ Similarly, in 1595, the Russian embassy led by Velyamin Stepanov encountered numerous difficulties when it reached Tevkil, the Kazakh Khan.⁴

In the diplomatic relations that the Russian Tsardom sought to establish with the Turkestan Khanates and their vicinity, two priorities stood out prominently: the recognition of the Tsardom's political authority by the Khanates and the discovery of new trade routes. However, there were additional problems arising from the unstable and insecure conditions of the steppe geography and its political climate. Among these, the issue that most troubled the Tsarist administration and led to political conflicts was undoubtedly that of the Russians captured in the Turkestan region. After Russia's Tsardom came into contact with the Turkestan steppes, interactions between Russians and the local Turkestan peoples grew significantly. Nevertheless, these interactions were characterized more by conflict than friendly relations. The Turkestan khanates captured many Russians and employed them as slave labor, either as a deliberate policy or due to actions by uncontrolled groups, for both skilled and unskilled tasks. Consequently, the administration in Moscow consistently tasked every diplomatic mission sent to explore, understand, and establish connections with the region by addressing the issue of Russian slaves and captives. Among the primary objectives assigned to these missions were determining the number of captives held in the khanates, assessing their living conditions, and, if possible, securing their release. As the Russian Tsardom extended its rule into Turkic-dominated lands, the presence of Russian captives in Turkestan's slave markets grew accordingly. Significant reasons behind this increase included the prominence of the slave trade among the nomadic Turkmens as a source of livelihood and

1 For detailed information, see. Mesut Karakulak, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

2 Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı, Sultan Kenesari*, İlgı Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2010, s. 49.

3 Gerard Friderik Miller, *Opissanie Sibirskago Tsartsva, Kniga Pervaya*, Sanktpeterburg 1750, s. 129-145.

4 N. G. Apollonova, *Prisoedinenie Kazahstana k Rossii*, Akademii Nauk Kazahskoy, SSR, Alma-Ata 1948, s. 186.

the integration of slave labour into the steppe economy. Additionally, in response to the Russian Tsardom's efforts to impose its authority on the Turkestan khanates, the khanates began using captured Russian elites as diplomatic leverage against the Russian government. The direct correlation between the increasing political pressure exerted by Russia on the Khanates and the rising number of captives held by them supports this proposition.⁵

Between Diplomacy and Captivity: The Status of Russian Slaves in Turkestan

The enslavement and trade of Russian captives in the Turkestan Khanates became apparent in the 16th century and expanded further during the 17th century. In the 18th century, despite diplomatic delegations obtaining commitments from the Khans regarding the termination of the Russian slave trade, this commerce continued unabated. Even during the 19th century, when political relations had improved significantly and Russia had nearly established its authority in the region, the Russian slave trade could not be prevented⁶. This trade and the associated slave economy ceased only with the Russian occupation of Khiva in 1873.⁷

The first diplomatic contact between the Russian Tsardom and the Turkestan Khanates was established in 1558 by the English merchant Anthony Jenkinson, who was dispatched on behalf of Russia to Khiva and Bukhara. Jenkinson's primary reason for traveling to the Turkestan region was England's interest in exploring commercial opportunities there.⁸ As is well-known, during this period there was both commercial and military rapprochement between the administration in Moscow and the English. This rapprochement resulted in the establishment of a joint enterprise known as the Muscovy Company. Based on this cooperation, Jenkinson was dispatched to the Turkestan region as a representative of this company and acquired significant information regarding the geography of the area. Jenkinson, who was in Turkestan by the order of Tsar Ivan IV, provided information in the notes he kept throughout his diplomatic mission, not only on developing commercial relations but also concerning Russian captives in the region.⁹ The information provided by Jenkinson regarding the slaves sold in Turkestan markets is particularly significant. Upon examining the slaves in the Bukhara markets in 1558, the envoy noted that many were of Indian and Persian origin.¹⁰ In his observations in Bukhara, Jenkinson also mentions

5 Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Ankara 2007, (dipnot) s. 68.

6 In contrast, some studies argue that although Russians were still being captured and enslaved in the early 18th century, such cases were gradually decreasing. For detailed information, see. Alessandro Stanziani, "The Architecture of Bondage: Slaves and Serfs in Central Asia and Russia", *Labor and Rights in Eurasia from the Sixteenth to the Early Twentieth Centuries*, Berghahn, New York 2016, p. 63-110.

7 In 1873, Eugene Schuyler, the American Consul General stationed in Bukhara, observed that, despite the prohibition of the slave trade mentioned in the previous section, it continued clandestinely, and he submitted a report regarding this matter to the Russian authorities. See. Schuyler, *Eugene, Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2017, s. 102-108.

8 V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Mera, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s. 171.

9 N.İ. Veselovskiy, *Oçerk İstoriiko-Geografičeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşçego*, S. Petersburg 1877, s. 110-113.

10 Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen, with Some*

Russian captives. The English merchant notes that Russian captives were mostly brought to the Turkestan region by Nogais and Bashkirs, adding that they had been captured in cities located in territories near the recently acquired Turkish regions of Russia. Moreover, some Russian captives had even been taken while working in fields or engaged in fishing.¹¹ Jenkinson, who also visited Kazan and Astrakhan during his travels, witnessed widespread poverty in the area, along with many people suffering from the plague. However, the issue that most drew the envoy's attention in this region was child slaves.¹² Returning to Moscow in 1559, accompanied by envoys from Bukhara and Khiva, Jenkinson managed to secure the release of 25 Russian captives in Turkestan and brought them back with him to Moscow.¹³ He does not provide information on how he located these captives or how much ransom he paid for them. Following Jenkinson, who offered no detailed account of this process representing the first diplomatic mission between the Russian Tsardom and the Turkestan Khanates no English representative visited the region for a long time.¹⁴

Beyond Jenkinson's account, there is little detailed information regarding Russian slaves in Turkestan during the 16th century. Starting from the 17th century, Russian official documents show an increase in information and correspondence regarding the issue of Russian captives. Only a small number of Russian captives were taken during warfare. The majority consisted of ordinary local people captured during raids by Kazakhs, Nogais, Bashkirs, and certain Turkmen groups living in the border regions of Russia. Therefore, Russian captives were not directly brought to the Turkestan Khanates. For instance, Martynko Ermolaev, who was captured by Crimean Tatars, was sold to a merchant from Bukhara just five days after his capture. Similarly, to gain a clearer picture of the journey of Russian slaves in Turkestan, the story of Trenogin, captured by Kalmyks, is particularly noteworthy. Trenogin was initially bought by merchants from Khiva, then entered the service of Abdulaziz Khan of Bukhara (1645-1681) for payment and was later presented by the Khan to the Mughal Emperor Aurangzeb (1658-1707). After nine years of captivity in Mughal lands, Trenogin regained his freedom, returned to Bukhara, married another slave, and eventually returned to his homeland with the Khivan embassy delegation traveling to Moscow.¹⁵

Russian captives in Turkestan could be seen in every aspect of social life. Many captives were employed in agricultural fields, irrigation canal construction, building projects, and the care of livestock. Some captives were recruited into the service of the khanate to protect rulers and

Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea, p. 89.

11 Audrey Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara", *Post – Soviet Central Asia*, ed. Touraj Atabaki and John O'Kane, Tauris Academic Studies, Leiden, Amsterdam, p. 345-346.

12 Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen, With Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea*, p. 57.

13 Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen, with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea*, p. 95.

14 V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Mera, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s. 171.

15 Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara", p. 346.

high-ranking families. For instance, the close guards of Ubaydullah Khan II of Bukhara (1702-1711) consisted of Russian captives. Similarly, the guards of his successor, Abu'l-Fayz Khan (1711-1747), were composed of Russians and Kalmyks. Even Abu'l-Ghazi Khan's (1757-1785) close advisor was a Russian captive¹⁶.

Russian slaves in Turkestan were considered more valuable than other slaves due to their physical attributes and diligence.¹⁷ The ransom paid for them varied depending on the status of the captive, but on average, a Russian slave could gain their freedom for 70 rubles. This pricing also differed based on the personal skills of the captive. According to Meyendorf's 19th-century observations, the beauty of Russian female slaves also contributed to an increase in their ransom or sale price.¹⁸ Very few slaves were able to purchase their freedom. A slave needed to work for at least seven years to accumulate enough savings to pay the ransom. Many slaves obtained freedom upon the death of their owner. However, securing this freedom required permission either from the deceased owner's spouse or the Khan.¹⁹

Diplomatic Manoeuvres and Imperial Interests

In the 17th century, one of the key issues in the two-sided relations between the Russian Tsardom and the Turkestan khanates was the question of Russian captives. Numerous correspondences were exchanged between Tsarist officials and the rulers of the Turkestan khanates regarding the release of captives. In these letters, the Tsarist administration deliberately used the term "captive" instead of "slave." This conscious terminological choice underscored that the Moscow administration did not regard the Russians in the region as slaves, but rather saw their condition as temporary, emphasizing to the khanate rulers the urgency of their release. Early representatives, such as Jenkinson, who visited the region, were not officially assigned to handle the issue of captives. Therefore, detailed information about captive diplomacy between the Khanates and the Moscow administration from this period remains scarce.

Interestingly, the first captive diplomacy initiative between the Russian Tsardom and the Turkestan Khanates was initiated by the envoy of the Khan of Bukhara. At the beginning of the 17th century, Imam Quli Khan of Bukhara, economically weakened by conflicts with other Turkestan Khanates, dispatched his envoy Adem Beg to Moscow to enhance commercial relations with the Russian Tsardom in order to recover economically. This envoy from Turkestan congratulated Mikhail Fyodorovich (1613-1645), the first Tsar of the Romanov Dynasty, on behalf of Imam Quli Khan and delivered the Khan's letter to the Tsar. Besides requests to develop political, economic, and commercial relations, the letter notably contained appealing information

16 Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara", p. 347.

17 Seda Yılmaz Vurgun, "XIX. Yüzyılda Türkistan'da Kölelik, Çapul ve Yağma", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV/1, (2014), s. 191.

18 Mayendorf, *A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820*, p. 61; Vambéry, *Sketches of Central Asia*, p. 213-214.

19 Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara", p. 347.

about Russian captives. The Khan of Bukhara informed the Russian Tsar that THE Crimean and Nogai peoples had brought many Russian captives to Bukhara. He indicated that if the Tsar sent Russian representatives together with the Bukharan envoy in Moscow, these captives could be released.²⁰ Consequently, the Russian Tsardom decided to send Ivan Danilovich Khokhlov to Bukhara in 1620.²¹

It would be accurate to state that the first diplomatic engagement regarding Russian captives began with this embassy delegation. Until this point, the issue of captives had not been officially addressed in Turkestan-Russian relations. Despite Moscow's conquest of Turkic lands such as Kazan, Astrakhan, and Siber, even half a century after acquiring these territories, it had not fully established its authority over them. Consequently, Russian populations relocated from inner Russia to these regions were often captured by neighbouring Nogai, Bashkir, and Turkmen groups. Among these captives were ordinary Russians as well as military personnel skilled in firearms technology and even Russian nobles. Thus, bringing Russian soldiers and nobles back to Moscow was more significant than the local population. Captive soldiers were strategically important for the khanates in developing military tactics against the Russian Tsardom and in weapons manufacturing and usage. Russian nobles were critical both in terms of the empire's internal and external image and because wealthy boyar families provided economic support to the Tsardom during periods of crisis. Therefore, the proposal from the Khan of Bukhara appeared highly appealing to the Russian Tsardom. However, resolving the issue of Russian captives was not possible through this initial contact alone. Diplomatic missions between the parties continued for centuries. Ultimately, the matter that preoccupied the Moscow administration for centuries became one of the arguments justifying the Russian occupation of Turkestan.

To understand the captive diplomacy between the Turkestan khanates and the Moscow administration, it is necessary to examine the activities of the first Russian diplomatic mission in the region, as establishing contact with diplomatic delegations was extremely difficult during this period. This was certainly true for Ivan Danilovich Khokhlov. Initially commissioned by the Russian Tsardom, Khokhlov planned to travel from Astrakhan across the Caspian Sea into Khivan territory. However, after crossing the Caspian Sea, he entered territory controlled by Turkmen groups, marking the beginning of the difficult phase of his journey. The Turkmens, long known for their raids along the Caspian coast and frequent attacks on Russian villages, consistently supplied a significant number of captives to Turkestan slave markets over many years.²² The decision by the Russian diplomatic mission to take such a hazardous route toward Turkestan highlighted the Moscow administration's poor intelligence regarding both regional power dynamics and the methods by which Russian captives were seized. Demonstrating this intelligence failure, Khokhlov, who had gone to rescue captives in Turkestan, himself tragically

20 N.İ. Veselovskiy, *Ivan Daniloviç Hohlov*, S. Petersburg 1891, s. 59-60.

21 S. V. Jukovskiy, *Snoşeniya Rossii s Buharo i Hivo za Poslednee Trehsotletie*, Petrograd 1915, s. 15-16.

22 Vurgun, "XIX. Yüzyılda Türkistan'da Kölelik, Çapul ve Yağma", s. 181-182.

became a captive of the Turkmens. However, the delegation eventually managed to secure their release by paying a substantial bribe.²³

During his challenging journey, Khokhlov faced difficulties not only with the Turkmens. Although his main objective was to reach Bukhara, upon arriving in Khiva, he once again faced the danger of captivity. The diplomatic delegation barely escaped captivity in Khiva by paying large bribes. Eventually, after numerous misfortunes along the way, Khokhlov and his entourage managed to arrive in Bukhara²⁴. When Khokhlov reached Bukhara, Khan Imam Quli was in Samarkand, conducting a military campaign against the Kazakhs. After waiting for some time in Bukhara for the Khan, Khokhlov decided to head to Samarkand, eager to expedite negotiations regarding the Russian captives. The Khan warmly welcomed the Russian delegation at his Samarkand headquarters and received Khokhlov in his presence. During their initial meeting, adhering strictly to diplomatic protocol, the Russian envoy read the Tsar's letter to the Khan and conveyed his requests for an immediate resolution to the issue of Russian captives, a significant problem between the parties²⁵. Although the Khan of Bukhara had previously promised to release the captives through his envoy Adem Beg in Moscow, he demanded a high ransom from Khokhlov for their release. Despite Khokhlov's preparation and willingness to pay, the Khan informed him that the amount he offered would suffice to free only eight captives. Unable to successfully negotiate the issue of captives directly with Imam Quli Khan, Khokhlov consequently sought support from influential Bukharan officials who might persuade the Khan. Among these officials, the most prominent and influential was Nadir Bey, the Khan's uncle, who held the high-ranking position of *divanbegi*, effectively the second-in-command after the Khan himself.

In the instructions given to Khokhlov, priority was assigned to rescuing Russian captives from noble families or those who had served in the military. Additionally, the delegation was advised to keep the captives' high status from being disclosed to Bukharan officials, as that could cause ransom demands to escalate.²⁶ Indeed, during his initial meeting with Nadir Divanbegi, the Khan's uncle, Khokhlov emphasized the specific captive profile defined by the Tsarist administration rather than ordinary Russian captives. Aware that Bukharan officials accepted bribes, Khokhlov first offered Nadir Divanbegi six rubles, tanned leather, and valuable fabrics as gifts. Not particularly satisfied with these gifts, Nadir Divanbegi stated that only the captives serving the Khan could be released, provided they wished to leave. However, he also emphasized that the Russian captives actively serving in the Bukharan military were indispensable and thus could not be freed. As a result of these negotiations, Khokhlov secured the release of only 27 Russian captives. Due to the depletion of funds allocated by the Russian Tsardom for ransom,

23 Veselovskiy, *Ivan Danilovič Hohlov*, s. 62-65.

24 *Sbornik Knyazyia Hil'kova*, (1879) "Stateyniy Spisok Posolstva v Buhariyu Dvoryanina İvana Hohlova", S. Petersburg 1879, s. 398-400.

25 *Sbornik Knyazyia Hil'kova*, s. 400-402.

26 *Sbornik Knyazyia Hil'kova*, s. 427-30.

Khokhlov had to pay the ransom for 17 captives from his own resources. Notably, a ransom of 78 rubles was paid for two Russian soldiers, Feodor Velyaminov and Vasili Boltin. Khokhlov reported that some captives had married in Bukhara and had even forgotten their Russian names, and among those freed was an elderly, blind woman. Few diplomatic envoys sent before or after Khokhlov to negotiate the release of Russian captives in the Turkestan Khanates achieved comparable success²⁷. During his stay in Bukhara, Khokhlov also observed many details about the city and learned that Russian captives had been militarily employed by Bukhara in conflicts against the Kazakhs.²⁸

Following the ill-treatment, diplomatic improprieties, and hardships encountered by Khokhlov during his travels to Bukhara and Khiva, several diplomatic delegations were sent from Turkestan to Moscow to mend relations. Tsar Mikhail Fyodorovich, displeased by the mistreatment of his envoy, did not reciprocate in kind and refrained from dispatching another delegation to the region for twenty years. By 1641, however, the Tsar's anger had subsided, and he appointed the merchant Anisim Gribov, who was proficient in local languages, as his representative to advance Russia's expansionist policies in Turkestan.²⁹ Gribov was sent to Khiva and Bukhara, tasked with both enhancing commercial relations and rescuing Russian captives, just like his predecessors. The Tsar had received numerous reports of Russian captives being tortured and starved in Bukhara and Khiva, and, as a result, caused further damage to the religious and political prestige of the Russian Tsardom. The Tsar charged Gribov with rescuing forcibly converted Muslim captives and restoring their Orthodox faith, aiming to repair his image as a protector and leader of Orthodoxy. The Tsar even sent a letter to Imam Quli Khan of Bukhara and the ruler of Khwarezm listing specific captives who were to be released. The diplomatic delegation carried 560 highly valued sable furs as gifts for the Khans. However, upon Gribov's arrival in Bukhara in 1643, governance had been taken over by Nadir Muhammad Khan. Gribov immediately met with the new Khan, conveying the Tsar's concerns regarding Russian captives and initiating negotiations for their release. Nevertheless, during this initial meeting, the Khan showed little interest in Gribov's request to release the captives.³⁰

During the Russian envoy's second audience with Nadir (Nazir) Muhammad (1642-1645), the Khan informed Gribov that captives in his service could be freed upon paying their ransom if they wished to return to Orthodox Christianity, whereas the release of other captives required negotiations with their respective owners. Gribov also met with the Khan's advisors, distributing numerous gifts and promising that those who would assist him in resolving the captives' issue would be rewarded by the Tsar. During these developments, Khan Nazir Muhammad expressed dissatisfaction to Gribov about receiving only four falcons compared to the eight presented by

27 *Sbornik Knyazya Hilko*, s. 402-405.

28 *Sbornik Knyazya Hilko*, s. 420-422.

29 Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara", p. 352.

30 *Sbornik Knyazya Hilko*, s. 491-503; Jukovskiy, *Snošeniya Rossii s Buharoi i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, s. 24-25.

the Tsar to the ruler of Khwarezm.³¹ Gribov clarified that the Khwarezm ruler had specifically requested falcons from the Tsar for his son's wedding. Demonstrating diplomatic tact, Gribov suggested that if the Khan released the Russian captives, the Tsar would fulfill all his requests. Subsequently, diplomatic maneuvers intensified between the Turkestan Khanates and the Russian Tsardom. Three months after Gribov's initial request regarding the captives, he was again received by Khan Nazir Muhammad, who indicated he could meet the Tsar's demands if the Muslim captives (Nogais) in Astrakhan and its surroundings were freed. Gribov then reminded the Khan of specific captives named in the Tsar's letter. Despite these exchanges, however, the Khan ultimately refrained from making any concessions regarding the Russian captives.³²

Despite returning empty-handed from his meetings with the Khan, Gribov did not lose hope. Through the network of relationships he established in the region, he continued striving to fulfill the Tsar's requests. Some Russian captives approached Gribov with documentation proving they had purchased their freedom. However, even captives who had bought their freedom could not leave the city without the Khan's permission. Ignoring this restriction, Gribov decided to take the freed captives with him, attempting to leave the city secretly. Nevertheless, they were intercepted shortly after leaving by officials who sought to return the group, citing their unauthorized departure without the Khan's consent. Although Gribov argued that this action was unjust and that releasing the captives would enhance the Khan's reputation in the eyes of the Tsardom, the group was forcibly returned. Ultimately, despite his efforts, Gribov was able to secure the release of only a limited number of Russian captives.³³

Having failed in his mission in Bukhara, Gribov returned to Moscow accompanied by Kazak Nogai, an envoy sent by the Khan to improve bilateral relations. The Bukharan envoy held negotiations in Moscow, specifically discussing the issue of Russian captives. He informed the Moscow administration that Russian captives in Bukhara could be released in exchange for the Nogai and Muslim captives held by the Russian Tsardom. Through the practice of captive diplomacy, the power struggle between the Russian Tsardom and the Turkestan khanates unfolded with each side reacting to the moves of the other. However, ultimately, Tsar Alexei Mikhailovich (1645-1679) rejected the proposal from the Khan of Bukhara.³⁴

After the unsuccessful captive diplomacy in Turkestan, the Russian Tsardom aimed to exploit the power struggle between the Bukharan Khan Nazir Muhammad and his son Abdulaziz (1645-1681). Consequently, the Tsardom decided to send Gribov back to Bukhara three years after his

31 The Akdoğan (Saker falcon), a highly valuable species of predatory bird, was highly sought after by the rulers of the period as a symbol of prestige. See: Burton, Audrey, *The Bukharans: Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550 – 1702*, Curzon Press, Richmond 1997, p. 147, 148-165.

32 Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara," p. 354.

33 Ron Sela, "Seventeenth-Century Russian Diplomatic Mission to Central Asia", *Writing Travel in Central Asian History*, ed. Nile Green, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 2013, p. 79; Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara," p. 354.

34 Dinçer Koç, "XVI.-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerleri", *TDA*, C. 115, S. 227, (Mart-Nisan 2017), s. 65.

first mission. His new assignment involved supporting the Khan of Bukhara in exchange for the release of 14 named Russian captives and the development of trade relations with India through Bukhara.³⁵ However, by the time Gribov reached Isfahan, Khan Nazir Muhammad had lost the power struggle against his son and fled to Iran. As a result, the Russian envoy was unable to reach Bukhara, leading to the failure of another diplomatic initiative aimed at resolving the issue of Russian captives.³⁶

From the 17th century onward, the Tsarist administration positioned itself as the guardian of Orthodox Christianity, rendering the enslavement of Orthodox subjects in a Muslim state incompatible with the Tsar's legitimacy. Consequently, the presence of Russian captives in the Turkestan khanates emerged as a focal point in diplomatic engagements. Petitions sent to the Tsar, especially from Orthodox clergymen, highlighted this issue. One notable example was a petition by Orthodox priest Afanasii Ivanov³⁷, describing the capture of Russians by Kalmyks and Bashkirs in areas with weak Russian authority, urging the Tsar to intervene. Similar petitions from Orthodox priests in Siberia emphasized the urgency and compelled Tsar Alexei Mikhailovich (1645-1679) to address the matter decisively. Consequently, the Tsar's image as protector of Orthodoxy and his political prestige necessitated proactive diplomacy to secure the release of captives. Despite these diplomatic efforts, full resolution proved elusive, and captive diplomacy continued to be an ongoing point of contention between the Russian Tsardom and the Turkestan Khanates.³⁸

Tsar Alexei Mikhailovich appointed stepbrothers Boris and Semen Pazukhin for the Turkestan mission³⁹. Tasked between 1669 and 1673 with negotiating multifaceted diplomatic relations with Khan Anusha of Khiva and Khan Abdulaziz of Bukhara, one of their responsibilities was securing the release of Russian captives. Departing on June 30, 1669, the Pazuhin brothers were welcomed more warmly than previous envoys upon reaching Khiva in early July. Three days after their arrival, they were received by Khan Anusha. During this initial meeting, the Pazuhin brothers presented their requests regarding the release of Russian captives, but Khan Anusha disregarded their demands. The issue of Russian captives continued to feature prominently in subsequent discussions between the parties, yet Khan Anusha maintained a cautious and distant stance on the matter.⁴⁰

Khan Anusha pursued a deliberate policy of setting excessively high ransom amounts for Russian captives, effectively leaving the issue unresolved. This approach also allowed him to

35 Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara," s. 355.

36 V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, s. 254; Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizsoğulları*, Ötüken, İstanbul 2017, s. 494.

37 Between 1669 and 1673, the Pazukhin brothers, who were in Bukhara and Khiva, encountered the Orthodox priest Afanasii Ivanov, yet they were unable to secure his release.

38 A. N. Truvorova, "Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannim v Buharu, Belh i Yurgenç 1669," *Ruskaya Istoricheskaya Biblioteka, Arheografičeskoy Komissii*, ss. 1 S. Petersburg 1894, s. 23-24.

39 E. H. Oşanina, "Hozyaystvo Pomeşikov Pazuhinıh v XVII-XVII Vekah", *Voprosu İstori*, S. 7, (1956), s. 84-92.

40 *Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannim v Buharu, Belh i Yurgenç 1669*, s. 40.

maintain diplomatic superiority over the Russian delegation. Subsequent negotiations and the Khan's statements confirmed this strategy. Anusha Khan's claim that Russian captives in Khiva had been purchased from Kalmyks and Bashkirs indicated the use of sophisticated diplomatic tactics. Thus, the Khan could justify demanding ransom payments while simultaneously avoiding responsibility for capturing the Russians, thereby deflecting Moscow's accusations. The lack of progress in the ongoing captive negotiations highlighted the effectiveness of the Khan's strategy. Reports submitted by the Pazukhin brothers to their government indicated their inability to reach an agreement with Khan Anusha regarding ransom payments.⁴¹

The second phase of the Pazukhin brothers' Turkestan mission took place in Bukhara, where they stayed for 16 months. The Russian diplomatic delegation was warmly received in Bukhara according to diplomatic customs and protocols. On June 30, 1670, the Pazukhins were received by Abdulaziz Khan of Bukhara. This initial meeting between the parties was marked by meticulous adherence to diplomatic rituals and protocol. As in Khiva, the issue of Russian captives was the primary agenda in this initial meeting. However, Abdulaziz Khan, much like his neighbour, avoided providing direct responses to the Russian delegation's inquiries regarding the captives during the first encounter.⁴²

Compared to previous diplomatic missions sent to Turkestan, the Pazukhin brothers were equipped with greater authority, intelligence, and resources. The instructions given to them by the Tsardom contained significantly more detail. Furthermore, the Pazukhins were also tasked with a religious mission concerning the release of Russian captives. Unlike previous instructions, the terminology in the Pazukhins' directive explicitly shifted from "Russian captives" to "Orthodox Christian captives", reflecting the Tsardom's policy of positioning itself as the protector and patron of all Orthodox Christians. This policy became evident during negotiations with Abdulaziz Khan. During these diplomatic exchanges, which evolved into a full-fledged diplomatic struggle, Boris Pazukhin demanded the unconditional release of all Orthodox Christians held captive in Bukhara. The Khan, in response, asserted that these captives had converted to Islam and thus could not be released. This interaction vividly illustrates the symbolic significance of the power struggle and the religious dimensions characterizing the negotiations over captives⁴³.

The issue of Russian captives between Boris Pazuhin and Abdulaziz Khan of Bukhara also became the main agenda during official banquets held in honour of the embassy. In these discussions, the Pazuhin brothers made significant progress on the matter, ultimately securing the release of nine Russian captives without any ransom. However, the Khan warned the embassy not to misinterpret this action, emphasizing that their release was purely an act of friendship and aimed at fostering good relations with the Russian Tsardom. Furthermore, the Khan indicated that more captives could be freed if the Tsar reciprocated by releasing Bukharan envoys detained

41 *Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannim v Buharu, Belh i Yurgenç* 1669, s. 39-43.

42 *Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannim v Buharu, Belh i Yurgenç* 1669, s. 48.

43 Ron Sela, "Seventeenth-Century Russian Diplomatic Mission to Central Asia", p. 82.

in Moscow. The rigid stance of the Khiva administration on refusing to release Russian captives was partly due to the absence of leverage held by the Russian Tsardom against them. Conversely, the presence of Bukharan envoys in Moscow strengthened the Pazuhin brothers' negotiating position, allowing them greater confidence and flexibility in negotiations. In addition to the nine captives freed without ransom, 21 other captives secured their freedom for 635 roubles.⁴⁴ Considering that the average market value for Russian captives in the 17th-century slave markets was approximately 150 roubles, the Pazuhin brothers' achievement of freeing captives for a significantly lower ransom represented considerable success. Moreover, the fact that 15 of these 21 captives were soldiers highlighted the strategic and meticulous efforts of the Russian Tsardom to realize its ambitions in the region.⁴⁵

During their stay in Bukhara, the Pazuhin brothers had the opportunity to secretly meet with Russian captives. In these meetings, they encouraged the captives to attempt escape but learned that many had tried unsuccessfully, losing their way on the vast routes and ultimately returning. The Pazuhins also included in their reports letters from captives expressing loyalty to Orthodoxy and allegiance to the Tsar. Among the valuable intelligence obtained by the Russian diplomatic mission was information regarding the number of Russian captives in the region: approximately 150 in Bukhara, 50 in Khiva, and 100 in Balkh.⁴⁶

Although the issue of Russian captives was central in relations between the Turkestan Khanates and the Russian Tsardom in the 17th century, missions continued to prioritize establishing trade links and assessing the region's military situation. An examination of continued interactions in the following century reveals a shift from the Tsardom's policy of exploration and regional understanding toward exploration and eventual occupation. For example, in 1653, Vasilii Aleksandrov Daudov, an American who fled to Moscow with Russian envoys in Iran, was sent to the region both to rescue Russian captives and to develop trade relations.⁴⁷ Daudov's mission to Khiva and Bukhara was influenced by a diplomatic delegation sent to Moscow by Khan Abdulaziz of Bukhara in 1671. The series of events that culminated in Daudov's appointment as envoy to Bukhara was particularly noteworthy: the Khan's envoy, Mollafar, had successfully conducted diplomatic negotiations in Moscow, obtaining a letter from the Tsar to the Khan requesting favourable trade conditions for Russian merchants and the release of captives. However, Mollafar passed away en route to Bukhara in September 1671 in Tobolsk. Subsequently, on March 1, 1675, another Bukharan envoy, Haji Ferik, arrived in Moscow with 28 Russian captives. In response to this generous gesture from the Khan of Bukhara regarding Russian captives, the Tsardom reciprocated diplomatically by deciding to send its own delegation. Vasilii Aleksandrov Daudov,

44 The embassy delegation not only paid the ransom for the captives but also provided for their food and clothing. Therefore, when the Pazukhin brothers submitted their report to the Tsar, they stated that the ransom paid for the released captives amounted to 685 rubles. See. *Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannum v Buharu, Belh i Yurgenç* 1669 s. 154-158.

45 *Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannum v Buharu, Belh i Yurgenç* 1669, s. 54.

46 Ron Sela, "Seventeenth-Century Russian Diplomatic Mission to Central Asia", p. 83.

47 Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara," p. 359.

known for conducting the most effective diplomatic strategy concerning Russian captives among 17th-century Russian envoys to Turkestan, was appointed head of this new mission⁴⁸.

Vasiliy Daudov set out for Khiva and Bukhara along with another Russian envoy, Muhammed Yusuf Kasimov. The Tsar instructed the envoys to remind Abdulaziz Khan of Bukhara about his earlier promise to release Russian captives. Additionally, the envoys were directed to secretly meet with captives if their release was denied, recording their names, aliases, ranks, and details of their settlements, and reminding those who had converted to Islam of their Orthodox Christian origins⁴⁹.

Due to attacks along their route, it took five months for the Russian envoys to reach Khiva. During his initial meeting with Abdulaziz Khan, Daudov secured a promise for the unconditional release of 20 captives. Through skilled diplomacy, Daudov later gained the release of an additional five captives without ransom. Furthermore, several wealthy Russians in the region paid ransoms for many captives. Meanwhile, Kasimov, part of Daudov's delegation, paid ransom for 14 captives in Khiva and another 18 captives in other regions. Additionally, two Russian captives were freed in Balkh for 35 roubles. Through his diplomatic efforts, Daudov brought back 108 Russian captives to Moscow, with 53 directly under his protection.⁵⁰ Among those returned was Priest Afanasii, who had previously written to the Tsar, as well as seven children born into captivity. Daudov secured the release of 53 captives at the relatively low total ransom of 678 roubles. Kasimov paid 1,144 roubles for 40 captives. Daudov's effective diplomacy, freeing more captives at a significantly lower cost than previous missions, led to his recognition and reward by the Tsarist administration, making him arguably the most successful envoy concerning the issue of Russian captives in the 17th century⁵¹.

Russian envoys dispatched to the Turkestan Khanates in the 17th century frequently encountered similar scenarios. Initially, the Khanates would give certain assurances but generally avoided fulfilling the envoys' demands as much as possible. Through these political manoeuvres, the Khanates sought to deflect Moscow's attempts to gain influence over them. Turkestan rulers aimed to prolong negotiations over the issue of Russian captives to achieve diplomatic superiority, viewing captives—especially those of noble origin—as leverage and a means of security against Russia.

However, the Moscow administration pursued a systematic policy regarding Russian captives, aiming to expand its influence in the region. Captives, particularly soldiers who had spent extended periods in captivity, provided the Tsardom with valuable and strategic information about the region. Therefore, securing the release of military captives was prioritized. Moreover, the increasing number of captives freed toward the end of the century indicated the growing

48 Jukovskiy, *Snoşeniya Rossii s Buharoi i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, s. 32-36.

49 Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara", p. 359.

50 Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara", p. 360.

51 Burton, *The Bukharans: Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550 – 1702*, p. 312-314.

pressure exerted by the Russian Tsardom on the Turkestan Khanates. In response, although the Khanates released more captives compared to earlier periods, recognizing that captives remained their most significant bargaining chip against the Tsar, they continued to enslave more individuals than they freed.

Diplomatic Shifts and Captive Negotiations: Russian-Turkestan Relations in the 18th Century

Diplomatic relations between the Russian Tsardom and the Turkestan khanates in the 18th century became more defined and multifaceted under the rule of Peter I (1682–1725), based primarily on political and commercial interests. Compared to his predecessors, Peter dispatched a greater number of state officials, engineers, and specialists to Turkestan for extensive exploration. Oriental studies flourished, books were translated, maps drawn, and resources of the region identified, greatly enhancing Russia's knowledge about the region. Concurrently, internal turmoil caused instability in the Turkestan Khanates, altering the character of Russo-Turkestan relations. Notably, in 1716, Bukhara's envoy Han Kuli Beg, sent by Khan Abulfayz (1711–1747) to Moscow to congratulate Peter's victory over Sweden, brought along 33 Russian captives as a gift from the Khan.⁵²

Diplomatic discussions about Russian captives continued in Bukhara, while relations with Khiva became more militarized, notably with Prince Bekovich Cherkassky's unsuccessful campaign in 1717. Despite shifting toward military confrontation, Cherkassky's failure postponed further military operations until 1839, causing diplomatic efforts to persist during Peter the Great's reign.⁵³ Under Peter, the first diplomatic envoy to Turkestan was Italian-born Florino Beneveni, tasked primarily with improving relations and exploring trade routes. Departing Moscow in September 1718 and traveling via Astrakhan, Shamakhi, and Teheran, Beneveni arrived in Bukhara after a challenging year-long journey. Although not specifically sent to free captives, he reported valuable details about them, including that 30 Russians served in the Khan's guard, valued for their military expertise, particularly in artillery.⁵⁴ Other Russian captives performed diverse roles, including agriculture, animal care, and specialized craftsmanship directly for the Khan.⁵⁵ During Beneveni's stay, Shirghazi Khan of Khiva (1714-1726) invited him, offering

52 The Bukharan envoy Kuli Beg requested that the Tsar, in exchange for the Russian captives he had brought with him, release the Bukharan captives residing particularly in Astrakhan. A. Popov, *Snoşeniya Rossi s Hivoyu i Buharoyu pri Petre Velikom*, Petersburg 1853, s. 16; Dinçer Koç, "XVI.-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerleri" *TDA*, C. 115, S. 227, (Mart-Nisan 2017), s. 68.

53 V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, s. 287-288.

54 Selim Serkan Ükten, "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18/2, (Aralık 2017), s. 150-151; *Poslannik Petra I na Vostokeye Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu 1718 – 1725 Godah*, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury Izdatelstva "Nauka", Moskva 1986, s. 125.

55 *Kratkoe opisaniye Buhari i Hive* "Sibirskiy Vestnik", G. Spasskiy, Çast Pervaya, Tipografii Departamenta Narodnago Prosveşeniya, St. Petersburg 1823, s. 1-18.

the release of Russian soldiers captured during Cherkassky's campaign. Beneveni secretly left Bukhara, arriving in Khiva on April 19, 1725, and was warmly received. Ultimately, he secured 92 Russian prisoners from Shirghazi Khan's custody. Beneveni also noted the harsh living conditions experienced by many Russian captives in Bukhara and Khiva.⁵⁶

During Tsar Peter's era, the Turkestan khanates became more open to negotiations regarding Russian captives, adopting less rigid policies. This shift correlated directly with the internal chaos and weakened economic and military power in the Khanates. Simultaneously, Peter's military modernization efforts strengthened Russia's influence, compelling the Khanates toward a more moderate approach to the captive issue. Tashkent emerged as another focal point in Russia's expansion strategy in Turkestan. In 1738, Captain Karl Miller led a diplomatic mission and caravan to Tashkent aiming to enhance trade, identify resources, and secure the release of Russian captives. However, the caravan was attacked by Kazakhs near Tashkent, resulting in Miller and his entourage's capture. Miller was held captive for approximately a year before returning to Russia.⁵⁷ Despite Russian diplomatic successes in relatively stable regions like Khiva and Bukhara, uncontrolled areas, particularly the Caspian coasts and independent Kazakh steppes, posed challenges. The ongoing enslavement of Russians in these areas underscored the necessity for military intervention.⁵⁸

Among the 18th-century Russian envoys, T. Burnashev provided limited information about Russian captives during his stay in Tashkent. He reported that Kazakhs captured Russians even from their homes, forcibly converting many to Islam and selling them in Bukhara and Tashkent. Burnashev noted that Russian captives significantly contributed to Tashkent's military capabilities, particularly in artillery production. These observations highlight Russian captives' widespread roles, especially militarily, thus intensifying Russia's strategic interest in their release and contributing to growing pressure for military action.⁵⁹

Breaking the Chains: The Role of Russian Captives in the Occupation and Abolition of Slavery in Turkestan

Despite ongoing Russian diplomatic efforts, Russian captives continued to be sold in Turkestan slave markets during the 19th century. Western travellers, including Alexander Burnes of the East India Company, also documented this practice. Sent to gather intelligence on

56 *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu 1718 – 1725 Godah*, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury Izdatelstva "Nauka", Moskva 1986, s. 25-26; *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu 1718 – 1725 Godah*, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury Izdatelstva "Nauka", Moskva 1986, s. 119.

57 P. I. Riçkov, *Istoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, Orenburg 1896, s. 39; P. I. *Topografiya Orenburgskoy Gubernii*, Orenburg 1887, s. 18; İKRI-VI. (2007), s. 32-40.

58 Eden, *Slavery and Emire in Central Asia*, p. 65.

59 "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Taşkenta i 1800 gudo", *Sibirskiy Vestnik*, s. 235.

Turkestan in 1829, Burnes visited⁶⁰ various cities, including Bukhara and Khiva. In Bukhara, he observed numerous Russian captives, many of whom claimed to be Muslim to improve their living conditions, while others had assimilated over time. In Khiva, he estimated the presence of around 2,000⁶¹ Russian captives.⁶²

Despite Russian efforts, the Turkestan khanates neither punished those who raided Russian caravans nor stopped the slave trade. Russian merchants faced heavy taxation and frequent raids. In response, in 1836, the Russian government detained 350 Khivan and 500 Khorezmian merchants in Russia, confiscating their goods. This forced the Khivan ruler, Ali Quli Khan (1825-1842) to release 80 Russian captives. Even though he pledged to free the rest of the captives, the later negotiations did not lead to any outcome. Faced with diplomatic failures, Russia began preparations for a military campaign.⁶³

The inability to secure captives through diplomacy damaged the Tsar's domestic and international standing, making military intervention inevitable. The primary target was Khiva, with Orenburg Governor-General Perovsky appointed as commander. Before the campaign, Perovsky reported 599 Russian captives in Khiva. In an effort to legitimize the military operation, he referenced earlier British reports as well as Muravyov's 1819–1820 account, which stated that three thousand Russian captives were held in the khanate, and demanded their immediate release. Since this was impossible, Russia used the refusal as a pretext for war.⁶⁴ Perovsky also sought to counter British influence in Turkestan through this campaign. However, severe winter conditions in 1839-40 thwarted his efforts, preventing him from reaching Khiva and resulting in heavy losses. Thus, like Cherkassky's, Perovsky's campaign also failed. Nevertheless, recognizing Russian determination, the Khan of Khiva quickly released his remaining Russian captives to restore peace.⁶⁵

Additionally, a decree was issued prohibiting the capture of Russian subjects, ordering the Khorezm administration to comply.⁶⁶ By the 19th century, it was evident that Russia sought

60 Emin Özdemir, "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihi Kaynak Olarak Seyahatnameleri", *History Studies*, V. 2/2, (2010), s. 120.

61 In 1819-1820, Russian officer N. Muravyov reported that there were 3,000 Russian captives in Khiva. He also stated that these captives were being sold for 60 to 80 tillas. Bk. N.N. Muravev, *Muraviev's Journey to Khiva through the Turcoman Country, 1819-20*, p. 58, 77.

62 Burnes, *Travels into Bokhara*, V. I, p. 267-285; Burnes, *Travels into Bokhara*, p. 294-297; Orhan Doğan, Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk Topluluklarında Kölelik ve Köle Ticareti", s. 976-977; Burnes, *Travels into Bokhara*, V. II, p. 386.

63 Jeffrey Eric Eden, *Slavery and Emire in Central Asia*, p. 63; Dinçer Koç, "Hive Hanlığı" *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ötüken 2017, s. 603.

64 Alexander Morrison, "Twin Imperial Disasters: The Invasions of Khiva and Afghanistan in the Russian and British Official Mind, 1839-1842," *Modern Asian Studies*, 48/1, (2014), p. 282-291.

65 In October of the same year, 418 Russian captives were delivered to Orenburg. Additionally, on January 13, 1841, the Khan of Khiva, Allah Quli, along with his envoy Eshbay Babayev, returned five more captives to the Russian administration in Orenburg. See: Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, s. 67; Edward Denison Ross-Francis Henry Skrine, *En Eski Çağlardan Rus İşgaline: Türkistan'ın ve Türkistan Hanlıklarının Tarihi*, çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, İstanbul 2024, s. 191.

66 M.I. Ivanin, *Opisanie Zimnego Pohoda v Hivu v 1839-40g*, St Petersburg 1874, s. 157-158.

to use the captive issue as a pretext for occupying Turkestan. Consequently, new envoys were dispatched to negotiate the release of captives and reduce trade taxes on Russian merchants. Unlike previous missions, these envoys included experts to assess the region's geography, economy, culture, and military strength. In this context, in 1841, Perovsky sent Konstantin Fedorovich Butenev to Bukhara and Captain Nikiforov to Khiva, partly as intelligence agents. After a difficult journey, they swiftly pursued their mission, meeting with Emir Nasrullah to negotiate the release of Russian captives and lower trade taxes. However, no agreement was reached, and Nikiforov faced similar rejection from Khiva's ruler, Allah Quli Khan⁶⁷. Fearing a Russian invasion, Allah Quli signed a peace treaty with Russian envoy Colonel G.I. Danilevsky in 1843.⁶⁸

Although Russia maintained diplomatic engagements, military fortifications along the Kazakh steppes increased its influence over the Turkestan Khanates. In 1858, Russian envoy Nikolay Pavlovich Ignatiev was sent to Khiva and Bukhara. As in previous missions, discussions focused on captives and trade privileges, but negotiations remained inconclusive⁶⁹.

Upon reaching Bukhara, Ignatiev found that Emir Nasrullah was absent and instead conferred with his vizier, relaying Russia's demands, particularly the release of Russian captives. The vizier received the request favourably but suggested waiting for the Emir. When Nasrullah returned, he agreed to free Russian captives and grant trade privileges. However, despite the order to locate captives and reunite them with their families, only 12 captives agreed to return to Russia, indicating the Emir's reluctance to release more captives.⁷⁰

As diplomacy failed to fully achieve Russia's objectives, military action intensified, marking the beginning of Turkestan's occupation. In 1864, parts of the Kokand Khanate were annexed, followed by the capture of Tashkent in 1865. With these strategic conquests, Russia confronted the Bukhara Emirate. After a series of bloody conflicts, largely favouring the Russians, the Emir had no choice but to negotiate. Ultimately, on October 10, 1873, Emir Sayyid Muzaffar Bahadur and Turkestan Governor-General Kaufman signed a treaty⁷¹, solidifying Russian dominance over Bukhara.⁷²

67 Koç, "XVI.-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerleri", s. 80.

68 Koç, "Hive Hanlığı", s. 604.

69 Jukovski, *Snoşeniya Rossii s Buharoi i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, s. 152-153.

70 Nikolai Pavlovic Ignatyev, *Mission N.P. Ignatyev to Khiva and Bukhara in 1858*, John L. Evans, Oriental Research Partus, Newtonville 1984, p. 112-114; Selim Karagöz, "Rus Seyyahların İzinde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Buhara Emirliği", s. 154-163; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 68-69.

71 The Ruler of the Russian Lands, in honor of His Glorious Empire and His Exalted Highness, Emir Sayyid Muzaffar, shall henceforth and forever prohibit the slave trade within the borders of Bukhara, as it is contrary to human dignity and individual rights. Emir Sayyid will immediately inform all the beys under his command of this decision and ensure the enforcement of the law. Furthermore, if slaves continue to be brought from neighboring countries into settlements within Bukhara's borders for sale, despite the Emir's decree, they shall be confiscated from their owners and immediately emancipated to enforce the law. See. Demetrius Charles Boulger, *England and Russia in Central Asia*, Vol. 1, W.H. Allen, London 1879, p. 337.

72 Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1995, s. 96-100.

Under the treaty, all slaves in Bukhara were to be emancipated within ten years. However, despite a decline in the slave trade, it persisted, as evidenced by official Bukhara records referencing the treaty while documenting ongoing transactions⁷³. Another key Russian military success was in Khiva. As in previous campaigns, Russia publicly framed its intervention as a mission to liberate captives. News of Russia's plans to abolish slavery spread rapidly among Turkestan's enslaved population, generating hope. Some accounts even describe slaves planning revolts against their masters upon hearing of Russian advances⁷⁴. Anticipating uprisings, some slave owners resorted to brutal punishments⁷⁵.

As Kaufman's army advanced toward Khiva, many slaves supported the Russians⁷⁶. With mounting external and internal pressure, the Khivan administration sought a ceasefire, but Russia rejected the proposal. Unwilling to surrender, Khan Muhammad Rahim fled to the Yomut Turkmens⁷⁷. When Kaufman's forces entered the Khivan capital on March 28, 1873, they

73 For example, the letter addressed to Muhammad Bey Inak Kushbegi on August 3, 1876, read as follows: "To the esteemed Muhammad bin Inak Kushbegi, the protector of the Emirate. After extending the highest expressions of respect and greetings, let it be known that Cengiz, an Iranian, and his wife Gulbibbi, having arrived from Bukhara-i Sharif to Samarkand, submitted a petition to the honorable General-Governor. They declared that four years ago, the Teke Turkmens had brought them from Herat and sold them in Bukhara-i Sharif to an elder named Vayskal. Cengiz was sold for 30 gold coins, while his wife was sold for 25 gold coins. They remain with the elder to this day, along with their 12-year-old daughter Mahvash. Furthermore, an Iranian woman named Sherike and her son Jafar were in servitude under Hadimbay Kichkina from the village of Tomishi, located four farsakhs from Karshi. They have now arrived in Samarkand, but Sherike's two daughters remain with Hadimbay Kichkina's wife—one is 18-year-old Gul, while the other is 12-year-old Gulon. Additionally, her third daughter, 8-year-old Zebani, was sold by Hadimbay to his neighbor Chahorbay and is currently in his possession. In accordance with the decree of the honorable General-Governor, I inform you, the protector of the Emirate, so that our kind and compassionate ally may be aware of this matter. Furthermore, the honorable General-Governor instructed me to remind Your Excellency of the commitments made. The Bukhara government, since the signing of the treaty, pledged to gradually eradicate slavery within ten years and to ensure its complete abolition. Since this obligation has been undertaken, whenever the fate of the enslaved becomes a matter of discussion, it is imperative that the government upholds its promise and frees them. It is necessary to submit this petition to the esteemed Emir for consideration. It is hoped that His Highness will once again act with generosity and mercy and ensure that the children of Iranian Cengiz are reunited with their mother. I sincerely trust that our kind and compassionate ally will provide a favorable response in this matter. May you remain in eternal divine peace. Written in the city of Samarkand on the third day of August, in the year 1876. See: TSGA RUz, Fond. 126. Op. 1. Hr. 304, s. 1; Faziyeu, s. 107-108.

74 MacGahan, one of the key witnesses to the Russian occupation of Khiva, noted that many slaves accompanied the soldiers as the Russian troops entered the city. See: Mac Gahan, *Campaigning on the Oxus, and the Fall of Khiva*, p. 233.

75 Jeffrey Eric Eden, *Slavery and Empire in Central Asia*, p. 242-243.

76 When the Khan of Khiva learned that the Russian army was advancing toward Khiva, he convened his council of advisors and decided to hand over 21 Russian captives to Kaufman. With this move, the Khan aimed to eliminate the prisoner issue, which the Russians had used as a justification for the invasion. However, Kaufman ignored the Khan's gesture and continued his advance. Bk. Ron Sela, "Rusların Hive'yi İşgali ve Yomut Türkmenleri Katliamı, Bir Orta Asya Tarihçisinden Seçmeler", *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Şahsi, Selenge Yayınevi, İstanbul 2019, s. 266; Mac Gahan, *Hive Seyahatnâmesi ve Tarihi Musavver*, çev. Kolağası Ahmed, haz. İsmail Aka, s. 68.

77 As the Russian army approached Khiva, some Iranian slaves rebelled against their masters and escaped. Overcome with ecstatic joy, some began cutting the chains from each other's necks and feet, freeing themselves. See: Mac Gahan, *Hive Seyahatnâmesi*, s. 145; Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, s. 259-260; Koç, "Hive Hanlığı", s. 604-605; Mac Gahan, *Hive Seyahatnâmesi*, s. 68, 135-145.

encountered small-scale revolts as slaves clashed with their former masters, leading to looting and violence. To suppress the unrest, Kaufman publicly executed two slaves, which further inflamed tensions.⁷⁸ Realizing that the upheaval stemmed from demands for freedom and that the Russian military could not subdue nearly 60,000 slaves, Kaufman urged Muhammad Rahim to return to the city. Recognizing that a military crackdown on slaves would damage Russia's image in the West, Kaufman swiftly moved to abolish slavery in Khiva. On August 12, 1873, he and Muhammad Rahim signed an 18-article peace treaty. The treaty placed Khiva under Russian suzerainty, granting Russia full authority over the khanate. It also mandated the immediate abolition of slavery, with an official declaration of emancipation⁷⁹.

I, Said Muhammad Rahim Bahadur Khan, out of deep respect for the Russian Emperor, hereby decree that all subjects of my Khanate immediately grant full freedom to all slaves. Henceforth, slavery is entirely abolished in my domain. This humane law shall serve as a pledge of eternal friendship between the great Russian people and my honourable subjects. I have ordered its strict enforcement under severe penalties. All former slaves shall have equal rights with my other subjects and shall be subject to the same laws. They are called upon to maintain order, and those who disrupt peace will face the same punishments as other citizens. All former slaves are free to reside anywhere within the Khanate or leave if they so choose. Special arrangements will be made for those wishing to depart. Female slaves shall be emancipated under the same principles as men. Disputes between married women and their husbands will be settled according to Sharia law.⁸⁰

With the abolition of slavery in Khiva, thousands of slaves gained their freedom, with estimates ranging between 20,000 and 60,000. The issue of slavery played a crucial role in justifying Russia's occupation of Turkestan⁸¹. Despite British opposition to Russian expansion, *Levant Herald* reported on the Russian conquest of Khiva, citing *The Times*, which described it as an "honourable and beneficial victory." The Khan issued a proclamation praising the Russian Emperor and declared all slaves free, banning the slave trade permanently. The decree granted all former slaves equal status and the right to return to their homelands⁸².

Following their emancipation, many Iranian slaves prepared to return home. Though the Khan assured that former slaves could remain as equal citizens, most chose to leave.⁸³ However,

78 Jeffrey Eric Eden, *Slavery and Empire in Central Asia*, p. 244-246.

79 Demetrius Charles Boulger, *England and Russia in Central Asia*, Vol. 1, W.H. Allen, London 1879, p. 326-332.

80 Boulger, *England and Russia in Central Asia*, Vol. 1, p. 337.

81 MacGahan, who witnessed the occupation of Khiva, reported that there were 27,000 slaves in the city. Meanwhile, M. Holdsworth stated that around 20,000 slaves were preparing to return home. Some sources even estimated the number to be as high as 70,000. See: M. Holdsworth, *Turkestan in the Nineteenth Century*, Oxford 1959, p. 24-26; Mac Gahan, *Hive Seyahatnâmesi*, s. 189; Mehmed Emin Efendi, *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat*, haz. Muhibbe Darga, Everest Yayınları, İstanbul 2007, s. 125.

82 "The Russians in Khiva", *The Levant Herald*, Wednesday, 6 August 1873, p. 230.

83 Emil Schmidt, *The Russian Expedition to Khiva in 1873*, Foreign Department Press, Calcutta 1876, p. 121-123.

their journey posed significant dangers, as Turkmen tribes along the Iran route were known to attack travellers. Indeed, freed slaves traveling through the Etrek Valley were ambushed by Teke and Yomut Turkmen⁸⁴, while another caravan of 1,500 was massacred before reaching their homeland.⁸⁵ Some, however, managed to return safely⁸⁶, while others were offered asylum in Russia. Fearing forced military service, most declined and preferred to brave the journey to Iran despite the risks⁸⁷.

The emancipation of slaves in Turkestan was a transformative event, but Turkmen groups, the primary suppliers of slaves, continued their raids. This provided Russia with a pretext for military action. Citing their campaign against slavery, the Russians soon moved against the Turkmen, particularly the Teke and Yomut tribes. The escalating violence and systematic conquests culminated in some of the most brutal massacres in history, cementing Russian control over the region. Ultimately, with no remaining economic basis, slavery was officially eradicated in Turkestan⁸⁸.

Conclusion

Slavery in Turkestan remained widespread and active until the late 19th century. Most accounts on the subject came from Western travellers fascinated by Turkestan's "exotic" world, often presenting biased or fictionalized portrayals. Ehud R. Toledano, a scholar of slavery, describes enslavement as an unequal yet involuntary interdependence between master and slave, shaping the latter's social status. A slave's profession, physical traits, language, and perceived value in society could either provide advantages or exacerbate their vulnerability. Determining the true nature of this relationship requires careful study. While Western observers often depicted slaves as marginalized and exploited, official records from both Bukhara and Russia indicate that many continued living in their societies even after emancipation.

Another crucial factor in Turkestan's slave trade was the role of the Turkmen. Western travellers and witnesses often blamed them for sustaining slavery. However, when considering broader economic and social conditions, it becomes clear that the Turkmen resorted to raiding out of necessity. Their resources were limited, and their livestock was frequently seized by local elites, leaving them with no alternative for survival. As Vámbéry noted, they did not significantly profit from the trade but merely perpetuated a centuries-old raiding tradition. The true beneficiaries were local elites who controlled the trade. Religious doctrine also played a

84 O'Donovan, *Merv A Story of Adventures and Captivity: Epitomised from 'The Merv Oasis*, p. 37-38; George Campbell Napier, *Collection of Journals and Reports Recieved From G. C. Napier, Captain The. Hon. G. C. Napier, Bengal Staff Corps, on Special Duty in Persia*, George Edward Eyre and William Spottiswoode, London 1876, p. 105.

85 Schmidt, *The Russian Expedition to Khiva in 1873*, p. 169.

86 Mac Gahan, *Hive Seyahatnâmesi*, s. 189.

87 Jeffrey Eric Eden, *Slavery and Emire in Central Asia*, p. 250-252.

88 Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, p. 106-113.

role in legitimizing slavery. While Islamic law prohibited enslaving fellow Muslims, slave traders circumvented this by labeling Shiites as “infidels,” exploiting sectarian divisions that deepened since the 16th century. Prominent religious scholars even issued fatwas supporting the enslavement of Shiites. For instance, Bukhara’s Abdullah Khan sought a decree permitting the massacre and plundering of Herat’s Shiite population during his siege. The most significant development in Turkestan’s slavery history, however, was the Russian conquest. The long-standing diplomatic exchanges over Russian captives, dating back to the 16th century, were crucial to understanding the region’s occupation. The extent to which the plight of Russian captives influenced the invasion remains debatable, but Russian envoys had gathered extensive intelligence on Turkestan’s geography, resources, and military structures. This knowledge undoubtedly facilitated the invasion. Both the Russian Tsardom and the Turkestan Khanates engaged in diplomatic maneuvering over captives. Until the early 19th century, the Khanates held the upper hand, using Russian captives as leverage for their independence. The number of captives and their selective release became a strategic defence mechanism. However, as Russian pressure intensified, the Khanates’ advantage diminished. In 1839, Perovsky launched an unsuccessful campaign against Khiva under the pretext of liberating Russian captives, leading to increased Russian military intervention. By the 19th century, Turkestan had become a battleground for Russian and British imperial rivalry. To justify its expansion, Russia needed arguments that would appease Western public opinion. The issue of Russian captives became a key justification for invasion, but alone, it was insufficient. Russia thus positioned itself as an emancipator, claiming it would abolish slavery and liberate the region.

On the surface, Russia played a role in ending slavery in Turkestan after its occupation. However, historical records show that even after Bukhara officially abolished slavery in 1873, captives were still being sold in the late 19th century. Western and archival sources confirm that Russia’s so-called “emancipation” was a mere facade to legitimize its conquest. Notably, Russian diplomatic efforts focused solely on Russian captives, ignoring other enslaved populations. The true abolition of slavery came not from Russian intervention but from large-scale slave uprisings following the occupation. Slaves fought for their freedom against Russian rule, rather than being freed by it. Russia had no real interest in ending slavery. Kaufman’s execution of two rebelling slaves in Khiva, leaving their bodies on display for days, underscored Russian attitudes toward them. Ultimately, Russia’s policies regarding captives and slavery were tools for justifying its conquest of Turkestan. Rather than a humanitarian effort, slavery was merely a convenient excuse to gain global legitimacy for imperial expansion—an effort in which Russia largely succeeded.

BIBLIOGRAPHY

- Apollova, N. G., *Prisoedinenie Kazahstana k Rossii, Akademii Nauk Kazahskoy, SSR*, Alma-Ata 1948.
- Barthold, V. V. *Rusya ve Avrupa 'da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Mera, Küre Yayınları, İstanbul 2004.
- Burnes, Alexander *Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey From India to Cabool, Tartary and Persia Also, Narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore, with Presents from the King of Great Britain, Performed under the Orders of Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832 and 1833*, C. II., Londra 1835.
- Burton, Audrey, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara", *Post – Soviet Central Asia*, ed. Touraj Atabaki and John O'Kane, Tauris Academic Studies, Leiden, Amsterdam, p. 345-346.
- Burton, Audrey, *The Bukharans: Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550-1702*, Curzon Press, Richmond 1997.
- Demetrius, Charles Boulger, *England and Russia in Central Asia*, Vol. 1, W.H. Allen, London 1879.
- Denison, Edward Ross-Francis, Skrine Henry, *En Eski Çağlardan Rus İşgaline: Türkistan 'ın ve Türkistan Hanlıklarının Tarihi*, çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, İstanbul 2024.
- Eden, Jeffrey Eric *Slavery and Empire in Central Asia*, Harvard University, Cambridge 2016.
- Eugene, Schuyler, *Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınevi, İstanbul 2017.
- Hatunoğlu, Nurettin, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- İgnatiyev, Nikolai Pavlovic, *Mission N.P. Ignatyev to Khiva and Bukhara in 1858*, John L. Evans, Oriental Research Partnus, Newtonville 1984.
- İstoriya Kazahstana v Russkikh Istochnikah XVI-XX vekov T. I. VI Almatı, (Arşiv Belgeleri Neşri) İKRİ-VI:43-44).
- Ivanin, M.I., *Opisanie Zimnego Pohoda v Hivu v 1839–40g*, St Petersburg 1874.
- Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen, with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea*.
- Jukovskiy, S. V. *Snoşeniya Rossii s Buharo i Hivo za Poslednee Trehsotletie*, Petrograd 1915, s. 15-16.
- Karakulak, Mesut, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.
- Koç, Dinçer "XVI.-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerleri" *TDA*, C. 115, S. 227, (Mart-Nisan 2017), s. 61-90.
- Kratkoe opisanie Buhari i Hive" *Sibirskiy Vestnik*, G. Spasskiy, Çast Pervaya, Tipografii Departamenta Narodnago Prosveşeniya, St. Petersburg 1823 s. 1-18.
- Meyendorf, Baron, "A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820", *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C.V, Kısım: II Routledge, London 2004.
- Miller, Gerard Friderik, *Opissanie Sibirskogo Tsartsva, Kniga Pervaya*, Sanktpeterburg 1750.
- Morrison, Alexander, "Twin Imperial Disasters. The invasions of Khiva and Afghanistan in the Russian and British Official Mind, 1839-1842", p. 253 – 300.
- Murayev, N. N., *Muraviev's Journey to Khiva through the Turcoman Country, 1819-20*, Foreign Department Press, 1871.
- Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinum, Poslannim v Buharu, Belh i Yurgenç* 1669.

- Oşanina, E. H. “Hozyaystvo Pomeşikov Pazuhinıh v XVII-XVII Vekah”, *Voprosu İstori*, S. 7, (1956), s. 84-92.
- Napier, George Campbell, *Collection of Journals and Reports Recieved From G. C. Napier, Captain The. Hon. G. C. Napier, Bengal Staff Corps, on Special Duty in Persia*, George Edward Eyre and William Spottiswoode, London 1876.
- Özdemir, Emin, “Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan’a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihi Kaynak Olarak Seyahatnameleri”, *History Studies*, V. 2/2, (2010), s. 113-126.
- Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu 1718 – 1725 Godah*, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı İzdatelstva “Nauka”, Moskva 1986.
- Rıçkov, P. İ. *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, Orenburg 1896, s. 39, P. İ. *Topografiya Orenburgskoy Guberniii*, Orenburg 1887.
- Sbornik Knyazya Hilkova, (1879)* “Stateynıy Spisok Posolstva v Buhariyu Dvoryanina İvana Hohlova”, S. Petersburg 1879, s. 398-400.
- Schmidt, Emil, *The Russian Expedition to Khiva in 1873*, Foreign Department Press, Calcutta 1876.
- Sela, Ron, “Rusların Hive’yi İşgali ve Yomut Türkmenleri Katliamı, Bir Orta Asya Tarihçisinden Seçmeler”, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Şahsi, Selenge Yayınevi, İstanbul 2019.
- Sela, Ron, “Seventeenth-Century Russian Diplomatic Mission to Central Asia”, *Writing Travel in Central Asian History*, ed. Nile Green, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 2013, p. 69-88.
- Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı’nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- Stanziani, Alessandro, “The Architecture of Bondage: Slaves and Serfs in Central Asia and Russia”, *Labor and Rights in Eurasia from the Sixteenth to the Early Twentieth Centuries*, Berghahn, New York 2016, p. 63-110.
- Truvorova, A. N. “Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinım, Poslannım v Buharu, Belh i Yurgench 1669” *Ruskaya İstoriçeskaya Biblioteka, Arheografiçeskoy Komissii*, ss. 1 S. Petersburg 1894.
- TSGA RUZ, (Özbekistan Devlet Arşivi (*Tsentrāl’ny Gosudarstvennyy Arhiv Respubliki Uzbekistan*), (Fayziev tarafından yayınlanmış arşiv neşirleri) Fond. 126. Op. 1. Hr. 304, s. 1; Faziyeve, s. 107-108.
- Ünal, Fatih, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı, Sultan Kenesari, İlgi Kültür Sanat*, İstanbul 2010.
- Vámbéry, Arminius, *Sketches of Central Asia*, W. H. Allen&Co, London 1868.
- Veselovskiy N.İ., *Oçerk İstoriko-Geografiçeskıh Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşçego*, S. Petersburg 1877.
- Veselovskiy, N.İ. *İvan Daniloviç Hohlov*, S. Petersburg 1891.
- Vurgun, Seda Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Türkistan’da Kölelik, Çapul ve Yağma”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV/1, (2014).
- Ziyaev, Hamid, *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

SAFEVÎ DEVLETİ HÜKÜMDARI ŞAH HÜSEYİN'E AİT DOĞU TÜRK YAZI DİLİ İLE KALEME ALINMIŞ BİR BELGE

A DOCUMENT WRITTEN IN EASTERN TURKISH WRITTEN LANGUAGE
BELONGING TO SHAH HUSSEIN, THE RULER OF THE SAFAVID STATES

Ali KÖK^{ID}

Öz

Devleti kurup ayakta tutarak yaşamasını sağlayan Türk oymaklarının adından dolayı Kızılbaşlar olarak da bilinen Safevî Devleti'nin sarayında divan yazışmalarının genellikle Farsça, kimi zaman ise Türkçe yapıldığı bilinmektedir. Türkçenin bu devlet döneminde iç ve dış yazışmalarda kullanıldığını gösteren belgeler mevcuttur. Devletlerinin siyasi ömürlerinin iki buçuk asra yakın sürdüğü Safevîler döneminde Türkçe; Avusturya, Fransa, Lehistan, Osmanlı, Venedik Devleti ile Kırım ve Türkistan Hanlıkları ile yapılan dış yazışmalarda kullanılmıştır. Türkçenin devlet yazışma dili olarak kullanıldığı devletlerden biri de Çarlık Rusyası'dır. Bu çalışmada Safevîlerin çöküş dönemi hükümdarlarından Şah Hüseyin (1694-1722) tarafından Rus çarı I. Petro'ya (1672-1725) hitaben Doğu Türk yazı dili ile kaleme alınan bir belgenin tanıtımı, türü, nüshaları, biçim ve içerik özellikleri ile dil, imla, üslup ve söz varlığı yönünden incelenmesi yapılmıştır. Ardından da belgenin çeviri yazı alfabesi, Türkiye Türkçesine aktarımı ve belgede geçen kelimelerin dizini verilmiştir. Tanıtımı yapılan belgenin incelenmesinin yanı sıra Safevî Devleti yazışmalarında Türkçenin nerelerde kullanıldığı, kullanım nedenleri, bu belgeler üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Sonuç kısmında ise elde edilen bulgular ışığında Safevî Devleti'nin devlet yazışma dili ve üslubuna dair özellikler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Safevî Devleti, Çarlık Rusyası, devlet yazışma dili, Türkçe, sevgend-nâme

Abstract

It is known that in the Safavid Empire – also referred to as the Kızılbaşlar, named after the Turkish tribes who founded and sustained the state – divan correspondence was primarily conducted in Persian, though Turkish was also occasionally used. There are documents showing that Turkish

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kars / Türkiye, alikok2703@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1018-3600



was used in internal and external correspondence during this state period. During the Safavid period, which spanned nearly two and a half centuries, Turkish was used in foreign correspondence with Austria, France, Poland, the Ottoman Empire, the Venetian State and the Crimean and Turkestan Khanates. One of the states where Turkish was used as the language of state correspondence was Tsarist Russia. In this study, the introduction, type, copies, format and content features of a document written in the Eastern Turkish written language by Shah Hussein (1694-1722), one of the rulers of the collapse of the Safavids, addressed to the Russian Tsar Peter I (1672-1725), as well as its language and spelling. Particular attention is given to the document's stylistic features and lexicon. Then, the transcription alphabet of the document, its translation into Turkey Turkish and the index of the words in the document are given. Beyond the analysis of this specific document, the study explores the broader reasons for the use of Turkish in Safavid correspondence and reviews existing scholarship on similar documents. In conclusion, the study outlines the key linguistic and stylistic features of Safavid state correspondence based on the findings.

Keywords: Safavid State, Tsarist Russia, state correspondence language, Turkish, sevgend-name

Giriş

16. yüzyılın başında, İslam dünyasının merkezinde yeni bir oluşum olarak ortaya çıkan Safevî Devleti,¹ Türk oymaklarının desteği ile kurulmuştur.² Anadolu'dan göç ederek Safevî Devleti'ni kuran Türk oymakları, bilim dünyasında Kızılbaş adı ile de anılmaktadır.³ Safevî Tarikatı mensupları için Kızılbaş ifadesinin kullanılması, bu tarikatın liderlerinden Şeyh Haydar'ın kendi müritlerini diğer tarikatların müritlerinden ayırt etmek için tarikat mensuplarına giymelerini istediği on iki dilimli kırmızı başlık ile ilgilidir.⁴ Bahsedilen nedenlerden ötürü kaynaklarda bu devlet, Safevî Devleti veya Devlet-i Kızılbaş olarak adlandırılır. Merkez olarak kendilerine Tebriz, İsfahan, Kazvin gibi şehirleri seçen bu devletin etkinlik alanı Anadolu, Azerbaycan, Hindistan, Irak, İran, Kıpçak Bozkır, Kırım, Lübnan, Mısır, Suriye, Türkistan ve Yemen'e kadar uzanmaktaydı. Şiîliği resmî mezhep kabul etmeleri, dönem ve bölgenin Sünnî devletleriyle sorunlar yaşamaları gibi nedenler Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları gibi Sünnî devletlere muhalif ve rakip Müslüman ve Hristiyan devletlerin Safevîlere ilgi duymalarına vesile olmuştur. Bu yoğun ilgiye yönetenler ile yönetilenler arasında iletişimi sağlama, dönemin büyük devletleriyle askerî, dinî, siyasi ve ticari konularda irtibat kurup yazışma gibi faktörlerin eklenmesi Safevî yazışma belgelerinin çok dilli olmasına ve bu belgelerin çıktığı dairede farklı dilleri bilen başka başka milletlere mensup kâtiplerin görev almasına yol açmıştır. Bununla birlikte Safevîlerden kalma pek çok belge bize onların sarayındaki divan yazışmalarının genellikle Farsça, icap eden durumlarda ise Türkçe yapıldığını göstermektedir.

1 Akkoyunlu mirası üzerinde siyasi bir birlik oluşturarak hanedanlığa dönüşen Safevî Devleti, adını merkezi Erdebil'de bulunan Safeviye tarikatı reisi Şeyh Safiüddin-i Erdebili'den almıştır.

2 Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevi Devleti Tarihi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 7.

3 Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 1.

4 *Kızılbaşlar Tarihi*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 1.

Kültürünün Oğuz-Türkmen kültürü, devletin esasını teşkil eden ve onu ayakta tutan boyların Oğuz boyları olduğu Safevîler dönemi, Azerbaycan ve İran bölgesinde, Oğuz Türkçesi doğrultusunda ilerleyen Türk yazışma dilinin en parlak zamanı olmuştur.⁵ Bu dönemden kalma Türkçe belgelerin tamamı Türk-Arap hattıyla yazılmıştır. Şah I. İsmail'in Durgutoğlu Musa'ya gönderdiği, H. 7 Rebiyülevvel 918/ M. 23 Mayıs 1512 tarihli ferman⁶ ile Şah II. Abbas'ın Derviş Mustafa ve yoldaşlarına yardımcı olmaları hususunda Şirvan Beylerbeyi veziri Hacı Menücehr Han'a gönderdiği ferman⁷ gibi iç yazışma örnekleri Türkçedir. Bunun yanı sıra Türkçe Safevîler döneminde Avusturya⁸, Lehistan⁹,

5 Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 6.

6 TSMA'da 5460 arşiv numarasıyla kayıtlı bu belge üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır: Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, 17(22), (1967), s. 52; M. Seyyidağa Onullahi – G. A. Həsənov, "Qaraqoyunluların, Səfəvi Hökmdarları və Türk Sultanlarının Azərbaycanca Beş Yeni Sənədi Haqqında (Azerbaycan Dilinde Dövlətlərarası Yazışma Tarixindən)", *Azərbaycan Dövlət Universiteti Elmi Eserlər-Tarih, Felsefe Serisi*, S. 1, (1977), s. 45-46; S. Eliyarov – Y. Mahmudov, *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*, Bakı 1989, s. 185-186; Cihat Aydoğmuşoğlu, "Safevî Çağına Ait Üç Türkçe Mektup ve Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(2), (2013), s. 415-416; Ali Kök, *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslubu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022, s. 1542-1543.

7 Üç nüshası bulunan ferman üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır: Faruk Sümer, "Safevî Tarihi İle İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri", *Türk Dünyası Vakfı Araştırmaları*, C. 69, (1990), s. 9-32; Rıza Kulı Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's Safâ-yı Nâsirî*, yay. Cemşid Kiyânfer, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1385; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Vakfı Araştırmaları, İstanbul 1999, s. 239; Cihat Aydoğmuşoğlu, "Safevî Çağına Ait Üç Türkçe Mektup ve Değerlendirilmesi", s. 417; Ali Kök, *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslubu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler*, s. 1543-1545.

8 Tahta cülusunu haber veren Safi Şah tarafından dedesi Şah I. Abbas'ın zamanındaki iki ülke arasındaki ilişkiler ve ittifakın daha da ileri noktalara taşınması için II. Ferdinand'a gönderilmiş bir cülus-nâme ve muhabbet-nâme, döneme ait Türkçe belgelerdendir. Bu nâme üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır: Lajos Fekete, "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", *Türkiyat Mecmuası*, C. 5, (1936), s. 273-277; Dariusz Kolodziejczyk, *The Relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the Light of Archival Documents*, Warszawa 2017, s. 172-173 (okunuşu), s. 174 (Lehçe tercümesi), s. 175-178 (İngilizce tercümesi); Ali Kök, *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslubu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler*, s. 1808-1811.

9 Osmanlı kışkıracıdan kurtulmanın yollarını arayan Leh kralı Fridrik Ogust'un Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak ve ortak mücadele önerisine cevaben Şah Hüseyin tarafından krala gönderilen nâme buna örnektir. Nâme üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır: Lajos Fekete, "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", s. 240-241 (okunuşu), s. 277 (tıpkıbasım); Dariusz Kolodziejczyk, *The Relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the Light of Archival Documents*, s. 273-274 (okunuşu), s. 242 (Lehçe tercümesi), s. 243-247 (İngilizce tercümesi), s. 289 (tıpkıbasım); Ali Kök, *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslubu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler*, s. 1819-1822.

Çarlık Rusyası¹⁰, Fransa¹¹, Venedik¹² ve Osmanlı Devleti¹³ ile olan dış yazışmalarda da kullanılmıştır. Söz konusu iç ve dış yazışma örnekleri Türkçenin, Safeviler döneminde kazanmış olduğu büyük mevki ve prestij ile devleti kuran, ana dili Türkçe olan Türk boyları tarafından egemenlik sembolü olarak görüldüğü, kendilerine ait değerleri ne kadar canlı tutup aktararak yaşattıklarını göstermektedir. Bununla birlikte Safevilerin hâkim oldukları sahanın, Kuzey ve Doğu Türkçesinin kullanım sahasına çok yakın olması, zaman zaman kuzeyden gelen Kıpçaklar ile doğudan gelen Özbek boylarının yaptığı müdahale ve göç gibi etkenlerin bu sahadaki Türk diline Karluk ve Kıpçak Türkçesi unsurlarının da karışmasına yol açmıştır.

Yine 15. yüzyılın ikinci yarısında Nevâyî edebî mektebinin geniş şöhret bulmasıyla bu mektepten yararlanmak için Oğuzcanın doğu sahasında yaşayan sanatçıların Herat'a gelmesi ve aldıkları eğitimle Nevâyî geleneğini sürdüren eserler ortaya koymaları¹⁴ Karluk, Kıpçak ve

- 10 Şah II. Abbas tarafından Rus çarı Mihail Fyodoroviç'e iki devlet arasında ilişkilerin bozulmasına neden olacak Kozakların sınırdaki taşkınlıklarının cezalandırılması için gönderilen ihtâr-nâme. Ali Kök, *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslubu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler*, s. 1816-1819.
- 11 Fransa'ya elçi olarak vazifelendirilen Rıza Bey'in Osmanlı gümrüğünde yakalanma riskine karşı beraberindeki malları Fransız elçisine emanet etmesi üzerine Fransa dışişleri bakanı Markiz di Toressi'ye başından geçenleri ve aldığı tedbiri haber vermek için yazılmış ilâm-nâme, Muhammed Rıza Beg tarafından Fransız elçisi Sadrazam Gülper'e ülkelerinde maruz kaldıkları soğuk karşılamadan duyulan rahatsızlığı dile getirmek için yazılmış nâme, Fransa dışişleri bakanı Markiz di Toressi'ye taziyelerini iletme ve yeni kurulan hükümetlerinde muvaffak olmalarına dair iyi dileklerini sunmak için yazıldığı için hem bir taziye-nâme, hem de tehniye-nâme örneği olan nâme ve Revan Beylerbeyi Muhammed Rıza Bey'in ilgili mercilerce görüşmelerde bulunarak ülkesine giderken Fransız yetkililerin yardımlarıyla ilgilerinden duyulan memnuniyetin dile getirilmesi için Fransa saltanat nâibi Orléans dükü Filip'e gönderilmiş bir teşekkür-nâme bu Türkçe belgeler arasında zikredilebilir. Söz konusu Türkçe nâmeler üzerine yapılan çalışmalar şunlardır: Maurice Herbertee ambassade persane sous Louis XIV, d'après des documents inédits, Paris, Perrin, 1907; Ahmad Tajbakhs, "Some Points about the Mission of Mohammad Reza Beg", *Barrasiha-yi tarikhî*, No: 51, 9(2), (1353/1974), s. 11, 26, 211; M. S. Onullahi, "Azerbaycan Dilinde Daha Dörd Sənəd", *Ədəbiyyat və İncəsənət Gazetisi*, 22 Haziran 1990; Abdol_Hossein Navâi, *Asnad va Mokâtebat-e Siyasi_e Iran From 1105 To 1135 H.G.*, Cultural Studies and Research Institute, Tahrân 1984, s. 107, 108, 110; Ali Kök, *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslubu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler*, s. 1822-1830.
- 12 Safevî Devleti görevlisi Ali Bali tarafından merhum Şah I. Abbas zamanında Venedik'e gönderilen saray memurlarının emanete koyduğu mallarla paranın iadesinin yapıldığını, yani borcun ödendiğini belgelemek üzere verilmiş bir edâ tezkeresi vardır. Bu belge üzerine yapılan çalışmalar şunlardır: Lajos Fekete, *Einführung in die Persische Paleographie: 101 Dokumente*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977, s. 505-5011; Mohammad Hassan Kavoussi Araghi, *Documents on Relations Between Safavid Government and Italian Governments*, Tehran 2000, s. 315; Ali Kök, *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslubu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler*, s. 1830-1832.
- 13 Ağabeyi Şehzade Selim'e karşı taht mücadelesine girişip mücadeleyi kaybetmesi üzerine Safevîlere iltica eden, Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadesi Bayazid'in affedilmesi için Şah I. Tahmasb tarafından Şehzade Selim'e yazılan şefaât-nâme, yine Şah I. Tahmasb tarafından Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman'a Şehzade Bayazid'in Osmanlılara iadesi için şahin sultandantaleplerinin neler olduğunu belirten iltimas-nâme, Şah Muhammed Hudabende tarafından Osmanlı serdârı Ferhad Paşa'ya iki devlet arasındaki barış şartları ile ilgili olarak gönderilen nâme, Revan hâkimi Emir Göne tarafından Osmanlı sadrazamı Nasuh Paşa'ya iki ülke arasındaki barış üzerine sınırın tayin edilmesi hususunda gönderilmiş olan sunûr-nâme, Osmanlı ile Safevî Devleti arasındaki savaşın sonlandırılıp taraflar arasında barışın sağlanarak hududun belirlendiğini belirten muâhede-nâme bu tür belgelere örnek teşkil etmektedir. Ali Kök, *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslubu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler*, s. 1789-1808, 1543, 1811-1815.
- 14 Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları,

Oğuz Türk lehçelerinin etkileşim içerisinde olmasına vesile olmuştur. Söz konusu durum komşu Türk lehçelerinin etkisinde kalınması, onlara ait yazışma geleneği, kaide ve üslubu ile lehçelerin kullanılması gibi sonuçlar doğurmuştur. Saray ve ordu dili Türkçe olan bu devletin hâkimiyeti zamanında konuşma dili olarak Türkçenin ehemmiyeti büsbütün artmış, edebî Farsça ve Doğu Oğuzcasında Çingizli Moğolcası ve bilhassa Doğu Türk lehçesi unsurlarının sayısında bir artış yaşanmasını sağlamıştır. Bunda selefleri İlhanlı, Calayırılı, Çobanlı, Timürlü, Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi devletlerden aldıkları zengin mirasın da büyük etkisi olmuştur. Bu bilgiler, Safevî dönemine ait Türk dilli yazışma belgelerinin neden farklı Türk yazı dilleriyle kaleme alındıkları hususunun izahında bize yardımcı olmaktadır.

Safevî dönemine ait yukarıda zikredilen Türk dilli belgelerden Avusturya, Fransa ve Polonya krallarıyla Osmanlı sarayına gönderilen nâmelerin Batı/Osmanlı Türkçesi, Türkistan hanlıklarına, Kırım hanlarına ve Rus çarlarına ise ekseriyetle Doğu Türkçesi, Kalmuk valilerine ise bazen Osmanlı, bazen de Doğu Türkçesi ile kaleme alındığı bilinmektedir.¹⁵ Doğu Türkçesinin Çarlık Rusyası ile olan yazışmalarda Safevîler tarafından tercihinin altında yatan nedenler arasında bu devletin Altın Ordu Hanlığı'nın topraklarına egemen olması dolayısıyla bu hanlığın mirasçısı olarak kabul edilmesi, Doğu Türkçesinin buralarda daha iyi bilinmesi ve yaygın bir kullanım alanının olması gelmektedir. Gereklilikler dikkate alınarak, gerek buradabahsedilen nedenler gerekse çalışmamıza esas alınan belgenin muhatabının Çarlık Rusyası olması münasebetiyle Çarlık Rusyası-Safevî ilişkileri üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

Safevîler ile Ruslar arasında ilk diplomatik temaslar, Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in (1501-1524) saltanatının son yıllarında başlamıştır.¹⁶ Safevî şahının 1521'de Moskova'ya gelen temsilcileri, Rus Prensiği'nden ateşli silahlar, top döküm ustaları ve silah almak isterler.¹⁷ Ancak bu dönemde Osmanlı Devleti taraftarı olan, başta Kırım Hanlığı olmak üzere bölge hanlıklarının yürüttükleri faaliyetler iki devlet arasında ilişkilerin gelişip ilerlemesine ve ittifakın tesisine engel oluşturur. Bununla birlikte Rusların 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazan, Astrahan yani bütün Volga boylarını işgali, Çarlık Rusyası-Safevî, Çarlık Rusyası-Türkistan ticari ilişkilerinin tarihi seyrini tamamen değiştirmiştir. Söz konusu durum Rusların hem bu Türk devletleriyle doğrudan ticari ilişkiler kurmasını hem de Rus tüccarların bu devletlerin tüccarlarıyla sürekli temasta bulunmasına imkân sunmuştur. Buna Safevîlerin Osmanlı Devleti ile giriştikleri çetin mücadele eklenince iktisadi ve siyasi temas kurdukları Ruslar da Safevîler nazarında müttefik olarak addedilmiştir.¹⁸ Osmanlı Devleti'nin şark seferleri karşısında kendine müttefik arayan Safevî Devleti hükümdarı Şah I. Tahmasb (1525-1576) bu vesile ile farklı

Ankara 1976, s. 465-483. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s. 588-589.

15 Fuad Köprülü, "Azərbaycan", *İslam Ansiklopedisi*, II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 134.

16 Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Şərqi-Qərb, Bakı 2007, s. 108.

17 P. P. Buşev, *İstoriya posol'stv i diplomatičeskih otnoşeniy Russkogo i İranskogo gosudarstv v 1586-1612 gg.*, Moskva 1976, s. 36.

18 Dilavər Əzimli, *Azərbaycanın Qərbi Avropa Ölkələri ilə Ticarət Əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı-XVII əsrin I yarısı)*, Turhan, Bakı 2014, s. 163-164.

zamanlarda diplomatlarını Moskova'ya yollamıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak, bu devlete tâbi Kırım Hanlığı'nın Dağıstan ve Derbend üzerinden Osmanlıya verdiği desteği kesmek, ihtiyaç duyduğu top, tüfek gibi ateşli silahları Rusya'dan almak gibi meseleler şahın diplomatik heyetinin Rusya temaslarının ana konusunu oluşturmaktaydı.¹⁹ Safevîlerin Çarlık Rusyası'ndan bu beklentilerinin ilerleyen zamanlarda da devam ettiği görülür. Çarlık Rusyası'yla Safevîler arasındaki ilişkilerin ana konuları Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak kurulması, ticarî ilişkilerin geliştirilmesi, bu kanalla Rusya'dan savaş malzemesi ve silah ithal edilmesi, mali desteklerde bulunulması, Rus çarından himaye ve destek talebinde bulunan Hristiyan Gürcüler²⁰ olmuştur. Yukarıda zikredilen konularla ilgili iki devlet arasında pek çok yazışma yapılmıştır. Bunlardan biri de bizim bu çalışmada tanıtacağımız nâme-i şâhidir.

Amaç ve Yöntem

Bu çalışmada amaç; Doğu Türk yazı dilinin devlet yazışma dili olarak Safevî Devleti dış yazışmalarında kullanıldığını örneklemek, söz konusu yazışma dilinin Safevî Devleti tarafından kullanımının altında yatan nedenleri açıklamak ve onun Türk devlet yazışma dilinin diğer sahalarıyla benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışmamız; mürsilin temsil ettiği devletin Türk tarihi açısından taşıdığı önemi göstermek için kısa tarihi, Türkçenin bu devlet tarafından neden ve nerelerde tercih edildiği, bu dönemden kalma Türkçe belgeler ile bunlar üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgilerin yer aldığı *Giriş*, çalışmaya esas alınan belgenin tanıtımı, nüshaları, bulunduğu yer, belgenin göndereni ile muatabının kim olduğu, belgenin türü, içeriği, üslubu, imla ve dil özellikleri üzerinde durulup Latin alfabesine çeviri yazısı, Türkiye Türkçesine aktarımının yapıldığı *İnceleme*, çalışmadan elde edilen bulguların aktarıldığı *Sonuç* ve belgenin nüshalarında geçen kelimelerin gramatikal dizinlerinin yer aldığı *Dizin* olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır. *İnceleme* ve *Dizin* bölümlerinde tarafımızca yapılanları daha anlaşılır kılacağı bilinmekle birlikte belgenin nüshalarının tıpkıbasımları daha önce neşredildiği ve çalışmanın hacmini arttırdığı için çalışmamıza dâhil edilmemiştir.

Buradaki metin Mehriban Baharlu'nun https://sozumuz1.blogspot.com/2017/10/blog-post_2.html internet sayfasından paylaştığı tıpkıbasımların karşılaştırılması neticesinde meydana getirilmiştir. Metni sadece matbu Arap harflerine aktarıp satırlara numara vermeyerek bazı kelimeler ile eklerin karşılıklarını veren bu araştırmacının çalışmasındaki eksik, yanlış ve farklı noktaları göstermek için çalışmamızın *Nâmenin Çeviri Yazısı* bölümünde ilgili kelimelere bir dipnot numarası verilip gerekli açıklamalar yapılmıştır. Arka damak n'sinin nûn-kef ile yazımı nedeniyle bu sesin çeviri yazısında nğ tercih edilmiştir. Büyük harf-küçük harf ayrımı sadece özel adlarda uygulanmıştır. İnceleme bölümünde, metinden alınan yerler italik; imla, ses ve şekil bilgisi kısmında ise bilgidен önce verilen örneğin yerinin neresi olduğunun okurlarca daha kolay anlaşılması için ise koyu renkle gösterilmiştir. Yazının kâğıt üzerine yerleştirilmesine

19 Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Şafəvilər Dövləti*, s. 109-110.

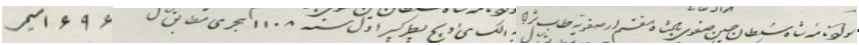
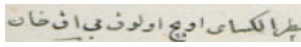
20 Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 266-272.

dair tasarruflar hakkındaki bilgiler çalışmanın *İnceleme* bölümünün *Nâmenin Tanıtımı, Mürsili ve Mürselünileyhi* kısmında ele alınmıştır. Belgenin Türkiye Türkçesine aktarımı esnasında hiçbir kelime, ek göz ardı edilmeden eklemeler parantez içerisinde gösterilmiştir. *İnceleme* ve *Dizin* bölümünde örneklerden sonra parantez içerisinde verilen kısım, kelime veya ibarenin geçtiği yeri göstermektedir. Parantez içerisindeki harf belgenin nüshasını, sayı ise A nüshasında geçtiği satır numarasını, B nüshasında ise eğik çizgiden önceki sayı sayfa, sonraki sayı ise satır numarasını belirtmektedir.

1. İNCELEME

Çalışmanın bu bölümü; tarafımızca incelenen belgenin tanıtımı, mürsili, mürselünileyhi, belgenin türü, biçim ve içerik özellikleri, Türk yazıma dili içerisindeki yeri, üzerine yapılan çalışmalar, imla, ses, şekil gibi dillik malzemesinin ortaya konması, çeviri yazı dili alfabesi ile Türkiye Türkçesine aktarımını içermektedir.

1.1. Nâmenin Tanıtımı, Mürsili ve Mürselünileyhi

İncelenmeye esas alınan nâme, Safevî şahı Hüseyin (1694-1722) tarafından Rus çarı I. Petro'ya (1672-1725) H. 1108/ M. 1696 tarihinde gönderilmiştir. Söz konusu nâmenin biri asıl nüsha, diğeri de müstensih nüshasının bulunduğu tespit edilmiştir. İncelemeye esas alınan ve asıl nüsha olduğu tahmin edilen nüshaya A, müstensih nüshasına ise B kodu verilmiştir. Nüshalar arasındaki farklar, her iki nüshanın dil ve imla malzemesinin *Dizin* bölümüne dâhil edilmesiyle gösterilmeye çalışılmıştır. Müstensih nüshası (B), İran İslamî Şura Meclisi Kütüphanesi Arşivi'nde 18221 kitap sayı kaydı ve 9452 raf numarasıyla kayıtlı Kürrâsetü'l-Ma'î adlı, resmî belgeleri ihtiva eden bir mecmuanın üçüncü cildinin 248-250'nci varakları arasında yer almaktadır. Sayfa numaralarının kırmızı mürekkeple yazılı olduğu mecmua, Kaçarlar hükümdarı Nasirüddin Şah'ın nedimbaşı ve divan müstevfisi Efdâlü'l-Mülk Gulam Hüseyin Kirmânî tarafından tertip edilmiştir.²¹ Talik hatla yazılan bu nüshanın lakap bölümündeki her yer adının üzerine bir üst çizgi işareti konmuştur. A nüshasında olmayan Allah'a hamd bölümü, kâğıdın tam orta yerine yazılmıştır. B nüshasında muhatabın ad, lakap ve ünvanlarının yazılı olduğu beşinci satır, belgenin mürsil, mürselünileyh, tür ve tarihi hakkında bilgilerin yer aldığı satırdan sonra gelmektedir: *sevgend-nâme-i Şâh Sultân Hüseyin-i Şafevî pâdişâh-ı heftüm ez-Şafeviyye tâbe şerâhu be-Alek-sayeviç Patâr-ı Kebîr-i evvel sene-i 1108 be-Hicrî mutâbîk-ı sâl-i 1696* . Esasen B nüshasının 248. sayfasının on ikinci satırına dâhil olan  satırı diğer satırlara göre daha kısa olup satırın metindeki yeri işaretlenmiştir.

21 Namiq Musalı, "Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 14/1, (2019), s. 89-90.

Çalışmaya esas alınan A nüshasının tıpkıbasımını neşreden M. Baharlu'nun yazısında, bu nüshanın künye bilgileri ve özellikleri hakkında hiçbir bilgi yer almamaktadır. A nüshasının künye bilgileri hakkında tarafımızca da herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte belgenin muhatabının ad ve ünvanının geçtiği yerin dikkat çekilmek ve vurgulanmak için kâğıdın sağ en üst köşesine yazılması, söz konusu yerlerin satır hizasından değil de satır hizasının dışından başlatılması, mürsilin din ve devletine ait kelimelerin önemseniildiğini göstermek için altın suyuyla yazılması, satırların aralığı, kullanılan kâğıt, yazı ve yazıyı kâğıt üzerine yerleştirmeye dair biçimsel özellikler bu nüshanın asıl nüsha olma ihtimalini güçlü kılmaktadır. Zikredilen nedenlerden ötürü çalışmamızda asıl nüsha olarak kabul edilen A nüshası, bu saha Türk devletlerinin yazışma geleneğinde yaygın olan kırık nestalik hatla yazılıp satır araları daha geniştir. Muhatabının ad, lakap ve ünvanlarının yazılı olduğu ilk satır, belgenin sağ en üst tarafına yazılmış ve satır hizasının dışı tarafından başlamıştır. Belgenin anlamsal bütünlüğüne bakıldığında esasen dördüncü satıra dâhil olan  sözlerinin bulunduğu yer, boş bırakılarak söz konusu yerlerin buraya ait olduğu gösterilmek istenmiş, böyle bir tasarrufa başvurularak da ilgili ifadeler vurgulanmıştır:



. Muhatabın ad, ünvan ve lakabına ait olan ifadelere dikkat çekmek, önemsendiğini göstermek ve vurgulamak için kâğıdın en üst tarafına yazılması Safevî devlet yazışma geleneğinde tesadüf edilen bir üslup özelliğidir. Yine 5. satırdaki *anâra'llāhu*  kelimesindeki *Allāh*, 7. satırdaki *Tingri*  9. satırdaki *Uğan*  ve 17. satırdaki *ẓī'l-celāl*  da vurgulanmak ve dikkat çekilmek istendiği için altın suyuyla yazılmıştır. Nâmenin son satırının talep bölümü ile son rüknü olan dua bölümü arasında boşluk bırakılarak dua bölümü kâğıdın sol en alt köşesine yazılmıştır . Nâmenin orijinal metnini görme imkânı tarafımızdan bulunamadığı için burada M. Baharlu'nun verdiği tıpkıbasımdan istifade edilmiştir. Ne tıpkıbasım ne de M. Baharlu'nun nâme üzerine yaptığı yayında mühür hakkında hiçbir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte Safevî şahının Saksonya dükası ve Lehistan kralı Fridrick Ogust'a yolladığı H. 1111/ M. 1700 tarihli nâmede şahın mührü, nâmenin yazılı olduğu kâğıdın arka yüzünün ortasında yer almaktadır. Bu mührün kutru 5 cm olup ortasında büyük daire içinde büyük harflerle aşağıdan yukarıya doğru *vārîs-i mülk-i Süleymân sultân-ı cihân Hüseyn 1107*, mührün yukarısındaki kubbe şeklindeki ucunda *hasbj allāh Allāhümme šallī Ŗale'n-nebj ve'l-Vašj* ifadesi, mührün kenarında Hz. Fatıma'nın lakabı ile on iki imamın on birinin ismi ve yahut lakabı *el-Hasan ve el-Hüseyn ve es-Seccâd ve el-Bâkır ve es-Şâdık ve el-Kâzım ve er-Rizâ ve et-Tağj ve en-Nağj ve ez-Zekj ve el-Mehdj* yazmaktadır.²² Tarafımızca incelenen nâmede de aynı mührün bulunması kuvvetle muhtemel olmakla beraber yukarıda beyan ettiğimiz üzere Baharlu, belgenin arka sayfasının tıpkıbasımını vermediği için bizimki bir tahmindir.

22 Lajos Fekete, "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", s. 274; Dariusz Kolodziejczyk, *The Relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the Light of Archival documents*, s. 273-274 (okunuşu), s. 242 (Lehçe tercümesi), s. 243-247 (İngilizce tercümesi), s. 289 (tıpkıbasım).

1.2. Nâmenin Türü, Biçim ve İçeriği ile Türk Tarihi ve Yazışma Dili İçerisindeki Yeri

Ticari meseleler hususunda Safevî şahı Hüseyin tarafından Rus çarı I. Petro'ya gönderilen bu belge, nâme-i şâhîlerin sevgend-nâme örneklerine dâhildir. Nitekim B nüshasının ikinci satırında da belgenin diplomatik yazışma türlerinin sevgend-nâme grubuna mensup olduğu zikredilmiştir (B 248/2). Bu diplomatik yazışma terimi; 'yemin, ant, aht' anlamına gelen, Farsça sevgend kelimesi ile 'mektup' anlamındaki, Farsça nâme kelimelerinin birleşmesinden teşekkül etmiştir. 'Yazılı ant'²³ anlamına gelen sevgend-nâme için Osmanlı diplomatikasında ahid-nâme, muahede-nâme gibi terimler de kullanılmıştır. Tanrı kelamıyla başlama, ahd ve yemine sadakat, tarafların siparişlerini karşılıklı şartlara bağlaması yani sevgend-nâme maddelerinin tafsili, ahde sadık kalmaya gayret sarf edileceği ve tecavüzün önünün alınacağı ve Allah'tan istikamet ricası gibi şart ve bölümlerden oluşma bu diplomatik türün en belirgin özellikleridir.²⁴ Çalışmamıza esas alınan sevgend-nâme de tahta geçen şahın selefi hükümdar zamanındaki antlaşmaya riayet ederek çarın, şahın ülkesine gönderdiği adamına ticaret, gümrük ve transit geçişlerinde imdat, kolaylık, yoldaşlık sağlayacağı ve teveccühlerin esirgemeyeceğini bildirmek için kaleme alınmıştır. Siyasi güç ve nüfuzunu arttırmak isteyen çarın şahın atalarıyla yaptığı antlaşmanın devam ettirilmesini rica eden nâmesine cevaben yazılan bu belgede ayrıca Çar I. Petro'nun emri ile Safevî ve Baburlulara çarın mektubunu götürüp yolda gördüklerini çara rapor etmekle görevlendirilen Rus tüccar Semen Malenky, onun başına gelen hadiseler ve ona satması için teslim edilen devlet mallarının akıbeti gibi konulardan bahsedilmektedir. Belgenin içeriğine girmeden önce izah bekleyen ilk konu Rus tüccarın kim olduğu ile ilgilidir.

Sevgend-nâmede ismi geçen ve çarın adamı olduğu belirtilen Semen Malenky ile ilgili olarak İranlı araştırmacı Abdol_Hossein Navâi, H. 1108/ M. 1696 yılında Malinkiy ve Semenof adında iki Rus tüccarın İsfahan'a geldiklerini, buradan Bender Abbas'a, oradan da deniz yoluyla Hindistan'a doğru hareket ettikleri bilgisini vermektedir.²⁵ Ancak tarafımızca incelenen belgede çarın adamı olan kişinin adı yerine Arapça *müşârûnileyh* "adı geçen, adı zikredilen (erkek)" (A 11) sıfatının kullanılması bu Rus tacirlerin iki ayrı kişi değil de tek kişi olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Yeşilot da Rus çarı I. Petro'nun 1695 yılında Semen Malenky adlı bir tüccarı İran ve Hindistan'a gönderdiği bilgisini vermektedir. Aynı tarihçi, çarın emriyle Safevî ve Hindistan Timürlülerine I. Petro'nun nâmesini götüren Semen Malenky'nin bugünkü görevdendönerken Astrahan'a geldiğinde aniden rahatsızlanarak öldüğünü, görevi esnasında tuttuğu raporların ise çarın eline asla geçmediğini aktarmaktadır.²⁶ Yukarıdaki bilgiler; Semen Malenky'nin tek kişi olduğu, Rus çarı I. Petro adına çalıştığı ve ticaretle uğraştığı sonucunu ortaya koymaktadır. Zira tarafımızca incelenen belgede de Semen Malenky'nin, çarlığa ait ürünleri satıp karşılığında

23 Mehmet Kanar, *Farsça Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2013, s. 930.

24 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 163.

25 Abdol_Hossein Navâi, *Asnad va Mokâtebat_e Siyasi_e Iran From 1105 To 1135 H.G.*, s. 52.

26 Okan Yeşilot, *Şah'ın Ülkesinde Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy'nin Kafkasya Raporu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 45.

ise çarlığın ihtiyaç duyduğu malları almak için gelmiş (A 6-7) bir Rus tüccar olduğu bilgisi bulunmaktadır.

Çarın emriyle hususi olarak görevlendirilen Semen Malenky'nin Safevî ülkesine geliş tarihi, çalışmamıza esas alınan belgede Şah Hüseyin (1694-1722) dönemi olup iki devlet arasındaki ticaret antlaşması ise Şah Süleyman (1666-1694) dönemine uzanır (A 5-6). Safevî ülkesinin kendileri için sadece iktisadi değil aynı zamanda Hindistan, İran, Kafkasya ve Türkistan politikaları için de stratejik bir önem taşıdığını bilen Rus çarı I. Petro'nun (1682-1725), iki devlet arasındaki ticaret antlaşmasını yenilemeyi rica etse de Safevî tahtındaki değişiklikten habersiz olduğu anlaşılmaktadır. Zira nâmedeki *bu degerlüg çağa kim şehenşâhlık tahtı kutlık olturganımızdın bizelgenidin keçkey* (A 7) ifadesi de bu ihtimali daha da güçlendirmektedir. Ayrıca incelenen nâmede, Şah Hüseyin'in Safevî Devleti tahtına cülusuna dair olaylardan bahsedilirken Rus çarı tarafına teşekkür veya cevaba dair bir malumat bulunmamaktadır. Buradan da Rus çarı tarafında Şah Hüseyin'e cülusunu tebrik için bir nâmenin bu zamana kadar yollanmamış olduğu sonucunu ortaya çıkmaktadır.

Kendii döneminde dost ve müttefik devletlerle ilişkilerinde daha dillerle tilip onları temsilcilerine şahlığının bütün imkânlarını seferber edileceğinin söylenerek samimiyetin ortaya konması dost ve müttefik hanın retorğinde öne çıkan söylemlerdir (A 7-8). Nâmede dost ve müttefik ülke olan Çarlık Rusyası'nın sabık çarları ile kendi devletinin şahları arasındaki ilişkinin çerçevesi *ata babalarımız güzel yosunların közetip* (A 9), mürselünileyh ile mürsil zamanında başlayıp devam edecek ilişkiler ise *oç uluğ mertebe-lık hân ilen birlik berkitilganiğa ve katnaşuqlık esâsı katıq bolganiğa bağlangandın* (A 9-10) olarak nitelendirilmiştir. Burada mürsilin, iki devlet arasındaki ilişkileri daha ileri seviyelere taşımak istediğine dair düşüncesinde ne kadar samimi olduğuna muhatabını inandırmak için çarın adamına kendilerinin yaptıkları muameleleri ve aldıkları tedbirleri ayrıntılarıyla zikretmesi ikna ve telkin edici retorik prensiplerine başvurduğunu gösteren işaretlerdir (A 10-11). Bu işlemleri yaparken de mürsilin, iki devletin sabık idarecilerinin yaptıkları anlaşmaya iktibasta bulunması (A 11-12) birlik beraberlik, ortak geçmişe gönderme ve sözüne sadık olma gibi ikna ve telkin edici söylemlerinin devam ettiğini göstermektedir. Bu ve A 12-A 15 satırlarındaki söylemler, çarın adamına karşı kendi muamele ve tutumlarının nasıl olacağını anlatılarak, yani yeni ile öncekiler arasında bağ kurularak muhatap üzerinden menfaat sağlamaya yönelik hedeflendiği hükümdar retorikleridir. Burada mürsilin, muhatabını ikna etmek için *uşol ôadâletlik hân-ı aôzam-nin riôayetin közleyip* (A 14), *mezbûr tapşurgan tamğa kirü birgenige şar-lık yarlıkımız olğaydur* (A 14), *tamğaķı hâkanlık sıylagaymız* (A 15), *ôinâyâtımız ayağdın çüçüg bolğandın song ferâgat ile hâzretleriğa yolangaydur* (A 15) gibi adalet, hakkaniyet, emanetin sahibine iadesi, şefkatli olunması, özverili ve konuyla alakadar olduğunu gösteren ifadeleri kullandığı tespit edilmiştir. Tesis edilen ikili ilişkilerin daha da güçlenmesi için muhatabın isteklerini mürsile iletmesi, elçi teatileri ve mektuplaşmanın devam etmesinin arzulanması, muhatabın saltanatının uzun olması gibi dualar dost ve/veya müttefik hükümdarların retorğinde önemli bir yer tuttuğu nâmenin A 15-A 17 satırlarındaki ifadelerden anlaşılmaktadır.

Çalışmamızda incelenen sevgend-nâme Allah'a hamd (B 1), nâmenin muhatabının uzun ünvan ve lakaplarla meth edilip iltifatlarda bulunulduğu ünvan (A 1-4), dostluk, muhabbet ve teveccüh merasimini ifade eden selamlama (A 4-5), *mundağ andurgay biz* (A 5) şeklinde bir formül ile mürsilin iki devlet arasındaki ortak geçmişe vurgu yapma ve muhataba kanûn-ı kadîmi hatırlatma, sevgend-nâmenin yürürlülüğünün devamının kimin tarafından istendiği hususundan bahsedilen ibtidâ (A 5-7), nâmeyi ulaştıran kişi (A 6), çarın adamına şahın ve devletin ettiği yardım ve gösterdiği kolaylıklar ile bu tutumun altında kendisinin antlaşmaya sadıkkalacağını temin etme, karşı tarafında bunlara ihlas ve sadakat göstermesinin işaret edildiği tahallüs (A 7-16), sevgend-nâmenin sona erdiğini belirten intihâ (A 16) ve Allah'tan istikamet ricası ile iyi dileklerin belirtildiği dua (A 17) bölümlerinden teşekkül ettiği belirlenmiştir. Sevgend-nâmenin biçim ve içerik özelliklerine bakılacak olursa Türk-İslam devletleri yazışma geleneğinde genellikle Arapça olarak verilen Tanrı kelamıyla başlayan hamd bölümü, bizim incelediğimiz nâmenin A nüshasında yoktur. Ünvan bölümünde, muhatabın hâkim olduğu sahalara tek tek sayılarak muhatap övülmüştür. Rus çarları ile yazışmalarında Türkçeyi tercih eden Safevî şahlarının, sahip olduğu memleketlerini saydığı Rus çarına *bij* "bey" ve *han* "han" diye hitap ettiği görülmektedir. Bij ünvanının, Kırım hanları tarafından Lehistan krallarına yollanan nâmelerde de kullanıldığı bilinmektedir.²⁷ Şah Hüseyin'in, muhatabı için bu ünvanları kullanması, çarın Altın Ordu Hanlığı'nın varisi yani bu hanlığın hâkimiyeti altındaki sahalara sahip olması nedeniyle bilinçli olarak kullanılmış ifadeler olarak görülmektedir.

1.3. Nâme Üzerine Yapılan Araştırmalar

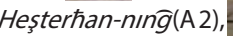
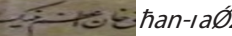
Mehriban Baharlu; belgenin tıpkıbasımı, çeviriyazı alfabesi, matbû harfli Arap alfabesine aktarımı, bilinmeyen bazı kelimeler ve eklerin anlamlarıyla Safevî Devleti zamanında Türkçenin durumu ve devlet yazışmalarında kullanımı hakkında bilgiler vermiştir bkz. https://sozumuz1.blogspot.com/2017/10/blog-post_2.html. Erişim tarihi: 12/04/2019. Baharlu'nun çalışmasında belgenin özellikleri, türü ve tarihî arka planı hakkında bilgi verilmemesi, satır numaraları ve nüshaların tanıtımlarının olmaması, nüsha farklarının gösterilmemesi, çeviri yazı sistemine başvurulmaması ve belgenin Türkçeye aktarılmaması gibi eksiklerinin olduğu görülse de onun çalışması belge üzerine yapılan ilk çalışma olması münasebetiyle değerlidir. Baharlu'dan sonra Musalı, Kaçarlar dönemine ait Doğu Türkçesi ile kaleme alınmış bir yarlığı neşrettiği makalesinin "*Yarlığın Dili: Neden Çağatay Türkçesi?*" adlı bölümünde Doğu Türkçesinin devlet yazışma dili olarak İran ve Azerbaycan sahası Türk devletlerinde kullanımından bahsederken Safevî hükümdarı Şah Hüseyin'in Doğu Türkçesi ile kaleme alınmış nâmesinin İran İslamî Şura Meclisi Kütüphanesi Arşivi'ndeki nüshası, muhatabı, bulunduğu mecmua, mecmuanın mürettibi hakkında bilgiler vermiştir. Aynı tarihçi bu çalışmada nâmenin ünvan ve selamlama bölümünü de okumuştur.²⁸

27 Dariusz Kolodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland Lithuania, International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century) A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Leiden, Brill, 2011, s. 383.

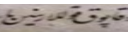
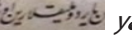
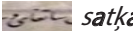
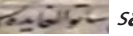
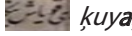
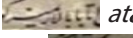
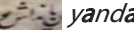
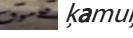
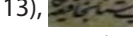
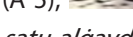
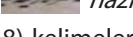
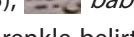
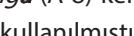
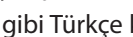
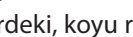
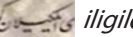
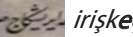
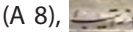
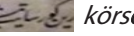
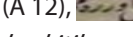
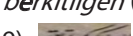
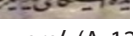
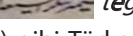
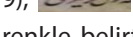
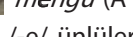
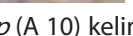
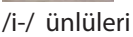
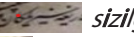
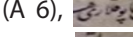
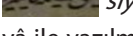
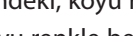
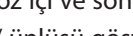
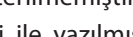
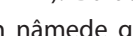
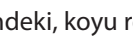
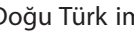
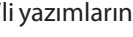
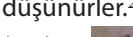
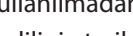
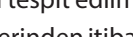
28 Namiq Musalı, *Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine*, s. 89-90.

1.4. Nâmenin İmla ve Dil Özellikleri

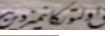
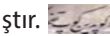
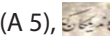
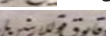
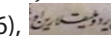
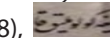
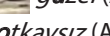
1.4.1. Nâmenin İmla Özellikleri

Safevî hükümdarı Şah Hüseyin'e ait nâmenin dil ve imla özellikleri Doğu ve Batı Türkçesi dil ve imla özelliklerini bir arada ihtiva etmekle beraber, ağırlıklı olanın Doğu Türkçesi olduğu görülmektedir. H. 1108/ M. 1696 tarihli bu Türkçe nâmenin karakteristik dil özellikleri hakkında şunlar söylenebilir:  *hâzretleriğa* (A 4),  *tekrîmler* (A 4),  *teffhîmler* (A 4),  *aralarımızda* (A 4) örneklerinde çokluk ekinde ünlülerin gösterilmesi;  *Heşterhan-ninġ* (A2),  *ġan-ıaŖam-ninġ* (A14) örneklerinde bazı eklerin gövdeden ayrı yazılması;  *şanlıġ* (A 4),  *bizelgenidin* (A7),  *ġatnaşuġlıġ* (A 9),  *baġlangandin* (A 10),  *yollamışlardur* (A 11),  *bildürġanıġa* (A 12) örneklerinde kelime ve eklerdeki bütün ünlülerin gösterilmesi;  *şonġra* (A 5),  *Tinġri* (A 7),  *onġ* (A 16),  *könġül* (A 17),  *menġü* (A 16),  *Maskav-ninġ* (A 2),  *ġattingiz* (A 6),  *metâŖlarınġını* (A 7),  *istegey irdinġiz* (A 7) örneklerinde arka damak n sesi için ve harflerinin kullanılması;  *satġay* (A 7),  *satu alġayda* (A 7),  *totġavsız* (A 11),  *tapşurġan* (A 14) örneklerinde kalın sıradan kelimelerdeki s ünsüzü için , t ünsüzü için harfinin kullanılmaması; T/Ç3Ş iyelik eki almış adlara durum eklerinin getirilmesiyle iki ad çekim eki arasında ortaya çıkan /n/ sesinin  *bâbida* (A 6),  *bitikleride* (A 12),  *sebebidin* (A 12),  *ayaġıdın* (A 15) örneklerinde kullanılmaması;  *dâyim* (A 17) örneğinde Arapça kelimelerdeki hemzeli kelimelerin yazımında ses-yazım ilişkisine de sahip olarak y sesinin kullanılması;  *mertebetliġ* (A 5),  *menziletliġ* (A 5),  *mertebe-liġ* (A 9),  *vilâyetleriġa* (A 11),  *ġâkimleriġa* (A 13),  *vezirleriġa* (A 13),  *Ŗadâletliġ* (A 14) örneklerinde alıntı kelimelerin genellikle arka damak ünsüzü olan ekler almaları nedeniyle kalınlık-incelik uyumunun bozulması Doğu Türkçesi imla özellikleridir. Bunların yanı sıra  *şonġra* (A 5) ve  *şonġ* (A 15) örneklerinde olduğu gibi içerisinde kalın sıradan ünlülerin yer aldığı söz başı /s-/ sesleri için Arap alfabesindeki harfinin kullanılması, T/Ç3Ş iyelik eki almış adlara durum eklerinin getirilmesiyle iki ad çekim eki arasında ortaya çıkan /n/ sesinin  *ġuşûsında* (A 8),  *riŖâyetinde* (A 10),  *mücibince* (A 10) örneklerinde Batı Türkçesi metinlerinin yazım geleneğindeki gibi kullanılmış olması Batı Türkçesi imla özellikleridir.

Şah Hüseyin'in nâmesinde bulunan Türkçe kelimelerdeki ünlü ve ünsüzlerin imla özellikleri şöyledir:  *Aġ* (A 2),  *ayaġdaġı* (A 3),  *aralarımızda* (A 4),  *açılġay* (A 8),  *açġan* (A 9),  *ayıtġan* (A 11),  *ataları* (A 11),  *ara* (A 11),  *artıldıġıġa* (A 16) kelimelerindeki söz başı /a-/ ünlüsü medli elifle yazılırken  *andurġay biz* (A 5) kelimesindeki söz başı /a-/ ünlüsü ise elifle yazılmıştır.  *ġaġdanġı* (A 4),  *ġatnaşuġlıġını* (A 4),  *nümâyân kılġay* (A 5),  *yiberġandin* (A 5),  *mundaġ* (A 5),  *andurġay biz* (A 5),  *baba-em* (A

5),  *kapuk* *ķallarinin* (A 6),  *yazgay* (A 6),  *yardımliqlarin* (A 6),  *satkay* (A 7),  *satu algayda* (A 7),  *kuyas* (A 8),  *bakışımız* (A 8),  *ata babalarımız* (A 9),  *yandaş* (A 10),  *yamansız* (A 11),  *kamuğ* (A 13),  *yastancağığa* (A 17) kelimeleri ile eklerindeki koyu renkle belirtilen söz içi /-a-/ ve sonu /-a/ ünlülerinin yazımında elif kullanılırken  *aralarımızda* (A 4),  *songra* (A 5),  *cenābınğızğa* (A 5),  *hāzretlerigā* (A 5),  *bābıda* (A 6),  *satu algayda* (A 7),  *yüzlerigā* (A 8) kelimelerindeki koyu renkle belirtilen söz sonu /-a/ ünlülerinin yazımında güzel he kullanılmıştır. Bunların yanı sıra  *ayağdağı* (A 3),  *yahşı* (A 6),  *yosunların* (A 9),  *kerek-yarağ* (A 12),  *tamğasın* (A 12) gibi Türkçe kelimelerdeki, koyu renkle belirtilen söz içi /-a-/ ünlüleri gösterilmemiştir.  *erlerige* (A 13),  *berkitilgen* (A 4),  *irte* (A 4),  *iligilen* (A 6),  *irişkeç* (A 8),  *közetip* (A 9),  *körsetip* (A 11) örneklerindeki, koyu renkle belirtilen söz başı /e-/ , söz içi /-e-/ ve söz sonu /-e/ ünlüleri elif ile;  *bitikleride* (A 12),  *niçe* (A 12),  *üzere* (A 12) örneklerindeki söz sonu /-e/ ünlüleri güzel he gösterilirken  *berkitilgen* (A 4),  *istegey irdinğiz* (A 7),  *tegresigā* (A 8),  *güzel* (A 9),  *kerek-yarağ* (A 12),  *menğü* (A 16) gibi Türkçe kelime ve eklerdeki, koyu renkle belirtilen söz içi /-e-/ ve sonu /-e/ ünlüleri gösterilmemiştir.  *irte* (A 4),  *iligilen* (A 6),  *irkenlik* (A 6),  *istegey irdinğiz* (A 7),  *ilen* (A 10),  *işlerimizğa* (A 10),  *itip* (A 10) kelimelerindeki, koyu renkle belirtilen söz başı /i-/ ünlüleri elif ve yâ ile yazılırken  *çağdankı* (A 4),  *katnaşuklıknı* (A 4),  *nümāyān ƙılğay* (A 5),  *yiberğandın* (A 5),  *sızılgen* (A 5),  *iligilen* (A 6),  *könderilgen* (A 6),  *yahşı* (A 6),  *irkenlik* (A 6),  *bābıda* (A 6),  *kapukları* (A 8),  *sarıdın* (A 8),  *bakışımız* (A 8),  *közetip* (A 9),  *birlik* (A 9),  *katık* (A 9),  *kırışğan* (A 10),  *kibi* (A 10),  *sıylagaymız* (A 15) örneklerindeki, koyu renkle belirtilen söz içi ve sonu /-i/ ünlüleri yâ ile yazılmıştır. Şu örneklerde ise koyu renkle belirtilen söz içi /-i-/ ünlüsü gösterilmemiştir:  *bitikleride* (A 12),  *yarlıķımız* (A 14). Burada Doğu Türk yazı dili ile yazılmış eserlerde olduğu gibi, tarafımızca incelenen nâmede geçen  *bizelgenidin* (A 7),  *birgüsidin* (A 7),  *irdi* (A 8),  *sıvgümüz* (A 8),  *kilgey* (A 13),  *kitkeysiz* (A 16) örneklerindeki, koyu renkle belirtilen kök hece /e/’li sözcüklerin yazımında /i/ okutacak şekilde yâ () harfinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Doğu Türk imlasında bu yazım tasarrufuna rağmen bazı dilciler böyle i’li yazımların kapalı /e/ ile sesletilmiş olması gerektiğini düşünürler.²⁹ Bununla birlikte Eski Türkçede kapalı e /é/’li olduğu tespit edilen  *keçkey* (A 7) ve  *yetişğaydur* (A 8) kelimelerinin /e/ okutacak şekilde hiçbir ünlü kullanılmadan yazıldığı tespit edilmiştir. Aslı bir fonem olup olmadığı tartışılmasına rağmen Türk dilinin tarihî dönemlerinden itibaren tanıklanan ve Azerbaycan Türkçesinde anlam ayırt edici ayrı bir fonem

29 Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul 2012, s. 33. Timur Kocaoğlu, "Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi", *Türk Kültürü*, S. 483-484, (Temmuz-Ağustos 2003), s. 266-281.

niteliği taşıyan kapalı e'nin çalışmada böyle bir durum arz etmesi nedeniyle bu ünlü için ayrı bir transkripsiyon uygulanmamıştır.  uçmak (A 5),  uşbu (A 6),  uşol (A 6),  olturenımızdın (A 7),  ol (A 8),  orunğa (A 8),  uçğan (A 9),  Uğan (A 9),  oğ (A 9),  uluğ (A 9),  olğan (A 13),  özge (A 13) örneklerindeki söz başı /O-, U-/ ünlüleri elif ve vâv ile yazılmıştır.  köpdin köp (A 4),  şonğa (A 5),  mundağ (A 5),  andurğay (A 5),  könderilgen (A 6),  kapuğ kullarının (A 6),  yardumlıkların (A 6),  kutlık (A 7),  birgüsidin (A 7),  yüzleriğa (A 8),  külümlük (A 8),  kıyaş (A 8),  yüksük (A 8),  közlerin (A 9),  güzel (A 9),  közetip (A 9),  bolğanığa (A 9),  isteduğı (A 10),  totkavsız (A 11),  körgüzmeğay (A 12),  kirü tönğaç (A 13),  sonğ (A 15),  yolığa (A 16),  menğü (A 16) örneklerindeki, koyu renkle belirtilen söz içi (-O-, - U-/ ünlüleri vâv ile yazılmıştır.  büyük (A 4) ve  ötrü (A 10) örneklerindeki, koyu renkle belirtilen söz içi (-O-, - U-) ünlülerinin ise hiçbir işaret kullanılmadan yazıldığı belirlenmiştir.

1.4.2. Nâmenin Ses Bilgisel Özellikleri

Çalışmaya esas alınan nâmede *bizelgenidin* < *bezelgendin* (A 7), *birgüsi* < *bergüsi* (A 7), *irdi* < *erdi* (A 8), *sivgümüz* < *sevgümüz* (A 8), *kilgey* < *kelgey* (A13), *kitkeysiz* < *ketkeysiz* (A 16) örneklerindeki, koyu renkle belirtilen yerlerde ünlü daralması, *yüksük* < *yüksek* (A 8), *büyük* < *bedük* örneklerinde, koyu renkle belirtilen yerlerde ünlü yuvarlaklaşması, *mundağ* < *muntağ oğ* < *munteg oğ* < *muni teg oğ* (A 5), *nirse* < *ne irse* (A 16) örneklerinde ünlü birleşmesi, *yiberğandin* < *iberğandin* < *id-u bergandin* (A 5) örneğinde koyu renkle belirtilen yerde hem ön damaksıllaşma hem de ünlü birleşmesi, *katnaşuklık* < *kat-ın+a-ş-uk+lık* (A 9), *tapşurğay irdi* < ET *tap-ış-ur-ğay irdi* (A 12) örneklerinde ünlü düşmesi vardır. *hâzretleriğa* (A 4), *vilâyetleriğa* (A 11), *memleketimizğa* (A 13), *hâkimleriğa* (A 13), *vezirleriğa* (A 13) gibi Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerin genellikle art damak ünsüzü olan ekler almaları nedeniyle kalınlık-incelik uyumuna aykırı örnekler teşkil etmelerini bu kelimelerin Doğu Türkçesindeki telaffuzlarıyla ilgili olduğu için kalınlık-incelik uyumunun bozulmadığını iddia edenler yanında³⁰ imla istikrarsızlığına bağlayan³¹ Türklük bilimciler de vardır. Bu aykırılık örneklerine Türkçe kelimelerde de tesadüf edilmektedir. İncelenen nâmede kalınlık-incelik uyumunun bozan ekler arasında *irkenlik* (A 6), *külümlük* (A 8), *birlik* (A 9) örneklerinde addan ad türetme eki +lık, *yüzleriğa* (A 8), *tegresiğa* (A 8), *işlerimizğa* (A 10) örneklerindeki yaklaşma-yönelme durumu eki, *yetişğaydur* (A 8) örneğinde Gel.Z kip eki – ğay, *kirışğan* (A 10), *berkitilğanığa* (A 9), *bildürğanığa* (A 11) örneklerinde sıfat-fiil eki – ğan, *isteduğı* (A 10) örneğinde sıfat-fiil eki – duğ, *tönğaç* (A 13) örneğinde zarf-fiil eki – ğaç, *isteyacakları* (A 16) örneğinde sıfat-fiil eki – acağ'ın yer aldığı tespit edilmiştir.

30 Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, s. 28.

31 Kemal Eraslan, "Doğu Türkçesindeki Ek Uyumsuzluğuna Dair", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVIII, s. 114.

Doğu Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumunun tam olmadığı görülmektedir. Tarafımızca incelenen belgede *kapuıkları* (A 8), *katnaşuklık* (A 9), *yardumlık* (A 10), *kirü* (A 13), *kaıuık* (A 13), *menġü* (A 16) kelimelerinin düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kaldıkları belirlenmiştir. Bununla birlikte bazı yapım eklerindeki ünlüler ET döneminden beri tek şekilli olmaları münasebetiyle bu eklerin geldiği kelimelerdeki aykırılık belgede de devam etmektedir. Belgede daima yuvarlak ünlü taşıyan ve bu nedenle uyum dışı kalan ekler şunlardır: sıfat türetme eki {-IXG} *degerlög* (A 7), *kutlık* (A 7), *külümlik* (A 8), *müırlık* (A 12), sıfat türetme eki {-IU} *sanlu* (A 15), bildirme fiili {-dUr} *yetiřġaydur* (A 8), *yollamışlardur* (A 11), *olġaydur* (A 14), *yoldanġaydur* (A 15), fiilden ad türetme eki {-gU} *sivgümüz* (A 8), *birġüsi* (A 7), sıfat fiil eki {-gU} *iĖlām kılġunġız* (A 16), sıfat-fiil eki {-dUk} *isteduķı* (A 10), *isteduķın* (A 15), *onġ kilduķıġa* (A 16), ettirgenlik eki {-dUr-} *andurġay biz* (A 5), *bildürġanıġa* (A 11) ve ettirgenlik eki {-Ur-} *tapřurġay irdi* < ET *tap-ış-ur-ġay irdi* (A 12). Bununla birlikte ilk biçimlerinin düz ünlülü olması nedeniyle uyum dışı kalan ekler ise şunlardır: belirtme durumu eki {-nl} *döstlikni* (A 4), ayrılma durumu eki {-dln} *köpdin* (A 4), *kün kirdidin* (A 16), addan ad türetme eki {-lık} *katnaşuklıkni* (A 4), *yardumlıkların* (A 6), T1ř iyelik eki {-l} *artıldıuķıġa* (A 16), Ğ1ř iyelik eki {-mız} *sivgümüz* (A 8), T3ř iyelik eki {-l} *yolıġa* (A 16), DGZ kip eki {-mlş} *ķarār koymışlar* (A 12).

Belgedeki *yaġıř* < *yaķ-ış-ı* (A 6), *sizilgen* < *çızılġan* (A 15), *sivgülik* < ET *seb-gü+lig* (A 16) örneklerinde sızıcılışma, *degerlög* < *tegerlög* (A 7) örneğinde ötümlüleşme, *yastancaķıġa* < *yaslancaķıġa* (A 17), *yastanġaysız* < *yaslanġaysız* (A 17) örneklerinde ötümsüzleşme, *yoldanġaydur* < *yollanġaydur* (A 15) örneğinde süreksizleşme, *mundaķ* < *buntaġoķ* < *bunteġoķ* < *bunı teg oķ* (A 5) örneğinde akıcılışma, *sanlu* < *sanluġ* (A 15) örneğinde – ġ > Ø, *olġaydur* < *bolġaydur* (A 14) örneğinde b – > Ø ünsüz düşmesi, *nirşe* < *ne irşe* (A 16) örneğinde kaynaşma, *yetiřġaydur* < *yetiřġay+durur* (A 8) örneğinde hece düşmesi, *totķavsız* < *toķtavsız* (A 11) örneğinde yer deġiřtirme tespit edilmiştir. Yine söz başı /s-/ , bir benzeşme neticesi olarak *süġüġ* kelimesinde ġ – olmuştur: *ġüġüġ* 'tatlı' (A 15).

1.4.3. Nâmenin Şekil Bilgisel Özellikleri

Şah Hüseyin nâmesinde geġen yapım ekleri ile bu eklerin türleri şunlardır: Addan ad türetme ekleri: **+dAş**: *yandaş* < *yan+daş* (A 10), **+GA**: *özge* (A 3), **+Kl**: *ayaķdaġı* (A 3), *ķaķdanķı* (A 4), **+IXG**: *türlög* (A 4), *degerlög* < *deger+lög* (A 7), **+llġ**: *döstlik* < *döst+lık* (A 4), *katnaşuklık* < *katnaşuk+lık* (A 4), *birlik* < *bir+lık* (A 9), **+ra**: *řonġra* < *řonġ + ra* (A 5), *üzeridin* < *üz+e+re+din* (A 11), **+slz**: *totķavsız* < *totķav+sız* < *toķtaġ+sız* (A 11); fiilden ad türetme ekleri: – **çaķ**: *yastancaķıġa* < *yastan-ķaķ+ıġa* (A 17), **-(X)K**: *büyük* < *büyü-k* (A 4), *katnaşuklık* < *katnaş-uķ+lık* (A 4), *ķatıķ* < *ķat-ıķ* (A 9), **-(X)n**: *katnaşuklık* < *ķat-ın-aşuklık* (A 4), – **KX**: *sivgümüz* < *siv-gü+mız* (A 8), – **l**: *yaġıř* < *yakış-ı* (A 6), – **(X)ř**: *bakışımız* < *baķ-ış+ımız* (A 8), – **X**: *ötrü* < *ötür-ü* (A 10), – **v**: *totķavsız* < *totķa-v-sız* < *toķta-ġ+sız* (A 11); fiilden fiil türetme ekleri: – **DUr**: *andurġay* < *an-dur-ġay* (A 5), *bildürġanıġa* < *bil-dür-ġanıġa* (A 11), – **KXz**: *körgüzmeġay* < *kör-güz-memey* (A 12), – **Xr**: *ötrü* < *öt-ür-ü* (A 10), – **(X)l**: *berkitilgen* < *berkit-il-gen* (A 4), *sizilgen*

< *siz-il-gen* (A 5), *könderilgen* < *kön-it-ger-il-gen* (A 6), *açılğay* < *aç-ıl-ğay* (A 8), *yazılğan* < *yaz-ıl-ğan* (A 11), *sayılğan* < *say-ıl-ğan* (A 15), -(X)n-: *bağlangandın* < *bağla-n-ğandın* (A 10), *yastanğaysız* < *yasla-n-ğaysız* (A 17), - (X)ş-: *katnaşuqlıq* < *katna-ş-uqlıq* (A 4), *yetişğaydur* < *yet-iş-ğaydur* (A 8), *kirişğan* < *kir-iş-ğan* (A10), - (X)t-: *berkitilgen* < *berki-t-ilgen* (A 4), *ayıtğan* < *ay-it-ğan* (A 11), *körsetip* < *körse-t-ip* (A 11), -sA-: *körsetip* < **kör-se-tipl* *kör-üg+se-tip* (A 11); addan fiil türetme ekleri - A-: *bizelgenidin* < **bed(i)z+e-l-gen +i+din* (A 7), +Ar-: *onğarıldıkdın* < *onğ+ar-ıldıkdın* (A 14), +At-: *közetüp* < *köz+et-üp* (A 9), +DA-: *yoldanğaydur* < *yol+la+nğaydur* (A 15), +IA-: *bağlangandın* < *bağ+la-nğandın* (A 10), *yollamışlardur* < *yol+la-mışlardur* (A 11), *közleyip* < *köz+le-yip* (A 14), +tA-: *yastanğaysız* < *yas-la-nğaysız* (A 17), +I-: *berkitilgen* < *berk+i-t-il-gen* (A 4), *bitikleride* < *biti-k* < *bit+i* - < *biet* < *piet* (A 13).

Bunların yanı sıra aralarımızda *berkitilgen* *döstliğin* (A 4), *iligilen könderilgen* *ki yañşı irkenlik ħattınğız* (A 6), *yād kıılınğan Simin Malenky* (A 6), *uçmaqda uçğan* ve *Uğan rızasığa közlerin açğan* *ata babalarımız* (A 9), *қазақ ілен яндаш болған* *fermân-ı* *Öalışanımız* (A 10), *hidjvānlıq işlerimizğa* *kirişğan* *qullarımız* (A 10), *aytğan* *ataları ara* (A 11), *śadākat* *üzeridin yazılğan* *bitikleride* (A 11-12), *cennet nişān olğan* *memleketimizğa* (A 13), *cenābları-nınğızizilgen ħattın* (A 13), *yiberğandın sonğra* (A 5), *Öināyatımız ayağıdın çüçüg bolğandın sonğ ferāğat ile ħazretleriğa* *yoldanğaydur* (A 15), *şehenşāhlıq tahtı kutlıq olturğanımızdın* *bizelgenidin* *keçkey* (A 7), *birlik berkitilğanığa* ve *katnaşuqlıq esāsı* *qatıq bolğanığa* *bağlangandın ötrü* (A 9-10), *Tinğri birğüsi devletimizni* *istegenler* *yüzleriğa külümlik qapuqları her sarıdın* *açılğay irdi* (A 7-8) örneklerinde {-GAN}, *ħazretleri isteduqı* *kibi* (A 10), *ħatırımız isteduqın* *her yanglığ armanları onğ kilduqığa* *nurlanğacın ve kün kirdidin iqbālleri artılduqığa* *bağlangacın bilip* (A 15-16) örneklerinde {-duq}, *her nirse könğül isteyacaqları bar irse* (A 16) örneğinde {-acaq}, *iölām kıılğunğız ilen menğü sıvgülik yolığa* *kitkeysiz* (A 16) örneğinde {-ğU}, *niçe ħazretleri ħazinesi qadrin bildürğanığa ol kerek-yaraq tafşıl üzere mührlik ħatt körgüzmeğay* *sebebidin tamğasın tapşurğay irdi* (A 12) örneğinde {-ğay} ekleri sıfat-fiil eki; *quyaş yanglıq baqışımız tegresiğa* *irışkeç* (A 8) örneğinde {-KAç}, *güzel yosunların közetip* (A 9), *yardumlıq itip* (A 10), *körsetip* (A 11), *sizip* (A 12), *kösterip* (A 14), *közleyip* (A 14) örneklerinde {-(X)p} ve *yād kıılınğan vilayetlerdin kirü tönğaç* *zamanda* (A 12-13) örneğinde {-ğaç} zarf-fiil eki olarak kullanılmıştır.

Tarafımızca incelenen nâmede ilgi eki ad tabanının ünlü veya ünsüzle sonlanmasına bağlı olmayarak {+nXnğ}’dir: *Ak Urusning* (A 2), *maşrıq ħarafı-nınğ* *qamuq sultānlarığa* (A 13), *ħan-ı aÖžam-nınğriÖayetin* (A 14). Belirtme durumu eki {+nl} ve {+n}’dir. İncelenen belgede ad tabanlarından sonra belirtme durumu eki {+nl} şeklindedir: *araları-mızda berkitilgen döstliğin* *Öayān* ve *irte çaqdanqı* *katnaşuqlıqnı* *nümāyān kıılğay* (A 4), *ħan-ı aÖžamlıq* *metāÖlarınğızni* *satqay* ve *satı alğayda* *istegey irdinğiz* (A 7), *Tinğri birğüsi devletimizni* *istegenler* (A 7), *müşārünileyhni* *totqavsız yamansız selāmet ilen Hindūstan vilāyetleriğa* *yollamışlardur* (A 11). Şu örneklerde ise T/Ç3Ş iyelik eki almış adlar üzerine belirtme durumu eki olarak doğrudan {+n} gelmiştir: *Uğan rızasığa közlerin açğan* (A 9), *ata babalarımız güzel yosunların közetip* (A 9), *tamğasın tapşurğay irdi* (A 12), *cenābları-nınğ* *sizilgen ħattın* *ħazretimizğa kösterip* (A 13),

irte çaḡdanḡı ḡatnaşuḡlık bināsın berkitkeysiz (A 17). Yönelme durumu eki ünlüler ve ötümlü ünsüzlerden sonra {+ḡa}/ {+ge} olup – yönelme durumu ekinin ötümsüz örneklerle kullanımına dair bir örnek tanıklanmamıştır: *cenābınḡızḡa mundaḡ andurḡay biz* (A 5), *yüzleriḡa külümlik ḡapukları her sarıdın açılḡay irdi* (A 8), *ḡuyaş yanglıḡ baḡışımız tegresiḡa irişkeḡ* (A 8), *özge iş erleriḡe cenābları-nınḡ sizilgen ḡattın ḡazretimizḡa kösterip* (A 13-14), *mezbūr tapşurḡan tamḡa kirü birgeniḡe ḡar-lıḡ yarlıḡımız olḡaydur* (A 14), *menḡü sıvgülik yoluḡa kitkeysiz* (A 16). Bununla birlikte yönelme durumu ekinin *ḡazretleriḡa* (A 4), *vilāyetleriḡa* (A 11), *memleketimizḡa* (A 13), *ḡākimleriḡa* (A 13), *vezirleriḡa* (A 13) örneklerinde ise Doğu Türk yazı dilinin bir hususiyeti olan ve yabancı kelimelere kalın eklerin getirilmesi örneğinde kalınlık-incelik uyumuna aykırılık teşkil ettiḡi belirlenmiştir. İncelenen belgede bulunma durumu eki ünlüler, ötümlü ve ötümsüz ünsüzlerden sonra her zaman {+dA}'dır. Bu durum ünlü-ünsüz uyumuna aykırılık oluşturur: *araları-mızda berkitilgen* (A 4), *Simin Malenky küvenḡılıḡı bābıda yazḡay* (A 6), *bu deḡerlüḡ ḡaḡda kim şehenşāhlık taḡtı ḡutlık olturḡanımızdın bizelgenidin keḡkey* (A 7). T3Ş iyelik eki almış bir ad olan *bitikleride* (A 13) kelimesi Doğu Türkçesi metinleri gibi zamir n'sizdir. Doğu Türk yazı dilinde ayrılma durumu eki {+dl̥n } olup ekin başındaki ünsüz tek şekilli olduḡu için ünsüz uyumuna aykırı örnekler oluşturur: *köpdin* (A 4), *yiberḡandın sonḡra* (A 5), *taḡtı ḡutlık olturḡanımızdın bizelgenidin keḡkey* (A 7), *yād ḡılınḡan vilāyetlerdin kirü tönḡaḡ* (A 12-13), *işleri onḡarıldıḡdın* (A 14). Doğu Türkçesi ile yazılan belgede *il̥gilen* (A 6) örneğinde koyu renkle işaretlenen ek, vasıta durumu eki olup anlamı güçlendirmektedir. Çalışmamıza ait Türkçe belgede eşitlik durumu eki {+cA}'dır: *mücibince* (A 10). Yukarıdaki örnekte de görüldüḡü üzere T3Ş iyelik eki almış adlar üzerine eşitlik durum eki getirildiğinde Doğu Türkçesinde olduḡu gibi araya zamir /n/'si olarak da adlandırılan yardımcı bir ses girmiştir.³²

İncelenen nâmede, belgeyi gönderen hükümdarın, içinde kendinin ve atalarının olduḡu veya kendini ya da devletini ifade eden bir durum yer aldığı bunlara genellikle Ç1Ş iyelik eki getirdiḡi yani hükümrânlık biz'ini³³ kullandığı görülür: *devletimizni* (A 7), *ḡuyaş yanglıḡ baḡışımız* (A 8), *śadāḡatimiz ve sıvgümüz* (A 8), *himmetimiz* (A 8), *nehmetimiz* (A 9), *ḡazā ilen yandaş bolḡan fermān-ı Ŗalışanımız* (A 10), *ḡidjvānlık işlerimizḡa kirişḡan ḡullarımız* (A 10), *Ŗarş āşiyānlık Ŗaḡimüş-şān ḡāh babamız* (A 11), *ḡazretimizḡa* (A 14), *ḡar-lıḡ yarlıḡımız* (A 14). Nâmenin muhatabı çarın, içinde kendisi, ataları veya devletini ifade eden durumlarda ise ilgili ifadelere Ç2/3Ş iyelik eki getirildiḡi görülür: *cenābınḡızḡa* (A 5), *ḡattınḡız* (A 6), *metāŖlarınḡızni* (A 7), *küvenḡınḡızḡa* (A 10) *ḡazretleriḡa* (A 5), *ḡazretleri* (A 10), *ataları* (A 11). Bu nedenle yukarıdaki Ç1/2/3Ş örnekleri, bu ekin geldiḡi adların sahiplerinin gerçek Ç1Ş, Ç2Ş ve Ç3Ş olmadığını bizlere göstermektedir. Söz konusu örnekler; Klasik Doğu Türk Edebiyatında nezaket, saygı ve tevazu için kullanılan ifadelerdir. Adlar arasında bağlantı kuran iyelik eklerinin tarafımızca incelenen nâmede en dikkat çekici kullanımlarından biri de nâmenin beşinci satırındaki *babayem* (A 5) örneğinde tespit edilmiştir. Burada ünlüyle biten Türkçe

32 Janos Eckmann, *ḡaḡatayca El Kitabı*, s. 82.

33 F. Sema Barutcu Özönder, "Nevâî Dili ve Üslubu: Belirtmeli Edilgen Kuruluşlar veya Ululama Edilgenleri ve Belirtme/İlgi Hâli Birleşmesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 21(2), s. 144, 160.

baba kelimesine Türkçedeki T1Ş iyelik eki {+m} değil de Yeni Farsçadaki {+em} iyelik eki getirilirken /y/ ünsüzünün düşmesiyle *baba-m* < *baba-y-em* biçiminin ortaya çıktığı belirlenmiştir.³⁴

Şah Hüseyin nâmesinde *ve* (A 4), *ki* (A 6), *kim* (A 4) bağlama edatları, *nîteg-kim* (A 11) çünkü anlamı veren açıklama bağlama edatı, *bolğay kim* (A 15) ihtimal ifade eden bağlama edatı; *sonğra* (A 5) ve *sonğ* (A 15) zaman edatları, *yād kılingan Simin Malenky küvençiliği bābida* (A 6) “dair, hak, husus, için” anlamına gelen son çekim edatı, *her sarıdın* (A 8), *aytğan ataları ara* (A 11), *bağışımız tegresığa irişkeç* (A 8) yer-yön edatları, *ilen* (A 6) ve *ile* (15) vasıta ve beraberlik edatı, *yanglıg* (A 8) ve *kibi* (A 10) benzetme edatları, *oğ* (A 9) kuvvetlendirme edatı, *ötrü* (A 10) sebep edatıdır.³⁵

Şah Hüseyin nâmesinde iki devlet ile bu devletin temsilcileri arasındaki ilişkilerden bahsedilerek ortak geçmişin mürselünileyhe hatırlatılması, muâhade metninin maddelerinin tarafların temsilcileri arasında nasıl rabt edildiğinin anlatımında zaman ekine sayı ve şahsı işaretleyen şahıs ekleriyle çekimlenen GGZ kip eki {-mış} kullanılmıştır: *ğarār ğoymışlar* (A 12), *yollamışlardur* (A 11). Mürsil hükümdar zamanında ikili ilişkilerin nasıl olacağı, iki devlet arasındaki meselenin çözüme kavuşturulmasında sürecin nasıl işleyeceği, muhatap hükümdarın ülkesinden gelen tüccarlara yardımcı olunup kolaylıklar sağlanması şartlarının nasıl olacağının anlatımında zaman ekine sayı ve şahsı işaretleyen şahıs ekleriyle çekimlenen gelecek-istek kip eki {-Gay} kullanılmıştır: *keçkey* (A 7), *yetiğaydur* (A 8), *yoldanğaydur* (A 15), *andurğay biz* (A 5), *sıylagaymız* (A 15), *kitkeysiz* (A 16), *berkitkeysiz* (A 17), *yastangaysız* (A 17). Şahın ülkesine gelen Rus tüccarların, devleti adına geldiklerine dair ellerinde hükümdarı tarafından verilmiş resmî bir belgenin olması durumunda mesele ve sürecin nasıl işleyeceği ile ilgili durumların açıklanmasında ise gelecek-isteğin hikâyesinin kullanıldığı belirlenmiştir: *istegey irdinğiz* (A 7), *açılğay irdi* (A 8), *tapşurğay irdi* (A 12), *kilgey irdi* (A 13), *olğaydur* (A 14).

1.5. Nâmenin Çeviri Yazısı

1. Peter³⁶ Aleksa-y-aviç uluğ biy aq han³⁷

34 Ali Kök, *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslubu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler*, s. 475.

35 Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, s. 97-106.

36 Bu özel ad, A nüshasında Peter , B nüshasında ise Patār  olarak yazılmıştır.

37 B nüshasında bu satırdan önce *huve'llāhu ta'ālā* şeklinde invocatio (davet) bölümü vardır. Muhatabın ad ve ünvanının bulunduğu söz konusu satır, belgede vurgulanmak için kâğıdın sağ üst köşesine yazılmış olup metindeki yeri 4. satır olup bunu göstermek için divan kâtibi ilgili yeri boş bırakmıştır. Baharlu, çalışmada bu konulara hiç değinmemiştir.

2. Aķ Urusning³⁸ ve Maskav-nıng³⁹ ve Kiyev-nıng⁴⁰ [ve] Vıladimir-nıng⁴¹ ve Novķrat-nıng⁴² ve ǰazan-nıng ve Heķterķan-nıng ve Tura-nıng⁴³ ve Busķav-nıng⁴⁴ ve İsmilan-nıng⁴⁵ ve Tvır-nıng⁴⁶ ve Yuķır-nıng⁴⁷
3. ve Perm-nıng⁴⁸ ve Taga/Vetka-nıng(?)⁴⁹ ve Bulķar-nıng⁵⁰ ve özge ayaķdaķı bolķan Novķrat-nıng⁵¹ ve ǂernıķav-nıng⁵² ve Razan-nıng ve Rastov-nıng⁵³ ve Yaraslav-nıng⁵⁴ ve Aķ Köl-nıng⁵⁵ ve Udor-nıng⁵⁶ ve Obdor-nıng⁵⁷
4. ve ǂandin-nıng⁵⁸ ve cümle şımal tarafı-nıng büyük řanlıķ ķanı [Peter Aleksa-y-aviķ uluķ biy aķ ķan] ģazretleriģa⁵⁹ türlüģ türlüģ tekrimler ve köpdin köp tefķimler kim araları-mızda berkitilgen döstliķni⁶⁰ Öayān ve irte ǂaķdanķı ǂatnaşuķlıķı

38 Bu yer adı, R niçhasında Aķ Ordı-nıng ģ şeklidir.

39 Metindeki kelimesini Baharlu, «مۆسكۆ» نینگ olarak okumuştur.

40 Metindeki kelimesini Baharlu, «كیئو» نینگ olarak okumuştur.

41 Metindeki kelimesini Baharlu, «ویلا دیمیر» نینگ olarak okumuştur.

42 Metindeki kelimesini Baharlu, «نوو قورود» نینگ olarak okumuştur.

43 Metindeki kelimesini Baharlu, «توران» نینگ olarak okumuştur.

44 Metindeki kelimesini Baharlu, «بیس قوون» نینگ olarak okumuştur.

45 Metindeki kelimesini Baharlu, «سیمونیا» نینگ olarak okumuştur.

46 Metindeki kelimesini Baharlu, «تیوتر» نینگ olarak okumuştur.

47 Metindeki kelimesini Baharlu, «یویرا» نینگ olarak okumuştur.

48 Metindeki kelimesini Baharlu, «پترم» نینگ olarak okumuştur.

49 Metinde açıkça okunamayan yer adını Baharlu, «ویاتکا» نینگ olarak okumuştur.

50 Metindeki yer adını Baharlu, «بولقار» نینگ olarak okumuştur.

51 Metindeki yer adını Baharlu, «نوو قورود» نینگ olarak okumuştur.

52 Metindeki yer adını Baharlu, «چئر نیقوو» نینگ olarak okumuştur.

53 Metindeki yer adını Baharlu, «رؤستوو» نینگ olarak okumuştur.

54 Metindeki yer adını Baharlu, «یارؤسلاو» نینگ olarak okumuştur.

55 Yakubovskiy'nin eserini TT'ye aktaran Hasan Eren, bu yer adını "Akko" olarak vermiştir. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s. 140.

56 Metindeki yer adını Baharlu, «اؤدوریا» نینگ olarak okumuştur.

57 Metindeki yer adını Baharlu, «اؤبدوریا» نینگ olarak okumuştur.

58 Metindeki yer adını Baharlu, «اؤندیا» نینگ olarak okumuştur.

59 Nāmenin muhatabının ad ve ünvanlarının yazılı olduğu ilk satırın metinde asıl olması gereken yer burasıdır.

60 Kelimedeki ekler, metinde bitişik olmasına rağmen Baharlu, ayrı göstermiştir: دوستلیقنی.

5. nümāyān kılğay yibergandin sonğra cenābıngızğa mundağ andurğay biz kim cennet⁶¹ mertebetlik⁶² ħağan ve uçmak menziletlik⁶³ ħüsrev-i Øalj-mekān⁶⁴ şāh baba-em⁶⁵ anāra'llāhu burhānehu ħazretleriğä⁶⁶ sizilgen ve küvençinğiz⁶⁷
6. Simin Malenky⁶⁸ iligilen⁶⁹ könderilgen ki yaĥşı irkenlik⁷⁰ ħattınğiz kim yād kılinğan Simin Malenky küvençılıķı⁷¹ bābıda yazğay uşbu⁷² ħapuķ kullarının⁷³ yardumlıkların uşol⁷⁴ küvençığä⁷⁵ ħān-ı aŏžamlıķ

- 61 Kelime, metinde görüldüğü üzere  şeddetsizdir: ancak Baharlu, kelimeyi şeddeli vermiştir: جنت .
- 62 Baharlu'nun eklerini ayrı yazıp, مرقبلىق olarak okuduğu  kelimesini biz seciyi de gözeterek mertebetlik okumayı tercih ettik. Bu tercihimizde aynı kelimenin B nüshasında  olarak yazılmasının da etkisi olmuştur.
- 63 Metinde bitişik yazılan  kelimesini, Baharlu ayrı göstermiştir: منزلتلىق .
- 64 Metinde bitişik yazılan  kelimesini, Baharlu ayrı göstermiştir: عالي مكان .
- 65 Metinde  olarak yazan yeri Baharlu, بابام olarak okumuştur.
- 66 Metinde bitişik yazılan  kelimesini, Baharlu ayrı göstermiştir: حضرتلارىغا .
- 67 Metinde  olarak yazan yeri Baharlu, كويچين كىز olarak okuyup anlamından emin olmadığı bu kelimenin Çince تشايد قونجىن كونجو كونجو ya da دخترا اميراتور, Moğolca گووز kelimesi ile ilişkili olabileceği açıklamasında bulunmuştur. Kelimenin 'aşağı yukarı dük veya konte eşit olan feodal, derebeylik ünvanı' anlamına gelen ve Çince'den Moğolcaya gün(g) (Lessing 2003: 624) şeklinde geçen kelimeyle ilişkili olması muhtemel olsa da bu kelime Türkçe küvençtir.
- 68 Baharlu, Rus çarı I. Petro tarafından 1695 yılında İran ve Hindistan'a gönderilen bir tüccar olan Semen Malenky'nin adı ve görevi hakkında hiçbir bilgi vermemiştir. ايلهك (؟) ملىنكاي (؟) سىمىن (سىمىن؟) olarak okuduğu bu kişi adı için sadece "Şāyed Simon, ism-i ħās, şāyed Simon Melinkey İlek, ism-i firistāde veyā كويچين patar-ı kebir est" açıklamasını yapmıştır.
- 69 Metinde  olarak yazan yeri Baharlu, çarın elçisinin adı olabileceğini düşünerek bir önceki dipnottaki açıklamayı yapmıştır. Ancak metnin hem öncesi ve devamına bakıldığında bu kişinin aynı zamanda çarın şaha yazdığı yazıyı getiren ve çarın, şahtan yardımcı olmasını rica ettiği kişi olduğu kolaylıkla fark edilecektir. Hem buradaki açıklamalarımızdan mütevellit hem de yazının gelmesi o dönemde kişi kanalıyla olduğu için biz de kelimeyi iligilen olarak okumayı uygun gördük.
- 70 Metinde bitişik yazılan  kelimesini, Baharlu ayrı göstermiştir: ايركانلىق .
- 71 Baharlu, كويچين لىقى olarak okuduğu kelimeyi çalışmasının, belgedeki kelimelerin anlamlarını verdiği kısmına dâhil etmemiştir. Biz ise kelimeyi küvençılıķı olarak okuyup emniyeti, güvenliği olarak anlamlandırdık. Nitekim aynı kelimeyi Arat da Kutadgu Bilig'de 'güvenlik' (2008, s. 1196) olarak anlamlandırdı.
- 72 Baharlu, metinde  olarak yani bitişik yazılan kelimeyi اوشبو şeklinde yani ayrı vermiştir.
- 73 Baharlu, metinde ikinci kelimeye bitişik olarak  yazılan ekleri قابوق قوللارىنىن şeklinde ayrı vermiştir.
- 74 Baharlu, metinde  olarak yani bitişik yazılan kelimeyi اوش اول şeklinde ayrı vermiştir.
- 75 Baharlu, metinde  olarak yani bitişik yazılan kelimeyi كويچين غه şeklinde ayrı vermiştir.

7. metâ'larınġızın satkay ve satu algayda istegey⁷⁶ irdinġiz bu degerlŭg⁷⁷ ada kim ŧehenŧāhlıġ⁷⁸ tahtı kutlıġ⁷⁹ olturganımızdın bizelgenidin⁸⁰ kekey ve Tinġri birġŭsidin⁸¹ devletimizni istegenler⁸²
8. yŭzleriġa⁸³ kŭlŭmlıġ⁸⁴ apukları her sarıdın⁸⁵ açılġay⁸⁶ irdi uyaŧ yanglıġ baġışımız tegresiġa⁸⁷ iriŧke ŧadākatimiz ve sivġŭmiz ol Ŗālġ-rey ġuŧŭsında yŭksŭk orunġa⁸⁸ yetiŧġaydur⁸⁹ sarlıġ himmetimiz ŧārlıġ
9. nehmetimiz umaġda uġan ve Uġan rızasıġa⁹⁰ kŭzlerin aġan ata babalarımız gŭzel yosunların kŭzetip oġ uluġ mertebe-lıġ ġān ilen birliġ berkitilġanıġa ve atnaŧuġlıġ⁹¹ esāsi atıġ bolġanıġa⁹²
10. baġlanġandın Ŗrŭkāzāilenyandaŧbolġanfermān-ıŖālġşanımız⁹³ mŭcibinceġidġvānlıġ⁹⁴ iŧlerimizġa kiriŧġan ullarımız ol kŭveninġizġa⁹⁵ yardumlıġ⁹⁶ itip ve riŖāyetinde ġāzretleri isteduġı kibi

- 76 Baharlu, metinde  olarak yani bitiŧik yazılan kelimeyi استی کای şeklinde vermiŧtir. Metne dikkatle bakıldıġında yā'nın elif'ten sonra geldiġi, kef'ten Ŗnceki diŧin ise te'ye ait olduġu gŖrŭlmektedir.
- 77 Baharlu, metinde  olarak yazılan kelimeyi بیر کرلوک şeklinde okumuŧ, okumasından emin olamadıġı iin parantez ierisinde (بیرگه رولوک؟) şeklinde de okunabileceġini belirtmiŧtir. Ancak belgenin B nŭshasındaki رولوک yazım, kelimenin bizim okumamız gibi okunması gerektiġini gŖstermektedir.
- 78 Baharlu, metinde  olarak yani bitiŧik yazılan kelimeyi شهبشاهلیق şeklinde yani ayrı vermiŧtir.
- 79 Baharlu, metinde  olarak yani bitiŧik yazılan kelimeyi قوتلیق şeklinde yani ayrı vermiŧtir.
- 80 Baharlu, metinde  olarak okuyup daha sonra okumasından emin olamadıġı iin parantez ierisinde soru iŧaretiyle (اولکادین؟) ŧeklini de vermiŧtir. Ancak kelime A nŭshasında  B nŭshasında ise  şeklinde bizim burada okuduġumuz gibi yazılmıŧtır.
- 81 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi بیر کوسی دین olarak vermiŧtir.
- 82 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi استیکانلار olarak okumuŧtur.
- 83 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi یوزلاریغە olarak okumuŧtur.
- 84 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi کولوملیق olarak vermiŧtir.
- 85 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi ساری دین olarak vermiŧtir.
- 86 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi آجیل کای olarak vermiŧtir.
- 87 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi تیکراسیغە olarak vermiŧtir.
- 88 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi اورونغە olarak vermiŧtir.
- 89 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi یتیش غای دور olarak vermiŧtir.
- 90 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi رضاسیغە olarak vermiŧtir.
- 91 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi قاتناشوقلیق olarak vermiŧtir.
- 92 B nŭshasında kelime bolġa بولغا olarak yazılmıŧtır.
- 93 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi عالی شانیمیز olarak vermiŧtir.
- 94 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi خدیوانلیق olarak vermiŧtir.
- 95 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi کویچینکرغە olarak okumuŧtur. Aynı kelime B nŭshasında  şeklinde yazıldıġı iin bu okumayı tercih ettik.
- 96 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi یاردوملیق olarak vermiŧtir.

11. sa'yların⁹⁷ körsetip⁹⁸ müşārünileyhni⁹⁹ totkavsız¹⁰⁰ yamansız¹⁰¹ selâmetilen Hindustân vilâyetleriğe¹⁰² yollamışlardır ve niteg-kim Øarş âşiyânlık¹⁰³ Øažimüş-şân şâh babamız ve aytğan ataları ara şadâkat üzeridin¹⁰⁴ yazılğan
12. bitikleride sizip qarâr koymışlar niçe ĥazretleri ĥazinesi ĥadrin bildürğanığa ol kerek-yarağ¹⁰⁵ tafşıl üzeremührlik ĥatt körgüzmeğaysebebidin¹⁰⁶ tamğasın tapşurğayirdiyâd kılınğan vilâyetlerdin
13. kirü tönğağ¹⁰⁷ zamânda kim cennet nişân olğan memleketimizğa kilgey irdi maşrığ ĥarafı-nınğ ĥamuğ sultânlarığa ve ĥanlarığa ve ĥâkimleriğa ve vezirleriğa ve özge iş erlerige cenâbları-nınğ sizilgen ĥattın
14. ĥazretimizğa kösterip uşol Øadâletlık ĥan-ı aØžam-nınğ riØâyetin közleyip mezbür tapşurğan tamğa kirü birgenige şar-lıq yarlıkımız olğaydur ve mezkûr Simin Malenky işleri onğarıldıkdın ve
15. tamğağı ĥağanlık sıylagaymız Øinâyâtımız ayağıdın çüçüg bolğandın sonğ ferâğat ile ĥazretleriğa yoldanğaydur ol sanlu sayılğan büyük ĥanğa yarar bolğay kim ĥâtırımız isteduğın her yanglığ
16. armânları onğkilduğığa nûrlanğacın vekün kirdidin¹⁰⁸ iğbâlleri artılduğığa bağlanğacın bilip her nirse könğül isteyacakları bar irse iØlâm kılğunğız ilen menğü sivğulik yoluğa kitkeysiz¹⁰⁹ ve
17. irtе çağdanğı ĥatnaşuğlık binâsın berkitkeysiz¹¹⁰ dâyim ĥazret-i zî'l-celâl rızâsıyla saltanat yastançağığa yastangaysız¹¹¹

- 97 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi *سعی لارین* olarak vermiştir.
- 98 Belgenin B nüshasında bu kelimededen sonra *nişan vârid* ifadesi yer alıp ilgili ifade aynı satırın solundaki haşiyeye yazılmıştır.
- 99 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi *مشارالیهنی* olarak vermiştir.
- 100 Belgenin B nüshasında bu kelimenin Farsça karşılığı olan *girift zeden* kelimenin altına yazılmıştır.
- 101 Belgenin B nüshasında kelimenin Farsça karşılığı olan *reft giriften* ilgili kelimenin sol üst tarafına yazılmıştır.
- 102 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi *ولایت لاریغه* olarak vermiştir.
- 103 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi *آشیان لیلیق* olarak vermiştir.
- 104 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi *اورری دین* olarak vermiştir.
- 105 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi *اورری دین کرک یراق* olarak vermiştir.
- 106 Baharlu, metinde  şeklinde yazılan kelimeyi *سببی دین* olarak vermiştir.
- 107 Baharlu metinde  şeklinde yazılan kelimeyi *گيرو توفاج* veya *(توفاج ؟)* olarak okunabileceğini belirtmiştir. Aynı kelime B nüshasında  şeklinde yazıldığı için bu okumayı tercih ettik.
- 108 Kelime, A nüshasında  B nüshasında ise  şeklinde yazılmıştır.
- 109 Kelime, A nüshasında  B nüshasında ise  şeklinde yazılmış olmasına rağmen Baharlu, kelimeyi *کیتکانسیز* olarak okumuştur.
- 110 Kelime, A nüshasında  B nüshasında ise  şeklinde yazılmış olmasına rağmen Baharlu, kelimeyi *برکیتکانسیز* olarak okumuştur.
- 111 Kelime, A nüshasında  B nüshasında ise  şeklinde yazılmış olmasına rağmen Baharlu,

1.6. Nâmenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

(2) *Ak Urus'un, Maskavın, Kiyavın, Vladimiri'n, Novkratın, Kazarın, Heşterharın, Turdın, Buskavın, İsmiların, Tvirin, Yugi'in, (3) Perm'in, Taga/Vetkânın, Bulğarın* ve diğer yakada olan *Novkratın, Çernikavın, Razarın, Rastov'un, Yaroslavın, Ak Kölün, Udor'un, Obdor'un, (4-1) Kandıri'n* ve bütün kuzey tarafının büyük, şanlı hanı, *Peter Alekseyeviç Uluğ BiyAkHan* hazretlerine aramızda sağlamlaştıırılantostluğ gösteren ve geçmişten beri süregelen karşılıklı gidip gelmeleri izhar eden türlü türlü tekrim ve bol bol tefhimleri (5-6-7) gönderdikten sonra cenabınıza cennet mertebeli hakan ve uçmak menzilli, makamı yüce padişah şah dedem – Allah, onun delillerini aydın kılın! – hazretlerine yazılan ve mutemediniz Semen Malenky eliyle gönderilen çok önceki yazınız(da) hatırlatılan Semen Malenky('nin) güvenliği hususunda bu/bizim kapıkulları(mız)ın o mutemed(iniz)e ulu hanlığ(ınız)a ait malları satmada, satın almada yardımcı olmalarını istediğınızı hatırlatalım. Şahenşahlık tahtı(nın) kutlu cülusumuzla bezendiği tam o değerli zamanda (zaman) geçecek ve Allah vergisi olan devletimizi(n iyiliğini) isteyenler(in) (8) yüzlerine tebessüm kapıları her taraftan açılacak. Güneş misali bakışımız çevresine vardığında sadakatimiz ve muhabbetimiz o büyük fikir hususunda yüksek seviye(ye) varacaktır. Şahlık gayret ve padişahlık (9) himmetimiz cennete uçup giden ve Kadir (Tanrı'nın) rızasına gözlerini açan/diken babave dedelerimiz(in) güzel törelerini gözetip o yüksek mertebeli (siz) han (hazretleri) ile (olan) birliğin (in) güçlendirilmesine ve karşılıklı gelip gitme esası(nın) güçlendirilmesine (10) bağlanmasından ötürü, uygulanmasına asla itiraz edilmeyecek, şanı büyük fermanımız mucibince hükümdarlık işlerimize girişen kullarımız (sizin) o mutemedinize yardımlar edip saygı ve hürmette (siz) hazretleri(n) rica ettiği gibi (11) (her türlü) çabalarını gösterip müşarünileyh alıkoymaksızın, kazasız belasız ve sağ salim olarak Hindistan vilayetlerine yollamışlardır. Nitekim meskeni arşta olan, şanı büyük şah dedemiz ile zikredilen ataları(nız) arasında sadakat üzerinden yazılan (12) nâmelerinde yazıp karara bağlamışlardır. (Şöyle ki) (*uluğ biy ak han*) hazretleri (sizin saray tedarikçisi) hazinesi(nin) kıymetini bildirmesine (dair) o *kerekyarağ* tafsil üzerine mühürlü yazı göstermediği için *tamğası*nı bırakmalıydı. Adı geçen vilayetlerden (13) cenneti andıran memleketimize geri dönünce gelmeliydi. Doğu tarafının bütün sultanlarına, hanlarına, hâkimlerine, vezirlerine ve diğer işlere bakan memurlarına (siz) cenaplarının yazılan yazısını (14) hazretimize gösterip (onların da) işte o adaletli, büyük hanın itibarını gözeterek (tarafımıza) bıraktığı söz konusu *tamğa*(yı kendisine) geri verdiğine (dair bir) şahlık yarlığımız olmalıydı. Adı geçen Semen Malenky işleri başardıktan (sonra kendisine) (15) hakanlık *tamğa* şefkat buyuracağız. İnayetimiz kadehinden tattıktan sonra huzur içinde (siz *uluğ biy ak han*) hazretlerine yollanacak. Sayılan, sanlı o büyük hana zihnimiz(in onun) dilediğini (ve zihnini yoran) her türlü (16) kederi tüm yönleriyle anlayıp aydınlatılacağı ve bugünden sonra ikbâlleri(nin) arttırılmasına bağlanacağını bilmeleri yaraşır. Gönüllerini(zi)n arzu ettiği her ne varsa ilam etmeniz ile birlikte bengü muhabbet yoluna gideceksiniz ve (17) geçmişten beri süregelen karşılıklı gidip gelme binasını sağlamlaştırmış olacaksınız. Celâl sahibi Allah'ın rızasıyla saltanat direğine daima yaslanasınız!

Sonuç

Safevî hükümdarı Şah Hüseyin'e ait Türkçe nâme, Türkçenin bize bu devleti temsil eden en yüksek makamdakiler tarafından dış yazışmalarda kullanıldığını göstermektedir. Söz konusu durum, Türkçenin Safevîler döneminde gördüğü değer ve itibar ile ulaştığı mevkiyi gözler önüne sermesi açısından önem arz etmektedir. Yine Safevî hükümdarı Şah Hüseyin'in nâmesinin Doğu Türkçesi ile kaleme alınması bu devletin yazışma divanında her iki Türk yazı dilinin kullanıldığı ve bilindiğini belgelemektedir.

Tarafımızca yapılan incelemeler neticesinde Türk dilli bu belgenin, tür olarak nâme-i şâhîlerin sevgend-nâme türü içerisine dâhil olduğu belirlenmiştir. Yazının kâğıt üzerine yerleştirilmesine dair boşluk bırakma, muhatabın asıl ad, ünvan ve lakaplarının satır hizasının dışına yazılması, vurgulanmak ve dikkat çekilmek istenen yerlerin altın suyuyla yazılması gibi tasarruflar bu belgede de tanıklanmıştır.

Şah Hüseyin'in, muhatabı için *biy* ve *han* ünvanları kullanması, Çarlık Rusyası'nın Safevîler tarafından Altın Ordu Hanlığı'nın varisi olarak kabul edildiğini göstermektedir. Kırım hanlarının Rus çarlarına yazdıkları bitiklerde kullandıkları sözüm/sözümüz giriş formüllerinin, incelenmeye esas alınan nâmede görülmemesi Çarlık Rusyası'nın kazandığı güç ve itibarı ortaya koymaktadır.

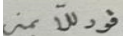
İmla, ses, şekil ve üslubu incelenen belgenin A nüshasının genel olarak Doğu Türk yazı özellikleri taşımakla beraber *songra* ve *song* örneklerinde olduğu gibi, içerisinde kalın sıradan ünlülerin yer aldığı söz başı /s-/ sesleri için Arap alfabesindeki harfinin kullanılması, T/Ç3Ş iyelik eki almış adlara durum eklerinin getirilmesiyle iki ad çekim eki arasında ortaya çıkan /n/ sesinin *husûsında* (A 8), *riûâyetinde* (A 10), *mücibince* (A 10) örneklerinde Batı Türkçesi metinlerinin yazım geleneğindeki gibi kullanılması, *isteyacakları* örneğinde sıfat-fiil eki –*aca*ğın tanıklanması, *sanlu* örneğinde ET'nin /-lg/ ses grubunda son ses /ğ/ ve /g/ seslerinin eriyip kaybolması, *olğan* ve *olğaydur* örneklerinde görüldüğü üzere ET'nin söz başı /b-/ sesinin ETT'deki gibi düşmesi, *değerlûg* örneğinde ET'nin söz başı /t-/ seslerinin ötümlüleşerek ETT'deki gibi /d-/ye değişmesi, *yağış* kelimesinde söz içi /k/ sesinin sızıcılaşarak /h/ olması gibi yer yer Batı Türkçesi imla, ses ve şekil özellikleri taşıdığı tespit edilmiştir.

Adlar arasında bağlantı kuran iyelik eklerinin tarafımızca incelenen nâmede en dikkat çekici kullanımlarından biri de nâmenin beşinci satırındaki  *babayem* (A 5) örneğinde tespit edilmiştir. Burada ünlüyle biten Türkçe *baba* kelimesine Türkçedeki T1Ş iyelik eki {+m} değil de Yeni Farsçadaki {+em} iyelik eki getirilmiştir. Halbuki Yeni Farsçada /â/ ve /û/ ile biten bir kelimeye iyelik ekleri gelince kelime ile ek arasına bir /y/ konur. Ancak bu ünlülerden biri ile biten Türkçe *babak* kelimesi, T1Ş iyelik eki aldığı hâlde bu /y/ ünsüzü konmayarak  biçiminde yazılmasıyla *baba-m* < *baba-y-em* biçiminin ortaya çıktığı belirlenmiştir.

Şah Hüseyin'in nâmesinin A nüshasındaki *Novkrat*, *Qazan*, *şanlıq*, *mertebetlik*, *menziletlik*, *hidjvânlik*, *külümlük* kelimelerindeki söz başı, içi ve sonu *kaf* yazılışının da *ğ*yı gösterdiği tespit edilmiştir. ETT döneminde ortaya çıkan bu ses değişmesi, Türkiye Türkçesinin standart dili

olan İstanbul ağzında görülmezken Anadolu ağızlarında doğuya doğru gittikçe artmaktadır. Batı Türkçesinin doğu kolunu oluşturan Azerbaycan Türkçesinde özellikle kelime başındaki bütün *ğ*-lar bugün ötümsüzleşerek *ğ*'ya dönüşmüştür. Bu ünsüz değişmesi, Oğuzcanın kollara ayrılmasında ayırt edici bir fonem niteliği taşır. Ancak *Novkrat-nıng*, *isteduğın*, *kilduğığa*, *yarlıkımız*, *tamğaqı*, *artılduğığa*, *yastançağığa* örneklerinde *gayn* () harfi yerine kaf () harfinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum meselenin bir ses olayı mı yoksa bu iki harfin Farsçada aynı ses değerine sahip olmasından kaynaklı bir imla tasarrufu mu olduğu ihtimallerini akla getirmektedir.

ET döneminin {-GAN} biçiminde olan geniş zaman sıfat fiilinin *berkitilen* (B 248/13) örneğinde görüldüğü üzere aynen Oğuz Türkçesindeki gibi {-An} biçiminde kullanılması, *üzeriden* (B 248/13) ve *kün kirüden* (B 250/8) örneklerinde ayrılma durumu ekinin adlar üzerine doğrudan {+dAn} olarak eklenmesi, *berkitilen döstluğı* (B 248/13) örneğinde isimler üzerine doğrudan belirtme durumu eki {+l}'nın gelmesi nâmenin B nüshasının daha fazla Batı Türk yazı dili özellikleri içerdiğini göstermektedir.

Belgenin ihtiva ettiği Batı ve Doğu Türkçesine özgü imla, ses, şekil ve söz bilgisi özellikleri yani dillik malzemesi ile bu iki Türk yazı dilinin son döneminden yeni Türk yazı dillerine geçiş sürecini temsil ederek Türkçenin tarihsel lehçe bilimine katkı sunacak değerde bir metin olduğu belirlenmiştir. Ayrıca B nüshasında 249/13'teki *tot[ğ]avsız* "girift zeden" ve *yamansız* "reft giriften" kelimeleri için yazılan açıklamalar bu nüshanın gerçekten de Kaçarlar döneminde istinsah edildiğini göstermektedir. Bu kelimelere düşülmüş olan notların, belgeyi okuyanlar tarafından anlaşılamayacağı kaygısıyla yazıldığı bilinmelidir. Bununla birlikte B nüshasında 249/11'deki  *kullarımız* kelimesinin *QVRLLLARIMIZ* şeklinde hatalı yazıldığı tespit edilmiştir.

Belgeyi ilk neşreden Baharlu'nun çalışmasındaki hatalar genellikle *kilgey* (A 13), *sultânlarığa* (A 13), *hanlarığa* (A 13), *hâkimlerığa* (A 13), *vezirlerığa* (A 13), *erlerige* (A 13), *Öadâletlik* (A 14), *olğaydur* (A 14), *onğarılduğduğdın* (A 14), *ayağdın* (A 15), *bolğandın* (A 15), *hâzretlerığa* (A 15), *kirdidin* (A 16) gibi belgede bitişik yazılan ekleri ayrı göstermesiyle ilgilidir. Bunun yanı sıra Baharlu ile bizim neşrimiz arasındaki bir diğer fark şahıs ve özel adlarının okunmasından kaynaklanmaktadır. Okuma ve anlamlandırma ile ilgili farklar arasında *mertebetlik* (A 5), *küvençinğiz* (A 5), *iligilen* (A 6), *küvençilikı* (A 6), *küvençinğizğa* (A 10), *değerlüg* (A 7), *kirü tönğaç* (A 13) gibi kelimeler gelmektedir.

Kisaltmalar

Ar.: Arapça

Ç1/2/3Ş: Çokluk 1/2/3. Şahıs.

DGZ: Duyulan Geçmiş Zaman.

ET: Eski Türkçe

ETT: Eski Türkiye Türkçesi.

F.: Farsça

Gel. Z: Gelecek Zaman

Gen. Z: Geniş Zaman

GGZ: Görülen Geçmiş Zaman

H.: Hicrî.

M.: Miladi

T. Türkçe

T1/2/3Ş: Teklik 1/2/3. Şahıs.

KAYNAKÇA

Araghi, Mohammad Hassan Kavoussi, *Documents on Relations Between Safevid Government and Italian Governments*, Tehran 2000.

Arat, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, *Şah Abbas ve Zamanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, "Safevî Çağına Ait Üç Türkçe Mektup ve Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(2), (2013), s. 411-420.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, *Safevi Devleti Tarihi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

Barutcu Özönder, F. Sema, *Ali Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lügateyn İki Dilin Muhakemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

- Barutcu Özönder, F. Sema, "Nevâyî Dili ve Üslubu: Belirtmeli Edilgen Kuruluşlar veya Ululama Edilgenleri ve Belirtme/İlgi Hâli Birleşmesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 21(2), s. 141-223.
- Buşev, Petr Pavlovich, *İstoriya posol'stv i diplomatıçeskih otnoşeniy Russkogo i İranskogo gosudarstv v 1586-1612 gg.*, Moskva 1976
- Caferoğlu, Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, s. 465-483.
- Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972.
- Düzgün, Hüseyin, *Mirzâ Mehdî Han Esterâbâdî, Senglah: Ferheng-e Torki be Farsi I-II*, Ahter Yayınevi, Tebriz 2015.
- Eckmann, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul 2012.
- Efdalü'l-Mülk, Gulâm Hüseyin. *Kürrâsetü'l-Ma'î*. Telif Tarihi 1312 h. İran İslamî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ne Mahsus Yazma, nr. 9452, s. 248-250.
- Əfəndiyev, Oqtay, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Şərq-Qərb, Bakı 2007.
- Eliyarov, S. – Mahmudov, Yaqub, *Azərbaycan Tarixi Üzre Kaynaklar*, Bakı 1989.
- Eraslan, Kemal, "Doğu Türkçesindeki Ek Uyumsuzluğuna Dair", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVIII, s. 113-124.
- Əzimli, Dilavər, *Azərbaycanın Qərbi Avropa Ölkələri ilə Ticarət Əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı-XVII əsrin I yarısı)*, Turhan, Bakı 2014.
- Fekete, Lajos, Fekete, "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", *Türkiyat Mecmuası*, 5, (1936), s. 240-289.
- Fekete, Lajos, *Einführung in die Persische Paleographie: 101 Dokumente*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.
- Hidayet, Rıza Kuli Han, *Târih-i Ravzatü's Safâ-yı Nâsîrî*, yay. Cemşid Kiyânfer, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1385.
- Kanar, Mehmet, *Farsça Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2013.
- Kızılbaşlar Tarihi*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- Kocaoğlu, Timur, "Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi", *Türk Kültürü*, S. 483-484 (Temmuz-Ağustos 2003) s. 266-281.
- Kolodziejczyk, Dariusz, *The Crimean Khanate and Poland Lithuania, International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century) A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Brill, Leiden 2011.
- Kolodziejczyk, Dariusz, *The Relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the light of archival documents*, Warszawa 2017.
- Kök, Ali, *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslubu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022.
- Köprülü, Fuad, "Âzerî", *İslam Ansiklopedisi*, II, 5. bs., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 119-151.
- Köprülü, Fuad, "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, III, 5. bs., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 270-323.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

- Lessing, Ferdinand D., *Moğolca-Türkçe Sözlük 1 (A-N)*, çev. Günay Karaağaç, Atatürk, Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Musalı, Namiq, "Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, (2019), 14/1, s. 83-109.
- Navâi, Abdol_Hosseini, *Asnad va Mokâtebat_e Siyasi_e İran From 1105 To 1135 H.G.*, Cultural Studies and Research Institute, Tehran 1984.
- Onullahi, Muhammed Seyyidağa-Hasanov, G. A., "Qaraqoyunluların, Səfəvi Hökmdarları və Türk Sultanlarının Azərbaycanca Beş Yeni Sənədi Haqqında (Azerbaycan Dilinde Dövlətlərarası Yazışma Tarihindən)", *Azərbaycan Dövlət Universiteti Elmi Eserler-Tarih, Felsefe Serisi*, S. 1, (1977), s. 45-46.
- Onullahi, Muhammed Seyyidağa, "Azerbaycan Dilinde Daha Dörd Sənəd", *Ədəbiyyat və İncəsənət Gazeti*, 22 Haziran 1990.
- Sümer, Faruk, Sümer, "Safevi Tarihi İle İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri", *Türk Dünyası Vakfı Araştırmaları*, 69, (1990), s. 9-32.
- Sümer, Faruk, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Vakfı Araştırmaları, İstanbul 1999.
- Tajbakhs, Ahmad, "Some Points about the Mission of Mohammad Reza Beg", *Barrasiha-yi tarikhi*, No: 51, 9(2), (1353/ 1974), s. 11, 26, 211.
- Tekindağ, Şehabeddin, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, 17(22), (2011), s. 49-78.
- Yakubovskiy, Aleksandr Yureviç, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Yeşilot, Okan, *Şah'ın Ülkesinde Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy'nin Kafkasya Raporu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

Elektronik Kaynaklar

Baharlu, Mehriban, https://sozumuz1.blogspot.com/2017/10/blog-post_2.html. [Erişimtarihi: 12/04/2019]

Dizin

aç-: Açmak.

a.-ğan A 9, B 249/7.

açıl – [< *aç-ıl*]: Açılmak.

a.-ğay irdi A 8. 23, B 249/4.

Øadâletlik (Ar.+T. *Øadâlet+lık*): Adaletli.

a A 14, B 250/2.

Aķ Han: Rus çarları için kullanılan bir ünvan.

a.+nınġ A 1, B 248/5.

Aķ Urus: Kavim adı, Beyaz Ruz/ Belarus.

a.+nınġ A 2, B 248/5

Aķ Köl: Altın Ordu ve Şibânîler Devleti ile Kazak ve Nogay Türklerinin tarihlerinde önemli bir yer ihtiva eden bu yer adına hem Kazakistan, hem de Rusya'nın Altay bölgesinde tesadüf edilmektedir.

a.+nınġ A 3, B 248/10-11.

Aķ Ordı (T.+Moğ.): 14. yüzyılın başlarında Ak Ordu ve Gök Ordu diye ikiye ayrılan Altın Ordu Hanlığı'nın Güney Sırderya havzası ve Aral Gölü'nün kuzeydoğusundaki İşim ve Sarısu Irmakları'na kadar uzanan yerleri idare eden kolu.

a.+nınġ B 248/6.

Aķ Urus: krş. Aķ Ordı

A.+nınġ A 2.

Aleksa-y-eviç Patâr-ı kebîr-i evvel: Rus çarı I. Peter Alekseyeviç Romanov, Büyük Petro (1672-1725).

A 1, B 248/3.

Øâlġ-mekân (Ar.+Ar.): Mekânı yüce.

Øa. A 5, B 248/16.

Øâlġ-rey (Ar.+Ar.): Büyük görüş, ileri görüş.

Øa. A 8, B 249/6

anâra'llâhu burhânehu (Ar.+Ar.): Allah, onun delilini açık kılsın!

A 5, B 248/16-17.

andur – [< ET *anġ-dur*]: Hatırlatmak, zikretmek.

a.+ğay biz A 5, B 248/15.

ara: Ara, arasında, içinde.

a. A 11, B 249/15.

a.+larımızda A/4, B/248-13.

armân (F.): Ülkü, ideal; ümit; keder.

a.+ları A 16, B 250/7.

Øarş (Ar.): Dokuzuncu gök.

Øa. A 11, B 249/14.

âşiyânlık (F.+T. *âşiyân+lık*): Mesken, ev.

â. A 11, B 249/14.

ata: Ata, baba; dede

a. A 9, B 249/8.

a.+ları A 11, B 249/15.

ayaġ: Taraf, yön. Toplanmış olan suyun alttan akıp gittiği yer. krş. ayak.

a.+daġı B 248/9.

a.+ıdın A. 15.

a.+ına B 250/5.

ayaġ: Taraf, yön. krş. ayaġ.

a.+daġı A 3.

Øayân (Ar.): Açık, aşikâr, ayan beyan.

Øa. A 4, B 248/13.

ayt-: Söylemek, bildirmek.

a.-ğan A 11, B 249/15.

aØžamlık (Ar.+T. *aØžam+lık*): Büyüklük.

a. A 6, B 249/1.

Øažmüş-şân (Ar.+Ar.): Şanı büyük.

a. A 11, B 249/14.

bāb (Ar.): Husus, konu.

b.+ıda A 6, B 248/19.

baba: Baba, dede, ata.

b.+em A 5.

b.+m B 248/16.

b.+larımız A 9, B 249/8.

b.+mız A 11, B 249/14.

bağlan – [< bā-ğ+la-n-]: Bağlanmak, rapt etmek.

b.-ğacın A 16, B 250/8-9.

b.-ğandın A 10, B 249/9-10.

bakış [< *baḳ-ıṣ*]: Bakış, görüş, nazar.

b.+ımız A 8, B 249/5.

bar: Var (yokun karşıtı).

irse A 16, B 250/9.

be (F.): Türkçe yönelme durumu ekinin muadili olan Farsça edat/önek.

b.-Aleksa-y-eviç Petr-i kebîr-i evvel B 248/3.

bergü [< **béér-gü*]: Vergi. krş. birgü.

b.+y[i]din B 249/3.

berkit – [< **be(r)k+it*]: Güçlendirmek.

b.-keysiz A 17, B 250/11.

berkitil – [< **be(r)k+it-il*]: Güçlendirilmek.

b.-en B 248/13.

b.-gen A 4.

b.-ğanığa A 9, B 249/9.

bil-: Bilmek; saymak, (olmuş) kabul etmek.

b.-ip A 16.

b.-üp B 250/9.

bildür – [< *bil-dür*]: Bildirmek, haber vermek, anlatmak.

b.-ğanığa A 12, B 249/16.

binā (Ar.): Yapı, ev.

b.+sın A 17, B 250/11.

bir-: Vermek, ulaştırmak.

b.-genige A 14, B 250/3.

birgü [< **béér-gü*]: Vergi. krş. bergü.

b.+sıdın A 7.

birlik: Birlik, birleşme, bir araya gelme.

b. A 9, B 249/9.

bitik [< ET *bitig*]: Yazı, nâme

b.+leride A 12.

biy: Bey.

b. A 1, B 248/5,

bizel – [< **bed(i)z+e-l*]: Bezenmek.

b.-genidin A 7, B 249/3.

bol-: Olmak; bulunmak; gerçekleşmek.

b.-ğan A 3, A 10, B 248/9, B 249/10.

b.-ğandın A 15, B 250/5.

b.-ğanığa A 9.

b.-ğay A 15, B 250/7.

bu: Bu.

b. A 7, B 249/2.

Bulgar [< *Bulgar*(?)]: Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin İdil Nehri üzerindeki en eski yerleşim yerlerinden biri.

B.+nınḡ A 3, B 248/9

Buskav [< *Pskov*] Pskov.

B.+nınḡ A 2, B 248/7-8.

büyük [< ET *bedük*]: Büyük.

b. A 4, A 15, B 248/12, B 250/6.

cenāb (Ar.): “Şeref, onur ve büyüklük” terimi olarak kullanılır; hazret.

c.+ınḡızğa A 5, B 248/15.

c. +lar-ning A 13.

c. +lar-ning B 250/1.

cennet (Ar.): cennet, uçmak.

A 5, A 13, B 248/15, B 249/19.

cümle (Ar.): Bütün.

c. A 4, B 248/11.

çağ: Zaman, esna, an.

ç. +da A 7, B 249/2.

ç. +dangı B 250/10.

ç. +danğı A 4, A 17, B 248/14.

Çermişav: Çernişav. krş. Çernişav.

Ç. +ning B 248/9-10.

Çermişav: Rusya'nın Kaliningrad Oblastı'na bağlı bir yer. krş. Çermişav.

Ç. +ning A 3.

çüşüg [*< süçüg*]: Tatlı.

c. A 15, B 250/5.

dâyim (Ar.): Devamlı, sürekli.

A 17, B 250/12.

değerlög [*< ET teg-er+lög*]: Değerli.

d. A 7, B 249/2.

devlet (Ar.): Bir hükûmet idaresinde teşkilatlandırılmış olan siyasî topluluk.

d. +imizni A 7, B 249/3.

döstlik (F.+T. *döst-+lık*): Dostluk.

d. +nı A 4.

d. +ı B 248/13.

esäs (Ar.): Asıl, esas, temel, kök.

e. +ı A 9, B 249/9.

evvel (Ar.): Birinci.

B 248/3.

ez (F.): Türkçe ayrılma-çıkma durumu ekinin muadili olan Farsça edat/önek.

e. - Safeviyye B 248/2.

ferâgat (Ar.): Rahatlık, huzur.

f. A 15, B 250/5.

fermân-ı Ŗalışân (F.+Ar.+F.): Şanı yüce ferman.

f. +ı Ŗalışânımız A 10, B 249/10.

Ėazan [*< Kazğan (?)*]: Rusya Federasyonu'ndaki Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti. krş. Kazan.

Ė. +ning B 248/7.

güzel: İyi, güzel; pek iyi, çok iyi.

g. A 9, B 249/8.

Ėâcî TarĖan [*< Ėâcî TarĖan < Ar. Ėâcî*]: Astrahan, Ejderhan.

Ė. +ning B 248/7.

ĖaĖan: [*< ET. kağan*]: Kağan, hakan.

Ė. A 5, B 248/16.

Ėakanlık [*< ĖaĖan+lık*]: Hakanlık.

Ė. A 15, B 250/4.

Ėâkim (Ar.): Hükmeden, yöneten.

Ė. +leriga A 13.

Ėan: [*< ET. kağan*] Kağan, han.

Ė. A 1, B 248/5.

Ė. +ga A 15, B 250/6.

Ė. +lariga A 13.

Ė. +ı aŖzamning A 14, B 250/2.

Ėâtır (Ar.): Zihin, fikir; gönöl.

Ė. +âmiz B 250/7.

Ė. +ımız A 15.

Ėatt (Ar.): yazı, belge.

Ė. A 12, B 249/17.

Ė. +ın A 13.

Ė. + ingiz A 6.

hâzret (Ar.): Saygı duyulan veya kutsal sayılan adların önüne getirilen saygı sözü.

h.-i źj l-celāl A 17.

h.-i źü l-celāl B 250/12.

h.+imizğa A 14, B 250/1.

h+leri A 10, A 12, B 249/12, B 249/16.

h+leriğa A 4, A 5, A 15, B 248/12, B 248/17, B 250/6.

h+lerimizğa A 14.

hazîne (Ar.): Devlet malının, parasının saklandığı yer.

h.+si A 12, B 249/16.

heftüm (F.): Yedinci.

h. B 248/2.

her (F.): Hep, bütün.

h. A 8, A 15, A 16, B 249/4, B 250/7, B 250/9.

Heşterhan: Astrahan. krş. Hâcî Tarhan.

H.+ninğ A 2.

Hicrî (Ar.): Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Mekke'den Medine'ye hicretini esas alan takvim.

H. B 248/3.

hidjvânlık (F.+T. *hidjvân+lık*): Padişahlık.

h. A 10, B 249/11.

himmet (Ar.): Çaba, gayret; yardım.

h.+imiz A 9, B. 249/7.

Hindustân (Ar.+F.): Hindistan.

H. A 11.

Hindüstân (Ar.+F.): Hindistan.

H. B 249/13.

huşûs (Ar.): husus, konu.

h.+ında A 8, B 249/6.

huve'llâhu ta'âlâ (Ar.): O, yüce Allah'tır.

h. B 248/1

Hüseyin: Safevî Devleti'nin yedinci şahı.

H. A 2.

hüsrev (F.): Padişah, hükümdar, sultan.

h.-i Øâlî-mekân A 5, B 248/16.

i'ölâm kııl – (Ar.+T.): Haber vermek, bildirmek.

i. – ğunğiz A 16, B 250/9-10.

ilen [< *il-e+n*]: ile

i. A 6, A 9, A 10, A 11, A 16, B 248/17, B 249/9, B 249/10, B 249/13, B 250/10.

ilig: El, vasıta.

i.+ilen A 6, B 248/17.

Øinâyât (Ar.): Dikkat, gayret; lütuf, ihsan.

Øi+ımız A 15, B 250/5.

ir-: imek fiili.

i.-di A 8, A 12, A 13, B 249/4, B 249/18, B 249/19.

i.-dinğiz A 7, B 249/2.

i.-se A 16, B 250/9.

iriş – [< **eer-iş*]: Erişmek, ulaşmak.

i.-keç A 8, B 249/5.

irkenlik [< *ir+ken+lık*]: Evvelki, önceki.

i. A 6, B 248/18.

irte [< *ir+te*]: Geçmiş, önce.

i. A 4, A 17, B 248/14, B 250/10.

İsmilan [< Pol. *Smolensk* < Rus. *Smolnyā*]: Smolensk.

İ.+ninğ A 2, B 348/8.

iste – [< ET *iz+te*]: İstemek, talep etmek.

i.-dügi B 249/12

i.-dukı A 10.

i.-dukın A 15, B 250/7.

i.-gey irdinğiz A 7, B 249/2.

i.-genler A 7, B 249/3-4.
i.-yacağları A 16, B 250/9.
 iş: İş.
i. A 13
i.+leri A 14, B 250/4.
i.+lerimiz B 249/11.
i.+lerimizğa A 10.
 it-: Etmek, yapmak.
i.-ip A 10.
i.-üp B 249/12.
 kıadr (Ar.): Kıymet, değer.
k.+in A 12, B 249/16.
 Kıandin: Tibet ile Çin sınırları arasında kalan bir şehir.
K.+ninġ A 4, B 248/11.
 kamuş [< ET. *şamuğ* < *şamağ* < F. *hamāğ*]: Bütün, hep.
k. A 13, B 250/1.
 kapuğ [< ET *kap-ığ*]: Kapı.
k.+ları A 8, B 249/4.
 kapuğ kulları: Şaha bağlı boyların beyleri.
k.+nın A 8.
k.+nġ B 248/19.
 katığ [< ET *kat-ığ*]: Kesin, sağlam.
k. B 249/9.
k. bolğanığa A 9
 katnaşıklık [< *kat-in+a-ş-uk+lık*]: Karşılıklı gidip gelme.
k. A 9, A 17, B 249/9, B 250/11.
k.+nı A 4, B 248/14.
 kazâ (Ar.): İlahî kader, Allah'ın takdiri.
k. A 10, B 249/10
 Kazan: Kazan şehri. krş. Ğazan.

K.+ninġ A 2.
 keç-: Geçmek.
k.-key A 7, B 249/3.
 kerek-yarağ (T.+T.): Levazımat, teçhizat; silah.
k. A 12, B 249/17
 kibi [< **kip+i*]: Gibi.
k. A 10, B 248/12.
 kil-: Gelmek.
k.-dükığa A 16, B 250/7-8.
k.-gey irdi A 13, B 249/19.
 kim [< ET. *kim*]: 'Sebeup, netice, açıklama ve zıtlık' anlamlarında kullanılan bir bağlama ve kuvvetlendirme edatı.
k. A 4, A 5, A 6, A 7, A 13, A 15, B 248/13, B 248/15, B 248/18, B 249/2, B 249/19, B 250/7.
 kiriş – [< *kir-iş*]: Girişmek, dâhil olmak.
k.-ğan A 10, B 249/11.
 kirü: Geri.
k. A 13, A 14, B 249/18, B 250/3.
k.+den B 250/8.
k.+din A 16.
 kit-: Gitmek.
k.-keysiz A 16, B 250/10.
 Kiyev [< Pol. *Kijów* < Ukr. *Kiyiv* 'Şehrin efsanevî kurucuları olarak kabul edilen kardeşlerden olan (Şek, Kıy, Horıv) Kıy'nın adından']: Ukrayna'nın başkenti.
K.+ninġ A 2, B 248/ 6.
 koy – [< ET *ko-đ*]: Belirlemek, vaz etmek.
k.-mışlar A 12, B 249/16.
 könderil – [< *kön-it-ger-il* – < ET *kön-it-ger*]: Gönderilmek, yollanmak.

k.-gen A 6, B 248/18.
 könḡül: Gönül, iç, kalp.
k. A 16, B 250/9.
 köp: Çok, bol.
k. A 4, B 248/13.
k.+din A 4, B 248/13.
 körgüzme – [< **kör-ik-üz-me*]:
 Göstermemek.
k.-mey A 12, B 249/17.
 körset – [< **ET kör-se-t-; kör-üg-se-*]:
 Göstermek.
k.-ip A 11.
k.-üp B 249/12.
 köster – [< *ET *kör-se-t-*]: Göstermek.
k.-ip A 14.
k.-üp B 250/2.
 köz: Göz.
k.+lerin A 9, B 249/7.
 közet – [< *ET köz-et-*]: Gözetmek.
k.-ip A 9.
k.-üp B 249/8.
 közle-: gözlemek.
k.-yip A 14.
k.-üp B 249/8, B 250/2.
 kul: Kul, köle; devlet görevlisi, memur, işçi.
ḡ.larınḡ B 248/19.
ḡ.+ların A 6.
ḡ.+larımız A 10, B 249/11.
 kutlık [< *ET ḡut+luḡ*]: Kutlu, mübarek,
 bereketli.
ḡ. A 7, B 249/2.
 kuyaş: Güneş
ḡ. A 8, B 249/5.

külümlük [< *kül-üm+lık*]: Tebessüm.
k. A 8, B 249/4.
 kün: Gün; güneş.
k. kirdidin A 16
k. kirüden B 250/8.
 küvenç [< **küve-n-ç*]: Mutemet.
g.+ḡa A 6, B 249/1.
k.+inḡiz A 5, B 248/17.
g.+inḡiz-ḡa A 10, B 249/11
 küvençilik: Emniyet, güvenlik.
g.+ı A 6, B 248/19
 Maskav [< Rus. *Maskva*]: Yer adı, Rusya'nın
 başkenti.
M.+ninḡ A 2, B 248/6.
 maşırık (Ar.): Doğu.
m. A 13, B 249/19.
 memleket (Ar.): Ülke, devlet toprağı.
m.+imizḡa A 13, B 249/19.
 menḡü: Bengü, ebedî.
m. A 16, B 250/10.
 menziletlik (Ar.+T. *menzilet+lık*): Menzilli,
 duraklı.
m. A 5, B 248/16.
 mertebetlik (Ar.+T.): Makamlı, mertebeli.
m. A 5, B 248/15.
 metâ (Ar.): Satılacak mal, eşya; sermaye.
m.+larınḡızın A 7, B 249/1.
 mezbür (Ar.): Adı geçen, daha önce ismi
 söylenmiş olan.
m. A 14, B 250/3.
 mezkür (Ar.) Zikrolunmuş, adı geçmiş,
 anılmış.
m. A 14, B 250/4.
 mücib (Ar.): Gerek, mucip, icap.

m.+ince A 10, B 249/10.
 mundaķ: [< ET **bu+ni + teg*] Bunun gibi.
m. A 5, B 248/15.
 mutâbık (Ar.): Uyan, denk gelen, tekâbül eden.
m. B 248/3.
 mührlık (Ar.+T. *mühr+lık*): Mühürlü.
m. A 12, B 249/17.
 müşârünileyh (Ar.): Adı geçen, adı anılan.
m. A 11, B 249/13.
 nehmet (A.): yüksek himmet.
n.+imiz A 9, B 249/7.
 nete-kim [< *ne+te(g)-kim*]: Tıpkı.
n. B 249/14.
 niçe [< *ne+çe*]: Kaç; pek çok; nasıl.
n. A 12, B 249/16.
 nimerse [< ET *ne+me er-se*]: Şey, herhangi bir şey. krş. nirse.
n. B 250/9.
 nirse [< ET *ne+er-se*]: Şey, herhangi bir şey. krş. nimerse.
n. A 16.
 nişân (F.): Nişan, işaret; yarlık.
n. A 13, B 249/12, B 249/19.
 niteg-kim [< *ne+teg-kim*]: Tıpkı.
n. A 11.
 Novķrad [< Rus. *Novgorod*]: Rusya'nın batısında St. Petersburg ve Moskova'yı birbirine bağlayan anayol üzerinde yer alan şehir.
N.+ninġ B 248/6-7, B 248/9.
 Novķrat [< Rus. *Novgorod*]: krş. Noķrad.
N.+ninġ A 2, A 3.

nūralanġac [< Ar.+T.]: Aydınlanmak, parıldamak. krş. nūralanġac.
n.+in B 250/8.
 nūrlanġac [< Ar.+T. *nūr + la-n-ġaġ*]: Aydınlanmak, parıldamak. krş. nūralanġac.
n.+in A 16.
 nümāyān kıl – (F.T.): Göstermek.
n.+ġay A 5, B 248/14.
 o: O, T3Ş ve işaret zamiri.
o. B 249/8.
 Obdor: Obdar
O.+ninġ A 3, B 248/11.
 oķ: Enklitik edatı.
o. A 9.
 ol: O, T3Ş ve işaret zamiri.
o. A 8, A 12, A 15, B 249/6, B 249/11,
 B 249/17, B 250/6.
 ol-: olmak.
o.-ġan A 13, B 249/19.
o.-ġaydur A14, B 250/3.
 oltur-: Oturmak.
o.-ġanımızdın A 7, B 249/2.
 onġ: Şuur, bilinç, idrak, anlayış, akıl.
o. A 16, B 250/7.
 onġarıl – [< *onġ-ar-ıl*]: Düzeltmek, yoluna koymak, iyileştirilmek, başarılmak.
o.-dıkđın A 14.
o.-duķdın B 250/4.
 Ordı [< T. *ordu* 'otaġ' < Moġ. *Or+do*, *or* 'yüksek yer, kale, şehir']: Hükümet merkezi, başkent, payitaht.
o.+ninġ A 6.
 orun: Yer, mekân, mahal.

o.+ğa A 8, B 249/6.

ötrü [< *öt-ür-ü*]: Dolayı, yüzünden.

ö. A 10, B 249/10.

özge [< *öz+ge*]: Başka.

ö. A 3, A 13, B 248/9.

pādšāh (F.): Padişah, hükümdar.

p.-ı heftüm B 248/2.

Pațar Aleksa-y-aviç [< Rus. *Aleksandr'in kısa şekli + viç 'oğlu*]: Peter Alekseyeviç Romanov (Büyük Petro) (1672-1725). krş. Peter Aleksa-y-aviç

P. B 248/3, B 248/5.

Perm [Rus.]: Perm, Kama Nehri'nin yanında, Rusya'nın Avrupa bölümünde, Ural Dağları'nın yanındaki bir şehir.

P.+ninġ A 3, B 248/8.

Peter Aleksa-y-aviç [< Rus. *Aleksandr'in kısa şekli + viç 'oğlu*]: Peter Alekseyeviç Romanov (Büyük Petro) (1672-1725). krş. Pațar Aleksa-y-aviç.

P. A 1

Rastov [< Rus.]: Rusya'nın Yaroslavl Oblastı'nda Nero Gölü kıyısında bulunan en eski ve turistik şehirlerden biri.

R.+ninġ A 3, B 248/10.

Razan [< Rus.]: Rusya'nın batısında, Moskova'nın 196 km güneydoğusunda, Oka Nehri'nin kıyısında bulunan ve Ryazan Oblastı'nın merkezi olan şehir.

R.+ninġ A 3, B 248/10

rızā (Ar.): Hoşnutluk, razılık, rıza.

r.+sığa A 9, B 249/7.

r.+sıylā A 17, B 250/12.

riŖāyet (Ar.): Muhafazat, mürakabet; saygı.

r.+inde A 10, B 249/12.

śadāqat (Ar.): Sadakat, bağlılık.

ś. A 8, B 249/15

ś.+imiz A 11, B 249/5

sāl (F.): Yıl, sene.

s.-i 1696 B 248/3-4.

salțanat (Ar.) Hükümdarlık, sultanlık.

s. A 17, B 250/12.

sanlu [< ET *sā-n+luġ*]: Değerli, saygın.

s. A 15, B 250/6.

sarı [< ET *sinġar+ı*]: Taraf.

s.+dın A 8, B 249/4.

sarlık [< Rus. +T. *tsar+lık*]: Çarlık, imparatorluk

s. B 249/6.

sat-: satmak

s.-ķay A 7, B 249/1.

satın al-: Almak, satın almak.

s.-ġanda B 249/1.

satı al-: krş. satın al-.

s.-ġayda A 7.

saŖy (Ar.): Çaba, gayret.

s.+ların B 249/12

sayıl – [< ET *say-ıl* – < AT **sā-*]: Sayılmak, dikkate alınmak.

s.-ğan A 15

s.-an B 250/6.

sebeb (Ar.): Sebep, neden.

s. B 249/16

s.+idin A 12, B 249/17.

selāmet (Ar.): Esenlik, güvenlik, kurtuluş.

s. A 11, B 249/13.

sene (Ar.): Yıl, sene.

s.-i 1108 B 248/3.

sevgend-nâme: And-nâme, yemîn-nâme.

s.-i Şâh Sultân Hüseyn-i Şafevî B 248/2

sevgü [< *sev-gü* < ET *seb-gü*]: Sevgi, muhabbet.

s.+miz B 249/5.

sıyla-: Şefkat buyurmak.

s.-gaymız A 15, B 250/5

Simin Malenky: Rus tüccar.

S. A 6, A 14, B 248/17, B 248/18, B 250/4.

sivgü [< *siv-gü* < ET *seb-gü*]: Sevgi, muhabbet.

s.+miz A 8.

sivgülik [< *siv-gü+lik* < ET *seb-gü+lig*]: muhabbet.

s. A 16, B 250/10.

siz: Siz, Ç2Ş zamiri.

s. B 249/16.

siz – [< *siz* – < ET *çiz*]: Yazmak, çizmek, imzalamak.

s.-ip A 12

sizil – [< *siz-il*]: Yazılmak, çizilmek, imzalanmak.

s.-gen A 5, B 248/17, B 250/1.

şonġ: Son, sonra.

ş. A 15, B 250/5.

şonġra: Sonra.

ş. A 5, B 248/15.

sultân (Ar.): Sultan

s. B 248/2.

s.+larıġa A 13, B 250/1.

şâh (F.): Şah.

ş. A 5, A 11, B 248/2, B 248/16, B 249/14

şâhlık (F.+T. *şâh+lık*): şahlık.

ş. B 249/7.

şanlıġ (Ar.+T. *şân+lık*): Ünlü, şanlı.

ş. A 4, B 248/12

şehenşâhlık (F.+F.+T.< *şeh+en-şâh+lık*): Padişahlar padişahlık.

ş. A 7, B 249/2.

şimâl (Ar.): Kuzey.

ş. A 4, B 248/11.

tâbe şerâhu (Ar.): Toprağı iyi ve temiz olsun!

t. B 248/2

tafsîl (Ar.): Etraflıca anlatma, açıklama.

t. A 12, B 249/17.

Taga: Taganrog, Taygan. Rusya'nın Rostov Oblastı'nda, Azak Denizi kenarında yer alan şehir.

T.+ nınġ A 3, B 248/8-9.

taht (F.): taht, hükümdarlık makamı.

t.+ı A 7, B 249/2.

tamġa [< ET *tam-ġa* < At **tam* – 'alevlenmek, tutuşmak'; *damġa vergis*]: tamga, mühür.

t. A 14, B 250/3.

t.+sın A. 12, B 249/18

tamġaġ: Damak, boğaz; yemek.

t.-ı ħaġanlık A 15, B 250/4

tapşur – [< ET *tap-ış-ur*]: (Eline) tutuşturmak, emanet etmek, teslim etmek.

t.+ġan A 14, B 250/3.

t.+ġay irdi A 12, B 249/18.

taraf (Ar.): yan, yön; bölge, memleket, ülke.

t.+nınġ A 4, A 13, B 248/12, B 249/19-B 250/1

tebliġ (Ar.): Tebliğ, eriştirme, yetiştirme.

t.+leride B 249/15.

tefhîm (Ar.): Anlatma, bildirilme.

t.+ler A 4, B 248/13.

tekrîm (Ar.): Saygı gösterme, ululama.

t.+ler A 4, B 248/12.

Tingri: Tanrı.

t. A 7, B 249/3.

totkavsız [< *toḡta-ğ-sız* < Moğ. *togta* – ‘zorla alıkoymak’]: Alıkoymaksızın.

t. A/11, B 249/13.

Tvir [< Rus. *Tverskaya oblast*]: Rusya’nın merkez Federal Bölgesi’nde bulunan Tver şehri.

T.+ninḡ A 2, B 248/8.

Tura [< Tura]: İrtiş Irmağı’nın kollarından Tobol Nehri’ne akan Tura Irmağı kıyısında kurulu olan ve Sibir Hanlığı’nın yönetim merkezi.

T.+ninḡ A 2, B 248/7.

türlüg türlüg: [< ET *tür+lüg*]: Türlü türlü.

t. A 4, B 248/12.

uç-: Uçmak; vefat etmek.

u.-ğan A 9, B 249/7.

uçmak [< *uçtmaq* < Soğ. *uṣtmaḥ*]: Cennet

u. A 5, B 248/16.

u.+da A 9, B 249/7.

Udor [< Rus.]: Udor, yer adı.

U.+ninḡ A 3, B 248/11.

Uğan [< ET *u-ğan* < AT *u* – ‘muktedir olmak’]: Kadir Tanrı.

U. A 9, B 249/7

uluḡ [< ET *ul+lug*]: Yüce, büyük.

u. A 1, A 9, B 248/5, B 248/12, B 249/8.

uşbu: [< ET *uṣ + bu*]: İşbu, işte bu, tam bu.

u. A 6, B 248/19.

uşol [< ET *uṣ + ol*]: Tam şu, işte o.

u. A 6, A 14, B 249/1, B 250/2.

üzere [< *üz+e+re*]: Üzere.

ü. A 12, B 249/17.

üzeri [< *üz+e+re*]: üzeri.

ü.+den B 249/15.

ü.+din A 11.

vārid (F.): Gelen, vāsıl olan.

v. B 249/12.

vilāyet (Ar.): İl, memleket.

v.+din B 249/18.

v.+lerdin A 12.

v.+leriga A 11, B 249/13-14.

Vlademir [< Rus.]: Bugünkü Beyaz Rusya, Rusya ve Ukrayna topraklarını içine alan ve merkezi Klyazma nehri kıyısında kurulmuş Vladimir şehri olan tarihî Vlademir Dükaliği’nin toprakları.

V.+ninḡ A 2, B 248/6.

yād (F.): Anma, hatırlama, zikretme.

y. kılinḡan A 6, A 12, B 248/18, B 249/18.

yaḥşı (< *ya-ḡ-ıṣ-ı*): Güzel, iyi, dostça.

y. irkenlik A 6, B 248/18.

yamansız [< *yaman+sız*]: Kazasız belasız.

y. A 11, B 249/13.

yandaş [< *yan+daş*]: Denk, eşit.

y. bolḡan A 10, B 249/10.

yanglıḡ [< Çince + T. *yang+lıḡ*]: Gibi.

y. A 8, A 15, B 249/5, B 250/7.

yarar [< *yār-a* – > F. *yār*]: Yarar, faydalı.

y. bolḡay A 15, B 250/6-7.

Yaraslav [< Rus.]: Moskova’nın 250 km doğusunda, Volga ve Kotorosl Nehirlerinin birleştiği noktada yer alan ve Yaroslav Oblastı’nın idarî merkezi.

Y.+ninḡ A 3, B 248/10.

yardum [< *yardum*]: Yardım.

y.+lar kıluben B. 248/19.

yardımlık [< *yardım+lık*]: Yardım.

y. itüp B. 249/19.

yardımlık [< *yardum+lık*]: Yardımcılık.

y. itüp A 11-12.

y.+ların A 6.

yarlık: hükümdar buyruğu, fermanı.

y.+ımız A 14, B 250/3.

yazı: Yazmak.

y.-ğay A 6, B 248/19

yazıl – [< ET yaz-ıl-]: Yazılmak.

y.-ğan A 11, B 249/15.

yetiş – [< ET *yet-iş*]: Yetişmek, ulaşmak.

y.-ğaydur A 8, B 249/6.

yiber – [< ET *īd-u ber* – < *ı-đ-u bér*]:
Göndermek.

y.gandin A 5, B 248/14

yol [< ET *yol* < AT **yōl*]: Yol, tarik.

y.+ığa A 16, B 250/10.

yoldan – [< *yol+da* – < ET *yol-la*]:
Gönderilmek, yollanmak.

y.-ğaydur A 15, B 250/6.

yolla-: Gönderilmek, yollamak.

y.-mıslardur A 11, B 249/14.

yosun [< Moğ. *yo+su(n)*]: Âdet, usul.

y.+ların A 9, B 249/8.

yufka: İnce.

y. B 249/9.

Yuğir [< Rus. *Yurga*]: Rusya'nın Kemerova Oblastı'nda, Tom Nehri'nin kıyısında yer alan ve aynı zamanda Yurga rayonunun merkezi olan şehir.

Y.+ninġ A 2, B 248/8.

yüksük: Yüksek. krş. yüksek.

y. A 8. B 249/6.

yüz: Yüz, çehre.

y.+lerığa A 8, B 249/4.

żi'l-celāl (Ar.): Celal, ululuk sahibi olan Allah.

ż. A 17.

żü'l-celāl (Ar.): Celal, ululuk sahibi olan Allah. krş. żi'l-celāl.

ż. B 250/12

A DOCUMENT WRITTEN IN EASTERN TURKISH WRITTEN LANGUAGE BELONGING TO SHAH HUSSEIN, THE RULER OF THE SAFAVID STATES

Ali KÖK* 

Introduction

The period of the Safavids, whose culture was the Oghuz-Turkmen culture, the Oghuz tribes constituted the basis of the state and kept it alive, was the heyday of the Turkish correspondence language, which progressed in line with Oghuz Turkish in the Azerbaijan and Iran regions. During the Safavid period, Turkish was used in diplomatic correspondence with Austria, France, Poland, the Ottomans, the Venetian Empire, and the Crimean and Turkestan Khanates. One of the states where Turkish was used as a state correspondence language was Tsarist Russia.

Aims

The aim of this study is threefold: (1) to exemplify the use of Eastern Turkish as a diplomatic correspondence language in the Safavid Empire, (2) to explore the underlying reasons for its adoption and (3) to compare its linguistic features with those found in other Turkish diplomatic traditions.

Research Problems

In which languages were internal and external correspondence made in Safavid diplomacy? In the Safavid state correspondence language, Turkish was used by whom, where and why? In which Turkish written languages were the Turkish documents of the Safavid period written? What are the reasons for the preference of the Eastern Turkish written language in Safavid diplomacy? What are the reasons behind the preference of the Eastern Turkish written language in the correspondence with Tsarist Russia in Safavid diplomacy? What is the basis of the

* Assist. Prof. Dr., Kafkas University, Faculty of Science and Letters, Department of Contemporary Turkic Dialects and Literatures, Kars / Türkiye, alikok2703@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1018-3600

relations between Safavid and Tsarist Russia? What has been the course of relations between the two states in history? Who are the sender and addressee of the document that is the basis for examination? What are the date, type, content, spelling, language, style, internal and external structure features of the document in question? What are the studies on Shah Hussein and the deficiencies and inaccuracies in these studies?

Methodology

Since the subject of the article is a document belonging to Safavid diplomacy, the study is primarily aimed at showing the importance of the Safavids in terms of Turkish history, the brief history of this state, why and where the Turkish language was preferred by this state, the Turkish documents from this period and the Introduction that includes information about the studies on them, the introduction of the document on which the study is based, its copies, its location, who is the sender and addressee of the document, It is divided into four sections: the type, content, style, spelling and language features of the document, the translation into the Latin alphabet, the Review, in which the translation into Turkey is transliterated, the Conclusion, in which the findings obtained from the study are conveyed, and the Index, which includes the grammatical indexes of the words in the copies of the document. Although it is known that it will make what we have done in the Review and Index sections more understandable, the copies of the document have not been included in our study because they have been published before and increase the volume of the study. The text here is created as a result of the comparison of the exact editions shared by Mehriban Baharlu on the https://sozumuz1.blogspot.com/2017/10/blog-post_2.html. website. In order to show the missing, incorrect and different points in the work of this researcher, who only transferred the text to printed Arabic letters and did not give numbers to the lines, but gave the equivalents of some words and suffixes, a footnote number was given to the relevant words in the Transliteration section of our study and necessary explanations were made. Due to the spelling of the posterior palatal n with nûn-kef, nġ was preferred in the translation of this sound. The distinction between uppercase and lowercase is applied only to proper names. In the review section, the places taken from the text are italicized; In the spelling, sound and shape information section, it is shown in bold so that it is easier for the readers to understand where the location of the example given before the information is. Information about the savings regarding the placement of the article on paper is discussed in the Introduction of Nâmen, Mürsili and Mürselünileyhi section of the Review section of the study. During the translation of the document into Turkish language, additions are shown in parentheses without ignoring any words or additions. In the Review and Index section, the part given in parentheses after the examples shows the place where the word or phrase is mentioned. The letter in parentheses indicates the copy of the document, the number indicates the line number in copy A, and the number before the slash in copy B indicates the page, and the number after the line indicates the line number.

Results

The Turkish nâme attributed to the Safavid ruler Shah Hussein demonstrates the use of Turkish in high-level diplomatic correspondence, emphasizing the language's prestige and administrative significance during the Safavid period. This situation is important in terms of revealing the value and reputation of the Turkish language and the position it reached during the Safavid period. Again, the fact that the name of the Safavid ruler Shah Hussein was written in Eastern Turkish documents that both Turkish written languages were used and known in the correspondence divan of this state.

It has been determined that this Turkish-language document is included in the sevğend-nâme genre of nâme-i şâhîs as a type. Savings such as leaving a space for the placement of the writing on the paper, writing the real names, titles and nicknames of the addressee outside the line line, and writing the places to be emphasized and drawn attention with gold water are also witnessed in this document.

Shah Hussein's use of the titles biy and han for his interlocutor shows that Tsarist Russia was accepted by the Safavids as the heir to the Golden Horde Khanate.

It has been determined that the spelling of the words Novkrat, Qazan, şanlıq, mertebetlik, menziletlik, hüdjvânlık, külümlük in the A copy of Shah Husayn's nâme also indicates ğ.

Errors in the work of Baharlu, who first published the document, are usually related to the fact that the adjacent appendices are shown separately. In addition, another difference between Baharlu and our publication stems from the reading of personal and personal names.

İNGİLİZ VE HARİCİ KUTSAL KİTAP CEMİYETİ'NİN ÇARLIK RUSYASI VE TÜRKİSTAN'DAKİ MİSYONERLİK ÇALIŞMALARI

THE BRITISH AND FOREIGN BIBLE SOCIETY'S MISSIONARY WORK IN TSARIST RUSSIA AND TURKESTAN

Furkan KÜLÜNK^{ID}

Öz

İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti (İHKC), 1804 yılında Londra'da Hristiyanlığın yayılmasını ve *Kutsal Kitap* (*Kitab-ı Mukaddes*) çevirisi ile dağıtımını amaçlayan bir organizasyon olarak kuruldu. Cemiyet dünya genelindeki misyonerlik faaliyetlerini hızlandırmak için tercümanlar ve kolportörler (gezici kitapçılar) aracılığıyla Kutsal Kitap'ın farklı dillere çevrilmesini ve yayılmasını sağladı. Türkistan 19. yüzyılın sonlarına doğru cemiyetin faaliyet gösterdiği bölgelerden oldu. Çarlık Rusya'nın bu bölgedeki siyasi hâkimiyeti ve İHKC'nin Rus hükûmeti ile kurduğu yakın ilişkiler cemiyetin Türkistan'da geniş çaplı kolportörlük ağı kurmasını kolaylaştırdı. Bölgeye gelen misyonerler, yerel dillere çevrilmiş Kutsal Kitap'ları dağıtarak Hristiyanlık öğretisinin yayılmasına katkı sağladı. İHKC, Çarlık Rusya'nın politik çıkarları doğrultusunda misyonerlik faaliyetlerini genişletti. Cemiyetin bölgedeki faaliyetleri Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki sosyal politikalarından bir tanesi olan dinî propaganda ve misyonerlik çalışmalarına katkı sağladı. Bu çalışmada, İHKC'nin Türkistan'daki faaliyetleri, Çarlık Rusya'nın bölgedeki siyasi gücü ve İHKC'nin kuruluş amacı bağlamında değerlendirilmiştir. Ayrıca kolportörlük yapan misyonerlerle din tebliği yapan misyonerler arasındaki eylem farklılıkları üzerinden İHKC'ye bağlı kolportörlerin Türkistan'daki vaziyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmada İHKC'nin yıllık raporları, kolportörlere ait kişisel notlar ve konu ile ilgili yabancı arşiv belgelerinden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti, misyonerlik, Türkistan, Çarlık Rusya, kolportörlük

Abstract

The British and Foreign Bible Society (BFBS) was founded in London in 1804 as an organization dedicated to the spread of Christianity and the translation and distribution of the Bible. The Society employed translators and colporteurs (traveling booksellers) to disseminate the Bible in various languages, thereby accelerating missionary activities worldwide. By the late nineteenth century, Turkestan had become one of the regions in which the Society was actively engaged. Tsarist Russia's political dominance in the region and the BFBS's close relations with the Russian government facilitated the society's establishment of extensive networks of colporteurs in Turkestan. The missionaries who came to the region contributed to the spread of Christianity by distributing Bibles translated into local languages. Concurrently, the BFBS

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Düzce / Türkiye, furkankulunk@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9844-283X



expanded its missionary operations in alignment with the political objectives of Tsarist Russia. In this study, the activities of the BFBS in Turkestan are evaluated in the context of the political power of Tsarist Russia in the region and the purpose of the establishment of the BFBS. It also explores the role of BFBS colporteurs in Turkestan by analyzing distinctions between those engaged in Bible distribution and those involved in active proselytization. The study draws upon BFBS annual reports, personal notes written by colporteurs, and relevant foreign archival materials.

Keywords: British and Foreign Bible Society, missionary, Turkestan, Tsarist Russia, colportage

Giriş

Tarih boyunca misyonerlik faaliyetleri Hristiyanlığın yayılması üzerinde kritik bir rol oynadı. Bu faaliyetler sadece dinî öğretilerin taşınmasıyla sınırlı kalmayıp aynı zamanda sosyal ve siyasal açıdan önemli etkiler meydana getirdi. Hristiyan din adamlarının kendi çabalarıyla çıktıkları yolculukların yanı sıra misyonerlik amacıyla kurulan cemiyetler bu faaliyetlerin organize bir şekilde yapılmasını sağladı. Birçok misyonerin bu cemiyetlerin çatısı altında toplanmaları, yolculuklar için fon sağlanması ve güvenli koşullarda seyahat etmek gibi konularda daha uygun zemin oluştuyordu. 18. yüzyılın sonlarında İngiltere’de misyonerlik faaliyetleri yürütmek üzere çok sayıda cemiyet kuruldu. Bu cemiyetlerin temel amacı Hristiyanlığı tebliğ etmek ve misyonerlik faaliyetlerinin sayısını artırmaktı. Bunlar arasında Londra Misyonerlik Cemiyeti (London Missionary Society, 1795), Dinî Yayın ve Kilise Misyonerlik Cemiyetleri (Religious Tract and Church Missionary Societies, 1799), Pazar Okulu Birliği (Sunday School Union, 1803) gibi cemiyetler bulunuyordu.¹ Kuruluş amaçları itibarıyla misyonerlik faaliyetleriyle ön plana çıkan bu cemiyetlerde *Kutsal Kitap*’ın daha çok okuyucuya ulaşmasına yönelik bir takım baskı çalışmaları yapılmıyordu. Ancak bu cemiyetlerin kuruluş amacı *Kutsal Kitap* çevirisi ve dağıtımını değildi. Nitekim kitap çevirisi yaptırmak ve çevirilerin basılarak dağıtılması büyük miktarda finans kaynağı gerektiriyordu. 7 Mart 1804’te Londra’da kurulan İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti (İHKC) (British and Foreign Bible Society)² bu noktada İngiltere’deki diğer cemiyetlerden ayrılıyordu. Cemiyetin amacı, tercümanlar ve kolportörler (gezici kitapçı) vasıtasıyla *Kutsal Kitap*’ın çevirisi ve dağıtımını yaparak dünya genelinde farklı coğrafyalarda misyonerlik faaliyetlerine hız kazandırmaktı.³

19. yüzyıldan itibaren uluslararası sahada geniş bir etki alanı oluşturan İHKC Birleşik Krallık, Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Hindistan, Çin, Orta Doğu, Kuzey Afrika, Afrika’nın çeşitli bölgeleri ve Kuzey-Orta-Güney Asya gibi dünyanın birçok noktasında aktif bir şekilde *Kutsal Kitap*’ın yayılmasını sağladı ve misyonerlik faaliyetleri yürüttü. Nitekim bu bölgelerde cemiyete bağlı çok sayıda şube kuruldu.⁴ İHKC ile organik bağı bulunmayan;

1 William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, John Murray, London 1904, p. 1-3.

2 İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti’nin literatürde kullanılan kısaltması (BFBS) olup bu makalede cemiyetin Türkçe’ye çevrilmiş adı üzerinden (İHKC) şeklinde bir kısaltma yapılmıştır.

3 John Owen, *The History of the Origin and First Ten Years of the British and Foreign Bible Society*. Vol. I, Tilling and Hughes, London 1816, p. 86.

4 Bk. William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. II, John Murray, London 1904.

ancak cemiyetin doğrudan etkisiyle kurulan *Kutsal Kitap* cemiyetleri de vardı. Bu cemiyetlerden bir tanesi 1813 yılında Rusya'da kurulan ve İHKC'nin Rusya geneline yönelik politikalarının ön hazırlığı niteliğinde olan Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'ydi. İHKC'ye bağlı misyonerler Rusya sahasındaki faaliyetlerini Rus Kutsal Kitap Cemiyeti aracılığıyla sürdürüyordu. Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin kurulması İHKC'nin hem Rusya sahasını tanımasına hem de Çarlık Rusya topraklarının doğusunda kalan Sibirya, Kafkasya ve Türkistan'da çok sayıda topluluğa ulaşmasına zemin hazırladı.⁵ Çarlık politikalarının değişmesi ve Rusya'daki dinî çevrelerin baskıları sonucu 1826'da kapatılan Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin ardından 1828'de İHKC'nin gayri resmî uzantısı olan St. Petersburg Şubesi'nin temelleri atıldı. St. Petersburg şubesi 1839'da resmî olarak İHKC'ye bağlandı. Bundan sonra İHKC'ye bağlı misyonerlerin Çarlık Rusya'daki faaliyetleri daha organize hale geldi ve Rus topraklarının doğusu yönünde genişledi. İHKC'nin misyonerleri 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'da kolportörlük faaliyetlerine başladı.⁶

Bu dönemde dünyanın birçok noktasıyla ilgili coğrafya, yerel halk ve bu halkların dinî tutumları hakkında bilgi sahibi olan İHKC ve mensupları için Türkistan sahası tanınmış bir yer olmaktan uzaktı. İHKC'den önce bölgeye gelen misyonerler olsa da bu misyonerlerin kişisel deneyimleri cemiyetin Türkistan'a yönelik faaliyetleri için yeterli bir zemin oluşturmuyordu. Bölgede kolportaj yapmak yol ağırları, güvenlik, yerli halkın yabancılara şüpheyle yaklaşmaları ve dinî fanatizm gibi birçok nedenden dolayı zordu.⁷ Ancak bu tür olası engeller ve bölgeyle ilgili bilgi eksikliğine rağmen Çarlık Rusya'nın 1865-1885 yılları arasında Hokand, Hive ve Buhara hanlıklarını işgal etmesi ve Türkistan'daki hâkimiyet sahasını genişletmesi İHKC'nin bu bölgede faaliyet göstermesini kolaylaştıran önemli bir faktördü.⁸ İHKC'nin Rus topraklarındaki faaliyetleri Çarlık Rusya hükûmetinin izni ve denetiminde gerçekleşiyordu ki bu durum cemiyete bağlı kolportörler için güvenlik ve ulaşım açısından avantaj sağlıyordu. Türkistan'ın işgal sürecinde Ruslar tarafından kurulan askerî garnizonlar ve demiryolu ağırları kolportörlerin geniş bir sahada faaliyet göstermelerini kolaylaştırıyordu.⁹ Bu sayede İHKC, Türkistan'da birçok

5 Robert Pinkerton, *Russia: or, Miscellaneous Observations on the Past and Present State of that Country and Its Inhabitants*, Seeley and Sons, London 1833, p. 379; Judith Cohen Zacek, "The Russian Bible Society and the Russian Orthodox Church", *Church History*, XXXV/4, (1966), p. 414-415; Anthony Cross, *In the Lands of the Romanovs an Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of the Russian Empire (1613-1917)*, Open Book Publishers, Cambridge – UK 2014, p. 20.

6 Stephen K. Batalden, *Russian Bible Wars Modern Scriptural Translation and Cultural Authority*, Cambridge University Press, UK 2013, p. 12; George Browne, *The History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, The Society's House, London 1859, p. 509.

7 Türkistan'ı misyonerler için zorlu kılan en önemli nedenlerden bir tanesi 19. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusya ile İngiltere'nin Türkistan üzerindeki çıkar çatışmalarının bölgede meydana getirdiği siyasi istikrarsızlıktı. Bu süreç Hive, Hokand ve Buhara Hanlıklarının topraklarının işgale açık hale gelmesine yol açmış ve 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Çarlık Rusya bu hanlıkların topraklarını işgal etmişti. Hem Rus hem de İngiliz ajanların bölgedeki faaliyetleri yerli halkın yabancılara şüpheci yaklaşmasına neden oluyordu. Bk. Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, (2011), s. 63.

8 Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Tarih Dergisi*, 34, (1984), s. 397.

9 Bk. Ebubekir Güngör, "Türkistan Askerî Valiliğinin Kurulması ve Sınırlarının Belirlenmesi (Yedi Adet Harita ile Birlikte)", *Bilgi*, 106, (2023), s. 77-107; Bk. Aysel Erdoğan, "Türkistan'da Rus İşgallerinin Bir Parçası: Trans Hazar Demiryolu Projesi (1879-1903)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, VIII/21, (2020), s. 41-60.

yerde faaliyet göstermesinin yanı sıra çok sayıda depo ve alt şubeler kurdu. Türkistan'ın geneline yayılan kolportörlük faaliyetleri neticesinde cemiyete bağlı çok sayıda misyoner bölgede faaliyet göstermeye başladı. *Kutsal Kitap*'ın bölgede konuşulan dillere çevirisi ve satışı yapılmaya başlandı. Bu çalışmada İHKC'nin Türkistan'daki faaliyetleri, cemiyetin kuruluş amacı olan kolportörlük faaliyetleri üzerinden değerlendirilmiştir. Cemiyetin 1880-1917 yılları arasında Türkistan'da hangi bölgelerde faaliyet yürüttüğü ve bu bölgede nasıl teşkilatlandığı hakkında bilgi verilmiştir. Cemiyetin Türkistan'da geniş bir alana yayılmasında, Çarlık Rusya'nın cemiyete sağladığı destek ve bölgedeki hâkimiyetinin etkileri ele alınmıştır. Kolportörlük ve din tebliği yapan misyonerlerin görevleri süresince karşılaştıkları zorluklar üzerinden bu görevleri yerine getiren misyonerler arasında kıyaslama yapılmıştır.

İHKC ve Faaliyet Alanları

İHKC, mezhepler arası bir Protestan birliği olarak 1804 yılında Londra'da kuruldu.¹⁰ Cemiyetin kuruluşunu tetikleyen koşullar esasen Galler'de gelişmişti. Bu dönemde, prenslikteki dinî liderler Galceye çevrilmiş kutsal kitaplara olan yoğun talep doğrultusunda harekete geçmiş ve bu talebi karşılayabilmek amacıyla Hristiyan Bilgisini Teşvik Cemiyeti (Society for Promoting Christian Knowledge, 1698) ile temas kurmuştu. Galler'de kutsal kitap temin edilebilecek tek kaynak olarak görülen bu cemiyet geçmişte önemli hizmetlerde bulunmuştu ve o dönemde potansiyel etki gücüne sahip bir kurum olarak kabul edilmekteydi. Ancak Hristiyan Bilgisini Teşvik Cemiyeti, yaşadığı mali sıkıntılar nedeniyle faaliyetlerini kısıtlı kaynaklarla sürdürebiliyordu. Galler'deki din adamlarının aracılığıyla temin edilebilen yalnızca 500 adet Galce Kutsal Kitap, mevcut ihtiyacın karşılanmasında yetersiz kaldı ve bu ekonomik sınırlılık yerel Hristiyan toplulukları alternatif çözüm yolları aramaya yönlendirdi.¹¹ Kutsal Kitap ihtiyacının karşılanması meselesinde Rahip Thomas Charles bölgedeki din adamları arasında öne çıkan isim oldu.¹² 1802'de Dinî Yayın Cemiyeti'nin (Religious Tract Society, 1799) toplantısında Thomas Charles'ın, Kutsal Kitap'ın geniş çapta ve ucuz bir şekilde basılması yönündeki önerisi toplantıya katılanlar arasında bulunan Battersea'de Baptist Papazı olan Joseph Hughes'un¹³

10 George Kam Wah, "To Add or not to Add? The British and Foreign Bible Society's Defence of the 'Without Note or Comment' Principle in Late Qing China", *Journal of the Royal Asiatic Society*, XXV/2, (2015), p. 330.

11 Owen, *age.*, p. 3-4.

12 Canton, *age.*, Vol. I, p. 5. Gayretli bir din adamı olarak bilinen Thomas Charles (1755-1814) 14 Ekim 1755'te Carmarthenshire'da orta kesim bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. Anglikan papazlığı için Llanddowror, Carmarthen ve Oxford'daki Jesus College'da eğitim gördü (1775-1778). 1777'de Olney'de Evanjelik John Newton'un yanında teoloji eğitimi aldı. 1778'de Somerset'teki Shepton Beauchamp ve Sparkford kürsülerinin unvanıyla diyakoz olarak atandı ve 1780'de rahip oldu. Bk. "Charles, Thomas (1755-1814)", *The Encyclopaedia Britannica*, Eleventh Edition, Vol. 5, New York, 1911, p. 937-938. Ancak İngiltere Kilisesi'ne uyum sağlayamayan Charles bazı kilise üyelerinin onun dini inancı ve keskin eleştirilerine karşı durması nedeniyle İngiltere Kilisesi ile olan bağlarını koparmıştır. Nihayetinde Galler'deki Kalvinist Metodistlere katılarak hem yaz hem de kış mevsimlerinde dağlık bölgelerde Kutsal Kitap'ın mesajını yaymış, çeşitli yerlerde Pazar okulları açmış ve köyler için gezici öğretmenlerin masraflarını kendi bütçesinden karşılamıştır. Bk. Canton, *age.*, Vol. I, s. 6.

13 Babası Galler yerlisi annesi Lancasterli olan Joseph Hughes 1769 yılında Londra Holborn'a geldi. Hughes, İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti'nin kurucularından tanınmış bir Baptist papazıydı. Bk. John Leifchild, *Memoir of*

(1769-1833), “Şüphesiz bu amaçla bir dernek kurulabilir ve eğer Galler içinse, neden Krallık için olmasın; neden tüm dünya için olmasın?” şeklindeki sözleriyle destek buldu ve 1803'te yeni bir cemiyet kurulmasına yönelik ilk yasa taslağı hazırlandı. Joseph Hughes'un toplantıdaki ifadeleri, kurulması planlanan cemiyete olan desteği artırdı. Cemiyetin kuruluş yılı olan 1804'ün başlarında, seçkin kimseler olarak bilinen kişilerin de desteği alınmıştı. Bu kimseler arasında hayırseverliği ve köle karşıtlığı ile bilinen İngiliz politikacı William Wilberforce¹⁴, dindar bir Hristiyan ve köle karşıtlığının ilk savunucularından olan İngiliz akademisyen Granville Sharp¹⁵, Charles Grant¹⁶, Clapham Tarikatı üyesi ve kölelik karşıtı olan İskoç asıllı istatistikçi Zachary Macaulay¹⁷, İngiliz diplomat ve daha sonra İHKC'nin ilk başkanı olan Lord Teignmouth¹⁸ (John Shore – 1751-1834) ve İngiliz ekonomist, banker ve Clapham tarikatı üyesi Henry Thornton¹⁹ vardı. 7 Mart 1804'te çeşitli dinî gruplardan yaklaşık 300 kişinin bir araya geldiği ve Granville Sharp'ın başkanlık ettiği toplantıda alınan kararla İHKC kuruldu.²⁰

İHKC'nin amacı; dinî eğitimi yaygınlaştırma, dinî yayın dağıtma ve *Kutsal Kitap*'ı dünyanın her yerine ulaştırmaktı. Tanrı'nın yalnızca Hristiyan kullarına değil bütün insanlığa bir mesajı olduğu ilkesini benimseyen cemiyete göre *Kutsal Kitap* başkalarının yararına kullanılması gereken Tanrı'nın bir emanetiydi. Bu nedenle “Tanrı'nın kelamı” dünya üzerinde her dile çevrilmeli, her ulusa ulaştırılmalıydı.²¹ Teolojik tartışmalardan uzak duran cemiyette mezhepsel ayrılıklar göz ardı edilerek tek bir amaca yönelik birleştirici bir tutum benimsendi. Bu yolla farklı Protestan mezheplerinin desteğini almak amaçlandı.²² İHKC'nin kuruluşunda mezhepsel ayırım yapılmaması, çeviri ve kitap çoğaltma gibi bütçe gerektiren faaliyetler için yeterli miktarda finans sağlanması noktasında önem arz ediyordu. Geniş bir sahada çalışma yürütme, kitap çevirisi ve dağıtımı için herhangi bir mezhebe mensup bir kilisenin mensuplarından elde edilecek fonlardan daha fazlasına ihtiyaç duyuluyordu. Bu nedenle ayrıştırıcı bir üsluptan uzak durularak her kesimin para bağışında bulunmayı isteyeceği birleştirici bir söylem geliştirildi. Buna göre, *Kutsal Kitap*'ın çevirisi yapılırken ve yeni versiyonlar basılırken kitaplara not ya da

the Late Rev. Joseph Hughes, A.M.: One of the Secretaries of the British and Foreign Bible Society, Thomas Ward and Co., London 1835, p. 1, 190-220.

14 Caspar Morris, *The Life of William Wilberforce, Protestant Episcopal Society for the Promotion of Evangelical Knowledge*, New York 1857, p. iii, 15, 764.

15 Carl Watner, “In Favour of Libertatis: The Life and Work of Granville Sharp”, *The Journal of Libertarian Studies*, IV/2, (1980), p. 215.

16 Edward James Rapson, “Grant, Charles (1746-1823)”, *Dictionary of National Biography*, XXII, 1885-1900, p. 378-380.

17 S. Piggin, “Macaulay, Zachary (1768-1838)”, *Dictionary of Scottish Church History & Theology*, ed. David F. Wright, David C. Lachman, Donal E. Meek, Intervarsity Press, Illinois 1993, p. 503-504.

18 Lord Teignmouth, *Memoir of the Life and Correspondence of John, Lord Teignmouth*, Vol. I, Hatchard and Son., London 1843, p. i.

19 Standish Meacham, *Henry Thornton of Clapham 1760-1815*, Harvard University Press, Cambridge 1964, s. 1.

20 Canton, *age*, Vol. I, p. 7-12.

21 Browne, *age*, p. 1-2; Canton, *age*, Vol. I, p. 3; Owen, *age*, Vol. I, p. 86; Wah, *agm*, p. 330.

22 Browne, *age*, Vol. I, p. 3.

yorum eklenmeyecekti.²³ Cemiyetin tüzüğünde yer alan en önemli madde buydu. Nitekim kilise ve mezheplerin *Kutsal Kitap*'ın üzerine ekledikleri not ve yorumlar Hristiyan dünyasındaki fikir ayrılıklarının bir neticesiydi. Dolayısıyla, basılacak kutsal kitaplarda herhangi bir mezhebe ait yorumların yer alması, cemiyetin faaliyetleri için gerekli olan maddi ve manevi desteğin azalmasına neden olabilirdi. Bunun aksi yönünde bir politika izlenmesi, cemiyetin farklı mezheplere mensup kişilerden ve kiliselerden destek görmesini sağladı. Nitekim notsuz ve yorumsuz *Kutsal Kitap* ilkesinin benimsenmesi, İHKC'nin 19. yüzyıl boyunca küresel bir kurum haline gelmesi için gerekli olan mali desteği toplamasına yardımcı oldu.²⁴

İHKC, yüzyıl boyunca misyonerlik hizmetlerinin her alanında etkin bir rol oynadı. Cemiyetin yıldan yıla büyümesi ve dünya üzerinde yaygınlığının artması, kuruluş sürecinde ortaya konan çözüm önerilerinin doğruluğunu gözler önüne serdi. Birleşik Krallık dışındaki bölgeler coğrafi olarak sınıflandırıldı. 1815 yılı itibarıyla Avrupa kıtası kuzey, orta ve doğu olmak üzere üçe ayrıldı. Almanya, Macaristan ve İsviçre Orta Avrupa, Danimarka, İsveç, Finlandiya ve Norveç Kuzey Avrupa, Balkan Devletleri, Osmanlı Devleti'nin Yunanistan ve Arnavutluk bölgeleri ile Rusya Doğu Avrupa bölgesine dâhil edildi.²⁵ Cemiyet, 50. kuruluş yıldönümünde Avrupa ülkeleri, Rusya, Kafkasya ve çevresi, Hindistan, Çin ve Amerika'da Kutsal Kitap'ın toplamda 152 dil ve lehçede dağıtımı, basımı ve çevirisine maddi fon sağladı.²⁶ İHKC'nin resmî tarihini yazan William Canton'un aktardığı bilgilere göre cemiyet 100. yılına girdiğinde 311 dilde Kutsal Kitap dağıtmıştı.²⁷ İHKC ile bağlantılı misyonerler ve ileri gelen Rus yöneticileri arasında 1812 yılında başlayan temaslardan 1813 yılında Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin kurulması, 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan sahasında cemiyete bağlı misyonerlerin kurduğu geniş kolportörlük ağının temelini teşkil etti.²⁸

İHKC Öncesi Misyonerlik Faaliyetleri ve Rus Kutsal Kitap Cemiyeti

19. yüzyılın başları, Rusya sahası ve Çarlık Rusya'nın hâkimiyetinde bulunan Kırım ve Kafkasya civarında Protestan cemiyetlerin misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemdi. Dönemin Çarlık Rusya'sının lideri olan Çar I. Aleksandr'ın (1801-1825) Protestan cemaatlerine karşı olumlu tutumu cemiyetlerin bölgedeki etkinliğini artırdı. Bu cemiyetlerden bir tanesi, İHKC'nin Rusya ve Türkistan'a yönelik kolportörlük faaliyetlerinin başlamasında önemli rolü olan Edinburgh veya İskoç Misyonerlik Cemiyeti'ydi (Scottish Missionary Society,

23 John Owen, *The History of the Origin and First Ten Years of the British and Foreign Bible Society*, James Eastburn & Co., New York 1817, p. 244.

24 Canton, *age.*, Vol. I, p. 17; Batalden, *age.*, p. 35-36.

25 Canton, *age.*, Vol. I, p. 486-491. Cemiyet 19. yüzyıl boyunca *Kutsal Kitap*'ı gelir seviyesi düşük insanların erişimine sunarak 13.937.000 poundluk bir bütçe ile dünya nüfusunun yaklaşık yüzde yedisinin konuştuğu dillerde 180.000.000 *Kutsal Kitap* kopyası dağıttı. William Wilberforce'un derneğin yıllık gelirinin 10.000 pounda ulaşması yönünde yaptığı tahmini kısa sürede aşıldı. Derneğin dördüncü yılında 12.000 pounda ulaşan yıllık gelir, altıncı yılında 27.000 pounda, dokuzuncu yılında ise 70.000 pounda ulaştı. 1851 yılında bu gelir 100.000 pounda ulaşırken 1883'te 200.000 poundu geçti. Bk. Canton, *age.*, Vol. I, p. 13-14.

26 British and Foreign Bible Society, *The Jubilee Memorial of the British and Foreign Bible Society, 1853-1854*, W. M. Watts, London 1854, p. 276-282.

27 William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. V, John Murray, London 1910, p. 436.

28 Owen, *age.*, 1817, p. 384-385; Zacek, *age.*, p. 414-415; Cross, *age.*, p. 20.

1796). Cemiyete bağlı misyonerler Alexander Paterson ve Henry Brunton,²⁹ ilk olarak 1802'de Kafkasya'nın kuzeyinde izole bir köy olan Karas'a geldi. Paterson ve Brunton'la birlikte bazı İskoç zanaatkarlar ve aileleri de bölgeye gelmişlerdi. Bölgeye gelen misyoner ve zanaatkarlara Çarlık Rusya hükûmeti tarafından yerleşim arazisi tahsis edilirken, aynı cemaate mensup olan kişilere Rus topraklarında yerleşim izni verildi. Böylelikle Karas'ta bir misyoner kolonisi meydana geldi.³⁰ Sonraki yıllarda bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini artıran Edinburgh Misyonerlik Cemiyeti, 1805 yılında John Mitchell, Robert Pinkerton,³¹ George Macalpine ve James Galloway adındaki misyonerlerini Kafkasya'ya gönderdi. Çarlık Rusya hükûmetinden aldıkları izin doğrultusunda bölgede faaliyet gösteren misyonerler, küçük yaştaki gençlere yönelerek hem Türkçe hem de İngilizce olarak Hristiyanlığın prensiplerini öğretiyorlardı.³²

Bölgede herhangi bir cemiyete mensup olmayıp bağımsız olarak çalışan misyonerler de vardı. Bu misyonerlerden biri İskoç asıllı Rahip John Paterson'dı.³³ Edinburgh Misyonerlik Cemiyeti'ne bağlı misyonerlerin bu bölgeye gelmeleri diğer misyonerlik cemiyetlerinin bu bölgeye yönelmesine yol açtı. Cemiyet aracılığıyla bölgeye gelen misyonerlerin tespit ettikleri eksiklikleri tamamlamak üzere başka cemiyetlere yaptıkları başvurular da söz konusuydu. 1806 yılında Edinburgh Misyonerlik Cemiyeti'ne bağlı misyonerler İHKC'den bölgede faaliyet göstermesi için talepte bulundu. Nitekim İHKC'nin kitap temini ve dağıtımını, çeviri faaliyetleri, misyonerlerin yolculuklarına fon sağlanması gibi hususlarda sağlayacağı destek bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin etkinliğini artırabilirdi. Bundan sonra İHKC'nin dikkati William Canton'un ifadesiyle "harita, ansiklopedi veya gezi rehberlerinde bulmanın neredeyse imkânsız olduğu" Stavropol bölgesinde izole bir köy olan Karas'a yöneldi.³⁴ Karas'taki misyoner kolonisi ve İHKC arasında kurulan bu temas İHKC'nin Çarlık Rusya topraklarına yönelik faaliyetlerinin

29 Henry Brunton 1770 yılında Edinburgh'un güneyinde bulunan Selkirk'te dünyaya geldi. Papaz olmak üzere eğitim alan Brunton, Batı Afrika ve Güney Rusya'da misyoner dilbilimci olarak görev yaptı. Brunton İskoçya'ya döndüğünde, Kilise Misyoner Cemiyeti için Susu dilinde ve bu dilin ilk grameri de dahil olmak üzere bir dizi küçük yayın hazırladı. 1802'de Alexander Paterson ile Kafkasya'nın kuzeyindeki Karas'ta Nogay Tatarları arasında bir misyoner kolonisi kurdu ve burada tercüme edilmiş Kutsal Kitaplar da dahil olmak üzere Tatarca ve Tatarca üzerine bir dizi eser hazırlayıp bastı. Karas misyoner kolonisi 1820'lere kadar varlığını sürdürdü. Bölge halen Shotlandka (Küçük İskoçya) olarak bilinmektedir. Bk. P. E. H. Hair, "Brunton, Henry (c. 1770-1813)", *Dictionary of Scottish Church History & Theology*, ed. David F. Wright, David C. Lachman, Donal E. Meek, Intervarsity Press, Illinois 1993, p. 105.

30 Ömer Turan, "XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri" *Belleten*, LXIV/241, (2000), s. 929.

31 Robert Pinkerton İskoç asıllı bir misyonerdi. 1805-1808 yılları arasında Edinburgh Misyonerlik Cemiyeti'nin himayesi altında Kafkasya'da bulundu. Rahip John Paterson'la birlikte Rusya'daki Kutsal Kitap Cemiyeti'nin temellerini attı. Bk. Owen, *age.*, p. 384-385.

32 Turan, *agm.*, s. 929-930. İskoç Misyoner Cemiyeti bölgeye gönderdiği misyonerlere tercümana ihtiyaç duymayacakları ölçüde Rusça eğitimi aldırıyordu. Bk. Turan, *agm.*, s. 929-930.

33 Owen, *age.*, p. 384-385; Zacek, *agm.*, p. 414. John Paterson (1776-1855) İskoç asıllı bağımsız çalışan bir misyonerdi. 1812-1825 yılları arasında Rusya'da İHKC'ne bağlı olarak misyonerlik faaliyetlerinde bulundu. Kutsal Kitap'ın birçok dile (Fince, Gürcüce, İzlandaca, Samice, Letonca, Moldovaca, Rusça, Samogitçe ve İsveççe) çevrilmesine yardımcı oldu. Çeviri çalışmalarının fonu İHKC tarafından sağlandı. Bk. Gwyn Campbell, *David Griffiths and the Missionary "History of Madagascar"*, *Studies in Christian Mission*, Vol. 41, Brill, USA 2012, p. 145.

34 Canton, *age.*, Vol. I, p. 179.

başlangıcı oldu. Ancak bu talep bir karşılık bulmaktan ziyade İHKC'nin bu bölgeden haberdar olmasını sağlamaktan öteye gitmedi.³⁵ İHKC'nin Çarlık Rusya sahasında etkin bir rol oynaması bundan birkaç yıl sonra gerçekleşti. Hazar Denizi havzası ve Hazar'ın doğusunda Türkistan'a yönelik faaliyetler ise 1880'li yıllarda başladı.³⁶

İHKC'nin Çarlık Rusya genelinde çalışma başlatması gerektiğini öne süren kişi 1805 yılında Edinburgh Misyonerlik Cemiyeti'ne bağlı olarak Karas'a gelen Rahip Robert Pinkerton'dı. Sağlık sorunları nedeniyle 1808'de Karas'tan ayrılan Pinkerton 1809 yılında Moskova'ya yerleşti ve burada seçkin ailelere eğitimlik yapmaya başladı. Yaşadığı sağlık sorunları onun misyonerlik çalışmalarını engellemiş olsa da başka yollarla bu amaca hizmet etme fırsatlarını değerlendirdi. 1809'un sonunda İHKC'nin sekreterlerinden Rahip Dr. Steinkopff'tan³⁷ aldığı bir mektup, onu Rusya'daki kutsal kitapların mevcut durumu ve bu geniş imparatorlukta kitapların daha etkin ve yaygın bir şekilde dağıtımını sağlama yollarına yönlendirdi. Pinkerton'ın Moskova'da bir Kutsal Kitap cemiyeti kurma fikri bazı önemli soyluların desteğini aldı.³⁸ 1812 yılında kendisi gibi misyoner olan ve bu yıllarda Karas'ta bulunan Rahip John Paterson'la mektup yoluyla iletişime geçen Pinkerton, Çarlık Rusya'da bir Kutsal Kitap cemiyeti kurma fikrinden bahsetti. Bunun üzerine 1812 yılı eylül ayında Pinkerton ve Paterson Moskova'da bir araya geldi ve kurulacak cemiyetin merkezini St. Petersburg olarak belirlediler.³⁹ Pinkerton ve Paterson Rus sarayındaki üst rütbeli kişilerle temas kurdu. Bunlar arasında Prens V. P. Koçubey, İçişleri Bakanı O. P. Kozodavlev ve Yabancı Dinler Bakanı Prens Golitsın gibi isimler bulunuyordu.⁴⁰

Pinkerton ve Paterson'un İngiltere menşeli bir cemiyetle ilişkileri olduğu halde üst rütbeli Rus saray mensuplarıyla kurdukları güçlü ilişkilerde Rusya'nın bu dönemde Avrupa siyasetindeki konumunun etkisi söz konusuydu. 1805-1811 arası süregelen Fransa-Rusya çatışması ve Fransa'ya karşı oluşturulan blokta İngiltere'nin Rusya'yla siyasi müttefik pozisyonuna gelmesi, Pinkerton ve Paterson'un Rus saray yetkilileriyle kurdukları ilişkileri olumlu manada etkiledi.⁴¹ Bu nedenle Kutsal Kitap cemiyeti projesi dinî bir hareket olmasının yanında Çar I. Aleksandr'ın

35 Zacek, agm., p. 413-414.

36 Owen, age., p. 386; Canton, age., Vol. III, p. 354.

37 Dr. Steinkopff, 7 Eylül 1773'te Ludwigsburg'da doğdu. Stuttgart'ta eğitim gördükten sonra 1790'da Tübingen'deki Evanjelik Teoloji (Evangelical Theological Seminary) Papaz Okulu'na katılarak ilahiyat alanında kariyerine başladı. 1795 yılında Basel'deki Hristiyan Cemiyeti'nde (Christian Society) sekreter olarak görev aldıktan sonra 1801 yılında Londra'daki Alman Lutheran kilisesine papaz olarak atandı. Aynı zamanda Dr. Steinkopff, Rahip John Owen ve Rahip Joseph Hughes'la beraber İHKC'nin sekreterlerinden biriydi. Steinkopff aynı zamanda Londra Savoy'da Alman-Lüteriyen Kilisesi'nin başkanıydı. Bk. Canton, age., Vol. I, p. 43; British and Foreign Bible Society (BFBS), *The Thirteenth Report of the British and Foreign Bible Society*, Tilling and Hughes, London 1817, p. viii; BFBS, *Brief View of the Plan and Operations of the British and Foreign Bible Society*, June 1, 1871, No. 25, p. 1.

38 Owen, age., 1817, p. 384.

39 Owen, age., 1817, p. 384-385; Zacek, agm., p. 414-415.

40 Zacek, agm., p. 414-415.

41 Fransa ile Rusya arasında 1812 yılında birçok cepheden oluşan ve Fransızların yürüttüğü bir taarruz savaşı meydana geldi. Fransa İmparatoru Napolyon'un kuvvetleri 12 Haziran 1812'de ilk taarruzu gerçekleştirdiler. 14 Eylül 1812'de Moskova'ya giren Fransız orduları iklim koşulları ve gıda yetersizliği gibi nedenlerden dolayı 20 Ekim 1812'de ağır kayıplarla geri çekildiler. Bk. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 300-301.

Fransa'ya karşı ittifak hazırlıklarında siyasi ve dinî bir bağ potansiyeline de sahipti. Başkentteki bazı Protestan din adamlarının da aralarında bulunduğu bir grup tarafından hazırlanan proje 1812 yılı aralık ayında Yabancı Dinler Bakanı Prens Golitsın tarafından Çar I. Aleksandr'a sunuldu ve Çarlık Rusya hükümeti tarafından onaylandı. 14 Ocak 1813'te yayınlanan İmparatorluk fermanıyla resmen kurulan cemiyetin açılış toplantısı 24 Ocak 1813'te Golitsın'ın evinde yapıldı. Cemiyetin 1814 yılı eylül ayında yapılan birinci yıllık genel kurul toplantısında adı Rus Kutsal Kitap Cemiyeti olarak belirlendi.⁴² Böylelikle Rusya'da İHKC'nin doğrudan etkisiyle bir Kutsal Kitap Cemiyeti kuruldu. Kurulan bu cemiyetin İHKC ile organik bir bağı yoktu.⁴³ Resmîyette herhangi bir bağlılık bulunmamasına karşın Rus Kutsal Kitap Cemiyeti, İHKC'nin Rusya'daki faaliyetlerine aracılık eden bir kurum oldu. İHKC baskı makinası kurulması, kitap çevirisi ve dağıtımı gibi konularda Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'ne birçok yardımda bulundu.⁴⁴

Çar I. Aleksandr'ın Rusya'da bir kutsal kitap cemiyetinin kurulması ve dinî kitapların yerel dillere çevrilerek dağıtılmasını desteklemesinde Napolyon'un 1812'de Moskova'yı işgali ve geri çekilmesi sonrasında oluşan politik ortamın etkisi vardı. Rus Çarı, Avrupa'da barışın tesis edilmesine engel teşkil eden devrim ve ateizm gibi kavramların önüne geçmek için "Hristiyan" devletler ve halkları arasında mezhep farkı gözetilmemesi gerektiği kanaatindeydi.⁴⁵ 1814 yılı haziran ayında İngiltere'ye ziyaret gerçekleştiren Çar I. Aleksandr burada İHKC temsilcileriyle de görüştü.⁴⁶ Bu görüşme Çar'ın İHKC'ye olumlu bakışının bir göstergesiydi. Çar, mezhepsel çatışmalar karşısındaki duruşunu ertesi yıl düzenlenen Viyana Kongresi'nde (1815) de sürdürdü ve Kutsal İttifak'ın kurulmasında uzlaştırmacı bir tavır sergiledi.⁴⁷ Çarın bu görüşleri, Kutsal Kitap'ın basımını yaparken üzerine eklenecek her türlü mezhepsel yorumu veya notu kaldırmayı ilke edinen İHKC'nin Rusya'da etkinlik kazanması ve Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin kurulması sürecinde üst rütbeli devlet adamlarından destek görmesini sağladı. Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin yönetim kurulunda farklı kiliselerin temsilcileri bulunuyordu. Nitekim İngiltere'de olduğu gibi Rusya'da da farklı görüşten din adamları ve cemaatlerinin cemiyete karşı tutumları önem arz ediyordu.⁴⁸

İHKC'nin desteği ve İHKC'ye bağlı John Paterson'un çalışmaları neticesinde Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin mevcut matbaası ve baskı makinaları geliştirilerek basım aşamasındaki maliyet düşürüldü. Böylelikle basım sayısı ve satış fiyatları kitabın dağıtımını kolaylaştırdı.⁴⁹

42 Owen, *age.*, p. 386; Zacek, *agm.*, p. 414-415; Cross, *age.*, p. 20. Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin kurucularından olan Rahip Pinkerton cemiyetin kuruluş tarihini 23 Ocak 1813 olarak aktarmaktadır. Pinkerton, *age.*, p. 379.

43 Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin İHKC'ye bağlı bir organizasyon olduğuna dair görüşler de mevcuttur. Bk. Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla.* çev. Kezban Acar, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 350.

44 Stephen K. Batalden, "Printing the Bible in the Reign of Alexander I: Toward a Reinterpretation of the Imperial Russian Bible Society", *Church, Nation and State in Russia and Ukraine*, ed. Geoffrey A. Hosking, Palgrave Macmillan, America 1991, p. 68-69.

45 Hosking, *age.*, p. 349-350.

46 Cross, *age.*, p. 20.

47 Hosking, *age.*, p. 349-350.

48 Zacek, *agm.*, p. 414.

49 Batalden, *agm.*, p. 68-69.

Kutsal Kitap'ın birçok dilde basılması ve yaygınlığının artması Rusya'da Ortodoks cemaatinden belirli kesimleri rahatsız etti. Bu rahatsızlığın altında *Kutsal Kitap*'ın çoğaltılması, eczanelerde dahi satılmaya başlanması, kitabın kutsal dil olarak görülen Slavca dışındaki dillerde basılmasından kaynaklı olarak çok sayıda kişiye erişmesi ve yoruma açık hale gelmesi gibi nedenler bulunuyordu. 1824'te Yuriev Manastırı Papazı Foti, yazdığı eleştirel bir kitapçıkla cemiyetle ilgili kaygılarını kamuoyuna duyurdu. Çar I. Aleksandr da bir süre sonra Foti'nin etkisinde kaldı. Bunun üzerine cemiyetin kurucuları arasında yer alan ve başkanı konumunda bulunan Prens Golitsın hem bakanlık görevinden hem de Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin başkanlığından azledildi.⁵⁰ Çar I. Aleksandr Kutsal Kitap Cemiyeti'ni kapatmadı ancak din adamlarının baskısı sonucu faaliyet alanlarını kısıtladı. Cemiyet, Çar'ın ölümüne kadar varlığını sürdürdü. Ancak Çar I. Nikola (1825-1855) döneminde kısa süre içerisinde dağıtıldı. 12 Nisan 1826'da Novgorod'un muhafazakâr metropoliti Serafim'e, Cemiyet'in faaliyetlerini durdurması ve tüm şubelerine bu yönde tavsiyelerde bulunmasını emreden bir kararname geldi. Ardından 15 Haziran'da taşınır ve taşınmaz tüm mal varlığını Kutsal Sinod'a⁵¹ devretmesi için bir talimat daha geldi. Böylelikle Rus Kutsal Kitap Cemiyeti kapatıldı.⁵²

İHKC'nin Çarlık Rusya'daki Doğrudan Faaliyetleri

İHKC'nin Çarlık Rusya topraklarında yerel bir kuruluş aracılığıyla yürüttüğü faaliyetleri, Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin 1826'da kapatılmasının ardından kısa süreliğine duraksadı. Ancak bu süreçten sonra İHKC'nin Rusya'daki faaliyetleri için önemli gelişmeler yaşandı. 1828 yılında İHKC'nin Rusya'daki ilk doğrudan temsilciğinin temelleri atıldı. St. Petersburg'daki İngiliz ve Amerikan cemaatinin papazı olarak anılan Richard Knill'in 1828 yılında İHKC ile mektuplaşmaları sonrasında aynı yıl kendisine dağıtılmak üzere Kutsal Kitap nüshaları gönderildi. Knill kısa zaman zarfında beklenilenden daha büyük bir başarı sağlayınca St. Petersburg Şubesi gayri resmî şekilde faaliyete geçmiş oldu.⁵³ St. Petersburg Şubesi 1839 yılında resmî olarak İHKC'ye bağlı bir organ haline geldi ve bundan sonra İHKC'nin Çarlık Rusya'daki kolportörlük

50 Hosking, *age.*, s. 351-352; Zacek, *agm.*, p. 431.

51 Çar I. Petro döneminde Rus kilisesinin yetkileri kısıtlandı ve 1700'de Patrik Adrian'ın ölümünden sonra yeni patrik ataması yapılmadı. Patriklik makamı boş bırakıldıktan bir süre sonra yürürlükten kaldırıldı. Çar I. Petro ikinci taht döneminde yüksek idari mevkileri yeniden oluştururken Rus kilisesini elinde tutabilmek için ruhban sınıfından meydana gelen bir idare mekanizması kurdu. Bu yapı daha sonra Kutsal Sinod adını aldı. Ruhbanların sayısı sınırlandırıldı ve devlet kontrolü altına alınarak kilisenin idari gücü kırıldı. Bk. George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak-Egemen Çağrı Mızrak, 3. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 201.

52 Stuart R. Tompkins, "The Russian Bible Society-A Case of Religious Xenophobia" *The American Slavic and East European Review*, VII/3, (1948), p. 267; Hosking, *age.*, s. 352.

53 Browne, *age.*, C. 1, p. 509; İHKC'nin yıllara göre St. Petersburg'daki temsilcileri; Richard Knill (1825-1833), John Brown (1833-1840), Thomas Ellerby (1840-1853), Archibald Mirrieles (1853-1857). Daha sonra gayri resmi olarak İHKC'nin St. Petersburg Şubesi komitesindekiler; Andrew Muir (160-1869), Adalbert Eck (1865-1869), William Nicolson (1869-1897) ve William Kean (1896-1918). Bk. Stephen K. Batalden, *age.*, p. 147. Richard Knill çok sayıda Kutsal Kitap satmaya devam ediyordu. Bundan dolayı İHKC'den basılı kitap talebinde bulunuyor ve satışların sürekli olarak arttığını bildiriyordu. Bk. Charles M. Birrel, *The Life of the Rev. Richard Knill, of St. Petersburg: Being Selections from his Reminiscences, Journals, and Correspondence*, Robert Carter and Brothers, New York 1860, p. 198-203.

faaliyetlerinin ana merkezi oldu. İHKC'ye bağlı St. Petersburg şubesi 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Rhine'den Çin'in iç kesimlerine, Kula Körfezi'nden Yunan adalarına uzanan geniş bir sahada kullanılan çok sayıda dilde basılmış 349.986 adet *Kutsal Kitap* dağıttı.⁵⁴ 1853 yılı itibarıyla Kutsal Kitap'ın Rusya topraklarında konuşulan Almanca, Fince, Estonya, Letonya, Litvanya dilleri, Lehçe, Gürcüce, Kalmuk ve Tatar dillerinde basımı ve dağıtımı yapıyordu.⁵⁵

1850 sonrası, Çarlık Rusya topraklarında yaşayan azınlıklar açısından siyasi ve sosyal baskının derinleştiği bir dönem oldu. Rus Kilisesi ve İHKC'ye bağlı misyonerlerin Çarlık topraklarındaki faaliyetleri arttı. Kırım Savaşı⁵⁶ (1853-1856) sonrasında artan Rus milliyetçiliğinin etkisinin bölgedeki misyonerlik faaliyetlerine doğrudan bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Kırım Savaşı, Çarlık Rusya topraklarındaki Rus olmayan topluluklara yönelik asimilasyon politikalarını tetiklemiş ve özellikle etnik ve dinî çeşitlilik bu politikalarla tehdit altına girmiştir. Rus milliyetçileri tarafından geliştirilen Ruslaştırma politikaları, imparatorluğu güçlendirme amacıyla Müslüman toplulukları dilsel, kültürel ve dinî açıdan Rus kültürüne yaklaştırmayı hedeflemiş, özellikle Müslümanların Hristiyanlaştırılması bu politikanın temel hedeflerinden biri olmuştur. Birçok etnik grup bu politikalarla maruz bırakılmıştır. Bu gruplardan biri olan Kazan Tatarları, Çarlık Rusya'daki eğitimli ve dindar gruplardan biri olarak bu politikalarla karşı en güçlü direnişi göstermiştir. Tatarlar, Çarlık topraklarında farklı bölgelerde mollalar yetiştirerek Müslüman toplumlar arasında güçlü bir dayanışma sağlamış ve Kazan'ı bu direnişin merkezi haline getirmiştir. Rus Ortodoks Kilisesi, Kazan Ruhban Akademisi'nde kurduğu "Anti-Müslüman Misyonerlik Bölümü" ile bu direnişi kırmak amacıyla misyonerler yetiştirse de Müslüman toplulukların kararlı direnişi karşısında başarı sağlayamamış ve çoğunluk kendi inancını muhafaza etmeyi sürdürmüştür. Bu direniş, Rus milliyetçiliğinin etnik ve dinî homojenleşme çabalarının sınırlarını ve çok uluslu bir imparatorluğu tek tipleştirmenin zorluklarını açıkça gözler önüne sermektedir. Ayrıca bu dönemde Çarlık Rusya hükûmeti nezdinde Hristiyanlaştırmanın aynı zamanda Ruslaştırma olarak görüldüğünü belirtmek gerekir.⁵⁷

İHKC'nin St. Petersburg Şubesi 1869 yılından itibaren William Nicolson'un idaresinde faaliyet sahasını genişletti. Nicolson, Rusya'nın geniş topraklarında çok sayıda insan yaşadığını ve bundan dolayı çok sayıda alt şube kurulması gerektiği kanaatindeydi. Demografik dağılıma bakıldığında

54 Canton, *age.*, Vol. II, p. 267. 1843-1845 yılları arasında Türkistan'a ikinci ziyaretini gerçekleştiren Joseph Wolff eserinde İHKC'den "Eğer bu topluluk olmasaydı, Tanrı'nın Sözü Doğu Hristiyanları arasında tamamen yok olacaktı. Bu topluluğun sağladığı nüshalar yalnızca Asya'da değil, hatta Türkistan çöllerinde bile her mezhepten mollaların ellerindedir." şeklinde bahsetmiştir. Bk. Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the years 1843-1845*, Harper & Brothers, New York 1845, p. 37. Joseph Wolff'un aktardıklarına göre İHKC'nin Türkistan'a yönelik bir çalışma yapmadığı dönemde yayınlarının bölgeye ulaştığı görülmektedir.

55 Canton, *age.*, Vol. II, p. 469-471; BFBS, *The Bible in the World: A Record of the Work of the British and Foreign Bible Society*, 1952, p. 59; Hosking, *age.*, s. 350.

56 Kırım Savaşı sonrası Çarlık Rusya tahtına oturan Çar II. Aleksandr (1855-1881) Rusya'nın Avrupalı devletler tarafından dışlanması neticesinde Rus milliyetçiliğine dayanan bir dizi reform gerçekleştirmiştir. Bk. Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1960, p. 204; Kezban Acar, "Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi", *Bilig*, 88, (2019), s. 114-115.

57 Pierce, *age.*, p. 204.

St. Petersburg, Moskova, Odessa ve Riga olmak üzere 100.000 civarında nüfusa sahip olan dört şehir bulunuyordu. Bu şehirlerin yanında 50.000 nüfusa sahip yirmi üç şehir vardı. Çarlık Rusya topraklarında yaşayan milyonlarca insan küçük nüfuslar halinde geniş topraklar içerisinde küçük köylere dağılmıştı. Nicolson'a göre çok sayıda alt şube vasıtasıyla bu insanlara ulaşılabilirdi. 1874'te Moskova'da bir depo açıldı, işportacılar istihdam edildi. Rus, Yunan, Türk, Tatar, Ermeni ve Yahudi nüfusun yaşadığı şehir olan Moskova imparatorluktaki en önemli dağıtım merkezi haline geldi. Smolensk, Pskov, Mitau ve Baltık'taki Libau ve Windau'da yeni alt depolar açıldı.⁵⁸ St. Petersburg Şubesi'ne bağlı alt şubeler ve depoların sayısı giderek arttı. Bunlardan biri doğuda Volga havzasında bulunan Kazan'daki ana depoydu. Ancak Kazan vilayetinde Volga Nehri'nin kıyıları boyunca, Kama Nehri'nin doğusunda ve batısında az sayıda Hristiyanlaştırılmış Tatarlar, Çeremisler, Mordvinler, Çuvaşlar, Permiaklar, Suryeniler ve Votjaklar olsa da cemiyetin Kutsal Kitap'ın hiçbir bölümünü kendi dillerinde sunmadığı iki buçuk milyondan fazla insan yaşıyordu.⁵⁹

İHKC'nin Türkistan'daki Faaliyetleri

Çarlık Rusya, doğu topraklarının genişlemesi sonrası özellikle Müslüman toplulukların asimilasyonu sürecinde ciddi zorluklarla karşılaştı. Kazan, Astrahan, Kırım, Kafkasya bölgeleri, Kazak Bozkırları ve Türkistan'ın ilhaki sonrası daha fazla Müslüman tebaa Rus idaresi altına girdi. Bu bağlamda, Müslüman toplulukların İslam dünyasıyla olan bağları ve nüfuslarının çokluğu Çarlık Rusya'nın bu halkları tam anlamıyla asimile etmesini engelliyordu. Müslüman halkların pasif direnişi Rusya'nın dikkatli bir yönetim anlayışı benimsemesine neden oluyordu. Aksi takdirde bu direnişin bir isyana dönüşmesi imparatorluğun geniş bölgelerini hem iç hem de dış tehditlere karşı savunmasız bırakabilirdi. Bu durum, Çarlık Rusya'nın Müslüman tebaasına yönelik politikalarında hem kültürel hem de dinî hassasiyetlerin nasıl önemli bir rol oynadığını ve asimilasyonun neden bu kadar zor olduğunu göstermektedir.⁶⁰

1880'lerin başında İHKC'nin Türkistan'a yönelik kolportörlük faaliyetleri öncesinde Çarlık Rusya topraklarının doğusunda ulaştığı en uzak nokta Astrahan'ın kuzeyinde kalan Saratov'du. Kuzeybatıda St. Petersburg'a yakın konumda bulunan Yaroslav'dan güneyde Saratov'a kadar uzanan geniş bir sahada faaliyet gösteren kolportörler için İHKC'ye bağlı St. Petersburg komitesi fon oluşturmuştu. Böylelikle faaliyet alanının daha da genişlemesi planlanıyordu.⁶¹ Nitekim Çarlık Rusya'nın doğudaki sınırları Hokand, Hive ve Buhara hanlıklarının işgali sonrası genişlemiş ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarından doğuda Kaşgar'a kadar olan geniş sahada Hive, Buhara, Hokand, Semerkand, Taşkent gibi Müslüman nüfusun ağırlıklı olduğu şehirlere ulaşım imkânı doğmuştu. Ancak İHKC için Türkistan henüz bilinen bir coğrafya değildi. İHKC'ye bağlı kolportörlerin Saratov'dan daha güneye ve doğuya yönelerek Türkistan sahasına girmeleri, Çarlık

58 Canton, *age.*, Vol. III, p. 343-344.

59 Canton, *age.*, Vol. III, p. 345; Batalden, *age.*, p. 188; BFBS, *The Jubilee Memorial of the British and Foreign Bible Society*, p. 277-278.

60 Pierce, *age.*, p. 203.

61 Canton, *age.*, Vol. III, p. 354.

Rusya hükûmeti tarafından ülke içinde azınlıklara yönelik alınan tedbirlerden sonra başlayan Menonit göçüyle bağlantılı olarak gerçekleşti. Rus topraklarında maruz kaldıkları baskılardan kaçmak isteyen çok sayıda Menonit, Amerika ve Kanada başta olmak üzere farklı bölgelere göç ettiler. Bu bölgelerden bir tanesi çoğunluğu Müslüman halklardan oluşan Türkistan'dı.⁶²

Saratov'da İHKC'ne bağlı kolportör olarak görev yapan ve aynı zamanda Menonitlere mensup olan Johann Bartsch da göç edenler arasındaydı. Johann Bartsch, Saratov'daki görevini bırakarak Çarlık Rusya'nın hâkim olduğu Türkistan sahasına göç eden grubun lideri oldu. Bu grup Rusya'daki sivil baskılardan kaçmanın ötesinde Mesihçi inançları doğrultusunda doğuda güvenli bir yer aramayı hedefliyordu. Bartsch, 1882'de elindeki *Kutsal Kitap* stokuyla birlikte doğuda Taşkent'e doğru yola çıktı. Aral Denizi'nin doğu yakasındaki Rus kalelerinde bulunan birliklere Rusça Kutsal Kitap dağıtan Bartsch, İbranice olan Kutsal Kitap'ları Yahudilere sattı.⁶³ Bu yolculuk İHKC açısından önem arz ediyordu. Nitekim Bartsch'ın bu yolcuğu Türkistan'ın bilinmeyen bölgelerinde Kutsal Kitap stoğuna ihtiyaç duyulup duyulmadığı ve aynı zamanda bu bölgelerde kitap satışının yapılıp yapılamayacağı sorularına cevap teşkil etmiş oldu. Seyahati boyunca yaptığı gözlemlerin ardından Bartsch'ın yaptığı teklif üzerine İHKC Taşkent'te bir depo kurdu. Bu bölgede Sartlar, Kırgızlar ve Tatarlar'ın yanı sıra Hindular, Persler ve Yahudiler de bulunuyordu. Bundan sonra Bartsch'ın kardeşi Franz, İHKC tarafından asistan ve kolportör olarak görevlendirildi. İki kardeşe Kutsal Kitap'lar gönderildi ve 1883'te arba⁶⁴ ile bozkırı geçen Johann ve Franz kardeşler Semerkand, Hokand, Margilan ve Oş'u ziyaret etti. İlk yıllarında 3202 adet Kutsal Kitap sattılar.⁶⁵

62 1870'lerde Rus hükûmeti, tüm toplumsal sınıfları kapsayan zorunlu askeri hizmet reformunu başlattı. Bu reform, silah kullanmayı reddeden bir Hristiyan topluluğu olan Menonitler için büyük bir tehdit oluşturdu. Menonitler daha önce Rus hükûmetinden askeri hizmetten muafiyet hakkı kazanmışlardı ancak bu hak yeni düzenlemelerle kaldırıldı. Bunun yanında Rus hükûmeti tarafından Menonitlerin yerel otoritelerine kısıtlamalar getirildi. Almanca yasaklandı, Menonitlere ait okullar ve kiliseler kapatıldı. Topluluk içinde yapılan toplantılar sonucunda, Menonit liderleri, bu muafiyeti korumak için Çar II. Aleksandr'a (1855-1881) dilekçeler sunmak üzere St. Petersburg'a birçok heyet gönderdi. Ancak bu girişimlerin çoğu sonuçsuz kaldı. Bk. P. Toews, "Mennonites and the search for military exemption: state concessions and conflicts in the 1870's.", *Вопросы германской истории (Voprosy germanskoy istorii)*, 2, (2007), p. 81-106; Hatice Keleş, Davut Kılıç, "Mennonit Kilisesi'nin Ortaya Çıkışı ve Tarihçesi", *Turkish Studies*, XII/2, (2017), s. 150-151. Menonitler, Rus topraklarına 1786 yılı civarında Çariçe II. Katerina zamanında geldiler. II. Katerina, Prusya ve diğer ülkelerdeki Menonitlere inançları nedeniyle zulüm gördükleri gerekçesiyle güney Rusya'ya yerleşmeleri için davet gönderdi. Menonitlere birtakım ayrıcalıklar tanındı. Askerlik hizmetinden muafiyet ve kendi inançlarına göre ibadet etme özgürlüğü verildi. Çok sayıda Alman Menonit bu daveti kabul ederek Kırım'a yerleşti ve daha sonra imparatorluğun diğer bölgelerine de Menonit yerleşimleri yapıldı. Bu koloniler zamanla zenginleşti ve Güney Rusya bir tahıl ambarı haline geldi. Çarlık Rusya hükûmeti yaklaşık bir yüzyıl boyunca dinî hoşgörü sözüne sadık kaldı ancak 1870'te hükûmet bu garantileri değiştirdi ve memnun olmayan Menonitlerin çoğu Amerika, Kanada ve diğer farklı bölgelere göç etti. Bk. Daniel Kauffman, *Mennonite History*, Mennonite Publishing House, Scottsdale, Penna 1927, p. 50.

63 William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. III, John Murray, London 1910, p. 354. İHKC, Türkistan'daki misyonerlik faaliyetlerinin bir parçası olarak Kutsal Kitap ve dini broşürlerin dağıtımını başlattı. Bu faaliyetler, bölgedeki Hristiyan misyonerlik çalışmaları adına önemli bir girişim oldu. Cemiyet, Türkistan'da ilk kez bir Kutsal Kitap deposu açtı ve dini yayınlar dağıttı. Bu çabalar, yalnızca Türkistan ile sınırlı kalmadı, Sibirya gibi daha geniş alanlara da yayıldı. 1881'de bölgede dağıtılan 2.498 Kutsal Kitap, 1882'de altı kat artarak 14.638'e ulaştı. Henry Lansdell, *Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, In Two Volumes, Vol. II, S. Low, Marston, Searle and Rivington, London 1885, p. 238-240.

64 Yüksek tekerlekli ahşap araba.

65 Canton, *age.*, Vol. III, p. 355.

Johann Bartsch'ın Taşkent'e kadar uzanan yolculuğu kendinden sonraki kolportörler için ilham kaynağı oldu. Bartsch, İHKC'nin Türkistan'daki faaliyetlerini başlatan kişi olarak görülüyordu.⁶⁶

1882 yılında İHKC'ye bağlı iki kolportör daha Hazar ötesindeki (doğusundaki) topraklara yöneldi. Stefanov ve Karapetov adındaki kolportörler Aşkabad'da bir kervana katılmalarının ardından iki hafta boyunca Amuderya'nın eski nehir yatağı üzerinden ilerleyerek Hive'ye ve ardından Buhara'ya ulaştılar. Stefanov ve Karapetov, Hive ile Buhara arasında seyahat ederken Johann Bartsch bu esnada Semerkand'da bulunuyordu. 1883 yılı itibariyle Güney Rusya Şubesi'nin Kutsal Kitap satışı 100.000 adedi aşmıştı.⁶⁷

Türkistan sahasında *Kutsal Kitap* satışlarında artış yaşanması bölgede çok sayıda alt şube ve depo kurulmasına neden oldu. Sibirya ve Türkistan'ın yer aldığı bu geniş sahanın coğrafi zorlukları göz önünde bulundurulduğunda, bölgeyi parçalara ayırarak idare etmek basılan kitapların alt depolara ulaştırılmasını kolaylaştırıyordu. Bu nedenle bölgedeki depoların ve kolportörlerin denetimi doğrudan İHKC temsilcileri tarafından yapılmaya başlandı. 1888 yılında İHKC'nin Güney Rusya Şubesi'nin idarecisi Michael A. Morrison Türkistan'a ilk ziyaretini gerçekleştirdi. Mayıs ayında Hazar Denizi'ni geçen Morrison, Göktepe üzerinden Merv'e gitti. Daha sonra Amuderya Nehri üzerinden Buhara'ya giden Morrison'un yolcuğu Semerkand'da son buldu. Morrison'un seyahati süresince yaptığı gözlemlerin ardından Türkistan bölgesi Amuderya'nın doğusu ve batısı olmak üzere ikiye ayrıldı.⁶⁸ Böylelikle Türkistan bölgesi kendi içerisinde iki alt şubeye ayrılmış oldu. 1889 yılında İHKC'nin St. Petersburg temsilcisi William Nicolson'un yardımcısı Walter Davidson Perm, Çarlık Rusya'nın Sibirya ve Türkistan valiliklerinde bulunan depolar ve kolportajın kontrolüne verildi. Johann Bartsch'ın başlatmış olduğu Türkistan'daki kolportaj faaliyetleri 1890 yılına gelindiğinde Evliya-Ata, Çimkend, Andican, Hokand, Çarçuy, Hive ve Merv vahasını içine alacak şekilde geniş bir sahaya yayıldı. Taşkent, Hokand ve Verni'de (Alma-ata) depolar kuruldu. Taşkent'teki deponun Johann Bartsch'ın sorumluluğunda olduğu dönemde Rusça, Özbekçe ve Kırgız Türkçesi gibi çeşitli dillerde 27.886 adet kitap satıldı. Bartsch'ın eğittiği kolportörlerin birçoğu, sonrasında Sibirya depolarında görev aldı.⁶⁹ İHKC'nin 1891 yılı raporunda, Güney Rusya Şubesi'nin karşıladığı nüfus dâhil olmak üzere Rusya'nın Asya'nın bazı kesimlerindeki toplam nüfusu 37.750.000 olarak belirtilmiştir. Buna göre Güney Rusya'da 28.000.000, Kafkasya'nın kuzeyinde 2.600.000, Transkafkasya'da 4.700.000, Hazar Denizi'nin doğu kesiminde 450.000,

66 BFBS, *The Eighty-Seventh Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1891, p. 137.

67 Canton, *age.*, Vol. III, p. 362-363; Sibirya ve Türkistan bölgeleri İHKC tarafından kuzey ve güney olarak iki ayrı şubeye ayrılmıştı. Buna göre Sirderya ve Semireçi'yle birlikte Sibirya'nın tamamı Kuzey Rusya Şubesine aitti ve William Nicolson'un idaresi altındaydı. Transkafkasya ve Türkistan Güney Rusya Şubesi'nin bir parçasıydı. Bu bölge Michael A. Morrison'un idaresi altındaydı. Bk. BFBS, *The Eighty-Sixth Report of the British and Foreign Bible Society*, Spottiswoode & Co., London 1890, p. 10.

68 Canton, *age.*, Vol. V, p. 44-45.

69 Canton, *age.*, Vol. V, p. 29-30; BFBS, *86th Report*, p. 115; BFBS, *The Eighty-Eight Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1892, p. 131-132.

Güney Türkistan'da 2.000.000 kişi yaşamaktaydı. Bu bölgelerde 1891 yılı boyunca 31 kolportör görevlendirildi. Toplam kitap dağıtım sayısı ise 166.492'di.⁷⁰

Michael A. Morrison 1892'de Türkistan'a ikinci ziyaretini gerçekleştirdi. Bu seyahatinde Kaşgar, Yarkend ve Hoten gibi daha doğudaki yerlere giden Morrison, 1891 yılındaki gezisi esnasında birçok revizyondan sonra basılan Dört İncil'in Özbekçe çevirisinin kontrolünü yaptı. Ziyaretlerinin ardından Hazar'ın doğusundaki bölgeler için Kutsal Kitap stoğu bulundurulması kararlaştırıldı. Bununla birlikte çeviri çalışmaları hızlandırıldı. 1893'te Matta İncili'nin Kaşgar Türkçesi'ne çevirisi tamamlandı.⁷¹ 1895 yılında Morrison'un Berlin'e tayin edilmesi sonrası Sibiry'a bağımsız bir temsilcilik haline getirildi. Rusya, Kuzey ve Güney, Kafkasya ve Orta Asya (Türkistan) William Nicolson'un idaresi altında ve Rahip William Kean'ın yardımcılığında birleştirildi. 1884'ten 1895 yılına kadar Kuzey Ajansı'nın tirajı, 319.614'ü Sibiry'a'da ve 24.684'ü Taşkent bölgesinde olmak üzere 3.538.058'e; Güney Ajansı'nınki ise 151.044'ü Kafkasya'da ve yaklaşık 20.000'i Türkistan'da olmak üzere 1.748.036'ya ulaştı. Toplam 5.286.094 adet *Kutsal Kitap* satıldı.⁷² İHKC'nin Türkistan'da geniş bir sahada faaliyet göstermesinde Çarlık Rusya hükûmetinin Türkistan'ı demiryolu ağlarıyla çevrelemesinin etkisi vardı. Ruslar bölgeye yönelik işgalleri sırasında ve sonrasında asker temini ve iaşenin daha kolay sağlanabilmesi için 1880-1899 yılları arasında, Hazar Denizi'nin kuzeyinde Mihaylovsk'tan başlayarak; Kızıl Arvat'a, Amurderya Nehri'nde Çarçuy'a, Semerkand'a ve Taşkent'e uzanan yaklaşık 2.000 km demiryolu hattı inşa etmişlerdi. Bu ulaşım imkânı, İHKC'ye bağlı misyonerlerin kendilerinden önce Türkistan'a gelen ve bağımsız faaliyet yürüten misyonerlere nazaran daha uzak noktalara erişimini sağladı.⁷³

İHKC'ye bağlı kolportörlerin Türkistan'da faaliyet gösterdikleri zamanlarda yaşadıkları problemlere bakıldığında coğrafi koşulların ön plana çıktığı görülmektedir. Geniş çöller ve sert iklim koşulları kolportörlerin hareket kabiliyetlerini kısıtlayan etmenlerdendi. İHKC'nin yıllık raporlarına bakıldığında, kolportörlerin şikâyetleri arasında okuma yazma oranının düşük olmasından dolayı kitap satmanın zor olduğu, bazı zamanlar demir yollarının sular altında kaldığı ve ulaşımın buna bağlı olarak aksadığı, daha önceden gidilmemiş bölgeler ve bilinmeyen arazilerde ilerlemek durumunda kaldıkları, içme sularının temiz olmadığı, yerlilerin eğitim seviyelerinin düşük olduğu ve bundan dolayı saldırgan bir tutum sergiledikleri, birçok bölgede yoksul insan sayısının hayli fazla olduğuna dair ifadelerle rastlanmaktadır.⁷⁴ 1895 yılına ait raporda geçen;

Hazar'dan Semerkand'a uzanan büyük askeri demiryolunda bir yıl boyunca geçerli ücretsiz bir bilet temin etmekten de mutluluk duyduk. Bu bölgede kolportaj yapmak çocuk oyuncağı değil. Uzun yaz mevsiminin aşırı sıcaklığı dayanılmazdır; kolportörün

70 BFBS, 87th Report, s. 126.

71 Canton, *age.*, Vol. V, p. 45-47.

72 Canton, *age.*, Vol. V, p. 48.

73 Mss Eur (Private Papers), F111/388, *Military Report on Russian Turkistan or Central Asia*, Prepared by the General Staff, War Office 1905, p. 26-27.

74 BFBS, 86th Report, p. 116, 119; BFBS, 87th Report, p. 133; BFBS, *The Ninety-First Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1895, p. 138.

seyahatinin çoğunun geçtiği dalgalı kumlar, kötü su, Avrupalıların yokluğu ve yerlilerin cehaleti ve hamlığı, hepsi onun imtihan kabındaki acı malzemelerdir...

şeklindeki ifadeler bu hususta bir örnek teşkil etmektedir.⁷⁵ Ancak burada dinî tebliğ amaç edinmiş bir misyonerle kolportaj yapan bir misyoner arasında yerel halk nezdinde belirgin bir algı farkı olduğunun belirtilmesi gerekir. Nitekim İHKC'ye bağlı kolportörlerin Türkistan'ın batısından doğusuna uzanan geniş arazilere ulaşarak kitap satışı yapabilmelerinin üzerinde yalnızca Rusların koruması altında olmalarının değil aynı zamanda onların bir din tebliğcisi olmaktan ziyade esas vazifelerinin Kutsal Kitap satışı olmasının da etkisi bulunuyordu. Bundan dolayı dinî fanatizme bağlı karşılaştıkları tehditlere dair ifadeleri olsa da yaşadıkları problemlerin çoğunun coğrafya, iklim, ulaşım vb. olduğu görülmektedir. Buna karşın dinî tebliğ amacıyla Türkistan'a giden Avrupalı misyonerlerin birçoğunun dinî fanatizme maruz kaldıkları ve yaşamlarının tehdit altında olduğuna dair ifadelere rastlanmaktadır. Bu örneklerden biri 1832'de Türkistan'a ilk seyahatini gerçekleştiren Joseph Wolff'tur (1795-1862). Wolff, Türkistan'daki misyonerlik faaliyetleri esnasında "vahşi Türkmenler" arasında aylarca yolculuk ettiğinden, köle olmaktan kurtulduğundan, ölümden kaçtığından bahsetmektedir.⁷⁶ Ayrıca 19. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya'nın askerî garnizonlarının tamamına yayıldığı Türkistan coğrafyası ve demiryolu ağları göz önünde bulundurulduğunda Wolff'un yolculuğunun İHKC temsilcilerinin yolculuklarından çok daha meşakkatli olduğu söylenebilir. Bundan dolayı İHKC'nin Türkistan'daki faaliyetlerinin geniş bir sahaya yayılmasında dönemin siyasi konjonktürü ve cemiyetin tüzüğü gereğince kitap satışına yönelik faaliyet göstermesinin ana etkenler olduğu söylenebilir.

İHKC'nin Çarlık Rusya topraklarındaki faaliyetleri 1917'deki Bolşevik Devrimi'ne kadar sürdü. Devrimin ardından Sovyet yönetiminin dini baskılamak amacıyla ayrımcı yasalar, propaganda ve şiddet içeren katı politikalar uygulaması İHKC'nin faaliyetlerini doğrudan etkiledi. Çarlık dönemiyle ilişkili Rus Ortodoks Kilisesi'ni siyasi bir tehdit olarak görüp etkisini büyük ölçüde zayıflatan Sovyet rejimi bu dönemde yabancı dinî kuruluşları, özellikle Batı kaynaklı olanları tamamen yasakladı. İHKC gibi organizasyonların faaliyetleri Sovyet hükûmeti tarafından durduruldu. Sovyetler Birliği'ndeki dış dinî etkileri ortadan kaldırma çabalarının bir parçası olarak Batı'dan gelen dinî gruplara yönelik uygulanan yasaklar neticesinde baskı altındaki İHKC, Rusya ve Türkistan sahasındaki faaliyetlerini sonlandırdı.⁷⁷ İHKC'nin Çarlık Rusya sahasında 1806'da başlayan ve yüzyılın sonlarında Türkistan'ı da içerisine alarak doğuda Çin'e kadar uzanan geniş bir sahada gösterdiği başarı 1917 sonrasında Sovyet rejiminin müdahalesi neticesinde sona erdi.⁷⁸

75 BFBS, *91th Report*, p. 138-139.

76 Joseph Wolff, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, Vol. II, Second Edition, ed. Alfred Gatty, Saunders, Otley and Co., London 1861, p. 74-75.

77 Bohdan R. Bociurkiw, "Church and State in the Soviet Union", *International Journal*, XIV/3, (1959), p. 183; N. S. Timasheff, "The Church in the Soviet Union 1917 – 1941", *The Russian Review*, I/1, (1941), p. 20-21.

78 Stephen K. Batalden, "The BFBS Petersburg Agency and Russian Biblical Translation, 1856-1875", *Sowing the Word: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004*, ed. S. Batalden, K. Cann, J. Dean, Sheffield Phoenix Press, Sheffield 2004, p. 169.

Sonuç

İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti'nin Rusya ve Türkistan'daki faaliyetleri, bölgedeki dinî, kültürel ve siyasi dönüşüm süreçleriyle iç içe geçmiş bir yapıyı ortaya koymaktadır. Napolyon'un Moskova'yı işgali sonrası Çar I. Aleksandr'ın Hristiyan Avrupa devletlerinin birliğine yönelik izlediği politikalar Rusya topraklarında yabancı misyonerlik faaliyetlerinin yayılmasını sağlamış ve Rus Kutsal Kitap Cemiyeti İHKC'ye bağlı misyonerler öncülüğünde kurulmuştur. Rus Kutsal Kitap Cemiyeti, İHKC misyonerlerine kolportörlük için geniş bir alan sunmuş ve bu sayede İHKC hem Rusya sahası hem de Rusya'nın doğuda genişlemesine bağlı olarak yıllar içerisinde Sibiry, Kafkasya ve Türkistan sahalarında faaliyet göstermesine zemin hazırlamıştır. 1839'da St. Petersburg Şubesi'nin kurulmasından sonra cemiyetin yerel dillere yönelik Kutsal Kitap çevirileri ve kitap satışını yaygınlaştırdığı görülmektedir.

İHKC tarafından *Kutsal Kitap*'ın yerel dillere çevrilmesi ve dağıtımı noktasında Türkistan'daki faaliyetleri yalnızca Müslüman halklara yönelik değildi. Bölgedeki diğer dinî gruplara yönelik de faaliyetler yürütülüyordu. Ancak Hive, Buhara ve Hokand topraklarında Müslüman nüfusu yoğun ve buna bağlı olarak İHKC'nin misyonerlik faaliyetlerinin Çarlık Rusya'nın bölgedeki Müslüman nüfus üzerinde uyguladığı asimilasyon politikasına yardımcı olduğu görülmektedir. Bu nedenle İHKC'nin Türkistan'daki varlığının, aynı zamanda Rusya'nın siyasi hedeflerine dolaylı olarak hizmet ettiği söylenebilir. Çarlık Rusya'nın Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları İHKC'nin dinî misyonlarıyla örtüşmüş ve bu durum, cemiyetin faaliyetlerinin devlet tarafından desteklenmesine yol açmıştır. Bölgedeki demiryolu ağlarının genişlemesi ve Rus askerî garnizonlarının kurulması, İHKC misyonerlerinin daha uzak ve ulaşılmaz bölgelere erişimini kolaylaştırmıştır. Ancak coğrafi koşullar, iklim ve yerel halkın dinî hassasiyetleri kolportörlük yapan misyonerler için önemli zorluklar teşkil etmiştir.

Bu bağlamda İHKC'nin misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca dinî bir misyon olmanın ötesinde, Çarlık Rusya'nın Türkistan'a yönelik politikalarının bir parçası haline geldiği görülmektedir. İHKC'nin faaliyetleri, Çarlık Rusya'nın dinî politikalarıyla örtüşerek bölgenin Ruslaştırılması sürecine katkı sağlamıştır. Sonuç olarak, İHKC'nin Türkistan'daki faaliyetleri, Rusya'nın siyasi ve dinî çıkarlarıyla paralel bir şekilde gelişmiş ve bölgenin dinî yapısını dönüştürme çabalarının bir parçası olmuştur. Ancak bölgenin coğrafi ve kültürel yapısı, bu dönüşüm sürecini karmaşık hale getirmiş ve İHKC'nin etkisini sınırlamıştır. Bu nedenle cemiyetin misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca dinî değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel bir çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Çarlık rejiminin yıkılması ve ardından İHKC'nin Çarlık Rusya topraklarındaki çalışmalarının Sovyetler tarafından durdurulması, İHKC'nin faaliyette bulunduğu bölgelerde ülkelerin iç siyaset dinamiklerinden doğrudan etkilendiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Birrel, Charles M., *The Life of the Rev. Richard Knill, of St. Petersburg : Being Selections from his Reminiscences, Journals, and Correspondence*, Robert Carter and Brothers, New York 1860.
- British and Foreign Bible Society, *Brief View of the Plan and Operations of the British and Foreign Bible Society*, June 1, 1871, No. 25.
- British and Foreign Bible Society, *The Bible in the World: A Record of the Work of the British and Foreign Bible Society*, 1952.
- British and Foreign Bible Society, *The Eighty-Eight Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1892.
- British and Foreign Bible Society, *The Eighty-Seventh Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1891.
- British and Foreign Bible Society, *The Eighty Sixth Reports of the British and Foreign Bible Society*, Spottiswoode & Co., London 1890.
- British and Foreign Bible Society, *The Ninety-First Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1895.
- British and Foreign Bible Society, *The Thirteenth Report of the British and Foreign Bible Society*, Tilling and Hughes, London 1817.
- Browne, George, *The History of the British and Foreign Bible Society*. Vol. I, The Society's House, London 1859.
- Canton, William, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, John Murray, London 1904.
- Canton, William, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. II, John Murray, London 1904.
- Canton, William, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. III, John Murray, London 1910.
- Canton, William, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. IV, John Murray, London 1910.
- Canton, William, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. V, John Murray, London 1910.
- Lansdell, Henry, *Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, In Two Volumes, Vol. II, S. Low, Marston, Searle and Rivington, London 1885.
- Mss Eur (Private Papers), F111/388, *Military Report on Russian Turkistan or Central Asia*, Prepared by the General Staff, War Office 1905.
- Owen, John, *The History of the Origin and First Ten Years of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, Tilling and Hughes, London 1816.
- Owen, John, *The History of the Origin and First Ten Years of the British and Foreign Bible Society*. James Eastburn & Co., New York 1817.
- Pinkerton, Robert, *Russia: or, Miscellaneous Observations on the Past and Present State of that Country and Its Inhabitants*, Seeley and Sons, London 1833.
- Teignmouth, Lord, *Memoir of the Life and Correspondence of John, Lord Teignmouth*, Vol. I, Hatchard and Son., London 1843.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Acar, Kezban, "Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi", *Bilig*, 88, (2019), s. 113-136.
- Batalden, Stephen K., "Printing the Bible in the Reign of Alexander I: Toward a Reinterpretation of the Imperial Russian Bible Society", *Church, Nation and State in Russia and Ukraine*, ed. Geoffrey A. Hosking, Palgrave Macmillan, America 1991, p. 65-78.

- Batalden, Stephen K., "The BFBS Petersburg Agency and Russian Biblical Translation, 1856-1875", *Sowing the Word: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004*, ed. S. Batalden, K. Cann, J. Dean, Sheffield Phoenix Press, Sheffield 2004, p. 169-196.
- Batalden, Stephen K., *Russian Bible Wars Modern Scriptural Translation and Cultural Authority*, Cambridge University Press, New York 2013.
- Bociurkiw, Bohdan R., "Church and State in the Soviet Union", *International Journal*, XIV/3, (1959), p. 182-189.
- Campbell, Gwyn, *David Griffiths and the Missionary: "History of Madagascar"*, Studies in Christian Mission, Vol. 41, Brill, USA 2012.
- Cross, Anthony, *In the Lands of Romanovs An Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of the Russian Empire (1613-1917)*, Open Book Publishers, Cambridge – UK 2014.
- Çapraz, Hayri, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, (2011), s. 51-78.
- Erdoğan, Aysel, "Türkistan'da Rus İşgallerinin Bir Parçası: Trans Hazar Demiryolu Projesi (1879-1903)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, VIII/21, (2020), s. 41-60.
- Güngör, Ebubekir, "Türkistan Askerî Valiliğinin Kurulması ve Sınırlarının Belirlenmesi (Yedi Adet Harita ile Birlikte)", *Bilig*, 106, (2023), s. 77-107.
- Hair, P. E. H., "Brunton, Henry (c. 1770-1813)", *Dictionary of Scottish Church History & Theology*, ed. David F. Wright, David C. Lachman, Donal E. Meek, Intervarsity Press, Illinois 1993, p. 105.
- Hosking, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*. çev. Kezban Acar, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Kauffman, Daniel, *Mennonite History*, Mennonite Publishing House, Scottdale, Penna 1927.
- Keleş, Hatice, Kılıç, Davut, "Mennonit Kilisesi'nin Ortaya Çıkışı ve Tarihçesi", *Turkish Studies*, XII/2, (2017), s. 139-154.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 2. Bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Leifchild, John, *Memoir of the Late Rev. Joseph Hughes, A.M.: One of the Secretaries of the British and Foreign Bible Society*, Thomas Ward and Co., London 1835.
- Meacham, Standish, *Henry Thornton of Clapham 1760-1815*, Harvard University Press, Cambridge 1964.
- Morris, Caspar, *The Life of William Wilberforce, Protestant Episcopal Society for the Promotion of Evangelical Knowledge*, New York 1857.
- Pierce, Richard A., *Russian Central Asia 1867-1917*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1960.
- Piggin, S., "Macaulay, Zachary (1768-1838)", *Dictionary of Scottish Church History & Theology*, ed. David F. Wright, David C. Lachman, Donal E. Meek, Intervarsity Press, Illinois 1993, p. 503-504.
- Rapson, Edward James, "Grant, Charles (1746-1823)", *Dictionary of National Biography, 1885-1900*, Vol. 22, p. 378-380.
- Saray, Mehmet, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti" *Tarih Dergisi*, 34, (1984), s. 397-416.
- The Encyclopaedia Britannica, "Charles, Thomas (1755-1814)", *The Encyclopaedia Britannica*, Eleventh Edition, Vol. 5, New York, (1911), p. 937-938.
- Timassheff, N. S., "The Church in the Soviet Union 1917 – 1941", *The Russian Review*, Vol. I/1, (1941), p. 20-30.

- Toews, P., “Mennonites and the Search for Military Exemption: State Concessions and Conflicts in the 1870’s.”, *Вопросы германской истории (Voprosy germanskoy istorii)*, 2, (2007), p. 81-106.
- Tompkins, Stuart R., “The Russian Bible Society-A Case of Religious Xenophobia”, *The American Slavic and East European Review*, VII/3, (1948), p. 251-268.
- Turan, Ömer, “XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri” *Belleten*, LXIV/241, (2000), p. 921-948.
- Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak-Egemen Çağrı Mızrak, 3. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Wah, George Kam, “To Add or not to Add? The British and Foreign Bible Society’s Defence of the ‘Without Note or Comment’ Principle in Late Qing China” *Journal of the Royal Asiatic Society*, XXV/2, (2015), p. 329-354.
- Watner, Carl, “In Favorem Libertatis: The Life and Work of Granville Sharp”, *The Journal of Libertarian Studies*, IV/2, (1980), p. 215-232.
- Wolff, Joseph, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the years 1843-1845*, Harper & Brothers, New York 1845.
- Wolff, Joseph, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, Vol. II, Second Edition, ed. Alfred Gatty, Saunders, Otley and Co., London 1861.
- Zacek, Judith Cohen, “The Russian Bible Society and the Russian Orthodox Church”, *Church History*, XXXV/4, (1966), p. 411-437.

EKLER

Ek 1. İHKC'nin kurucularından ve ilk başkanı olan Lord Teignmouth (1751-1834).



Kaynak: William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, John Murray, London 1904, (Kitabın girişinde yer almaktadır).

Ek 2. İHKC'ye ait Eski Kutsal Kitap Evi, Edinburgh.



Kaynak: William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, John Murray, London 1904, p. 102.

Ek 3. Güney Rusya Şubesi'nin idarecisi Michael A. Morrison.



Kaynak: William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. IV, John Murray, London 1910, p. 288.

Ek 4. İHKC için hazırlanan Orta Asya'da (Türkistan) Kullanılan Dillerin Haritası, 1890.



Kaynak: BFBS, *The Eighty-Sixth Report of the British and Foreign Bible Society*, Spottiswoode & Co., London 1890, p. 116.

THE BRITISH AND FOREIGN BIBLE SOCIETY'S MISSIONARY WORK IN TSARIST RUSSIA AND TURKESTAN

Furkan KÜLÜNK^{*} 

Established in London in 1804, the BFBS distinguished itself from other Christian missionary organizations by dedicating itself to translating the Bible into multiple languages and distributing it globally. The society, which did not adopt a sectarian attitude, adopted the principle of publishing the Bible 'without notes or commentary'. This policy gained the support of different Protestant denominations and church congregations, and paved the way for the collection of large amounts of financial resources for book distribution and printing. The BFBS has been successful in disseminating translated and printed Bibles in different languages around the world through a wide network of translators and colporteurs. By its 50th anniversary, the BFBS had funded the distribution, printing and translation of the Bible in 152 languages and dialects in European countries, Russia, the Caucasus and its environs, India, China and America, and by its 100th anniversary, it had distributed Bibles in 311 languages.

One of the regions where the BFBS was active was the territories of Tsarist Russia. Although not a direct branch of the BFBS, the Russian Bible Society, which was founded in Russia in 1813 with the support of the Society and which was a preliminary for the BFBS's policies towards Russia in general, created a permanent basis for activities in the vast territories of Tsarist Russia. It was through the Russian Bible Society that BFBS missionaries carried out their activities in the Russian field. The establishment of the Russian Bible Society paved the way for the BFBS to both familiarize itself with the Russian field and to reach out to a large number of communities in Siberia, the Caucasus and Turkestan, which lay to the east of Tsarist Russia. Following the closure of the Russian Bible Society in 1826 as a result of the change in Tsarist policies and pressure from religious circles in Russia, the establishment of the St. Petersburg Branch, an unofficial extension of the BFBS, in 1828, and the subsequent official affiliation of the St. Petersburg branch to the BFBS in 1839, made the activities of the BFBS in Tsarist Russia more organized, and the field of activity of the society expanded to the east of Russian territories.

Beginning in 1869, the St. Petersburg branch of the BFBS expanded significantly under the leadership of William Nicolso, and in 1874 a depot was opened in Moscow, employed book

^{*} Assist. Prof., Düzce University Faculty of Arts and Sciences Department of History, Düzce / Türkiye, furkankulunk@duzce.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9844-283X>.

dealers, making Moscow—with its diverse Russian, Greek, Turkish, Tatar, Armenian, and Jewish populations—the primary distribution hub within the empire. New sub-depots were opened in Smolensk, Pskov, Mitau and Libau and Windau in the Baltic. Towards the end of the 19th century, missionaries of the BFBS began their collecting activities in Turkestan. During this period, a Mennonite colporteur named Johann Bartsch initiated the first direct activities of the BFBS in Turkestan, traveling from Saratov to Tashkent. Under Bartsch's leadership, a depot was established in Tashkent, followed by missionary activities in many cities such as Samarkand, Khokand and Marghilan. He was followed by William Nicolson, Michael A. Morrison, and Walter Davidson Perm, who systematized operations in the region, enabling the BFBS to operate over a wide area in Turkestan and establish numerous depots.

Under the leadership of William Nicolson and with the support of Rev. William Kean, the missionary work in the northern and southern regions of Russia, the Caucasus and Central Asia (Turkestan) was unified under one administration. Between 1884 and 1895, the Northern Agency distributed a total of 3,538,058 Bibles, 319,614 copies in Siberia and 24,684 copies around Tashkent. In the same period, the Southern Agency distributed 1,748,036 copies, 151,044 in the Caucasus and about 20,000 in Turkestan. Thus, the total distribution of the two agencies reached 5,286,094 copies.

The Bible translation and distribution activities of the BFBS in Turkestan were not limited to Muslim communities, but also aimed to reach other faith groups living in the region. However, the presence of a dense Muslim population, especially in regions such as Khiva, Bukhara and Khokand, caused the missionary activities to be largely directed towards these communities. This situation shows that the activities of the BFBS indirectly contributed to the assimilation policies of Tsarist Russia towards Muslim peoples. The Society's missionary efforts overlapped with Russia's strategies of Christianization and cultural assimilation, thus gaining support from the state. At the same time, the expansion of railway lines and the establishment of military bases made it possible for the Society's colporteurs to reach more remote and inaccessible areas. However, the region's harsh geography, climatic conditions and the strong religious sensitivities of the population posed serious obstacles to the colporteurs' fulfillment of their mission.

Viewed within this framework, the BFBS's missionary activities can be seen as serving not only religious purposes but also aligning closely with the political strategies of Tsarist Russia in Turkestan. The activities of the Society overlapped with the religious policies of Tsarist Russia and provided support for the Russification attempts in the region. Therefore, the BFBS's presence in Turkestan became a tool that served both Russia's political and religious goals. However, the complex cultural fabric and difficult geographical conditions of the region made this transformation process quite challenging and limited the community's sphere of influence. Therefore, the BFBS's activities should not only be viewed from a missionary perspective, but also in a political and cultural context. Indeed, the end of the Tsarist regime after the Bolshevik Revolution in 1917 and the suppression of religious structures by the Soviet government made it clear that the activities of the BFBS were directly linked to the domestic political conditions of the period.

TÜRK-AFGAN İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ VE AFGANİSTAN'A GÖNDERİLEN TÜRK TALİM HEYETİ'NİN FAALİYETLERİ (1923-1958)

DEVELOPMENT OF TURKISH-AFGHAN RELATIONS AND THE ACTIVITIES
OF THE TURKISH TRAINING MISSION SENT TO AFGHANISTAN (1923-1958)

Ali Serdar METE*

Burcu ÖZBAY**

Öz

Erken Cumhuriyet döneminde izlenen tüm politikalar, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda belirleyici olan tam bağımsızlık hedefine uygun olarak şekillendi. Türkiye'yi bulunduğu coğrafyada güçlü ve dünyada söz sahibi bir devlet haline getirmeye gayret eden kurucu kadronun azim ve kararlılığı tarihi süreçte bazı ülkeler için de örnek teşkil etti. Türkiye'nin Afganistan ile ilişkilerinde de izlenen bu durum, iki ülke arasındaki dostluk ve iş birliğinin gelişmesinde önemli rol oynadı. Zorlu bir istiklal mücadelesinden zaferle çıkan Türk ordusunun örnek alınabileceği fikri, sancılı bir bağımsızlık süreci geçiren Afganistan'ın Türkiye'den askerî destek talebini doğurdu. Türkiye'nin talebi kabulünün ardından, Afgan ordusunu, Türk ordusuna benzer bir şekilde, yeniden teşkilatlandırmak için seçilen Türk askerî personeli 1923'te Afganistan'a gönderildi. Afgan ordusunun ıslahını hedefleyen ve askerî eğitim alanında başlatılan çalışmalar zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte uzun yıllar devam etti. Afgan ve Türk hükümetleri arasında gelişen yakın ilişkide her iki ülke için önemli faydalar görülmekteydi. Afganistan Türkiye'nin desteğini alarak askerî gücünü modernize etmeyi hedeflerken Türkiye de askerî kabiliyetlerini kullanarak kendi coğrafyasındaki gücünü uluslararası camiaya gösterebilecekti. Atatürk döneminde tesis edilen yakın ilişki, İnönü ve Demokrat Parti döneminde de gelişerek devam etti. Türk heyetleri Afganistan'daki görevlerine devam ederken iki ülke arasındaki yakınlığın artmasına da katkı sağladı. Bu çalışmanın amacı, Türk-Afgan ilişkilerinin gelişimi sürecinde Erken Cumhuriyet döneminde Afganistan'a gönderilen askerî eğitim heyetlerinin incelenmesidir. Türk-Afgan ilişkilerinde önemli bir unsur olan ve Türk Talim Heyeti olarak bilinen bu heyetlerin faaliyetlerine yönelik inceleme Türk arşivlerindeki belge ve bilgilere dayanılarak yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-Afgan ilişkileri, Afgan ordusu, Türk Talim Heyeti, askerî eğitim, askerî modernizasyon

* Dr., Yeditepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, aserdarmete@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3662-7636

** Dr., İstanbul / Türkiye, burcuozbay7@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1935-3212



Abstract

All policies during the early Republican period were shaped by the goal of achieving full independence, which was decisive in the establishment of the Republic of Türkiye. The perseverance and determination of the founding leaders, who aspired to make Türkiye a powerful state in its region and a respected voice in the world, have also served as an example for other countries in the historical process. This situation, also evident in Türkiye's relations with Afghanistan, played an important role in developing friendship and cooperation between the two countries. Inspired by the Turkish army's victory in its hard-fought war of independence, Afghanistan – then in the midst of its own struggle for independence – sought military support from Türkiye, viewing it as a model to follow. After Türkiye accepted the request, Turkish military personnel were sent to Afghanistan in 1923 to help reorganize the Afghan army along the lines of the Turkish military model. Efforts to improve the Afghan army, initiated through military training, continued for many years despite occasional interruptions. The close relationship that has developed between the Afghan and Turkish governments brought significant benefits to both countries. While Afghanistan aims to modernize its military power by getting Türkiye's support, Türkiye saw an opportunity to demonstrate its military capabilities and assert its influence in the region to the international community. The close relationship established during Atatürk's era continued to grow and strengthen during the periods of İnönü and the Democratic Party. While fulfilling their duties in Afghanistan, the Turkish mission also helped strengthen the bond between the two countries. This study aims to examine the military training missions sent to Afghanistan during the Early Republican period as part of the development of Turkish-Afghan relations. The activities of these delegations, a key element in Turkish-Afghan relations known as the Turkish Training Mission, were examined based on the documents and information in the Turkish archives.

Keywords: Turkish-Afghan Relations, Afghan army, Turkish Training Mission, military training, military modernisation

Giriş

Afganistan, tarih boyunca birçok güç savaşının yaşandığı bir mücadele alanı oldu. Asya ve Orta Doğu için kritik bir geçiş noktası olan bu bölgede zaman zaman Türk siyasi varlığı da görüldü. Türkiye'nin Afganistan'la ilişkileri zaman içinde bölgenin siyasi ve askerî şartlarına bağlı bir seyir izledi. 19. yüzyılın başlarından itibaren dostluk ekseninde seyreden Türk-Afghan ilişkilerinde iki ülkenin siyasi, askerî ve diplomatik çıkarları çoğu zaman kesiştiğinden, aradaki yakınlık zaman zaman iş birliğine dönüştü. Atatürk dönemi, Türkiye'nin Afganistan'la ilişkilerin dostluk temelinde kurulduğu ve geliştiği bir dönem oldu. Erken Cumhuriyet yönetiminin inşa etmeye çalıştığı güçlü ve dünyada söz sahibi Türkiye imajı, bölgedeki birçok devletin politikalarını etkilediği gibi Afganistan için de örnek teşkil etti. Tam bağımsız Türkiye yolunda verilen Millî Mücadele'nin başarısı, Afganistan'ın Türkiye'yi model olarak almasında önemli etkenlerdendi. Zira, bağımsızlık silahlı bir mücadeleyle kazanılmış ve ardından Türk zaferi dünyaya kabul ettirilmişti. Zaferi takip eden yıllarda Cumhuriyet rejiminin kararlılıkla uyguladığı politikalar, bir devletin kendisini dünya siyasetine belirleyici bir aktör olarak nasıl yeniden dâhil edişinin izlenebileceği bir süreci yansıtıyordu.¹

1 Hüner Tuncer, *Atatürkçü Dış Politika*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 119; Oral Sander, *Türkiye'nin Dış Politikası*, İmge Yayınevi, İstanbul 2020, s. 81-82.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Afganistan ile tesis edilen yakın ilişki, Atatürk'ün ve Afgan yönetiminin gayretleriyle dostluğa dönüştü. Bu dostluğun gelişimine uygun olarak önce diplomatik ilişkiler olgunlaştı; sonra da iki ülkenin iş birliği alanları genişledi. Türkiye'nin askerî başarısı ve orduya verilen önem, Afganistan'ın silahlı gücünün Türk modeline göre yeniden düzenlenmesi için önemli girişimleri doğurdu. Türkiye'nin askerî gücü ve bu gücü geliştirmekteki kararlılığı Afganistan'ın bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmesi için izlenecek politikalarda ilk önemli adımların atılmasını sağladı. Afgan ordusunun teşkili ve eğitimi için Türkiye'den talep edilen uzmanlar 1923'ten itibaren Afganistan'da görev yapar hale geldi. Uzun bir sürece yayılan Afgan askerî modernizasyonunda Türk subaylarının ilk hedefi Afgan askerî eğitim kurumlarının ıslahı oldu. Askerî eğitim alanında başlatılan çalışmalar ülkenin iç işlerindeki karışıklıklardan etkilenerek zaman zaman kesintiye uğrasa da uzun yıllar devam etti. Bununla birlikte Türk subaylar Afgan sağlık sisteminin gelişiminde de önemli görevler üstlendi. Afganistan'ın Türkiye ile ilişkilere verdiği önem, Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini artırmak için izlediği politikalarla kesiştiğinden iki ülke arasındaki iş birliği gelişerek devam etti. Türk heyetleri, Afganistan'daki görevlerine devam ederken iki ülke arasındaki yakınlığın artmasına da katkı sağladılar.²

Bu çalışmada, Türk-Afgan ilişkilerinin gelişimi sürecinde Afganistan'a gönderilen askerî eğitim heyetleri incelenmiştir. Türk-Afgan ilişkilerinde önemli bir unsur olan ve Türk Talim Heyeti olarak bilinen askerî misyonun faaliyetlerine yönelik incelemenin amacı, söz konusu faaliyetlerinden yola çıkarak iki ülke arasındaki ilişkileri farklı bir açıdan değerlendirmektir. Türkiye'nin bölgede etkin ve örnek bir güç olarak Afganistan'ın modernizasyon çabalarına verdiği desteğin Türk Talim Heyeti üzerinden anlaşılmasının, askerî ve diplomatik açıdan farklı araştırmalara yol gösterebileceği değerlendirilmektedir. Çalışmanın ana kaynakçası Türk arşivlerindeki belge ve bilgilere dayanılarak oluşturulmuştur. Özellikle Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi'nden elde edilen bilgiler nitel yöntemle ele alınmış ve literatürde yer alan bilgilerle karşılaştırılarak değerlendirilmesi yapılmıştır. 1958'den itibaren Türk arşivlerinde konuyla ilgili herhangi bir bilgi ve belgeye ulaşılamadığından çalışmanın zaman aralığı 1923-1958 yılları arasında sınırlandırılmıştır. Kullanılan arşiv belgeleri de güncel araştırma ve incelemelerle desteklenmiştir. Çalışmanın, Türk-Afgan ilişkilerinin tarihinde önemi bir yere sahip olmakla birlikte yeteri kadar bilinmeyen, Türk Talim Heyeti'nin faaliyetlerini erişime açılan yeni arşiv belgeleri ışığında inceleyerek literatüre katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Türk-Afgan İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi

Afganistan, Türkistan'da bulunan bir ülke olarak "Hindistan'a" ulaşan güzergâhın üzerinde yer alır. Ülke, kuzeyinde Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan, kuzeydoğusunda Çin, güneyinde Pakistan, batısında İran ile sınır komşusu olup başkenti Kabil'dir. Afganistan,

2 Meşkure Yılmaz, "Tarihsel Boyut İçinde Afganistan'daki Gelişmeler ve Türk Afgan İlişkileri", *Bilig*, IV/3-4, (1998), s. 79-94; Ferruh Kayalan, "Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923)", *Vakanüvis*, 7 [Özel Sayı], (2022), s. 1688-1730.

coğrafi olarak bir Türkistan ülkesi olsa da tarihsel ve siyasal pek çok hususun etkisiyle bir Orta Doğu devleti olarak değerlendirilmektedir.³

Afganistan'ın etnik yapısı incelendiğinde, farklı millet ve inançların bir arada yaşadığı görülmektedir. Ancak bölgenin yoğun göç almasından, savaşlardan ve resmî kayıtların gerektiği gibi tutulmamasından dolayı söz konusu milletlerin toplam nüfusa oranını tespit edebilmek oldukça güçtür. Bununla birlikte, halkın büyük bölümü Peştunlardan meydana gelmektedir. Nüfusun diğer bölümü ise Tâcıklar, Hazaralar, Özbekler, Türkmenler, Belucîler, Nasturanîler ve diğer küçük etnik gruplardan oluşmaktadır. Bu etnik gruplardan bazıları diğer gruplarla kaynaşmış; ama kendi dillerini ve kültürlerini muhafaza etmiştir. Bazılarıysa bu etkileşim esnasında kendi millî benliklerini ve kültürlerini kaybetmiştir. İslam dini, ortak inanç gibi gözükse de Afganistan İslam mezheplerinin hemen hepsinin görüldüğü bir coğrafya olmuştur. Mezhepler arasındaki farklılıklar ve zaman zaman yaşanan gerginlikler İslam'ın Afganistan açısından birleştirici bir güç olmadığını ortaya koymuştur. Çok uluslu etnik yapısı nedeniyle Afganistan'da tek bir millete dayanan ortak kimlik anlayışı oluşturulamamıştır.⁴

Orta Doğu ve Uzak Doğu arasındaki coğrafi konumu nedeniyle Afganistan, farklı milletler tarafından çok eski tarihlerden itibaren bir köprü ve geçiş yolu olarak kullanıldı. Bölgenin stratejik konumu sebebiyle diğer birçok egemen güç gibi Türkler de bu yol üzerinden Hindistan'a ulaşmak istemiş ve zaman zaman bu coğrafyada egemenlik kurmuştu. Afganistan'ın konumu bu topraklarda egemenlik kurma çabalarını tetiklerken Osmanlı, Rus ve Britanya gibi dönemin büyük imparatorluklarını da karşı karşıya getirmişti. Britanya'nın Afganistan'daki hedefleri 19. yüzyıl boyunca bölgedeki siyasi ve askerî hareketliliğin en önemli sebebiydi. Afgan yönetiminin Britanya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'ndan destek beklentileri iki ülke arasındaki ilişkilerde belirleyici rol oynadı. Afganistan'ın Britanya işgali sebebiyle dünyayla bağlantısının kesilmesi ülkedeki iç karışıklıkları tırmandırırken, bazı saray mensupları ülkeden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığındı. Zira 19. yüzyılın sonlarında Afganistan büyük oranda İngiltere'nin nüfuz alanı hâline gelmişti. Ancak Birinci Dünya Savaşı, Afganistan açısından bir dönüm noktası oldu ve Habibullah Han'ın ölümünün ardından, amcasıyla giriştiği iktidar mücadelesini kazanan Amanullah Han tahta çıktı. Onun başlattığı mücadele İngiliz hâkimiyetine büyük bir darbe vururken, Afganistan'ın bağımsızlığını elde etmesini sağladı. Afganistan'ın bağımsız bir devlet olarak tanınip diplomatik ilişkiler kurması ve ulus devlete dönüşmesi süreci Amanullah Han döneminde başladı. O, tahta çıkışının ardından Afganistan'ın modernleşmesi için topyekûn bir

3 *Afghanistan: Ethnic Diversity and Dissidence (U)*, Central Intelligence Agency National Foreign Assessment Center, Langley 1979, s. 1-3; Nassim Jawad, *Afghanistan A Nation of Minorities*, Minority Rights Group International Report, London 1992, s. 9-13; Mehmet Köçer, "Atatürk İnkılabının Nadir Şah Dönemi'nde Afganistan'ın Modernleşme Çabasına Etkisi", *Journal of Turkish Studies*, V 3, (2008), s. 758; Töre Sivrioğlu ve Ahmad Jawid Türkoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017, s. 23.

4 *Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Yayınları, Ankara 2009, s. 12-13; Hüsamettin İnanç ve Jawid Asefi, "The Discussion of Political Islam And Democracy in Afghanistan", *Ulusam*, I/1, (2021), s. 3-4.

seferberlik başlattı. Bununla birlikte, Afganistan'ın bağımsızlığının diğer devletler tarafından da tanınmış olması Amanullah Han'ın siyasi otoritesini güçlendirdi.⁵

Amanullah Han'ın tahta çıkışı Türk-Afgan ilişkileri bakımından bir dönüm noktası oldu. Tahta çıktığı 1919 yılı, Türk halkı için de Millî Mücadele'nin başladığı bir dönemdi. Tarihî ve dinî bağlarla bağlı Afgan ve Türk hükûmetleri, emperyalist devletlere karşı verdikleri mücadelede birbirlerine açıkça destek olmaya başladı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılmasından sonra Ankara Hükûmeti önemli bir adım atarak Abdurrahman (Samedani) Bey'i Afganistan temsilcisi olarak görevlendirdi ve kendisi Kabil'e giderek görevine başladı. Bu dönemde TBMM, Sovyetler ile de yakın ilişkiler kurmuş ve Millî Mücadele'ye Sovyet desteğini sağlamak için diplomatik temaslara başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa'ya en yakın isimlerden olan Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya elçi olarak atanması Ankara Hükûmeti'nin konuya verdiği öneme işaret etmekteydi. Sürdürülen yoğun diplomasi sayesinde Türk ve Sovyet makamları karşılıklı yardımlaşma konusunda anlaştığından, anlaşmanın resmîye dökülmesi için Yusuf Kemal⁶ ve Rıza Nur⁷ Beyler 1921'de Moskova'ya gönderildi. Türk heyeti bir yandan Ruslar ile temaslarını sürdürürken diğer yanda da o sırada Moskova'da bulunan Afgan heyetiyle görüşerek iki ülke arasındaki sıcak ilişkinin resmî bir görünüm kazanmasına vesile oldu. Bu görüşmeler neticesinde 1 Mart 1921'de *Türk-Afgan Dostluk Antlaşması* imzalandı. Antlaşma, iki devletin özgür ve bağımsız yaşama hakkına vurgu yapmakta ve emperyalizme karşı iş birliği ve dayanışma içerisinde mücadele etmeyi ön görmekteydi. Antlaşma, aynı zamanda TBMM'nin uluslararası alanda siyasi gücünü ortaya koyan Gümrü Antlaşması'nın ardından atılan ikinci önemli diplomatik adımdı ve 21 Temmuz 1921'de TBMM'de onaylanarak yürürlüğe girdi. Bu adım, Atatürk döneminde devam edecek olan Türk-Afgan dostluğunun da temelini oluşturdu. Türk-Afgan Dostluk Antlaşması sadece diplomatik ilişkiler açısından değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel ilişkiler açısından da önemliydi. Öyle ki TBMM, 8. maddede⁸ Afganistan'a kültürel olarak yardım etmeyi taahhüt etmekteydi. Antlaşmanın ardından yaşanan bir diğer önemli gelişme de Medine Müdâfîi Fahrettin Paşa'nın⁹ Kabil Elçisi olarak atanması oldu. Bu karar,

5 *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, s. 5; Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2019, s. 7-8; Ahmad Burget, *Yakınçağ'da Afganistan ve Osmanlı Devleti İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2017, s. 138-140, 200-201; Kemal Kahraman, "Dost Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV, (1994), s. 510-511; *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, s. 31-32; Aydın Çakmak, "1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması ile İlgili Yaşanan Sorunlar", *Belleten*, LXXXVIII/312, (2024), s. 607; Abduljamil Turanî, *Amanullah Han Dönemi Türk-Afgan İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Kırıkkale 2016, s. 24-27; Utku Aybudak, "Afganistan Modernleşmesi ve Emanullah Han Dönemi", *Asya Studies*, 21, (2022), s. 276-286.

6 Yusuf Kemal Tengirşek (1878-1969) Türk devlet adamı ve diplomat.

7 Doktor Rıza Nur (1879-1949). Türk hekim ve diplomat.

8 "Madde 8. Türkiye Afganistan'a kültür alanında yardım etmeyi, öğretmen ve subay göndermeyi ve bu öğretmen ve subayların en az beş yıl görevde kalmasını ve bu sürenin sonunda, Afganistan isterse yeniden eğitimciler göndermeyi yükümlenir." Hüsnü Özlü, "Türk-Afgan Dostluk ve İş birliği Antlaşması Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, S.8, (2012), s. 36; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* 3, Öğretmen Yayınları, Ankara 1986, s. 416.

9 Ömer Fahrettin Altay (1880-1974) Türk general (P.1315-1) ve devlet adamı. Medine Müdafîi olarak da bilinir.

Afganistan’da da memnuniyetle karşılandı. Fahrettin Paşa’dan sonra Memduh Şevket Esendal ve Yusuf Hikmet Bayur bu göreve tayin edildiler ve bölgede önemli görevler yürüttüler.¹⁰

Kurtuluş Savaşı’nın Türk milletinin başarısıyla sonuçlanması ve Lozan Antlaşması’nın imzalanması Afganistan’da büyük bir sevinç yaratmıştı. Afganistan Elçisi Sultan Ahmet Han, o tarihte İzmir’de olan Mustafa Kemal Paşa’ya bir telgraf göndererek Afgan halkının sevincini ve tebriklerini ilettiler. 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet’in ilan edilmesinin ardından Sultan Ahmet Han yeni bir telgraf göndererek hem Cumhuriyet’in ilanını hem de Mustafa Kemal Paşa’yı Cumhurbaşkanı seçilmesinden ötürü tebrik etmiş ve Afgan halkı adına başarı dileklerini iletmişti. Bu dönemde Afganistan’da da önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Amanullah Han, Batılı tarzda bir Bakanlar Kurulu oluşturma yoluna gitmiş ve nezaret sistemini getirmişti. Hariciye Nazırlığına da Mahmud Tarzi¹¹ tayin edilmişti. Mahmud Tarzi, göreve gelmesinin ardından 1927’de Türkiye’ye gelerek temaslarda bulundu. Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından Dolmabahçe Sarayı’nda kabul edilen Mahmud Tarzi, temalarını tamamladıktan sonra Afganistan’a döndü.¹²

Atatürk dönemi Türk-Afgan ilişkileri açısından asıl dönüm noktası ise Afgan Kralı Amanullah Han’ın 1928’de Türkiye’yi ziyaret etmesi oldu. Bu ziyaret Türkiye Cumhuriyeti açısından da büyük önem taşımaktaydı. Amanullah Han’ın Türkiye’yi ziyaret eden ilk yabancı lider olması nedeniyle, kendisini ağırlamak için Millî Müdafaa ve Hariciye Nezaretleri tarafından detaylı bir program hazırlandı. Afgan kraliyet ailesini getirecek olan İzmir Vapuru da bu seyahat için hususi olarak düzenlendi. Afgan Kralı Amanullah Han ve Kraliçe Süreyya İstanbul’a ulaştıktan sonra, buradan trenle Ankara’ya geçti ve Ankara’da bizzat Atatürk tarafından karşılandı. Atatürk, Afgan Kralı ve maiyetiyle seyahati boyunca yakından ilgilendi. Gezi sayesinde iki ülke arasındaki dostane ilişkiler daha da kuvvetlendi. Gezinin bir diğer önemli sonucu ise Türk ve Afgan elçiliklerinin büyükelçilik statüsüne yükseltilmesi oldu. Bu seyahat sırasında bir önemli

Detaylı bilgi için bkz. Süleyman Beyoğlu, *Medine Müdafaa ve Fahrettin Paşa*, 3. Bs., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023.

- 10 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 3/34/4; Dışişleri Bakanlığı Arşivi (TDA), 8166/52261/21; 8166/52261/23; Hüsnü Özlü, “Türk-Afgan Dostluk ve İş birliği Antlaşması Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Genel Bir Bakış”, s. 35-37; *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, s.31-32; Aydın Çakmak, “1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması ile İlgili Yaşanan Sorunlar”, s. 607; Abdülhamit Turanî, *Amanullah Han Dönemi Türk-Afgan İlişkileri*, s. 24-27; Çağdaş Taylan Salın, *Ali Fuat (Cebesoy) Paşa’nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920 – 10 Mayıs 1922)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 76-80. Ayrıca bkz. Ferruh Kayalan, *Kabil Elçisi Ömer Fahreddin Paşa Yeni Arşiv Belgelerine Göre Elçilik Faaliyetleri 1921-1926*, Kriter Yayınları, İstanbul 2023.
- 11 Afgan Kralı Amanullah Han’ın kayınpederi olan ve reformcu kişiliği ile tanınan Mahmud Tarzi, Afganistan’ın modernleşmesinde Türkiye’nin örnek alınması ve iki milletin dostane ilişkilerinin pekiştirilmesi yönünde hareket eden en etkili isimlerden biri oldu. Afgan Kralı’nın tahttan indirilmesinin ardından Türkiye’ye geldi. Kendisine destek olmak için devlet tarafından maaş bağlanmasına karar verilmiştir. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 1/5/33; Süleyman Özmen, *Mahmut Tarzi’nin Hayatı, İnkılapçılığı ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 156.
- 12 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 8166/52745/2; 8166/52745/3; İsmail Akbaş, *Afgan Kralı Amanullah Han’ın Türkiye Gezisi ve Türk-Afgan İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2008, s. 32-37.

adım daha atıldı ve 25 Mayıs 1928'de iki ülke arasında "Türkiye ile Afganistan Arasında Dostluk ve İş birliği Antlaşması" adı altında yeni bir antlaşma imzalandı. Antlaşma iki devlet arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi ve iş birliği açısından oldukça önemliydi. Antlaşmanın 5. maddesinde¹³ Türkiye, Afganistan'a adli, ilmî ve askerî alanlarda uzmanlar göndermeyi taahhüt etmekteydi.¹⁴



Resim 1 ve 2. Amanullah Han'ın Türkiye Ziyareti¹⁵

Amanullah Han için Türkiye seyahati bir tetkik seyahati niteliğindedir. Kendisine örnek aldığı Atatürk'ün Türkiye'de gerçekleştirmiş olduğu inkılaplar onda büyük bir hayranlık uyandırmıştı. O nedenle Amanullah Han, ülkesine döner dönmez Afgan halkını modern bir yaşama kavuşturmak için çalışmalara başladı. Bu süreçte Türk makamları da Afganistan'daki gelişmeleri yakından takip etti ve kralın modernleşme çabalarını destekledi. Ancak Afganistan'daki bahar havası uzun sürmedi. Dış destekli gerici bir ayaklanma patlak verdi ve kısa sürede geniş bir alana yayıldı. Ayaklanma, asıl ismi Habibullah olan "Beççe-i Saka" lakaplı bir çete reisi tarafından çıkartılmıştı. Yaşanan olaylar TBMM'de de endişe yarattı. Atatürk başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nda Amanullah Han'ı koruma kararı alındı. Bu kararın hemen ardından kendisini koruyacak Türk askerleri yola çıktı. Ancak onlar bölgeye ulaşmadan kral tahttan ayrılmak zorunda kaldı. Afganistan'da yönetimi ele geçiren Beççe-i Saka yönetimi, takip ettikleri politikalar sebebiyle Türkiye tarafından tanınmadı. Amanullah Han ise tahttan çekilmesinin ardından Türkiye ile bağlarını hiç kopartmadı. Hatta 1930'da Türkiye'ye ziyarette bulundu. Amanullah Han'ın bir diğer Türkiye ziyareti ise 1933'te gerçekleşti. Bu ziyareti sırasında Atatürk tarafından Dolmabahçe Sarayı'nda kabul edildi. Mevcut Afgan yönetiminde bu ziyaretlerin bir tedirginlik yaratmaması için de Amanullah Han, kendisini takip eden gazetecilere ziyaretin yalnızca "eski bir dost ziyareti" olduğunu belirtti.¹⁶

13 "Beşinci Madde: Türkiye Cumhuriyeti Afganistan'ın maarif ve ordusunun terakki ve tealiisi için talep edeceği adli ve ilmî ve askerî mütehasşısı intihap ile Afgan Devleti'nin hizmetine vermeyi taahhüt eder." Antlaşma metni için bk. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c005/tbmm03005009ss0025.pdf> [Erişim Tarihi: 17.12.2024]; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 535-536.

14 TDA, 8228/53673/6; 8228/53660/2; 8148/51688/3; *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, s. 59-67.

15 Kaynak: <https://www.ktb.gov.tr/TR-96581/siyah-beyaz-fotograflarla-ataturk-galerisi-3.html> [Erişim Tarihi: 12.12.2024].

16 Mehmet Saray, "Afganistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, (1988), s. 406; Bilal Şimşir,

Yaklaşık dokuz ay süren Beççe-i Saka dönemi, Amanullah Han'ın da akrabası olan Muhammed Nadir Han'ın Afganistan'a dönerek başlattığı mücadele neticesinde sonlandırıldı. Muhammed Nadir Han'ın başlangıçta Amanullah Han adına mücadele ettiği düşünülse de Kabil alındıktan sonra "Nadir Şah" ismini alarak tahta geçmesi durumu değiştirdi. Onun döneminde İngiliz ve Rus politikaları arasında sıkışıp kalan Afganistan'da denge siyaseti yürütülmesine devam edildi. İç politikada ise modernleşme faaliyetleri sürdürülmekteydi. Bununla birlikte, modernleşme taraftarı Afgan elitlerin endişelerini giderebilmek için daha önce kapatılmış olan eğitim kurumları yeniden faaliyete başladı. Bu süreçte Afganistan için rol model hâlâ Atatürk Türkiye'si olmaya devam ediyordu. Nadir Şah da Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak istemekteydi. Ancak Afgan iç politikasındaki sıkıntılar bir türlü son bulmadı. Afganistan'ın eski Moskova Elçisi Gulam Nabi'nin Nadir Şah ile anlaşmazlık yaşamasının ardından bir ayaklanma çıkartma girişiminde bulunduğu iddiası yeniden karışıklık çıkmasına neden oldu. Neticede Gulam Nabi hakkında idam cezası verildi. Bu olay Afganistan'daki iç karışıklığın fitilini ateşledi. Olaylar ancak Nadir Şah'ın 1933 yılında öldürülmesinin ardından son buldu. Bu süreçte Nadir Şah'ın ardından tahta yeniden Amanullah Han'ın çıkabileceği konuşulmaktaydı; ama Nadir Han'ın oğlu Zahir Şah tahta geçti.¹⁷

1936 yılında Türk-Afgan ilişkileri açısından önemli bir yıl oldu. Afganistan Hariciye Nazırı Feyz Muhammed Han 6 Ocak 1936 tarihinde Türkiye'ye ziyarette bulundu. Önce Başvekil İsmet İnönü ve Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras tarafından ağırlanan Afgan Heyeti, sonrasında Atatürk tarafından kabul edildi. Türkiye aynı yıl bir başka Afgan Heyetini daha ağırladı. Bu kez Afganistan Harbiye Nazırı Şah Mahmud Han, maiyetiyle beraber Türkiye'ye ziyarette bulundu. Kendisini bekleyen basın mensuplarına, Türkiye'de gerçekleştirilen inkılapları mutlulukla ve yakından takip ettiklerini belirten Şah Mahmud Han duygularını, "Biz Türk Milletini öz kardeşimiz gibi severiz" şeklinde ifade etti.¹⁸

1930'lu yıllar aynı zamanda Avrupa'da revizyonist devletlerin iktidara gelmeye başladığı bir dönemdi. Türkiye Cumhuriyeti, jeopolitik konumu doğrultusunda hem Balkanlar hem de Orta Doğu'da yaşanabilecek sıkıntılara karşı önlem almak istemiş ve bölgesel barışın sağlanması için öncü olmuştu. Bu doğrultuda 1935 yılında İsviçre'nin Cenevre kentinde Türkiye-İran ve Irak arasında bir antlaşma imzalandı. Amaç, bölgesel güvenliğin sağlanmasıydı. Ancak Almanya ve İtalya'nın revizyonist politikalarını artırması üzerine yeni bir adım daha atıldı ve 8 Temmuz 1937'de İran'ın başkenti Tahran'da Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Sadabad Paktı imzalandı. Pakt; "Müşterek sınırların dokunulmazlığına riayet edilmesi; müşterek çıkarları ilgilendiren milletlerarası uyuşmazlıklarda istişarede bulunulması; taraflar birbirlerine karşı

Atatürk ve Afganistan, s. 208-222; *Akşam*, 25 Şubat 1930; *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1930; *Milliyet*, 1 Mart 1930; *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1933.

17 *Milliyet*, 10 Teşrinisani 1933; *Akşam*, 10 Teşrinisani 1933; *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Teşrinisani 1933; *Akşam*, 11 Teşrinisani 1933; *Cumhuriyet*, 11 Teşrinisani 1933; Mehmet Köçer, *Atatürk İnkılabının Nadir Şah Dönemi'nde Afganistan'ın Modernleşme Çabasına Etkisi*, s. 761-765.

18 *Kurun*, 7 İkinci Kânun 1936; *Ulus*, 7 Sonkânun 1936, *Akşam*, 7 Kanunusani 1936; *Kurun*, 17 İlkteşrin 1936; *Tan*, 17 İlkteşrin 1936, *Son Posta*, 17 Birinciteşrin 1936.

tecavüz hareketine girişmemesi, uyuşmazlıkların Milletler Cemiyeti Meclisine havale edilmesi; Kellogg Briand Paktı'na uyulması" gibi bölgenin güvenliği açısından oldukça önemli maddelerden oluşmaktaydı. Ayrıca hem Türkiye-Afganistan ilişkileri açısından hem de bölgesel güvenliğin korunması adına devletlerin ortaya koymuş oldukları irade oldukça önemliydi.¹⁹

Afganistan, kardeş olarak gördüğü Türk halkının hem sevincine hem de üzüntüsüne ortak olmaya gayret gösterdi. 10 Kasım 1938'de Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatını kaybetmesi Afganistan'da da büyük üzüntü yarattı. Afganistan'ın eski Kralı Amanullah Han Türkiye'ye gelerek cenaze törenine katıldı. Genel hatlarıyla bakıldığında, Atatürk dönemi boyunca Türkiye ve Afganistan arasındaki ilişkiler dostane bir şekilde yürütülmüştü. Atatürk'ün vefatının ardından İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçildi. II. Dünya Savaşı süreci İnönü dönemine damgasını vurdu. Bu savaş boyunca hem Türkiye hem Afganistan tarafsızlık politikası takip etti. Lakin savaş sonrasında ortaya çıkan yeni dünya düzeninde Türkiye Batı Bloğu devletlerinin yanında yer alırken, Afganistan Sovyetlerin yanında yer almayı tercih etti. İki ülkenin iç siyasetinde yaşanan gelişmeler de mevcut görüş ayrılığını derinleştirdi. Bununla birlikte Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Sovyet yayılcılığına karşı takip ettiği yeni çevreleme politikası ve bu politikaya Afganistan'ı dâhil etmeyişi bu ülkenin Sovyetlere daha da yakınlaşmasına neden oldu.²⁰

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından iki devlet zamanla siyasi politikalar anlamında birbirinden uzaklaşsa da Türkiye Afganistan ile bağları koparmak istemedi. Bu doğrultuda 1956'da dönemin Başbakanı Adnan Menderes Afganistan'a resmî bir ziyarette bulundu. Bu ziyaretin ardından Afganistan Kralı Zahir Şah da 1957 yılında Türkiye'ye geldi.²¹

Afganistan'a Gönderilen Askerî Heyetler ve Türk Talim Heyeti

Türk-Afgan ilişkilerinin tarihî gelişimi içinde yer tutan önemli konulardan biri de askerî iş birliğiydi. Kurtuluş Savaşı boyunca kurulan irtibat takip eden yıllarda dostluğa dönüşürken, Türkiye modernleşme gayretinde olan Afganistan'a rehberlik etti.

Türkiye ve Afganistan arasındaki yakın ilişkinin ilk adımları Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde atılmıştı. İki ülke arasındaki ilişkilerin güçlenmesinde ve geliştirilmesinde gönderilen heyetler etkili oldu. Bu heyetler bazen diplomatik, bazen askerî bazen de eğitim alanında görevlendirildi. Afganistan, 20. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Türk eğitim sisteminden etkilenmeye başladı. Habibullah Han döneminde Mahmud Tarzi'nin de etkisiyle Osmanlı Devleti'nden farklı alanlarda uzman kişilerin Afganistan'a davet edilmesine karar

19 *Ulus*, 10 Temmuz 1937; *Kurun*, 10 Temmuz 1937; Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, s. 105-106; *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, s. 74.

20 *Age.*, s. 74; Gamze Kaya ve Süleyman Elik, "Türkiye-Afganistan Siyasi İlişkileri, 1921-2021: Yüzyılı Aşan Özel Siyasi, Güvenlik ve Kültürel Bağlar", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, V/1, (2020), s. 38.

21 *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1956; 26 Temmuz 1956; 2 Eylül 1957; *Hürriyet*, 2 Eylül 1957; *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, s. 82-85.

verildi. Mahmud Tarzi bizzat İstanbul'a gelerek konuyla ilgili girişimlerde bulunsa da başarılı olamadı. Tarzi, 1908'de tekrar girişimde bulunmuş; yurtdışında yaşayan ve II. Abdülhamid'e muhalif bazı aydınlara mektuplar göndererek Afganistan'a davet etmişti. Bu çağrıya "Dr. İzzet Münir, makinist Ali Rıza, ressam Muhammed (Mehmet) Fazlı, Ali Fehmi" başta olmak bazı isimler olumlu yanıt vermiş ve Afganistan'a gitmişlerdi.²²

Türk uzmanlar Afganistan'da önemli adımlar atmış; hatta o dönem modern eğitim kurumlarının öncüsü olarak kabul edilen ve lise düzeyinde eğitim veren "Habîbiye" ve "Harbîye"lerde mevcut öğretmenlerin önemli bir kısmını oluşturmuşlardı. Öyle ki 1913'te düzenlenen eğitim konferansındaki dokuz uzmandan üçü Türk'tü. Ayrıca sağlık alanında da etkili olan Türkler, Afganistan'ın başkenti Kabil'de 1913'te ilk devlet hastanesinin kuruluşuna da öncülük etti. Türk uzmanlar yabancı eserlerin çevirisinin yapılmasında, yazılı ve sözlü basın çalışmalarının gelişmesinde de ülkeye önemli katkılar sağladı.²³

Afganistan'a sadece sosyal ve kültürel alanlarda heyetler gönderilmedi. Aynı zamanda diplomatik temasların gerçekleştirilmesi için de heyetler gitmekteydi. Bu heyetlerden biri Birinci Dünya Savaşı sırasında gönderildi. Osmanlı Devleti, Afganistan'ı kendi tarafında savaşa girmeye ikna edebilmek için Türk ve Almanlardan oluşturulan iki ayrı heyeti görevlendirdi. Ancak iki heyet arasında, görüşmelerde kimin yetkili olacağına dair çıkan anlaşmazlıktan dolayı ayrı ayrı hareket edilmesi kararı alındı. Bu doğrultuda Türk Heyeti, İran'da etkinlik gösterse de Afganistan'a gidemedi. Alman Heyeti Afganistan'a gitmeyi başardı; lakin onlar da Habibullah Han'ı ikna edemedi. Dolayısıyla Afganistan, Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kaldı ve Osmanlı Devleti'nin cihat çağrısına katılmadı.²⁴

Amanullah Han dönemi Afganistan'da modernleşme çabalarının artırıldığı bir dönemdi ve aynı zamanda Türk-Afgan ilişkileri açısından da bir dönüm noktasıydı. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Cemal Paşa'nın²⁵ bölgeye gitmesi hem iki halk arasındaki ilişkilerin artması hem de Afgan ordusunun modern tetkiklerle eğitimi açısından büyük önem arz etti. 1920'de Afganistan'a giden Cemal Paşa'nın amacı, İngilizlere karşı Afgan halkını örgütlemek ve Afgan ordusunu muntazam bir hale getirmektir. Bunun için hemen harekete geçen Cemal Paşa, ilk iş olarak beraberindeki Türk subaylarıyla örnek bir askerî kuvvet oluşturdu. Bununla birlikte, subay yetiştirmek için bir okul açıldı ve bir de top-tüfek fabrikası kuruldu. 1 Mart 1921'de imzalanan Türk-Afgan Dostluk Antlaşması, Türkiye'nin Afganistan'a desteği noktasındaki bir diğer önemli adımdır. Bilhassa Kabil'de bulunan Askerî Zabitan Mektebi'nde eğitim vermek için

22 Age., s. 31-32.

23 Rahmanhoca İmamhocaev, "Afganistan ve Türkiye", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 17, (2001), s. 265-266; *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, s. 33-34.

24 K. Tuncer Çağlayan, "Afganistan'da Bir Türk – Alman Heyetinin Faaliyetlerine Karşı İngiltere'nin Politikaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 50 (2001), s. 410-411; *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, s. 34.

25 Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Türk general ve devlet adamı. Detaylı bilgi için bk. Şükrü Hanioglu, "Cemal Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII, (1993), s. 305-307; <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cemal-pasa-1872-1922/> [Erişim Tarihi: 23.12.2024].

askerî ve sivil uzmanlar gönderildi. Bu uzmanlar Afgan ordusunun modernizasyonu için oldukça önemli hizmetlerde bulundu.²⁶

Kurtuluş Savaşı'nda sergilenen üstün gayret Türk ordusunun zafere ulaşmasını sağlarken, Türkiye'nin askerî gücünün zindeliğini de ortaya koymuştu. Yunan kuvvetlerine karşı kazanılan başarı, bu kuvvetin arkasındaki diğer işgal kuvvetlerinin de mağlup edildiği anlamına geliyordu. Türk zaferi Britanya başta olmak üzere büyük güçlerin de mağlup edilebileceğini göstermesi bakımından bölgedeki direniş hareketlerine örnek oldu. Özellikle İngiliz gücünün etkin olduğu Hindistan ve Afganistan'da zaferin yankıları bağımsızlık hareketlerine güç verirken Britanya hükûmetinin endişelerini artırmıştı.²⁷

Kurtuluş Savaşı'nı takip eden dönemde Cumhuriyet'in kurumları Osmanlı mirası üzerinde yeniden inşa edilirken, zaferin silahı olan Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) ayrıcalıklı bir yere kavuştu. Güçlü ve savaşa hazır bir ordu hem bölgesinde güçlü hem de dünyada söz sahibi olması hedeflenen Türkiye'nin teminatı olarak görülmekteydi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde muzaffer ordunun prestiji her alanda kendini hissettirirken, uluslararası ilişkilerde de belirleyici bir unsurdur. Savaş sonrası Batı'yla yeniden kurulan ilişkilerde Türkiye'nin askerî gücü diplomatik bir koz oldu. Bölge ülkelerinin Türkiye'yle ilişkilerinde daha açık izlenen bu durum, komşu ülkeler ve Sovyetler Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile geliştirilen politikaları da etkilemekteydi. SSCB, İstiklâl Mücadelesi'nde verdiği desteği Atatürk döneminde de sürdürürken, askerî iş birliği için önemli adımlar atıldı. İki devletin dostça ilişkisi bölgenin dinamikleri açısından önemliydi. Nitekim İran ve Afganistan'ın tesis etmeye gayret ettiği dostluk, bölgesel dengelerde Türkiye'nin desteğini almaya yönelikti.²⁸

Afganistan'ın Britanya'ya karşı yürüttüğü bağımsızlık mücadelesi, Amanullah Han'ın Türk İstiklâl Savaşı'na gösterdiği yakın ilginin temel sebebiydi. Hint Müslümanlarının Türkiye'ye desteğinin de arkasında yatan bu temel sebep, Türk-Afgan ilişkilerinin Mütareke Dönemi'nde gelişmesini sağladı. Cemal Paşa'nın Afganistan'daki askerî faaliyetleri, bağımsızlık sürecinde Afgan ordusunun Türkiye'yle yakın ilişkiler kurma isteğinin ilk adımıydı. Afganistan Harbîye Nazırı olarak görevlendirilen Cemal Paşa, Afgan ordusunun ıslahı için projeler geliştirirken, Mustafa Kemal Paşa'yı da bilgilendirerek kendisinin desteğini beklediğini belirtmişti. Verilecek desteğin bölgede İngiliz etkisini zayıflatarak Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesine dolaylı bir katkı sağlayacağı düşünüldüğünden, söz konusu talepler Mustafa Kemal Paşa nezdinde

26 TDA, 8245/54739/2; Ersin Çelikkat, "Afganistan'da Amanullah Han Dönemi ve Türkiye-Afganistan İlişkileri", *Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2008*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 2008, s. 229; Hüsnü Özlü, "Türk-Afgan Dostluk ve İş birliği Antlaşması Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Genel Bir Bakış", s. 37; Bülent Yaşar, *Atatürk Dönemi Türk-Afgan İlişkileri ve Afganistan'a Yapılan Yardımlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2016, s. 55-57.

27 Feyza Kurnaz Şahin, "Büyük Taarruz'un Kazanılmasının İngiliz Prestij Faktörüne Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 [Özel Sayı], (2022), s. 116.

28 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Millî Savunma Bakanlığı Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Atatürk Koleksiyonu (ATA-ZB), 90/0/87; 38/0/30; TDA, 8166/52240/41; 8225/53547/4.

karşılık buldu. Cemal Paşa'nın da teşvikiyle Türkiye'yle ilişkilerini güçlendirmeye gayret eden Afganistan, Türkiye'den askerî destek alma konusunda politikalarını en açık şekilde ortaya koyan devlettir. 1 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Türk-Afgan İttifak Antlaşması, Türkiye'nin de Afganistan'ı açıkça desteklediğini uluslararası kamuoyuna beyan etmekteydi. Karşılıklı dostluk prensibi üzerine inşa edilen ilişkiler, Türk elçilik heyeti bünyesinde görevlendirilen askerî heyet ile askerî iş birliğine dönüştü. Cemal Paşa'nın şehit edilmesinden sonra da devam eden ve daha da güçlenen karşılıklı ilişkiler, iki devletin de bağımsızlık mücadelesinde önemli bir motivasyon ögesi oldu. Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin bölgesel politikaları Afganistan'ın modernleşme politikasıyla kesişince, ilişkiler Atatürk döneminde sürekli gelişen bir ivme kazandı. Türkiye'nin özellikle askerî alanda sağlayacağı destek, Afganistan'ın modernleşme hamlesini sürdürebilmesinde can suyu olarak görülmektedir.²⁹

Amanullah Han, Afganistan'ın etnik yapısından doğan iç gerginlikten etkilenmeyecek, sayıca az fakat güçlü bir ordu kurmak niyetindeydi. Kabilelerin farklılıklarını ortadan kaldıracak bir çekirdek askerî yapı oluşturma'nın kalıcı çözüm olacağı düşünülmektedir. Türkiye'nin imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde askerî yapısında yaşanan değişim, Afganistan'ın hedefleri açısından örnek alınabilecek bir model sunuyordu. Kurtuluş Savaşı sürerken tesis edilen sıcak ilişkiler sayesinde Afganistan'a gönderilen askerî heyetler,³⁰ Afgan ordusunun düzenlenmesinde ve çağdaş usullerle eğitiminde Türk ordusunun model alınmasının ilk adımları oldu. Amanullah Han'ın Türk hükûmetinin desteğinden duyduğu memnuniyet, zaferden sonra gönderilmeye devam edilecek Türk heyetlerinin de habercisiydi. Afganistan'ın Türkiye'den talep ettiği destek askerî yapısının güçlendirilmesine yönelikti. Savaş sonrasında bölgede tırmanan siyasi istikrarsızlık, Sovyetlerin ve diğer büyük güçlerin hedeflerine yönelik politikalarının etkisiyle artmaktaydı. Afganistan, kendi güvenliğini sağlayabilmek ve ülke içinde istikrarı sağlamak maksadıyla askerî yapısını güçlendirmek istiyordu.³¹

Türkiye ile Afganistan arasındaki ilişkiler Cumhuriyet'in ilk yıllarında dostluk çerçevesinde gelişti. Türkiye'yi ziyaret eden ilk yabancı hükümdar olarak Afgan Kralı'nın 1928'deki teşrifi dostluğun iş birliğine dönüşmesini sağladı. Kral, Türkiye'ye olan ilgisindeki askerî yanın ağırlığını, seyahatinin Avrupa duraklarında Türk ve yabancı diplomatlarla yaptığı temaslarda açıkça hissettirmişti. Nitekim Türkiye'deki temasları sırasında iki ülkenin dostluk ve iş birliğini vurgulayan bir antlaşma yapıldı. Bu ziyaret ve antlaşmayla Türkiye'nin Afganistan'a vereceği askerî desteğin çerçevesi de belirlenmiş oldu. Mustafa Kemal Paşa ve Amanullah Han

29 TDA, 36983/148656/102; 8239/53754/1; 8166/52261/14; 8222/53338/1; Ludwig W. Adamec, *Afganistan, 1900-1923 A Diplomatic History*, University of California Press, Berkeley&Los Angeles 1967, s. 167-168.

30 Ankara Hükûmeti Afganistan'a askerî destek vermeye başladığı sırada bu ülkede bulunan Cemal Paşa'nın izlenimlerini Mustafa Kemal Paşa'ya aktarmıştı. Cemal Paşa Afganistan'ın Türkiye için önemini belirtmekte ve desteklenmesini tavsiye etmekteydi. ATASE, ATA-ZB: 38/0/17; Bülent Yaşar, *Atatürk Dönemi Türk-Afgan İlişkileri ve Afganistan'a Yapılan Yardımlar*, s. 56. Bülent Yaşar, "Bağımsız Afganistan'ın Modernleşmesi Hususunda Türkiye'den Afganistan'a Gönderilen Uzmanlar", *Birey ve Toplum*, X/20, (2020), s. 56.

31 TDA, 8239/53755/2; Leon B. Poullada, *Reform and Rebellion in Afghanistan, 1919-1929, King Amanullah's Failure to Modernize A Tribal Society*, Cornell University Press, Ithaca&London 1973, s. 114-115.

arasındaki mutabakat, Türkiye'nin Afganistan ordusunun modernizasyonu için bir talim heyeti göndermesini öngörüyordu. Heyetin hızlıca teşkil edilerek görevine başlaması için çalışmalar da Afgan Kralı'nın ziyareti sırasında başlatıldı. Kralın bizzat ilgilendiği askerî heyet konusunda Türkiye'nin de titizlikle çalıştığı görülmekteydi. Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyaseti'nin (Genelkurmay Başkanlığı) Afganistan'ın hassasiyetine uygun olarak teşkil ettiği heyetin başkanlığına Kurtuluş Savaşı'nın önemli isimlerinden Mehmed Kâzım [Orbay] Paşa'nın³² getirilmesi heyete verilen önemin göstergesiydi.³³

Kâzım Paşa'nın riyasetindeki heyet 1928'in ikinci yarısında hazırlıklarını ve diplomatik prosedürleri tamamlayarak yılsonunda harekete hazır hale geldi. Heyet askerlerden meydana gelse de anlaşma şartlarına göre diplomatik bir vasıf da taşıdığından özlük hakları diplomatik mevzuata göre belirlendi. Türk subayları Afganistan'da görevli bulundukları sürece Afgan üniforması giyeceklerinden, bu üniformaları Kabil'e ulaştıklarında teslim alacaklar ve seyahatlerinde sivil kıyafet kullanabileceklerdi. Hindistan üzerinden Afganistan'a gelen Türk askerî heyeti için uzun soluklu bir görev planladığından ailelerle birlikte seyahat edilmiş; ancak seyahat sırasında alınan karar gereğince aileler Hindistan'da bırakılmıştı.³⁴

Türk Askerî Heyeti'nin 6 Ocak 1929'da Afganistan'a ulaştığını Ankara'ya bildiren Büyükelçi Hikmet Bey, heyetin Afganistan için önemini şu ifadelerle vurgulamaktaydı:

1. Aileler meselesiyle Vekâlet iştiğal etmiş olduğundan benim selahiyetimden çıkmıştır. Bu baktaki mütalâamı arzileyim: Efgan devleti satvetini iade ederek yaşayacak ise bunu ancak Kâzım Paşa tarafından seri bir ordu teşkili ile yapabilir. Efganı bu hale getiren kuvvetlerin buna fırsat vereceklerini zannetmiyorum, fakat tecrübe yapılacak ise bütün muvaffakiyet avamini ceman yapılmalıdır.
2. Kâzım Paşa heyeti, ailelerini Hindistanda bırakarak Kandahara gelmiştir. 6 Kânunusani 1929.³⁵

Cumhuriyet döneminde Afganistan'a gönderilen ilk askerî heyetin görevine başlayarak intibakı için altı ay gibi bir süre belirlenmiş olsa da bu mümkün olmadı. Ülke içindeki siyasi gerginlik, Kâzım Paşa ve heyetin gayretleri sonuç verme fırsatı bulamadan kargaşaya dönüştü ve isyanlar baş gösterdi. Afgan Kralı'nın ülkesindeki durumdan dolayı yaşadığı tereddüt³⁶

32 Mehmed Kâzım Orbay (1886-1964), Türk general ve devlet adamı.

33 ATASE, ATA-ZB: 37/0/108; TDA, 8228/53677/3; 8228/53656/2, 8245/ 54739/1; 37250/149526/39; Bilal Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s. 194-195.

34 TDA, 8245/54719/3; 8245/54719/26; 37250/149526/34; 8215/ 53474/1; 37250/149526/35; Ferruh Kayalan, "Osmanlıdan Cumhuriyete Başkonsolos Şerif Bey'in Türk Yardımları Çerçevesinde Afganistan Hakkındaki Raporu (1928)", *İstiklal Harbi'nden 21. Yüzyıla Türkiye Cumhuriyeti*, ed. Mustafa Öge, Kriter Yayınları, İstanbul 2023, s. 49-65.

35 TDA, 37250/149526/36.

36 Kabil Büyükelçisi Hikmet Bey, Ankara'ya gönderdiği raporda Amanullah Han'ın tereddütlerini ve bunların Türk askerî heyetine etkilerini şöyle ifade etmekteydi: 1) Hal' edilmek korkusundan dolayı kral muntazam ordu teşkilini arzu etmemekte ve Türklere de ayrıca çekinmektedir. Bunu sebebi de cumhuriyet ve turancılık endişesinden ileri

Türk heyetin çalışmalarının planlanandan çok daha yavaş ilerlemesine sebep olurken, isyanlar da çalışmaların tamamen durmasına yol açtı. Afganistan içindeki karışıklık Amanullah Han'ın tahttan indirilmesiyle sonuçlanınca Türk askerî heyetinin buradaki varlığı da tehlikeye düştü. Yönetimi ele geçiren grubun, heyeti Türkiye'ye geri gönderme kararıyla Afgan askerî modernleşmesinde Türkiye'nin desteğini almak için atılan ilk adım başarısız oldu. Türk heyetinden önce aileler Türkiye'ye döndü ve ardından heyet de deniz yoluyla İstanbul'a ulaştı. Heyet ve ailelerin masrafları Afgan hükûmetince karşılandığından, görevde geçen dört aylık süre dışında Türk tarafının maddi zararı olmadı.³⁷

Afganistan'ın iç siyasetindeki gelişmeler ülkenin uluslararası sistemle bağıni bir müddet keserken, Nadir Şah'ın yönetimi ele geçirmesi ülkenin normale dönüşünü hızlandırdı. Yeni Afgan yönetimi 1929'un son aylarında dünya çapında destek arayışına yeniden başladı. Türkiye'nin bölgedeki menfaatleri gereği Afganistan'la ilişkilere verdiği önem, iki ülkenin yeni hükümdar döneminde de iyi ilişkilere sahip olmasını sağladı. Taraflar karşılıklı olarak iyi ilişkiler kurmaya çalışırken, Afganistan'daki ayaklanma ve isyanlar ülke içindeki siyasi belirsizliği sürekli tırmandırmaktaydı. Afganistan ordusunun modernizasyonu tekrar gündeme gelmiş olsa da Nadir Şah döneminde Türkiye'den destek almak için herhangi bir teşebbüste bulunulmadı. Nadir Şah 1933'te bir suikast sonucu hayatını kaybedince, oğlu Muhammed Zâhir Şah Afgan Kralı oldu ve Türkiye ile ilişkilerin güçleneceği yeni bir dönem başladı.³⁸

Muhammed Zahir Şah, en uzun süre Afgan tahtında kalan hükümdar olarak ülkesinde önemli değişikliklere imza attı. Yeni Şah tahta çıkışından itibaren Türkiye ile dostluğu ön plana çıkartarak, bu dostluktan Afgan modernizasyonu için faydalanma politikası izledi. Türkiye'nin Zahir Şah döneminde Afganistan'a ilk askerî desteği, Afgan-İran sınır anlaşmazlığının çözülmesi için gönderilen heyetle oldu. Askerî bir görevi bulunmasa da başkanlığa getirilen Fahrettin Paşa ve asker üyeler sebebiyle heyet askerî bir nitelik kazanmıştı. Fahrettin Paşa, Medine savunmasındaki ününün yanında Afgan Kralı ve İran Şahı'nın Türkiye ziyaretlerinde kendilerine mihmandarlık yaptığından iki ülkenin makamlarınca da yakından tanınmaktaydı. 1934'ün eylül ayında hareket için hazır hale gelen Hakem Heyeti, Fahrettin Paşa'nın emrinde biri kurmay biri doktor ve ikisi topograf olmak üzere altı subay, bir astsubay, beş asker ve bir tercümandan oluşmaktaydı. Heyetin tüm masraflarının Afganistan ve İran tarafından karşılanması kararı

gelmektedir. Kralın maiyetinde bulunanlardan birçoğu menfaat-i şahsiyeleri dolayısıyla kralın bu vehmini takviye etmektedir. Kralın en mergup veziri olan maarif veziri usâta karşı mücadeleyi süratle idare ve diğer aşiretleri asiler üzerine tahrik etmekle meşguldür. Mumaileyh acizlerine ordu teşkili aleyhinde uzun uzadıya beyanatta bulunmuş ve Kâzım Paşa'nın vazifesinin ordu teşkili değil bir sevkülceys planı ihzârı olduğunu ifade etmiştir. (iki grup noksan) raporla arz ettim. 2) Talimgâhlara yeniden bir-iki yüz (1 grup noksan) kadar gelmiştir. Zabitanımıza şimdiye kadar hiçbir vazife verilmediği gibi verilmeyeceği de görülmektedir. Heyeti Talimiye ise ber-sabık derslerine devam etmektedirler. Yeni toplar da muattal bir halde durmaktadırlar. Mukaddema takdim eylediğim 149 nümerolu telgrafımı sırf bir tedbiri ihtiyâti olarak keşide etmişim. Bununla Reiscumhur hazretlerinin krala telgraf göndermesine ve (iki grup açılammıştır) bir cevap alınmasına sebep olduğumdan dolayı pek müteessirim. TDA, 8245/54721/1.

37 TDA, 37250/149526/20; 37250/149526/24; 37250/149526/22; 37250/149526/17; Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, 3. Bs., Asam Yayınları, Ankara 2002, s. 140-141.

38 TDA, 8225/53555/1; 8256/52804/1; 8256/53167/1; 8194/53809/7; 8176/54666/1; 8153/55289/3; 8253/54542/11.

alınmış ve hareket etmeden önce de masraflarla ilgili heyete avans ödemesi yapılmıştı. 12 Ekim 1934'te İran'a ulaşan heyet buradaki incelemelerinin ardından Afganistan'a hareket etti. 1916'da İngilizler tarafından çizilen sınırın ortaya çıkardığı itilafları çözmek için yoğun bir mesai harcayan Türk Hakem Heyeti, zaman zaman yükselen tansiyona rağmen görevini yapmayı sürdürdü. Fahrettin Paşa'nın şahsi çabaları da heyetin çalışmalarında karşılaştığı engellerin aşılmasına birtakım kolaylıklar sağladı. Heyetin sahadaki çalışmaları yaklaşık üç ay kadar sürdü ve nihai kararı işaret eden rapor 15 Mayıs 1935'te taraflara bildirildi. Özellikle İran tarafında bazı tereddütler hissedilse de nihayetinde aynı yılın ekim ayında Türk Heyeti'nin kararına uygun olarak sınırlarda anlaşma sağlandı. Heyet, iki devlet arasındaki tüm anlaşmazlıkları ortadan kaldıramasa da bölgedeki Türk ağırlığının uluslararası alanda gösterilmesi bakımından önemli bir vazifeyi yerine getirdi. Türkiye'nin Atatürk döneminde Afganistan'la ilişkilerinde son önemli iş birliği Sadabat Paketi'nin imzalanmasıyla gerçekleşti. Sadabat Paketi, imzacı devletler arasındaki iş birliğini güçlendirmek ve uluslararası müdahaleleri en aza indirmeyi hedefliyordu. 1937'de imzalanan paktın askerî yönü vurgulanmamış olsa da Türkiye'nin bölgedeki askerî gücüne işaret etmekteydi. Türkiye'nin öncülük ettiği bu diplomatik oluşum, II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla hedeflenen sonuçlar alınmadan kendiliğinden dağıldı.³⁹

Türkiye'nin Afganistan'la kurduğu dostça ilişkiler Atatürk döneminde gelişirken, Afganistan'a verilecek askerî destek İnönü döneminde daha kurumsal bir yapıya kavuştu. Afgan ordusunun eğitiminden sorumlu olması planlanan bu yapı 1940'tan itibaren daha etkin bir programla görevine devam etti. Afganistan'da bulunan Türk Talim Heyeti, iki ülke arasındaki dostluk ve iş birliğinin sembolü olarak hizmetlerini sürdürdü.

Talim Heyeti ve Afganistan'daki Faaliyetleri

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin bölgedeki politikalarıyla Afganistan'ın hedeflerinin kesişmesi, iki devlet arasında dostluğa dönüşen bir yakınlaşmayı ortaya çıkardı. Türkiye'den askerî rehberlik talep eden Afganistan'ın bu talebi memnuniyetle karşılanırken, ülkenin iç işlerindeki belirsizlik gönderilen heyetlerin atıl kalmasına sebep oldu.

Muhammed Zahir Şah'ın tahta çıkışından itibaren izlenen olumlu gelişmeler, Afganistan'ın modernleşme hedeflerinin yakalanabileceği yönünde bir umut doğurdu. Bu hedeflere yönelik olarak Türkiye'den talep edilen askerî destek Atatürk döneminde kabul edildi ve yoğun olarak da İnönü döneminde gelişme gösterdi. 1936'nın yazında Afganistan'da askerî görevi olan sadece iki subay ve bir bando-mızıka subayı olmakla birlikte, hastanelerde görev yapan on iki Türk asker hekim bulunmaktaydı. Afganistan'ın askerî uzman talebi bulursa da Türkiye'den daha çok sivil uzmanlar gönderilmişti. Ancak 1937'de gündeme gelen yeni askerî heyet talebi sonrasında aynı yılın ortalarından itibaren asker uzmanlar da gönderilmeye başlandı. Böylece Askerî Muallim

39 TDA, 8177/56331/46; 8177/56331/43;8177/56331/37; 8177/56331/31; 8177/56331/33; 8177/56331/8; 8177/56330/63; 8177/56330/43; 8177/56330/48; BCA, 258/733/25; 265/788/31; Evren Küçük, "Türkiye'nin Arabulucu Rolü: İran-Afganistan Sınır Hakemliği", *Tarih Okulu Dergisi*, XI/34, (2008), s. 821.

Heyeti olarak da bilinen ve on bir Türk subayından oluşan Türk Talim Heyeti Afganistan'da göreve başladı. Seçilen on bir Türk subayı, Afgan Harp Okulu'nda yapılacak modernizasyonla görevlendirildi. Bu heyet Türkiye'nin Afganistan'a gönderdiği ikinci askerî misyon oldu.⁴⁰

1937'nin ortalarından itibaren çalışmalarına başlayan Türk Talim Heyeti, Afganistan Harp Okulu'nun Türkiye'deki Harp Okulu'na benzer bir yapıya kavuşturulmasına odaklandı. Piyade, Süvari, Topçu, Levazım, Nakliye ve Muhabere gibi sınıflara yönelik derslerin yanında Tabya, Askerî Tarih, Askerî Coğrafya, Haritacılık gibi temel dersler de Türk subayları tarafından verilmeye başlandı. Heyet, Afganistan Harp Okulu'nda müfredat değişikliğiyle başlattığı çalışmaları askerî eğitimin diğer meselelerini de içene alacak şekilde genişletti. Heyetin çalışmaları zaman içinde Afgan ordusunun tamamında etkili oldu. Türk heyetinin gayretleri ve bir buçuk yıl kadar kısa bir sürede alınan başarılar Kral'ın ve Afgan hükûmetinin takdirini kazandı. Kral'ın modernizasyon konusundaki kararlılığı bu heyetin önceki Türk heyetinden daha verimli çalışmasına imkân vererek, doğabilecek engellerin aşılmasında psikolojik bir avantaj sağlıyordu. Türk subaylarının mukavele şartlarından doğan haklarıyla ilgili bazı aksaklıklar da bu sayede hızla aşılmaktaydı. Türk Talim Heyeti'nin çalışmalarından duyulan memnuniyet Afgan Kralı tarafından sık sık dile getirilmekle birlikte, heyetin mensuplarına verilen takdimnamelerle kendilerine de bildirilmekteydi. Kral, 1939'un ağustos ayında Afgan Harp Okulu'ndaki başarılı çalışmalarından dolayı heyetin reisine ve on üyesine takdimname vererek memnuniyetini "Afganistan Harbiye Mektebi'nde çalışan kardeş Türk Milleti'nin çalışkan ve cesur zabitleri memleketimizde de kendi öz yurdundaki gibi çalışıp Afganistan için kudretli, bilgili zabitler yetiştirmektedir" ifadesiyle dile getirdi.⁴¹

Afganistan yönetimi, Türk Heyeti'nin çalışmalarından duyduğu memnuniyeti sık sık dile getirirken, heyetin reisi Tuğgeneral Ziya Kayan da çalışmaların verimli seyrini Ankara'ya bildirmekteydi. Kayan, 14 Şubat 1940 tarihli beş sayfalık raporunda; Afganistan'ın askerî durumunu, Afgan yönetiminin heyete verdiği önemi ve heyetin çalışmalarını detaylı olarak Ankara'ya ilettili. Kayan, Afganistan Kara Harp Okulu'ndan başlayarak ordunun tamamına doğru genişleyen çalışmaların, eksikler giderildikçe daha verimli devam edeceğini bildirdi. Afgan Kralı'na da haftada üç gün askerlik konusunda dersler veren Kayan, Türk Talim Heyeti'nin ana faaliyetinin eğitim olduğunun altını çizerek bu konuda mesai mevhumu gözetilmediğini de vurguladı. Nitekim Türk subaylar, tatil günlerini de her rütbeden subaya farklı konularda konferanslar vererek değerlendirmekteydi.⁴²

1937'de gönderilen heyetin görev süresi dört yıl olarak belirlenmişti. Afganistan hükûmetinin duyduğu memnuniyet, heyetin görev süresinin dört yıl daha uzatılmasını sağladı. İki ülke arasında Atatürk'ün vefatından sonra da süren sıcak ilişki Türk Talim Heyeti'nin görevine devam etmesine imkân verdi. Afganistan açısından uluslararası bir prestij meselesi olarak görülen Türk

40 BCA, 212/444/2; 72/14/9; 258/733/26; 258/734/3.

41 TDA, 8240/54296/1; 8240/54292/2; 8240/54292/1.

42 BCA, 258/734/5.

desteği II. Dünya Savaşı sırasında da devam etti. İlginç olan, Müttefik ve Mihver devletlerinin tüm ısrarlarına rağmen tarafsızlığını koruyan ve savunma tedbirleri dışında bir askerî faaliyeti bulunmayan Türkiye'nin Afganistan'da bir askerî misyon bulundurmasıydı. Her türlü savaş ihtimalinden kaçınan İnönü yönetimi, Türk Talim Heyeti'ni tarafsızlık açısından bir engel olarak görmedi. Hatta Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal, Afganistan'dan gelen ilk uzatma talebini Ankara'ya iletirken, güncel duruma dayanarak tereddütlerini de bildirdi. Afgan hükûmeti, heyetin görev süresinin iki defa uzatılmasını isteyerek duyduğu memnuniyeti ortaya koymaktaydı. Ayrıca ders müfredatı, çağdaş usuller dikkate alınarak modernize edilen Afgan Harp Okulu'nun mezunları da Türk subaylarının çalışmalarına destek olacak görevlere atanmaktaydı. Afgan hükûmetinin memnuniyeti ve desteği ile konumu güçlenen heyetin riyasetinde 1937-1946 yılları arasında iki değişiklik oldu. Heyetin ilk reisi Tuğgeneral Zeki Kayan yaklaşık dört yıl bu görevde kalmış, yerine Tuğgeneral Ömer İskender Erdemer getirilmişti. Erdemer'in bu görevdeyken terfi etmesi ve Tümgenerallik rütbesine yükselmesi için Türkiye'ye dönmesi gerektiğinden, bu durum Afganistan makamlarınca yanlış anlaşılmış ve heyetin görevine son verileceği şeklinde değerlendirilmişti. Bu sebeple, Erdemer'in hem terfi ettirilmesi hem de Afganistan'daki görevinin başında kalması Türk makamlarından ısrarla istendi. Erdemer'in görevi terfi sebebiyle sona erdiğinden 1943'te yerine Tümgeneral Tevfik Öge atandı. Heyetin ilk iki reisi Tuğgeneral rütbesindeyken son reisin Tümgeneral olması, Türk Genelkurmayı'nın heyetin makam karşılığını yükselttiğini göstermekteydi. Öge'nin Afgan hükûmetiyle imzaladığı mukavelenin içeriğinden, kendisinin teamüller gereği diplomatik bir misyona da sahip olduğu anlaşılmaktaydı. Tümgeneral Öge'nin bu görevde bulunurken yaş haddi sebebiyle emekliliğe sevk edilmesi üzerine Afganistan hükûmeti, emekli olsa da Öge'nin görevinde kalmasını Türkiye'den talep etmişti. Afganistan makamlarının Türk Heyeti'nin riyasetinde bulunan isimlere gösterdiği bu ilgi, Amanullah Han devrinde yaşanan karışıklıklarda tecrübe edildiği üzere Türk generallerin, desteklerine güvenilecek askerler olmasından kaynaklanmaktaydı.⁴³

Türk Talim Heyeti'nin başkanlığında bulunan generallerle birlikte, heyetlerde görevli her rütbeden subay da Afgan hükûmetinin itimadını kazanmıştı. Türk subaylarının Harp Okulu'nda öğretmen olarak bulunmalarından duyulan memnuniyet sık sık verilen takdimnamelerle kendilerine ve Ankara'ya bildiriliyordu. Türk subayların Afgan ordusunun talim, terbiye ve tensiğindeki hizmetlerinden dolayı duyulan şükran Ankara'ya bildirilirken, bazı subaylardan duyulan memnuniyet Afgan Kralı'nın şahsi ricalarına da sebep oldu. Görev süresi biten veya emeklilik zamanı gelen subaylar Afganistan'dan ayrılmak zorunda olduğundan, bu subaylardan bazılarının Afganistan'da bir müddet daha kalması için kral bizzat Ankara'ya başvurdu. Türkiye, Afganistan'ın ilgisinden ve Türk subaylarının başarılarından dolayı Kral'ın ve Afgan hükûmetinin bu tip ricalarını çoğunlukla yerine getirdi. Bununla birlikte, subayların özlük haklarından ve terfi imkânlarından mahrum kalmamaları göz önünde bulundurarak bazı ricalar da geri çevrildi. Zira, Türk Talim Heyeti'ne seçilen her subay, "geçici görevlendirme" esasına göre Afganistan'a tayin

43 TDA, 8238/54066/10; 8238/54060/36; 8238/54060/35; 8238/54060/33; 8150/53905/16; 8150/53905/11; 8150/53905/9; 8150/53905/7; 8150/53905/3.

ediliyordu. Ankara'daki Afganistan Büyükelçiliği'nde hizmetleriyle ilgili mukaveleyi imzalayan Türk subaylarının görevi imzayla birlikte başlıyordu. Subaylar, imza tarihinden başlayarak Afganistan'dan Türkiye'ye dönene kadar Türk Silahlı Kuvvetleri'nin özlük teamüllerine uygun olarak görevine devam ediyordu.⁴⁴

Afgan makamlarının Türk Talim Heyeti'nden duyduğu memnuniyet Türkiye'de de karşılık bulduğundan, heyetin başarısının devamı için Dışişleri ve Millî Savunma Bakanlığı koordineli olarak yoğun bir mesai harcadı. Türkiye'nin Kabil Büyükelçiliği heyetle ilgili tüm gelişmeleri Ankara'ya bildirirken, Dışişleri Bakanlığı da Afganistan'ın Ankara Büyükelçiliği aracılığıyla sürece müdahil olmaktaydı. Heyetin göreviyle ilgili herhangi bir aksaklık yaşanmaması için Millî Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı Dışişleri'nden gelen bildirimlere göre hareket etmekteydi. Türk subayları görevlerini yerine getirirken bazı aksaklıklarla karşılaşmalar da bunlar hızlıca aşılabilecek türden engellerdi. Sayıları on sekiz ile yirmi beş arasında değişen heyet mensuplarının çoğunluğu görevlerinden ve Afganistan'da bulunmaktan memnundu. Hem Türk hem de Afgan hükûmetinden maaş alıyor olmaları, Türk subaylarının memnuniyetlerinde önemli bir etkendi. Sahip oldukları bu mali avantaj sayesinde, birkaç istisna dışında Türk subaylarının çoğu Afganistan'daki görev süreleri boyunca para biriktirme imkânı bulmuştu. Heyet üyelerinden bazıları ailelerini de beraberinde götürmüş, ailelerin yol masrafları Türkiye tarafından karşılanarak zorluk çekmemelerine dikkat edilmişti. Bununla birlikte, problem yaşayan bazı subaylar da olmuş; fakat bu problemler genelde şahsi olup hızlıca çözülmüştü.⁴⁵

II. Dünya Savaşı sona erdikten sonra Türkiye'nin ABD ile geliştirdiği ilişkiler Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yeni bir döneme girmesine sebep oldu. Türkiye, Doğu ile Batı arasında yaşanan güç mücadelesinde Batı'da konumlanınca, Batı Bloku'nun liderliğini yürüten ABD'den ciddi bir askerî destek almaya başladı. 1947'den itibaren gelmeye başlayan Amerikan askerî yardımları, Türk ordusu ve silahlı kuvvetlerin Amerikan silahlarıyla beraber Amerikan doktriniyle de tanışmasını sağladı. TSK, Amerikan yardımlarıyla birlikte gelen Amerikalı subayların rehberliğinde Amerikan sistemine göre yeniden düzenlenmeye başlandı. Bu durum Afganistan'daki Türk Talim Heyeti'nin görevini ve yapısını etkilemedi. Ancak Türk-Amerikan iş birliği geliştikçe heyetin durumunda da bazı değişiklikler oldu. 1946'nın ilk aylarında heyet üyelerinin maaşlarında bir düzenleme yapıldı. Daha sonra heyetin reisi Tümgeneral Öge'nin görevinin sona ermesiyle yerine vekâleten Kurmay Albay Remzi Atasü atandı. Atasü, vekâlet ettiği görevde ancak bir yıl kaldı ve kıta stajını yapmak üzere terfian Türkiye'ye döndü. Takip eden yılda, heyetin daha önce dört yıl olarak belirlenmiş mukavele süresi iki yıl olarak yeniden belirlendi. 1947'den itibaren yazışmalarda heyetin adının da Türk Askerî Eğitim Heyeti olarak değiştirildiği görüldü.⁴⁶

44 TDA, 8238/54066/14; 8238/54066/10; 8238/54059/2; 8150/54119/15; 8238/54048/10; 8150/54117/14; 8150/54118/9; 8150/54118/5.

45 TDA, 8240/54293/4; 8240/54293/1; 8238/54075/1; 8238/54053/10; 8238/54048/8; 8150/54118/10; 8150/54118/1; 8214/52980/27; BCA, 47/304/4.

46 TDA, 8214/52996/1; 8214/52982/11; 8214/52982/7; 8214/52982/1; 8214/52981/2.

Dünyada yaşanan değişime paralel olarak Türkiye'nin geçirdiği dönüşüm yeni dönemde köklü değişikliklere sebep oldu. Askerî Eğitim Heyeti olarak görevine devam eden Türk Talim Heyeti'nin yeniden düzenlenmesi 1948'de gündeme geldi. Bu düzenleme çabası, heyetin kuruluşunu, yapısını ve görevlerini belirlemek için mevzuatta özel bir yönetmelik yayınlanmasına yönelikti. Heyetin bu tarihe kadar ikili antlaşmalar, yazışmalar ve emirlerle düzenlenen faaliyetlerinin bu yönetmelikle daha belirgin bir şekle sokulması amaçlanmıştı. Heyetle ilgili tüm detayları düzenleyen yönetmelik Türk makamlarının koordinasyonu için de önemliydi. Yetkiler ve sorumluluklar açıkça belirlenerek Kabil Büyükelçiliği'nin heyetle ilgili yükünü bir nebze hafifletme amacı da hissedilmekteydi. Afgan makamlarına da bildirilen Afganistan Türk Askerî Eğitim Kurulu Yönetmeliği ile heyetin adı bir kez daha değişti. Heyete yeni üyeler eklenirken, özlük haklarında da iyileştirmelere gidildi. Heyette görev yapan subayların kıdem süreleri avantajlı hale gelirken maaşları da artırıldı.⁴⁷

Türk subayları Afganistan'da görev yaparken Türkiye'de siyasi iktidar değişimi yaşandı. 1950 seçimlerinde iş başına gelen Demokrat Parti iktidarı, Afganistan'la ilişkilerde İnönü döneminde tesis edilen yakınlığı sürdürdü. Türk askerî heyetinin çalışmaları genişleyerek devam ederken Adnan Menderes'in Afganistan ziyareti hem iki ülke arasındaki bağların güçlenmesi hem de Türk heyetinin çalışmalarına destek mahiyetindeydi. 1956'da gerçekleşen bu ziyarette Adnan Menderes'e Türk Dışişleri Bakanı Ethem Menderes eşlik ederken, Türk subayları ve Afganistan'da bulunan diğer Türk uzmanlar ziyaret süresince sık sık kendisi tarafından kabul edildi. Ziyaret gerçekten de tarafların iş birliğini teyit eden ve bölgedeki gelişmeler ışığında iki ülkenin birlikte hareket ettiğine işaret eden bir diplomatik hamle niteliğindeydi. Batı Bloku'nun askerî açıdan doğudaki temsilcisi Türkiye, Çin ve Sovyet etki alanına çok yakın olan Afganistan'a en üst seviyeden desteğini ortaya koymaktaydı.⁴⁸

Türkiye'nin Afganistan'daki askerî varlığı, Askerî Talim Heyeti adıyla 1937'de başlayıp 1957⁴⁹ sonunda Türk Eğitim Kurulu'nun ülkeden ayrılmasına kadar yaklaşık yirmi yıl devam etti. Geçen süre, Afganistan'ın modernizasyonu açısından oldukça verimli bir dönem oldu. Afganistan'da bulunan Türk subayları da kendi bilgi ve tecrübelerini yabancı bir ülkede verdikleri eğitimlerle pekiştirme imkânı buldu. Türkiye'nin Afganistan'a ilgisi uzun yıllar sürse de 1979'da başlayan Sovyet işgali bu ilişkilerin kesilmesine veya oldukça azalmasına sebep oldu. Türkiye, bölgede etkili bir güç olarak Afganistan'a destek vermeye devam etse de dönemin şartları gereğince ilişkiler ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeniden güçlendi. Türkiye doksanlı yıllardan itibaren Afganistan'a askerî açıdan destek olurken, ülkenin içinde bulunduğu kargaşanın sona ermesi için oluşturulan Birleşmiş Milletler Görev Gücü'ne de katıldı.⁵⁰

47 TDA, 8255/54228/14; 8255/54228/16; 8255/54228/15; 8255/54228/16; 8255/54228/5; 8255/54228/1; 8229/53772/1; 8255/54222/25.

48 TDA, 8250/54817/28; 8171/54014/4; 8250/54829/17; 8234/53907/17; 8234/53907/16; 8234/53907/12.

49 Türk Talim Heyeti'ne dair arşivdeki belgeler 1957 yılı sonuna kadar ulaşılabilir durumdadır. Bu tarihten sonra konuyla ilgili herhangi bir belgeye ulaşılamamaktadır.

50 TDA, 8250/54841/6; 8250/54841/3.

Sonuç

Türk-Afgan ilişkileri oldukça köklü bir geçmişe sahip olmakla birlikte, dostluk ve iş birliği esaslarına dayanan ilişkinin temelleri Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde atıldı. Türk modernleşme hareketinin olumlu sonuçları Afgan hükûmetleri için uygulanabilir bir model olarak değerlendirilmekteydi. İki tarafın karşılıklı olarak mutabık olduğu husus, bölgedeki iş birliğinin tarafların varlığı açısından önemli olduğuydu.

Coğrafi konumu sebebiyle Hindistan'a ulaşmak isteyen milletler için her daim bir geçit görevi gören Afganistan, 19. yüzyıldan itibaren Britanya, Rus ve Osmanlı imparatorluklarının çıkarlarının kesiştiği bir bölge hâline geldi. Britanya'nın bölgedeki etkinliği arttıkça Afganistan Osmanlı İmparatorluğu'na yaklaştı. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu da Rusya ile mücadelesinde Afganistan kozunu oynayabilmek için bu ülkeyle ilişkileri güçlendirmeye önem verdi. Afganistan'da artan Britanya hâkimiyeti 20. yüzyılın başlarında ülkenin işgali ile sonuçlanırken, Afgan yönetimi bağımsızlık için çıkış yolları aramaya başladı. Bu süreçte Türk Kurtuluş Savaşı Afganistan'a ümit ışığı olurken, Ankara hükûmeti ile Afganistan arasındaki dostluk hızla gelişti. Kurtuluş Savaşı sırasında imzalanan ikili antlaşmalarla bu dostluk perçinlendi ve Türkiye Afganistan'a askerî eğitim ve sosyal alanlarda uzman gönderme taahhüdünde bulundu. Türkiye taahhütlerini yerine getirmeye Cumhuriyet'le birlikte başladı ve Afganistan'ın taleplerine uygun olarak Türk uzmanlardan oluşan heyetler Afganistan'da görevlendirildi. Ülkenin iç siyasetindeki dalgalanmalar izin verdiği ölçüde Türk heyetleri görevlerini yerine getirmeye devam etti.

Atatürk döneminde gönderilen ve Türk Talim Heyeti adı verilen askerî heyet, Afgan ordusunun teşkilatlanmasına ve özellikle eğitim altyapısının oluşmasına yönelik önemli bir adımdı. Afgan yönetiminin heyete verdiği öneme ek olarak Türkiye de bölgedeki gücü ve prestijinin bir göstergesi olarak Türk Talim Heyeti'ne özel bir anlam yükledi. Atatürk döneminde iş birliğine dönüşen Türk-Afgan dostluğu, İnönü ve Demokrat Parti dönemlerinde de sürdü. Zaman içinde hükûmetler değişse de Türk Talim Heyeti'nin Afganistan'daki önemi ve görevleri değişmedi. Ancak 1947'de heyetin adı Türk Eğitim Heyeti, daha sonra da Türk Askerî Eğitim Kurulu olarak değiştirildi.

1937'den itibaren Afganistan'da bulunan Türk Talim Heyeti kadrosu zaman zaman yenilense de Türk subayları II. Dünya Savaşı'nın zorlu şartlarında bile görevlerine devam etti. Öyle ki Türk Talim Heyeti, Türkiye'nin tarafsız kalma çabasıyla yürüttüğü diplomatik mücadeleden bile etkilenmedi. Savaş sonrasında kurulan yeni düzende Amerika ile yakınlaşarak Batı bloğuna katılan Türkiye, Afganistan'ın Sovyet önderliğindeki Doğu bloğuna yakınlaşmasından etkilenmeyerek askerî heyetin görevini devam ettirdi. Türk ordusu bu dönemde Amerikan sistemine göre yeniden düzenlenirken, Türk subayları da Doğu'nun stratejik ülkesi Afganistan'da eğitim vermeyi sürdürdü.

Türkiye'nin Afgan modernleşmesini desteklemesi olarak da değerlendirilebilecek bir askerî misyon olan Türk Talim Heyeti, iki ülke arasındaki uzun soluklu iş birliğinin bir sembolü oldu. Afganistan Sovyet işgaline uğradıktan sonra ilişkiler kesilse dahi Türk-Afgan dostluğu gücünü korumaya devam etti.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Millî Savunma Bakanlığı Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE.)

Atatürk Koleksiyonu (ATA-ZB.)

90/0/87[09.08.1335]; 38/0/30[01.07.1922]; 38/0/17[21.11.1920]; 37/0/108[10.01.1928].

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

3/34/4[27.10.1921]; 1/5/33[29.12.1929]; 212/444/2[08.08.1936]; 72/14/9[20.02.1937]; 258/733/26[29.12.1937]; 258/734/3[13.09.1939]; 258/734/5[19.03.1940]; 47/304/4[15.03.1943].

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

36983/148656/102[14.12.1919]; 8239/53755/2[19.12.1920]; 8239/53754/1[24.08.1921]; 8166/52261/21[01.01.1922]; 8166/52261/23[01.03.1922]; 8166/52745/2[18.03.1922]; 8166/52745/3[18.03.1922]; 8222/53338/1[26.12.1922]; 8166/52261/14[07.06.1922]; 37250/149526/39[02.12.1928]; 8228/53677/3[01.05.1928]; 8228/53656/2[09.05.1928]; 8245/54739/2[30.05.1928]; 8245/54739/1[06.06.1928]; 8245/54719/31[10.10.1928]; 8245/54719/26[22.10.1928]; 8245/54721/1[01.12.1928]; 37250/149526/34[24.12.1928]; 37250/149526/36[05.01.1929]; 8215/53474/1[07.02.1929]; 37250/149526/35[14.02.1929]; 37250/149526/20[02.03.1929]; 37250/149526/24[09.03.1929]; 37250/149526/22[12.03.1929]; 37250/149526/17[14.04.1929]; 8225/53555/1[09.10.1929]; 8256/52804/1[01.11.1929]; 8256/53167/1[16.11.1929]; 8194/53809/7[12.02.1930]; 8176/54666/1[18.06.1931]; 8153/55289/3[12.02.1933]; 8253/54542/11[13.11.1933]; 8177/56331/46[15.09.1934]; 8177/56331/43[17.09.1934]; 8177/56331/37[20.09.1934]; 8177/56331/31[22.09.1934]; 8177/56331/33[23.09.1934]; 8177/56331/8[14.12.1934]; 8177/56330/63[24.01.1935]; 8177/56330/43[13.04.1935]; 8177/56330/48[02.04.1935]; 8240/54296/1[03.05.1939]; 8240/54293/4[25.05.1939]; 8240/54293/1[03.07.1939]; 8240/54292/2[16.08.1939]; 8240/54292/1[24.08.1939]; 8238/54075/1[27.08.1940]; 8238/54066/14[30.06.1941]; 8238/54066/10[17.10.1941]; 8238/54060/36[29.06.1942]; 8238/54060/35[01.07.1942]; 8238/54060/33[02.07.1942]; 8150/53905/16[22.12.1942]; 8238/54059/2[25.01.1943]; 8150/53905/11[25.02.1943]; 8238/54053/10[27.02.1943]; 8150/54119/15[01.03.1943]; 8150/53905/9[31.03.1943]; 8238/54048/10[16.06.1943]; 8238/54048/8[02.07.1943]; 8150/54118/10[29.12.1943]; 8150/54117/14[09.01.1944]; 8150/54118/9[31.01.1944]; 8150/53905/7[26.02.1944]; 8150/54118/5[17.04.1944]; 8150/53905/3[17.05.1944]; 8150/54118/1[16.05.1944]; 8214/52980/27[18.09.1945]; 8214/52996/1[02.02.1946]; 8214/52982/11[31.05.1946]; 8214/52982/7[02.01.1947]; 8214/52982/1[20.02.1947]; 8214/52981/2[23.12.1947]; 8255/54228/14[16.08.1948]; 8255/54228/16[19.07.1948]; 8255/54228/15[22.07.1948]; 8255/54228/16[05.10.1948]; 8255/54228/5[26.04.1949]; 8255/54228/1[30.05.1949]; 8229/53772/1[15.07.1950]; 8255/54222/25[11.05.1950]; 8250/54817/28[18.07.1951]; 8171/54014/4[28.08.1951]; 8250/54829/17[14.05.1953]; 8234/53907/17[11.04.1956]; 8234/53907/16[19.04.1956]; 8234/53907/12[23.05.1956]; 8250/54841/6[03.09.1957]; 8250/54841/3[10.11.1957].

Süreli Yayınlar

Akşam, 25 Şubat 1930; 10 Teşrinisani 1933; 11 Teşrinisani 1933; 7 Kanunusani 1936.

Cumhuriyet, 28 Temmuz 1933; 11 Teşrinisani 1933; 25 Temmuz 1956; 26 Temmuz 1956; 2 Eylül 1957.

Hakimiyet-i Milliye, 25 Şubat 1930; 10 Teşrinisani 1933.

Hürriyet, 2 Eylül 1957.

Kurun, 7 İkinci Kânun 1936; 17 İlkteşrin 1936; 10 Temmuz 1937.

Milliyet, 1 Mart 1930; 10 Teşrinisani 1933.

Son Posta, 17 Birinciteşrin 1936.

Tan, 17 İlkteşrin 1936.

Ulus, 7 Sonkânun 1936, 10 Temmuz 1937.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Adamec, Ludwig W., *Afganistan, 1900-1923 A Diplomatic History*. University of California Press, Berkeley&Los Angeles 1967.

Afghanistan: Ethnic Diversity and Dissidence (U), Central Intelligence Agency National Foreign Assessment Center, Lagley 1979.

Akbaş, İsmail, *Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye Gezisi ve Türk-Afgan İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2008.

Aybudak, Utku, “Afganistan Modernleşmesi ve Emanullah Han Dönemi”, *Asya Studies*, 21, (2022), s. 276-286.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, C. 3, TTK Basımevi, Ankara 1987.

Beyoğlu, Süleyman, *Medine Müdafaaası ve Fahrettin Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023.

Burget, Fazıl Ahmed, *Yakınçağ'da Afganistan ve Osmanlı Devleti İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

Çağlayan, K. Tuncer, “Afganistan’da Bir Türk – Alman Heyetinin Faaliyetlerine Karşı İngiltere’nin Politikaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVII/50, (2001), s. 409-428.

Çakmak, Aydın, “1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması ile İlgili Yaşanan Sorunlar”, *Belleten*, LXXXVIII/312, (2024), s. 605-638.

Çelikkanat, Ersin, “Afganistan’da Amanullah Han Dönemi ve Türkiye-Afganistan İlişkileri”, *Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2008*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 2008.

Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Yayınları, Ankara 2009.

Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963.

Hanioğlu, M. Şükrü, “Cemal Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII, (1993), s. 305-307.

İmamhocaev, Rahmanhoca, “Afganistan ve Türkiye”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, VIII/17, (2001), s. 261-266.

İnanç, Hüsamettin ve Jawid Asefi, “The Discussion of Political Islam And Democracy in Afghanistan”, *Ulusam*, I/1, (2021), s. 1-12.

Jawad, Nassim, *Afghanistan A Nation of Minorities V.2. Minority Rights GROUP International Report*, Manchester Free Press, Manchester 1992.

Kahraman, Kemal, “Dost Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX (1994), s. 510-511.

Kaya, Gamze ve Süleyman Elik, “Türkiye-Afganistan Siyasi İlişkileri, 1921-2021: Yüzyılı Aşan Özel Siyasi, Güvenlik ve Kültürel Bağlar”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, V/1, (2020), s. 35-59.

Kayalan, Ferruh, “Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey’in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa’nın Faaliyetleri (1922-1923)”, *Vakanüvis*, VII [Özel Sayı], (2022), s. 1688-1730.

- , *Kabil Elçisi Ömer Fahreddin Paşa Yeni Arşiv Belgelerine Göre Elçilik Faaliyetleri 1921-1926*, Kriter Yayınları, İstanbul 2023.
- “Osmanlıdan Cumhuriyete Başkonsolos Şerif Bey’in Türk Yardımları Çerçevesinde Afganistan Hakkındaki Raporu (1928)”, *İstiklal Harbi’nden 21. Yüzyıla Türkiye Cumhuriyeti*, ed. Mustafa Öge, Kriter Yayınları, İstanbul 2023.
- Köçer, Mehmet, “Atatürk İnkılabının Nadir Şah Dönemi’nde Afganistan’ın Modernleşme Çabasına Etkisi”, *Journal of Turkish Studies*, III/7, (2008), s. 556-567.
- Küçük, Evren, “Türkiye’nin Arabulucu Rolü: İran-Afganistan Sınır Hakemliği”, *Tarih Okulu Dergisi*, XI/34, (2018), s. 807-833.
- Özlü, Hüsnü, “Türk-Afgan Dostluk ve İş birliği Antlaşması Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, (2012), s. 31-46.
- Özmen, Süleyman, *Mahmut Tarzi’nin Hayatı, İnkılâpçılığı ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Poullada, Leon B., *Reform and Rebellion in Afghanistan, 1919-1929, King Amanullah’s Failure to Modernize A Tribal Society*, Cornell University Press, Ithaca&London 1973.
- Salın, Çağdaş Taylan, “Ali Fuat (Cebesoy) Paşa’nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920 – 10 Mayıs 1922)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.
- Saray, Mehmet, “Afganistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I (1988), s. 401-408.
- Afganistan ve Türkler*, Asam Yayınları, Ankara 2002.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 3*, Öğretmen Yayınları, Ankara 1986.
- Sivrioğlu, Töre ve Ahmad Jawid Türkoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017.
- Sander, Oral, *Türkiye’nin Dış Politikası*, 5. Bs., İmge Yayınevi, İstanbul 2020.
- Şahin, Feyza Kurnaz, “Büyük Taarruz’un Kazanılmasının İngiliz Prestij Faktörüne Etkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 [Özel Sayı], (2022), s. 108-128.
- Şimşir, Bilal N., *Atatürk ve Afganistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Tuncer, Hüner, *Atatürkçü Dış Politika*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.
- Turanî, Abdul Jamil, *Amanullah Han Dönemi Türk-Afgan İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2016.
- Yaşar, Bülent, *Atatürk Dönemi Türk-Afgan İlişkileri ve Afganistan’a Yapılan Yardımlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2016.
- “Bağımsız Afganistan’ın Modernleşmesi Hususunda Türkiye’den Afganistan’a Gönderilen Uzmanlar”, *Birey ve Toplum*, 10, (2020) s. 51-86.
- Yılmaz, Meşkure, “Tarihsel Boyut İçinde Afganistan’daki Gelişmeler ve Türk Afgan İlişkileri”, *Bilgi*, IV/3-4, (1998), s. 79-94.

Elektronik Kaynaklar

- <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c005/tbmm03005009ss0025.pdf> [Erişim Tarihi: 17.12.2024]
- <https://www.ktb.gov.tr/TR-96581/siyah-beyaz-fotograflarla-ataturk—galerisi—3.html> [Erişim Tarihi: 17.12.2024]
- “Cemal Paşa (1872-1922)”, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cemal-pasa-1872-1922/> [Erişim Tarihi: 23.12.2024].

DEVELOPMENT OF TURKISH-AFGHAN RELATIONS AND THE ACTIVITIES OF THE TURKISH TRAINING MISSION SENT TO AFGHANISTAN (1923-1958)

Ali Serdar Mete* 
Burcu Özbay** 

Turkish-Afghan relations began to improve since the mid-19th century. While contacts with the Afghan administration intensified in the final years of the Ottoman Empire regional power struggles remained the primary factor shaping their relationship. Military cooperation has played an important role in the historical development of Turkish-Afghan relations. The missions dispatched by Türkiye were instrumental in deepening ties between the two countries. These missions varied in nature, ranging from diplomatic and military to educational. Since the beginning of the 20th century, Afghanistan was particularly influenced by the Turkish education system. Turkish experts played a pivotal role in shaping modern education in the country, with many serving as instructors in high schools, which were considered the leading institutions of modern education in Afghanistan at the time. The era of Amanullah Khan was the period when modernization efforts were most visible in Afghanistan. This period was also a turning point in Turkish-Afghan relations. After the First World War, Cemal Pasha's visit to the region was highly significant – not only in fostering closer ties between the Turkish and Afghan peoples, but also in contributing to the modernization of the Afghan Army through structured training. In 1920, Jamal Pasha travelled to Afghanistan and his aim was to organize the Afghan people against the British influence and to reform the Afghan army. Cemal Pasha, who immediately took action for this purpose, formed an exemplary military force as a first step, with the Turkish officers accompanying him. Thanks to the contact established during the Turkish War of Independence, the relations between the two governments turned into friendship. Signed on March 1, 1921, the “Turkish-Afghan Friendship Treaty” was another turning point in Türkiye's

* Ph.D., Institute of Atatürk Principles and Revolution History, Yeditepe University, Istanbul / Türkiye, aserdarmete@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3662-7636

** Ph.D., Istanbul / Türkiye, burcuozbay7@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1935-3212

support to Afghanistan. In particular, military and civilian experts were sent to provide training at the "Military Academy" in Kabul. These experts provided significant contributions to the modernization of the Afghan army. The outstanding efforts displayed in the War of Independence led the Turkish army to victory and demonstrated the vitality of Türkiye's military power. Success against the Greek forces meant defeat of the other occupying forces supporting them. The Turkish victory set an example for resistance movements in the region by showing that great powers, especially Britain, could also be defeated. The echoes of the victory were especially powerful in India and Afghanistan, where British influence was strong. They strengthened local independence movements and heightened the concerns of the British governments. Relations between Türkiye and Afghanistan developed within the framework of friendship in the early years of the Republic. The visit of the Afghan king in 1928, as the first monarch to visit Türkiye, transformed friendship into cooperation. During his European tour prior to arriving in Türkiye, the king consistently emphasized to both Turkish and foreign diplomats that his primary interest in Türkiye was its military development. As a matter of fact, a treaty emphasizing the friendship and cooperation of the two countries was signed during his contacts in Türkiye. According to the agreement, Türkiye would guide Afghanistan in its efforts to modernize. The agreement between Mustafa Kemal Pasha and Amanullah Khan stipulated that Türkiye would send a training mission to modernize the Afghan army. During the visit of the Afghan king, efforts were initiated to swiftly organize the delegation and commence its mission. It became evident that Türkiye was also severed. The appointment of Kazım Pasha, one of the most important figures of the War of Independence, as the head of the mission, which was organized with careful consideration of Afghanistan's sensitivities, reflected the importance attached to the mission. Although the first military mission sent to Afghanistan during the Republican era was allotted six months to begin its work and acclimate, this timeline was not met. While the developments in Afghanistan's domestic politics severed the country's ties with the international community, Nadir Shah's rise to power accelerated its return to stability. Although the modernization of Afghanistan's army was back on the agenda, no attempt was made to receive support from Türkiye during Nadir Shah's reign. When Nadir Shah was assassinated in 1933, his son Mohammad Zahir Shah became the Afghan king and a period of enhanced cooperation with Türkiye started. Following a request for a new military mission in 1937, military experts began arriving in Afghanistan by mid-year. Thus, the Turkish Training Mission, also known as the Military Training Mission comprising eleven Turkish officers, officially took office in Afghanistan. The eleven selected Turkish officers were tasked with the modernization of the Afghan War School. This was the second military mission Türkiye sent to Afghanistan. The mission sent in 1937 was initially set for a four-year term. The satisfaction of the Afghanistan government led to the extension of the mission for another four years. The warm relationship between the two countries, which continued even after Atatürk's death, allowed the Turkish Drill Mission to continue its mission. Turkish support, which was also seen as a matter of international prestige for Afghanistan, continued during World War II. Since the satisfaction of the Afghan authorities with the Turkish Drill Committee was reciprocated

in Türkiye, the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of National Defense worked in coordination to ensure the continued success of the committee. The Turkish Embassy in Kabul informed Ankara of all developments regarding the mission, while the Ministry of Foreign Affairs was involved in the process through the Afghan Embassy in Ankara. Türkiye's military presence in Afghanistan began in 1937 under the name of the Turkish Education Committee and continued for nearly two decades after the Turkish Education Board left the country at the end of 1957. This was a very productive period for the modernization of Afghanistan. Turkish officers in Afghanistan also had the opportunity to reinforce their knowledge and experience through training abroad. This study examines the military training missions sent to Afghanistan during the Republican period in the process of the development of Turkish-Afghan relations. The examination of the activities of these missions, an important aspect of Turkish-Afghan relations and known as the Turkish Training Mission is based on documents and information from the Turkish archives. Since no information and documents on the subject could be found in the Turkish archives after 1958, the study's time frame was limited to the period between 1923-1958.

BUDDHALIK, TÖVBE VE BİLİNCE DAİR ESKİ UYGURCA METİN PARÇALARI

OLD UYGHUR FRAGMENTS ON BUDDHAHOOD, REPENTANCE AND CONSCIOUSNESS

Betül ÖZCAN^{*} 

Öz

1899 yılı itibarıyla Türkistan’da bulunan bazı çevrelere – Kaşgâr, Bin Buda Mağaraları, Turfan, Miran, Hoço ve Kızıl – ilgi artmış ve bu bölgelere çeşitli keşif gezileri düzenlenmiştir. Bu keşif gezileri neticesinde bölgelerde çoğunluğunu Budist metinlerin oluşturduğu yirmiden fazla farklı dilde yazılmış olan el yazmaları, işlemler, resimler, tablolar vs. ele geçirilmiştir. Söz konusu belgeler hiç vakit kaybedilmeden çalışılmaya ve yayımlanmaya başlanmıştır. Bir kısmı bütünlüklü bir kısmı ise parça şeklinde günümüze ulaşan Budist Uygur metinleri çeşitli konuları içerisinde barındıran geniş bir çeviri edebiyatı meydana getirmiştir. Özellikle Budist Uygur metinleri *Tripitaka* adı verilen bir kitap külliyyatından oluşmaktadır. Bu külliyyat içerisinde türlü meselelere ilişkin müstakil metin parçaları yer almaktadır. Bu çalışma Buddhalık, tövbe ve bilinç hakkında altı parçanın neşrini konu almaktadır. Bu bilgiler temelinde ve yazılı belgelerin sunmuş olduğu veriler ışığında şimdiye kadar neşredilmemiş olan ve 95 satır hacmindeki söz konusu metin parçaları bugün Berlin Turfan Derlemesi U 2023; U 3231; U 5029; U 2090; U 2286 ve U 1858 arşiv numaralarına sahiptir. Çeşitli meselelerin yer aldığı muhtelif metin parçalarından oluşan bu metin parçalarının yazı çevirimine, harf çevirisine, Türkiye Türkçesine aktarılması, metne ilişkin açıklamalarına, sözlük ve dizinine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Budizm, Buddhalık, tövbe, bilinç

Abstract

As of 1899, interest in certain regions of Turkestan – Kaşgar, the Thousand Buddha Caves, Turfan, Miran, Hoço, and Kızıl – began to increase, leading to a series of expeditions to these areas. These expeditions yielded the discovery of manuscripts, engravings, paintings, and other artifacts written in over twenty different languages, the majority of which were Buddhist texts. Scholars began studying and publishing these documents without delay. The Buddhist Uyghur texts, some of which have survived to the present day in their entirety while others in fragmentary form, have created a corpus of translated literature covering a wide range of topics. Notably, many of these texts are party of the Buddhist *Tripitaka* and contain individual passages on various subjects. This study aims to publish six fragments related to Buddhahood, repentance, and consciousness. These 95-line fragments, currently housed in the Berlin Turfan Collection

* Arş. Gör., Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum / Türkiye, betulyasarbas@erzurum.edu.tr, Erzurum / Türkiye, ORCID: 0000-0001-7463-8769



under the archive numbers U 2023; U 3231; U 5029; U 2090; U 2286 and U 1858, are analyzed in light of the information provided by the manuscripts. This article mainly includes the transcription, transliteration, translation into Turkish language, textual commentary, and dictionary and index of these cited fragments, which consist of various passages addressing several topics.

Keywords: Old Uyghur, Buddhism, Buddhahood, repentance, consciousness

Giriş

840 tarihinde Tanrı Dağları'nın kuzeyinde bulunan Uyğur Bozkır Kağanlığı Kırgızlar tarafından yıkıldıktan sonra Uyğurların bir kısmı güneye giderek Gansu Uyğur devletini, diğer bir kısmı güneybatıya giderek Turfan Uyğur devletini kurmuştur. Her iki devlet de önemli merkezî alanlarda varlığını devam ettirmiş ve bunun sonucunda çeşitli topluluklarla bir arada yaşama olanağı elde etmiştir. Özellikle Uyğurlar Budizm, Manihaizm ve Nasturi Hristiyanlık gibi dinî çevrelere dâhil olmuş, bu dinleri daha yakından tanımak için eserlerini Türkçeye tercüme ederek bir çeviri edebiyatı meydana getirmiştir. Eski Türkçe sahasının ikinci evresini oluşturan Eski Uyğur Türkçesi, edebî kaynak sayısı ve söz varlığı runik harfli Eski Türkçe belgelere göre bir hayli ileridedir. Uyğur döneminde çeşitli dinlere ait terimlere Türkçe karşılıklar verilerek ya da var olan sözcüklere yeni anlamlar yüklenerek olgun sayılabilecek bir edebiyat meydana getirilmiştir. Büyük çoğunluğunu çevirilerin oluşturduğu Budist Uyğur metinleri *tripitaka* “üç sepet” [=abhidharma-vinaya-sūtra] adı verilen bir kitap külliyyatından oluşmaktadır. Bu külliyyat içerisinde türlü meselelere ilişkin müstakil metin parçaları yer almaktadır.

Verilen bilgiler temelinde ve yazılı belgelerin sunmuş olduğu veriler ışığında bu çalışmada Buddhahlık, tövbe ve bilinç kavramlarını konu alan metin parçaları incelenecektir. Şimdiye kadar neşredilmemiş Eski Uyğurca bu metin parçaları bugün Berlin Turfan Derlemesi'nde korunmaktadır. Söz konusu meselelere ilişkin muhtelif metin parçalarından oluşan bu altı metin parçası 95 satır hacminde olup arşiv numaraları şu şekildedir: U 2023 (o. F.), U 3231 (T III M 123; T III 123.501), U 5029 (T II Y 60), U 2090 (o. F.), U 2286 (T I α 512; T I α) ve U 1858 (T II Y 14).

Çalışmaya dâhil edilen ilk metin parçası U 2023 (o. F.) arşiv numarasını taşımaktadır. Parçanın ön ve arka yüzlerinde 5 satır olmak üzere toplam 10 satırdan oluşmaktadır. Bu metin parçasının dış çerçevesi Simone-Christiane Raschmann tarafından tespit edilmiştir.¹ Parçanın içeriğine yönelik Raschmann'ın da ifade ettiği üzere metin parçasında sekiz büyük cehennem anlatılmaktadır. Bu sekiz büyük cehennem isimleri metin parçasının arka yüzünde sıralanmıştır. Eksik olan cehennem isimleri bazı ek kalıntılar sayesinde tamir edilmiştir. Metnin ön yüzü ise çok fazla hasarlı olduğundan konu tespiti sağlanamamıştır. Bu çalışma, metnin 001-010. satırlarını oluşturmaktadır.

1 URL-1 [Erişim tarihi: 01.08.2024].

Çalışmada ele alınan ikinci metin parçası U 3231 (T III M 123; T III 123.501) numaralı parçadır. Ön yüzünde 5, arka yüzünde 3 olmak üzere toplam 8 satırlık Eski Uygurca metninden oluşmaktadır. İlgili metin parçasının ön yüzü nispeten okunabildiyse de arka yüzünde orta satır dışındaki diğer satırlarda harf kalıntısından başka bir şey bulunmamaktadır. Bu metin parçasının dış çerçevesi Simone-Christiane Raschmann tarafından belirlenmiştir.² Bugün hangi metne ait olduğu bilinemese de parçada genel olarak Budist öğretisinden, cakra tekerleğinden, baht sembolünden ve dua muskalarından bahsedildiğini söylemek gerekir. Bu çalışma, metnin 011-018. satırlarını oluşturmaktadır.

Yazıya dâhil edilen üçüncü metin parçası U 5029 (T II Y 60) isimli numarayı taşımaktadır. Metin parçasının sadece ön yüzü bulunmaktadır ve bu yüz de 16 satırdan oluşmaktadır. Hasarlı olsa da büyük oranda okunup anlamlandırılabilen bir metin parçasıdır. Bu metin parçasının dış çerçevesi Simone-Christiane Raschmann tarafından tespit edilmiştir.³ İlgili metin parçasında Raschmann'ın da belirttiği gibi günahlardan tövbe etme konusu yer almaktadır. Her ne kadar tövbe metinlerinin büyük bir kısmı Manihaist Uygur edebiyatına ait olsa da azımsanmayacak derecede Budist Uygur edebiyatında da tövbe metinleriyle karşılaşılmaktadır. Küçük bir tövbe metnini içeren bu metin parçasında Budizm'de günahlardan tövbe etmek için uygulanan birkaç ceza yönteminden de bahsedilmektedir. Örneğin; kişiyi aç ve susuz bırakmak, soğukta bırakmak, kişinin damarını kesmek, eliyle sinirine vurmak gibi farklı ceza yöntemleri anlatılmıştır. Bu çalışma, metnin 019-034. satırlarını oluşturmaktadır.

Çalışmada yer alan dördüncü metin parçası U 2090 (o. F.) isimli numarayı taşımaktadır. Hem ön ve hem arka yüzü 11 satırdan oluşan bu metin parçası toplam 22 satırdır. Metnin ön yüzü çok fazla hasar almamıştır ve konu bütünlüğüne sahiptir. Arka yüzü ise çok fazla hasar aldığından metin bütünlüğü de söz konusu değildir. Yine parçanın arka yüzünde fazlaca ek kalıntıların varlığı metnin hasarını ortaya koymaktadır. Bu metin parçasının dış çerçevesi Simone-Christiane Raschmann tarafından hazırlanmıştır.⁴ Metin parçasının içeriğine yönelik Raschmann'ın da belirttiği gibi Buddhalığın yolundan, on türlü gidişattan, bilginin on türünden, riyazetin nasıl aktarılacağından bahsedilmektedir. “Mahāyāna Budizmi'nde Bodisattvaların aydınlanmaya ulaşmak için uyguladıkları riyazetlere *pāramitā* denilmektedir. *Pāramitā*'lar canlıları doğum-ölüm döngüsünden kurtaran ve onların ızdırıplarına son veren ilkelerdir.”⁵ Hangi metne ait olduğu belirlenemeyen bu çalışma, metnin 035-056. satırlarını oluşturmaktadır.

Çalışmadaki bir diğer metin parçası U 2286 (T I α 512; T I α) arşiv numarasına sahiptir. Bu metin parçasının her iki yüzünde beşer satır olmak üzere toplam 10 satır yer almaktadır. Bu metin parçasının ilk ve son satırları yırtılmıştır. Parçanın arka yüzü ön yüzüne oranla daha fazla yıpranmış ve hasar görmüştür. Bu metin parçasının dış çerçevesi Simone-Christiane Raschmann

2 URL-2 [Erişim tarihi: 01.08.2024].

3 URL-3 [Erişim tarihi: 01.08.2024].

4 URL-4 [Erişim tarihi: 01.08.2024].

5 Hacer Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

tarafından tespit edilmiştir.⁶ Raschmann'ın ifade ettiği gibi metnin ön yüzünde iyi amel işlemeyenlerden, ifritten ve ihtirastan; arka yüzünde ot ve ağaçtan, alevden bahsedilmektedir. Hangi esere ait olduğu tespit edilemeyen bu çalışma, metnin 057-066. satırlarını oluşturmaktadır.

Çalışmada yer alan altıncı metin parçası ise U 1858 (T II Y 14) arşiv numarasına sahiptir. Metnin ön yüzü 15, arka yüzü 14 olmak üzere toplam 29 satırdan oluşmaktadır. Büyük oranda bütünlüklü olan bu metnin sadece ön yüzündeki son satırı ile arka yüzündeki son iki satırı hasar görmüştür. Bu metin parçasının dış çerçevesi Orçun Ünal tarafından hazırlanmıştır.⁷ Metnin ön yüzünde altı türlü esasın duyu uzuvlarını bir araya getirdiğinden, düzenlediğinden ve sakladığından bahsedilir. Bu duyu uzuvlarından biri olmadığında diğerrinin de var olamayacağı ya da eksik kalacağı anlatılır. Parçanın arka yüzünde türlü öğretilerden ve bu öğretilerin yok olabileceğinden bahsedilir. Hangi esere ait olduğu tespit edilemeyen bu çalışma, metnin 067-095. satırlarını oluşturmaktadır.

Eski Uygurca bu metin parçaları *Buddhalık, tövbe ve bilinç* gibi Budist kavramlara yönelik bilgiler vermesi bakımından önem arz etmektedir. Çalışmada mevzubahis metin parçalarının yazı ve harf çevirisi, Türkiye Türkçesine aktarılması, açıklamaları, dizin ve sözlüğü yer almaktadır. Yazı çevirimi hazırlanırken *Uigurisches Wörterbuch*'ta takip edilen yazı ve harf çevirisi yöntemi takip edilmiştir.⁸ Altı ayrı metin parçasından oluşan bu çalışmada bazı parçaların çok fazla hasar görmesi, kimi satırlarda ek kalıntıların olması metin tamirini güçleştirmiştir. Metni Türkiye Türkçesine aktarırken bazı yerlerde görülen hasarlı kısımlardan ötürü her satırla tek tek ilgilenilerek aktarım yapılmıştır. Metnin bağlamı göz ardı edilmeden kimi satırlarda da onarılmıştır. Bu çalışmanın açıklamalar kısmında Eski Uygurca metinlerde ilk kez yer alan kelimelere ve Budist ifadelerin açıklamasına yer verilmiştir. Çalışmanın sözlük kısmı alfabetik sırayla dizini ise bağlamalı bir şekilde hazırlanmış; özellikle madde başlarında kelimelerin metinde tanıklandığı hâllerine ve tamir şekillerine yer verilmiştir.

Metnin Yazı Çevirimi ve Harf Çevirisi

U 2023 (o. F.)

Ön

(001)	01	... ämg[äk] lwk 'mk//
(002)	02	tep teşär typdys'r/
(003)	03	sözl(ä)yü swyz lyw /...lym „ ty/

6 URL-5 [Erişim tarihi: 01.08.2024].

7 URL-6 [Erişim tarihi: 01.08.2024].

8 Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 1-6: a-ärñäk*, Steiner, Wiesbaden 1977-1998, s. 9-10 ve s. 13-14; Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. 1. Verben. Vol. 1: ab – -äzüglä* – Steiner, Stuttgart 2010, s. XXXIII-XXXV.

- (004) 04 ... [kō]ḡūlin āšidzūn
myš ///kwlyn 'šydswn /
- (005) 05 bo [ça]mb[u]divip yertinçüdä iki tūmā[n]
pw //mp/dyvyp yyrtynçwd' 'yky twym '
Arka
- (006) 01 [ikinti ulu]g t[a]pan
... .. //q t/p'n
- (007) 02 [tamu] [üçünç] [ta]mu ,, tör-
/// //mw ,, twyr
- (008) 03 [tünç] ,, beşinç [sa]ngat
/// ,, pyşynç //nkq 't
- (009) 04 [tamu] ... [altınç ka]tasutur tamu ,, [ye]tinç
/// //t' swdwr t' mw ,, //tynç
- (010) 05 ... [tamu säkizinç] ... tamu ärür ,, bo säkiz ulug tamu
... /// //t' mw 'rwr ,, pw s'kyz 'wlwq t' mw
U 3231 (T III M 123; T III 123.501)
Ön
- (011) 01 t(ä)ḡridām
... .. /.. .. mkryd' m /// /.. .. l
- (012) 02 [yamağ]lıg tonları talvırtı ,, yüz
... .. /// lyq twn l'ry t'lyrdıy ,, ywz
- (013) 03 [yertin]çü yer suvdakı ısı [t]arığı
... .. ///çw yyr swv d'qy 'ysy /'ryqy
- (014) 04 şazınınıñ ç[(a)ki]r tilgāni
... .. .ln ş'syny ny nk ç/r tylk'ny
- (015) 05 [tör]t yınaktın sa[ç]ıltı ,, ig
... .. ///t yynk 'qdyn s'çylty ,, 'yk
Arka
- (016) 01
... .. /// // ///
- (017) 02 bo svašt'ik mantır[a]
... .. pw sv'styk m'ndyr/
- (018) 03
... .. ///
U 5029 (T II Y 60)
Ön
- (019) 01 kılıp asrasın topolgusı
qylyp 'sr'syn twpwlqwsy
- (020) 02 ,, çeu (oku: çiu) t[ö]ḡürgä
/.. ..w ,, ç'w t/nkwrk'
- (021) 03 kälürü ,, kişänlärig keñ
k'lwrrw ,, kyş'nl 'ryk kynk

- (022) 04 y(i)ti ugragda ulatı
yty 'wqr'q d' 'wl'ty /ys
- (023) 05 anuklayu tutup „ antag törlüg
'nwql'yw twtwp „ 'nt'q twyrlwk
- (024) 06 k(ä)lti yem „ bultum bulunç töz[lüg]
klty yym „ pwlwtm pwlwnç twyz ///
- (025) 07 kügürü (*oku: kigürü*) tavrati yügürtü „
kwykwrw t'vr'ty ywkwrw „ yw/... ..
- (026) 08 [u]/[a]nturu tutup üç törlüg
//lntwrw twtwp 'wyç twyrlwk
- (027) 09 yaratıgın üzäläyü yaraşıp
y'r'tyqyn 'wyz 'l'YW y'r'syp
- (028) 10 tayinka tavrannmakın yüz yüg[ärü] ... çe[ü] (*oku: çiu*)
t'yynq' t'vr'nm'qyn ywz ywk/// /ç'/
- (029) 11 kılıp „ aşsız açurup suvs[atıp]
yk ///y/... qylyp „ 'ş syz 'çwrwp swvs///
- (030) 12 toñuru „ buşın b(ä)kl(ä)yü „ b(ä)kin tıgrat[ıp]
twnkwrw „ pwşyn bklyw „ pkyn tyqr't//
- (031) 13 tamırın käsä „ eligin tokıyu şıñır[in]
t'myryn k's' „ 'lykyn twqyyw synkyr//
- (032) 14 [t]öp[ör]ä u[r]u „ agtaru toñtaru „
/wy// 'w/w „ 'qt'rw twnkdrw „ t/... ..
- (033) 15 tarta turgurup „ oot
... .. /t'rt' twrqwrwp „ 'wwt
- (034) 16
... .. /// //
U 2090 (o. F.)
Ön
- (035) 01 [o]nunç
... .. //nwnwç
- (036) 02 alk[u] ... b[o]dis(a)t(a)vka
... .. q'n 'lq/ p/dystvq'
- (037) 03 [azk(i)]ya „ kayu uluş balıktakı tın[l(i)g]
... .. ///y' „ q'YW 'wlwş p'lyq d'qy tyn//
- (038) 04 ażunlarda burhanlar ädgüsij[ä]
... .. 'z wn l'rd' pwrq'n l'r'dkwsynk/
- (039) 05 „ on törlüg yorıklar „ on törlüg
kl'r „ 'wn twyrlwk ywryq l'r „ 'wn twyrlwk
- (040) 06 [buyan] ävirä bilmäklär „ on törlüg yer oron
//// 'vyr pylm'kl'r „ 'wn twyrlwk yyr 'wrwn
- (041) 07 m(a)hakalp uzun [ü]d üzä bışguluk „ altı
mq'q'lp 'wz wn ///d 'wyz 'pyşqwlwq „ 'lty

- (042) 08 [tör]/üg , säkiz biligin yarılıp tört törlüg
 ///lwk , s'kyz pylykyn y'rylyp twyrt twyrlwk
- (043) 09 adırn üzä bili/gülük ärtöktäg kertü
z 'dyrtıy 'wyz 'pyly/lwylwk 'rdwkt'k kyrtw
- (044) 10 [är]klig burhanlar kölöki bodis(a)t(a)vlar yorıkı
 //klyk pwrq'n l'r kwylwky pwdystv l'r ywryqy
- (045) 11
 t// / /
 Arka
- (046) 01
 pw///
- (047) 02
 p// lk tw/
- (048) 03
 /..t/ lk k' /
- (049) 04 [a]dalgı tuğalı[g]
 /// 'q q' ty///l'ş //d'lyq twt'ly/
- (050) 05 azka üzümüz tägsilsär yok bolzun
 ''z q' 'wyz wmwz t'kşyls'r ywq pw/z wn
- (051) 06 ymā takı yovmak
 ym' t'qy /y//yk by///k ywvm'q t'nm'q
- (052) 07
 /// // y'tyk /// ///k 'wyrk... ..
- (053) 08 birägü tep yok kurug ...
 /// /// pyr 'kw //qswn typ ywq qwrwq
- (054) 09 küvençsiz yeg biliglig
 twk /// kwyv'nçsyzyk pylyklyk ...
- (055) 10 yavız nizvani tözin yetiz käsgäli
 y'vyz nyz v'ny twyz yn yytyz k'sk'ly
- (056) 11
 //rd//
U 2286 (T I α 512; T I α)
 Ön
- (057) 01 u[l]atı ,, tört orontakı ädgü kılınç tıltag ...
 'w/ty ,, twyrt 'wrwnr'qy 'dkw qylync tyl't'q t..
- (058) 02 yükünürçä tınmatın sönmä'in
 yynklwkwn ywkwnwr ç' tynm'tın swnm'tyn ...
- (059) 03 t(a)vr(a)[t]ı asur nizvani öçürgäli barır ,, as[ur] ...
 tvr/y 'swr nyz v'ny 'wyçwrk'ly p'ryr ,, 's// ...
- (060) 04 ymā inçä tep y[arlıkay]ır bo as[ur]
 ym' 'ynç' typ y////////wr pw 's//
- (061) 05
 /// ..k

		Arka
(062)	01	 pwl//n ' //
(063)	02	ot ı ıgaç örtänürçä 'wt 'y 'yq'ç 'wyr't'nwrç' p/y ///
(064)	03	ot yalıntakı bolı täginmäädük ärür ,, 'wt 'y 'lyn t'qy pwly t'kynm'dwk 'rwr ,, ...
(065)	04	bo/muş üçün ışıyır oron tetir ,, pw/myş 'wyçwn 'yşyırwr 'wrwn tytyr ,,
(066)	05	 U 1858 (T II Y 14)
		Ön
(067)	01	[bü]rtmäk bulmaz ,, bürtmäk ///rtm'k pwl'm'z ,, pwyrtm'k
(068)	02	[yo]k ärsär ,, sakınç ymä //q 'rs' r ,, s'qynç ym'
(069)	03	[ä]rmäz ,, sakınç turmasar /rm'z ,, s'qynç twrm's' r
(070)	04	[ö]lmäk tugmak ymä ///lm'k twqm'q ym'
(071)	05	bulmaz , altı törlüg töz pwl'm'z , 'lty twyrlwk twyz
(072)	06	yıltız kaçığlar(ı)g kavırar ,, yylytz q'çyql'rq q'vyr' r ,,
(073)	07	terär yıgar kizläyür ,, altınç tyr' r yyq' r kyz l'ywr ,, 'ltnç
(074)	08	tuymak tıyar täprätmäz bar- twym'q twy' r t'pr'tm'z p' r
(075)	09	maz , an[a] arhant kutın m'z , 'n/ 'rq'nt qwtyn
(076)	10	bulır ,, sezik inçä tep ter pwlyr ,, syz yk 'ynç' typtyr
(077)	11	arhantlar kurtulmakı antag 'rq'ntl'r qwrwlm'qy 'nt'q
(078)	12	 pr(a)tik(a)butlarıñ / prtykpwt l'rynk
(079)	13	 nätäg ärki , kekinç ///qy n't'k 'rky , kykynç
(080)	14	[bermäk] ... ,, pr(a)tik(a)but yetinç ///// /r ,, prtykpwt yytynç
(081)	15	 küçintä kwycynt'

		Arka
(082)	01	[a]lku törlüg törö tözsü[z] /lq̄w twyrlwk twyrw twyz sw/
(083)	02	yiltızsız tep ötkünür , yylytz syz typ 'wytkwnwr ,
(084)	03	terilsär avant terär tyryls'r 'v'nt tyr'r
(085)	04	saçılzar avant saçar , s'çyls'r 'v'nt s'ç'r ,
(086)	05	alkınur ulag üzülür alku 'lq̄ynwr 'wl'q 'wyz wlwr 'lq̄w
(087)	06	törö öçär yokadur birök twyrw 'wyç'r ywq̄'dwr pyrwk
(088)	07	terilsär yok kanta kalgäy tyryls'r ywq̄ q'nt' k'lk'y
(089)	08	avant ulag sapa[g a]lkinsar 'v'nt 'wl'q s'p' /lq̄yns'r
(090)	09	alkınur yokadur tägmäki kanta 'lq̄ynwr ywq̄'dwr t'km'ky q'nt'
(091)	10	bulgay , säkizİNç tuymak pwlq'y , s'kyz ynç twym'q̄
(092)	11	ärsär burhanlar ugrın 'rs'r pwrq'n l'r 'wqryn
(093)	12	ornagin ediz yaratı[g] 'wrn'qyn 'ytyz y'r'ty/
(094)	13	säkizİNç tuymakıg s'kyz ynç twym'q̄yq /.. ...
(095)	14	[ö]trü oğgurak ///trw 'wtqwr'q

Eski Uygurca Metnin Aktarılması

U 2023 (o. F.) (ön)

(001) ... sıkın[tı] (~Skt. *duḥkha*) (002) eğer söylerse (003) söyleyerek ...
... .. (004) ... [içt]enlikle duysun. (005) bu [Ja]mb[u]dvīpa dünyasında yirmi bi[n]

U 2023 (o. F.) (arka)

(006) [ikinci büyük]k T[a]pana (007) [cehennemi] [üçüncü] [ce]hennem,
dör[düncü] (008) beşinci Saṅghāta (009) [cehennemi] ... [altıncı Kā]lasūtra cehennemi,
[ye]dinci (010) ... [cehennemi sekizinci] ... cehennemdir. Bu sekiz büyük cehennem

U 3231 (T III M 123; T III 123.501) (ön)

(011) ilahî (012) [yama]lı elbiseleri uçuşturdu. Yüz (013) ...
... [dün]yadaki₂ [e]kini₂ (014) Budist öğretisinin (~Skt. *śāsana*) c[akr]a tekerleğini
(015) [dör]t tarafa yayıldı. Hastalık

U 3231 (T III M 123; T III 123.501) (arka)

(016) (hasarlı satır) (017) bu baht sembolü (~Skt. *svastika*) (ve) büyü
formül[ü] (~Skt. *mantra*) (018) (hasarlı satır)

U 5029 (T II Y 60) (ön)

(019) yaparak mütevazılığını anlayacağı (020) ceza bloğu₂ (021) getirerek,
zincirleri geniş (022) keskin hedefte ve diğerleri (023) hazırlamaya devam edip,
bunun gibi çeşitli (024) yemek geldi. Kök[lü] kazanç elde ettim. (025) çağırıp hızlıca
(onu) koşturup (026) [u]l[a]ştırmaya devam ederek üç türlü (027) ihtişamını (ve
buna) ilaveten uyum sağlayarak (028) Cakravartin'e (~Skt. *tāyin*) gayret göstermesiyle
hazır bulu[nan]₂ ceza bloğ[u] (029) yaparak, aç (ve) sus[uz] bırakarak (030)
soğukta bırakarak, sadakayı (~Skt. *dāna*) muhafaza ederek, sağlamlığını pekiştir[erek] ...
(031) damarını keserek, eliyle vurarak siniri[ni] (032) [t]am[a]men çab[ala]yarak, kendi
etrafında dönerek₂, (033) çekerek (ve) terbiye ederek, ateş (034) (hasarlı
satır)

U 2090 (o. F.) (ön)

(035) [o]nuncu (036) bütün ... Bodhisattva'ya (037) [biraz]cık,
hangi şehirdeki₂ can[ılı] ... (038) varlık şeklinde(ki) (~Skt. *gati*) Buddhalar(ın) faziletin[e]
(039) on türlü gidişat, (040) [sevabın] aktarılması (~Skt. *pariṇāmana*) gibi bilginin on
tür, on türlü yer₂ (041) Mahākālpa uzun zaman (içinde) olgunlaşacak, altı (042) [tür]lü, sekiz
bilgiyi ortaya çıkarıp dört türlü (043) farkıyla tanınacak, böylesi doğru, (044) [gü]çlü
Buddhalar taşıtı Bodhisattvalar(ın) gidişatı (45) (hasarlı satır)

U 2090 (o. F.) (arka)

(046) (hasarlı satır) (047) (hasarlı satır) (048) (hasarlı satır)
... .. (049) [t]ehlikel[i]₂ (050) hırsla (~Skt. *abhidhyā*) öfkemiz dönüşürse yok olsun
(051) bundan başka aldatma (052) (hasarlı satır) (053) birlikte ...
... .. söyleyerek boşluk₂ (054) kibirsiz en iyi bilgili (kişi) (055) kötü ihtiras (~Skt.
kleśa) esasını₂ parçalayarak (056) (hasarlı satır)

U 2286 (T I α 512; T I α) (ön)

(057) ve di[ğer]leri, dört yerde iyi amel (işlemeye) (~Skt. *karma*) sebep (058) ...
... (saygıyla) eğildiğinde ara vermeden₂ (059) hızlı[c]a ifrit(in) (~Skt. *asura*) ihtiras(ını)
(~Skt. *kleśa*) yokediverir. İfr[it] (~Skt. *asura*) ... (060) şu şekilde söyleyerek buyurur. Bu ifr[it]
(~Skt. *asura*) (061) (hasarlı satır)

U 2286 (T I α 512; T I α) (arka)

(062) (*hasarlı satır*) (063) ot (ve) ağaç₂ alev aldığında (064) ateşte₂ mevcut olarak ulaşmayandır. (065) olduğu için aydınlanan yerdir. (066) (*hasarlı satır*)

U 1858 (T II Y 14) (ön)

(067) [te]mas elde etmez, temas (068) [yo]k ise, düşünce de (069) [v]ar olmaz. Düşünce var olmasa (070) [ö]lüm (ve) doğum (~Skt. *jāti*) da (071) elde etmez. Altı türlü esas₂ (072) duyu uzvunu (~Skt. *āyatana*) bir araya getirir; (073) düzenler₂ (ve) saklar. Altıncı: (074) Bilinç fark eder; sarsmaz (ve) yerinden oynamaz. (075) Daha sonr[a] Arhatlık durumuyla (076) kurtuluşunu elde eder. Şüphe (~Skt. *vicikitsā*) şöyle söyler: (077) Arhatlar(ın) kurtuluşu bunun gibi (078) Pratyekabuddhaların (079) nasıl acaba? Cevap (80) [vermek] ... Pratyekabuddha yedinci (081) sayesinde

U 1858 (T II Y 14) (arka)

(082) [B]ütün türlü öğreti(leri) (~Skt. *dharma*) esassı[z]₂ (083) diye bildirir. (084) Birleşse sebep birleşir. (085) Yayılrsa sebep yayar. (086) Yok olur, bağlantı kesilir. Bütün (087) öğreti (~Skt. *dharma*) yok olur₂. Şayet (088) birleşse yok edilmiş(lik) nerede olsa gelecek(tir). (089) Sebep sır[a](sı)₂ [s]ona erse (090) yok olur₂. Ulaşmayı nerede (091) elde edecek? Sekizinci bilinç (092) mevcut ise Buddhalar uygun zamanı (093) (ve) yeri olağanüstü, ihtiyaç[m] (094) sekizinci bilinci (095) [s]onra kesin olarak

Eski Uygurca Metne İlişkin Açıklamalar

(001) U 2023 isimli metin parçasının ön ve arka sayfaları fazlaca tahribata uğramıştır. Özellikle ön sayfanın ilk satırı olarak görünen yerde <lwk> şeklinde bir ek kalıntısının varlığı önceki satırların yırtılmış olduğunun bir göstergesidir.

(004) [kö]ñül+in: Bu sözcüğün okuması kesin olmadığından ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Bu ifade için krş. 124. satır.

(005) [ça]mb[u]divip: EUyg. *çambudivip* ifadesi Toharcanın A diyalektinde *jambudvip* “nomen proprium, una septem terrarum continentium circa montem; Jambudvīpa; Hindistan”⁹ ve Toharcanın B diyalektinde *jambudvip* ‘Hindistan’¹⁰ şeklinde tanımlanmıştır. Sözcük esasında Skt. *jambudvīpa* ‘dünya; bir yer adı’¹¹ ifadesine dayanmaktadır.

9 Pavel Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, Státní Pedagogické Nakladatelství, Praha 1955, s. 107 ve Gerd Carling ve Georges-Jean Pinault, *Dictionary and Thesaurus of Tocharian A*, Harrassowitz, Wiesbaden 2023, s. 191a.

10 Douglas Q. Adams, *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged. Vol. 1-2*, Rapodi, Amsterdam ve New York 2013, s. 279.

11 Monier Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford University Press, Oxford 1899, s. 412b; Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen 2021, s. 220a ve

(005) [ça]mb[u]divip yertinçü+dä: EUyg. bu ifade ‘Jambudvīpa dünyası’¹² sözüne dayanır. Yeri kesin olarak bilinmese de Jambudvīpa; Hindistan’ın güney sahillerinde, sıradan insanların yaşadığı bir yer olarak tahmin edilmektedir. Budizm için önemli bir merkez olarak bilinen Jambudvīpa’nın altındaki sekiz büyük cehennem ya da sıcak cehennemler olarak tabir edilmektedir.¹³

(006) [ulu]g t[a]pan: Bu ifadenin tamamlanması için krş. *ulug tapan atl(i)g tamu* ‘yüce Tapana adlı cehennem’¹⁴ BT 9_{84,18} ve *tapan atl(i)g tamuda* ‘Tapana adlı cehennemde.’¹⁵

(006) t[a]pan [tamu]: Bu ifadenin hangi dil aracılığıyla Sanskritçeden Eski Uygurcaya geçtiği bilinmese de EUyg. *tapan*, Skt. *tapana* ‘yanma, ısınma; bir cehennem adı’¹⁶ sözüne dayanır. Yine bu söz Çin.de 炎熱 *yánrè* ‘yanma, (güneşin) parlama(sı)’¹⁷ şeklinde tanıklanmıştır. Bu cehennemde Yāma’nın hizmetkârları canlıların ağız ve burunlarını ateşli mızraklarla delerler. Buradaki varlıklar kötü işkencelere maruz kalırlar.¹⁸

(007) [tamu]: Bu tamamlama için krş. 009 ve 010. satırlar.

(008) [sa]ngat [tamu]: Bu ifadenin hangi dil aracılığıyla Sanskritçeden Eski Uygurcaya geçtiği bilinmese de EUyg. *sangat*, Skt. *saṅghāta* ‘bir cehennem adı’¹⁹ sözüne dayanır. Ayrıca bu ifade Çin.de 衆合 *zhòng hé* ‘sekiz sıcak cehennemden üçüncüsü’²⁰ şeklinde tanıklanmıştır. Terim, ‘işkence aletlerinin çok olduğu yer ya da ızdırapla dağa düşme’ anlamlarında kullanılmakla birlikte ‘sıkıştırma, ezme cehennemi’ veya ‘sıcak demir zemin’ olarak da ifade edilir. Ayrıca bu cehennemde kanla kaplı varlıkları ezen ve parçalayan büyük kayaların olduğu söylenir. Canlılar

Nadalyayev, Nasilov, Tenişev, Şçerbak, *Drevnetyurkskiy Slovar’*, Izdat. Nauka, Leningradskoe Otd., Leningrad 1969, s. 138a.

12 Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 220a.

13 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, s. 380 ve William Edward Soothill ve Lewis Hodous, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms: With Sanskrit and English Equivalents and A Sanskrit-Pali Index*, Kegan Pauy, Trench, Trubner & Co., London 1937, s. 298b.

14 Şinasi Tekin, *Maitrisimit Nom Bitig: Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. I. Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Analytischer und Rückläufiger Index*, Akademie-Verlag, Berlin 1980, BT 9_{84,18}.

15 Reşit Rahmeti Arat, “Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar.” *Türkiyat mecmuası IV*, (1934), s. 255.

16 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 436c; Franklin Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, Yale University, New Haven 1953, s. 249b ve Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 673b.

17 Digital Dictionary of Buddhism (DDB), [Erişim tarihi: 01.08.2024].

18 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, s. 369.

19 Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 580b.

20 Digital Dictionary of Buddhism (DDB), Erişim 1 Ağustos 2024; Japanese-English Buddhist Dictionary (JEBD) Daitō Shuppansha, Tōkyō 1979, s. 332 ve Akira Hirakawa, *Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary Reiyūkai*, Tōkyō 1997, s. 1040b.

bu cehennemde ölür; fakat kayalar hareket ettiği zaman varlık tekrar canlanır ve bu olay sürekli devam eder.²¹

(009) [ka]tasuŋur tamu: Bu ifadenin hangi dil aracılığıyla Sanskritçeden Eski Uygurcaya geçtiği bilinmese de EUyg. *katasuŋur*, Skt. *kālasūtra* ‘zamanın ya da ölümün ipliği; bir cehennem adı’²² sözüne dayanır. Bu terim ayrıca Çin.de 黑繩 *hēishéng* ‘siyah ip ya da kara tahvil cehennemi’ anlamına gelmektedir. Bu cehennemde kötülük yapanlar demir tahtaların üzerine oturtulur ve vücutlarına marangozların düz çizgi çekmek için kullandıkları ip gibi siyah mürekkepli iplikle çizgiler çizilir. Daha sonra vücutları bu çizgiler boyunca kesilir. Ayrıca Budizm’e göre canlılar sevdikleri kişilere, rahip ve rahibelere iftira atma suçundan dolayı bu cehenneme girerler.²³

(006-010) [ikinti ulu]g t[a]pan [tamu] [üçünç] [ta]mu ,, tör[tünç] , beşinç [sa]ngat [tamu] ... [altınç ka]tasuŋur tamu ,, [ye]řinç ... [tamu sākizinç] ... tamu ärür ,, bo sākiz ulug tamu: Bu satırların tamamlanmasına son satırda yer alan *bo sākiz ulug tamu* ‘bu sekiz büyük cehennem’ ifadesi yardımcı olmuştur. Ancak metin parçasında çok fazla hasar söz konusu olduğundan diğer cehennem isimleri tamamlanamamıştır. Budizm’de olduğu gibi İslamiyet’te de pek çok cehennem ismi bilinmekte ve Kur’ân-Kerîm’de geçen ayete göre cehennemin yedi kapısının olduğu işaret edilmektedir. Buradaki isimler cehennemin azâp şekli ve niteliklerine göre farklılık gösterir. Üstten alta doğru sıralama yapıldığında İslamiyet’te yedi cehennem ismi şu şekilde sıralanmaktadır: 1. cehennem ‘ateş’, 2. lazâ ‘yalaz’, 3. hutâme ‘parçalayıcı’, 4. sa’îr ‘kor’, 5. sakar ‘lav’, 6. cahîm ‘ateş topu’, 7. hâviya ‘en dip’.²⁴

(013) [yertin]çü yer suv+dakı: Bu tamamlama için krş. *yertinçü yer suv içindä*²⁵ AYS X₉₂₄. Ayrıca bu ikileme ‘yeryüzü₂; dünya₂’²⁶ anlamlarına karşılık gelmektedir.

(013) ı+sı [t]arig+ı: Bu ikileme ‘tohum₂; ekin₂’²⁷ anlamlarındadır.

21 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, s. 367.

22 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, 278a; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*. Vol. II: Dictionary, s. 180b ve Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirischen: Altuirisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 343b.

23 Digital Dictionary of Buddhism (DDB), [Erişim tarihi: 01.08.2024]; Hirakawa, *Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, s. 1301a; William Edward Soothill ve Lewis Hodous, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms: With Sanskrit and English Equivalents and A Sanskrit-Pali Index*, Kegan Pauy, Trench, Trubner & Co., London 1937, s. 395 ve Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, s. 366-367.

24 Bekir Topaloğlu, “Cehennem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, (1993), s. 227-233.

25 Zemire Gulcalı, *Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Türkiye Türkçesine Aktarımı-Çince Metinle Karşılaştırmalı Açıklamalar-Sözlük-İkilemeler Dizini)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021, AYS X₉₂₄.

26 Serkan Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 2002, s. 364; Mehmet Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* LXV/2, (2017), s. 304 ve Ahmet Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 402.

27 Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 110; Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 266; Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 171.

(014) şazin+ınıḡ: EUyg. *şazin* ifadesi Toharcanın A diyalektinde *śāsaṃ* ‘disiplin; öğreti; talimat’²⁸ ve Toharcanın B diyalektinde ‘öğreti; emir’²⁹ biçimlerine karşılık gelirken kelime esasında Skt. *śāsana* ‘öğreti’³⁰ sözüne dayanır.

(014) ɕ[(a)ki]r: EUyg. bu ifade Toharcanın A diyalektinde *cākkār* ‘tekerlek’³¹ ve Toharcanın B diyalektinde ‘mistik bir sembol olarak çark’³² ve Soğd. *ckkr* ‘tekerlek’³³ şeklinde tanıklanmıştır. Kelime esasında Skt. *cakra* ‘cakra tekerleği; tekerlek’³⁴ ifadesine dayanır.

(014) ɕ[(a)ki]r tilgān+i: Bu tamamlama ve ifade için krş. *otlug çakir tilgān* ‘ateşli tekerlek’³⁵

(017) svastik: EUyg. *svastik* ifadesi Toharcanın B diyalektinde *svastik* ‘iyi baht dileme’³⁶ şeklinde tanıklanmıştır. Kelime esasen Skt. *svastika* ‘baht sembolü’³⁷ sözüne dayanır.

(017) manṭir[a]: EUyg. bu ifade Toharcanın A diyalektinde *mantrā* ‘precatio; mukaddes metin veya konuşma’³⁸ şeklinde tanıklanırken bu söz esasında Skt. *mantra* ‘dua muskası’³⁹ ifadesine karşılık gelmektedir.

(020) çäü (oku: çiu) t[ö]ñürgä: EUyg. *çäü*, Çin. 柎 *chōu* ‘kelepçelenmek’⁴⁰ sözüne dayanır. Sözcüğün burada *çiu* yerine bir yazım yanlış söz konusudur. EUyg. *töñür-ge* ise ‘bir ağaç kütüğü’⁴¹ anlamındadır. Ayrıca Çince ve Türkçe bu iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşan *çäü töñürge* ‘ceza bloğu’ ifadesinin bir ikileme olduğu öne sürülebilir.

28 Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, s. 320; Carling ve Pinault, *Dictionary and Thesaurus of Tocharian A*, s. 466b.

29 Adams, *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged. Vol. 1-2*, s. 686.

30 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 1068c; Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri*, s. 647a.

31 Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, s. 102 ve Carling ve Pinault, *Dictionary and Thesaurus of Tocharian A*, s. 183b.

32 Adams, *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged. Vol. 1-2*, s. 270.

33 B[adrassaman] Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhangian, Tehran 1995, s. 125b.

34 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 380c; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, s. 221a ve Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 125b.

35 Jens Wilkens, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. III. Fremdelemente. Band 2: bodivan-çigzin: Uygurca Sözlük. İslamiyet Öncesi Orta Asya Türkçe Metinlerinin Dil Malzemesi. III. Yabancı Unsurlar. 2. bodivan – çigzin*, Verlag, Stuttgart 2023, s. 123.

36 Adams, *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged. Vol. 1-2*, s. 794.

37 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 1283a; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, s. 616a ve Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 640a.

38 Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, s. 213 ve Carling ve Pinault, *Dictionary and Thesaurus of Tocharian A*, s. 331a.

39 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 783a ve Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 467b.

40 Digital Dictionary of Buddhism (ddb), Erişim 1 Ağustos 2024 ve Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 235b.

41 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford at the Clarendon Press, Oxford 1972, s. 525a ve Nadalyayev, Nasilov, Tenişev, Şçerbak, *Drevnetyurkskiy Slovar*, s. 580a.

(025) kügürü (oku: kigürü): Sözcüğün *kigürü* yerine bir yazım yanlışı söz konusudur. *kigür*-⁴² için krş.

(028) tayin+ka: Bu ifadenin hangi dil aracılığıyla Sanskritçeden Eski Uygurcaya geçtiği bilinmese de EUyg. *tayin*, Skt. *tāyin* ‘bir Buddha adı; bir cakravartin’in adı’⁴³ ifadelerine karşılık gelmektedir.

(028) çä[ü] (oku: çiu): Bu ifadenin tamamlanması için krş. 020. satırlar. Sözcüğün *çiu* yerine bir yazım yanlışı söz konusudur. *çiu*⁴⁴ için krş.

(030) buşı+n: Bu ifade Çin. 布施 *bùshī* ‘hediye; bolluk; bağış; sadaka verme’⁴⁵ sözüne karşılık gelirken kelime esasında Skt. *dāna* ‘sadaka; bağış’⁴⁶ ifadesine dayanmaktadır.

(032) u[r]-u: Bu kelimenin okunuşuna ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Çünkü bu satırı Eski Türkçede kullanılan *ur* – yerine yazım özellikleri sebebiyle *un* – ‘gayret etmek, çabalamak’ ifadesiyle de tamamlamak mümkündür.

(037) uluş balık+ṭakı: Bu ikileme ‘ülke₂; şehir₂’⁴⁷ anlamlarındadır.

(038) aṣun+larda: Bu ifade Soğd. ’zwn ~ ’zw’n ‘varoluş; hayat’⁴⁸ şeklinde tanıklanırken kelime esasında Skt. *gati* ‘varoluş durumu’⁴⁹ sözüne dayanır. Bu ifade için ayrıca krş. 098. satır.

(039) on törlüg yorıklar: EUyg. bu ifade Çin. 十行 *shíxíng* ‘on türlü eylem; on tür talim veya hizmet’⁵⁰ şeklinde tercüme edilebilir. Budizm’e göre söz konusu ifade Bodhisattva’nın izlediği elli aşamadan onunu ifade eder. Bunlar; neşeli hizmet etme, faydalı hizmet etme, asla sinirlenmeme, sınırlandırmaya tabi olmama, asla intizamsız olmama, istenilen zamanda her şekilde görünme, engelsiz olma, bütün varlıklar arasında *pāramitā*ları yüceltme, kusursuz

42 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 712b ve Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 379b.

43 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, 443c; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, s. 251b ve Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 687a.

44 Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 235b.

45 Digital Dictionary of Buddhism (DDB), [Erişim tarihi: 01.08.2024]; Japanese-English Buddhist Dictionary (JEBD), s. 65b/71 ve Soothill ve Hodous, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms: With Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*, s. 186.

46 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 473b; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, s. 263b; Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 205b ve Hirakawa, *Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, s. 417a.

47 Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 318; Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 298; Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 358.

48 Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, s. 17a.

49 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, 346c; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, s. 208b ve Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 94b.

50 Herbert Allan Giles, *A Chinese-English Dictionary. Part I-II*, Kelly and Walsh, Shanghai ve London 1912, s. 4624.

faziletlerle Buddha yasasını mükemmelleştirme, her şeyde mevcut olan saflığı, yani hakikati ortaya koyma.⁵¹

(039-040) on törlüg [buyan] ävir-ä bilmäklär: EUyg. ‘on türlü sevap bağışı’ anlamına gelen bu ifade Çin. 十迴向 *shí huí xiàng* ‘(liyakatle) on adak’⁵² biçiminde tanıklanmıştır.

(040) [buyan] ävir-ä: Bu ifadenin tamamlanması için krş. BT XXVI_{128.8}.⁵³ Budist ifade olan *buyan* ävirmäk ‘sevabın tevcihi’ anlamına gelmektedir ve Çin. 迴向 *huíxiàng* ‘fazileti devretmek’⁵⁴ ve Skt. *pariṇāmana* ‘değişim; dönüşüm’⁵⁵ karşılığındadır.

(040) on törlüg yer oron: Bodhisattvaların gelişmesini sağlayan bu ‘on türlü yer₂’ Çin. 十地 *shí dì* ‘farklı metinlerde ve geleneklerde on aşamalı uygulama setleri’⁵⁶ şeklinde tanıklanırken ifade Skt. *daśabhūmi* ‘on aşamayı geçme’⁵⁷ karşılığındadır. Bu Budist terimdeki her on durum *pāramitā* ile bağlantılıdır. Karanlığın derinliğinden kurtulmayı ve Budist uygulamayı ifade etmektedir.⁵⁸

(040) yer oron: Bu ikileme ‘yer₂’⁵⁹ anlamındadır.

(041) m(a)hakalp: Toharcanın A diyalektinde *mahākalp* ‘magna, aetas, aevum; büyük bir zaman döngüsü’⁶⁰ şeklinde görülürken kelime esasında Skt. *mahākalpa* ‘büyük bir zaman döngüsü; büyük bir çağ’⁶¹ ifadesine dayanmaktadır.

51 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, s. 293; Hacer Tokyürek, *Altun Yaruk Sudur IV. Tegziñ: Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 2338 ve Uğur Uzunkaya, *Budizm’in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler: Metin-Aktarma-Açıklamalar-Sözlük-Dizin*, Kesit, İstanbul 2020, s. 330.

52 Digital Dictionary of Buddhism (DDB), Erişim 1 Ağustos 2024; Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, s. 293 ve Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 341.

53 Yukiyo Kasai, *Die uigurischen Buddhistischen Kolophone*, Brepols, Turnhout 2008, BT XXVI_{128.89}.

54 Digital Dictionary of Buddhism (DDB), [Erişim tarihi: 01.08.2024] ve Japanese-English Buddhist Dictionary (JEBD), s. 52b.

55 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 594c; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, s. 323a ve Şinasi Tekin, “Buyan Evirmek (Sevâbın Tевcihi)” *Reşit Rahmeti Arat İçin.*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 390.

56 Japanese-English Buddhist Dictionary (JEBD), s. 148b/165 ve Hirakawa, *Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, s. 217b.

57 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 471c.

58 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, s. 303.

59 Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 363; Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 304; Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 404.

60 Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, s. 215 ve Carling ve Pinault, *Dictionary and Thesaurus of Tocharian A*, s. 333a.

61 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 794a; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, s. 422a ve Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, s. 460a.

(049) [a]dahlg tuğal[g]: Bu ikileme ‘tehlikeli₂; engelli₂’⁶² anlamındadır. Ayrıca ifadenin tamamlanması için bk. BT 9_{167 v 9}.⁶³

(050) az+ka: EUyg. bu ifade Soğd. ’z ‘tamah, hırs’⁶⁴ ve Part. āz ‘hırs’⁶⁵ biçimlerinde tanıklanırken kelimenin Çin. eş değeri 貪 tǎn ‘hırs; şehvetli bağıllık, hırslı olma’⁶⁶ ve Skt. eş değeri abhidhyā ‘arzu; istek’⁶⁷ sözcüğüdür. Üç zehirden biri olan bu ifade, açlık ve kıtlığa neden olan unsurlar içinde sayılmaktadır.⁶⁸

(050) az+ka üz+ümüz tǎgšil-sār: EUyg. bu ifade Türkiye Türkçesine aktarılırken ‘hırsa öfkemiz dönüşürse’ şeklinde çevrilmiştir. Ancak metin içerisinde <’wyz wmwz> şeklinde yazılmış olan üzüümüz kelimesi özüümüz şeklinde de okunabilmektedir. Bu yüzden bu satırın okunmasına ve anlamlandırılmasına ihtiyatlı yaklaşmak gerekir.

(051) ymü takı: Bu okuma kesin olmadığı için anlamlandırmaya da ihtiyatlı yaklaşmak gerekir.

(051) yovmak: Bu okuma kesin olmadığı için anlamlandırmaya da ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Sözcüğün yapısı için yov – ‘aldatmak, kandırmak’⁶⁹

(053) birǎgü: Metin içerisinde <pyr ’kw> biçiminde tanıklanılan bu ifade kesin olmadığı için anlamlandırmaya da ihtiyatlı yaklaşmak gerekir.

(053) yok kurug: Bu ikileme ‘boşluk₂; kuru₂’⁷⁰ anlamlarındadır. Bu ifade için ayrıca krş. 088, 068, 165. satırlar.

(055) yavız nizvani: EUyg. ‘kötü ihtiras’ anlamına gelen bu ifade Çin. 煩惱 fǎnnǎo ‘kötü tutku; cinsî arzu (kleśa)’⁷¹ şeklinde tanıklanırken kelime esasında Skt. kleśa ‘acı, ıstırap; kir;

62 Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 10; Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 249; Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 323.

63 Maitrisimit Nom Bitig: *Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Analytischer und Rückläufiger Index*, Akademie-Verlag, Berlin 1980, BT 9_{167 v 9}.

64 Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, s. 15b.

65 Desmond Durkin-Meisterernst, *Dictionary of Manichaean Texts. Vol. III: Texts from Central Asia and China. Part 1. Dictionary of Manichaean Middle Persian and Partian*, Brepols, Turnhout 2004, s. 6b.

66 Digital Dictionary of Buddhism (ddb), [Erişim tarihi: 01.08.2024]; Japanese-English Buddhist Dictionary (JEBd), s. 320a/356; Hirakawa, *Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, s. 1108b ve Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikel. Band 2: aš-äzü: Uygurca Sözlük. İslam Öncesi Orta Asya Türkçe Metinlerinin Dil Malzemesi. Yeniden Düzenlenmiş Baskı. II. İsimler-Zamirler-Edatlar. 2. Cilt: aš-äzü: Steiner, Stuttgart 2017, s. 103.*

67 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 63b; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, s. 51b.

68 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, s. 42.

69 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 871b.

70 Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 368; Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 306; Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 613.

71 Digital Dictionary of Buddhism (ddb), [Erişim tarihi: 01.08.2024]; Japanese-English Buddhist Dictionary (JEBd), s. 20a/21; Hirakawa, *Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, s. 794a.

zehir⁷² sözüne dayanır. Erken dönem Budist metinlerinde *kleśa* genellikle ‘bulutlu zihin veya açık olmayan zihin’ için kullanılırdı. Kelime üç zehir tabirini karşılamak için de kullanılmıştır.⁷³

(055) töz+in yetiz: EUyg. *töz yetiz* ‘esas₂’ ifadesinin ikileme olduğu düşünülmektedir.

(058) yükün-ürçä: ‘(Saygıyla) eğildiğinde’ biçimiyle Türkiye Türkçesine aktarılan EUyg. bu ifade; *yükün-ür+çä* asıl fiilin üzerine geniş zaman sıfat fiil ile eşitlik hâli eklerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş, bir zarf-fiil olarak karşılaşılan nadir bir yapıdır. Benzer yapı için bk. *örtänürçä* 063. satır.

(058) tın-matın sön-mäfin: Bu ikileme ‘dinlenmek₂, ara vermek₂’⁷⁴ anlamlarındadır.

(059) as[ur]: Bu tamamlama tamamıyla 059. satıra göredir.

(060) as[ur]: Bu tamamlama tamamıyla 059. satıra göredir.

(063) ı ıgaç: Bu ikileme ‘ağaç₂; orman₂’⁷⁵ anlamlarındadır.

(064) ot yalın+takı: Bu ikileme ‘alev₂; ateş₂’⁷⁶ anlamlarındadır.

(067) [bü]rtmāk: Bu tamamlama tamamıyla 067. satıra göredir.

(067) bürtmāk: EUyg. bu ifade Çin. 五欲 *wǔyù* ‘beş arzu’⁷⁷ ‘beş türlü arzu edilen zevklerden beşincisi’ olarak bilinmektedir. Bu terim Skt. *sparśa* ‘dokunma, temas’⁷⁸ sözüne dayanır.

(071-072) altı törlüg töz yltız kaçığlar(ı)g: EUyg. *altı törlüg kaçığlar* ifadesi Çin. 六賊 *liùzéi* ‘altı hırsız’⁷⁹ karşılığındayken Skt. *indriya* ‘duyu; duyu uzvu’⁸⁰ karşılığındadır. Bu terim altı duyu uzvunun altı zevkine bağlıdır. Altı duyu objesine altı hırsız denilmesinin bir sebebi; gözü güzelden, kulağı sestten, burnu kokudan, dili tattan, vücudu baştan çıkarmadan zihni kontrolsüz düşüncelerden kaçırmak ya da kurtarmak mümkün değildir.⁸¹

72 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 323c; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, s. 198a.

73 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, s. 38.

74 Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 280; Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 291; Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 572.

75 Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 109; Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 266; Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 171.

76 Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 204; Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 280; Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 258.

77 Japanese-English Buddhist Dictionary (JEBD), s. 91a; Hirakawa, *Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, s. 88b ve Soothill ve Hodous, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms: With Sanskrit and English Equivalents and A Sanskrit-Pali Index*, s. 121a.

78 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 1268c.

79 Digital Dictionary of Buddhism (DDB), [Erişim tarihi: 01.08.2024] ve Soothill ve Hodous, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms: With Sanskrit and English Equivalents and A Sanskrit-Pali Index*, s. 138.

80 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 166a; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, s. 115a.

81 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, s. 345.

(071-072) töz yltız: Bu ikileme ‘kök₂; esas₂’⁸² anlamlarındadır.

(073) ter-är yig-ar: Bu ikileme ‘derlemek₂, toplamak₂’⁸³ anlamlarındadır.

(075) arhant: Bu ifade Soğd. ‘r’γ’n ‘Buddha’nın ünvanı’⁸⁴ ~ rγ’nt ‘saygın’⁸⁵; Toh. A *ārānt* ‘respectabilis; dignus; Arhat’⁸⁶ ve Toh. B *arhānte* ‘arhat, Hīnayāna Budizmi’nin ideal şahsiyeti’⁸⁷ sözlerine karşılık gelirken EUyg. bu sözcük kökeni itibarıyla Skt. *arhat*’a ‘Budizm’deki en yüksek rütbe; kurtuluş yolunun dördüncü aşamasında olan rahip’⁸⁸ sözüne dayanır. Bu ifade için ayrıca krş. 077. satır.

(078) pr(a)tik(a)but+larıṅ: EUyg. bu ifade kökeni itibarıyla Skt. *pratyekabuddha* ‘kurtuluşu yalnızca kendisi için elde eden Buddha’⁸⁹ sözüne dayanır. Ayrıca kelime Toharcanın A diyalektinde *pratikapāttāñkāt* ‘Pratyeka-Buddha; kendisi için aydınlanmış Buddha’⁹⁰ ve Toharcanın B diyalektinde *pratikapañākte* ‘aydınlanmayı kendine saklayan Buddha’⁹¹ şeklinde tanıklanmıştır. Bu ifade için ayrıca krş. 080. satır.

(079-080) kekiñ [ber-māk]: Bu tamamlama tamamıyla 137. satıra göredir.

(082-083) tözsü[z] yltızsız: Bu ikileme ‘esassız₂; köksüz₂’ anlamlarındadır.

(084) avant: EUyg. bu sözcük Soğd. ‘ñβ’nt ‘sebe’p’⁹² karşılığındadır. Bu ifade için ayrıca krş. 085, 089. satırlar.

(087) öç-är yokad-ur: Bu ikileme ‘yok etmek₂’⁹³ anlamındadır.

(089) ulag sapa[g]: Bu ikileme ‘devam etme₂; sıra₂; silsile₂; bağ₂’⁹⁴ anlamlarındadır.

(090) alkin-ur yokad-ur: Bu ikileme ‘yok etmek₂’⁹⁵ anlamındadır.

82 Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 297; Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 293; Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 338.

83 Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 284; Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 319.

84 Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, s. 56a.

85 Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, s. 341a.

86 Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, s. 23; Carling ve Pinault, *Dictionary and Thesaurus of Tocharian A*, s. 42a.

87 Adams, *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged. Vol. 1-2*, s. 27.

88 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 93c.

89 Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 661b; Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Vol. II: Dictionary*, s. 379a.

90 Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, s. 197; Carling ve Pinault, *Dictionary and Thesaurus of Tocharian A*, s. 305b.

91 Adams, *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged. Vol. 1-2*, s. 442.

92 Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, s. 36a.

93 Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, s. 521b.

94 Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 316.

95 Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 250 ve Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 60.

DİZİN VE SÖZLÜK

A

açur – “aç bırakmak” *a.-up* 029

[a]dalıg “tehlikeli” *[a]. tuḍalı[g]*
“tehlikeli₂” 049

adırt “başka” *a.+ı* 043

agtar – “kendi etrafında dönmek” *a.-u*
toḡtaru “döndürülmek₂” 032

alkın-, **[a]lkın** – “yok olmak” *a.-ur* 086; *a. –*
ur yokadır “yok olmak₂” 090; *[a].-sar* 089

alku, **alk[u]**, **[a]lku** “bütün” *a.* 036; *a.* 086;
[a]. 082

altı “altı” *a.* 041, 071

altınç, **[altınç]** “altıncı” *a.* 073; *[a].* 009

ant[a] “daha sonra” *a.* 075

antag “bunun gibi” *a.* 023, 077

anukla – “hazırlamak” *a.-yu* 023

arhant < Soğd. *ʾrʾyʾn ~ ryʾnt* < Skt. *arhat*
“Arhat” *a.* 075; *a.+lar* 077

asra “mütevazı” *a.+sın* 019

asur, **aş[ur]**, **as[ur]** < Toh. A/B *asur ~*
asūre; Soğd. *ʾsʾwr* < Skt. *asura* “ifrit” *a.*
059; *a.* 059, 060

aşsız “yiyeceksiz” *a.* 029

avant < Soğd. *ʾnβʾnt* “sebepe” *a.* 084, 085,
089

az < Soğd. *ʾʾz*; Part. *āz* “hırs” (~ Skt.
abhidhyā) *a.+ka* 050

[azk(ı)]ya “birazcık” *[a].* 037

ažun < Soğd. *ʾʾzwn ~ ʾzwʾn* “varlık şekli” (~
Skt. *gati*) *a.+larda* 038

B

balık “şehir” *uluş b.+ṭaki* “şehir₂” 037

bar – “tasvir fiili; hareket etmek” *b.-ır* 059;
b.-maz 074

b(ä)k “sağlam” *b.+in* 030

b(ä)kl(ä) – “muhafaza etmek” *b.-yü* 030

[ber] – “vermek” *kekinç [b].-[mäk]* 080

beşinç “beşinci” *b.* 008

bış – “olgunlaşmak” *b.-guluk* 041

bilig “bilgi” *b.+in* 042

biliglig “bilgili” *b.* 054

bili – “tanınmak” *b.-gülük* 043

bilmäk “bilgi” *b.+lär* 040

birägu “birlikte” *b.* 053

birök “şayet” *b.* 087

bo “bu” *b.* 005, 010, 017, 060

bodis(a)t(a)v, **b[o]dis(a)t(a)v** < Soğd.
pwδystß ~ pwtystß < Skt. *bodhisattva*
“Bodhisattva” *b.+lar* 044; *b.+ka* 036

bol – “olmak; yardımcı eylem” *yok b.-zun*
050; *b.-ı* 064; *b.-mı* 065

bul – “elde etmek” *b.-tum* 024; *b.-maz* 067,
071; *b.-ır* 076; *b.-gay* 091

bulunç “kazanç” *b.* 024

burhan “Buddha” *b.+lar* 038, 044, 092

buşı < Çin. 布施 *bùshī* “sadaka” (~ Skt.
dāna) *b.+n* 030

[buyan] < Soğd. *pwnyʾn ~ pwnyʾn(h)* < Skt.
punya “sevap” *[b]. ävirä* “sevabın tevcihi”
(~ Skt. *pariṇāmana*) 040

bürtmäk, **[bü]rtmäk** “temas” *b.* 067; *[b].*
067

Ç

ç[(a)ki]r < Toh. A/B *cākkār ~* Soğd. *ckkr* <
Skt. *cakra* “cakra tekerleği” *ç.* 014

[ça]mb[u]divip < Toh. A/B *jambudvip* < Skt. *jambudvīpa* “dünya” [ç]. 005

çäü, çä[ü] (*oku: çiu*) < Çin. □ *chōu* “ceza bloğu” ç. *t[ö]njürgä* “ceza bloğu₂” 020; ç. 028

Ä

ädgü “iyi; fazilet” *ä.+sin[ä]* 038; *ä.* 057

äm[g]äk “sıkıntı” (~ Skt. *duḥkha*) *ä.* 001

är-, [ä]r – “yardımcı fiil, dIr; mevcut olmak” *ä.-ür* 010, 064; *ä.-sär* 068, 092; [ä].-mäz 069

ärki “acaba” *ä.* 079

[är]klig “güçlü” [ä]. 044

ärtöktäg “böylesi” *ä.* 043

äşid – “ışitmek” *ä.-zün* 004

ävır – “aktarmak” (~Skt. *pariṇāmana*) [buyan] *ä.-ä* 040

E

eğiz “olağanüstü” *e.* 093

elig “el” *e.+in* 031

I

ı, ı “ağaç; ekin” *ı.* “ağaç” 063; *ı.+sı [t]arığı* “ekin₂” 013

ıgaç “agaç” *ı ı.* 063

ışı – “aydınlanmak” *ı.-yur* 065

İ

ig “hastalık” *i.* 015

iki “iki” *i. tümä[n]* “yirmi bin” 005

[ikinti] “ikinci” [i]. 006

inçä “bu şekilde” *i. tep* 060, 076

K

kaçıg “duyu uzvu” (~ Skt. *āyatana*) *k.+lar(ı)g* 072

kanta “nerede” *k.* 088, 090

[ka]tasuṭur << Skt. *kālasūtra* “cehennem adı” [k]. 009

kavır – “bir araya getirmek” *k.-ar* 072

kayu “hangi” *k.* 037

käl-, k(ä)l – “gelmek” *k.-ti* 024; *k.-gäy* 088

kälür – “getirmek” *k.-ü* 021

käs – “kesmek” *k.-ä* 031; *k.-gäli* 055

kekinç “cevap” *k.* 079

keṇ “geniş” *k.* 021

kertü “doğru” *k.* 043

kıl – “yapmak” *k.-ıp* 019, 029

kılınç “amel” (~ Skt. *karma*) *ädgü k.* 057

kışän “zincir” *k.+lärig* 021

kizlä – “saklamak” *k.-yür* 073

kölök “taşıt” *k.+i* 044

[kö]ḡül “içtenlik” [k].+in 004

kurtulmak “kurtulma, kurtuluş” *k.+ı* 077

kurug “boşluk” *yok k.* “boşluk₂” 053

kut “(*Arhat* ile birlikte) durum” *arhant k.+ın* 075

küçintä “sayesinde” *k.* 081

kügür – (*oku: kigürü*) “çağırma” *k.-ü* 025

küvençsiz “kibirsiz” *k.* 054

M

m(a)hakalp < Toh. A *mahākalp* < Skt. *mahākalpa* “büyük çağ” *m.* 041

manṭır[a] < Toh. A *mantrā* < Skt. *mantra* “dua muskası” *m.* 017

N

nätäg “nasıl” *n.* 079

nizvani, nizvani < Soğd. *nyzβ'nyy* ~ *nyzβ'n'k* “ihtiras” (~ Skt. *kleśa*) *yavız n.* 055; *n.* 059

O

oğgurak “kesin” *o.* 095

on “on” *o.* 039, 039, 040

[o]nunc “onuncu” *[o].* 035

oot, ot “ateş” *o.* 033; *o. yalıntakı* 064

ornag “oturulana yer” *o.+ın* 093

oron, oron “yer” *yer o.* “yer₂” 040; *o.* 057, 65

ot “ot” *o. ı ıgaç* “ot ve ağaç₂” 063

Ö

öç – “yok olmak” *ö.-är yokadur* “yok olmak₂” 087

öçür – “yok etmek” *ö.-gäli* 059

[öl]māk “ölüm” *[ö].* 070

örtün – “alev almak” *ö.-ürçä* 063

ötkün – “anlatmak” *ö.-ür* 083

[ö]trü “sonra” *[ö].* 095

P

pr(a)tik(a)but << Skt. *pratyekabuddha* “tek uyanan” *p.+larıñ* 078; *p.* 080

S

saç – “yaymak” *s.-ar* 085

saçıl-, sa[ç]ıl – “yayılmak” *s.-sar* 085; *s.-tı* 015

sakınç “düşünce” *s.* 068, 069

[sa]ngat << Skt. *saṅghāta* “cehennem adı” *[s].* 008

sapa[g] “sıra” *ulag s.* “sıra₂” 089

säkiz “sekiz” *s.* 010, 042

säkizinç, säkizinç, [säkizinç] “sekizinci” *s.* 091, 094; *[s].* 010

sezik “şüphe” (~ Skt. *vicikitsā*) *s.* 076

sinir “sinir” *s.+[in]* 031

sön – “durmak” *tınmatın s.-mātin* “ara vermek₂” 058

sözl(ä) – “söylemek” *s.-yü* 003

suv “dünya” *[yertin]çü yer s.+dakı* “dünya₂” 013

suvs[at] – “susatmak” *s.-[ıp]* 029

svastik Toh. B *svastik* < Skt. *svastika* “baht sembolü” (~Skt. *svastika*) *s.* 017

Ş

şazin Toh. A/B *śāsañ* < Skt. *śāsana* “öğreti” *ş.+ınıñ* 014

T

takı “bundan başka” *t.* 051

talvırt – “(elbise) uçuşturmak” *t.-tı* 012

tamır “damar” (~ Skt. *sirā*) *t.+ın* 031

tamu, tamu, tamu, [ta]mu, [tamu] < Soğd. *tm* – “cehennem” *t.* 009; *t.* 010; *ulug t.* 010; *[t].* 007; *[t].* 007, 009, 010

t[a]pan << Skt. *tapana* “cehennem adı” *t.* 006

[t]arig “ekin” *ıslı [t].+ı* “ekin₂” 013

tart – “çekmek” *t.-a* 033

tavranmak “gayret” *t.+ın* 028

tavratı, t(a)vr(a)[t]ı “hızlıca” *t.* 025; *t.* 059

tayin << Skt. *tāyin* “Cakravartin’in adı” *t.+ka* 028

tägin – “ulaşmak” *t.-mädük* 064

tägmäk “ulaşma” *t.+i* 090

täğsil – “dönüşmek” *t.-sär* 050

t(ä)ñridäm “ilahî” *t.* 011

täprät – “sarsmak” *t.-mâz* 074

te-, ðe – “söylemek; bildirmek” *t.-p* 002, 53, 60, 83; *t.-sär* 002; *t.-tir* 065; *t.-p ter* 076; *t.-r* 076

ter – “düzenlemek; birleşmek” *t.-är yıgar* 073; *t.-är* 084

teril – “birleşmek” *t.-sär* 084, 088

tıgrat – “pekiştirmek” *t.-[ıp]* 030

tıltag “sebeb” *t.* 057

tın – “durmak” *t.-matın sönmatın* “ara vermek₂” 058

tın[l(ı)g] “canlı” *t.* 037

tilgän “tekerlek” *ç[(a)ki]r t.+i* 014

tokı – “vurmak” *t.-yu* 031

ton “elbise” *t.+ları* 012

toñtar – “etrafında dönmek” *t.-u* 032

toñur – “soğukta bırakmak” *t.-u* 030

topol – “anlamak” *t.-gusı* 019

t[ö]ñürgä “ceza bloğu” *çeü t.* “ceza bloğu₂” 020

[t]öp[ör]ä “noksansız” *[t]*. 032

törlüg, törlüg, törlüg, [tör]/üg “türlü” *t.* 023; *t.* 026; *t.* 039, 039, 040; *t.* 042; *t.* 071; *t.* 082; *[t]*. 042

törö “öğreti” (~ Skt. *dharma*) *t.* 082, 087

tört, [tör]t “dört” *t.* 042, 057; *[t]*. 015

tör[tünç] “dördüncü” *t.* 007

töz, töz “esas” *t. yıldız* 071; *t.+in yetiz* “esas₂” 055

töz[lüg] “köklü” *t.* 024

tözsü[z] “esassız” *t. yıldızsız* “esassız₂” 082

tuðal[g] “tehlikeli” *[a]dalıg t.* “tehlikeli₂” 049

tugmak “doğum” (~ Skt. *jāti*) *t.* 070

tur – “var olmak” *t.-masar* 069

turgur – “terbiye etmek” *t.-up* 033

tut – “tasvir fiil” *t.-up* 023, 026

tuy – “fark etmek” *t.-ar* 074

tuymak, tuymak “bilinç” *t.* 074; *säkizinç t.* 091; *t.+ıg* 094

tümä[n] “on bin” *iki t.* “yirmi bin” 005

U

ugrag “hedef” *u.+da* 022

ug(u)r “uygun zaman” *u.+ın* 092

ulag “bağlantı; sıra” *u.* 086; *u. sapa[g]* “sıra₂” 089

[u]/[a]ntur – “ulaştırmak” *[u].-u* 026

ulatı, u[l]atı “ve diğerleri” *u.* 022; *u.* 057

ulug, [ulu]g “büyük; yüce” *u. tamu* 010; *[u]*. 006

uluş “şehir” *u. balıktaki* “şehir₂” 037

u[r] – “çabalamak” *u.-u* 032

uzun “uzun” *u. [ü]d* 041

Ü

üç “üç” *ü. törlüg* 026

üçün “için” *ü.* 065

[üçünç] “üçüncü” *[ü]*. 007

[ü]d “zaman” *[ü]*. 041

üz “nefret” *ü.+ümüz* 050

üzä “ile” *ü.* 041, 043

üzäläyü “ilaveten” *ü.* 027

üzül – “(bağlantı) kesilmek” *ü.-ür* 086

Y

yalm “ateş” *ot y.+takı* 064

[yamag]ıg “yamalı” *[y]*. 012

yaraş – “uyum sağlamak” *y.-ıp* 027

yaratıg, yaratı[g] “ihtişam” *y. +ın* 027;
y. +[g] 093
yarıl – “ortaya çıkmak” *y. -ıp* 042
y[arlık] – “buyurmak” *y. -[y]ur* 060
yavız “kötü” *y.* 055
yeg “en iyi” *y.* 054
yem “yiyecek” *y.* 024
yer “yer; dünya” *[yertin]çü y. suvdaki*
“dünya₂” 013; *y. oron* “yer₂” 040
yertinçü, [yertin]çü “dünya” *y. +dä* 005;
[y]. yer suvdaki “dünya₂” 013
yetinç, [ye]tinç “yedinci” *y.* 080; *[y].* 009
yefiz “esas” *tözın y.* “esas₂” 055
yıg – “düzenlemek” *y. -ar* 073
yıltız “esas” *töz y.* “esas₂” 072
yıltızsız “esassız” *tözsü[z] y.* “esassız₂” 083
yıñak “taraf” *y. +tın* 015

y(i)ti “keskin” *y.* 022
ymä, ymă “bundan başka; ve” *y.* 051, 060,
068, 070
yok, yok, yok, [yo]k “yok, mevcut değil;
boşluk” *y.* 050; *y. kurug* “boşluk₂” 053; *y.*
088; *[y].* 068
yokad-, yokad – “yok olmak” *öçär y. -ur*
“yok olmak₂” 087; *alkınur y. -ur* “yok
olmak₂” 090
yorık “gidişat” *y. +ı* 044; *y. +lar* 039
yovmak “aldatma” *y.* 051
yüg[ärü] “hazır” *yüz y.* “hazır olma₂” 028
yügürt – “koşturmak” *y. -ü* 025
yükün – “(saygıyla) eğilmek” *y. -ürçä* 058
yüz (I) “yüz” *y.* 012
yüz (II) “hazır bulunan” *y. yüg[ärü]* “hazır
olma₂” 028

Sonuç

Eski Uygur Türkçesi dönemi İslamiyet’ten önceki Türklerin dilini, dinini, kültürünü ve edebiyatını günümüze ulaşan metinler zümresini yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır. Söz konusu Eski Uygur edebiyatının çoğunluğunu teşkil eden Budist külliyat, muhtelif tür ve konulara ilişkin metin parçalarını içerisinde barındırmaktadır. Bunlar arasında Buddhalık, tövbe ve bilinç gibi Budist felsefi konular başta olmak üzere çeşitli meseleler üzerinde durulmuştur. Bugün tamamı Berlin Turfan Derlemesi’nde korunan ve türlü meselelerin işlendiği altı metin parçası bünyesinde ele alınan bu çalışmanın sonuçları şöyle sıralanabilir: 1) Bu çalışma ile 95 satır hacmindeki Eski Uygurca metin Türk dili araştırmalarına veri olarak sunulmuştur. Söz konusu metin parçalarından 12 tanesi büyük hasarlı olduğundan yalnızca harf çevirisine yer verilmiştir. 2) Metnin sözlük kısmında 207 madde başı tespit edilmiştir. Bu madde başlarından 148’ini (% 71,50) isim kök ve gövdesi oluştururken 59’unu (% 28,50) fiil kök ve gövdesi oluşturmaktadır. 3) Çalışmanın genel söz varlığı incelendiğinde 22 (% 10,63) alıntı sözcük belirlenmiştir. 4) Bu alıntı kelimelerden 5’ini (% 22,73) Soğd kökenli kelimeler oluşturmuştur. 5) Metinde Çince üzerinden doğrudan alıntılanan 2 (% 9,09) sözcük mevcuttur. 6) Çalışmada Soğdca üzerinden alıntılanan Sanskritçe kökenli 3 (% 13,64) sözcük tespit edilmiştir. 7) Yine

Toharca ya da Soğdca üzerinden alıntılanan Sanskritçe kökenli 2 (% 9,09) kelime belirlenmiştir. 8) Bunun yanında Toharca üzerinden alıntılanan Sanskritçe kökenli 5 (% 22,73) kelime tespit edilmiştir. 9) Sanskritçe kökenli olup da hangi dil üzerinden alıntılandığı belirsiz olan 5 (% 22,73) sözcük belirlenmiştir. Çıkan bu sonuçlardan hareketle Eski Uygurların birçok toplulukla yakın temas içerisinde olduğu yazdıkları metin parçalarında yer alan alıntı kelimelerden de anlaşılmaktadır. Özellikle Soğd kökenli sözcüklerin fazlalığı Eski Uygurlar ve Soğdların ticari ilişkilerinin bir sonucudur.

İŞARETLER VE KISALTMALAR

...	ifadenin metinde okunamadığını gösterir
(oku: ...)	yazmada yazıcı tarafından hatalı yazıldığı düşünülen sözcüğün aslında okunması gereken biçimi gösterir
... ₂	metnin aktarılmasında yer alan ikilemelere işaret eder
<	bir sözcüğün köken bilgisine veya alıntılandığı dile işaret eder
<<	ara biçimi tespit edilemeyen alıntı sözcüklere işaret eder
~	kelimenin başka dillerde denginin de mevcut olduğunu gösterir
+	bir sözcüğün isim olduğunu veya aldığı ekle isimleştiğini belirtir
-	bir sözcüğün fiil olduğunu veya aldığı ekle fiilleştiğini belirtir
AYS X	<i>Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Türkiye Türkçesine Aktarılması-Çince Metinle Karşılaştırmalı Açıklamalar-Sözlük-İkilemeler Dizini)</i> , bk. Gulcalı 2021.
bk.	bakınız
BT 9	<i>Maitrisimit Nom Bitig: Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Analytischer und Rückläufiger Index</i> , bk. Tekin 1980.
BT 18	<i>Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāṣasūtra)</i> , bk. Zieme 1996.
BT 26	<i>Die uigurischen Buddhistischen Kolophone</i> , bk. Kasai 2008.
Çin.	Çince
DDB	Digital Dictionary of Buddhism

EUyg.	Eski Uyğurca
G.	<i>A Chinese English Dictionary</i> , bk. Giles 1912.
JE BD	Japanese-English Buddhist Dictionary
krş.	karşılaştırınız
(o. F.)	ohne Fundsigle [= Metin parçasının bulunduğu yeri belirten işaretin olmadığına göstergesidir.]
Part.	Partça
Skt.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
Toh. A	Toharcanın A diyalekti
Toh. B	Toharcanın B diyalekti
UW III/2	<i>Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. III. Fremdelemente. Band 2: bodivan-čigžin</i> , bk. Wilkens 2023.
vs.	vesaire

KAYNAKÇA

- Adams, Douglas Q., *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged. Vol. 1-2.* Rodopi, Amsterdam ve New York 2013.
- Bang, W. – R. Rahmeti, “Türlü Cehenmmemler üzerine Uygurca parçalar”, Çeviren: Ragıp Hulûsi, *Türkiyat Mecmuası*: İstanbul 1934, s. 251-263.
- Carling Gerd, Georges-Jean Pinault, *Dictionary and Thesaurus of Tocharian A.* Verlag, Wiesbaden 2023.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish.* Oxford at the Clarendon Press, 1972.
- Durkin-Meisterernst, Desmond, *Dictionary of Manichaean Texts. Vol. III: Texts from Central Asia and China. Part 1. Dictionary of Manichaean Middle Persian and Partian.* Brepols, Turnhout 2004.
- Edgerton, Franklin, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary.* Yale University, New Haven 1953.
- Gharib, B[adrassaman], *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English.* Farhangian, Tehran 1995.
- Giles, Herbert Allan, *A Chinese English Dictionary. Part I-II. 2 nd Edition.* Kelly and Walsh 1912.
- Gulcalı, Zemire, *Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Türkiye Türkçesine Aktarılması-Çince Metinle Karşılaştırmalı Açıklamalar-Sözlük-İkilemeler Dizini).* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Hirakawa, Akira, *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary.* Reiyūkai, Tōkyō 1997.
- JEBD = *Japanese-English Buddhist Dictionary.* Daitō Shuppansha, Tōkyō 1979.
- Karaman, Ahmet, *Eski Türkçede İkilemeler.* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022.
- Kasai, Yukiyo, *Die uigurischen Buddhistischen Kolophone.* Brepols, Turnhout 2008.
- Kaya, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin.* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Monier-Williams, Monier, *A Sanskrit-English Dictionary.* Oxford University, Oxford 1899.
- Ölmez, Mehmet, *Eski Uygurca İkilemeler Üzerine. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 65/2 (2017),* s. 243-311.
- Poucha, Pavel, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A.* Státní Pedagogické Nakladatelství, Praha 1955.
- Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien 1-6: a-ärñäk,* Steiner, Wiesbaden 1997-1998.
- Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. I. Verben. Vol. 1. ab – – äzüglä-.* Steiner, Stuttgart 2010.
- Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikel. Band 2: aš-äžük [Uygurca Sözlük. İslam Öncesi Orta Asya Türkçe Metinlerinin Dil Malzemesi. Yeniden Düzenlenmiş Baskı. II. İsimler-Zamirler-Edatlar. 2. Cilt: aš-äžük].* Steiner, Stuttgart 2017.
- Soothill, William Edward ve Hodous, Lewis, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms: With Sanskrit and English Equivalents and A Sanskrit-Pali Index.* Kegan Pauy, Trench, Trubner & Co., London 1937.
- Şen, Serkan, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler.* (Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 2002.
- Tekin, Şinasi, *Buyan Evirmek (Sevâbın Tevcihi). Reşit Rahmeti Arat İçin.* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 390-411.
- Tekin, Şinasi, *Maitrisimit Nom Bitig: Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. I. Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Analytischer und Rückläufiger Index.* Akademie-Verlag, Berlin 1980.

- Tokyürek, Hacer, *Altun Yarıuk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Tokyürek, Hacer, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Topaloğlu, Bekir, “Cehennem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VII (1993), s. 227-233.
- Uzunkaya, Uğur, *Budizm'in Mahâyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler (Metin-Aktarma-Açıklamalar-Sözlük-Dizin)*. Kesit Yayınları, İstanbul 2020.
- Wilkens, Jens, *Handwörterbuch des altuigurischen (Altuigurisch-Deutsch-Türkisch): Eski Uygurcanın El Sözlüğü (Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Universitätsverlag Göttingen, Göttingen 2021.
- Wilkens, Jens, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. III. Fremdelemente. Band 2: bodivan-çigžin* [Uygurca Sözlük. İslamiyet Öncesi Orta Asya Türkçe Metinlerinin Dil Malzemesi. III. Yabancı Unsurlar. 2. bodivan – çigžin]. Verlag, Stuttgart 2023.
- Zieme, Peter, *Altun Yarıuq Sudur. Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāsaśūtra). Mit 139 Abdildungen auf 88 Tafeln*. Brepols, Turnhout 1996.

Elektronik Kaynakça

- DDB = Digital Dictionary of Buddhism. [www. buddhism-dict.net](http://www.buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 01.08.2024].
- URL-1: https://www.qalamos.net/receive/DE2458Book_manuscript_00028162 [Erişim tarihi: 21.04.2025].
- URL-2: https://www.qalamos.net/receive/DE2458Book_manuscript_00029411 ve https://www.qalamos.net/receive/DE2458Book_manuscript_00080795 [Erişim tarihi: 21.04.2025].
- URL-3: https://www.qalamos.net/receive/DE2458Book_manuscript_00031395 [Erişim tarihi: 21.04.2025].
- URL-4: https://www.qalamos.net/receive/DE2458Book_manuscript_00028229 [Erişim tarihi: 21.04.2025].
- URL-5: https://www.qalamos.net/receive/DE2458Book_manuscript_00028425 [Erişim tarihi: 21.04.2025].
- URL-6: https://www.qalamos.net/receive/DE2458Book_manuscript_00027952 [Erişim tarihi: 21.04.2025].
- U 2023: (ön sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2023seite1.jpg> (arka sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2023seite2.jpg>
- U 3231: (ön sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u3231seite1.jpg> (arka sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u3231seite2.jpg>
- U 5029: (ön sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u5029.jpg>
- U 2090: (ön sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2090seite2.jpg> (arka sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2090seite1.jpg>
- U 2286: (ön sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2286seite1.jpg> (arka sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2286seite2.jpg>
- U 1858: (ön sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1858seite1.jpg> (arka sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1858seite2.jpg>

OLD UYGHUR FRAGMENTS ON BUDDHAHOOD, REPENTANCE AND CONSCIOUSNESS

Betül ÖZCAN* 

After the Kyrgyz overthrew the Uyghur Steppe Khanate, situated in the north of Tian-shan, in 840, some of the Uyghurs migrated south and established the Gansu (Kansu) Uyghur state, while others moved southwest and founded the Turfan Uyghur state. Both states continued to exist in significant centers and, as a result, had the opportunity to coexist with various communities. The Uyghurs, in particular, interacted with religious circles – especially those of Buddhism, Manichaeism, and Nestorian Christianity – and created a body of translation literature by translating religious works into Turkish to have a deeper understanding of their belief systems. Old Uyghur Turkish, the second phase of the Old Turkish that can be traced through surviving scripts, significantly surpasses the earlier Old Turkish documents written in runic letters in terms of literary output and vocabulary. During the Uyghur period, a mature literary tradition developed, marked by the creation of Turkish equivalents for religious terminology and the adaptation of existing words with new meanings. As of 1899, growing interest in certain regions of Central Asia – Kashgar, Bin Buda Mağaraları, Turfan, Miran, Hoço, and Kızıl – led to a series of expeditions. These expeditions yielded the discovery of manuscripts, engravings, paintings, and other artifacts written in over twenty different languages, the majority of which were Buddhist texts. Scholars began studying and publishing these documents without delay. The Buddhist Uyghur texts, some of which have survived to the present day in their entirety while others in fragmentary form, have created a corpus of translated literature covering a wide range of topics. Buddhist Uyghur texts, mainly translations, consist of a book corpus called Tripiṭaka. This corpus contains discrete text units (passages) related to various issues. This study mainly discussed Old Uyghur fragments about the Buddhahood, repentance, and consciousness concepts. The cited fragments, which comprise a 95-line volume, are preserved today in the Berlin Turfan Collection under the archive numbers U 2023 (o. F.), U 3231 (T III M 123; T III 123.501), U 5029 (T II Y 60); U 2090 (o. F.), U 2286 (T I α 512; T I α), and U 1858 (T II Y 14). The study includes the transcription, transliteration, translation into Turkish language, textual commentary, and index/dictionary of the cited fragments. While preparing the transcription, the study followed the transcription and transliteration conventions outlined

* Research Assistant, Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature, Erzurum / Türkiye, betulyasarbas@erzurum.edu.tr; ORCID: 0000-0001-7463-8769

in *Uigurisches Wörterbuch*. However, some passages in these six individual fragments are severely damaged, and some lines had additional residues, making text repair difficult. Due to the damaged condition of certain lines, a line-by-line translation approach was adopted for the Turkish translation. Based on the text context, it was possible to restore some damaged lines. The commentary section provides explanations of the words that appear for the first time in the texts, reduplications, and Buddhist terms found in the texts. The dictionary section is organized alphabetically and contextually. The lexical entries include the actual forms of the words in the text and their restored versions. Although the fragments are generally damaged, they still maintain thematic coherence. The names of major and minor hells, Buddhist teachings, symbols of good fortune short penitential texts and the cycle of birth and death, magic formulas, and several penal methods for confession of sins are mentioned in the text. Information on the physical characteristics of the texts is based on descriptions by S.-C. Raschmann and Orçun Ünal.

The following are key findings of the study that address various topics based on six fragments preserved today in the Berlin Turfan Collection: 1) The Old Uyghur text, consisting of 95 lines, provided valuable data research on the Turkish language. Due to the extensive damage in the cited 12 fragments, the study included only transliterations. 2) A total of 207 lexical entries were identified in the dictionary section. While 148 (71.50%) of these entries consist of nominal roots and stems, 59 (28.50%) comprised verbal roots and stems. 3) Based on the overall vocabulary of the text, 22 words (10.63%) were identified as loan words. 4) Five of the identified loanwords (22.73%) are of Sogdian origin. 5) Two words (9.09%) were directly borrowed from Chinese. 6) Three words (13.64%) are of Sanskrit origin but were transmitted through Sogdian. 7) Two words (9.09%) are of Sanskrit origin and were likely transmitted through either Tocharian or Sogdian. 8) Five words (22.73%) are of Sanskrit origin and were borrowed via Tocharian. 9) Five words (22.73%) are of Sanskrit origin, but the intermediary language through which they were transmitted could not be determined.

SELÇUKLU-İLHANLI DEVRİNE AİT BİLİNMEYEN BİR FERMAN*

AN UNKNOWN DECREE FROM THE SELJUK-ILKHANID PERIOD

Osman G. ÖZGÜDENLİ** 

Öz

Ortaçağ Türk-İslâm devletlerine ait ancak sınırlı sayıdaki belge zamanın yok edici tahribatından kurtularak günümüze ulaşma imkânı bulabilmıştır. Bu çalışmada da ilk defa tanıtılarak neşir, tercüme ve değerlendirmesi yapılacak olan Selçuklu-İlhanlı devrine ait Farsça bir ferman (*misâl*) da bu cümledendir. 687/1288 yılında kaleme alınan ve bugün Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (İstanbul) muhafaza edilmekte olan bu belge, Selçuklu divânından çıkan ve günümüze ulaşan yegâne orijinal ferman durumundadır. 10 Receb 687/10 Ağustos 1288 tarihinde kaleme alınan ferman, *divânî* yazı ile yazılmıştır. Üst kısmı eksik olan fermanın ancak son yirmi dört satırı günümüze ulaşmıştır. Ferman 8,3 x 8,7 cm ebadında bir *al-tamga* ile mühürlenmiştir. Bu durum İlhanlı hâkimiyeti döneminde, Türkiye Selçuklu Devleti'nde yayınlanan fermanların İlhanlı hükümdarları tarafından verildiği anlaşılan *al-tamga* ile mühürlendiğini göstermektedir. Yine Türkiye Selçuklu Devleti diplomatik geleneklerinin, İlhanlı diplomatik gelenekleri ile bazı ortak noktalara sahip olduğunu da ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ferman, kendine özgü karakteristik özellikleri bulunan Türkiye Selçuklu Devleti diplomatik geleneklerinin gerçekte Büyük Selçuklu diplomatik geleneklerinin devamı niteliğinde olduğunu da göstermektedir. Yine ferman, eski Türk devlet geleneklerini yansıtan Türkçe ünvan ve lakapların kullanılması, Türk kültürünün Selçuklu devlet teşkilâtı ve diplomatikadaki izlerini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu ferman, Selçuklu-İlhanlı devrine ait orijinal belgelerin sayısının artabileceği göstermekte ve elimizde bulunan resmî vesikalara yenilerinin eklenebileceğine dair umutlarımızı taze tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçuklu Devleti, İlhanlılar, *al-tamga*, ferman (*misâl*), Selçuklu diplomatikası, Vezîr Fahu'r-d-dîn Sâhib Ata, Emîr Kalâgây.

Abstract

The corpus of surviving documents from medieval Turkish-Islamic polities remains notably limited. In this study, a Persian decree (*mithâl*) from the Seljuk-Ilkhanid period will be introduced, published, translated and evaluated for the first time. The decree was written in 687/1288 and is the only original decree known to have survived from the Anatolian Seljuks. Today it is kept in the Presidency Ottoman Archive (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) in Istanbul. The decree was written in *dîwânî* script on 10 Rajab 687 (10 August 1288). The upper part of the decree is missing and

* Bu çalışma 16-17 Mayıs 2018 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi'nde düzenlenen II. Türk-Moğol Tarih Çalıştayı: Türk Moğol Tarihçiliğinin Sorunları Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, ozgudenli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6692-3209



only the last twenty-four lines have survived. The decree is sealed with an 8.3 x 8.7 cm *al-tamgha* (red seal). This shows that the decrees issued in the Anatolian Seljuk State during Mongolian rule were sealed with the *al-tamgha*, which is understood to have been given by the Ilkhanid rulers. It also reveals that the diplomatic traditions of the Anatolian Seljuk State have some common points with the diplomatic traditions of the Ilkhanate. The decree also shows that the diplomatic traditions of the Anatolian Seljuks, with its own characteristics, are actually the continuation of the Great Seljuk Empire's diplomatic traditions. The use of Turkish titles and nicknames that reflect the traces of the old Turkish state traditions in the decree also reveal the traces of the Seljuk state organization and diplomacy. Additionally, the discovery of this decree raises the prospect that further original documents from the Anatolian Seljuk-Ilkhanid period may yet be recovered and incorporated into the extant documentary corpus.

Keywords: Anatolian Seljuks, Ilkhanate, *al-tamgha*, decree (*mithāl*), Seljuk diplomacies, Vizier Fahr al-Dīn Sāhib Ata, Amīr Qalāghāy.

Resmî vesikaların tarih araştırmaları açısından son derece büyük bir öneme sahip olduğu aşîkârdır. Bununla birlikte, Ortaçağ Türk-İslâm devletlerine ait ancak çok sınırlı sayıda belge günümüze ulaşma imkânı bulabilmiştir. Bu çalışmada ilk defa tanıtılarak, neşir, tercüme ve değerlendirmesi yapılacak olan Selçuklu-İlhanlı devrine ait Farsça bir ferman (*misâl*) da bu cümledendir.

Söz konusu ferman bugün Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (İstanbul) “Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB)” tasnifinde 1323 numara ile kayıtlı dosya içerisinde bulunmaktadır. Dosyanın muhtevası Osmanlı Arşivi tarama rehberinde şu şekilde özetlenmiştir: “Memluklu Kalagay Han’ın Netayic Livası Emiri ve Kumandanı Ebu’l-Mehâmid Mutez oğlu Muhammed, beylerbeyi el-Mueyyed Muhammed bin Süleyman ve meliki Atabek Ebu’l-Mehâmid Muhammed bin Mutez’e Arapça fermanı. Ayrıca Bayburd’a bağı Sınır köyünde bulunan Hacıbey Zaviyesi ile ilgili ferman ve beratlar. Tarih: 10 [Rece]b 807”.¹ Söz konusu özetin, burada neşir, tercüme ve değerlendirmesini yapacağımız fermanın muhtevasını ve tarihini hiçbir şekilde yansıtmadığı aşîğda görülecektir.²

I. FERMANIN ZÂHİRÎ ÖZELLİKLERİ

A. Kâğıt: Ferman (*misâl*), 15,5 x 119,5 cm ebadındadır ve orijinal metnin üst kısmı eksiktir. Fermanın asıl metninin (*text*) sadece son beş satırı günümüze ulaşmıştır; asıl metinden önemli

1 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB), nr. 1323.

2 Söz konusu ferman, Erzurum Vilâyeti Bâyburd Nâhiyesi’ne bağı Sınır (Sinor, Sinür, halk dilinde: Sünür, bugünkü adı: Çayırıyolu Köyü) Karyesi’nde yer alan Hâcî Bey Zâviyesi ile ilgili Osmanlı devrine ait ferman, berat ve vakıf kaydı türündeki toplam 13 belge ile birlikte aynı dosya içerisinde bulunmaktadır. Aşağıda fermanın asıl metninin önemli bir kısmı eksik olduğu için, aynı dosyada yer alan diğer belgelerle arasında bir ilişkisi olup olmadığı bilinmemektedir. Yaptığımız araştırma neticesinde, söz konusu fermanın Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’ne 1980’li yılların başında aslen Erzurumlu bir şahıstan yaklaşık 200.000 liraya satın alma yoluyla girdiği bilgisine ulaşılmıştır. Bütün gayretlerimize rağmen fermanın öyküsü ile ilgili başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. İlk defa 1998 yılında Osmanlı Arşivi’nde yaptığımız bir çalışma esnasında tesadüfen ulaştığımız bu ferman, yaklaşık 25 yıllık bir okuma, tercüme, araştırma ve değerlendirme çalışmasının ardından burada araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

bir kısmın zamanın tahribatıyla yok olduğu anlaşılmaktadır.³ Ferman, açık sarı kâğıt üzerine yazılmıştır. Kâğıt özellikle sol kenarından yıpranmış ve yıpranan kısım tamir görmüştür. Tamir esnasında fermanın arka yüzüne 16,8 x 120 cm ebadında yeni bir kâğıt yapıştırılmıştır. Fermanın günümüze ulaşan kısmı, birbirine yapıştırılmış iki parçadan oluşmaktadır: Parçalardan ilki 44 cm, ikincisi ise 74,5 cm uzunluğundadır. Tamir sırasında fermanın arka yüzüne yeni bir kâğıt yapıştırıldığı için, arka yüzünde herhangi bir yazı, işaret veya mühür olup olmadığı tespit edilememektedir.

B. Yazı: Ferman, *dîvânî* yazı ile kaleme alınmış toplam 24 satırdan oluşmaktadır. İlk beş satır fermanın asıl metnine (*text*) aittir. Satırlar arasında yaklaşık 15 cm boşluğun yer aldığı bu kısım daha iri harflerle ve büyük bir itina ile kaleme alınmıştır. *Kutibe* ile başlayan ve toplam 19 satırdan oluşan son kısımda (6-24. satırlar) ise, satırlar arasındaki boşluk yaklaşık 3,2 cm'dir. Harfler yer yer birbiriyle birleştirilmiş ve noktalar umumiyetle yazılmamıştır.

Fermanın 9. satırında sadece *Ebu'l-Ma'âlî, nâ'ib*, künye ve ünvanı yazılıp satırın kalan kısmı boş bırakılmıştır.⁴ 10. satırında ise, *hazreti'l-'ulyâ* şeklinde, metne kalındığı yerden devam edilmiştir. Ortaçağ İslâm devletlerine ait pek çok vesikada, bazı isim, künye, ünvan ve lakapların zaman zaman haşiyeye kaydedildiği görülmektedir.⁵ Söz konusu künye ve ünvanların, fermanı yayınlayan görevliye saygı ifadesi olarak, müstakil bir satıra yazıldığı anlaşılmaktadır.

C. Dil: Ferman, Farsça olarak kaleme alınmıştır. Bununla birlikte fermanı yayınlayan vezîr (*sâhib-dîvân*) ve diğer devlet erkânının ünvan ve lakaplarında, devrin geleneklerine uygun olarak umumiyetle Arapça ibare, elkâb ve dua cümleleri kullanılmıştır. Fermanın üç farklı yerine basılan *al-tamga* üzerindeki ibarelerin ise Çince olduğu anlaşılmaktadır.

D. Mühür (*Al-tamga*): Fermanın orijinal metni üzerinde; ilki sol, ikincisi sağ ve üçüncüsü de sol kenar olmak üzere, üç farklı yere basılmış 8,3 x 8,7 cm ebadında bir adet *al-tamga* bulunmaktadır.⁶ *Al-tamga*, Moğollar devrinde hükümdar, vezîr ve yüksek emîrler tarafından yayınlanan fermanların üzerine basılan “kırmızı” (*al*) renkteki “damga” (*tamga*) ve bu mührü taşıyan fermanları (*yarlıg*) ifade etmek için kullanılmıştır.⁷ İlhanlı devrine ait muhtelif *al-tamga*

3 Eğer fermanın birbirine eşit iki kâğıdın yapıştırılmasıyla oluşturulduğunu varsayacak olursak, yok olan kısmın yaklaşık 30 cm'ye, eğer üç eşit kâğıdın yapıştırılmasıyla oluşturulduğunu kabul edecek olursak yaklaşık 104,5 cm'ye tekâbül ettiğini tahmin edebiliriz.

4 Bk. Ek III.

5 Bazı fermanlarda, metnin ortasındaki önemli isim ve elkâbın yazımı esnasında bir miktar yer boş bırakılmış ve bu isim ve elkâb umumiyetle kenara (*hâşîye*) yazılmıştır. Bu durum Safevî devrine kadar devam etmiştir (Abo'l-'Ala Soudavar, “Farmân of the Il-Khan Gaykhatu”, *Art of the Persian Courts*, New York 1992, s. 34-35; Farsça terc. Muhsin Ca'ferî-mezheb, “Nehostîn Fermân-i Fârsî-yi İlhanân”, *Mîrâs-i Câvidân*, VIII/29, Tahran 1379/2000, s. 35; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, “İlk Farsça İlhanlı Fermânı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 6, (2002), s. 187).

6 Bk. Ek I, III, IV, V, VI, VII.

7 Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, Tahran 1358/1979, s. 10-11; Serheng Cihângîr Kâim-mekâmî, *Mukaddeme-yi berşînâht-i esnâd-i târîhî*, Tahran 1350/1971, s. 103-104; Mecidu'd-dîn Keyvânî, “Al-Tamgâ”, *Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, I, s. 661-665; Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden 1963-1975 [= *TMEN*], I, s. 554, 562; Gerard Clauson, *An Etymological*

örnekleri günümüze ulaşmış olmakla birlikte⁸, bu çalışmada yayınlanacak olan ferman Türkiye Selçuklu Devleti'ne ait yegâne *al-tamga* örneğini teşkil etmektedir. İlhanlı hükümdarlarına ait fermanlarda, yayınladığımız fermana yer alan *al-tamga*ya göre biraz daha büyük (9,5 cm ilâ 15 cm ebadında)⁹ *al-tamga*lar kullanıldığı görülmektedir. Yine, fermanın arka yüzünde, tamir esnasında yapıştırılan kâğıt üzerinde, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ne ait üç adet yeni mühür bulunmaktadır.

E. Fermanın Neşir ve Tercümesinde Takip Edilen Usûl: Bu çalışmada neşir, tercüme ve değerlendirmesi yapılacak olan ferman XIII. yüzyılın sonlarında kaleme alınmış olması itibariyle bazı arkaik yazım özelliklerine sahiptir. Bu yönüyle metin, tarihçiler için olduğu kadar dil, edebiyat, hat ve sanat tarihi uzmanları için de dikkate değer özellikler taşımaktadır. Bu sebeple, fermanın neşri sırasında, çok zarurî durumlar dışında metne müdahale edilmemiş ve metinde yer alan arkaik imlâ şekilleri, olduğu gibi aynen verilmiştir. Noktasız yazılan yerlerde metin noktalanmış, çok zarurî durumlarda da harekelendirilmiştir.

Fermana geçen bazı Türkçe ünvanların yazımında “گ” harfi yerine “ك” harfi, “ج” harfi yerine ise “ح” harfi kullanılmıştır. Neşirde, bu yazım özellikleri aynen korunmuş; ancak tercüme, açıklama ve notlarda kelimelerin Türkçe orijinal şekilleri verilmiştir.

Fermanın tercümesinde, serbest bir çeviri yerine, mümkün olduğu kadar orijinal metne ve üslûba sadık kalınmıştır. Metinde geçen ıstılâh, ünvan ve elkâbların orijinal şekilleri, faydalı olacağı düşüncesiyle, umumiyetle tercümenin yanında parantez içerisinde verilmiş, gerekli izahlar dipnotlarda veya açıklama ve notlar kısmında yapılmıştır.

Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford 1972 [= EDPT], s. 504-505.

- 8 Bu *al-tamga*lar şu çalışmalarda yayınlanmıştır: Gottfried Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit. Text – und Bildteil*, Wiesbaden 2004, s. 54, 60, nr. III, 74, nr. V; 80, nr. VI, 87, nr. VII, 92, nr. VIII, 120, nr. XIV; Abo'l-'Ala Soudavar, “Farmân of the Il-Khan Gaykhatu”, s. 34-35, 52-53; Farsça terc. Muhsin Ca'ferî-mezheb, “Nehostîn Fermân-i Fârsî-yi Îlhânân”, s. 33-36; Türkçe terc. O. G. Özgüdenli, “İlk Farsça İlhanlı Fermânı”, s. 181-190; A. D. Papazian, “Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans”, *Banbar Matenadarani*, VI, (1962), s. 379-401; Gottfried Herrmann – Gerhard Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, *Zeitschrift für Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 125/2, (1975), s. 317-346; ‘Îmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'i, “Yâddâştî ber-kohenterîn sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi Îrân (sened-i muverrih-i 726)”, *Gencine-yi Esnâd*, XI/44, Tahrân 1380/2002, s. 4-5; Hâc Huseyn Nahcevanî, “Fermâni ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl”, *Neşriyye-yi Dâneşkede-yi Edebiyyât-i Tebrîz*, 5, Tebrîz 1332/1963, s. 40-47; Antoine Mostaert – Francis Woodman Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, s. 419-506, Pl. I-VIII; Antoine Mostaert – Francis Woodman Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhans Argun et Ölgéitü à Philippe le Bel*, Cambridge 1962; P. Pelliot, “Les documents mongols du Musée de Téhéran”, *Athar-e Iran*, I/1, Paris 1936, s. 31-44; Farsça terc. Ebû'l-Hasan Servkad Mukaddim, “Esnâd-i Mogûli-yi Mûze-yi Tahrân”, *Âsâr-i Îrân*, III, Meşhed 1371/1992, s. 208-218; Francis Woodman Cleaves, “The Mongolian Documents in the Musée de Téhéran”, *Harvard Journal Asiatic Studies*, XVI, (1953), s. 1-107. İlhanlı *yarlı*ları üzerindeki diğer mühür örnekleri için bk. Yasuhiro Yokkaichi, “Four Seals in 'Phags-pa and Arabic Scripts on Amir Coban's Decree of 726AH/1326 CE”, *Orient*, 50, (2015), s. 25-33; Dai Matsui, “Six Seals on the Verso of Çoban's Decree of 726 AH/1326 CE”, *Orient*, 50, (2015), s. 35-39.
- 9 G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 35-36.

II. METİN

- ...
- [1] وجوه و حاصل آن معاف و مسلم از اعمال باشد ملك طلق [و] حق محض
 - [2] امير كبير ملك الامرا و الاكابر قلاغای – ادام الله علوه – دانند
 - [3] و فرموده و فروخته ما تصور كنند و اعتماد و تعويل
 - [4] بر توقيع همایون سازند
 - [5] ان شاء الله تعالى
 - [6] كتب بالامر النافذ الاعلى – انفذه الله و اعلاه – و المثال العالى الصحابى الدستورى
 - [7] المعطى العالمى العادلى المحبى المشفقى المنصفى العمدتى العدتى الجلالى الكمالى الجمالى
 - [8] الفخرى الكهفى العزى النظامى الملك¹⁰ الوزرائى اعظم همایون قوام الملك
 - [9] ابى المعالى نائب
 - [10] الحضرة العلياً – لازال علياً – و رسول¹¹ الخانى الاسمى ملك الامرا و الاكابر و العساكر¹²
 - [11] ذخر الملك مدير امور الممالك ذى الحسب الظاهر و النسب الزاهر
 - [12] مجير الدين نصر الاسلام ظهير الدولة مشير الملة صفى الملوك و السلاطين
 - [13] اغرلو اينانج نائب السلطنة المعظمة ابى المحامد محمد بن المعتز و ملك الامرا و الاكابر
 - [14] قائد الجيوش و العساكر كهف المرابطين نجيب الدين شرف الاسلام مجد الدولة
 - [15] جلال السادات المظهر¹³ الملوك و السلاطين اغرلو اينانج بكربكى معظم
 - [16] ابى المؤيد محمد بن سليمان و ملك الامرا و الاكابر ذو الفضائل و المنابر
 - [17] زعيم الجيوش نصره المجاهدين نجم الدين مجير الاسلام شمس الدولة يمين الملك
 - [18] مشير الملوك و السلاطين اغرلو اينانج اتابك معظم ابى المكارم
 - [19] ابراهيم بن محمد و ملك الامرا و الاكابر عمدة الملك و عماد المملكة يمين الفضلاء
 - [20] شرف الاسلام تاج الدولة ظهير الملوك و السلاطين اغرلو اينانج
 - [21] پروانه معظم ابى المحامد محمد بن المعتز – ادام الله تعالى –
 - [22] فى
 - [23] العاشر من شهر الله الاصب سنة سبع و ثمانين و ستمئة
 - [24] و الحمد لوليه و الصلوة على نبيه

10 Fermana bu şekilde yazılmıştır.

11 Fermana “رسول” yerine “رسول” şeklinde yazılmıştır.

12 Bu kelimeyi, yazım tarzı itibarıyla “العشاير” (aşiretler) şeklinde de okumak mümkündür: “ملك الامرا و الاكابر و العشاير” (emirlerin, büyüklerin ve aşiretlerin meliki). Ancak terkinin anlam bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda, (emirlerin, büyüklerin ve askerlerin meliki). Muhtemelen kâtip, satır sonunda yer aldığı için kelimeyi daraltarak yazmayı tercih etmiş ve bu şekilde bir yazım şekli ortaya çıkmıştır.

13 Fermana bu şekilde yazılmıştır.

III. TERCÜME

... [EKSİK]

[1] (Burasını), dîvâna ait vergi ve gelirleri denetimden muaf ve müsellemler olarak,

[2] büyük emîr (*emîr-i kebîr*), emîrlerin ve büyüklerin meliki (*meliku 'l-umerâ' ve 'l-ekâbir*) Kalâgây'ın – Allâh yüceliğini daim eylesin! – mutlak mülkü ve meşru hakkı bilsinler

[3] ve bizim emir ve buyruğumuz (olarak) tasavvur etsinler ve

[4] yüce *tevkî'*ye (*tevkî'-yi humâyûn*) itimat kılsınlar.

[5] Yüce Allâh takdir ederse! (*İnşallâhu te'âlâ*).

[6] Yüksek emir – Allâh yürürlüğe koysun ve yüceltsin! (*enfezehu 'llâhu ve a 'lâhu*) – ile (bu) yüce ferman (*el-misâl el- 'âlî*) yazıldı. Sâhib (*es-sâhibî*), vezîr (*ed-destûrî*),

[7] ita eden (*el-mu 'tî*), âlim (*el- 'âlimî*), âdil (*el- 'âdilî*), muhabbetli (*el-muhibbî*), şefkâtli (*el-muşfikî*), insaflı (*el-munsifî*), (kendisine) dayanılan (*el- 'umdetî*), hazır olan (*el- 'uddetî*), yüce (*el-celâlî*), olgun (*el-kemâlî*), güzel (*el-cemâlî*),

[8] şanlı (*el-fahrî*), sığınılan (*el-kehfî*), izzetli (*el- 'izzî*), nizamlı (*en-nizâmî*), hükümdarın en yüce vezîrlерinin meliki (*el-meliku 'l-vuzerâ'-yi a 'zam-i humâyûn*), devletin temeli (*kivâmu 'l-mulk*),

[9] şereflerin babası (*ebî 'l-ma 'âlî*), Yüce Hazret'in nâibi (*nâ 'ib*)

[10] *u 'l-hazreti 'l- 'ulyâ*) – yüceliği daim olsun! (*lâ zâle 'âliyen*); ve İlhan'ın elçisi (*resûl-i İlhanî*), nâm sahibi (*el-ismî*), emîrlerin, büyüklerin ve askerlerin meliki (*meliku 'l-umerâ' ve 'l-ekâbir ve 'l- 'asâkir*¹⁴),

[11] devletin hazinesi (*zuhru 'l-mulk*), memleket işlerinin idarecisi (*mudîr-i umûri 'l-memâlik*), tanınmış ata ve parlak ecdad sahibi (*zî 'l-hesebi 'z-zâhir ve 'n-nesebi 'z-zâhir*),

[12] dinin hâmisi (*mucîru 'd-dîn*), İslâm'ın yardımcısı (*nasru 'l-islâm*), devletin destekçisi (*zahîru 'd-devle*), Müslümanların yol göstericisi (*muşîru 'l-mille*), sultanların ve meliklerin halis dostu (*safîyyu 'l-mulûk ve 's-selâtîn*),

[13] uğurlu (*ugurlu*), güvenilir (*inanç*), yüce saltanatın nâibi (*nâ 'ibu 's-saltanati 'l-mu 'azzama*) Ebî'l-Mehâmid Muhammed bin el-Mu'tez; ve emîrlerin ve büyüklerin meliki (*meliku 'l-umerâ' ve 'l-ekâbir*),

[14] ordunun ve askerlerin komutanı (*kâ 'idu 'l-cuyûş ve 'l- 'asâkir*), sınırları koruyanların sığınağı (*kehfî 'l-merâbitîn*), dinin asil siması (*necîbu 'd-dîn*), İslâm'ın şerefi (*şerefu 'l-islâm*), devletin yücesi (*mecdu 'd-devle*),

[15] seyyidlerin ulusu (*celâlu 's-sâdât*), sultanlara ve meliklere mazhar olan (*el-mazharu 'l-mulûk ve 's-selâtîn*), uğurlu (*ugurlu*), güvenilir (*inanç*), yüce beylerbeyi (*beglerbegi-yi mu 'azzam*)

14 Krş. yukarıda not 12.

[16] Ebî'l-Mu'eyyed Muhammed bin Süleymân; ve emîrlerin ve büyüklerin meliki (*meliku 'l-umerâ' ve 'l-ekâbir*), faziletler ve kürsüler sahibi (*zû 'l-fezâ 'il ve 'l-menâbir*),

[17] ordunun önderi (*za 'îmu 'l-cuyûş*), mücahitlerin yardımcısı (*nusratu 'l-mucâhidîn*), dinin yıldızı (*necmu 'd-dîn*), İslâm'ın hâmisî (*mucîru 'l-islâm*), devletin güneşi (*şemsu 'd-devle*), devletin talihi (*yemînu 'l-mulk*),

[18] melik ve sultanların yol yöstericisi (*muşîru 'l-mulûk ve 's-selâtîn*), uğurlu (*ugurlu*), güvenilir (*inanç*), yüce atabeg (*atabeg-i mu 'azzam*) Ebî'l-Mekârim

[19] İbrâhîm bin Muhammed; ve emîrlerin ve büyüklerin meliki (*meliku 'l-umerâ' ve 'l-ekâbir*), devletin dayanağı (*'umdetu 'l-mulk*) ve memleketin direği (*'imâdu 'l-memleket*), faziletliilerin kutlusu (*yemînu 'l-fuzelâ*),

[20] İslâm'ın şerefi (*şerefû 'l-islâm*), devletin tacı (*tâcu 'd-devle*), sultanların ve meliklerin destekçisi (*zahîru 'l-mulûk ve 's-selâtîn*), uğurlu (*ugurlu*), güvenilir (*inanç*),

[21] yüce pervâne (*pervâne-yi mu 'azzam*) Ebî'l-Mehâmid Muhammed bin el-Mu'tez – Yüce Allâh daim eylesin-.

[22-23] Altıyüz seksen yedi yılı Receb ayının (*Şehru 'llâhi 'l-asab*) onunda [10 Ağustos 1288].

[24] Velî (olan) Allâh'a hamd ve peygamberine salavât (*ve 'l-hamd li-velîyyihi ve 's-salavât 'alâ nebiyyihi*).

IV. AÇIKLAMA VE NOTLAR

1. Satır:

Vucûh ve hâsil-i ân (oranın dîvâna ait vergi ve gelirleri): Selçuklular devrinde *vucûh*, dîvâna ait vergileri ifade etmektedir¹⁵. Sözlükte “elde edilen, netice; kazanç” gibi farklı anlamları bulunan *hâsil* ise metinde bir bölgenin vergi gelirlerini tanımlamak için kullanılmıştır.¹⁶

15 *el-Muhtârât min er-resâ'il*, neşr. Gulâm-Rizâ Tâhir – İrec Afşâr, Tahran 1378/1999, s. 459; Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgügen und Hōrazmšāhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964, s. 73, 82; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, İstanbul 2021, s. 57-58, 98; Seyfullah Tüzmeç, *İbn Bibî'nin el-Evâmiru 'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri 'l-'Alâ'iyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî İstılâh ve Unvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 95-97.

16 Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Fârsî*, I, Tahran 1371/1992⁸, s. 1332; Francis Joseph Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1963, s. 408; S. Tüzmeç, *İbn Bibî'nin el-Evâmiru 'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri 'l-'Alâ'iyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî İstılâh ve Unvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirmesi*, s. 40.

Mu'âf ve musellem: Selçuklu¹⁷, İlhanlı¹⁸, Timurlu¹⁹ ve Osmanlı²⁰ devri resmî vesikalarında genellikle vergilerden ve devletin kontrolünden muafiyeti ifade etmek için kullanılmıştır.²¹

A'mâl: Selçuklu²² ve İlhanlı devri²³ resmî vesikalarında umumiyetle “*ez-a'mâl-i*” şeklinde muayyen bir “vergi bölgesi” ve “vergi mükellefleri”ni ifade etmiştir.²⁴

Milk-i tîlk [ve] hakk-i mahz: Selçuklu²⁵ ve İlhanlı²⁶ devri vesikalarında mutlak mülkü (*milk-i tîlk*) ve “meşru (yasal) hakk”ı (*hakk-i mahz*) ifade etmek için kullanılmıştır.²⁷

2. Satır:

Emîr-i kebîr (büyük emîr): *Emîr*, Ortaçağ İslâm dünyasında genellikle “kumandan, vali, bey” anlamında kullanılan bir ünvandır. Selçuklular zamanında bütün rütbelerdeki kumandanlara, hatta zaman zaman hanedan üyelerine *emîr* denilmiştir.²⁸ Femandaki kullanımı ise, askerî yetkilere sahip kumandan ve vali anlamındadır.

Kalâgây (*Qalâghây*): *Emîr-i kebîr* (büyük emîr) ve *meliku'l-umerâ'* ve *l-ekâbir* (emîrlerin ve büyüklerin meliki) ünvanlarıyla zikredilen bu emîrin adına, yaptığımız bütün taramalara rağmen, Selçuklu ve İlhanlı devri kaynaklarında rastlanılamamıştır. *Kalâgây* isminin, Türkçede “al, kırmızı renk” anlamında şahıs adı olarak kullanıldığı bilinmektedir.²⁹

Edâmellahu 'uluvvehu (Allâh yüceliğini daim eylesin!): Resmî vesikalarda sıkça kullanılan bir dua cümlesidir.³⁰

17 H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgügen und Hōrazmšāhs (1038-1231)*, s. 68; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988, s. 27.

18 Bk. Muhammed b. Hindüşâh-i Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yini'l-merâtib*, neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alî oğlu 'Alî-zâde, II, Moskva 1976, s. 277-283.

19 *Musellem* için daha bk. Dai Matsui – Ryoko Watabe – Hiroshi Ono, “A Turkic-Persian Decree of Timurid Mîrân Šâh of 800 AH/1398 CE”, *Orient*, 50, (2015), s. 67.

20 Bk. Halil İnalçık, “Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdruk-Ocaklıks, Mâlikâne-Mukâta'as and Awqâf”, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor of John E. Woods*, ed. Judith Pfeiffer – Sholeh A. Quinn, Wiesbaden 2006, s. 121 (*being free from state control*).

21 XV. yüzyıla ait bir Osmanlı Türkçesi “müsellemlik beratı” (*berât-ı müselleme*) örneği için bk. Yahyâ b. Mehmed el-Kâtib, *Menâhicü'l-inşâ*, neşr. Fahri Unan, Ankara 2014, s. 88: “...fi'l-cümle mecmû'ı emlâkiyile mu'âfu müselleme olup ...”.

22 H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgügen und Hōrazmšāhs (1038-1231)*, s. 57-58.

23 G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 55, 63, 91, 119.

24 G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 119: “*Steuerbezir*”.

25 O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 42. *Milk-i tîlk* için bk. *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 459.

26 G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 56, 68.

27 G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 56. *Milk* için bk. H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgügen und Hōrazmšāhs (1038-1231)*, s. 68.

28 Bk. C. E. Bosworth, “Amîr”, *ELr*, I, (1989), s. 956-958; Abdülazîz ed-Dürî, “Emîr”, *DİA*, XI, (1995), s. 121-123.

29 Nevin Meriç – Abdurrahman Dilipak – Asiye Dilipak, *Ansiklopedik İsim Sözlüğü*, İstanbul 2002, s. 32. “*Kalgay*” şeklinde “izci kumandanı; Kırım veliahtına verilen ünvan” anlamına gelmektedir (bk. Tuncer Gülensoy – Paki Küçükler, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, İstanbul 2015, s. 224).

30 Bk. *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 122, 149, 194, 204, 290, 321. Krş. Huseyn Hatîbî, *Fenn-i nesr der-edeb-i Pârsî*, Tahran 1366/1987, s. 337-345.

3. Satır:

Fermûde ve furûhte-yi mâ tasavvur konend (bizim emir ve buyruğumuz olarak tasavvur etsinler): Fermana verilen hüküm ve emirleri tekid etmek için kullanılmıştır. Benzer ifadelere Selçuklu devrine ait resmî vesikalarda rastlamak mümkündür.³¹

3-4. Satır:

İ'timâd ve ta'vîl ber-tevkî'i-yi humâyûn sâzend (hükümdarın yüce *tevkî'*ine itimat etsinler): *İ'timâd ve ta'vîl ber-tevkî'i-yi humâyûn sâzend*³², *i'timâd ve ta'vîl be-tevkî'i-yi humâyûn sâzend*³³, *ta'vîl ber-tevkî'i-yi humâyûn sâzend*³⁴ ve *i'timâd ber-tevkî'i-yi humâyûn sâzend*³⁵ şeklinde Selçuklu, *i'timâd ber-tevkî'i-yi a'lâ* şeklinde de İlhanlı devri resmî vesikalarında sık sık kullanılmıştır.³⁶

Tevkî': İstilâh olarak umumiyetle “menşûr, pervâne, ferman, berat, tuğra ve mühür” anlamlarına gelmektedir.³⁷ *Tevkî'*, Ortaçağ İslâm devletlerinde umumiyetle “hükümdarın kararı, bunun yazılı belgeleri ve mühür” anlamında resmî yazışma istilâhı olarak kullanılmıştır.³⁸ Yine, hükümdarların *iktâ'* menşûrlarına, imza yerine geçmek üzere yazılan alâmetlerine de *tevkî'* denilmiştir.³⁹

5. Satır:

İnşallâhu te'âlâ (Yüce Allâh takdir ederse!): “*İnşallâh*”, İslâmî gelenekte yapılacak her işin Allâh'ın iradesine ve iznine bağlı olarak gerçekleşeceğini belirtmek amacıyla, “Allâh takdir ederse”, “Allâh dilerse” anlamında söylenen sözdür.⁴⁰ Selçuklu resmî vesikalarında, asıl metnin sonunda sık sık kullanılmıştır.⁴¹

6. Satır:

Kutibe bi'l-emri'l-nâfiz el-a'lâ (yüksek emir ile yazıldı): Bu formül XII. yüzyıl Büyük Selçuklu ve Atabeglikler devrine ait resmî vesikalarda, fermanın kimin tarafından yayımlandığını gösteren kısmın hemen başında kullanılmıştır.⁴²

31 “*Erzâni-dâste-yi mâ tasavvur konend*” (bk. “*Tekârîru'l-menâsib*”, neşr. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988, (metin), s. 42).

32 “*Tekârîru'l-menâsib*”, s. 13.

33 “*Tekârîru'l-menâsib*”, s. 43.

34 “*Tekârîru'l-menâsib*”, s. 32.

35 “*Tekârîru'l-menâsib*”, s. 42.

36 G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 62.

37 Franz Babinger [-C. E. Bosworth], “*Tawki'*”, *EP*, X, (2000), s. 392-393; Nejat Göyünç, “*Tevki'*”, *İA*, XII/1, (1974), s. 217; Erdoğan Merçil, “*Tevki'*”, *DİA*, XLI, (2012), s. 35.

38 N. Göyünç, “*Tevki'*”, *İA*, XII/1, s. 217-218; E. Merçil, “*Tevki'*”, *DİA*, XLI, s. 35.

39 E. Merçil, “*Tevki'*”, *DİA*, XLI, s. 36. *Tevki'* için daha bk. Gottfried Herrmann, “Ein früher persischer Erlass”, *Zeitschrift für Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 144/2, (1994), s. 292-297; Hasan Enverî, *İstilahât-i dîvânî-yi dovre-yi Gaznevî u Selçukî*, Tahran 1373/1994, s. 194-196; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007, s. 217-225; F. Babinger [-C. E. Bosworth], “*Tawki'*”, *EP*, X, s. 392-393; N. Göyünç, “*Tevki'*”, *İA*, XII/1, s. 217-219.

40 Bk. Durmuş Özbek, “*İnşallah*”, *DİA*, XXII, (2000), s. 342-343.

41 “*Tekârîru'l-menâsib*”, s. 13, 32, 42-43.

42 Bk. *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 431, 440.

Enfezehu'llâhu ve a'lâhu (Allâh yürürlüğe koysun ve yüceltsin!): Selçuklu devri resmî vesikalarında dua cümlesi olarak sıkça kullanılmıştır.

el-Misâl el- 'âlî (yüce ferman): Ortaçağ İslâm devletlerinde *dîvândan* çıkan yazılı karar ve emirlere *misâl* denilmiştir.⁴³

es-Sâhibî: Sâhib, Sâhib-dîvân, vezîr.

ed-Destûrî: Vezîr.

9-10. Satır:

Nâ'ibu'l-hazreti'l-'ulyâ (Yüce Hazret'in nâibi): İlhanlı hükümdarının nâibi ifade edilmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin İlhanlı hâkimiyetine girmesinden sonra, Konya'da Selçuklu sultanının nâibinden başka, bir de İlhanlı hükümdarının nâibi bulunmakta idi. İlhanlı hükümdarının Selçuklu ülkesindeki nâibine *nâ'ib-i hazret*, makamına da *niyâbet-i hazret* adı verilmiştir.⁴⁴ Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî'nin İlhanlı hükümdarı Abâkâ Han (1265-1280) tarafından Selçuklu Devleti'ne *kivâmu'l-mulk* ünvanıyla *sâhib-dîvânın* yanı sıra *niyâbet-i hazret* (İlhan'ın nâibi) olarak tayin edildiği bilinmektedir.⁴⁵ Hakkında aşağıda (nr. 1) bilgi verilecektir.

13. Satır:

Uğurlu (uğurlu): “Uğurlu, talihli, kutlu” anlamına gelmektedir.⁴⁶ Selçuklu devri resmî vesikalarında sıkça kullanılmıştır.⁴⁷

43 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 160, n. 3; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Hōrazmšāhs (1038-1231)*, s. 31; Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneli Devlet ve Saray Teşkilâtı*, Ankara 2002, s. 149; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyâlet Dîvânları)*, İstanbul 2015, s. 143-144; S. Tüzmeç, *İbn Bîbî'nin el-Evâmîru'l-'Alâ'îyye fî'l-umûri'l-'Alâ'îyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî Istilâh ve Ünvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirmesi*, s. 66.

44 *Nâ'ibu'l-hazre (Niyâbet-i hazret)* için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 94.

45 İbn Bîbî, *el-Evâmîru'l-'Alâ'îyye fî'l-umûri'l-'Alâ'îyye*, tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956 [= İbn Bîbî/Tıpkıbasım], s. 731; *el-Evâmîru'l-'Alâ'îyye fî'l-umûri'l-'Alâ'îyye*, neşr. Jâle Mutahiddîn, Tahran 1390/2011 [= İbn Bîbî/Mutahiddîn], s. 626; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *el-Evâmîru'l-'Alâ'îyye fî'l-umûri'l-'Alâ'îyye [Selçuk-name]*, II, Ankara 1996 [= İbn Bîbî/Öztürk], s. 240; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 94; Süleyman S. Kucur, “Nâib-i Saltanat”, *DİA*, XXXII, (2006), s. 313-314.

46 “Uğurlu” (uğurlu) kelimesi, sözlükte “uğurlu olan, iyilik getirdiğine inanılan kimse, kutlu, hayırlı, talihli, saadetli” manalarına gelmektedir. Ünvan, şahıs adı ve bazı vesikalarda genel nitelikli bir sıfat olarak kullanılmıştır (bk. Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânı lügâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, Ankara 2014, s. 918-919; Mîrzâ Mehdî Han-i Esterâbâdî, *Senglah (Ferheng-i Turki be-Fârsî ez-sede-yi devâzdeh-i hicrî)*, neşr. Rüşen Hiyâvî, Tahran 1995, s. 49; Annemarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, terc. Mehmet Akalın, Ankara 1988, s. 75-76; Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul 2003, s. 83; G. Clauson, *EDPT*, s. 89; Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 422; László Rásonyi – Imre Baski, *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names*, II, Bloomington 2007, s. 576).

47 Husâmu'd-dîn Hasan b. 'Abdu'l-Mu'min-i Hoyî, “Kitâbu Kavâ'id-i'l-fezâ'il”, bk. *Mecmû'a-yi âsâr-i Husâmu'd-dîn-i Hoyî*, neşr. Sugrâ 'Abbâs-zâde, Tahran 1379/2000, s. 233; Husâmu'd-dîn Hasan b. 'Abdu'l-Mu'min-i Hoyî, “Kitâbu Gunyeti'l-kâtib ve'l-minyeti't-tâlib”, bk. *Mecmû'a-yi âsâr-i Husâmu'd-dîn-i Hoyî*, s. 305, 306; Hoyî, “Rusûmî'r-resâ'il ve nücûmî'l-fezâ'il”, bk. *Mecmû'a-yi âsâr-i Husâmu'd-dîn-i Hoyî*, s. 358.

İnanç (*inanç*, güvenilir): “Güvenilir, inanılır” anlamında⁴⁸, eski Türkçe bir ünvandır.⁴⁹ *İnanç* ünvanı Selçuklular, Atabeklikler ve İlhanlılar devrinde yaygın olarak kullanılmıştır.⁵⁰

Nâ'ibu's-saltanatı'l-mu'azzama (yüce saltanatın nâibi): *Nâ'ibu's-saltanat* (veya *nâ'ib-i saltanat*), merkezde sultana vekâlet eden ya da tayin edildiği yerde sultanı temsil eden devlet adamıdır.⁵¹ Bu müesseseye Türkiye Selçukluları, Memlûklar ve Delhi Türk Sultanlığı gibi Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde rastlanmaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti'nde *nâ'ibu's-saltanat*, protokolde *vezîr* ve *atabeg*ten sonra gelmekteydi. Selçuklu devri yazışmalarında ismi sık sık kullanılmıştır.⁵²

Ebî'l-Mehâmid Muhammed b. el-Mu'tez: Fermana yer alan ünvan ve elkâblardan, *nâ'ibu's-saltanat* ve *pervânelik* vazifelerini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Hakkında aşağıda (nr. 2, 5) bilgi verilecektir.

15. Satır:

Beglerbegi-yi mu'azzam (yüce beylerbeyi): Eski Türkçe bir ünvan olan *beglerbeg* – *beglerbegi* (beylerbeyi), Selçuklular zamanında daha çok “ordu komutanı” ve “emîr” anlamında kullanılan *beg* kelimesinden türetilmiş⁵³ ve Selçuklular zamanında daha çok Arapça *emîru'l-umerâ'* (emîrlerin emîri, ordu komutanı) ünvanı karşılığında kullanılmıştır.⁵⁴ *Beglerbegi* ünvanı, fermanın metninde, *mu'azzam* (yüce) sıfatıyla daha da güçlendirilerek *beglerbegi-yi mu'azzam*

48 “*İnanç*” kelimesi, “güvenilir, inanılır, emin, sözüne güvenilen, sadık, emniyet, güven; inanmak, iman etmek, güvenmek” manalarına gelmektedir. Kaşgarlı Mahmûd, “*inanç*” (*inanç*) kelimesini “güvenilir kişi. Buradan ‘güvenilir bey’e ‘*inanç beg*’ denir; ‘*inanç beg*’, ‘güvenilir bey’ demektir” şeklinde açıklamaktadır (*Dîvânü lugâti't Türk*, s. 67, 100, 656). Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde hem ünvan hem de şahıs adı olarak kullanılmıştır.

49 *İnanç* için ayrıca bk. *Codex Cumanicus*, haz. Mustafa Argunşah – Galip Güner, İstanbul 2015, s. 716; Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk li-lisâni'l-Etrâk*, neşr. Ahmet Caferoğlu, İstanbul 1931, s. 39; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 1-2; A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 125; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 17; Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, III, Ankara 2016, s. 614; Recep Toparlı – Hanifi Vural – Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2014, s. 111, 109; G. Doerfer, *TMEN*, II, s. 219-220; G. Clauson, *EDPT*, s. 187; L. Râsonyi – I. Baski, *Onomasticon Turcicum*, I, s. LXXVI, 318-319. T. Gülensoy – P. Küçükler, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, s. 211.

50 *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 206, 243, 417, 431, 440; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, (metin), s. 3, 8, 11, 31, 35, 43, 87, 91, 93; Coşkun Alp tekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978, s. 95; G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 61, 63.

51 *Nâ'ibu's-saltanat* için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 93; Mehmet Fatih Yalçın, *Bahri Memlûklerde Nâib-i Saltanatlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011; H. A. R. Gibb, “Nâ'ib”, *EP*, VII, (1993), s. 915; S. S. Kucur, “Nâib-i Saltanat”, *DİA*, XXXII, s. 313-314.

52 Hoyî, “Kitâbu Gunyeti'l-kâtib ve'l-minyeti't-tâlib”, s. 302; Hoyî, “Rusûmi'r-resâ'il ve nucûmi'l-fezâ'il”, s. 348.

53 Türkçe “*beg*” ünvanı için bk. A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, s. 5-8; G. Doerfer, *TMEN*, II, s. 389-413; G. Clauson, *EDPT*, s. 322-323; M. F. Köprülü, “Bey (Beg)”, *İA*, II, (1961), s. 579-581; O. F. Köprülü, “Bey”, *DİA*, VI, (1992), s. 11-12.

54 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 99; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2018, s. 253; S. Tüzmeç, *İbn Bibî'nin el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî İstîlâh ve Ünvanların Tespiti, Tahlil ve Değerlendirmesi*, s. 155-157; M. F. Köprülü, “Bey (Beg)”, *İA*, II, s. 579-581; O. F. Köprülü, “Bey”, *DİA*, VI, s. 12.

(yüce beylerbeyi) şeklinde kullanılmıştır. *Beglerbegi* ve *beglerbegi-yi mu'azzam* ünvanlarına, Selçuklu devri kaynaklarında, resmî vesikalarında ve inşâ mecmûalarında sık sık rastlanmaktadır.⁵⁵

16. Satır:

Ebi'l-Mu'eyyed Muhammed b. Süleymân: Beylerbeyilik (*beglerbegi*) vazifesini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Hakkında aşağıda (nr. 3) bilgi verilecektir.

17. Satır:

Za'îmu'l-cuyûş (ordunun önderi): Selçuklu resmî vesikalarında “ordunun önderi”, “ordunun lideri” anlamında kullanılan ünvanlardandır.⁵⁶

18. Satır:

Atabeg-i mu'azzam (yüce atabeg): *Atabeg* (Çağatayca *atabek*, Osmanlı Türkçesi *atabey*), Selçuklular zamanında⁵⁷, şehzâdeleri yetiştiren bilgili ve tecrübeli devlet adamlarına verilen eski Türkçe bir ünvanıdır.⁵⁸ Selçuklulardan sonra da uzun süre farklı coğrafyalarda – ve bu arada İlhanlılarda⁵⁹ – kullanılmaya devam etmiştir.⁶⁰

18-19. Satır:

Ebi'l-Mekârim İbrâhîm b. Muhammed: *Atabeglik* vazifesini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Hakkında aşağıda (nr. 4) bilgi verilecektir.

21. Satır:

Pervâne-yi mu'azzam (yüce pervâne): *Pervâne*, Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde ferman, hüküm ve berat gibi resmî belgeler ile bu belgeleri hazırlayan görevliye verilen ünvanı ifade etmiştir.⁶¹ Başlıca vazifesi, “büyük divân”da bulunan defterlerden tevcihât yapmak ve bunlarla ilgili menşûr ve beratları hazırlamaktır.⁶²

55 Hoyî, “Kitâbu Kavâ'idî'l-fezâ'il”, s. 230; Hoyî, “Kitâbu Gunyeti'l-kâtib ve'l-minyeti't-tâlib”, s. 303; Hoyî, “Rusûmî'r-resâ'il ve nucûmî'l-fezâ'il”, s. 348.

56 Hoyî, “Kitâbu Gunyeti'l-kâtib ve'l-minyeti't-tâlib”, s. 305.

57 *Atabeg* ünvanı ve *atabeglik* müessesesinin Selçuklulardan önce de mevcut olduğu hakkında bk. N. N. Kozmin, “Orhun Abidelerinin Muharrii ‘Atısı’ Lakablı Yollug Tegin ve Sınıfı Mensubiyeti”, Türkçe terc. Ahmet Caferoğlu, *Türkiyat Mecmuası*, V, (1936), s. 368; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 2000, s. 127; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, Türkçe terc. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002, s. 213-215.

58 Bk. G. Doerfer, *TMEN*, II, s. 5-8.

59 Muhtemelen İlhanlı Devleti *divânından* çıkan ve *Tekârîru'l-menâsib*'te (s. 31-32) kaydedilen bir *atabeglik* tayin belgesi (*fermân-i takrîr-i mansib-i atabekî*), bu vazifenin Türkiye Selçuklularının İlhanlı Devleti'ne bağlandığı dönemlerde dahi önemini koruduğunu göstermektedir (bk. Muhammed b. Hindüşâh-i Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî ta'yîni'l-merâtib*, neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alî oğlu 'Alî-zâde, I/2, Moskva 1971, s. 49-50; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul 2020, s. 259-260).

60 Bk. Mehmet Fuad Köprülü, “Ata”, *İA*, I, s. 711-718; Coşkun Alptekin, “Ata”, *DİA*, IV, (1991), s. 32-33; Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, IV, (1991), s. 38-40; G. Doerfer, *TMEN*, II, s. 7-8; G. Clauson, *EDPT*, s. 40; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 16-18.

61 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 95-96; S. Tüzmek, *İbn Bibî'nin el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye Adli Eserinde Kullanılan Siyâsi-İdari-Askerî Istilâh ve Ünvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirmesi*, s. 155-157; Muharrem Kesik, “Pervâne”, *DİA*, XXXIV, s. 244. İlhanlı Devleti'nde *pervânelik* müessesesi için bk. Muhammed b. Hindüşâh-i Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî ta'yîni'l-merâtib*, II, s. 43, 80, 103, 111, 124.

62 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 95.

Ebî'l-Mehâmid Muhammed b. el-Mu'tez: İsmi yukarıda saltanat nâibi (*nâ'ibu's-saltanat*) olarak geçen (satır 13) bu görevlinin aynı zamanda *pervânelik* vazifesini de yürüttüğü anlaşılmaktadır. Hakkında aşağıda (nr. 2, 5) bilgi verilecektir.

23. Satır:

Şehru'llâhi'l-asab: *Asab*, Receb ayının sıfatlarından. Metinde Receb ayı yerine kullanılmıştır. Selçuklu devri resmî vesikalarında, Receb ayı yerine zaman zaman *Şehru'llâhu'l-asab* ibaresinin kullanıldığı görülmektedir.⁶³

24. Satır:

Ve'l-hamd li-veliyihi ve's-salavât 'alâ nebiyyihi (Velî olan Allâh'a hamd ve peygamberine salavât): Fermanın sonunda yer alan bu dua cümlesine Selçuklu⁶⁴ ve İlhanlı⁶⁵ devri resmî vesikalarında zaman zaman rastlanmaktadır.

V. DİPLOMATİK DEĞERLENDİRME

Bugüne kadar Türkiye Selçuklu Devleti dîvânından çıkan herhangi bir orijinal ferman günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte, muhtelif müze, arşiv ve özel koleksiyonlarda bulunan İlhanlı devrine ait toplam 21 ferman (*yarlıg*) yayınlanarak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.⁶⁶ Farsça olarak kaleme alınan bu *yarlıg*ların dışında, İlhanlı hükümdarları tarafından

63 *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 199; Hoyî, "Kitâbu kavâ'idü'l-fezâ'il", s. 248. Krş. 'Îmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'i – Muhyâ Şu'aibî 'Umrânî, *Tahavvul der-âdâb-i kitâbet ve tarassul*, Tahrân 1399/2020, s. 83-85.

64 O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 89.

65 "*Ve'l-hamdulî'llâh ve's-salavât 'alâ nebiyyihi*" (bk. G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 87).

66 Bu fermanlar (*yarlıg*) şunlardır: 1. Emîr Baytmış [Bay-itmiş]'in yayınladığı 5 Şa'bân 687/4 Eylül 1288 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 46-49, nr. I); 2. Emîr Baytmış [Bay-itmiş]'in yayınladığı 5 Şevvâl 691/19 Eylül 1292 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 50-53, nr. II); 3. Sâhib-dîvân Ahmed tarafından Geyhâtû (1291-1295) adına yayınlanan Evâhir-i Rebî'u'l-evvel 692/1-10 Mart 1293 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 54-66, nr. III); 4. Sâhib-dîvân Ahmed tarafından Geyhâtû adına yayınlanan Evâ'il-i Cemâziu'l-âhir 692/9-18 Mayıs 1293 tarihli *yarlıg* (Abo'l-'Ala Soudavar, "Farmân of the Il-Khan Gaykhatu", *Art of the Persian Courts*, s. 34-35, 52-53; Farsça terc. Muhsin Ca'ferî-mezheb, "Nehostîn Fermân-i Fârsî-yi İlhanân", s. 33-36; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, "İlk Farsça İlhanlı Fermânı", s. 181-190); 5. Emîr Tayfû tarafından yayınlanan 5 Şa'bân 700/11 Nisan-9 Mayıs 1301 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 67-72, nr. IV); 6. Emîr Kutlugsâh tarafından Olcâyâtû Han (1304-1316) adına yayınlanan Evâsit-i Zî'l-ka'de 704/5-14 Haziran 1305 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 73-78, nr. V); 7. Sâhib-dîvân Sa'du'd-dîn Sâvecî'nin Olcâyâtû Han adına yayınladığı 13 Zî'l-ka'de 704/7 Haziran 1305 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 79-83, nr. VI); 8. Emîr Huseyn'in yayınladığı 25 Zî'l-hicce 704/19 Temmuz 1305 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 84-89, nr. VII); 9. Emîr Çobân'ın Ebû Sa'id Han adına yayınladığı 14 Rebî'u'l-evvel 721/13 Nisan 1321 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 90-96, nr. VIII); 10. Emîr Çobân'ın Ebû Sa'id Han adına yayınladığı 721/1321 tarihli *yarlıg* (A. D. Papazian, "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhan", *Banbar Matenadarani*, VI, (1962), s. 379-401. Krş. G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 3 n. 13); 11. Emîr Dimaşk Hâce'nin Ebû Sa'id Han adına yayınladığı 4 Rebî'u'l-âhir 723/12 Nisan 1323 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 97-101, nr. IX); 12. Büyük dîvândan Ebû Sa'id Han adına yayınlanan 725/1325 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann – G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", s. 317-346); 13. Emîr Çobân tarafından Ebû Sa'id Han

Papa ve Fransa kralına gönderilen toplam beş Moğolca mektup ile Tahran Müzesi'nde (bugün: *Mûze-yi Îrân-bâstân*) bulunan Ebû Sa'îd Han'a (1317-1335) ait üç Moğolca *yarlıg* (ferman) da günümüze ulaşmıştır.⁶⁷ Burada değerlendireceğimiz ferman (*misâl*), Türkiye Selçuklu divânından çıkan ve günümüze ulaşan yegâne belge olması ve İlhanlı hâkimiyeti döneminin özelliklerini taşıması açısından son derece önemlidir.

Fermanın ilk kısımlarının eksik olduğu görülmektedir. Asıl metin (*text*) kısmının sonunda, fermanın verildiği kimseye tanınan yetki, vazife ve imtiyazlar zikredilmektedir. Asıl metnin günümüze ulaşmayan kısmında, fermanın kaleme alınmasına sebep olan vazife, hak, yetki, mülkiyet veya imtiyazın süresinin zikredildiği anlaşılmaktadır. Bu bölümde üçüncü şahısların

adına yayınlanan 22 Rebî'u'l-âhîr 726/27 Mart 1326 tarihli *yarlıg* ('Îmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Yâddâstî ber-kohenterîn sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi Îrân (sened-i muverreh-i 726)", *Gencine-yi Esnâd*, XI/44, Tahran 1380/2002, s. 4-5; 'Îmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Berresî-yi yek pâre sened-i İlhanî (müverreh-i 726 kamerî)", *Nâme-yi Bahâristân*, 9-10, Tahran 1383/2004, s. 111-118; 'Îmâd al-Dîn Şayh al-Hukamâ'î, "Study on a Decree of Amîr Çoban of 726 AH/1326 CE", *Orient*, 50, (2015), s. 11-24); 14. Ebû Sa'îd Han'ın hanımı Dilşâd Hatun tarafından yayınlanan 6 Zî'l-ka'de 731/11 Ağustos 1331 tarihli tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 102-106, nr. X); 15. Ebû Sa'îd Han adına yayınlanan 731/1331 tarihli *yarlıg* (A. D. Papazian, "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", s. 379-401), 16. *Divân el-kânûnî* (vergi divânı) tarafından yayınlanan 1 Muharrem 733/22 Eylül 1332 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 107-110, nr. XI); 17. Emîr-han tarafından yayınlanan Evâhir-i Receb 734/28 Mart-5 Nisan 1334 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 111-113, nr. XII); 18. Adı okunamayan biri tarafından yayınlanan tarihi tam olarak okunamayan (19 Rebî'u'l-evvel 7XX) bir *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 114-117, nr. XIII. *Yarlıg*ın tarihinin 12 Muharrem 735/12 Eylül 1334'den sonra olduğu anlaşılmaktadır); 19. Emîr Şeyh Hasan-ı Çobânî tarafından Süleymân Han adına yayınlanan 18 Safer 743/23 Temmuz 1342 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 118-123, nr. XIV); 20. Sâhib-divân Zekeriyâ tarafından Muhammed Han adına yayınlanan 736/1335-36 veya 738/1337-38 tarihli *yarlıg* (Hâc Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmin-i dovre-yi Mogül", s. 40-47); 21. Emîr Tecen-temür tarafından yayınlanan 23 Şa'bân 743/23 Ocak 1343 tarihli *yarlıg* (G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 124-129, nr. XV). Bu orijinal *yarlıg*ların yanında, Gâzân Han'ın vasiyetnâmesini ihtiva eden, muhtemelen 703 yılı Şevvâl ayı (Mayıs 1304) başlarında kaleme alınan bir *yarlıg* sureti ile Ebû Sa'îd Han'a ait 27 Rebî'u'l-evvel 730/18 Ocak 1330, 22 Rebî'u'l-evvel 731/3 Ocak 1331, 18 Rebî'u'l-âhîr 731/29 Ocak 1331 ve 29 Rebî'u'l-âhîr 731/9 Şubat 1331 tarihli dört *yarlıg* sureti tarafımızdan yayınlanmıştır (Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han'ın Vasiyet-nâmesi: Metin, Tercüme ve Değerlendirme", *Orhun Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, ed. İlhan Şahin – Enkhbat Avirmed – Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, İstanbul 2021, s. 281-339; Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Han'a Ait Dört Yarlıg", *TTK Belleten*, LXIX/254, (2005), s. 65-115).

- 67 İlhanlı hükümdarları Argûn (1284-1291) ve Olcâyâtû (1304-1316) tarafından Fransa kralı Philippe le Bel (1285-1314)'e gönderilen 1289 ve 1305 tarihli iki mektup ile Abâkâ tarafından Papa IV. Clement veya III. Nicholas'a gönderilen 1267 veya 1279 tarihli, Argûn tarafından Papa IV. Nicolaus (1288-1292)'a gönderilen 1290 tarihli ve Gâzân Han (1295-1304) tarafından Papa VIII. Bonifacius (1294-1303)'a gönderilen 1302 tarihli Moğolca üç mektup şu çalışmalarda yayınlanarak incelenmiştir: Antoine Mostaert – Francis Woodman Cleaves, "Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes", *Harvard Journal Asiatic Studies*, XV/3-4, (1952), s. 419-506; Antoine Mostaert – Francis Woodman Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhans Argun et Ölgeitü à Philippe le Bel*, Cambridge 1962; E. Haenisch, "Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Ölceitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 und 1305)", *Oriens*, II, (1949), s. 216-235. Ayrıca bk. 'Alâ'u'd-dîn Âzerî, "Revâbit-i İlhanân-i Mogül bâ-derbâr-i Vâtikân", *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, (1348/1968), s. 275-288; V/2, (1949/1970), s. 59-90. Tahran Müzesi'nde bulunan Ebû Sa'îd Han'a ait üç *yarlıg* ise şu çalışmalarda yayınlanarak incelenmiştir: P. Pelliot, "Les documents mongols du Musée de Téhéran", *Athar-e Iran*, I/1, Paris 1936, s. 31-44; Farsça terc. Ebû'l-Hasan Servkad Mukaddim, "Esnâd-i Mogülü-yi Mûze-yi Tahrân", *Âsâr-i Îrân*, III, Meşhed 1371/1992, s. 208-218; Francis Woodman Cleaves, "The Mongolian documents in the Musée de Téhéran", *Harvard Journal Asiatic Studies*, XVI, (1953), s. 1-107; V. Minorsky, "A Mongol decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zâhid", *Bulletin of the School of Oriental & African Studies*, XVI/2, (1954), s. 515-527.

yapması/etmesi gerekli (*mî-bâyed*) şeyler emredilmekte (*dispositio*), üçüncü şahısların [kadılar (*kudât*), seyyidler (*sâdât*), imâmlar (*e'imme*), şeyhler (*meşâyih*), ileri gelenler (*a'yân*) ve halk (*ahâlî*)] yapmaması/sakinması gerekli (*ne-bâyed*) şeylerin belirtildiği, fermanın verildiği kimseye tavsiye ve uyarılarda bulunulduğu kısımlar⁶⁸ da günümüze ulaşmamıştır.

Bundan sonra *tekid* (*sanctio-corroboratio*) kısmına geçilerek, görevlilere, fermana belirtilen konuda hiçbir hatada bulunulmaması (*fermûde ve furûhte-yi mâ tasavvur konend*, bizim emir ve buyruğumuz olarak tasavvur edeler)⁶⁹, fermana belirtildiği şekilde hareket edilerek hükümdarın yüce *tevkî*'ine itimat edilmesi (*i 'timâd ve ta 'vîl ber-tevki 'î-yi humâyûn sâzend*) emredilmektedir. Bu ikinci *tekid* formülü aşağı yukarı bütün Selçuklu-İlhanlı öncesi ve sonrası fermanlar için klasik bir ifadedir.⁷⁰ Vesikalarda birbirine yakın pek çok şeklini görmek mümkün olduğu gibi⁷¹, aynı ifadeye *i 'timâd kılalar/kılasız* şekliyle Osmanlı diplomatikasında da rastlanmaktadır.⁷²

Fermana bundan sonra “hatime” (*escathocol*) kısmına geçilmektedir. *Kutibe fi* şeklinde başlayan bu kısımda fermanı yayınlayan devlet erkânının ad, ünvan, lakap ve künyeleri zikredilmiştir. Ferman *fi* ile başlayıp gün, ay ve yıldan oluşan “tarih” (*ta'rîh, datatio*) ve kapanış (*du'a*) cümlesi ile son bulmaktadır. Bu kısımların, İlhanlı devrine ait diğer fermanlarla müşterek özelliklere sahip olduğu görülmektedir.⁷³ Fermanın sonunda *ve'l-hamd li-velîyyihi ve's-salavât*

68 Bk. O. G. Özgüdenli, “İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Han'a Ait Dört Yarlığ”, s. 95-97.

69 Benzer ifadelere Selçuklu devrine ait resmî vesikalarda da rastlamak mümkündür: “*Erzânî-dâshte-yi mâ tasavvur konend*” (bk. “*Tekârîru'l-menâsib*”, s. 42).

70 A. D. Papazian, “Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans”, s. 398-399; Huseyn Muderrisi Tabâtâbâ'î, *Fermânhâ-yi Türkmenân-i Karâ-koyûnlû ve Ak-koyûnlû*, Kum 1352/1973, s. 22; ‘Îmâdu’d-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, “Yâddâstî ber-kohenterin sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi Îrân (sened-i muverreh-i 726)”, *Gencîne-yi Esnâd*, XI/44, Tahrân 1380/2002, s. 4-5; ‘Îmâdu’d-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, “Berresî-yi yek pâre sened-i İlhanî (muverreh-i 726 kamerî)”, s. 114; “*Tekârîru'l-menâsib*”, s. 33, 35, 63, 67, 75; Muhammed b. Hindûşâh-i Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yînu'l-merâtib*, II, s. 39, 43-44, 62, 87, 105, 108; Heribert Busse, “Persische Diplomatie im Überblick: Ergebnisse und Probleme”, *Der Islam*, 37, (1961), s. 214.

71 Bk. “*ber-in cumle revend ve ... i'timâd nemâyend*” (bk. G. Herrmann – G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, s. 319); “*mutalâ'a konendegân ... in tevkî' i'timâd konend*” (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi, 724 Rebi'ü'l-evvel-1324 Mart”, *Belleten*, V/19, (1941), s. 280-281; G. Herrmann – G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass des Çelâyiriden Şayh Oveys”, s. 5); “*ber-in cumle i'timâd ber-tevkî-i 'âlî ... nemâyend*” (bk. G. Herrmann, “Ein früher persischer Erlass”, s. 286); “*ber-in cumle revend ve i'timâd ber-tevkî' ve 'alâmât-i divânî nemâyend*” (bk. Mirkamal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tabrîz über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, (Doktora Tezi), Göttingen 1973, (metin), s. 12, 33).

72 Jan Reyhman – Ananiasz Zajaczkowski, *Osmanlı-Türk Diplomatiği El Kitabı*, Türkçe terc. Mehmet Fethi Atay, İstanbul 1993, s. 170; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatiği*, İstanbul 1994, s. 130; Mihail Guboglu, *Paleografia şi Diplomatiği Turco-Osmana*, Bucureşti 1958, s. 66; Feridun M. Emecen, “Orhan Bey'in 1348 Tarihli Mülknâmesi Hakkında Yeni Bazı Notlar ve Düşünceler”, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2001, s. 203; Necdet Gök, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatiğindeki Berat Formu*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 233-237; Necdet Gök, “Selçuklu Diplomatiğinin Osmanlı Diplomatiğine Etkileri”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, I, Konya 2001, s. 331-332.

73 “*Kutibe fi 725 / bi-şehr-i İslâm Ücân*” (bk. G. Herrmann – G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, s. 319, 329). “*Kutibe fi 726 / bi-makâm-i Kühek*” (‘Îmâdu’d-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, “Yâddâstî ber-kohenterin sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi Îrân (sened-i muverreh-i 726)”, *Gencîne-yi Esnâd*, XI/44, Tahrân 1380/2002, s. 4-5; ‘Îmâdu’d-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, “Berresî-yi yek pâre sened-i İlhanî (muverreh-i 726 kamerî)”,

‘*alâ nebiyyihi*’ (Velî olan Allâh’a hamd ve peygamberine salavât) gibi, Selçuklu⁷⁴ ve İlhanlılar⁷⁵ ile daha sonraki asırlarda da görülen⁷⁶ ibareler yer almıştır. Yayınladığımız fermenda, yazılış yeri (*locus*)⁷⁷ ve İlhanlı ve sonrası için klasik bir bitiş (*du’a*) formülü olan “*Yâ Rab ihtim bi’l-hayr*”⁷⁸ (Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl!) gibi ibarelerin yer almamış olması, yayınladığımız fermanın İlhanlı geleneklerinden tamamen ayrıldığını göstermektedir.

Fermanın günümüze ulaşan kısmının, üç farklı yere *al-tamga* basılmak suretiyle mühürlendiği görülmektedir. Söz konusu *al-tamganın*, fermenda *nâ’ibu’l-hazreti’l-’ulyâ* (Yüce Hazret’in nâibi, yani İlhanlı hükümdarının nâibi) ünvanıyla zikredilen *sâhib-dîvâna* (vezîr), İlhanlı merkezi tarafından verildiği anlaşılmaktadır.⁷⁹

Fermanın muhtevası incelendiği zaman, toprak tevcihi menşûru (*menşûr-i temlik-i ziyâ*) olduğu görülmektedir ki, bu durum aşağıda ayrıca değerlendirilecektir.

İlhanlı hükümdarı Argûn Han devrinde Emîr Baytmış (Bay-itmiş) tarafından yayınlanan 5 Şa‘bân 687/4 Eylül 1288 tarihli *yarlıg* (ferman) Gottfried Herrmann neşredilmiştir.⁸⁰ Bu çalışmada incelediğimiz ferman ise Argûn Han döneminde Selçuklu vezîri Sâhib Fâhrü’d-dîn ‘Alî ile yüksek devlet erkânının katıldığı Selçuklu *dîvânı* tarafından 10 Receb 687/10 Ağustos 1288 tarihinde yayınlanmıştır. Bu durumda, incelediğimiz belge, Selçuklu dîvânından günümüze ulaşan yegâne ferman olmasının yanında, aynı zamanda İlhanlı devrine ait bilinen en eski ferman olma özelliğine sahiptir. Yine, üzerinde Çince ibarelerin yer aldığı bugüne kadar bilinmeyen yeni bir *al-tamga* örneğini ihtiva etmesi açısından da İlhanlı diplomatikasına önemli bir katkı sağlamaktadır.

Nâme-yi Bahâristân, 9-10, Tahran 1383/2004, s. 114). Bu sıralamayı orijinal Eyyubî fermanlarında da görmek mümkündür (bk. Samuel Miklos Stern, *Two Ayyubid Decrees from Sinai*, *Documents from Islamic Chanceries*, ed. Samuel Miklos Stern, Oxford 1965, s. 27).

74 O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 89.

75 G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 87.

76 Bk. Lajos Fekete, *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente*, ed. G. Hazai, Budapest 1977, s. 74; İrec Afşâr, “Fermânî ez-Sultân Rustem-i Ak-koyûnlû”, *Berresihâ-yi Târihi*, VIII/4, Tahran 1352/1973, s. 217.

77 İlhanlılar zamanında fermanın yazıldığı yer (*locus*) umumiyetle “*be-makâm-i...*”, bazen de “*bi-şehr-i*” şeklinde yazılmıştır. İran coğrafyasında yayınlanan fermanlarda yazılış yerinin kaydedilmesi geleneği Akkoyunlular ve Karakoyunlular zamanında da devam etmiş ve Safevîler devrinden itibaren yavaş yavaş ortadan kalkmıştır (bk. Heribert Busse, *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen. An Hand Turkmenischer und Safawidischer Urkunden*, Kairo 1959, s. 33).

78 Bu formül 704/1304, 725/1325, 730/1330 ve 731/1330 tarihli orijinal İlhanlı *yarlıg*larında kullanılmıştır (bk. G. Herrmann, “Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren”, resim 4; G. Herrmann – G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, s. 319; A. D. Papazian, “Deux nouveaux iarlyks d’ilkhans”, s. 398-399; ‘Îmâdu’d-dîn Şeyhu’l-Hukemâ’î, “Yâddâstî ber-kohenterîn sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi İran”, s. 5. Formülün sonraki asırlardaki tekâmülü için bk. L. Fekete, *E Einführung in die persische Paläographie*, s. 38, 74; H. Busse, *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen*, s. 34; H. Busse, “Persische Diplomatie im Überblick”, s. 215).

79 İlhanlı hükümdarlarının bazı güçlü *emîr*ler ve *sâhib-dîvân*ların yanı sıra kendilerine tâbi mahallî hâkimler ve idarecilere de zaman zaman *al-tamga* tevcih ettikleri bilinmektedir (bk. Osman G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2025², s. 168, 170, 212, 224, 294).

80 G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 46-49, nr. I.

VI. TARİHİ DEĞERLENDİRME

Yukarıda metnini ve tercümesini verdiğimiz ferman 10 Receb 687/10 Ağustos 1288 tarihinde, belirtilmeyen bir yerde yayınlanmıştır. Fermana *emîr-i kebîr* ve *meliku'l-umerâ'* ve *'l-ekâbir* gibi güçlü ünvanlarla zikredilen Emîr Kalâgây'ın adına, yaptığımız bütün taramalara rağmen Selçuklu ve İlhanlı devri kaynaklarında rastlanmamıştır. Fermana, baş kısmı eksik olduğu için nerede olduğunu tespit edemediğimiz bir mülkün⁸¹, Emîr Kalâgây'a aidiyeti tescil edildikten sonra, *dîvânî* vergiler ile denetimden muaf tutulduğu belirtilmiştir. Gerek muhteva gerekse üslûp özellikleri, yayınladığımız fermanın bir "toprak tevcihi" (*temlik-i ziyâ*) menşûru olduğunu göstermektedir.⁸² Esasen Ortaçağ İslâm devletlerinde, kamuya ait mîrî arazinin umumiyetle bir hizmet veya görev karşılığında *emîr*lere ve yüksek görevlilere tevcih edildiği bilinen bir husustur.⁸³

Metnin incelenmesi, fermanın başta İlhanlı hükümdarının Anadolu'daki nâibi (*nâ'ibu'l-hazre*) durumunda olan vezîr (*sâhib-dîvân*) olmak üzere *nâ'ibu's-saltanat*, *beylerbegi*, *atabeg* ve *pervâne* gibi yüksek devlet erkânının katıldığı Selçuklu dîvânı tarafından yayınlandığını ortaya koymaktadır. Fermanın sonunda, fermanı yayınlayan beş yüksek devlet erkânının isim, ünvan ve lakapları zikredilmiştir. Bunlar sırasıyla şunlardır:

1. Fermana adı açık bir şekilde zikredilmeyen⁸⁴, *el-meliku'l-vuzerâ'-yi a'zam-i humâyûn*, *kivâmu'l-mulk*, *ebî'l-ma'âlî*, *nâ'ibu'l-hazreti'l-'ulyâ* gibi güçlü ünvan, elkâblarla zikredilen vezîr (*sâhib-dîvân*): Fermanın kimin tarafından yayınlandığının ve tarihî arka planının anlaşılabilmesi

81 Yukarıda da işaret edildiği gibi, incelediğimiz ferman bugün Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde, Erzurum Vilâyeti Bayburt Nâhiyesi'ne bağlı Sınur (Sinor, Sinür, halk dilinde: Sünür, bugünkü adı: Çayıryolu Köyü) Karyesi'nde Akkoyunlu hükümdarı Fâhru'd-dîn Kutlu Bey'e (1362-1389) tarafından tesis edilen Hâcî (Kutlu) Bey Zâviyesi ile ilgili Osmanlı devrine ait ferman, berat ve vakıf kaydı türünde toplam 13 belge ile aynı dosya içerisinde bulunmaktadır. Fermanın asıl metninin önemli bir kısmı yok olduğu için, aynı dosyada yer alan Hâcî Bey Zâviyesi'ne ait belgelerle arasında bir ilişki olup olmadığı bilinmemektedir. Fermanın, aslen Erzurumlu bir şahıstan satın alma yoluyla Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ne girdiği bilgisine dayanarak (bk. yukarıda, n. 2), Emîr Kalâgây'a temlik edilen arazinin daha sonra Akkoyunlu hükümdarı Kutlu Bey'in tasarrufuna geçmiş olması ve Kutlu Bey tarafından, diğer bazı mülklerle birlikte Bayburt'a bağlı Sınur (Sinor, Sinür) Köyü'nde tesis edilen Hâcî Bey Zâviyesi'ne vakfedilmesi mümkündür. Hâcî Bey Zâviyesi ve Câmîi vakıfları için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 2011, s. 188; İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975, s. 63-64; Enver Konukçu, *Otlukbeli Meydan Savaşı*, Ankara 1998, s. 17; Aydın Taşçı, *Bayburt'ta Türk-İslâm Devri Dinî Mimarisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997, s. 18-19; Ümit Kılıç, *XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaletinde Vakıflar*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005, s. 46-47; Mutlu Adak, *X-XVI. Yüzyıllar Arasında Bayburt'un Tarihi Coğrafyası*, Ankara 2016, s. 135; Yunus Özger, "Akkoyunlu Kutlu Bey Vakfının XIX. Yüzyıldaki Durumu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 33, (2007), s. 232-236. Fermana adı geçen Emîr Kalâgây ile Akkoyunlu hanedanının ataları arasında bir ilişki olup olmadığı, burada bir soru olarak kalmaktadır.

82 Türkiye Selçuklu devrine ait bir menşûr-i temlik-i ziyâ için bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 41-42, belgenin tetkiki için bk. s. 32-33.

83 O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 33.

84 Yukarıda da görüldüğü gibi, fermana *sâhib-dîvân*ın adı – fermanı yayınlayan diğer dört yüksek görevlinin aksine-, ilgili satır boş bırakılmak suretiyle açık bir şekilde zikredilmemiş, sadece yüksek ünvan, künye ve elkâbları yazılmakla yetinilmiştir.

için, evvelâ *el-meliku'l-vuzerâ'-yi a'zam-i humâyûn* (hükümdarın en yüce vezîrlerinin meliki), *kivâmu'l-mulk* (devletin dayanağı), *ebî'l-ma'âlî* (şereflerin babası) ve *nâ'ibu'l-hazreti'l-'ulyâ* (Yüce Hazret'in nâibi) ünvan ve elkâblarını taşıyan vezîrin (*sâhib-dîvan*) kimliğinin tespit edilmesi gerekecektir. İbn Bîbî ve Aksarâyî gibi çağdaş Selçuklu kaynaklarının taranması, fermada sadece ünvan ve lakapları zikredilen vezîrin kimliğini bulmamıza yardımcı olmaktadır. Fermada *ebî'l-ma'âlî* künyesi ve *nâ'ibu'l-hazreti'l-'ulyâ* ünvanlarının bu tür resmî vesikalarda hükümdar, hanedan üyeleri ve vezîrlar için kullanılan hususî bir yazım tarzı ile yazılmış olması, bu kelimelerin fermanı yayınlayan vezîrin (*sâhib-dîvân*) adının yerine kullanıldığını göstermektedir. Söz konusu künye, ünvan ve lakapların incelenmesi, söz konusu vezîrin “Sâhib Ata” lakabıyla tanınan Fahu'd-dîn 'Alî b. el-Hüseyin⁸⁵ (öl. 687/1288) olduğunu ortaya koymaktadır: Nitekim hadiselerle çağdaş olan Selçuklu müellifi İbn Bîbî, eserinde, muhtemelen 678/1279-80 yılı hadiseleri esnasında Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî b. el-Hüseyin'i şu şekilde zikretmektedir: “İlhan'ın etkili hükmüne göre, bir hil'at (*teşrif*) ile birlikte *kivâmu'l-mulk* (ülkenin dayanağı) lakabı verilen dünyanın efendisi (*hâce-yi cihân*), *kutlug, inanç, ebu'l-ma'âlî ve l-hayrât* (büyüklüğü ve hayır işlerinin babası) Sâhib-i a'zam Fahu'd-dîn 'Alî b. el-Hüseyin'e; *Sâhib-dîvân-i istifâ*,

85 Yukarıda tam künyesi verilen ve “Sâhib Ata” lakabıyla tanınan Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî b. el-Hüseyin Konya'nın önde gelen ailelerinden birine mensuptur. Kaynaklarda tespit edilen ilk vazifesi *emîr-i dâd*lıktır. Sultan II. Gıyâsu'd-dîn Keyhusrev'in (1237-1246) vefatından sonra oğulları arasında başlayan taht mücadelelerinde evvelâ Sultan II. 'İzzu'd-dîn Keykâvus'un (1246-1249 müstakil, 1249-1262 müşterek saltanat) tarafında yer almış, önce *nâ'ibu's-saltanat* ardından da vezîrlük vazifesine getirilmiştir. Fahu'd-dîn 'Alî, daha sonra Sultan IV. Ruknu'd-dîn Kılıç-Arslan (1249-1254, 1257-1266) tarafının vezîrlük teklifini kabul edip onun safına geçmiştir. Çok küçük yaşta tahta geçirilen Sultan III. Gıyâsu'd-dîn Keyhusrev'in (1266-1282) de vezîrlüğünü yaptığı sırada aralarında büyük bir rekabet de bulunan Pervâne Mu'înu'd-dîn Süleymân'ın kıskırtması neticesinde Abâkâ Han tarafından görevinden azledilerek hapsedilmiştir. Kısa bir esaret sonrasında affedilip haptisten çıkan Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî itibarını yeniden kazanmak için Abâkâ'nın huzuruna gitmiştir. Abâkâ ile görüşmesinin ardından yeniden vezîrlük vazifesine getirilerek Anadolu'ya dönmüştür. Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî bu dönemde Hatiroğlu ve Cimri ayaklanmalarının bastırılması için büyük gayret sarfetmiş, hatta Anadolu'ya gelen Moğol ordusunun masraflarını bizzat karşılamak zorunda kalmıştır. Sultan II. Gıyâsu'd-dîn Mes'ûd (1282-1296, 1302-1308) döneminde de vezîrlük görevi devam eden Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî, birlikte çalıştığı *nâ'ibu's-saltanat* Mucîru'd-dîn Emîrşâh ile arasının açılmasının ardından İlhanlı hükümdarı Argûn Han'ın huzuruna çağırılmıştır. Burada İlhanlıların Anadolu üzerindeki artan ağır vergi taleplerini engelleyememiş, bu sıkıntılı hâl içerisinde hasta bir şekilde Konya'ya geri dönmüş, kısa süre sonra da Aksaray'ın Nâdir köyünde vefat etmiştir (25 Şevvâl 687/22 Kasım 1288). Cenazesi Konya'da bulunan türbesine defnedilmiştir. Uzun yıllar süren vezîrlük döneminde İlhanlı Devleti ile anlaşma ve iyi geçinme yoluna gitmiş, bu dönemde esas güç ve etkisini Türkiye Selçuklu sultanlarının *vezâreti* sayesinde değil, İlhanlı hükümdarının Anadolu'daki nâibi (*nâ'ibu'l-hazreti'l-'ulyâ*) ünvanı ile elde etmiştir. Halk tarafından oldukça sevilen, hayırsaverliğiyle *ebu'l-hayrât* olarak anılan Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî'nin Konya, Kayseri, Sivas ve Akşehir'de yaptırmış olduğu pek çok hayır eseri bulunmaktadır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. İbn Bîbî/ Mutaiddîn, s. 511, 561, 563, 565, 592, 598-599, 603; Aksarâyî/Turan, s. 61, 63, 68, 92-97, 132, 138, 140, 145-146, 149-150; *Târih-i Âl-i Selçûk der-Anâtolî*, neşr. Nâdire Celâli, Tahran 1377/1999, s. 109-111, 114-115; M. Ferit [Uğur] – M. Mesut [Koman], *Selçuklu Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1934, s. 8-34; Clement Huart, *Épigraphie Arabe d'Asie Mineure*, Paris 1895, s. 15-16, 20-21, 28-30, 76-78, 89-92; Julius H. Löytved, *Konia: Inschriften der seldschukischen Bauten*, Berlin 1907, s. 51-52, 64-68; Halil Ethem Eldem, *Kayseri Şehri*, haz. Kemal Göde, Kayseri 2011, s. 76-77; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, haz. Muhammet Ali Orak – Ali Bektaş, Konya 2007, s. 186-187, 261-264, 298, 346; Sadi Bayram – Ahmet Hamdi Karabacak, “Sahib Ata Fahrü'd-dîn Alî'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, 13, (1981), s. 38, 52, 60; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s. 583-595; Alptekin Yavaş, *Anadolu Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddîn Ali'nin Mimari Eserleri*, Ankara 2015, s. 1-252; Erdoğan Merçil, “Sâhib Ata”, *DİA*, XXXV, (2008), s. 515-516.

övünülecek işlerin kaynağı, Emîru'l-hac Celâleddîn Mahmûd – Allâh taraftarlarını yüceltsin! – ile ortak olarak Rûm ülkelerinin idaresi verildi".⁸⁶

Yine, İbn Bîbî'nin muhtemelen 678/1279-80 yılı hadiseleri sırasında Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî ile ilgili şu kaydı da konumuz açısından önemlidir: "*Niyâbet-i hazret-i 'ulyâ* (Yüce Hazret'in, yani İlhan'ın nâibliği) vazifesi, *kivâmu'l-mulk* lakabıyla birlikte Fahu'd-dîn 'Alî b. el-Hüseyn'e; *nâ'ibu's-saltanat* (saltanat nâibliği) vazifesi *istifâ* makamıyla birlikte büyük sadr, ünlü komutan Emîru'l-hac oğlu Celâlu'd-dîn Mahmûd'a ve beylerbeyilik vazifesi büyüklerin ve emîrlerin meliki Sâhib-dîvân-i Tuğra 'Azîzu'd-dîn'e⁸⁷ – Allâh büyüklüğünü, yüceliğini ve ikbâlini devam ettirsin! – verildi".⁸⁸ Müellifin, eserinin devamında Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî'yi şu ünvanlar ile zikrettiği görülmektedir: *Sâhib-i a'zam, destûr-i mu'azzam, meliku'l-vuzerâ' fi'l-âlem, mudebbir-i Yûnân, kedhudâ-yi cihân, kehfu's-saltanati'l-mu'azzama, zuhru'l-memleketi'l-mukerreme, melâzu'l-mazlûmîn, me'âzu'l-melhûfîn, melce'u'z-zu'afâ ve'l-mesâkîn, fahu'd-devle ve'l-mille ve'l-hakk ve'd-dîn, 'avnu'l-islâm ve'l-muslimîn, kivâmu'l-mulk, nizâmu'l-ma'âlî, şerefu'l-eyyâm ve'l-leyâlî, mu'înu'l-mulûk, yemînu's-selâtîn, ebu'l-hayrât ve'l-hasenât, menba'u'l-muberrât ve'l-mukerremât* 'Alî b. el-Hüseyn.⁸⁹

Görüldüğü gibi İbn Bîbî tarafından Sâhib Fahu'd-dîn Ata için kullanılan ünvan, lakap ve künyeler, incelediğimiz fermana geçen ünvan, lakap ve künyeler ile örtüşmektedir. Bu da fermana adı zikredilmeyen Selçuklu vezîrinin, İlhanlı hükümdarları Abâkâ (1265-1280) ve Argûn (1284-1291) hanlar tarafından *kivâmu'l-mulk* (devletin dayanağı) ünvanı verilerek *nâ'ibu'l-hazreti'l-'ulyâ* (Yüce Hazret'in nâibi) tayin edilen Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî b. el-Hüseyn olduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁰

Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî, Anadolu'ya giren Moğol ordusunun masraflarının karşılanması hususunda Nâ'ibu's-saltanat Mucîru'd-dîn Emîrşâh ve Beylerbeyi 'Azîzu'd-dîn ile anlaşmazlığa düşmüş ve bu sebeple Argûn Han tarafından İlhanlı merkezine çağırılmıştır.⁹¹

86 "*Be-nefâz-i hukm, sâhib-i a'zam, fahu'd-devle ve'd-dîn, humâyûn, inânç, hâce-yi cihân, Ebu'l-Ma'âlî ve'l-hayrât* 'Alî b. el-Huseyn ve teşrif ve lakab-i *kivâmu'l-mulki* ve ..." (bk. İbn Bîbî/Tıpkıbasım, s. 730; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 626; İbn Bîbî/Öztürk, II, s. 239. Krş. İbn Bîbî'nin muhtasar versiyonu, bk. M. Th. Houtsma, *Histoire des Seldjoudes d'Asie Mineure d'après l'Abrégé du Seldjouknameh d'Ibn Bîbî. Texte Persan publié d'après le Ms. de Paris*, Recueil de textes relatifs à l'Histoire des Seldjoudes, vol. IV, Leiden 1902 [= İbn Bîbî/Houtsma], s. 334.

87 Metinde 'Azîzu'd-dîn şeklinde kaydedilmiştir (İbn Bîbî/Tıpkıbasım, s. 731; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 626), M. Öztürk tarafından hatalı olarak "İzzeddin" şeklinde tercüme edilmiştir (İbn Bîbî/Öztürk, II, s. 240).

88 "*ve (yarlig-i cihângir) nâfiz şod ve niyâbet-i hazret-i 'ulyâ bâ lakab-i kivâmu'l-mulki be-sâhib-i a'zam, fahu'd-devle ve'l-hakk ve'd-dîn Ebu'l-Ma'âlî* 'Alî b. el-Huseyn ve *niyâbet-i saltanat* ..." (İbn Bîbî/Tıpkıbasım, s. 731; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 626 (neşrin bu kısmı hatalıdır); İbn Bîbî/Öztürk, II, s. 240).

89 İbn Bîbî/Tıpkıbasım, s. 731; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 627. Bu kısım Mürsel Öztürk tarafından şu şekilde tercüme edilmiştir: "Büyük sâhib, ulu vezir, dünyadaki vezirlerin başı, Yunanlı filozoflar gibi tedbir düşünen, cihanın efendisi, büyük sultanların dayanağı, kutlu ülkenin yöneticisi, mazlumlara hakkını arayan, İslâm'ın destekleyicisi, zayıfların ve düşkünlerin dostu, devletin, milletin, hakkın ve dinin savunucusu, İslâm'ın ve müminlerin yardımcısı, ülkenin göz bebeği, işleri düzene koyan, günlerin ve gecelerin şerefi, meliklerin ve sultanların yardımcısı, hayır hasenatın babası, iyilik ve cömertlik kaynağı, 'Alî b. el-Hüseyn" (İbn Bîbî/Öztürk, II, s. 240).

90 E. Merçil, "Sâhib Ata", *DİA*, XXXV, s. 515-516.

91 Aksarâyî, *Müsâmeretu'l-ahbâr ve müsâyeretu'l-ahyâr*, neşr. Osman Turan, Ankara 1944 [= Aksarâyî/Turan], s. 146-147; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *Müsâmeretu'l-ahbâr*, Ankara 2000 [= Aksarâyî/Öztürk], s. 115; E. Merçil,

Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî'nin Argûn Han'ın huzurundan dönmesinden kısa süre sonra, bu defa Sâhib Fahu'd-dîn-i Kazvînî, Mucîru'd-dîn Emîrşâh ile birlikte İlhanlı merkezi tarafından vezîr olarak Anadolu'ya tayin edilmiştir.⁹² Çağdaş müellif Aksarâyî'nin kaydettiğine göre, Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî, Sâhib Fahu'd-dîn-i Kazvînî ile mücadeleye girmeye hazırlanmışsa da⁹³, hastalanarak 25 Şevvâl 687/22 Kasım 1288 tarihinde Akşehir yakınlarındaki Nâdir köyünde vefat etmiştir.⁹⁴ Bu durumda Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî'nin, bu çalışmaya konu olan fermanın yayınlanmasından yaklaşık üç buçuk ay sonra vefat ettiği görülmektedir.⁹⁵

2. Nâ'ibu's-saltanat Ebî'l-Mehâmid Muhammed b. el-Mu'tez: Fermanda adı; *resûl-i ilhânî, el-ismî, meliku'l-umerâ' ve'l-ekâbir ve'l-'asâkir, zuhru'l-mulk, mudîr-i umûri'l-memâlik, zî'l-hesebi'z-zâhir ve'n-nesebi'z-zâhir, mucîru'd-dîn, nasru'l-islâm, zahîru'd-devle, muşîru'l-mille, safîyyu'l-mulûk ve's-selâtîn, ugurlu, inanç ve nâ'ibu's-saltanatı'l-mu'azzama* gibi güçlü ünvan ve lakaplarla birlikte zikredilmiştir. Ebî'l-Mehâmid Muhammed b. el-Mu'tez ya da daha yaygın adıyla Mucîru'd-dîn Emîrşâh'ın (öl. 701/1302) Selçuklu Devleti'nde *nâ'ibu's-saltanat* makamında bulunduğu bilinmektedir.⁹⁶ Hadiselere çağdaş olan Aksarâyî, Mucîru'd-dîn Muhammed b. el-Mu'tez'in 679/1280-81 yılında Abâkâ Han'ın huzurundan Anadolu'ya gelerek babasının makamını ihyâ ettiğini kaydetmektedir.⁹⁷

3. Beylerbeyi Ebî'l-Mu'eyyed Muhammed b. Süleymân: Fermanda adı; *meliku'l-umerâ' ve'l-ekâbir, kâ'idu'l-cuyûş ve'l-'asâkir, kehfu'l-merâbitîn, necîbu'd-dîn, şerefu'l-islâm,*

"Sâhib Ata", *DİA*, XXXV, s. 516.

92 Aksarâyî/Turan, s. 147-150; Aksarâyî/Öztürk, s. 116-119. Aksarâyî, Sâhib Fahu'd-dîn-i Kazvînî ve Nâ'ibu's-saltanat Mucîru'd-dîn Emîrşâh'ın 687 yılının Zî'l-ka'de ayında (27 Kasım-26 Aralık 1288) Erzurum'a ulaştığını kaydetmektedir.

93 Aksarâyî/Turan, s. 148; Aksarâyî/Öztürk, s. 117.

94 Aksarâyî/Turan, s. 150; Aksarâyî/Öztürk, s. 118. Anonim *Selçuk-nâme*'de ise 5 Şevvâl 687/2 Kasım 1288 tarihinde Akşehir'de vefat ettiği kaydedilmiştir (*Târîh-i Âl-i Selçuk der-Anatoli*, s. 115).

95 Aksarâyî/Turan, s. 150; Aksarâyî/Öztürk, s. 119.

96 Adı, bizzat onun hizmetinde çalışan, bürokrat ve tarihçi Kerîmu'd-dîn Mahmûd-i Aksarâyî (öl. 733/1332-33) tarafından "Mucîru'd-dîn", "Mucîru'd-dîn Muhammed", "Mucîru'd-dîn Emîrşâh" ve "Emîrşâh" gibi farklı şekillerde zikredilen "Ebî'l-Mehâmid Muhammed b. el-Mu'tez" 679/1280-81 yılında İlhanlı hükümdarı Abâkâ Han'dan, daha önce babası Emîr Tâcu'd-dîn el-Mu'tez b. Mucîru'd-dîn Tâhir-i Hârezmî'nin uhdesinde bulunan İlhanlılara ait vergi gelirlerini toplama vazifesini alarak Anadolu'ya gelmiş ve Selçuklu Sultanı II. Gıyâsu'd-dîn Mes'ûd'un (1282-1296, 1302-1308) saltanatının başlarında *nâ'ibu's-saltanat* ünvanını almıştır. Bu dönemde Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî b. el-Hüseyn ile birlikte Türkiye Selçuklu Devleti idaresinde etkin rol oynamıştır. Moğol ordusunun Anadolu'da bulunduğu 684/1285 yılında, ordunun masraflarının karşılaması hususunda Sâhib Fahu'd-dîn 'Alî ile anlaşmazlık yaşamış, anlaşmazlığın rekabete dönüşmesi üzerine İlhanlı hükümdarı Argûn Han'ın huzuruna gitmiş ve vezîr tayin edilen Sâhib Fahu'd-dîn-i Kazvînî ile birlikte Zî'l-ka'de 687 (Kasım-Aralık 1288) tarihinde Anadolu'ya dönmüştür. Bu dönemde her ne kadar *vezîr* Fahu'd-dîn-i Kazvînî olsa da, asıl gücün Nâ'ibu's-saltanat Mucîru'd-dîn Emîrşâh'ın elinde olduğu görülmektedir. Gâzân Han (1295-1304) döneminde Sultan III. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd'ın (1298-1302) da saltanat nâibi olarak kalan Mucîru'd-dîn Emîrşâh, sultanın azledildiği 701/1302 yılında İlhanlı merkezine gitmek üzere çıktığı yolda 7 Receb 701/8 Mart 1302 tarihinde Arrân'daki Karabağ'da vefat etmiştir (bk. Aksarâyî/Turan, s. 89, 134, 138, 279, 292-294; Aksarâyî/ Öztürk, s. 60, 105, 108, 226, 236-237; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Türkçe terc. Erol Üyepazarıcı, İstanbul 2012, s. 286, 292, 294-296, 301).

97 Aksarâyî/Turan, s. 134, 138; Aksarâyî/Öztürk, s. 105, 108.

mecdu'd-devle, celâlu's-sâdât, el-mazharu'l-mulûk ve's-selâtîn, ugurlu, inanç ve beglerbegi-yi mu'azzam gibi güçlü ünvan ve lakaplarla birlikte zikredilmiştir.

Ebî'l-Mu'eyyed Muhammed b. Süleymân'ın, Selçuklu Devleti'nde beylerbeyilik (*beglerbegi*) vazifesini yürüttüğünü bildiğimiz, Pervâne Mu'înu'd-dîn Süleymân'ın yeğeni 'Azîzu'd-dîn Muhammed b. Süleymân olduğuna şüphe yoktur.⁹⁸ İbn Bîbî, ünvan ve lakaplarını ayrıntılı bir şekilde kaydettiği Muhammed b. Süleymân'ın beylerbeyilik makamına atanmasını şu şekilde vermektedir: *meliku'l-umerâ' ve'l-ekâbir* (emîrlerin ve büyüklerin meliki), *hâvî el-mehâmid ve'l-mefâhir* (övünülen ve beğenilen işlerin kaynağı) 'Azîzu'd-devle ve'd-dîn Muhammed b. Süleymân et-Tuğrâ'î'yi İlhan'a gönderdiler. 'Azîzu'd-dîn, (İlhan'ın önünde) yer öpme ve (onunla) konuşma şerefine nail olunca, (İlhan) onun için inayetlerde bulundu. Onu türlü bağış ve lütufla şereflendirdi. Amcası Pervâne Mu'înu'd-dîn Süleymân'ın hatırını da göz önünde bulundurarak isteklerinin yerine getirilmesi için, *yarlıg* (ferman) çıkardılar. Yüce Hazret'in (İlhan) nâibliği *kivâmu'l-mulk* lakabıyla birlikte Sâhib-i a'zam Fâhru'd-devle ve'l-hakk ve'd-dîn Ebu'l-Ma'âlf 'Alî b. el-Hüseyn'e; saltanat nâibliği (*nâ'ibu's-saltanat*), *istifâ* makamıyla birlikte, büyük sadr (*sadr-i bozorgvâr*), ünlü komutan (*sipehdâr-i nâmdâr*) Celâlu'd-devle ve'd-dîn Ebu'l-Mehâmid Mahmûd b. Emîru'l-hac'a; beylerbeyilik (*beglerbegi*), büyüklerin ve emîrlerin meliki (*emîru'l-umerâ' ve'l-ekâbir*), Sâhib-dîvânü't-tuğrâ 'Azîzu'd-devle ve'd-dîn'e – Allâh büyüklüğünü, yüceliğini ve ikbâlini devam ettirsin! – verildi".⁹⁹ Hadiselere çağdaş olan Aksarâyî'nin verdiği bilgiye göre, Muhammed b. Süleymân, arasında düşmanlık bulunan Moğol emîri Bâldû tarafından yakalanarak 695/1296 yılında ortadan kaldırılmıştır.¹⁰⁰

4. Atabeg Ebî'l-Mekârim İbrâhîm b. Muhammed: Fermanda adı; *meliku'l-umerâ' ve'l-ekâbir, zû'l-fezâ'il ve'l-menâbir, za'îmu'l-cuyûş, nusratu'l-mucâhidîn, necmu'd-dîn, mucîru'l-islâm, şemsu'd-devle, yemînu'l-mulk, muşîru'l-mulûk ve's-selâtîn, ugurlu, inanç ve atabeg-i mu'azzam* gibi güçlü ünvan ve lakaplarla birlikte zikredilmiştir.

98 Beylerbeyi (*beglerbegi*) ve *sâhib-dîvânü't-tuğrâ* ünvanlarına sahip olan 'Azîzu'd-dîn Muhammed, Pervâne Mu'înu'd-dîn Süleymân'ın yeğeni olması dolayısıyla İlhanlılar nezdinde itibar görmüştür. Gâzân Han döneminde başına buyruk hareketlerinden dolayı tehlikeli görülen Moğol Emîri Togâçâr'ın ortadan kaldırılması sırasında, Togâçâr'ın yanında olması sebebiyle, daha öncesinde husumetli olduğu Moğol Emîri Bâldû tarafından 695/1296 yılında öldürülmüştür (Aksarâyî/Turan, s. 146, 192-193; Aksarâyî/Öztürk, s. 115, 154; İbn Bîbî/Tıpkıbasım, s. 730-731; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 626; İbn Bîbî/Öztürk, II, s. 239-240; İbn Bîbî/Houtsma, s. 334; *Târih-i Âl-i Selçûk der-Anâtoli*, s. 115-116; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 632).

99 İbn Bîbî/Tıpkıbasım, s. 730-731; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 626; İbn Bîbî/Öztürk, II, s. 239-240. "Bir süre sonra 'Azîzu'd-dîn-i Tuğrâ'î *ordoya* gitti ve kendisi için beylerbeyilik (*beglerbegi*) fermanı (*yarlıg*) aldı" (*ba'd-ez-muddetî 'Azîzu'd-dîn-i Tuğrâ'î be-ürdü refî ve yarlıg ber-beglerbegi be-nâm-i hişten bi-yâverd*, bk. İbn Bîbî/Houtsma, s. 334).

100 Aksarâyî/Turan, s. 192-193; Aksarâyî/Öztürk, s. 154.

Yaptığımız bütün taramalara rağmen, Selçuklu devri kaynaklarında ve atabeglik müessesesi ile ilgili çalışmalarda¹⁰¹ Ebî'l-Mekârim İbrâhîm b. Muhammed'in adına rastlanamamıştır.¹⁰²

5. Pervâne Ebî'l-Mehâmid Muhammed b. el-Mu'tez: Fermanda adı; *meliku'l-umerâ'* ve *'l-ekâbir*, *'umdetu'l-mulk*, *'imâdu'l-memleket*, *yemînu'l-fuzelâ'*, *şerefu'l-islâm*, *tâcu'd-devle*, *zahîru'l-mulûk* ve *'s-selâtîn*, *ugurlu*, *inanç* ve *pervâne-yi mu'azzam* gibi ünvan ve lakaplarla birlikte zikredilmiştir. Ebî'l-Mehâmid Muhammed b. el-Mu'tez'in adının yukarıda (nr. 2) *nâ'ibu's-saltanat* olarak güçlü ünvanlarla birlikte zikredildiğini görmüştük. Ebî'l-Mehâmid Muhammed b. el-Mu'tez'in adının beşinci sırada *pervâne-yi mu'azzam* ünvanıyla birlikte bir defa daha zikredilmiş olması, onun *nâ'ibu's-saltanat* vazifesinin yanında *pervânelik* görevini de üstlendiğini göstermektedir. Esasen Türkiye Selçuklu Devleti'nde iki farklı vazifenin zaman zaman aynı idareci tarafından yürütüldüğü bilinmektedir.¹⁰³

Bu durumda fermanın, İlhanlı hükümdarının nâibi (*nâ'ibu'l-hazreti'l-'ulyâ'*) ünvanıyla Sâhib-dîvân Fâhru'd-dîn 'Alî ile Nâ'ibu's-saltanat ve Pervâne Muhammed b. el-Mu'tez (Mucîu'd-dîn Emîrşâh), Beylerbeyi 'Azîzu'd-dîn Muhammed b. Süleymân ve Atabeg İbrâhîm b. Muhammed gibi yüksek devlet erkânının yer aldığı Selçuklu dîvânı tarafından yayınlandığı anlaşılmaktadır. Fermanda yer alan *el-misâl el-'âlî* (yüce ferman) ibaresinin de bu duruma işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Burada son bir husus olarak, fermanda adları, ünvanları ve lâkabları zikredilen yüksek idarecilerin, İlhanlı hükümdarının Anadolu'daki "nâibi", "elçisi" veya "temsalcisi" oldukları vurgulanırken, Selçuklu sultanı veya hanedanına hiç atıfta bulunulmamış olması dikkate değerdir. Bu durum kuşkusuz XIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Anadolu'da Selçuklu sultanlarının idarî güçlerini artık tamamen kaybettiğini ve asıl gücün İlhanlı merkezi tarafından tayin edilen ve İlhanlı hükümdarının temsilcisi durumunda olan Selçuklu yöneticilerinin elinde bulunduğunu

101 Türkiye Selçuklu Devleti'nde atabeglik müessesesi şu iki çalışmada incelenmiştir: Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Atabeglik Müessesesi", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, ed. Abdülkerim Özyayın – Fahmeddin Başar – Ebru Altan – Birsal Küçüksipahioğlu – Muharrem Kesik, İstanbul 2008, s. 483-495; Mustafa Özmen, *Türkiye Selçuklu Devletinde Atabeglik*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.

102 Türkiye Selçuklu Devleti'nde atabeglik vazifesinin XIII. yüzyıl sonlarında Kâdı Mecdu'd-dîn-i Karahisârî tarafından yürütüldüğü bilinmektedir. Aksarâyî, Sultan III. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd'ın kısa süren saltanatı sırasında (1298-1302) halkın ağır vergi ve haksız müsaderelele büyük bir zulme uğradığını ve bu uygulamaların müsebbiplerinden birinin de sultanı etkisi altında tutan Atabeg Mecdu'd-dîn-i Karahisârî olduğunu yazmaktadır. Sultan III. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd, Gâzân Han tarafından yargılanarak Türkiye Selçuklu tahtından azledildiği zaman Atabeg Mecdu'd-dîn de sultanın yanında bulunmaktaydı. Atabeg Mecdu'd-dîn, yargılama neticesinde canını kurtarabilmişse de, kısa süre sonra yakalandığı hastalık sebebiyle hayatını kaybetmiştir (Aksarâyî/Turan, s. 279-291; Aksarâyî/Öztürk, s. 226-236). Bu durumda fermanda adı geçen "Atabeg İbrâhîm b. Muhammed" in, "Atabeg Mecdu'd-dîn-i Karahisârî" ile aynı kişi (yani Atabeg Mecdu'd-dîn İbrâhîm b. Muhammed-i Karahisârî) olup olmadığı bir soru olarak kalmaktadır.

103 "Saltanat nâibliği, istifâ makamıyla birlikte, büyük sadr, ünlü komutan, Emîru'l-hac oğlu Celâlu'd-dîn Mahmûd'a, beylerbeyilik ve büyüklerin ve emîrlerin melikliği Sâhib-dîvân-i Tugrâ 'Azîzu'd-dîn'e – Allâh büyüklüğünü, yüceliğini ve ikbâlini devam ettirsin! – verildi" (İbn Bîbî/Tıpkıbasım, s. 731; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 626; İbn Bîbî/Öztürk, II, s. 240).

ortaya koymaktadır ki, bu durum devrin kaynaklarında da sık sık yankı bulmuştur.¹⁰⁴ Bu yönüyle fermanın, XIII. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu idaresinde, İlhanlı hükümdarları ile (Selçuklu sultanları atlanmak suretiyle) Selçuklu idarecileri arasındaki güçlü bağı yansıttığı ve bu hususta devrin kaynaklarında yer alan bilgileri teyit ettiği görülür.

* * *

Sonuç olarak, bu çalışmada ilk defa gün ışığına çıkararak yayınladığımız bu belge, İlhanlı hâkimiyeti altında bulunan Selçuklu Türkiye'si'nden günümüze ulaşan yegâne orijinal ferman durumundadır. Selçuklu-İlhanlı diplomatikası ve teşkilât tarihi araştırmaları açısından taşıdığı büyük ehemmiyetin yanında;

1. XIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Anadolu'da Selçuklu sultanlarının idarî gücü kaybettiğini, gücün artık tamamen İlhanlı idaresi tarafından tayin edilen ve İlhanlı hükümdarlarının Anadolu'daki temsilcileri durumunda olan yöneticilerin elinde bulunduğunu,

2. Türkiye Selçuklu Devleti diplomatik geleneklerinin, İlhanlı diplomatik gelenekleri ile bazı ortak noktalara sahip olmakla birlikte, kendine özgü özellikler taşıdığını ve Büyük Selçuklu diplomatik geleneklerinin devamı niteliğinde olduğunu,

3. Türkiye Selçuklu Devleti'nde, *kivâmu'l-mulk* (devletin dayanağı) ünvanıyla İlhanlı hükümdarının Anadolu'daki temsilcisi konumunda olan *nâ'ibu'l-hazreti'l-'ulyâ'*nın (Yüce Hazret'in nâibi, aynı zamanda *sâhib-dîvân*) İlhanlı *al-tamga*sına sahip olduğunu,

4. Moğol hâkimiyeti döneminde, Türkiye Selçuklu Devleti'nde yayınlanan fermanların İlhanlı hükümdarları tarafından verildiği anlaşılan *al-tamga* ile mühürlendiğini ve

5. *Ugurlu, inanç, atabeg ve beglerbegi* gibi eski Türk devlet geleneklerini yansıtan Türkçe ünvan ve lakapların, Selçuklu devlet teşkilâtı ve diplomatikadaki izlerini ortaya koymaktadır.

Yine, söz konusu ferman, İbn Bîbî, Aksarâyî ve Anonim *Selçûk-nâme* gibi çağdaş Selçuklu kaynakları tarafından verilen bilgilerin kontrol edilmesini sağlamakta ve bize bu kaynakların ne kadar güvenilir olduğunu teyit etme imkânı vermektedir.

Yayınladığımız ferman aynı zamanda, muhtelif müze, arşiv ve özel koleksiyonların incelenmesi ile Selçuklu devrine ait yeni orijinal belgelerin ortaya çıkarılabileceğini ve mevcut Selçuklu-İlhanlı vesikalarına daima yenilerinin eklenebileceğini göstermekte ve bu yöndeki ümitlerimizi taze tutmaktadır.

104 İbn Bîbî/Tıpkıbasım, s. 543, 597, 628, 631, 633, 643, 703, 730-731; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 476, 520, 544, 546-549, 557, 602, 626; Aksarâyî/Turan, s. 42, 62-63, 67, 73, 95, 101, 134, 148, 156, 180, 210, 243, 258, 279, 286, 291, 294, 302, 304-305, 313; Aksarâyî/Öztürk, s. 31, 46-47, 50, 55, 73, 77, 105, 108, 117, 124, 144, 168, 195, 208, 226, 232, 236, 238, 244, 245-247, 253; *Târîh-i Âl-i Selçûk der-Anâtoli*, s. 107, 109, 113, 115, 119, 121.

KAYNAKÇA

- Adak, Mutlu, *X-XVI. Yüzyıllar Arasında Bayburt'un Tarihi Coğrafyası*, Ankara 2016.
- ‘Alâ’u’d-dîn Âzerî, “Revâbit-i İlhanân-i Mogûl bâ-derbâr-i Vâtikân”, *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, Tahran 1348/1968, s. 275-288; V/2, Tahran 1949/1970, s. 59-90.
- Abdülazîz ed-Dûrî, “Emîr”, *DİA*, XI, (1995), s. 121-123.
- Abo’l-‘Ala Soudavar, “Farmân of the Il-Khan Gaykhatu”, *Art of the Persian Courts*, New York 1992, s. 34-35, 52-53; Farsça terc. Muhsin Ca‘ferî-mezheb, “Nehostîn Fermân-i Fârsî-yi İlhanân”, *Mîrâs-i Câvidân*, VIII/29, Tahran 1379/2000, s. 33-36; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, “İlk Farsça İlhanlı Fermânı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 6, (2002), s. 181-190.
- Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, Türkçe terc. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002.
- Aksarâyî, *Musâmeretu’l-ahbâr ve musâyeretu’l-ahyâr*, neşr. Osman Turan, Ankara 1944; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *Müsâmeretu’l-ahbâr*, Ankara 2000.
- Alptekin, Coşkun, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978.
- Alptekin, Coşkun, “Ata”, *DİA*, IV, (1991), s. 32-33.
- Alptekin, Coşkun, “Atabeg”, *DİA*, IV, (1991), s. 38-40.
- Anonim, *Codex Cumanicus*, haz. Mustafa Argunşah – Galip Güner, İstanbul 2015.
- Anonim, *el-Muhtârât min er-resâ’il*, neşr. Gulâm-Rizâ Tâhir – İrec Afşâr, Tahran 1378/1999.
- Anonim, *Târih-i Âl-i Selçuk der-Anâtoli*, neşr. Nâdire Celâlî, Tahran 1377/1999.
- Anonim, “Tekârîru’l-menâsib”, neşr. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988, (metin), s. 1-83.
- Babinger, Franz [-C. E. Bosworth], “Tawki’”, *EP*, X, s. 392-393.
- Bayram, Sadi – Ahmet Hamdi Karabacak, “Sahib Ata Fahrü’d-dîn Ali’nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, 13, (1981), s. 21-69.
- Bosworth, C. E., “Amîr”, *Elr*, I, (1989), s. 956-958.
- Busse, Heribert, *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen. An Hand Turkmenischer und Safawidischer Urkunden*, Kairo 1959.
- Busse, Heribert, “Persische Diplomatie im Überblick: Ergebnisse und Probleme”, *Der Islam*, 37, (1961), s. 202-245.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Türkçe terc. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2012.
- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- Cleaves, Francis Woodman “The Mongolian Documents in the Musée de Téhéran”, *Harvard Journal Asiatic Studies*, XVI, (1953), s. 1-107.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden 1963-1975.
- Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.
- Ebü Hayyân, *Kitâbu’l-idrâk li-lisâni’l-Etrâk*, neşr. Ahmet Caferoğlu, İstanbul 1931.
- Eldem, Halil Ethem, *Kayseri Şehri*, haz. Kemal Göde, Kayseri 2011.
- Emecen, Feridun M., “Orhan Bey’in 1348 Tarihli Mülknâmesi Hakkında Yeni Bazı Notlar ve Düşünceler”, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2001, s. 187-207.
- Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999.
- Fekete, L., *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente*, ed. G. Hazai, Budapest 1977.

- Ferit [Uğur], M. – M. Mesut [Koman], *Selçuklu Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1934.
- Fragner, Bert, “Farmān”, *Elr*, IX, (1999), s. 282-295.
- Fragner, Bert, *Repertorium persischer Herrscherurkunden, Publierte Originalurkunden (bis 1848)*, Freiburg 1980.
- Gabain, Annemarie von, *Eski Türkçenin Grameri*, terc. Mehmet Akalın, Ankara 1988.
- Gibb, H. A. R., “Nā’ib”, *El²*, VII, (1993), s. 915.
- Gök, Necdet, “Selçuklu Diplomatasının Osmanlı Diplomatasına Etkileri”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, I, Konya 2001, s. 315-333.
- Gök, Necdet, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatasında Berat Formu*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997.
- Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2018.
- Göyünç, Nejat, “Tevkî”, *İA*, XII/1, (1974), s. 217-219.
- Guboglu, Mihail, *Paleografia și Diplomatica Turco-Osmana*, București 1958.
- Gülensoy, Tuncer – Paki Küçüker, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, İstanbul 2015.
- Hâc Huseyn Nahcevanî, “Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl”, *Neşriyye-yi Dâneşkede-yi Edebiyyât-i Tebrîz*, 5, Tebrîz 1332/1963, s. 40-47.
- Haenisch, E., “Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Ölceitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 und 1305)”, *Oriens*, II, (1949), s. 216-235.
- Hasan Enverî, *İstilâhât-i divânî-yi dovre-yi Gaznevî u Selçukî*, Tahran 1373/1994.
- Herrmann, Gottfried, *Persische Urkunden der Mongolenzeit. Text – und Bildteil*, Wiesbaden 2004.
- Herrmann, Gottfried, “Ein früher persischer Erlass”, *Zeitschrift für Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 144/2, (1994), s. 284-300.
- Herrmann, Gottfried – Gerhard Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, *Zeitschrift für Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 125/2, (1975), s. 317-346.
- Horst, Heribert, *Die Staatsverwaltung der Grosselgügen und Hōrazmšāhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964.
- Huart, Clement, *Épigraphie Arabe d’Asie Mineure*, Paris 1895.
- Husâmu’d-dîn Hasan b. ‘Abdu’l-Mu’min-i Hoyî, *Mecmû‘a-yi âsâr-i Husâmu’d-dîn-i Hoyî*, neşr. Sugrâ ‘Abbâs-zâde, Tahran 1379/2000.
- Huseyn Hatîbî, *Fenn-i nesr der-edeb-i Pârsî*, Tahran 1366/1987.
- İbn Bîbî, Nâsîru’d-dîn Huseyn b. Muhammed b. ‘Alî el-Ca‘ferî er-Rugadî, *el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fî’l-umûri’l-‘Alâ’iyye*, tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956; *el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fî’l-umûri’l-‘Alâ’iyye*, neşr. Jâle Mutahiddîn, Tahran 1390/2011; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fî’l-umûri’l-‘Alâ’iyye [Selçuk-name]*, I-II, Ankara 1996; İbn Bîbî’nin muhtasar versiyonu: neşr. M. Th. Houtsma, *Histoire des Seldjucides d’Asie Mineure d’après l’Abrégé du Seldjouknameh d’İbn Bîbî. Texte Persan publié d’après le Ms. de Paris, Recueil de textes relatifs à l’Histoire des Seldjucides*, vol. IV, Leiden 1902.
- ‘İmâdu’d-dîn Şeyhu’l-Hukemâ’î, “Bâz-h’ânî-yi yek sened-i târîhî”, *Mîrâs-i Câvidân*, I/4, Tahran 1372/1993, s. 46-52.
- ‘İmâdu’d-dîn Şeyhu’l-Hukemâ’î, “Fihrist-i esnâd-i buk‘a-yi Şeyh Safîu’d-dîn Erdebîlî der-bâygânî-yi Merkezî-yi Sâzmân-i Evkâf ve Umûr-i Hayriyye”, *Mîrâs-i Câvidân*, IX/33-34, Tahran 1380/2001, s. 175-192.

- ‘Îmâdu’ d-dîn Şeyhu’ l-Hukemâ’î, “Yâddâştî ber-kohenterîn sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi Îrân (sened-i muverreh-i 726)”, *Gencîne-yi Esnâd*, XI/44, Tahran 1380/2002, s. 4-5.
- ‘Îmâdu’ d-dîn Şeyhu’ l-Hukemâ’î, “Berresî-yi yek pâre sened-i Îlhânî (muverreh-i 726 kamerî)”, *Nâme-yi Bahâristân*, 9-10, Tahran 1383/2004, s. 111-118.
- ‘Îmâd al-Dîn Şayh al-Hukemâ’î, “Study on a Decree of Amîr Čoban of 726 AH/1326 CE”, *Orient*, 50, (2015), s. 11-24.
- ‘Îmâdu’ d-dîn Şeyhu’ l-Hukemâ’î – Muhyâ Şu’ aîbî ‘Umrânî, *Tahavvul der-âdâb-i kitâbet ve tarassul*, Tahran 1399/2020.
- İnalçık, Halil, “Autonomous Enclaves in Islamic States: Temlîks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklıks, Mâlikâne-Mukâta‘as and Awqâf”, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor of John E. Woods*, ed. Judith Pfeiffer – Sholeh A. Quinn, Wiesbaden 2006, s. 111-134.
- İrec Afşâr, “Fermânî ez-Sultân Rustem-i Ak-koyûnlû”, *Berresihâ-yi Târihî*, VIII/4, Tahran 1352/1973, s. 209-218.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 2000.
- Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti t-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, Ankara 2014.
- Kesik, Muharrem, “Pervâne”, *DİA*, XXXIV, (2007), s. 244.
- Kılıç, Ümit, *XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaletinde Vakıflar*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.
- Konukçu, Enver, *Otlukbeli Meydan Savaşı*, Ankara 1998.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, haz. Muhammet Ali Orak – Ali Bektaş, Konya 2007.
- Köprülü, Mehmed Fuad, “Bey (Beg)”, *İA*, II, (1961), s. 579-581.
- Köprülü, Orhan F., “Bey”, *DİA*, VI, (1992), s. 11-12.
- Kozmin, N. N., “Orhun Abidelerinin Muharriri ‘Atısı’ Lakablı Yollug Tegin ve Sınıfı Mensubiyeti”, *Türkçe terc. Ahmet Caferoğlu, Türkiyat Mecmuası*, V, (1936), s. 367-369.
- Kucur, Süleyman S., “Nâib-i Saltanat”, *DİA*, XXXII, (2006), s. 313-314.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatik*, İstanbul 1994.
- Lessing, Ferdinand D., *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Türkçe terc. Günay Karaağaç, I-II, Ankara 2003.
- Löytved, Julius H., *Konia: Inschriften der Seldschukischen Bauten*, Berlin 1907.
- Matsui, Dai – Ryoko Watabe – Hiroshi Ono, “A Turkic-Persian Decree of Timurid Mîrân Şâh of 800 AH/1398 CE”, *Orient*, 50, (2015), s. 53-75.
- Matsui, Dai, “Six Seals on the Verso of Čoban’s Decree of 726 AH/1326 CE”, *Orient*, 50, (2015), s. 35-39.
- Mecîdu’ d-dîn Keyvânî, “Al-Tamgâ”, *Dâ’iretu’ l-Ma’ârif-i Bozorg-i İslâmî*, I, s. 661-665.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyâlet Dîvânları)*, İstanbul 2015.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular’da Hükûmdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklularda Vergiler*, İstanbul 2021.
- Merçil, Erdoğan, “Sâhib Ata”, *DİA*, XXXV, (2008), s. 515-516.
- Merçil, Erdoğan, “Tevkî”, *DİA*, XLI, (2012), s. 35-36.
- Meriç, Nevin – Abdurrahman Dilipak – Asiye Dilipak, *Ansiklopedik İsim Sözlüğü*, İstanbul 2002.
- Minorsky, V., “A Mongol decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zâhid”, *Bulletin of the School of Oriental & African Studies*, XVI/2, (1954), s. 515-527.

- Mirkamal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alā-ye Tabrīzī über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, (Doktora Tezi), Göttingen 1973.
- Miroğlu, İsmet, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975.
- Mîrzâ Mehdî Han-i Esterâbâdî, *Senglâh (Feheng-i Turkî be-Fârsî ez-sede-yi devâzdehom-i hicrî)*, neşr. Rûşen Hiyâvî, Tahran 1995.
- Mostaert, Antoine – Francis Woodman Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, *Harvard Journal Asiatic Studies*, XV/3-4, (1952), s. 419-506.
- Mostaert, Antoine – Francis Woodman Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhans Argun et Ölgéitü à Philippe le Bel*, Cambridge 1962.
- Muderrisî Tabâtâbâ'î, *Fermân-hâ-yi Türkmenân-i Karâ-koyûnlû ve Ak-koyûnlû*, Kum 1352/1973.
- Muhammed b. Hindûşâh-i Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî ta'yîni'l-merâtib*, neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alî oğlu 'Alî-zâde, I/1, I/2, II, Moskva 1964, 1971, 1976.
- Muhammed Mu'in, *Feheng-i Fârsî*, I-VI, Tahran 1371/1992⁸.
- Özaydın, Abdülkerim, “Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, ed. Abdülkerim Özaydın – Fahameddin Başar – Ebru Altan – Bîrsel Küçüksipahioğlu – Muharrem Kesik, İstanbul 2008, s. 421-433.
- Özbek, Durmuş, “İnşallah”, *DİA*, XXII, (2000), s. 342-343.
- Özger, Yunus, “Akkoyunlu Kutlu Bey Vakfının XIX. Yüzyıldaki Durumu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 33, (2007), s. 227-241.
- Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul 2020.
- Özgüdenli, Osman G., *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2025².
- Özgüdenli, Osman G., “İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Han'a Ait Dört Yarlığ”, *TTK Belleten*, LXIX/254, (2005), s. 65-115.
- Özgüdenli, Osman G., “İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han'ın Vasiyet-nâmesi: Metin, Tercüme ve Değerlendirme”, *Orhun Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, ed. İlhan Şahin – Enkhbat Avirmed – Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, İstanbul 2021, s. 281-339.
- Özmen, Mustafa, *Türkiye Selçuklu Devletinde Atabeglik*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Palabıyık, Hanefî, *Valilikten İmparatorluğa Gazneli Devlet ve Saray Teşkilâtı*, Ankara 2002.
- Papazian, A. D., “Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans”, *Banbar Matenadarani*, VI, (1962), s. 379-401.
- Pelliot, P., “Les documents mongols du Musée de Tehran”, *Athar-e Iran*, I/1, Paris 1936, s. 31-44; Farsça terc. Ebû'l-Hasan Servkad Mukaddim, “Esnâd-i Mogûlî-yi Mûze-yi Tahrân”, *Âsâr-i Îrân*, III, Meşhed 1371/1992, s. 208-218.
- Rásonyi, László – Imre Baski, *Onomasticon Turcicum. Turcic Personal Names*, I-II, Bloomington 2007.
- Reychman, Jan – Zajaczkowski, Ananiasz, *Osmanlı-Türk Diplomatiği El Kitabı*, Türkçe terc. Mehmet Fethi Atay, İstanbul 1993.
- Şemîs Şerîk Emîn, *Feheng-i istilâhât-i divânî-yi dovrân-i Mogûl*, Tahran 1358/1979.
- Serheng Cihângîr Kâim-mekâmî, *Mukaddeme-yi berşinâht-i esnâd-i târîhî*, Tahran 1350/1971.
- Spuler, Bertold, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985⁴.
- Steingass, Francis Joseph, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1963.

- Stern, Samuel Miklos, “Two Ayyubid Decrees from Sinai”, *Documents from Islamic Chanceries*, ed. Samuel Miklos Stern, Oxford 1965, s. 9-38.
- Taşçı, Aydın, *Baybut'ta Türk-İslâm Devri Dinî Mimarisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.
- Tekin, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul 2003.
- Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, III, Ankara 2016.
- Toparlı, Recep – Hanifi Vural – Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2014.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988.
- Tüzemek, Seyfullah, *İbn Bîbî'nin el-Evâmirü'l- 'Alâ'îyye fî'l-umûri'l- 'Alâ'îyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî Istılâh ve Unvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2021.
- Uyumaz, Emine, “Türkiye Selçuklu Devleti'nde Atabeglik Müessesesi”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, ed. Abdülkerim Özyayın – Fahmeddin Başar – Ebru Altan – Birsell Küçüksipahioğlu – Muharrem Kesik, İstanbul 2008, s. 483-495.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi, 724 Rebi'ü'l-evvel-1324 Mart”, *Belleten*, V/19, (1941), s. 277-288.
- Yahyâ b. Mehmed el-Kâtib, *Menâhicü'l-inşâ*, neşr. Fahri Unan, Ankara 2014.
- Yalçın, Mehmet Fatih, *Bahrî Memlûklerde Nâib-i Saltanatlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Yavaş, Alptekin, *Anadolu Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddîn Ali'nin Mimari Eserleri*, Ankara 2015.
- Yokkaichi, Yasuhiro, “Four Seals in 'Phags-pa and Arabic Scripts on Amir Coban's Decree of 726 AH/1326 CE”, *Orient*, 50, (2015), s. 25-33.

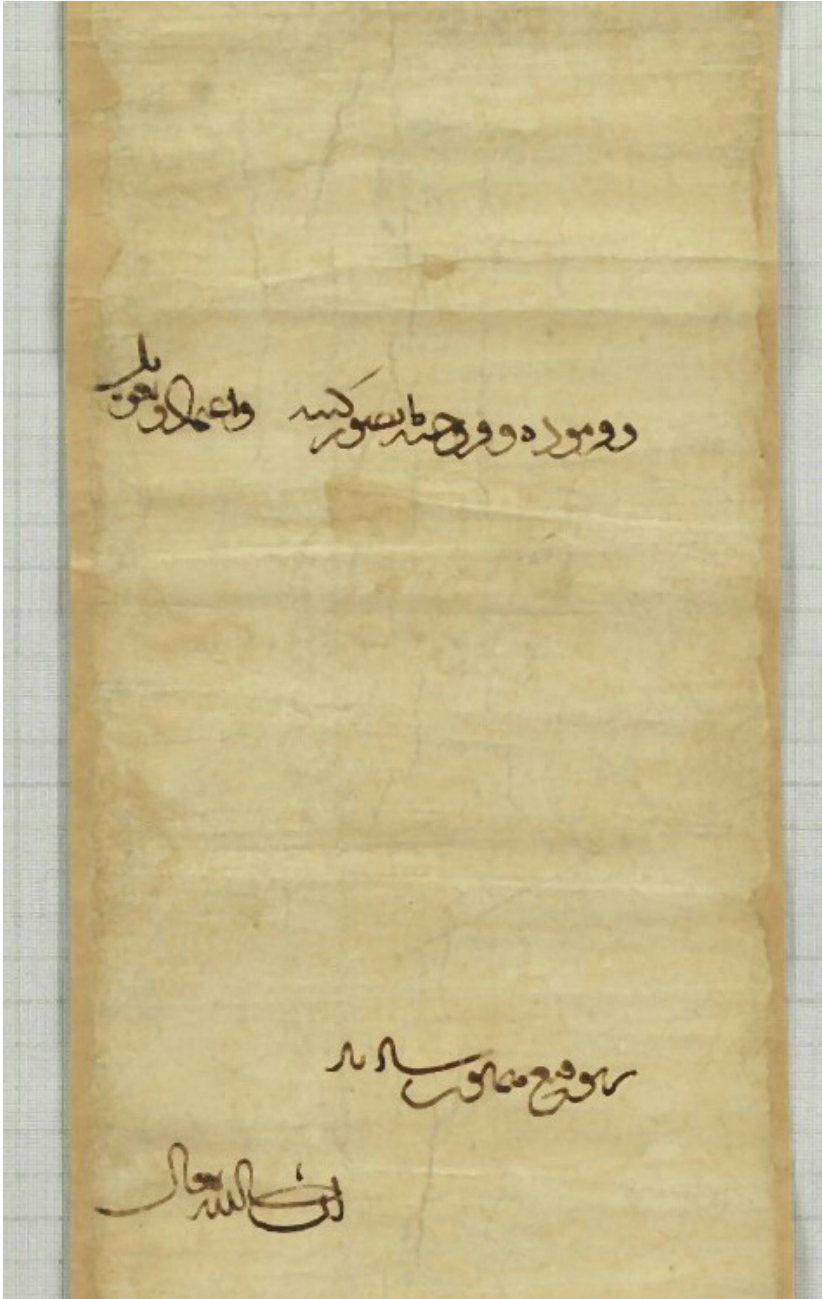
EKLER

EK I-IV: FERMAN (Satır 1-24), Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB), nr. 1323.

EK V-VII: AL-TAMGA (DETAY).



EK 1: FERMAN, (Satır 1-2)



EK II: FERMAN, (Satır 3-5)



EK IV: FERMAN, (Satır 16-24)



EK V: AL-TAMGA, (DETAY)



EK VI: AL-TAMGA, (DETAY)



EK VII: AL-TAMGA, (DETAY)

AN UNKNOWN DECREE FROM THE SELJUK-ILKHANID PERIOD

Osman G. ÖZGÜDENLİ^{*} 

It is well known that official documents hold significant importance for historical research. However, only a limited number of original documents from the medieval Turkic-Islamic states have survived to the present day. One such document is a Persian decree (mithāl) from the Seljuk-Ilkhanid period, which will be introduced, published, translated, and analyzed for the first time in this study.

The decree (mithāl) in question is currently preserved in the Presidential Ottoman Archive (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi) in Istanbul. It measures 15.5 x 119,5 cm, with the upper part of the original text missing. It is evident that a portion of the original text has been lost due to the effects of time. The original document consists of two joined pieces, measuring 44 cm and 74,5 cm in length, respectively.

The decree was written in dīwānī script on 10 Rajab 687 (10 August 1288) and the surviving portion consists of a total of 24 lines. The main text of the decree, comprising five lines, was composed in Persian. In accordance with the traditions of the period, Arabic expressions were predominantly used in the titles and honorifics of the vizier (ṣāhib-dīwān) who issued the decree and other state officials.

The decree bears an al-tamgha—a red seal measuring 8.3 × 8,7 cm—imprinted in three location: the first on the left, the second on the right, and the third on the left margin. While various examples of al-tamgha from the Ilkhanid period have survived to the present day, the decree published in this study represents the only known al-tamgha associated with the Anatolian Seljuk State. To date, no original decree from the Anatolian Seljuk State has been preserved. This decree is of utmost significance as it constitutes the sole surviving example of an Anatolian Seljuk decree and reflects the characteristics of the Ilkhanid rule.

^{*} Prof. Dr., Marmara University, Institute for Turkic Studies, Istanbul / Türkiye, ozgudenli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6692-3209

It is evident that the initial sections of the original text of the decree are missing. In the lost portion of the text, it was likely stated what authority, duties, and privileges were granted to the recipient of the decree, Amīr Qalāghāy. Furthermore, this section presumably included details regarding the duration of the duty, rights, authority, ownership, or privileges that led to the issuance of the decree. It is also understood that certain parts of the text, which commanded state officials on their required actions, specified the prohibitions for both officials and the public, and provided recommendations and warnings to the recipient of the decree, have not survived to the present day.

In the final five surviving lines of the original text, officials are strictly commanded to avoid any errors regarding the matters specified in the decree and to act precisely as instructed. In the concluding section (hātimah), the names, titles, honorifics, and patronymics of the state officials who issued the decree are recorded. The decree ends with a date and a supplicatory statement.

An analysis of the decree's content reveals that it is a land grant document (manshūr-i tamlik-i ziyā), a classification that will be further examined below. The decree was issued on 10 Rajab 687 (10 August 1288) at an unspecified location. Despite extensive research, no mention of Amīr Qalāghāy, who is referred to with distinguished titles in the decree, has been found in Seljuk or Ilkhanid sources. The decree confirms Amīr Qalāghāy's ownership of the land and states that it is exempt from dīwānī (state) taxes. Based on this information, it can be concluded that the document is a land grant decree. In fact, in medieval Islamic states, it was common for state-owned lands (mīrī) to be allocated to emirs and officials in return for their services or duties. The published decree appears to reflect this established tradition.

An examination of the text reveals that the decree was issued by the Seljuk great dīwān (dīwān-i a'lā), with the participation of high-ranking officials, including the vizier (ṣāhib-dīwān), who served as the Ilkhanid ruler's deputy in Anatolia, as well as the nā'ib al-saltāna, beglerbeg, atabeg, and parwāna. At the end of the decree, the names, titles, and honorifics of the five senior dīwān officials responsible for its issuance are listed: 1. Vizier (ṣāhib-dīwān) Fakhr al-Dīn 'Alī b. al-Ḥusayn (famous as "Ṣāhib Ata"); 2. Nā'ib al-Saltāna Abū al-Mahāmid Muḥammad b. al-Mu'taz (Mujīr al-Dīn Amīrshāh); 3. Beglerbegi Abū al-Mu'ayyad 'Azīz al-Dīn Muḥammad b. Sulaymān; 4. Atabeg Abū al-Makārim Ibrāhīm b. Muḥammad; 5. Parwāna Abū al-Mahāmid Muḥammad b. al-Mu'taz (Mujīr al-Dīn Amīrshāh). These details confirm that the decree was issued under the authority of the Seljuk dīwān-i a'lā, presided over by Vizier (ṣāhib-dīwān) Fakhr al-Dīn 'Alī, who held the position of Nā'ib al-Haẓrat al-'Ulyā (Deputy of the Supreme Presence, Ilkhan) on behalf of the Ilkhanid ruler, along with other high-ranking state officials such as the Nā'ib al-Saltāna, Beglerbegi, Atabeg, and Parwāna.

This document, published for the first time in this study, represents the only surviving original decree from Seljuk Anatolia under Ilkhanid rule. In addition to its significant value for research on Seljuk-Ilkhanid diplomacy and administrative history, the decree also reveals the following key aspects:

1. *By the late 13th century, the Seljuk sultans had lost their administrative authority in Anatolia, which had been entirely transferred to officials appointed by the Ilkhanid administration, acting as representatives of the Ilkhanid rulers in the region.*

2. *Diplomatic traditions of the Anatolian Seljuks, while sharing some commonalities with Ilkhanid diplomatic practices, possess unique characteristics of their own and largely continued the Great Seljuk diplomatic traditions.*

3. *The vizier (şāhib-dīwān), who represented the Ilkhanid ruler in Anatolia under the title qiwām al-mulk, bore the Ilkhanid al-tamgha.*

4. *During the Mongol rule, the decrees issued by the Anatolian Seljuk State were sealed with the Ilkhanid al-tamgha (red seal).*

5. *Turkish titles and honorifics such as ughurlu, inanç, atabeg, and beglerbegi, reflecting Pre-Islamic Turkic state traditions, highlight the continuity of these elements within the Seljuk state organization.*

This decree also allows for the verification of information provided by contemporary Seljuk authors such as Ibn Bībī, Aqsarā'ī, and the Anonymous Saljūq-nāma, offering an opportunity to assess the reliability of these sources. Furthermore, the publication of this decree demonstrates that new original documents from the Seljuk-Ilkhanid period can be uncovered through the examination of various museums, archives, and private collections, and that additional documents can always be added to the existing body of Seljuk-Ilkhanid records, thus renewing our hopes for further discoveries in this field.

KURAMSAL VE METODOLOJİK BİR ÇERÇEVEDE OSMANLI ARKEOLOJİSİ İLE TARİHSEL ARKEOLOJİ

OTTOMAN ARCHAEOLOGY AND HISTORICAL ARCHAEOLOGY IN A THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK

Seher Selin ÖZMEN^{*} 

Öz

Osmanlı arkeolojisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş bir coğrafyaya yayılarak bıraktığı zengin arkeolojik mirası ele alan ve tarihsel arkeolojinin bir alt dalı olarak giderek önem kazanan bir araştırma alanıdır. Uzun yıllar boyunca Türkiye'de ulus-devlet ideolojisinin etkisiyle ihmal edilen Osmanlı arkeolojisi, ilk olarak Orta Doğu ve Yunanistan'daki tarihsel arkeologların çalışmalarıyla akademik tartışmalara dâhil edilmiştir. Türkiye'de ise başlangıçta sanat tarihçilerinin öncülük ettiği araştırmalar, arkeologların kazı çalışmalarına katılmasıyla arkeolojik derinlik kazanmış, Osmanlı tarihine yönelik çalışmalara yazılı belgelerin ötesinde maddi kültür verilerini de ekleyerek yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı arkeolojisinin gelişim sürecini, metodolojik yeniliklerini ve disiplinler arası yaklaşımlar ile bilimsel değerini artırma sürecini incelemektir. Araştırma kapsamında, tarihsel arkeoloji ve Osmanlı arkeolojisi kavramları tanımlanmış; her iki alanın teorik çerçeveleri ve yöntemleri karşılaştırılarak bu alanların kapsadığı ana konular ve özgün yöntemler açıklanmıştır. Osmanlı arkeolojisinin tarihsel arkeolojiye katkıları, Orta Doğu ve Yunanistan'dan örnekler sunularak ele alınmış, bu alandaki temel araştırmalar ve bu araştırmalara katkı sağlayan bilim insanları hakkında bilgi verilmiştir. Osmanlı arkeolojisinin kuramsal bağlamı ve tarihsel arkeoloji içindeki önemi vurgulanarak, bu disiplinin uluslararası alanda daha geniş bir yere sahip olması gerektiği sonucuna varılmıştır. Bu çalışma, Osmanlı Arkeolojisi ile Tarihsel Arkeoloji arasındaki kuramsal ve metodolojik ilişkileri incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma hem nitel hem de karşılaştırmalı analiz yöntemlerine dayanmakta; arkeolojik veriler, yazılı belgeler ve ikincil literatürden elde edilen bilgiler ışığında yürütülmektedir. Çalışmada, Osmanlı dönemine ait arkeolojik buluntular, mimari yapılar ve kent dokuları üzerine yapılan güncel araştırmaların yanı sıra, tarihsel arkeolojinin teorik altyapısına dair temel kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı arkeolojisi, tarihsel arkeoloji, metodoloji, kuramsal çerçeve, kültürel miras

^{*} Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Tekirdağ / Türkiye, sozmen@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3847-4466



Abstract

Ottoman archaeology is an increasingly important field of research as a sub-branch of historical archaeology that deals with the rich archaeological heritage left by the Ottoman Empire across a wide geography. Ottoman archaeology, which was neglected in Türkiye for many years due to the ideology of the nation-state, was first included in academic discussions with the works of historical archaeologists in the Middle East and Greece. In Türkiye, the studies pioneered by art historians initially gained archaeological depth with the involvement of archaeologists in excavations and added a new dimension to the study of Ottoman history by incorporating material culture data beyond written documents. The aim of this study is to examine the development of Ottoman archaeology, its methodological innovations, and the enhancement of its scientific value through interdisciplinary approaches. Within the scope of the research, historical archaeology and Ottoman archaeology are defined; the theoretical frameworks and methods of both fields are compared and the main topics and unique methods covered by these fields are explained. The contributions of Ottoman archaeology to historical archaeology are discussed by presenting examples from the Middle East and Greece, along with an overview of key research and prominent scholars who have contributed to this field is provided. By emphasizing the theoretical context of Ottoman archaeology and its importance within historical archaeology, it is concluded that this discipline deserves greater international recognition. This study aims to examine the theoretical and methodological relationships between Ottoman Archaeology and Historical Archaeology. The research is based on qualitative and comparative analysis methods, utilizing archaeological data, written sources, and insights from secondary literature. The study draws on recent research concerning archaeological findings, architectural structures, and urban fabrics from the Ottoman period, as well as key sources related to the theoretical foundations of historical archaeology.

Keywords: Ottoman archaeology, historical archaeology, methodology, theoretical framework, cultural heritage

Giriş

19. yüzyıldan bu yana Yunan, Roma, Mısır ve Mezopotamya gibi uygarlıkların ortaya çıkarılmasıyla başlayan arkeoloji, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren insanlığın ortaya koymuş olduğu bütün maddi kültür öğelerini araştıran, belgeleyen, gelişim sürecini irdeleyen ve yorumlayan¹ bilimsel bir disipline dönüşmüştür.² Bu tanım, arkeolojinin kapsamını genişletmiş olup, insanlık tarihi boyunca ve dünya genelindeki tüm bölgeler arkeolojinin araştırma alanına dâhil edilmiştir. İnsanlığın var oluşundan 20. yüzyılın sonuna kadar olan her dönem arkeolojik incelemenin içine girmiştir.³ Bu nedenle arkeoloji farklı konuları araştırarak çeşitlenmiş ve benzer tekniklere sahip; ancak önemli farklılıkları olan çeşitli alt disiplinlere ayrılmıştır.⁴ Öte yandan 20. yüzyıl ortalarında, yeni görüşlerin etkisiyle geleneksel araştırma yöntemlerini farklı

1 Mehmet Özdoğan, *50 Soruda Arkeoloji*, Bilim ve Gelecek Yayınevi, İstanbul 2022, s. 21.

2 Reyhan Körpe, “Dünyada ve Türkiye’de Osmanlı Arkeolojisi Çalışmaları ve Osmanlı Arkeolojisinin Geleceği”, *Celebi Tarih Kültür ve Düşünce Dergisi*, III/9, (2022), s. 225.

3 Ercan Semih Er, *Türkiye’de Osmanlı Arkeolojisinin Gelişimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2019, s. 43.

4 Reyhan Körpe, “Tarih Araştırmalarında Yeni Bir Metot: Osmanlı Arkeolojisi,” *Uluslararası Prof. Dr. Halil İncalcık-Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildirileri C. 2*, ed. Ayşe Bedir ve Birkan Soykan, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara 2022, s. 413.

bakış açılarıyla tekrar gözden geçirmeye başlayan arkeoloji ve tarih bilimlerinin birbirinden yararlanmasının önemi anlaşılmıştır.⁵

İnsan evriminin büyük bir kısmında yazılı kaynaklar bulunmadığı için tarih öncesi araştırmalarda insan ve yaşamla ilgili tek bilgi kaynağı arkeolojik materyallerdir. Ancak arkeologlar, yalnızca yazılı kaynakların olmadığı derin geçmişle değil, farklı veri türlerini çeşitli yöntemler ve motivasyonlarla inceleyerek araştırma yaparlar. Bu durum, arkeolojiyi tarih bilimiyle iş birliği içinde olmaya yöneltmiştir.⁶

1950’li ve 60’lı yıllardaki arkeolojik kırılmalar sonucunda, yeni dünya arkeolojisinde kendini tarihsel bir yönelim olarak inşa eden bir araştırma alanı olarak tarihsel arkeoloji ortaya çıkmıştır.⁷ Bu yeni disiplin içinde arkeoloji, kendini tarihsel temelli bir disiplin olarak ifade ederken⁸; tarih, arkeolojik araştırmanın tarihsel yorumlama için hayati bir unsur haline geldiğini fark etmiştir.⁹ Arkeologlar, geçmişi yeniden inşa etmeye başladıklarında bir tarihçi gibi hareket ederek yeni bir ekipman, yeni bir nitelikler dizisi oluşturmak zorundadır.¹⁰ Diğer yandan arkeoloji bilimi, doğa bilimleri ve mühendislikten alınan teknik ve kavramların arkeolojide geliştirilmesi ve uygulanmasını da ifade eder.¹¹ Üç asrı aşan gelişim süreci boyunca arkeoloji bilimi giderek daha fazla çeşitlenmiş ve genişlemiştir. 18. yüzyılda Antik Yunan ve Roma’ya duyulan ilginin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu bilim zamanla evrilmiş ve maddi kalıntılara dayanarak geçmişi inceleyen bir disipline dönüşmüştür.¹²

Geleneksel olarak, uzak geçmişe duyulan ilgi doğrultusunda arkeoloji, Avrupa ve Akdeniz coğrafyasında genellikle tarih öncesi dönemden Orta Çağ’a kadar olan dönemi incelemek olarak anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, arkeologlar esas olarak tarih öncesi gelişmeler, Demir Çağı krallıkları ve Yunan ile Roma’nın Klasik uygarlıklarıyla ilgilenmekte, yakın geçmiş ise çoğu zaman arkeologlar tarafından önemsiz kabul edilmektedir.¹³ Ancak Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada’nın Kolomb sonrası toplumlarının incelenmesiyle başlayan tarihsel arkeoloji,¹⁴ ana

5 Er, *agt.*, s. 44.

6 Catherine J. Frieman, *Archaeology as History: Telling Stories from a Fragmented Past*, Cambridge University Press, Cambridge 2023, s. 27.

7 Bruce G. Trigger, “Archaeology at the Crossroads: What’s New?”, *Annual Review of Anthropology* 13, (1984), s. 54.

8 Barbara J. Little, *Text-Aided Archaeology*, CRC Press, London 1992, s. 57.

9 Bernard Knapp, *The Archaeology of Late Bronze Age Cypriot Society: The Study of Settlement, Survey and Landscape*, The University of Glasgow Press, Glasgow 1997, s. 73.

10 Carl Russel Fish, “Relation of Archaeology and History”, *Historical Archaeology: a Guide to Substantive and Theoretical Contributions*, ed. Robert L. Schuyler, Routledge Press, New York 2019, s. 43.

11 E. R. Wayman, “Historical Archaeology”, *Current Anthropology*, (2006), s. 215.

12 A. O. Uysal, “Troya (Truva) Milli Parkında Osmanlı Arkeolojisi”, *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, (2019), s. 62.

13 Fahri Dikkaya, *The Historical Archaeology of the Early Ottomans: a New Perspective on Arguments about the Foundation of the Ottoman Empire*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi, İstanbul 2015, s. 52.

14 Uzi Baram, Lynda Carroll Kluwer, “The Future of the Ottoman Past”, *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, ed. Uzi Baram – Lynda Carroll Kluwer, Academic Publishers, New York 2000, s. 65.

akım arkeoloji içerisinde, son 55-60 yıllık süreçte her biri kendi bölgesini tarihsel bağlamda inceleyen arkeologların çalışmalarıyla giderek küreselleşen; derneği ve genişleyen literatürüyle tanınan ve kabul gören başlı başına bir disiplin haline gelmiştir.¹⁵ Günümüzde ise Avrupa'nın Orta Çağ sonrası arkeolojileri ve Afrika, Latin Amerika ve Orta Doğu ile Balkanlar'ın imparatorluk sonrası deneyimleri ile genişlemiştir.¹⁶ Tarihsel arkeoloji, Kuzey Amerika'da Avrupa'nın ilk koloni dönemi ve kıtadaki yayılımıyla birlikte modern çağın ortaya çıkışını yani 1492'den sonraki dönemi kapsamaktayken; Batı ve Orta Avrupa'da Hristiyanlığın yaygınlaşmasıyla başlayan ve Soğuk Savaş'la sona eren dönem de Orta Çağ sonrası arkeolojisi olarak adlandırılmıştır.¹⁷

Tarihsel arkeoloji, arkeolojik yöntemleri kullanarak yazılı kayıtların bulunduğu, nispeten yakın geçmişteki toplumları incelemeyi amaçlar. Özellikle, kendi tarihlerini yazılı kaynaklarda kaydedememiş olan topluluklar için arkeolojik bulguların sağladığı güçlü tamamlayıcı verilerle, insan topluluklarının yaşamlarına, geçmişteki etkileşimlerine, değişimlerine ve sürekliliklerine dair daha ayrıntılı bir anlayış sunmayı hedefler.¹⁸ Maddi kalıntılar ve metinler arasındaki ilişkileri sorgulayan bir yaklaşıma atıfta bulunan yaygın tanıma göre tarihsel arkeoloji; Mısır arkeolojisi, Yunan ve Roma arkeolojisi, İncil arkeolojisi, İslam arkeolojisi, Orta Çağ ve Orta Çağ sonrası arkeolojisi gibi adlarla dünyanın pek çok bölgesinde uzun zamandır uygulanmaktadır. Yazılı kaynakların kullanımıyla aynı disiplinler arası bakış açısını ve metodolojik kaygıları paylaşırsalar da bu alt disiplinlerin her birinin belirli zaman dilimlerini, alan odaklarını ve kavramsal çerçeveyi yansıtan kendi tanımsal parametreleri bulunmaktadır.¹⁹

1980'lerin sonlarına doğru, bazı bilim insanları, Orta Çağ sonrası Batı Avrupa arkeolojisi, Kuzey Amerika ve kıyı Afrika'daki tarihsel arkeolojinin öncülüğünde, Orta Doğu'nun yakın geçmişinin arkeolojisini incelemek için çağrıda bulunmuşlardır. Bu çağrılar, yakın geçmişe ait maddi belgelerin incelenmesi yoluyla arkeoloji disiplininin geliştirilmesini ve farklı geçmişlere sahip ulusal toplulukların tarihleri arasındaki ortak noktaların bulunmasını vurgulamış, bu yaklaşım geniş bir etki yaratmıştır.²⁰ Son yıllarda tarihsel arkeologlar tarafından araştırılan hem dünya çapında tarihsel arkeolojiyle ilgili küreselleşme ve sömürgecilik konularını hem de yerel kültürel ve Orta Çağ sonrası gelişmeleri ve bazen her ikisini aynı anda içeren temalarla tarihsel arkeoloji Orta Doğu'da giderek artan bir varlığa sahiptir.²¹ Tarihsel arkeologlar terimi, tarihsel arkeolojiyle ilgilenen arkeologları ifade eder. Yani, yazılı belgelerin bulunduğu tarihsel

15 George I. Quimby, "Historical Archaeology as I saw It: 1935-1970", *Pioneers in Historical Archaeology: Breaking New Ground* içinde., Editor Stanley, South Springer Science+Business Media LLC Press, New York 1994, s. 45.

16 Baram ve Carroll, age, s. 83.

17 Dikkaya, "The Historical Archaeology of the Early Ottomans: a New Perspective on Arguments about the Foundation of the Ottoman Empire", s. 72.

18 Martin Hall ve Stephen W. Silliman, "Introduction: Archaeology of the Modern World", *Historical Archaeology* içinde., ed. Martin Hall – Stephen W. Silliman Blackwell Publishing, Maiden 2006, s. 44.

19 Christopher R. DeCorse, "Historical Archaeology Methods Means and Ambiguities," *Current Perspectives in the Archaeology of Ghana Social Sciences Series Nu. 6*, 2014, s. 54.

20 Baram ve Carroll, age, s. 86.

21 Alasdair Brooks ve Ruth Young, "Historical Archaeology and Heritage in the Middle East: A Preliminary Overview," *Historical Archaeology*, IV, (2016), s. 45.

dönemlere ait insan topluluklarını ve onların yaşam biçimlerini inceleyen arkeologlardır. Bu arkeologlar, arkeolojik buluntuları kullanarak, tarihsel verilerle desteklenmiş analizler yapar ve geçmişteki toplumların kültürel, sosyal, ekonomik ve politik yapılarını anlamaya çalışırlar. Bölgenin günümüzdeki siyasal durumu, uzak geçmişle bugünü bağlamak için yeni köprüler kurmanın olası ve gerekli olduğunu göstermiştir. Doğu Akdeniz'in bugünü ile arkeolojik geçmiş arasındaki boşluğun doldurulması, arkeologların Osmanlı İmparatorluğu tarihiyle karşı karşıya kalmalarını gerektirmiştir.²²

Tarihsel arkeoloji yaklaşımının, Osmanlı İmparatorluğu araştırmaları için de geçerli olduğunu söyleyen ve Osmanlı arkeolojisi çalışmalarının bir arada toplandığı ilk eser, 1996 yılında Binghamton'daki New York Eyalet Üniversitesinde "Breaking New Grounds for an Archaeology of the Ottoman Empire: A Prologue and a Dialogue (Osmanlı İmparatorluğu Arkeolojisi için Yeni Zeminler Yaratmak: Bir Önsöz ve Diyalog)" adıyla düzenlenen konferansın, Uzi Baram ve Lynda Carroll'un editörlüğünde hazırlanan *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground (Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Arkeolojisi: Yeni Zeminler Oluşturmak)* adıyla yayımlanan kitabıdır.²³ Konuya genel bir yaklaşım getiren bu ilk uluslararası yayındaki bölümler, temel olarak Osmanlı arkeolojisinin Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölge ve vilayetlerinin ekonomik ve sosyal tarihi hakkında yeni kavrayışlar ve bilgiler sunabileceğine odaklanmakta; Osmanlı döneminin arkeolojik olarak nasıl değerlendirilebileceğine dair hem teorik hem de metodolojik yaklaşımları bir araya getirmektedir.²⁴

Osmanlı arkeolojisi, literatürde Osmanlı Devleti ve kurumları tarafından üstlenilen arkeolojik faaliyetlerin anlaşılmasından kaynaklanan terminolojik bir sorun içermekle birlikte, Osmanlı döneminin maddi kültürünü inceleyen arkeolojik yaklaşımı ifade etmekte ve arkeolojinin diğer alt dallarında olduğu gibi dönemsel ve coğrafi olarak sınırlanmaktadır.²⁵ Osmanlı arkeolojisi, dönem olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan, devletin sona erdiği zamana kadar yaklaşık 600 yıldan fazla süren bir zaman aralığını; coğrafi olarak ise imparatorluğun²⁶ Akdeniz çevresinde Balkanlar, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Anadolu'yu içine alan geniş bir coğrafyayı, bugün otuzdan fazla ulus devlete ait olan bölgeyi kapsamaktadır.²⁷ Osmanlı Devleti ve onun üzerinde yer aldığı coğrafyanın araştırılmasında, kendi başına bir alan olarak Osmanlı arkeolojisi hem Türkiye'deki hem de Osmanlı sonrası ulus devletler ve Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki akademisyenler için zaman zaman kentsel gelişmeyi desteklemek amacıyla yürütülen kurtarma projeleri dışında, uzun yıllar doğrudan yapılmayan yeni bir çalışma alanıdır.²⁸

22 Baram ve Carroll, *age.*, s. 8.

23 Baram ve Carroll, *age.*, s. 91.

24 Filiz Yenişehirlioğlu, "Why an Archaeology of Ottoman Anatolia", *The Oxford Handbook of Islamic Archaeology*, ed. Bethany Walker, Corisande Fenwick ve Timothy Insoll, Oxford University Press, London 2020, s. 174.

25 Filiz Tütüncü Çağlar, "Osmanlı Arkeolojisinin Tarihi: Arkeologların Kazmadığı Topraklar," *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2017), s. 111.

26 Körpe, *age.*, s. 227.

27 Yenişehirlioğlu, *age.*, s. 175.

28 Yenişehirlioğlu, *age.*, s. 49.

“Creating New Grounds for the Archaeology of the Ottoman Empire: A Prologue and Dialogue / Osmanlı İmparatorluğu Arkeolojisi için Yeni Zeminler Yaratmak: Bir Önsöz ve Diyalog” konferansının ardından, akademik camiada Osmanlı İmparatorluğu’na dair önemli verilerin düzeltilmesine katkı sağlanmış ve araştırmacılar, Osmanlı İmparatorluğu’nun maddi kültürünün ve tarihî kaynaklarının arkeolojik potansiyelinden daha fazla faydalanmaya teşvik edilmiştir. Özellikle tarihçiler ve arkeologlara yönelik olarak gerçekleştirilen konferans sonrasında çok sayıda arkeolog, etnograf ve kültürel antropolog, Osmanlı İmparatorluğu’nun farklı bölgelerindeki maddi kültür ve metinsel kaynaklara daha fazla önem vererek, bu unsurların kayıt altına alınmasına yönelik çalışmalar yapmıştır.²⁹ Yunanistan’daki Atina Agorası kazısı ve yapılan yüzey araştırmaları, İsrail’deki kazılar ve yüzey araştırmaları dışında, Arnavutluk, Hırvatistan, Bulgaristan, Bosna Hersek, Romanya, Lübnan, Mısır, Filistin, Girit, Irak ve Suriye’deki arkeolojik çalışmalarda Osmanlı maddi kalıntılarının tasnifi yapılmış ve bunlar kayıt altına alınmıştır.³⁰ Bu çalışmalarla birlikte, konferanslar ve yayınlar Osmanlı arkeolojisinin sadece Balkan ve Orta Doğu coğrafyası için değil, Osmanlı İmparatorluğu’nun yayıldığı toprakların geç Orta Çağ’dan yirminci yüzyıl başlarına kadarki oldukça uzun bir zaman diliminin aydınlatılmasında en önemli araştırma yöntemlerinden biri olduğunu ortaya koymuştur.³¹

Osmanlı arkeolojisi, uzun süre oryantalist yorumlar ve ulusal tarih yazımları arasındaki ideolojik çekişmelerden olumsuz etkilenmiş, bu durum Osmanlı İmparatorluğu’nun zengin maddi mirasının ve derin izler bırakan arkeolojik kalıntılarının öneminin yeterince takdir edilmemesine yol açmıştır. Türkiye’de bol miktarda tarihi kayıt bulunmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu’nun arkeolojik mirası daha çok ihmal edilmiştir. Ayrıca, daha önce Osmanlı egemenliği altında olan diğer ülkelerde ise ulusal önyargılar, bu mirası göz ardı etmeye neden olmuştur.³² Bununla birlikte, geç dönem Osmanlı maddi kültürünün etnografik değerini vurgulayan son çalışmalar, arkeolojik yorumlama için zengin bir kaynak olduğunu göstermektedir. 2000’li yıllara kadar Türkiye’de Osmanlı arkeolojisine karşı giderek artan ilgiye rağmen konuyla ilgili ilk çalışmalar sınırlarımız dışında, geçmişte Osmanlı İmparatorluğu’nun toprakları olan ülkelerde başlamıştır.³³ Osmanlı arkeolojisinin kurulmasının önündeki engellerden bazıları öncelikle Orta Doğu’da yer alan Mısır, Suriye, Irak, Fas, Lübnan, Ürdün gibi ülkeler ve Yunanistan’da yıkılmıştır.³⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nun mirası, milliyetçi tarih yazımlarına karşı bir engel teşkil etmiştir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanmasının ardından kurulan yeni ulus devletler, Osmanlı’nın kültürel ve arkeolojik mirasını kendi ulusal kimliklerine tehdit olarak görmüş ve bu mirası dışlama eğiliminde olmuşlardır. Osmanlı arkeolojisinin geliştirilmesi, Orta

29 Turan Takaoğlu, “The Living Ottoman Past: Rethinking Ethnoarchaeology in Turkey”, *Contesting Ethnoarchaeologies Traditions, Theories, Prospects*, ed. Arkadiusz Marciniak, Nurcan Yalman, Springer Publish, New York 2013, s. 228.

30 Mübarek İpek, *Kilitbahir Kalesi Geç Dönem Osmanlı Yapılarının Arkeolojik ve Tarihsel İncelemesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2018, s. 47.

31 Körpe, *age.*, s. 423.

32 Takaoğlu, *age.*, s. 229.

33 Körpe, *age.*, s. 425.

34 Takaoğlu, *age.*, s. 231.

Doğu ve Yunanistan gibi bölgelerdeki siyasi karışıklıklar ve bölgesel çatışmalar nedeniyle de zor olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra bu bölgelerdeki yeni siyasi yapılar, Osmanlı mirasının araştırılmasına engel teşkil etmiştir. İmparatorluğun Avrupa'da bulunan topraklarında başlayan bu çalışmalarda, Osmanlı dönemi daha çok Orta Çağ sonrası süreçte ele alınırken, Orta Doğu'da bu dönem başlı başına yeni bir disiplin olarak ortaya çıkmaktadır.³⁵ Türkiye'de Osmanlı arkeolojisi, 1980'ler ve 1990'larda hızla büyüyen alanlardan biri haline gelmiş, bu dönemde arkeologlar yerine sanat tarihçileri kazılarda gönüllü olarak yer almışlardır.³⁶ Türkiye'de arkeoloji ve sanat tarihi bölümlerinde sadece bir ders olarak okutulan Osmanlı arkeolojisinin yetersizliğinin bilincinde olarak ilk kez 2014 yılında, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Yüksek Lisans ve Doktora eğitimi vermek üzere Osmanlı Arkeolojisi Anabilim Dalı kurulmuştur.³⁷

Osmanlı arkeolojisi, imparatorluk dönemine ait maddi kültürün incelenmesi ve anlaşılması üzerine odaklanan, aynı zamanda hem yerel hem de küresel bağlamda birçok farklı dinamiklerle şekillenen bir disiplindir. Osmanlı dönemine ait arkeolojik çalışmalar, 19. yüzyıldan itibaren Batılı güçlerin etkisiyle başlamış; ancak 20. yüzyılda disiplinlerarası bir yaklaşımla Osmanlı'nın kendi tarihi ve kültürel mirası bağlamında gelişme göstermiştir.³⁸

Osmanlı arkeolojisi, imparatorluğun geniş coğrafyası ve çok kültürlü yapısı nedeniyle geniş bir kronolojik ve mekânsal yelpazeyi kapsar. Anadolu, Balkanlar, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da bulunan mimari yapılar, seramikler, mezar taşları, ticari mallar, kent planlamaları gibi maddi kültür unsurları bu kapsamda değerlendirilmektedir. Ancak, Osmanlı arkeolojisi yalnızca bu somut unsurları değil, aynı zamanda günlük yaşam pratiklerini, sosyal örgütlenmeleri ve toplumsal ilişkileri anlamaya yönelik bir çabayı da içerir.³⁹

Konuyu metodolojik çerçevede ele aldığımızda Osmanlı arkeolojisi tarih, sanat tarihi, antropoloji ve coğrafya gibi disiplinlerle sıkı bir iş birliğini gerektirir. Bu disiplinler arası yaklaşım, Osmanlı'nın maddi kültürünü yalnızca estetik ya da teknik bir düzlemde incelemekle kalmaz; aynı zamanda bu unsurların sosyal, politik ve ekonomik bağlamlarını anlamayı da amaçlar. Örneğin bir Osmanlı camii sadece mimari bir yapı olarak değil, aynı zamanda toplumsal etkileşimlerin bir merkezi ve dini kimliğin bir göstergesi olarak incelenebilir.⁴⁰

Osmanlı arkeolojisinin karşılaştığı temel sorunsallardan biri, Batılı arkeolojik yaklaşımların Osmanlı coğrafyasına dayattığı oryantalist çerçevelerdir. Bu çerçeveler, Osmanlı'yı genellikle "geçmişin medeniyetlerinden bir miras devralan" ya da "Batı ile Doğu arasında bir köprü"ye

35 Reyhan Körpe, "Tarih Araştırmalarında Yeni Bir Metot: Osmanlı Arkeolojisi", drl. Ayşe Bedir, Birkan Soykan, *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık-Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildirileri*, C. 2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara 2022, s. 234.

36 Yenişehirlioğlu, *age.*, s. 179.

37 Takaoğlu, *age.*, s. 232.

38 Körpe, *age.*, s. 425.

39 Yenişehirlioğlu, *age.*, s. 51.

40 Körpe, *age.*, s. 423.

indirgemıştır. Ancak bu bakış açıları, Osmanlı'nın kendi özgün kültürel ve tarihsel dinamiklerini anlamada yetersiz kalmaktadır. Modern Osmanlı arkeolojisi, bu tür indirgemeci yaklaşımları sorgulayarak, Osmanlı'nın kendi tarihi bağlamında çok yönlü ve kompleks bir yapı olduğunu vurgulama çabasıdır.⁴¹

Osmanlı arkeolojisinin bir diğer önemli boyutu, bu alandaki çalışmaların küresel arkeolojiye olan katkılarıdır. Osmanlı'nın dünya sistemi içerisindeki yeri, ticaret yolları, kültürel etkileşimler ve teknolojik transferler gibi konular Osmanlı arkeolojisinin küresel tarih yazımında önemli bir alan olarak kabul görmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı arkeolojisi yalnızca yerel bir çalışmanın ötesinde, erken modern dünya tarihinin anlaşılmasına yönelik bir araç olarak değerlendirilmektedir.⁴²

Osmanlı arkeolojisi, sadece geçmişin keşfiyle değil, aynı zamanda kültürel mirasın korunmasıyla da ilgilidir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarında yürütülen kazılar ve müze kurma girişimleri, imparatorluğun kültürel mirasına sahip çıkma çabalarını yansıtmaktadır. Osmanlı müzeciliği, Batı'daki müze modelini kopyalamaktan çok, kendi özgün değerlerini koruma ve temsil etme arayışıyla dikkat çeker.⁴³

Bugün Osmanlı arkeolojisi, geçmişe yönelik tarihsel analizleri güncel sosyo-politik tartışmalarla birleştirerek daha eleştirel bir perspektifle ele alınmaktadır. Bu çalışmalar, Osmanlı mirasının yalnızca tarihsel bir dönem olarak değil, aynı zamanda modern kimlikler ve kültürel aidiyetler üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu anlamaya çalışmaktadır.

Geçmişten Bugüne Tarihsel Arkeoloji

Tarihsel arkeoloji, 20. yüzyılın ortalarında Amerika Birleşik Devletleri'nde bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Bu yeni disiplinin sınırları ve metodolojisi üzerine farklı bakış açıları, 1967'de kurulan Tarihsel Arkeoloji Derneği'nin kuruluşunda şekillenmiştir. Disiplinin ilk yıllarında, büyük ölçüde Avrupa sömürge alanlarına odaklanılmış ve bilim insanlarının farklı yaklaşımları doğrultusunda tanımlanmıştır.⁴⁴ Bu tanımlardan bazıları, Avrupa'nın sömürgeci yayılmasının ve Kolomb sonrası halkların arkeolojisinin ya da kapitalizmin arkeolojisinin incelenmesini ifade ederken, diğer bir görüş ise tarihsel arkeolojinin, arkeolojik verileri yazılı kaynaklarla birleştirerek, insan topluluklarının geçmişteki etkileşimlerini, değişimlerini ve sürekliliklerini anlamak için multidisipliner bir yaklaşım benimsediğini öne sürmektedir.⁴⁵ Bunlardan ikincisi, tarihsel arkeolojiyi içeriğinden ziyade yöntemiyle tanımlamakta ve alanı genişletmektedir.⁴⁶ Başlangıçta, tarihsel arkeoloji genellikle yazılı tarihin ortaya çıkışından

41 Takaoğlu, *age.*, s. 234.

42 Yenişehirlioğlu, *age.*, s. 51.

43 Yenişehirlioğlu, *age.*, s. 52.

44 De Corse, *age.*, s. 143.

45 Hall ve Silliman, *age.*, s. 97.

46 Patricia Galloway, *Practicing Ethnohistory: Mining Archives, Hearing Testimony, Constructing Narrative*, University of Nebraska Press, New York 2006, s. 97.

sonraki kültürlerin incelenmesi olarak kabul edilip tarihin kendisine atıfta bulunulmuştur. Ancak, Kuzey Amerika’da bile yazılı tarihin başlangıcı, coğrafi ve kültürel farklılıklar, hatta aynı bölge içindeki gruplar arasında değişkenlik gösterdiğinden, bu tanım birçok kavramsal soruna yol açmıştır.⁴⁷

Tarihsel arkeoloji teorisinin temeli, arkeolojik kaynaklardan elde edilen maddi kültürün yazılı kaynaklarla birleştirilerek kapsamlı, çok disiplinli, zamansal derinliği olan bir tarihsel anlatı oluşturulmasına dayanır.⁴⁸ Tarihsel arkeoloji, genellikle yaklaşık 1500 sonrası modern çağa odaklanmakta; maddi kültür ve belgesel kanıtlarını eş zamanlı olarak inceleyerek geçmişe dair daha kapsamlı ve çok boyutlu anlayışlar geliştirmektedir.⁴⁹ Tarihsel arkeologlar tarafından 21. yüzyıla kadarki son 500 yıl olarak tanımlanan bu süreç, kapsamlı dünya sistemlerinin yaratılmasına ve özellikle de Amerika, Afrika ve Asya’nın bazı bölgelerinin Avrupalılar tarafından sömürgeleştirilmesine tanıklık etmiştir. Bu odaklanma, tarihsel arkeolojiye kendine özgü bir karakter kazandırmış ve bazıları onu Avrupa’nın sömürgeci yayılmasının arkeolojisi olarak tanımlayacak kadar ileri gitmiştir. Ancak yakın zamanda bu geleneklere meydan okunmuş, dinamik ve genişleyen bir araştırma alanı olasılığı ortaya çıkmıştır.⁵⁰ Tarihsel arkeolojinin gelişimine dair önerilen yollardan biri, belirli bir dizi ekonomik koşul veya tutumun ürünü olan sömürge dönemi arkeolojisinin ötesine geçerek, sömürge sürecinin daha yıkıcı ve tarihsel olarak nadiren görülebilen sosyal yönlerinin arkeolojisine yönelmektedir.⁵¹ Ancak tarihsel arkeolojiyi kapitalizm ve sömürgecilik dönemiyle sınırlandırarak, dünyanın pek çok bölgesinin yerli tarihlerinin böyle bir entelektüel gündemin ilgi alanına girmediğini ilan etmek, disiplinin ötekileştirici bir tanımlamasıdır.⁵² Bir diğer yol ise ortak tarihler üzerine daha geniş söylemler oluşturmaktır.⁵³

1930’larda, tarihsel arkeolojinin doğuşu, federal hükûmetin Amerika Birleşik Devletleri’ndeki ulusal tarihi alanların korunmasına ilgi duymasıyla gerçekleşmiştir.⁵⁴ Kısa süre sonra hükûmet, tarihî alanlardaki arkeolojik araştırmalar sırasında toplanacak eserlerin hem kazılması hem de yorumlanması konusunda uzmanlık gerektiren bir dizi yasal düzenleme yapmıştır.⁵⁵ 1935 Tarihi Sitler Yasası’nın kabulü ile yapılan çalışmalar, genel bir tarih oluşturma gündeminin parçası haline

47 W. Brown Lees, “Historical Archaeology as a Discipline”, *Encyclopedia of Archaeology*, Volume 2, ed. Deborah M. Pearsall, Academic Press, New York 2008, s. 1439.

48 Amy Henson, “Theory and Historical Archaeology,” *Lambda Alpha Journal*, 40, (2010), s. 66.

49 Dan Hicks ve Mary C. Beaudry, *The Cambridge Companion to Historical Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 37.

50 Martin Hall, “Historical Archaeology”, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, ed. N. J. Smelser ve P. B. Baltes, Elsevier Publisher, Amsterdam 2001, s. 6718.

51 Deborah M. Pearsall, *Encyclopedia of Archaeology, Three-Volume Set, Volume 1-3*, Academy Press, New York 2008, s. 374.

52 Peter R. Schmidt ve Innocent Pikirayi, “Will Historical Archaeology Escape Its Western Prejudices to Become Relevant to Africa?”, *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress*, (2018), s. 445.

53 Pearsall, *age.*, s. 377.

54 Benjamin C. Pykles, “A New Archaeology in the New Deal: the Rise of Historical Archaeology in the 1930s.,” *SAH Archaeological Record*, XI/3, (2011), s. 39.

55 Lees, *age.*, s. 1441.

gelmiş⁵⁶ ve bu programda yer alan tüm tarihçiler, arkeologlar, mimarlar ve diğer araştırmacılar “Amerikan tarihine yeni bir boyut kazandıran misyonerler” olarak hizmet etmişlerdir.⁵⁷ Kuzey Amerika’da tarihî alanların restorasyonunu destekleyen bu yasalar tarihsel arkeolojiyi popüler hale getirirken, tarih ve arkeoloji alanları arasında uygulayıcıların bir tür kimlik krizi yaşadığı bir savaş patlak vermiştir.⁵⁸ Bu denklemin bir tarafında tarihsel arkeolojinin olayların fiziksel kanıtlarını sunarak ve önemli tarihsel soruları yanıtlayarak tarihe hizmet edebileceğine inananlar, diğer tarafında ise tarihsel arkeolojinin tarihe hizmet etmekten daha fazlası olduğuna ve diğer araştırma alanlarından farklı bilimsel katkılarda bulunabileceğini savunan ve sayıları giderek artan uygulayıcılar yer almıştır.⁵⁹ Tarih-arkeoloji tartışmasının dinamikleri ve tarihsel arkeolojinin tanımı ve amacına ilişkin kafa karışıklığı, bugün tarihsel arkeoloji kuramının çekirdeğini oluşturan perspektiflerin ortaya çıkmasına yol açmış; alanın ruhu, uyumsuzluktan doğan yeni fikirleri teşvik etmiştir.⁶⁰ Yazılı ve sözlü kayıtların tarihsel arkeoloji için önemi erken dönemlerde geniş çapta kabul görmüş olsa da tarihsel arkeolojinin tarih disiplininin mi yoksa antropolojinin mi bir parçası olduğu ya da tamamen başka bir alan mı olduğu tartışmalarını da körüklemiştir.⁶¹

Tarihsel arkeolojinin yönü, ana akım arkeoloji gibi, İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana modern Batılı düşünce tarzlarındaki temel değişimlerle paralel olarak sosyal bilimlerdeki daha geniş kuramsal değişimlerden etkilenmiştir. Disiplinin ilk dönemlerinde, insanların çevreleriyle etkileşime girme biçimlerindeki benzerlikleri ortaya koymak amacıyla, insan davranışlarındaki uzun vadeli örüntüleri açıklamaya yönelik 1960’ların süreçsel arkeolojisinden önemli ölçüde etkilenmiştir.⁶² Lewis Binford’ın temsilcisi olduğu süreçsel arkeoloji; tarih öncesinin toplumsal yapılarını ekolojik, demografik, ekonomik ve teknolojik değişkenler üzerinden çözümlemeye çalışırken, bu yaklaşım tarihsel arkeolojiye maddi örüntülerin üretilmesinde rol oynayan süreçlerin tanımlanması olarak yansımıştır.⁶³ Bir diğer önemli nokta ise tarihsel arkeolojiye belirli bir misyon yüklenmesi gerektiği ve bu misyonun kazılar yoluyla elde edilen buluntuların çağdaş toplumsal ve ekonomik süreçlerle ilişkisini de incelemek olduğudur.⁶⁴ Yeni disiplinin parametrelerine ilişkin çok çeşitli perspektifler, 1967’de Tarihsel Arkeoloji Derneği’nin kuruluşu

56 Robert L. Schuyler, “Images of America: The Contribution of Historical Archaeology to National Identity,” *Southwestern Lore*, 42/4, (1976), s. 28.

57 Charles B. Hosmer, *Preservation Comes of Age: From Williamsburg to the National Trust, 1926-1949*, University Press of Virginia, Columbia 1981, s. 47.

58 Henson, *age.*, s. 67.

59 Lees, *age.*, s. 1443.

60 Henson, *age.*, s. 68.

61 Lees, *age.*, s. 1444.

62 Pearsall, *age.*, s. 376.

63 Bruce G. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 54.

64 Charles E. Orser, *Contributions to Global Historical Archaeology A Historical Archaeology of the Modern World*. Springer Press, London 1996, s. 67.

sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nde kendini tanımlamış ve uygulama yapan yirmi kadar tarihsel arkeolog tarafından savunulmuştur.⁶⁵

İlk kez 1960'ların sonunda ayrı bir alan olarak görülmeye başlanan tarihsel arkeolojinin uygulayıcıları, başlangıçtaki tanımlama sorunu karşısında alanlarının değerlerini haklı çıkaracak bir dizi temel hedef ve yön duygusu aramışlardır.⁶⁶ Tarihsel arkeolojinin tarihle aynı hizada olmaktan uzaklaşıp antropolojiye yönelmesi ve küresel düzeyde işleyen bir tarihsel arkeoloji tanımına doğru bir yörüngenin başlaması, 1960'larda yeni arkeolojinin başlangıcını çevreleyen entelektüel heyecan ve yenilik döneminde hızlanmaya başlamış; yeni arkeoloji dünya çapında farklı derecelerde kabul görse de yakın geçmişin arkeolojisinin hem uygulanabilir hem de önemli olduğu fikri bir grup genç akademisyeni harekete geçirmiştir.⁶⁷ Lewis Binford, James Deetz ve Stanley South gibi isimler bir adım öne çıkarak tarihsel arkeolojiyi, tarihin doğrulanması ya da tarihsel ayrıntıların veya örneklerin aydınlatılmasının çok ötesinde bir değere sahip büyük bir antropolojik laboratuvar⁶⁸ ve kendi başına bir disiplin olarak savunmuşlardır.⁶⁹ Charles E. Orser'in editörlüğünde yayımlanmış olan *A Historical Archaeology of the Modern World* (Modern Dünyanın Tarihsel Arkeolojisi) adlı eser, tarihsel arkeolojinin tanımı, misyonu ve metodolojisi, özellikle de araştırmalarda kullanılan çeşitli kaynaklar üzerine bir tartışma sunmaktadır. Robert Schuyler ve James Deetz tarihsel arkeolojiyi belirli bir zaman dilimine, kabaca on beşinci yüzyıl sonrasına tarihlendirerek modern yaşamın incelenmesiyle ilişkilendiren ve belirli bir odak ve misyon atfeden yaklaşımları vurgulamaktadır.⁷⁰ James Deetz'in *In Small Things Forgotten* (Unutulan Küçük Şeyler) ve Stanley South'un *Method and Theory in Historical Archaeology* (Tarihsel Arkeolojide Yöntem ve Teori) adlı çalışmalarıyla yaptıkları bilimsel katkılar, bu dönemi disiplinin gelişiminde bir dönüm noktası haline getirmiştir.⁷¹ Schuyler ve Deetz'in tarihsel arkeoloji görüşünün en önemli yanı, bu alana açık ve net bir misyon yüklemiş olmalarıdır.⁷² James Deetz'in derin zihinsel yapıların analizi ile maddi biçim ve üslup nüanslarının ayrıntılı, küçük ölçekli analizini bir araya getiren ufuk açıcı araştırmaları; mimari, yemek, çöp atma şekilleri, seramik formları, mezar taşları ve renkteki değişiklikleri de içine alan geniş kapsamlı bir tarihsel arkeoloji üretimini sağlamıştır.⁷³

Deetz'in yanı sıra Robert L. Schuyler ve Kathleen A. Deagan gibi önemli isimlerin perspektifleri, tarihsel arkeolojinin teorik ve metodolojik temellerini güçlendirmeye yardımcı

65 DeCorse, *age.*, s. 146.

66 Paul R. Huey, "The Beginnings of Modern Historical Archaeology in the Northeast and the Origins of the Conference on Northeast Historical Archaeology," *Northeast Historical Archaeology*, XV/2, (1986), s. 3.

67 Pearsall, *age.*, s. 378.

68 Anders Andrén, *Between Artifacts and Text: Historical Archaeology in Global Perspective*, Plenum Press, New York 1998, s. 97.

69 Lees, *age.*, s. 1446.

70 Pearsall, *age.*, s. 377.

71 Stanley South, *Method and Theory in Historical Archaeology*, Academic Press, New York 1977, s. 166.

72 Orser, *age.*, s. 68.

73 Pearsall, *age.*, s. 381.

olurken, aynı zamanda disiplinin daha geniş bir sosyal ve kültürel bağlamda nasıl anlaşılabilirliğini de vurgulamaktadır.⁷⁴ Tarihsel arkeolojinin geniş alanını çok sayıda alt alandan oluşacak şekilde tasavvur eden Schuyler, bu disiplinin modern yaşamın incelenmesiyle ilgili olduğu fikrine dikkat çeken ilk arkeologlardandır. Schuyler gibi ilk uygulayıcılar, tarihsel arkeolojinin antropolojinin bir alt disiplini olarak konumunun; alanın Avrupa’da yayılması ve bu yayılmayla ilişkili kültür değişimi süreçlerini anlama potansiyelinin altını çizmişlerdir.⁷⁵ Deagan, tarihsel arkeolojiyi, modern insanın sosyal ve ekonomik örgütlenmelerinin gelişimini ve evrimini anlamak için kullanılabilecek bir araç olarak özetlemektedir.⁷⁶

Binford’ın tarihsel arkeolojinin teorik liderliği konusunda iyimser beklentilerine rağmen 1980’lere kadar birçok tarihsel arkeolog teorinin önemsiz olduğunu düşünmüş;⁷⁷ öte yandan metodolojik kaygılar ve maddi kayıtlardaki farklılıklar nedeniyle tarih ve antropoloji arasında ortaya çıkan tartışmalar teorik gelişmeyi geciktirmiştir.⁷⁸ Her ikisi de insan deneyimi ile ilgili güçlü anlatılara, süreçle ilgili kaygıya sahip ve insan deneyiminin daha iyi anlaşılabilirliği bağlamlar geliştirmeye çalışan tarih ve antropoloji bilimleri arasındaki rezonans her zaman güçlü ve karmaşık olmuştur.⁷⁹ Richard B. Woodbury’ye göre, Walter W. Taylor’ın *A Study of Archeology* (Bir Arkeoloji Çalışması) adlı eseri, tarih ve antropolojinin birbiriyle nasıl bir ilişki içinde olduğuna ve bu ilişkinin arkeolojiyi her ikisine göre nasıl konumlandığına dair önemli tartışmaları içermektedir. Tarihsel arkeolojinin tanımını, odağını belirsizleştiren çatışmalar ve bu alanda çalışanlar arasında kafa karışıklığına neden olan yeni sorular ve sorunlar, teorisiz çalışma dönemine yol açmış; disiplin, arkeolojik bulgulara dayanan ve belgesel araştırmalarla geliştirilen tarihsel gerçeklerin bir sunumu olarak görülmüştür.⁸⁰ Yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonunda disiplin, Amerika Birleşik Devletleri’nde ve Kanada’da antropoloji içinde bir yer edinme arayışıyla bilimsel meşruiyetini kazanmıştır. Takip eden yıllarda disiplinin olgunlaşması, Kuzey Amerika dışındaki akademisyenlerin araştırmalarından da etkilenmiştir.⁸¹

1980’lerden bu yana tarihsel arkeoloji, postmodernizmin çeşitli unsurlarından beslenen ve nesnelerin geçmişteki insan davranışlarının pasif kalıntıları olmadığını, kimlik inşası sürecinde şekillendirilip kullanılan aktif birer araç olduğunu savunan ve Ian Hodder’in temsilcisi olduğu

74 Robert Paynter, “Historical and Anthropological Archaeology: Forging Alliances,” *Journal of Archaeological Research*, VIII/1, (2000), s. 7.

75 De Corse, *age.*, s. 149.

76 Kathleen A. Deagan, “Environmental Archaeology and Historical Archaeology”, *Case Studies in Environmental Archaeology. Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, ed. E. J., Scudder, S. J., Scarry Springer Publish, New York 2008, s. 22.

77 Robert Paynter, “Steps to an Archaeology of Capitalism: Material Change and Class Analysis”, *The Recovery of Meaning Historical Archaeology in the Eastern United States*, ed. Mark P. Leone, Parker B. Potter, Smithsonian Institution Press, Washington 1988, s. 407.

78 Orser, *age.*, s. 71.

79 James Deetz, *In Small Things Forgotten: An Archaeology of Early American Life*, Anchor Books, New York 1996, s. 63.

80 Henson, *age.*, s. 73.

81 Lees, *age.*, s. 1446.

post-süreçsel arkeoloji ile eşanlamlı bir dizi ilgi alanını analiz etmektedir.⁸² Post-süreçsel çalışmalar, beşerî davranışları yöneten sistemin kültürel yapılar olduğunu kabul ederek yaklaşımını bu çerçevede kurgulamış, kültürün toplumsal yapılara uyan pasif bir mekanizma olmadığını ileri sürmüştür.⁸³ Dolayısıyla tarihsel arkeoloji, giderek artan bir şekilde güç, ideoloji, sınıf ve etnisite gibi post-süreçsel sorulara ve maddi eserlerin çeşitli bağlamlarda hem bireysel hem de toplumsal kimliği inşa etmek için kullanıldığı birçok yola yönelmiştir.⁸⁴

Tarihsel arkeolojinin ayırt edici özelliği, geleneksel kazı teknikleriyle bağlarını korurken, kanıt toplama ve analizinde disiplinler arası bir yaklaşım benimsemesidir. Bu yaklaşım, genellikle arkeolojik olarak kabul edilmeyen çeşitli kaynakların da kullanımını içerir. Tarihsel arkeolog William Adams, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, rezervuar inşaatı nedeniyle terk edilen Washington'daki Silcott kasabasında yaptığı öncü çalışmaya nüfus sayımları, fotoğraflar ve diğer resmî belgeleri inceleyerek başlamış ve kazılardan elde edilen arkeolojik buluntuların yanı sıra, yaşayan insanların hatıralarını da kullanarak çok disiplinli bir yöntem benimsemiştir. Benzer şekilde, Peter Schmidt'in yaptığı bir çalışmada ise geleneksel arkeolojik materyallerin yanı sıra, yerel halkların zengin sözlü geleneklerinden faydalanılarak disiplinin sınırları genişletilmiştir.⁸⁵ Silcott kazılarında sonra tarihsel arkeologlar, araştırmalarında tarihsel belgelerin önemini tartışmaya başlamışlar; içlerinden Anders Andrén bu öncü çalışmayı eserler ve tarihî metinler arasındaki ilişkiye dair yeni bir kavrayış olarak görmüştür.⁸⁶ Ancak tarihsel arkeolojiyi ayrı bir disiplin haline getiren şey; belgelerin varlığından çok antropolojinin sağladığı kavramsal araçlarla hem yazılı belgelerden hem de kazılardan elde edilen verileri eleştirel bir şekilde analiz edip kullanarak kültürel bir bağlam ortaya koymasıdır.⁸⁷ Tarihsel kayıtları bulmak için aynı teknikleri ve bunları değerlendirmek için aynı eleştirel yöntemleri kullanmakla birlikte tarihsel arkeologlar, yakın geçmişe olan kronolojik ilgileri nedeniyle Hitit, Yunan ve Roma dönemleri üzerine çalışan arkeologlardan ayrılmaktadır.⁸⁸

Tarihsel arkeoloji, başlangıçta genel olarak Batı Avrupa etkisinin dünyaya yayılmasını inceleyen yakın geçmişin arkeolojisi olarak tanımlansa da günümüzde Afrika ve Asya gibi küresel yaklaşımlarla giderek dünya perspektifinden beslenmektedir.⁸⁹ 1930'larda zor bir başlangıç yapmasına rağmen tarihsel arkeoloji, tarihçi ve arkeologlardan oluşan bir işgücü tarafından yürütülen teorik perspektiflerin bir çerçevesini oluşturmak için tarih ve arkeoloji disiplinlerini uzlaştırmayı başarmış ve bu disiplinde çeşitli uzmanlıklar ortaya çıkmıştır.⁹⁰ Baram'a göre, bu

82 Pearsall, *age.*, s. 385.

83 Trigger, *age.*, s. 55.

84 Pearsall, *age.*, s. 383.

85 Orser, *age.*, s. 98.

86 Andrén, *age.*, s. 121.

87 Orser, *age.*, s. 99.

88 Dikkaya, *age.*, s. 72.

89 Lees, *age.*, s. 1448.

90 Henson, *age.*, s. 76.

uzmanlıklardan biri, küresel tarihsel arkeolojinin mantıksal bir uzantısı olarak görülen Osmanlı arkeolojisi'dir.⁹¹

Tarihsel Arkeoloji Bağlamında Osmanlı Arkeolojisi

Tarihsel arkeolojinin giderek küreselleşmesinin bir sonucu olarak Balkanlar ve Orta Doğu'daki Osmanlı arkeolojisi de bunun bir parçası haline gelmekte, tarihsel arkeolojinin arkeolojik verilerin metinsel kaynaklarla birleştirilmesiyle ilgili metodolojik yönü, Osmanlı arkeolojisinin bu disiplin içinde yer almasını desteklemektedir.⁹² Öte yandan, yakın geçmişin incelenmesi olarak tarihsel arkeoloji, Osmanlı yüzyıllarının tarihsel arkeolojisini Orta Doğu'nun daha eski ama benzer tarihsel dönemlerinden ayırmaya yardımcı olurken, Batı Avrupa'nın dünyaya yayılması ve bu yayılmanın arkeolojiye etkisi gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel arkeolojisi de, bölgedeki Batılılaşma ve modernleşmeye dair izleri ortaya koyabilir.⁹³ Rönesans ve Sanayi Devrimi gibi önemli dönüşümlerin görülmemesi nedeniyle Batı Avrupa, Orta Çağ sonrası arkeolojileri bağlamında tanımlanamasa da Osmanlı arkeolojisi, Avrupa ve Orta Doğu arkeolojileri içinde tarihsel arkeolojinin dönemsel ve metodolojik odak noktalarının bir parçasıdır.⁹⁴

Osmanlı İmparatorluğu ve Akdeniz'in tarihsel arkeolojisi, Osmanlı ilerlemelerine bir tepki olarak Avrupa'nın Yeni Dünya'daki yayılmasının tarihsel arkeolojisini daha iyi anlamak için önemlidir.⁹⁵ Osmanlı arkeolojisi zengin tarihsel belgeler ile maddi kalıntıların kesiştiği noktada tarih, ekonomi, maddi kültür, askerî teçhizat, yerleşim, nüfus ve birçok başka konuya açıklık getirebilecek, yazılı belgesi olmayan konulara bilgi sağlayacak, arşiv kaynağı olan konulara ise zenginlik kazandıracak bir alandır.⁹⁶ Paynter'e göre, tarihsel arkeolojinin odak noktası genişletilmeli; yalnızca Avrupalıları ve onların etkilerini incelemenin ötesine geçilerek, 16. yüzyılda kapitalizmin ortaya çıkışı ve yayılmasının, üretim, dağıtım ve tüketim bağlamında araştırılması gerekmektedir. Bu yaklaşımla, Osmanlı arkeolojisi de kapitalizmin arkeolojisi olarak anlaşılabilir.⁹⁷

1990'larda Osmanlı İmparatorluğu, bazı arkeolog ve tarihçiler tarafından tartışılmaya başlanmış ve Osmanlı arkeolojisi yeni bir alt disiplin olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Neil

91 Uzi Baram, *Material Culture, Commodities, and Consumption in Palestine, 1500-1900*, University of Massachusetts, Massachusetts 1996, s. 53.

92 Dikkaya, *age.*, s. 77.

93 Uzi Baram ve Lynda Carroll, "The Future of the Ottoman Past", *The Future of the Ottoman Past A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, ed. Uzi Baram, Lynda Carroll, Kluwer Academic Publishers, New York 2002, s. 5.

94 Dikkaya, *age.*, s. 78.

95 Neil Asher Silberman, "Sultans, Merchants, and Minorities: The Challenge of Historical Archaeology in the Modern Middle East", *The Future of the Ottoman Past A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, ed. Uzi Baram, Lynda Carroll, Kluwer Academic Publishers, New York 2002, s. 244.

96 Körpe, *age.*, s., 225.

97 Silberman, *age.*, s. 245.

Asher Silberman, Tarihsel Arkeoloji Derneği'nin 1995'teki yıllık toplantısında sunduğu bildiride, eski dünyanın yeni dünyayla entelektüel entegrasyonunun, tarihsel arkeolojinin sömürgeciliği, kapitalizmi ve modern dünyanın oluşumunu anlama arayışını temelden zorlayabileceğini ve yeniden yönlendirebileceğini savunmuş ve daha sonra makalesinde,⁹⁸ Kuzey Amerikalı tarihsel arkeologların algılarında Amerika ve Avrupa dışı dünyaları reddetmekte ısrar ettiklerini ileri sürmüştür. Tarihsel arkeologlardan Baram ve Carroll, Osmanlı İmparatorluğu'nun küresel tarihsel arkeoloji içinde konumlandırılmasını savunan ve Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi için temel kaygıları belirleyerek bu arkeolojik malzeme ve projelerin kuramsal incelemesine girişen ilk araştırmacılarıdır.⁹⁹ Osmanlı arkeolojisi ile ilgili olarak Baram, Orta Doğu'da modernitenin ortaya çıkışına ilişkin yaklaşımlara; Carroll ise Anadolu'nun yakın geçmişine odaklanmıştır.¹⁰⁰

Baram'ın Osmanlı arkeolojisine yönelik ilk çalışmaları, Kuzey Amerika tarihsel arkeolojisindeki adımları takip ederek, en belirgin nesne olan tütün pipoları ve kahve fincanları gibi eserlerin analizine odaklanmak olmuştur. Carroll'ın Türkiye'deki çalışması ise uzun süreli porselen ticaretinin bir parçası olarak mavi-beyaz seramiklerin kullanımı ile ilgilidir. Öte yandan böyle bir konferans düzenleme ihtiyacının, kazılardan çıkarılan ve analiz edilmek üzere kazı depolarında bekletilen zengin arkeolojik malzeme birikimiyle tetiklendiği açıktır.¹⁰¹ Osmanlı döneminin mimari yapıları, tarımsal faaliyetleri, seçkin olmayan sınıfın gündelik yaşamı veticari faaliyetleri gibi birçok konu, bu konferansta arkeolojik açıdan ele alınmış, imparatorluğun tarihsel araştırmalarına arkeolojinin dâhil edilmesinin önemi dile getirilerek, Osmanlı arkeolojisinin belli bir bölgeyle sınırlı olmadığı ve örgütsüz biçimde değerlendirilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁰²

Charles E. Orser'in editörlüğünde yayımlanmış olan *Encyclopedia of Historical Archaeology* (Tarihsel Arkeoloji Ansiklopedisi) (2002) adlı çalışmanın "Ottoman Empire" (Osmanlı İmparatorluğu) maddesi; küresel ticaretle ve Osmanlı Devleti ile toplumundaki iç dönüşümlerle bağlantılı olan emtia üretimi ve tüketimine vurgu yaparak, Osmanlı arkeolojisini tarihsel arkeoloji yaklaşımının temel ilkeleri ile tanımlamaktadır.¹⁰³ Malların küresel hareketine, güç ilişkilerine, sosyokültürel değişimlere ve kimliklerin ortaya çıkışına odaklanan bir disiplin olarak tarihsel arkeolojinin, bu geniş tanımıyla irdelendiğinde, Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki yaşam hakkında önemli bilgiler vereceği açıktır.¹⁰⁴

Günümüzde İsrail, Filistin, Ürdün, Lübnan ve Suriye'nin bir kısmını içine alan Levant bölgesindeki arkeolojik kazılardan elde edilen Osmanlı dönemi çanak çömlekleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki idari ve ticari etkilerini yansıtan buluntular olarak bölgedeki

98 Silberman, *age.*, s. 246.

99 Baram, *age.*, s. 648.

100 Baram ve Lynda Carroll, *age.*, s. 6.

101 Takaoğlu, *age.*, s. 232.

102 İpek, *age.*, s. 98.

103 A. Bernard Knapp, *The Archaeology of Late Bronze Age Cypriot Society: The Study of Settlement, Survey and Landscape*, The University of Glasgow Press, Glasgow 1997, s. 73.

104 Uzi Baram, *age.*, s. 650.

sosyoekonomik ve kültürel değişimleri anlamada etkilidir. Son yıllarda, özellikle küresel ticaret ve değişim süreçlerini ortaya çıkarmada önemli bir rol oynayan Osmanlı dönemine ait kil tütün pipoları ve kahve fincanı parçaları gibi malzemelerin kataloglanması ve kronolojik olarak sınıflandırılmasında büyük ilerleme kaydedilmiştir.¹⁰⁵ Osmanlı dönemi yerleşimlerinde yaygın olarak bulunan eserlerden tütün pipoları, Batı Afrika ve ardından Mısır üzerinden getirilen tütünün; kahve fincanları ise Yemen ve Etiyopya'dan getirilen kahvenin küresel dağılımını göstermektedir.¹⁰⁶

Yunanistan'da Osmanlı arkeolojisi, 1980'lerden sonra, Osmanlı dönemine ait köy ve kentlerin ekonomik ve toplumsal yapıları hakkında daha ayrıntılı bilgiler edinilmesini sağlayan yerleşim alanlarının incelenmesiyle başlamıştır. Bu süreç, camiler, medreseler, kapalı çarşılar, hanlar, hamamlar ve askerî mimari gibi Osmanlı döneminden günümüze ulaşan yapıları ele alarak derinlemesine araştırmalar yapılmasına olanak tanımıştır. Ayrıca, küçük buluntu grupları içinde özellikle seramiklerin incelenmesi ve tarihlendirilmesi konusunda önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁷ Yunanistan ve Kıbrıs'taki kent merkezlerinde yaygın olan Kütahya seramiklerinin, kırsal bölgelerde genellikle elit kesime işaret eden kilise, manastır ve bazı büyük evlerde bulunması, bu seramiklerin sosyal statüyü ve otoriteyi de yansıttığını ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir misafirperverlik ritüeli olarak kabul edilen kahvenin servis edildiği fincanların sosyal ve kültürel bağlamda oynadığı rolü göstermektedir.¹⁰⁸ Atina Agorası ve Yunanistan'da yapılan diğer önemli kazılarda Osmanlı dönemi seramikleri ve küçük buluntularına ait yayınlar, konuyla ilgili araştırmalarda en fazla başvuru kaynağıdır.¹⁰⁹

Anadolu'da, klasik dönem kazılarında üst tabakada elde edilen veya kentsel inşaat alanlarında tesadüfen rastlanan Osmanlı buluntuları arasında başlıca eser grubu olan Osmanlı seramiklerini bilimsel bir arkeolojik kazı dâhilinde ele alan ilk çalışma, İstanbul Üniversitesi'nden sanat tarihçi Profesör Oktay Aslanapa tarafından 1963-1969 yılları arasında gerçekleştirilmiş olan Osmanlı İznik seramik fırınları kazısıdır.¹¹⁰ Bu durum bazı arkeologlar tarafından eleştirilmiş olsa da bulgular genellikle iyi belgelenmiş ve müzelerde korunmuş; 1981 yılında yeniden başlayan ikinci kazı döneminde fırınlar, seramik parçaları, fırın malzemesi ve atölyeler bulunmuştur.¹¹¹

105 Uzi Baram, "Entangled Objects from the Palestinian Past: Archaeological Perspectives for the Ottoman Period, 1500-1900", *The Future of the Ottoman Past A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, ed. Uzi Baram-Lynda Carroll, Kluwer Academic Publishers, New York 2002, s. 147.

106 Orser, *age.*, s. 72.

107 John L. Bintliff, "Considerations for Creating an Ottoman Archaeology in Greece", *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, ed. Sirlol Davies-Jack L. Davis, The American School of Classical Studies, Athens 2007, s. 222.

108 Justin Anthony Mann-Benjamin A. Saidel, "Kütahya Ware Coffee Cups in Rural Cyprus and Greece: Peasant Ware It Is Not", *Journal of Historical Archaeology*, XXIII/2, (2019), s. 344.

109 Körpe, *age.*, s. 423.

110 Yenişehirlioğlu, *age.*, s. 178.

111 Yenişehirlioğlu, *age.*, s. 181.

Anadolu’da İznik gibi atölyelerde Çin tasarımı ile Türk metal kap formlarını birleştiren mavi ve beyaz sırlı seramikler, Osmanlı ve Avrupalı seçkinler tarafından sipariş edilerek imparatorluğun dört bir yanına dağıtılmış olmaktan dolayı arkeolojik bağlamda iyi birer zamansal göstergedir.¹¹² Kazıyı, 1994 yılından sonra Ara Altun başkanlığındaki çalışmalardan sonra İstanbul Üniversitesi Sanat Tarih bölümünden Dr. Öğr. Üyesi Belgin Demirsar Arlı yürütmektedir.¹¹³ Bu sistematik kazı, Osmanlı arkeolojisinin Anadolu’da alacağı yönü ve bunu takip edecek ilgili sorunları bir ölçüde göstermekte ve böylece Osmanlı arkeolojisinin hem bir kent hem de bir üretim arkeolojisi olarak başladığını doğrulamaktadır.¹¹⁴ Yerleşim modelleri, tarımsal uygulamalar, sosyoekonomik faaliyetler ve insan davranışları hakkında bilgi verebilecek zenginlikte olan Türkiye’nin dört bir yanındaki izole tarla evleri ve kırsal yerleşimler gibi geç dönem Osmanlı maddi kültür kalıntıları; Osmanlı kayıtları, Avrupalı seyyahların notları ve sözlü tarihlerle birlikte ele alınarak önemli etnografik kaynaklar sağlamaktadır.¹¹⁵

Osmanlıların İngilizlerle olan ticareti hakkında bilgi veren Demirköy’deki Fatih Dökümhanesi kazıları; Anadolu’daki ve Balkanlar’daki sarayların yok olması nedeniyle önemi artan Edirne Yeni Saray/Saray-ı Cedid-i Amire kazıları; Osmanlı seramikleri hakkında pek çok bilgi sunan Tekfur Sarayı Çini Fırınları kazıları; Osmanlı’nın kuruluş dönemine ait birçok sorunun cevabını bulmayı amaçlayan ve Prof. Dr. Halil İnalcık’ın bilimsel danışmanlığında 1999 yılında yüzey araştırmasıyla başlayan Eskişehir Karacahisar Kalesi kazısı; Denizli Kale-i Tavas; Harput, Bilecik ve Van Hüsrev Paşa Külliyesi kazıları Türkiye’deki başlıca Osmanlı arkeolojisi çalışmalarıdır.¹¹⁶ 2005 yılında Elazığ kentinde Harput’ta başlanan İç Kale Osmanlı Mahalle kazıları sırasında yerel kültür, günlük yaşam ve sosyoekonomik yapı hakkında bilgiler sağlayan çok sayıda küçük buluntu ele geçirilmiş; bu buluntular arasında sikkeler öne çıkmıştır.¹¹⁷

Sadece arkeolojik buluntuları değil, aynı zamanda bu buluntuların tarihsel bağlamını ve kültürel anlamlarını da dikkate alarak geçmiş yorumlamaya odaklanan tarihsel arkeolojinin getireceği metodolojik yenilikler ve çok disiplinli yaklaşımlar, Osmanlı İmparatorluğu’nun karmaşık sosyal ve ekonomik yapısını anlamada önemli birer araçtır. Öte yandan Osmanlı arkeolojisinin dâhil edildiği bir tarihsel arkeoloji, mevcut yaklaşımların çoğundan daha küresel bir perspektife sahip farklı bir disiplindir.¹¹⁸

112 Orser, *age.*, s. 103.

113 Er, *age.*, s. 63.

114 Oktay Ara Altun-Şerare Yetkin Aslanapa, *İznik Çini Fırınları Kazısı II. Dönem 1981-1988*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1989, s. 47.

115 Takaoğlu, *age.*, s. 235.

116 Er, *age.*, s. 65.

117 Necla Arslan Sevin, Veli Sevin-Haydar Kalsen, “Harput İç Kale Mahalle Kazısı: Osmanlı’ya Arkeolojik Bir Yaklaşım (İlk Sonuçlar)”, *Belleten*, 72/264, (2008), s. 632.

118 Baram ve Carroll, *age.*, s. 29.

Arkeoloji ve Emperyalizm: Osmanlı Arkeolojisine Yansıyan Etkiler

Arkeoloji, özellikle 19. yüzyıldan itibaren emperyalizmin bir aracı ve göstergesi olarak önemli bir rol oynamıştır. Avrupa merkezli güçlerin kolonyal genişlemesi, antik uygarlıkların mirasını kendi kültürel üstünlük iddialarını desteklemek için kullanmalarına yol açmıştır. Bu bağlamda, arkeoloji yalnızca bilimsel bir disiplin olarak değil, aynı zamanda politik bir araç olarak da şekillenmiştir.¹¹⁹

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda Avrupa'daki "oryantalizm" dalgasının ve arkeolojik faaliyetlerin merkezî bir sahnesi haline gelmiştir. Osmanlı topraklarında yapılan arkeolojik kazılar, genellikle Avrupalı devletlerin ve onların arkeologlarının kontrolü altında gerçekleşmiştir. Bu süreç, yalnızca Osmanlı coğrafyasının kültürel mirasının dışarıya taşınmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Osmanlı'nın kendi kültürel mirasına yaklaşımını da dönüştürmüştür. Örneğin Osmanlı Devleti'nin kurduğu Asar-ı Atika Nizamnameleri ve 1884 tarihli antik eserler yasası, kültürel mirasın korunması yönündeki çabalar olarak öne çıkmakla birlikte, Batılı arkeologların bölgedeki faaliyetlerini düzenleme ve sınırlandırma ihtiyacından kaynaklanmıştır.¹²⁰

Tarihsel arkeoloji açısından bu süreç, yalnızca maddi kültüre dair birikimlerin değil, aynı zamanda bu birikimlerin kimin tarafından, nasıl ve ne amaçla sahiplenileceği sorusunu da gündeme getirmiştir. Emperyalist ülkeler, arkeolojik buluntuları kendi ulusal müzelerine taşıırken, bu eserleri bir üstünlük göstergesi ve "medeniyet" iddialarını destekleyen unsurlar olarak sergilemişlerdir. Öte yandan Osmanlı arkeolojisi, bu emperyal güçlerin kültürel müdahalelerine karşı bir direnç ve kendi mirasını tanıma çabası olarak değerlendirilebilir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde açılan müzeler ve yürütülen kazı projeleri, Osmanlı'nın kültürel mirasını sahiplenme gayretini göstermektedir.¹²¹

Arkeoloji ve emperyalizm arasındaki bu bağ, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu dönemiyle sınırlı kalmamış, günümüz tarih yazımı ve kültürel miras politikalarına kadar uzanmıştır. Bugün bile eski eserlerin mülkiyeti ve sergilenmesi konusundaki tartışmalar emperyalist geçmişin gölgesinde şekillenmektedir. Bu bağlamda, Osmanlı arkeolojisinin emperyalizm çerçevesinde ele alınması hem tarihsel hem de metodolojik olarak arkeolojinin siyasi boyutlarının daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir.¹²²

Sonuç

1930'larda Amerika Birleşik Devletleri'nde tarihi alanların korunması, kazılması ve yorumlanmasına yönelik bir düzenlemenin ana fikri olarak ortaya çıkan tarihsel arkeoloji, 1960'ların sonunda ayrı bir alan olarak görülmeye başlanmıştır. Başlangıçta Batı Avrupa

119 Takaoğlu, *age.*, s. 236.

120 Er, *age.*, s. 67.

121 İpek, *age.*, s. 98.

122 Körpe, *age.*, s., 227.

sömürgeci yayılmasının etkilerini inceleyen yakın geçmişin arkeolojisi olarak tanımlansa da tarihsel arkeoloji, günümüzde küresel yaklaşımlarla alanını geliştirmektedir. Tarihsel arkeoloji, yazılı kaynakların var olduğu modern dönemlerdeki insan etkinlikleri hakkında bilgi edinmeyi amaçlarken; arkeolojik kazılar, yüzey araştırmaları ve çeşitli jeofiziksel yöntemlerle eski yerleşim yerleri, mezarlar, atölyeler ve diğer yaşam alanlarından elde edilen fiziksel kalıntıları analiz ederek insanların yaşam tarzları, ekonomik faaliyetleri, sosyal ve dini pratikleri hakkında somut bilgiler sağlamaktadır. Bunu gerçekleştirirken yazılı belgelerle arkeolojik buluntuları bütünleştirerek, arkeolojinin geçmişte sadece buluntulara odaklanmış olan tanımını ve çerçevesini genişletmekte ve geçmişi yorumlama çabasına katkıda bulunmaktadır. Tarihsel arkeoloji; yazılı tarih ile maddi kalıntılar arasında ilişki kurarak, farklı disiplinlerin verilerini bir araya getiren, geçmişe dair daha derin, daha bütüncül ve zengin bir bilgi kaynağı oluşturan, çok yönlü bakış açıları sunan bir alandır. Bu disiplinde; yakın geçmişin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamlarına dair bilgiler veren kentleşme, mimari, seramik ve diğer günlük yaşam nesneleri gibi kazılardan elde edilen buluntuların yorumlanmasında yazılı belgeler, haritalar, fotoğraflar ve sözlü tarihten gelen bilgiler önemli rol oynamaktadır. Tarihsel arkeologlar, çeşitli yazılı belgeleri ve arkeolojik bulguları karşılaştırarak tarihsel süreçleri anlamaya çalışırlar. Bu disiplin, buluntuların kronolojisini belirlerken, aynı zamanda o döneme ait sosyal hiyerarşi, ekonomik ilişkiler ve kültürel değişimler gibi konulara da ışık tutmaktadır. Tarihsel arkeolojide öne çıkan konular ve araştırma alanları arasında, kentleşme ve yerleşim kalıpları konusu kapsamında kentlerin ve kasabaların gelişimi, mimari yapılar ve yerleşim düzenleri; ekonomi ve ticaret konusu kapsamında pazar yerleri, ticaret yolları, üretim merkezleri ve tüketim kalıpları; sosyal yapı ve toplum konusu kapsamında sınıf, cinsiyet, etnik köken ve din gibi toplumsal yapılar ve ilişkiler; savaş ve çatışma konusu kapsamında savaş alanları, kaleler ve askerî yapılar; kolonizasyon konusu kapsamında sömürgeci güçlerin yerli halklarla olan ilişkileri, kültürel değişimler ve karşılaşmalar bulunmaktadır. Bu bağlamda tarihsel arkeoloji, Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş zaman dilimlerini ve coğrafyaları kapsayan imparatorlukların incelenmesinde, tarihi bakımından zengin ve çok yönlü bir çalışma alanı sunmaktadır.

Tarihsel arkeoloji, 1980'ler ve 1990'larda Kuzey Amerika dışındaki akademisyenlerin araştırmalarından da etkilenecek olgunlaşmıştır. Orta Doğu ve Yunanistan gibi geçmişte Osmanlı toprakları olan bölgelerde araştırma yapan tarihsel arkeologlar, Osmanlı arkeolojik mirasıyla karşılaşmışlar ve tarihsel arkeoloji içerisinde yer alacak Osmanlı arkeolojisi çalışmaları için çağrıda bulunmuşlardır. Böylece uzun yıllar, ulusal önyargılarla hem yurt dışında hem de Türkiye'de ihmal edilmiş olan Osmanlı arkeolojisi, tarihsel arkeolojinin bir uzantısı olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu alandaki çalışmalar, tarihsel verilerin arkeolojik buluntularla desteklenerek yorumlanmasını sağlamakta, böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve ekonomik dinamiklerini daha derinlemesine anlamamıza olanak tanımaktadır. Öte yandan Osmanlı arkeolojisinin yayıldığı coğrafyada, tarihsel belgeler ile maddi kalıntılar arasındaki etkileşim; Osmanlı dönemine ait sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları yorumlamada hem metodolojik hem tematik açıdan küresel tarihsel arkeolojiye önemli katkılar sağlamaktadır.

Tarihsel arkeoloji, geçmişin sadece belgelenmiş yönlerine değil, aynı zamanda günlük yaşamın ve sıradan insanların hikâyelerine de ışık tutarak tarih yazımını zenginleştirmektedir. Bu disiplinin metodolojik yenilikler ve çok disiplinli yaklaşımlar sunması, Osmanlı arkeolojisinin bilimsel değerini artırmış; aynı zamanda Osmanlı arkeolojisinin, kapitalizmin ortaya çıkışı ve yayılması gibi küresel tarihsel süreçlerin incelenmesinde de önemli bir yer edindiği görülmüştür. Avrupa'nın yeni dünyadaki yayılmasının tarihsel arkeoloji ile Osmanlı'daki ilerlemelerin paralellikleri, tarihsel arkeolojinin küresel bir perspektif kazanmasına katkıda bulunmuştur. Tarihsel arkeoloji, Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal hiyerarşi, ekonomik ilişkiler ve kültürel etkileşimler gibi konulara yeni bakış açıları getirmekte, arkeolojik bulgular yazılı kaynaklarda eksik olan bilgileri tamamlayarak Osmanlı toplumunun daha kapsamlı bir resmini sunmaktadır. Osmanlı Tarihi üzerine yapılan çalışmalarda arkeolojik verilerin analizi ve yorumlanması ile ortaya çıkan metodolojik yenilikler, tarihsel süreçlerin daha detaylı ve doğru bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Gelecek araştırmalarda, kırsal alanlar gibi daha az bilinen bölgelerin, özellikle Anadolu, Balkanlar ve Arap Yarımadası'nın bazı kısımlarının ele alınması, bu alanlardaki bilgi boşluklarını dolduracak ve Osmanlı arkeolojisini daha ileriye taşıyarak Osmanlı Tarihi'nin çok yönlü ve ayrıntılı bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Anders, Andr  n, *Between Artifacts and Text: Historical Archaeology in Global Perspective*, Plenum Press, New York 1998.
- Ara, Altun, Oktay ve Aslanapa,   rare Yetkin, *  znik   ini Fırınları Kazısı II. Dönem 1981-1988*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1989.
- Baram, Uzi, Material Culture, *Commodities, and Consumption in Palestine, 1500-1900*, University of Massachusetts, Massachusetts 1996.
- Baram, Uzi ve Carroll, Lynda, "The Future of the Ottoman Past," *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, ed. Uzi Baram-Lynda Carroll, Kluwer Academic Publishers, New York 2000, s. 3-36.
- Baram, Uzi, "Above and Beyond Ancient Mounds: the Archaeology of the Modern Periods in the Middle East and Eastern Mediterranean," *International Handbook of Historical Archaeology*, II, (New York 2009), s. 147-177.
- Baram, Uzi, "Entangled Objects from the Palestinian Past: Archaeological Perspectives for the Ottoman Period, 1500-1900", *The Future of the Ottoman Past A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, ed. Uzi Baram-Lynda Carroll, Kluwer Academic Publishers, New York 2002, s. 112-147.
- Bintliff, John L., "Considerations for Creating an Ottoman Archaeology in Greece", *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, ed. Sirlol Davies-Jack L. Davis, The American School of Classical Studies, Atina 2007, s. 221-236.
- Brooks, Alasdair ve Young, Ruth "Historical Archaeology and Heritage in the Middle East: A Preliminary Overview." *Historical Archaeology*, IV, (2016), s. 22-35.
-   a  lar, Filiz T  t  nc  , "Osmanlı Arkeolojisinin Tarihi: Arkeologların Kazmadı  ı Topraklar," *Cihann  ma Tarih ve Co  rafya Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2017), s. 109-122.
- DeCorse, Christopher R., "Historical Archaeology Methods Means and Ambiguities," *Current Perspectives in the Archaeology of Ghana, Social Sciences Series*, VI, (2014), s. 139-163.
- Deagan, Kathleen A., "Environmental Archaeology and Historical Archaeology", *Case Studies in Environmental Archaeology. Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, ed.E. J., Scudder – S. J., Scarry, Springer Publish, New York 2008, s. 21-38.
- Deetz, James, *In Small Things Forgotten: An Archaeology of Early American Life*, Anchor Books, New York 1996.
- Dikkaya, Fahri, *The Historical Archaeology of the Early Ottomans: a New Perspective on Arguments about the Foundation of the Ottoman Empire*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara 2015.
- Er, Ercan Semih, *Türkiye’de Osmanlı Arkeolojisinin Gelişimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit   niversitesi,   orum 2019.
- Fish, Carl Russel, "Relation of Archaeology and History", *Historical Archaeology: a Guide to Substantive and Theoretical Contributions*, ed. Robert L. Schuyler, Routledge Press, New York 2019, s. 71-83.
- Frieman, Catherine J., *Archaeology as History: Telling Stories from a Fragmented Past*, Cambridge University Press, Cambridge 2023.
- Galloway, K. Patricia, "Material Culture and Text: Exploring the Spaces Within and Between", *Historical Archaeology*, ed. Uzi Baram-Lynda Carroll, Blackwell Publishing, Maiden 2006, s. 42-64.
- Galloway, Patricia, *Practicing Ethnohistory: Mining Archives, Hearing Testimony, Constructing Narrative*, University of Nebraska Press, New York 2006.

- Hall, Martin, "Historical Archaeology", *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, ed. N. J. Smelser-P. B. Baltes, Elsevier Publisher, Amsterdam 2001, s. 6718-6720.
- Hall, Martin-Silliman, Stephen W., "Introduction: Archaeology of the Modern World", *Historical Archaeology*, ed. Martin Hall-Stephen W. Silliman, Blackwell Publishing, Maiden 2006, s. 1-19.
- Henson, Amy, "Theory and Historical Archaeology," *Lambda Alpha Journal*, 40, (2010), s. 65-70.
- Hicks, Dan-Beaudry, Mary C., *The Cambridge Companion to Historical Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Hosmer, Charles B., *Preservation Comes of Age: From Williamsburg to the National Trust, 1926-1949*, University Press of Virginia, Columbia 1981.
- Huey, Paul R., "The Beginnings of Modern Historical Archaeology in the Northeast and the Origins of the Conference on Northeast Historical Archaeology", *Northeast Historical Archaeology*, XV/2, (1986), s. 2-9.
- İpek, Mübarek, *Kilitbahir Kalesi Geç Dönem Osmanlı Yapılarının Arkeolojik ve Tarihsel İncelemesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale 2018.
- Knapp, A. Bernard, *The Archaeology of Late Bronze Age Cypriot Society: The Study of Settlement, Survey and Landscape*, The University of Glasgow Press, Glasgow 1997.
- Körpe, Reyhan, "Dünyada ve Türkiye'de Osmanlı Arkeolojisi Çalışmaları ve Osmanlı Arkeolojisinin Geleceği", *Çelebi Tarih Kültür ve Düşünce Dergisi*, III/9, (2022), s. 223-236.
- Körpe, Reyhan, "Tarih Araştırmalarında Yeni Bir Metot: Osmanlı Arkeolojisi," *Uluslararası Prof. Dr. Halil İncalcık-Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildirileri C. 2*, ed. Ayşe Bedir-Birkan Soykan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara 2022, s. 411-433.
- Lees, W. Brown, "Historical Archaeology as a Discipline", *Encyclopedia of Archaeology*, Vol. 2, ed. Deborah M. Pearsall, Academic Press, New York 2008, s. 1438-1443.
- Little, Barbara J., *Text-Aided Archaeology*. CRC Press, London 1992.
- Mann, Justin Anthony-Saidel, Benjamin A., "Kütahya Ware Coffee Cups in Rural Cyprus and Greece: Peasant Ware It Is Not", *Journal of Historical Archaeology*, XXIII/2, (2019), s. 343-360.
- Orser, Charles E., *Contributions to Global Historical Archaeology A Historical Archaeology of the Modern World*, Springer Press, London 1996.
- Özdoğan, Mehmet, *50 Soruda Arkeoloji*, Bilim ve Gelecek Yayınevi, İstanbul 2022.
- Paynter, Robert, "Steps to an Archaeology of Capitalism: Material Change and Class Analysis", *The Recovery of Meaning Historical Archaeology in the Eastern United States*, ed. Mark P. Leone-Parker B. Potter, Smithsonian Institution Press, Washington 1988, s. 407-445.
- Paynter, Robert, "Historical and Anthropological Archaeology: Forging Alliances", *Journal of Archaeological Research*, VIII/1, (2000), s. 1-37.
- Pearsall, Deborah M., *Encyclopedia of Archaeology, Three-Volume Set, Volume 1-3*, Academy Press, New York 1973.
- Pykles, Benjamin C., "A New Archaeology in the New Deal: the Rise of Historical Archaeology in the 1930s," *SAA Archaeological Record*, XI/3, (2011), s. 38-41.
- Quimby, George I., "Historical Archaeology as I saw It: 1935-1970", *Pioneers in Historical Archaeology: Breaking New Ground*, ed. Stanley South, Springer Science+Business Media LLC Press, New York 1994, s. 112-130.
- Schmidt, Peter R., Pikirayi, Innocent, "Will Historical Archaeology Escape Its Western Prejudices to Become Relevant to Africa?", *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress*, 2018, s. 443-471.

- Schuyler, Robert L., “Images of America: The Contribution of Historical Archaeology to National Identity”, *Southwestern Lore*, 42/4, (1976), s. 27-37.
- Sevin, Necla Arslan, Sevin, Veli, Kalsen, Haydar, “Harput İç Kale Mahalle Kazısı: Osmanlı’ya Arkeolojik Bir Yaklaşım (İlk Sonuçlar)”, *Belleten*, 72/264, (2008), s. 629-642.
- Silberman, N. Asher, “Sultans, Merchants, and Minorities: The Challenge of Historical Archaeology in the Modern Middle East”, *The Future of the Ottoman Past A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, ed. Uzi Baram-Lynda Carroll, Kluwer Academic Publishers, New York 2002, s. 243-250.
- South, Stanley, *Method and Theory in Historical Archaeology*, Academic Press, New York 1977.
- Takaoğlu, Turan, “The Living Ottoman Past: Rethinking Ethnoarchaeology in Turkey”, *Contesting Ethnoarchaeologies Traditions, Theories, Prospects*, ed. Arkadiusz Marciniak-Nurcan Yalman, Springer Publish, New York 2013, s. 227-240.
- Trigger, Bruce G., *A History of Archaeological Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Trigger, Bruce G., “Archaeology at the Crossroads: What’s New?” *Annual Review of Anthropology*, XIII, (1984), s. 275-300.
- Yenişehirlioğlu, Filiz, “Why an Archaeology of Ottoman Anatolia,” *The Oxford Handbook of Islamic Archaeology*, ed. Bethany Walker, Corisande Fenwick-Timothy Insoll, Oxford University Press, New York 2020, s. 173-192.

OTTOMAN ARCHAEOLOGY AND HISTORICAL ARCHAEOLOGY IN A THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK

Seher Selin ÖZMEN* 

The Ottoman Empire, with its vast territories and rich cultural heritage, has left a lasting impact on various fields, including the discipline of archaeology. Ottoman archaeology, a subfield of historical archaeology, focuses on studying the material culture of the Ottoman Empire and the traces it left across its diverse geographical expanse. However, this field has historically been neglected, particularly in Türkiye, where concerns over nation-building and modernization led to a preference for research based on written sources. Ottoman archaeology was only integrated into the academic sphere at a later stage, initially gaining attention through excavations in regions such as the Middle East and Balkans (former territories of the empire). In Turkey, the development of Ottoman archaeology began with the efforts of art historians and was later enriched by the contributions of archaeologists, giving the field greater scientific depth.

This paper aims to explore the evolution of Ottoman archaeology as a subdiscipline, highlighting the methodological innovations and interdisciplinary approaches that have contributed to its scientific advancement. By examining the archaeological data from the Ottoman period, the research seeks to add a new dimension to historical studies traditionally dominated by written sources, offering tangible evidence of the empire's daily life and material culture. The research emphasizes the need for a broader understanding of the empire's material legacy, contributing to the global discourse on historical archaeology.

Theoretical Foundations and Methodological Contributions

The first section of this study delves into the concepts of historical archaeology and Ottoman archaeology, relying on definitions widely accepted in the academic literature. Historical archaeology is generally understood as a discipline that seeks to understand historical processes through the examination of material remains. Ottoman archaeology, as a more specific field within this broader discipline, focuses on the Ottoman Empire's material culture, including its buildings, objects of daily life, trade routes, and urbanization processes. Through these artifacts, Ottoman archaeology provides insights into the empire's socio-political, cultural, and economic structures. This study highlights how the methodology of Ottoman archaeology has significantly contributed to historical archaeology,

* Assistant Professor Dr., Tekirdag Namik Kemal University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Archaeology, Tekirdag / Türkiye, sozmen@nku.edu.tr; ORCID: 0000-0003-3847-4466

particularly through the examination of diverse and previously underexplored aspects of the Ottoman period.

The integration of interdisciplinary approaches in Ottoman archaeology has been crucial to its methodological development. Early research in this field was heavily influenced by art historians, whose primary focus was on the stylistic analysis of Ottoman architectural heritage, such as mosques, palaces, and public buildings. However, with the involvement of archaeologists, the scope of Ottoman archaeology expanded to include a wider range of material culture, offering a more comprehensive understanding of everyday life in the Ottoman Empire. Excavations of urban centers, marketplaces, workshops, and residential areas have provided valuable data on the empire's economic practices, social stratification, and cultural diversity. This archaeological evidence complements the existing written sources, allowing for a more nuanced and multi-dimensional understanding of the Ottoman past.

Theoretical and Conceptual Relationship with Historical Archaeology

This paper also examines the theoretical relationship between Ottoman archaeology and historical archaeology. While Ottoman archaeology benefits from the broader theoretical framework of historical archaeology, it also addresses specific challenges and research questions unique to the Ottoman context. The multi-ethnic and multi-religious nature of the Ottoman Empire, as well as its vast geographic expanse, has diversified the scope of Ottoman archaeology, requiring tailored theoretical approaches. For instance, the empire's administrative system, trade networks, and military infrastructure present unique research questions that are not as prominent in other historical contexts.

Moreover, the study emphasizes how Ottoman archaeology contributes to the theoretical development of historical archaeology on a global scale. By focusing on a period that bridges the medieval and modern worlds, Ottoman archaeology offers a unique case study for understanding the processes of state formation, urbanization, and globalization in early modern empires. This contribution is particularly significant for historical archaeology, which often focuses on the post-medieval period and the rise of the capitalist world system. Ottoman archaeology, with its focus on a non-Western empire, challenges Eurocentric narratives and broadens the theoretical horizons of the discipline.

Regional Case Studies: Contributions from the Middle East and Balkans

One of the key arguments of this paper is that Ottoman archaeology has made substantial contributions to the development of historical archaeology through regional case studies, particularly in the Middle East and Balkans. In these regions, archaeological excavations have uncovered new information about the Ottoman period, revealing aspects of daily life, urban planning, trade, and material culture that had previously been overlooked. For example, in the Middle East, excavations in cities such as Jerusalem, Cairo, and Aleppo have shed light on the Ottoman administration's role in shaping urban landscapes, while studies in Greece have provided insights into the interaction between Ottoman and local cultures.

These regional case studies also illustrate how Ottoman archaeology can address broader questions within historical archaeology. For instance, the study of trade routes and marketplaces in the Ottoman Empire has contributed to our understanding of the early modern world economy, demonstrating the interconnectedness of different regions under Ottoman rule. Similarly, research on Ottoman fortifications and military infrastructure has provided valuable data on the empire's defensive strategies and territorial control. These findings have enriched the field of historical archaeology, offering new perspectives on the dynamics of empire-building and imperial governance.

Archaeological Practices: Excavation and Restoration

The paper further explores the practical aspects of Ottoman archaeology, focusing on excavation and restoration projects. These projects are not only essential for preserving the Ottoman Empire's material heritage but also for advancing the field of Ottoman archaeology itself. Excavations in key Ottoman cities, such as Istanbul, Edirne, and Bursa, have uncovered valuable artifacts that offer new insights into the empire's urban development, trade practices, and domestic life. Restoration projects, on the other hand, have played a crucial role in preserving Ottoman architectural heritage, ensuring that future generations can continue to study and appreciate these sites.

Restoration efforts have also sparked debates within the field regarding the ethics of heritage conservation, particularly in relation to the modernization and commercialization of Ottoman-era buildings. This paper examines these debates, highlighting the challenges faced by archaeologists and heritage professionals in balancing the preservation of historical authenticity with the demands of contemporary urban development.

Conclusion: The Future of Ottoman Archaeology

In conclusion, this paper argues for the strengthening of Ottoman archaeology's position within the broader field of historical archaeology. The study demonstrates that Ottoman archaeology is not merely a niche field, but an essential part of understanding the material culture of the early modern period. As the field continues to develop, it is likely to expand its focus to include new regions and research questions, further enriching our understanding of the Ottoman Empire and its legacy.

The research also emphasizes the need for greater collaboration between archaeologists, historians, and heritage professionals to ensure that the study of Ottoman archaeology remains dynamic and relevant. By integrating archaeological evidence with written sources and embracing interdisciplinary approaches, scholars can continue to uncover new aspects of the Ottoman past, contributing not only to the field of historical archaeology but also to our broader understanding of world history. Ottoman archaeology, with its focus on the material remains of one of history's most influential empires, offers a unique opportunity to explore the complexities of imperial rule, cultural interaction, and social change. In doing so, it contributes to a more nuanced and global understanding of the past.

1917 ŞUBAT DEVRİMİ VE İDİL-URAL TATARLARI: KÖKLER VE DEVRİMİN ANLAMI (ŞUBAT-MAYIS 1917)

THE FEBRUARY REVOLUTION AND THE VOLGA-URAL TATARS: ROOTS AND THE MEANING OF THE REVOLUTION (FEBRUARY-MAY 1917)

Emre ÖZSOY^{ID}

Öz

Şubat Devrimi, beklenmedik zamanlamasına karşın uzun yıllardır biriken toplumsal ve siyasi kaynamanın bir sonucu olarak Bolşevik Devrimi'ne giden yolun en önemli aşamasıdır. Çarlık idaresinin otokratik mirasını yıkan bu gelişme sadece Rus toplumunun değil, gayri Rus halkların da siyasi ve ideolojik olarak yeniden yapılanmasının, Rusya çatısı altında yeni bir kimlik yaratma kaygısının da adıdır. Bu kapsamda, Müslüman bakiyeler içerisinde, devrim döneminin en hareketli coğrafyasını oluşturan İdil-Ural bölgesi, sahip olduğu matbuat araçları ve aydın kadrosuyla otuz milyona yakın Rusya Müslümanını yöneten bir konumda yer almıştır. Kazan Tatarlarının liderliğinde ilerleyen bu süreç, devrimden kaynaklı etkenler yanında Müslümanların dinî ve millî kimlikleriyle birleşerek şekillenmiştir.

Bu çalışma, İdil-Ural Tatarlarının Şubat Devrimi'nden, mayıs ayında Moskova'da düzenlenen Bütün Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi'ne kadar geçen iki ay içerisindeki faaliyetlerini ele almaktadır. Çalışmada İdil-Ural Tatarlarının Şubat Devrimi'ni nasıl karşıladığı sorunsalının; bölgedeki devrimci anlayışın ilk örnekleri, ideolojik yaklaşımlar ve aydınların faaliyetleri üzerinden incelenmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmanın kaynaklarını Vakıf, Yıldız, Konya, Tormış gibi dönemin önde gelen süreli yayınları oluşturmaktadır. İdil-Ural bölgesinde devrim sürecini yöneten kadronun söz konusu yayınlarda çıkan yazıları incelenmiş, resmî haberler ve yerel halkın tutumu ile birlikte değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu açıdan çalışma; Şubat Devrimi'nin İdil-Ural'da karşılığını, aydınlar ve toplum üzerindeki etkisini ilk kez süreli yayınlar temelinde incelemesiyle ön plana çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şubat Devrimi, İdil-Ural Tatarları, Rusya Türkleri, Rusya Müslümanları, Çarlık Rusya

Abstract

Despite its unexpected timing, the February Revolution was a critical turning point on the road to the Bolshevik Revolution, emerging from years of mounting social and political unrest emerging from years of mounting social and political unrest. This not only dismantled the autocratic legacy of Tsarist rule but also marked the beginning of a political and ideological restructuring for both Russian society and the non-Russian peoples within the empire. It reflected a broader effort to forge a new collective

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Tarih Bölümü, Ankara / Türkiye, emreozsoy206@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6803-5099



identity under the umbrella of Russia.. In this context, the Volga-Ural region stood out as the most dynamic area among the Muslim populations during the revolutionary period. With its active press and vibrant intellectual community, it played a leading role in shaping the political direction of nearly thirty million Russian Muslims. These activities, led by the Kazan Tatars, were shaped by the ideological currents of the revolutionary days, combined with the religious and national identities of Muslims.

This article examines the activities of the Volga-Ural Tatars during the two month period between the February Revolution and the First Congress of All-Russian Muslims held in Moscow in May. It aims to explore how the Volga-Ural Tatars responded to the February Revolution by analysing early examples of revolutionary thought in the region, ideological approaches and the activities of intellectuals.

The sources of the study consist of the leading periodicals of the time such as Vakit, Yulduz, Koyaş, Tormış. The articles published in these journals by the intellectual figures who led the revolutionary process in the Volga-Ural region were examined and evaluated together with the official news and the attitude of the local people. In this respect, the study stands out for being the first to analyze on the basis of periodicals, how the February Revolution was received in İdil-Ural and its impact on the intellectuals and society.

Keywords: February Revolution, Volga (Idel)-Ural Tatars, Russian Turks, Russian Muslims, Tsarist Russia

Giriş

1917 Şubat Devrimi, Rusya tarihi içerisinde ve devrim okumaları arasında kökleri, gelişimi ve kendisinden sonraki Ekim Devrimi'nin hazırlayıcısı olması yönüyle önemli bir değişim sürecinin adıdır. Çarlık otokrasisinin sonunu getiren devrim, aynı zamanda Rusya içerisindeki gayri Rus halkların siyasi tercihlerini, millî ve medeni hayatlarını şekillendiren bir gelişmeydi. Bu kapsamda sayıları otuz milyona ulaşan Rusya Müslümanlarının devrimden etkilenmesi kaçınılmazdı. Fakat bu etki nasıl olmuştu? İdeolojik bir alt yapıları var mıydı? 1905 Devrimi'nden itibaren Müslümanların siyasi hayatına yön veren “Müslüman İttifakı” teşkilatı devrimi nasıl karşılamıştı? Bu ve benzeri soruların karşılığını hâlihazırda tam olarak Türk akademisinde bulmak oldukça zordur. Nitekim Şubat Devrimi'ni İdil-Ural bölgesi özelinde değerlendiren ya da inceleyen çalışmalar yok denecek kadar azdır. Her ne kadar Rusya Türklerini genel çerçevede ele alan çalışmalarda bu konuya değinilse de İdil-Ural özelinde detaylı bir inceleme bulunmamaktadır.

Yakın dönemde Türkiye’de Şubat Devrimi ve İdil-Ural Türkleri üzerine çalışmalar yapan isimlerin başında Nadir Devlet gelmektedir. Yazar, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi* adlı eserinde Kazan ağırlıklı olmak üzere Samara, Ufa, Orenburg, Kırım ve Türkistan coğrafyasının önde gelen merkezlerindeki faaliyetler üzerinde durarak devrimin genel bir çerçevesini çizmiştir.¹ Devlet, bir diğer çalışması *Millet ile Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi* adlı eserde de benzer bir yol izleyerek daha sonrasında yapılabilecek çalışmalar için önemli bir giriş yapmıştır.² Abdullah Gündoğdu tarafından kaleme

1 Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

2 Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul 2011.

alınan bir makalede; Abdullah Battal Taymas, Zeki Velidi Togan ve Mehmet Emin Resulzade'nin değerlendirmeleri ortaya konularak aydınların Şubat Devrimi'ne yönelik anlatıları üzerinden bir kanaatin oluşmasına fırsat verilmiştir.³ Bununla birlikte, İdil-Ural bölgesinin Şubat Devrimi sürecindeki durumunu anlayabilmek, Kazan, Orenburg ve Ufa gibi merkezlerde yayımlanan ve ana kaynak konumunda olan gazete ve dergilerin incelenmesine bağlıdır. Zira bölgede çıkan süreli yayınlardan devrim öncesi ve sonrasını, bir bütün olarak Rusya Türklerinin sosyal, siyasi ve kültürel hayatları başta olmak üzere farklı alanlardaki faaliyetlerini neredeyse günü gününe takip etmek mümkündür. Dolayısıyla, söz konusu süreli yayınlar kullanılmadan yapılacak araştırma ve değerlendirmelerin bir yönüyle eksik kalacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu süreçte, yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak *Vakit* (1906-1918), *Tormuş* (1913-1918), *Koyaş*, (1912-1918), *Yıldız* (1906-1918) gibi dönemin Tatar süreli yayınları temel alınarak bir araştırma ortaya konulmuştur.

Şubat Devrimi (1917)

Şubat Devrimi; Ekim Devrimi'ne etkisi ve daha da önemlisi Çar rejimini sonlandırması yönüyle ilgiyi hak eden, Rusya tarihinde iz bırakmış önemli siyasi ve toplumsal gelişmelerden biridir. Bu bakımdan; uzun süredir beklenen, rejimin yıkılması için nedenlerin biriktiği ve nihayetinde bir toplumsal patlamayla başlayıp, bir haftaya sıkışan önemli olayların adı anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla 1905 Devrimi'ni anımsatmakla birlikte, otokrasinin çökmesiyle ondan ayrılmaktaydı. İlginç olan ise devrimcilerin ve partilerin doğrudan bir rolü olmadığı gibi bu ani değişimin ne onlar ne de diğerleri tarafından beklenmiş olmasıydı.⁴ İleride Geçici Hükûmet Başkanı olacak Aleksandr Fyodoroviç Kerenski, Şubat Devrimi'ni değerlendirirken şöyle yazacaktı: “Monarşinin çöküşü, Rusya'nın Almanya ile yaptığı savaşın önemli bir zamanında, birdenbire ve umulmadık bir zamanda oldu. Bütün devlet mekanizması beklenmedik bir şekilde birdenbire çöktü.”⁵

Edward Hallett Carr, Ekim Devrimi'ni incelerken, köklerinin Rusya'ya özgü koşullar olduğunu dile getirmektedir. Bunun anlamı, otokratik bir yönetimin yarattığı baskı, girilen savaşlar ve bir bütün olarak ekonomik ve politik istikrarsızlığın toplumsal huzursuzluğa neden oluşuydu. Ayrıca işçi sınıfının ortaya çıkışı, otokrasi karşısında yeni bir barikat oluşturmuştu. Carr'ın görüşleri Şubat Devrimi için de geçerliydi, fakat bu kez daha büyük bir savaş söz konusuydu.⁶ I. Dünya

3 Abdullah Gündoğdu, “Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2018, s. 21-36.

4 E. H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*, çev. Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul 2016, s. 75; Adam B. Ulam, *The Bolsheviks, The Intellectual and Political History of the 'Triumph of Communism in Russia*, Harvard University Press, London 1998, s. 314.

5 Aleksandr Kerenski, *Kerenski ve Rus İhtilali*, çev. Rasih Güran, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1967, s. 186.

6 E. H. Carr, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1929*, çev. Levent Cinemre, Yordam Kitap, İstanbul 2015, s. 47-48.

Savaşı, özellikle de ekonomik anlamda Rusya'yı fazlasıyla zorladı. Temel geçim ürünlerinde fiyatlar yükseldi ve un, patates, yağ, et, ayakkabı, odun vb. kalemlerde %500'lerin üzerinde bir artış gerçekleşti.⁷ Soğuk ve yakacak kıtlığı da kendisini gösterdi. Resmî haberlere bakılırsa, Kiev'de hükûmet okullarında okuyan çocuklar soğuktan yazı yazamaz duruma gelmişlerdi. Petrograd ve Moskova'da ise erzak yetersizliği söz konusuydu; hatta Moskova'da ekmek kuyrukları oluşmuştu.⁸ Diğer taraftan savaşın başlangıcında ortaya çıkan tablo, Çar'ı memnun edecek kadar otokratikti. Toplumda birlik duygusu canlanırken, idareye yönelik kızgınlıklar da bir kenara bırakılmıştı. Duma ise savaş harcamalarına gerekli onayı vererek toplantılarını uzun bir süre askıya almaktan kaçınmıyordu.⁹ Hatta Rus Marksizminin öncülerinden G. V. Plehanov, İtalyan Sosyalist Partisi üyelerinden Angelica Balabanof'a, "Kendi adıma konuşursam, eğer yaşlı ve hasta olmasaydım orduya katılırdım. Alman yoldaşlarınızı süngülemek bana büyük bir zevk verirdi" şeklinde bir açıklamada bulunmuştu.¹⁰ Yani otokrasinin düşmanları dahi savaş atmosferine uygun davranışlar sergilemekteydi. Geniş kitleler tarafından paylaşılan bu iyimser havanın aksine, eski İçişleri Bakanı P. N. Durnovo öngörüsünde yanılmayacaktı: Zafer, rejimin ayakta kalmasını sağlayacaktı; ancak muhtemel bir yenilgide ki Almanya ile savaş söz konusu olduğu için bu ihtimal kaçınılmazdı, monarşiye karşı isyan önlenemezdi.¹¹

23 Şubat'a doğru ekmeğin karneyle verileceğinin ilanı, savaşın da bir yansıması olarak sokaklarda karşılığını bularak kısa zamanda politik ve nihayetinde Romanovları yıkacak gelişmeleri, sanki önceden programlanmış şekilde başlatmaya yetti.¹² Olayların merkezinde, 8 Mart Dünya Kadınlar Günü kutlamalarını yiyecek sıkıntısını dile getirmek amacıyla kullanmak isteyen Bolşevik kadınların devrimci yöneticileri ikna etmeleri yer aldı. Vıborg bölgesindeki fabrikalarda çalışan kadın tekstil işçileri ve onlara katılanlar 23 Şubat (8 Mart) tarihinde mesai yapmadılar ve 90 bin kadar işçi Petrograd Dumasının önünde protestolara başladı.¹³ Göstericilerin ağzından "Ekmek!" sloganları yükselirken, sonraki günlerde hem grevcilerin sayısı arttı hem de söylemler değişti. Artık rejime ve savaşa yönelik olarak Rus toplumunun genel kanısını yansıtan "Çar'a hayır" ve "savaşa hayır" sesleri yükselmekteydi. Petrograd Sosyal Demokratları tarafından gösteriler sırasında dağıtılan bildirilerde de Çar ve yönetimini "hırsız ve katil" olarak tanımlayan cümleler yazılıyordu.¹⁴

7 Marc Ferro, *The Russian Revolution of February 1917*, çev. J. L. Richards, Prentice Hall, London 1967, s. 20.

8 "Azık ve Otun Meselesi", *Vakit*, 2181, (22 Fıvral 1917), s. 1.

9 Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 532.

10 Alexander Rabinowitch, *Devrim Doğru Petrograd Bolşevikleri ve 1917 Temmuz Ayaklanması*, çev. Serpil Pehlivan, Yordam Kitap, İstanbul 2017, s. 19.

11 Onur İşçi-Onur Önel, *Rusya İmparatorluğu'nun Çöküşü: Harp Yahut İhtilal*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 268-269.

12 Erich Lohr, "War and Revolution 1914-1917", *The Cambridge History of Russias Volume II: Imperial Russia 1689-1917*, ed. Dominic Lieven, Cambridge University Press, UK 2006, s. 655-656.

13 Geoffrey Swain, *Rus Devrimi'nin Kısa Tarihi*, çev. Mert Büyükkarabacak, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 62.

14 Antony Beevor, *Devrim ve İç Savaş 1917-1921 Rusya*, çev. Arif Kaplan, Kronik, İstanbul 2024, s. 32-33; Catherine Evtufov – Richard Stites, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018, s. 307.

Murray Bookchin, şartların henüz olgunlaşmadığını öne sürerek, gösterilerde Bolşeviklerin veya devrimci partilerin herhangi bir dahli olmadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla devrim, planlı fakat ideolojik yaklaşımdan ziyade bireysel, yaşamsal ihtiyaçların ve savaş şartlarının oluşturduğu yoksulluğun öfkeli bir şekilde dışa vurumuyla başlamıştı.¹⁵ Bookchin haklıydı; fakat Bolşeviklerin etkisini küçük görmek doğru değildi. Zira olayların kitlesel hâle dönüşmesinde payları vardı. Petrograd Bolşevik Komitesi ve Bölgelerarası Kadın Komitesi 8 Mart kutlamalarında üzerine düşeni yapmış; gösterilerin planlanmasında etkili olmuş ve üyelerine parti talimatlarını hatırlatmaktan kaçınmamıştır.¹⁶ Kargaşanın artışı askerlerin de payı vardı; 1905'in aksine başkent çevresindeydiler ve sayıları barış zamanının iki katından fazlaydı. Önemli bir kısmı da işçi ve köylü gruplarındandı.¹⁷ Dolayısıyla şubat günlerinin şahitlerinden Fransız gazeteci Anet, devrim sabahına yönelik "iç savaş" benzetmesi yapmakta haklıydı. İfadeleri sadece hâlihazırın değil, uzun yıllardır biriken toplumsal öfkenin de ta kendisiydi.¹⁸

Başkent'te Romanovların kaderi çizilirken, Mogilev'deki karargâhında bulunan Çar II. Nikolay otokrasiden taviz vermeye hiç de niyetli değildi. Petrograd'dan ayrılırken Başbakan Prens Goltsin'e bıraktığı Duma'nın dağıtılma kararını içeren emirde sadece tarih eksikti. Ayrıca Duma Başkanı Rodzyanko'nun uyarılarına verdiği tepki de değişime karşı olduğunu işaret ediyordu. Rodzyanko, önlem alınması, aksi taktirde sonraki günlerin çok geç olacağı yönündeki uyarısını yaparken Çar onu alaya alacak, cevap bile vermeyecekti.¹⁹ Üstelik 22 Ocak'taki "Kanlı Pazar"ın yıldönümü anmalarının büyümesini, grevlerin başlamasını ve 26 Şubat'ta askerlerin ihtilalcilere katılması olaylarını Duma ile ilişkilendirme yanlısına düştü ve aynı gün Duma'nın dağıtılmasını emretti.²⁰

Çar'ın talimatı bir yana, Rodzyanko derhâl bir toplantı düzenleyerek içerisinde Aleksandr Kerenski ve Nikoloz Çheizde'nin olduğu 12 kişiden oluşan "Nizamın Yeniden Tesisi İçin Geçici Duma Komitesi"ni oluşturdu. Askerî çevreler bu komiteye "Geçici Hükûmet" adını veriyorlardı. Petrograd Sovyeti'nin onlara dâhil olması da uzun sürmedi. O sıralarda Mogilev'den Pskov'a geçen Çar, amcası Grandük Nikolay Nikolayeviç ve General Nikolay Ruzki'nin teklif ve yönlendirmelerinin aksine tahtı kardeşi Mihail Aleksandroviç'e bıraktı. Bu durum Duma'da tepkilere neden oldu. Sonrasında iş, sürecin yeni muhatapları Rodzyanko, Prens Lvov, Milyokov ve Kerenski'ye düştü. Tahtın teorideki sahibi Mihail Aleksandroviç'in ikna edilmesi uzun

15 Murray Bookchin, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi Üçüncü Devrim: 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, çev. Ali İhsan Başgöl, Sümer Yayıncılık, İstanbul 2023, s. 163-164.

16 E. N. Burdzhakov, *Russia's Second Revolution The February 1917 Uprising in Petrograd*, çev. Donald J. Raleigh, Indiana University Press, 1987, s. 104-105; George Katkov, *Russia 1917 The February Revolution*, Harper & Row Publishers, New York 1967, s. 252.

17 Paul Dukes, *October and The World, Perspectives on The Russian Revolution*, The Macmillan Press, London 1979, s. 84.

18 Claude Anet, *Günü Gününe Rus İhtilali*, çev. Nusret Kuruoğlu, Kardeş Matbaası, İstanbul 1969, s. 14-15.

19 Marcel Liebman, *Rus Devrimi: Bolşevik Zaferin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*, çev. Samih Tiryakioğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, s. 112-113; "Radzanko Tarafından Padişah'a Yiberilgen Tiligram", *Vakit*, 2186, (3 Mart 1917), s. 2.

20 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 456-456.

sürmedi. Kendisine bazı güvenceler verildi ve feragat metninde yapılan ufak değişikliklerle yetkilerini Geçici Hükûmet'e devretmeyi kabul etti. Böylece Romanov hanedanı son buldu ve ikili bir yönetim kuruldu. Bir tarafta Geçici Hükûmet diğer tarafta işçi ve asker temsilcilerinden oluşan Petrograd Sovyeti yer aldı. Vasili Şulgin'in, "Evet, yine iki başlı bir şeye sahip olduk ama bu kesinlikle bir kartal değil" şeklinde ifade ettiği üzere, sonraki günler bu iki grubun çekişmesine sahne olacak ve Ekim Devrimi'yle sonuçlanacaktı.²¹

İdil-Ural Tatarlarında Devrimci Hareketlerin Kökleri: Örgütler ve Liderler

İdil-Ural bölgesinde, Tatarlar arasında devrimci hareketlerin ya da sosyalist örgütlenmelerin seyrini ortaya koyabilmek zordur. Elbette işçi hareketleri ve protestolar olmuştur; fakat bunu Rus etkisinden ayırmak ya da bağımsız düşünmek, zaman, mekân, kişi ya da grup vererek Tatarlar özelinde açıklamak kolay değildir. Bununla birlikte bazı Tatar örgütlerinden ve aydınlarından bahsetmek mümkündür.

Kazan'da işçi hareketlerinin 1891'de Alafazof fabrikasında ücret artış talebiyle ortaya çıktığı söylenebilir. Bunu 1893'de Vorobyevka yakınlarındaki demiryolu işçilerinin aynı nedenlerle yaptıkları protestolar izlemiş; ancak her ikisi de idare tarafından bastırılmıştır. Bu ilk kıpırdanmalara Tatarların katılımları yok denecek kadar azdı. Kazan'da Marksist oluşumlar ise Rus devrimci Nikolay Evgrafoviç Fedoseev ile başlamıştı. 1887'deki ilk Marksist örgüt (Lenin de katılmıştı) idare tarafından kapatılsa da 1892'de ikincisini kuruldu ve örgütün faaliyetleri Kazan'da sosyal-demokrat hareketlerin ilerleyişine zemin hazırladı. Takipçisi N. E. Bauman da benzer şekilde işçiler arasında Marksist örgütlerin tesisine öncülük etmekle kalmamış, Tatar işçileri etkilemeyi başarmış ve hatta köylere de ulaşmıştı. Bir diğer isim 1898'de Kazan'da ilk sosyal-demokrat birliğin oluşmasını yöneten ve Alafazof fabrikasındaki işçiler üzerinde etkili olan Efim Panktpatoviç idi. Çalışmalarında Petrograd'daki "Mücadele Birliği"ni örnek alıyordu.²² Dikkat edilirse Kazan'da, Tatarlar arasında örgütlenme faaliyetlerinin zayıf ve hatta bu anlamda örnek bulmanın çok zor olduğu görülecektir. Nitekim Mansurof, 1900'lere kadar Tatar işçileri arasında Marksizm ve proletarya bilgisinin mevcudiyetinden bahsetmenin doğru olmayacağına, bu bilginin fabrikalardaki Rus işçiler aracılığıyla edinildiğine dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bazı Tatar devrimcileri de kendisini göstermişti. Seyfullah Ali Ekberof akla ilk gelen isimlerden ve Alafazof'ta etkin şekilde propaganda yapmaktaydı. Sefer Aliyef ve Sadık Aliyef de benzer faaliyetlerle dikkat çekmekte, 1 Mayıs kutlamalarını organize etmekteydiler.²³

Bu ilklerin yanı sıra Tatar işçi hareketlerinin 1902'de İbrahim Ahtemof ile hız kazandığı görülmektedir. İleride karşı devrimci olacak Ahtemof, Alafazof fabrikasındaki Tatar işçiler

21 Marc Ferro, *The Bolshevik Revolution A Social History of The Russian Revolution*, çev. Norman Stone, Routledge & Kegan Paul, London 1980, s. 8-9; Antony Beevor, *Devrim ve İç Savaş 1917-1921 Rusya*, s. 42-47.

22 H. Hesenov, *Revolutsioner Bolşevik Hösæn Yamaşev*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1959, s. 16-20.

23 Asım Mansurof, *Birinci, Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar*, SSSR Halklarının Üzek Neşriyatı, Meskev 1926, s. 13-14.

arasında teşkilatlar kurmakla kalmamış, Sosyal-Demokrat Partinin Kazan şubesinde de etkili bir isim olmayı başarmıştı. Ancak şube, aynı yılın sonlarına doğru polis tarafından dağıtıldı ve Ahtemof da Sibiry'a sürgün edildi.²⁴ 1900'de yayın hayatına giren, Lenin tarafından çıkarılan *İskra* gazetesinin de Kazan'da devrimci bilginin yayılmasında önemli bir rolü bulunuyordu. Gazete, Tatar dünyasını sosyal-demokrat yayınlarla, Marksist edebiyatla ve Lenin'in eserleriyle tanıştırmış, Tatarlar arasında komiteler kurulmasının da öncüsü olmuştu. 1902'ye ait bir sayısında Tatar işçileri arasında devrimci hareketlere dair propaganda faaliyetlerinin başlatılmasından söz edilebiliyordu.²⁵

Tatarlar arasında devrimci örgütlenmelerin ortaya çıkışında Kazan Tatar Uçitelski Şkola'nın da önemli bir etkisi vardı. "Tatarseverlerin yuvası" şeklinde tanımlanan okulda 1901'de Tatar öğrenciler, gizli bir örgüt olarak "Şakirtler"i kurmuşlardı. Sibiry ve Kırım'da da etkili olan örgüt, gayriresmî olarak *Terakki* gazetesini çıkardı ve 1904'te "Hürriyet" adını aldı. Bunu 1904-1905'te Ufa, Orenburg, Troitsk gibi şehirlerde de şubeleri olan "El-İslah" grubu takip etti. İslahçı öğrenciler ve mollalarca rağbet gören örgütün *El-İslah* adında gazete çıkarma girişimi ancak 1907'de yanıt buldu ve gazete 1909'a kadar yayımlandı. Amaçları, Tatar eğitim hayatının reforme edilerek mutaassıp zihniyetten kurtarılması şeklinde özetlenebilir. Bir diğer oluşum, medrese ve orta öğretim öğrencilerinin kurduğu "Berek"ti. *Tavış* adlı gazeteleri Ayaz İshakî'nin kontrolündeydi ve Sosyal-Revolusyoner bir yol takip ediyordu.²⁶ A. Bennigsen ve Quelquejay, eğitimde yenileşme talepleriyle ortaya çıkan bu ilk girişimleri, sonrasında devrimci eylemlere dönüşmeleri sebebiyle Tatarlar arasında devrimci mücadeleyi örgütleyen ilk Müslümanlar/örgütler olarak kabul ederler. Fakat burada ideolojik bir esinlenme söz konusu olmadığından, onlar arasında "gerçek Ortodoks Marksist" aramanın boşuna olduğu sonucuna ulaşmışlardır.²⁷ Bununla birlikte, Tatar öğrenciler tarafından ilk sosyal-demokrat örgüt Kazan Tatar Uçitelski Şkola'da 1904'te kuruldu. Oluşumun liderleri arasında Hüseyin Yamaşef, Gafur Kulahmetov, Ömer Tirigulof ve sonrasında onlara katılan Ayaz İshakî bulunuyordu. Onlara 1905'te Gabdulnasır Ahtariev, Salimgeray Çanişev, Fuat Tuktarov ve Şakir Mahammedyarov katıldı. Örgütün Müslüman işçilerin bulunduğu Alafazof ve Krestovnikov fabrikalarında etkin olduğu, faaliyetlerinin Ufa, Orenburg, Saratov, Astarhan ve hatta Bakü'ye ulaştığı ifade edilmektedir.²⁸

Tatarlar arasında devrimci izlerin takibi açısından Kanlı Pazar (1905) olayının önemli bir noktada bulunduğu iddia edilebilir. Sosyal-Demokrat Partinin yönlendirmesiyle Kazan'daki Alafazof, Porhavoı, Kristavnikov gibi büyük fabrikalarda yönetime karşı bir duruş sergilenmiştir. Dönemin şahitlerinden İbrahim Zeyni, 20-21 Ocak'ta Alafazof, Bulkin, Uşkof fabrikalarında

24 Age., s. 17-19.

25 H. Hesenov, *Revolutsioner Bolşevik Hösæn Yamaşev*, s. 21-28.

26 A. V. Akhtyamova, "Tatarskoe Sotsialistiçeskoe Dvijenie: Genezis i Razvitie", *İz İstorii i Kulturi Haradov Srednego Povoljya*, 12/2, (2022), s. 95-98; İndus Tagirov, "Rossiiskie Revolyutsii i Probujdenie Tatar", *Eho Vekov*, 2, (2005), s. 102-103.

27 A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, *Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası*, çev. Erden Akbulut-T. Ahmet Şensilay, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1995, s. 40-44.

28 A. V. Akhtyamova, "Tatarskoe Sotsialistiçeskoe Dvijenie: Genezis i Razvitie", s. 98-99.

gösterilerin olduğunu, Zarif Sefer ile birlikte kolluk kuvvetleriyle çatıştıklarını belirtmektedir. O günlerin tanıkları arasında İbrahim Muratof (Zarif Sadıkof) ve Ali Saiyef de bulunuyordu ve Zeyni'nin anlattıklarına bakılırsa bir-iki gün sonra pek çoğu tutuklanmıştı.²⁹ Yine Alafazof fabrikasındaki Tatar ve Rus işçileri yönlendirmek amacıyla Sosyal-Demokrat Partinin Kazan şubesi tarafından bir komite oluşturulmuş, işçilerin taleplerinin yer aldığı Rusça ve Tatarca broşürler dağıtılmıştır. Tatar işçilerin, bu olaylara katılış nedenleri ise düşük ücret, ağır çalışma şartları ve uzun mesailer şeklinde ifade edilmiştir.³⁰ Galimcan İbrahimov da faaliyetlerini gizliden yürüten Tatar devrimcilerin bu süreçte sahaya çıkmaya başladıklarını belirtmektedir. Diğer taraftan onun çalışmasını yazdığı yıllar düşünüldüğünde bu konuda Tatarlar üzerine fazla sorumluluk yüklediği de düşünülebilir.³¹

1905 Devrimi'nin medrese öğrencilerine de etkisi kaçınılmazdı. Kazan'da Muhammediye ve Orenburg'da Hüseyiniye Medresesi öğrencileri ıslah talepleriyle öne çıkarken, Uçitelski Şkola'dakiler de Rus devrimcilerin etkisiyle sola kaymaktaydılar. Hatta "El Islah" üyeleri, tanınmış sosyal-demokrat Hüseyin Yamaşev ile temasa geçmiş, aralarında grev yapanlar da olmuştu. Kurat, bu "ıslahçı" medrese öğrenci hareketlerinin siyasi bir parti yönü olmadığını, faaliyetlerinin sadece "daha iyi bir tahsil yapabilmek arzusundan" kaynaklandığını belirtmektedir. Kısacası onlar geleneksel sisteme karşı duran modernleşme taraftarı kitlelerden ibaretti.³² 1905 Devrimi sürecinde Tatarlar arasında ortaya çıkan bir diğer oluşum ise "Tançılar" adını alan, içerisinde Ayaz İshakî, Fuat Tuktarov ve Şakir Muhammedyarov'un bulunduğu, Rus Sosyalist-Revolusyonerlerin programını savunan gruptu. Bu isimlerin, aralarında Hüseyin Yamaşev'in de olduğu Tatar Uçitelski Şkola'dan birliktelikleri bulunuyordu. Tançılar, yayın hayatı kısa sürmesine rağmen Tatar devrimci hareketlerinde önemli bir yer edinen gazeteleri *Tan Yıldızı*'nda ihtilalci fikirler ortaya koymaktaydılar. Söz konusu gazetede işçi ve köylü sınıfının hakları savunulmakta, gelir dengesizliği eleştirilmekte ve sosyalizm propagandası yapılmaktaydı. Tançılar, Çarlığı devirmek istedikleri gibi Ceditçilerin faaliyetlerini de yetersiz buluyorlardı. Fakat işçiler, kanun önünde eşitlik, dinî ve millî hayatta özgürlük gibi konularda Ceditçilerle aynı noktada buluşuyorlardı.³³

29 Asım Mansurof, *Birinçi, Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar*, s. 57-61.

30 *Age.*, s. 64-67.

31 Galimcan İbrahimov, *Tatari v Revolyutsii 1905 Goda*, İzdanie Gosudarstvennogo İzdatelstva TSSR, Kazan 1926, s. 37.

32 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)", *Makaleler*, III, haz. Nihat Yazılıtaş, Ahmet Vurgun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 257; L. R. Gabdräfikova, "Tatarskoe Medrese i Revolyutsiya: Rojdenie "Bıvşih Şakirdov", *Çelovek i Revolyutsii: Kazanskaya Guberniya*, ed. L. R. Gabdräfikovoi, İnstitut İstorii im. Ş. Mardjani, Kazan 2016, s. 179-180.

33 Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 211; Ahmet Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 25-26; Djamal Validov, "Tangisti", *Gayaz İshakii Eserler*, 15, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2014, s. 11; Emre Özsoy, "Tan Yıldızı" Gazetesi'nde Ceditçi Aydınlara Yönelik Muhalefet (1906)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/7, (2022), s. 231.

Tüm bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, XX. yüzyıla girerken Tatarlar arasında devrimci örgütler ve faaliyetlerine dair izler sunmak mümkün olmakla birlikte, yaygın bir teşkilat ve tam olarak anlaşılmış bir ideolojiden bahsetmek zordur. Dolayısıyla bu ilk yılları, Tatarlar için tanışma dönemi olarak tanımlamak daha doğru olur. Nitekim devrime dair bilgiyi gerçek anlamda içselleştirilmiş liderlerin de çok az sayıda olduğu görülecektir. Ancak aksi yönde bir örnek olarak Hüseyin Yamaşev zikredilebilir. Onun etkilendiği kaynaklar ve bilgi birikimi, Tatarlar arasında devrimci anlayışın izlenebilmesi açısından kayda değerdir. Yamaşev, 1897’de Kazan Uçitelskkaya Şkola’daki öğrenim yıllarında devrimci görüşlerle, Rus devrimcilerin eserleriyle ve Marksist örgütlerle tanıştı. Marks, Engels ve Lenin’in eserleriyle ilgilendi ve sosyal-demokrat yayın organı *İskra* gazetesinden etkilendi. 1903’e geldiğinde sosyal-demokratların Kazan Komitesinin bir üyesi durumundaydı. Yamaşev’in yanında Zarif Aliyef, Minulla Vahitof, Gafur Kulahmetof ve Alimcan Seyfettinof da vardı. Onun katılımı örgütün Tatarlar arasındaki faaliyetlerine yardımcı olurken, 1904’te profesyonel bir devrimci olan Nikifor Efremoviç Vilonov’un Kazan’a gelmesi de etkinliğini artırdı. Yamaşev, devrimci yayınları Tatarca’ya tercüme ederek işçilere ulaştırmakla kalmadı, Tatar askerleri arasında faaliyet göstererek işçilerle birlikte hareket etmeleri gerektiğinin propagandasını da yaptı.³⁴

Mansurof, Alafazof fabrikasında 1904’te Tatar işçilere yönelik Yamaşev tarafından kurulan teşkilatı, Tatarlar arasındaki ilk Bolşevik yapılanma olarak tanımlamaktadır.³⁵ Yamaşev’i önemli kılan faaliyetlerinden bir diğeri, Orenburg’da yasal bir sosyal-demokrat örgüt olarak Menşevik ve Bolşevikleri bir araya getiren “Uralcılar”ı kurması ve Tatar dilinde *Ural* adında bir gazete yayımlamış olmasıydı. Gazete, Orenburg’da Ocak 1907’de, Bolşevik Partinin bölgedeki komitelerinin yardımıyla çıkarıldı; fakat ilk başlarda kendisini “sosyal-demokrat yayın organı” olarak tanımlamadı. Toplam 31 sayı yayımlanan gazetenin ilk sayısında Yamaşayef, sosyalizm ve işçi-köylü sınıfı adına mücadele edildiğini, işçilerin Çar rejimini düşürerek demokratik bir rejim kuracağını, bunun en büyük dilekleri olduğunu belirtmiştir. Gazetenin Kazan işçileri arasında dağıtımına ise Uçitelski Şkola’dan sınıf arkadaşı Gafur Kulahmetov yardımcı olmaktaydı.³⁶ Astarhan’da ise öne çıkan isim Kazan’dan gelen İbrahim Muratof (Zarif Sadıkof) olmuştu. Ancak Tatar işçi, köylü ve öğrenciler arasındaki propagandası 1907-1911 arasında Simferopol’de tutuklu kalmasına neden olacaktı.³⁷

34 H. Hesenov, *Revolutsioner Bolşevik Hösæn Yamaşev*, s. 38-44; 50-53.

35 *Age.*, s. 28-36; Asım Mansurof, *Birinçi, Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar*, s. 31.

36 *Age.*, s. 149-151; H. Hesenov, *Revolutsioner Bolşevik Hösæn Yamaşev*, s. 104-106; 180-187; A. Bennigsen – C. L. Quelquejay, *Sultan Galiyev*, s. 43, 44.

37 Asım Mansurof, *Birinçi, Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar*, s. 141-143.

1917 Şubat Devrimi ve İdil-Ural Tatarları

Hazırlık

Devletşin, Tatarların Şubat Devrimi'ne hazırlıklı olduğunu, ilk günlerden itibaren millî ve politik konuları tartıştıklarını, aralarında “Bugünü biz 350 yıldan beri bekliyorduk” düşüncesinin hâkim olduğunu ifade etmektedir.³⁸ Tespit doğrudur; fakat hazırlıklı olma durumunun ne anlama geldiği önemlidir. İfadeler, Tatarlar ile Çarlık arasındaki tarihî-siyasi süreci yansıtan bir çıktıdan ibarettir. Yani yönetici güç ile tebaa arasındaki baskı-direnç ilişkisinin sonucudur ve bu yönüyle Tatarlar, ideolojik bir hazırlıktan ziyade Çarlık idaresinin yıkılmasından duydukları memnuniyeti ortaya koymuşlardır. Bu durum devrim şahitlerinin notlarına da yansımıştır. Taymas'ın hatıralarına bakılırsa, Petrograd'da yaşananların küçük ölçeklisi Kazan'da da kendisini göstermişti. Fakat Tatarlarda siyasi ve millî bir program henüz bulunmuyordu. Başkanlığını Fuat Tuktarov'un yaptığı “Millî Şura” oluşturulmakla birlikte siyasi bir parti kurulması düşünülmüyordu.³⁹ Kurat da devrimin Rusya Türkleri tarafından karşılanışını incelerken, “hazırlıksız” ifadesini kullanmaktadır. Hatta “başarısızlık” olarak değerlendirmekte, neden olarak da hazırlıksız oluşlarını ve aydın kadro yetersizliğini öne sürmektedir.⁴⁰ Diğer taraftan, meşruti bir yönetim ilan edilse de otokrasinin ağırlığı devam etmiş ve savaş şartlarının getirdiği kısıtlılıklar Kazan Tatarlarının idareyle ilişkisinde faaliyet alanını daraltmıştı. Bunun yanında aydınlar; dinci, muhafazakâr, milliyetçi, liberal ve sol bakışa sahip gruplara bölünmüşlerdi.⁴¹ Dolayısıyla mayıs ayında Moskova'da yapılacak toplantının bir hazırlıksızlığın sonucu olarak düzenlendiğinin ifade edilmesi boşuna değildi.⁴² Devrimin şahitlerinden Togan'ın hatıralarına bakıldığında ise Petrograd'daki Müslüman vekillerin yaşananlar karşısında ilgisizlikleri açığa çıkmaktadır.⁴³ Bu durumda hem liderler hem de vekiller; Çarlığın yıkılabileceğini hesaba katmadıklarından devrimi hazırlıksız şekilde karşılamışlardı. Ayaz İshâki ise olayları daha farklı değerlendiriyordu. O, Müslümanların 1905'e nazaran iyi bir reaksiyon gösterdiğini düşünüyor, millî amaçlar yolunda merkezlerde ve yerel bölgelerde faaliyetlerde bulunduklarını ifade ediyordu.⁴⁴ Ancak *Koyas* gazetesinde çıkan bir yazıda; Tatarlar da dâhil Rusya Müslümanlarının 1905 sonrasındaki süreci iyi yönetemediklerinin, organize olmadıklarının ve gelişmeler karşısında Ruslar ve Yahudilerden geride kaldıklarının ve dolayısıyla hazırlıksız oluşlarının altı çiziliyordu. Yazarın değerlendirmesinden çıkan sonuç şuydu: Müslüman siyasi temsilciler görevlerini yerine getirmemişler, toplum da onlara yeterli desteği sağlamamıştı.⁴⁵

38 Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan'ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, [t.y.], s. 77-79.

39 Abdullah Battal Taymas, *Rus İhtilâlinde Hâtıralar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1968, s. 12-13.

40 Akdes Nimet Kurat, “1917 Şubat İhtilâli ve Rusya Türkleri”, *Makaleler*, II, haz. Nihat Yazılıtaş, Ahmet Vurgun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 96.

41 Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında*, s. 43.

42 “Selamımız”, *Yıldız*, 1112, (30 April 1917), s. 1.

43 Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 122-123.

44 Salavat İshakov, *Rossiiskie Musulmane i Revolyutsiya 1917-1918*, İzdatelstvo Sotsialno-Političeskaya Misl, Moskva 2004, s. 148.

45 “İnkılap ve Biz I”, *Koyas*, 1089, (7 Mart 1917), s. 1.

Tatar Liderler ve Devrimin Anlamı

Şubat Devrimi İdil Ural'da duyulduğunda birkaç duygu aynı anda kendisini göstermişti: Şaşkınlık, sevinç ve umut. Duyguların temelinde yatan şey ise idareyle toplum arasındaki ilişkinin seyriydi. Bu bir bakıma devrimin nasıl anlamlandırıldığının cevabıydı. Dolayısıyla İdil-Ural'da devrim, ideolojik bir yaklaşımdan ziyade “inorodets” (yabancı) şeklinde görülen bir toplumun rejimin yıkılışını kutlaması şeklinde karşılandı. Romanovların sonuna dair Geçici Hükûmet'in ifadeleri bir Tatar gazetesinde, “Garajdanlar! Pek ulu bir iş vuku buldu. Rusya'yı felakete götüren eski hükûmet yıkıldı. Duma komitesi ve İşçi Vekiller Sovyeti memlekette idare ve tertip tüzüvini öz üstüne aldı...”⁴⁶ cümleleriyle aktarılırken, Tatar toplumunun ilgilendiği şey “Sovyet”ten ziyade idarenin düşüşü olmuştu. Devrimi Petrograd'da karşılayan *Koyaş* muhabiri Kerim Said, işçi ve askerlerin etkisini belirtmekle birlikte yaşananlardan anladığını, “İhtilal, özgürlük. İstibdat devri bitti! Padişahın gereği yok, halkın kendisi padişah...” şeklinde özetliyor ve Tatarlar adına dört asra yakın baskı devrinin bittiğini ifade ediyordu.⁴⁷ Benzer şekilde Taymas, devrimi işçi ve halk vekillerinin çabaları sonucu kazanılmış bir hak ve Rusya'yı asırlardan beri ezen yönetimin sonu olarak tanımlarken, odaklandığı nokta yine rejimin yıkılmasıydı.⁴⁸ Ayaz İshakî de rejiminin yıkılışını bu temelde değerlendirmeye tâbi tutuyordu. O, Müslümanların matem tutmadığını ifade ettikten sonra toplumunun genel bakışını şöyle özetliyordu: “... Hazır zulüm, cebir ve talan padişahlığının ne tahtı var ne divanları var ne hapishaneleri ne de jandarmaları var...”⁴⁹

Devrimi, İslami değerler üzerinden yorumlayan bir din adamı ise Allah'ın insanları özgür yarattığını, elde edilen hürriyetin korunmasını, bunun İslam'ın da bir gereği olduğunu ifade ediyordu.⁵⁰ Ufa'da çıkan *Tormış* gazetesi Şubat devrimini “kanımızı döken zehirli istibdat kuvveti nihayet yıkıldı” şeklinde tarif ederken, bir başkası “Kamçı saltanatı bitti” şeklinde yazıyor ve böylece idarenin Müslümanlara yönelik siyasetinin nasıl algılandığı ortaya konuluyordu.⁵¹ Bu kapsamda Ceditçi aydınlardan Fatih Kerimî, devrimin Müslümanlar nazarında ne anlama geldiğini net şekilde ortaya koyan isimlerdendir. Kerimî makalesinde, “Bin yıllık Rusya hayatında şimdiye kadar örneği görülmeyen büyük bir vaka gerçekleşti. Hükûmet idaresi halk vekilleri koluna geçti. Bütün terakkiperver Rusya'nın, Rusya'daki bütün münevver tabakanın asırlardan beri beklediği buydu. Vatanın sadık ve fedakâr oğulları uzun zamandır bunu beklemekteydi...” satırlarına yer veriyordu.⁵² Kerimî, karakterine de uygun şekilde tedbirli davranılmasının altını çizirken, Müslümanların aralarındaki ihtilaflara son vererek olaylara

46 “Muvakkat Kamitit Tarafından Halka Hitap”, *Vakit*, 2186, (3 Mart 1917), s. 2.

47 Kerim Said, “Memleket Üzeginden İhtilal hem İrek Künleri”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 2.

48 A. Battal, “Tüşken Nikolay II'nci”, *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 1.

49 Gayaz İshakî, “Saf Başına”, *Gayaz İshakî Eserler*, 9, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2012, s. 7-11.

50 Ahund Müsavidi, “Hürriyet Devrinde”, *Yıldız*, 1778, (3 April 1917), s. 2.

51 “Büyük Vakalar Münasebetiyle”, *Vakit*, 2191, (10 Mart 1917), s. 1; “Allahga Şükür Bugünnü de Kördük”, *Tormış*, 603, (5 Mart 1917), s. 1.

52 F. K., “Zur Üzgeriş Künlerinde”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 1.

halkla birlikte vatanın menfaati nazarından bakmalarını istiyordu.⁵³ Sadri Maksudî ise devrimi, “şimdi halk ile taht arasına “duvar” olup Rusya’nın terakkisine karşı, halkın hürriyetine mâni olan bürokrasi meydana atıldı” şeklinde özetliyordu. Bunun yanında Kerimî’den farklı olarak, Müslümanların siyasi temsilcilerini göreve çağırmakta ve “siyasi korkaklık”tan kaçınılması gerektiğini özellikle vurgulamaktaydı.⁵⁴

Hadi Maksudî de değerlendirmeleriyle öne çıkan isimlerden biriydi. Devrimi, Rusya Müslümanlarına yönelik zulümlerin bitişi olarak kabul etmekle birlikte ihtiyatlı bir duruş içerisindeydi.⁵⁵ Kardeşi Sadri Bey’in aksine muhafazakâr ve tedbirli tavrına uygun şekilde değişimi, Müslüman toplumun hassas noktaları üzerinden açıklamakta ve bazı soruları gündeme getirerek devrimden beklenileni açığa kavuşturmaktadır. Bu açıdan yeni idare için Müslümanların konumu ne olacaktı? Din ve eğitim işlerinde serbestlik verilmekle birlikte bunların yönetimi yine Ruslar elinde mi kalacaktı? Özellikle seçim sisteminde adil bir yol belirlenmeyecekse Müslümanlar için sevinecek çok da bir şey yoktu. Onun bu çıkışı Çarlık idaresinin Müslüman toplumun siyasi temsil hakkında yaptığı kısıtlamalarla alakalıydı. Dolayısıyla Maksudî, Rusya Müslümanlarının tamamını bir millet kabul ederek 30 milyona yakın oluşlarını, adaletli bir temsil sisteminde ülke yönetiminde etkili olabilecekleriyle bağdaştırmakta ve aksini düşünmek istememekteydi. Makalesinin devamında ise özellikle şu üç talep üzerinde duruyordu: Türk-Tatar dilinin resmî dil olması, Ruslarla eşitlik, din ve eğitim işlerinin Müslümanlara bırakılması.⁵⁶ Talepleri Rusçayla, ikinci sınıf vatandaş olarak görülmeyle ve dinî hayata yönelik eski idarenin baskılarıyla ilişkilidir. Yani bir nevi rahatlatmak istedikleri alanları işaret etmektedir.

Tatarlar için devrim, rejim tartışmasını da beraberinde getirmişti. Bu kapsamda monarşi ve cumhuriyet kavramlarının tartışıldığı, yeni idarede söz sahibi olmak için cumhuriyet rejiminin öne sürüldüğü görülmektedir. Cumhuriyet rejimi dinî, millî ve iktisadi hakların kazanılması adına bir zorunluluk olarak değerlendiriliyordu. Ayrıca zamanın ruhuna da uygundu. Cemaleddin Velidi, artık “Tanrı Çarı korusun” demek yerine Rusya’nın selamet ve saadetini dilemek istediklerini belirterek, rejimin halk cumhuriyeti olması gereğini savunmaktadır.⁵⁷ Şehid Ahmediyef ve Hadi Maksudî de halk cumhuriyeti taraftarı olarak toplumlarını ve siyasi şartları düşünerek bir yol çizmekteydi. Ahmediyef, Müslümanların demokratik cumhuriyetten yana olduğunu, hâlihazırda köylü, işçi ve askerlerin de bu çizgide yer aldığını, dolayısıyla Kurucu Meclis seçimlerine hazırlanırken bu durumun göz önünde bulundurulmasını istiyordu.⁵⁸ Hadi Maksudî ise Rusya Müslümanlarının ekonomik ve eğitim seviyelerini hesaba katarak halk cumhuriyetini savunuyor, ancak bunun sosyalizmle karıştırılmamasını istiyordu. Zira ona göre sosyalizm, tecrübe

53 Agm., s. 1-2.

54 Sadri Maksudî, “Hazırkı Siyasi Ahval İçinde Vazifemiz”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 2.

55 Hadi Maksudî, “Zur İnkılap”, *Yıldız*, 1769, (13 Mart 1917), s. 1.

56 Hadi Maksudî, “Zur Üzgerişler”, *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 1.

57 “İnkılap ve Biz VIII”, *Koyaş*, 1096, (23 Mart 1917), s. 1; “İnkılap ve Biz IX”, *Koyaş*, 1097, (27 Mart 1917), s. 1; C. V., “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? I”, *Vakit*, 2196, (21 Mart 1917), s. 1-2; “İnkılap ve Biz XII”, *Koyaş*, 1101, (4 April 1917), s. 1-2; C. V., “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? II”, *Vakit*, 2212, (25 April 1917), s. 1-2.

58 Şehid Ahmediyef, “Bizge Ni İşlerge VII”, *Yıldız*, 1772, (20 Mart 1917), s. 1-2.

edilmemiş, ihtilaflı bir meslekti ve Rusya’da Avrupa’daki gibi bir işçi sınıfı da yoktu. Bu adla öne çıkanlar da temelde köylülerden ibaretti. Burjuvazi ise küçük ve gelişmemişti.⁵⁹

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında Şubat Devrimi’nin, toplumu yönlendiren ve siyasi bir yol çizen liderler arasında benzer fikirleri ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. Nitekim devrim haberini aldıkları ilk andan itibaren odaklandıkları şey Çar rejiminin yıkılışı olmuştur. Dolayısıyla en azından devrim sonrasının ilk günlerinde, Seyit Alkin’in ifadesiyle, Tatarlar da dâhil bütün Rusya Müslümanları artık “siyasi olgunluğa erişmiş büyük bir devletin diğer halklarıyla birlikte eşit vatandaş olarak hissediyorlardı.”⁶⁰

Moskova ve Petrograd’da Müslüman Siyasilerin Faaliyetleri

Devrim günlerinde Moskova ve Petrograd’da Rusya Müslümanlarının siyasi temsilcileri ve aydın kadrolarından önemli isimler bulunuyor, yapılan toplantı ve gösterilerde Rusya Müslümanları adına hareket ediliyordu. Bu birlikteliğin temelinde, 1905’te kurulan Müslüman İttifakı’nın ruhu yer alıyordu. Dolayısıyla, Rusya Müslümanlarının siyasi hayatına yön verenler ağırlıklı olarak Tatarlardan oluşsa da bu şehirlerde devrimin karşılanışını yalnızca Tatarlar nezdinde ortaya koymak oldukça güçtür.

Petrograd’da, Rusya Müslümanlarının temsilciliğini üstlenen iki teşkilat vardı; birincisi Duma azalarını kapsayan “Müslüman Fraksiyası” diğeri ise “Müslüman Bürosu”. Her iki teşkilatın çalışmalarını yakından takip eden *Koyaş* muhabiri Kerim Said’in yazdıklarına bakılırsa vekillerin pek çoğu başkentte değildi. Büroda bulunan isimler ise Selim Giray Canturin, Ahmet Bey Salihov, İsmail Bey Lemanof, Necip Kurbanguliyef, Mustafa Çokayef ve Zeki Velidi’den ibaretti. Togan da devrim sabahında Müslüman Fraksiyonuna gittiğinde vekilleri olaylardan habersiz ve ilgisiz, rejimin değişmesine yönelik inançsız olarak bulmuştu.⁶¹

Bununla birlikte, Müslüman liderler daha fazla vakit kaybetmeden yoğun bir çalışma sürecine girdiler. 7 Mart’ta M. Yu. Cafarov başkanlığında gerçekleştirilen mitingde Duma Reisi Rodzyanko ve Geçici Hükûmet Balkanı Lvov’a telgraflar gönderilerek Müslümanların yeni rejimi destekledikleri belirtildi. Ayrıca Petrograd İşçi ve Asker Komitesi’ne şehirdeki Müslüman işçilerden temsilciler seçildi.⁶² 15-17 Mart’ta Fraksiya ve Büro tarafından Ahmet Salihov başkanlığında düzenlenen toplantıda “Rusya Müslümanları Muvakkat (Geçici) Merkezî Bürosu” kuruldu. Amacı, umum Müslüman kongresini her yönüyle organize etmek olarak belirlendi.⁶³ Büronun 18 Mart-6 Nisan arasındaki toplantılarında; Kurucu Meclis seçimleri için Müslümanları

59 Hadi Maksudî, “Cumhuriyet Niden İbareti”, *Yıldız*, 1773, (22 Mart 1917), s. 1.

60 İldus Tagirov, “Fevralskii Perevorot v Kazani: Obrazovanie Soveta i Ustanovlenie Dvoevlastiya”, *İstoriya Tatar*, VII, İnstitut İstorii İm. Ş. Meardjanii, Kazan 2013, s. 199.

61 Kerim Said, “Petrograd Mektubu”, *Koyaş*, 1082, (19 Fıvral 1917), s. 2; Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*, s. 122.

62 Salavat İshakov, *Rossiiskie Musulmane*, s. 116-117.

63 Akdes Nimet Kurat, “1917 Şubat İhtilâli ve Rusya Türkleri”, s. 98; “Muvakkat Müslüman Merkezi Komiteti Tüzülü”, *Vakit*, 2197, (22 Mart 1917), s. 3; Kerim Said, “Petrograd Mektupları”, *Koyaş*, 1099, (30 Mart 1917), s. 2.

hazırlamak, kadınların seçimlere katılmaları yolunda çalışmak, Türkistan Müslümanlarına gelişmeleri anlatmak amacıyla heyetler göndermek ve Petrograd'daki Müslüman askerlerin birleştirilmesi için komisyonlar kurulması konuları üzerinde duruldu. Ayrıca Zeki Velidi tarafından Rusya Müslümanlarının hangi kavim ve kabilelere mensup olduklarına, Seyit Giray Alkin ve Selim Giray Canturin tarafından da ruhani işlerin nasıl teşkil edileceğine dair raporlar sunuldu. Bu toplantılarda Ahmet Salihov, İsmail Lemanof, Necip Kurbangaliyef, Zeki Velidi, Selim Giray Canturin, Ömer Tirigulof, Sadri Maksudî, Seyit Giray Alkin, Mirza Tevkilef, Burhan Şeref, Kelimullah Hasanof, Nimetullah Hazret Timoşef, Hasan Sabri Ayvazof, Mustafa Kapçakovski, Ali Asgar Sutişef, Necip Asri, İbrahim Bikgulof, Ziyaeddin Yangaliçof, Zahid Şamil, Musa Bigiyef, Şakir Muhammedyarof, İbrahim Devletşiyef gibi isimler yer aldılar.⁶⁴

Nisan ayında Petrograd'daki Müslüman teşkilatlarını meşgul eden yeni bir durum kendisini gösterdi. Şubat Devrimi'nin sonucu olarak Müslümanlarda bir sola kayma durumu belirirken, geçmişte birlikte çalışılan Kadetlerle yol ayrımına gelindi. Zira Kadetler, liberal-demokrat çizgiden uzaklaşarak savaşı destelemekte ve hatta emperyalist bir tutumla İstanbul ve Boğazların işgalini savunmaktaydı.⁶⁵ Bu görüşler, partinin mart sonundaki toplantısında Sadri Maksudî tarafından ağır şekilde eleştirildi. Maksudî, bu siyasetin Müslümanların hoşuna gitmeyeceğini, Müslümanların hâlâ Kadetlerle birlikte olduğunu ifade etti. Bu açıklaması, kendisine yönelik protestoları da beraberinde getirdi. Merkezî Büro; söylenenlerin Maksudî'nin fikri olduğunu, Kadetlerin emperyalist davranışından memnun olunmadığını ve asıl bunun Rusya'daki 30 milyon Müslümanın görüşü olduğunu beyan etti. Kazan'dakilerin protestoları da farklı değildi ve Rusya Müslümanlarının bu iş için Maksudî'yi görevlendirmedikleri belirtiliyordu.⁶⁶ *Koyaş* gazetesinde ise benzer eleştiriler yanında daha kapsamlı bir görüş bildirilmişti. Kadetlerin emperyalist isteklerine dinî zeminde karşı çıkmak ve Rusya Müslümanlarının buna razı olmadıklarını dile getirmek yanlıştı. Zira buna karşı Kadet azalarından birisi Arapların Osmanlı'ya isyanını öne sürmüştü. Doğrusu, emperyalist siyasete razı olmadıklarının, diğer milletlerin yaşama hakkına saygı duyduklarının belirtilmesiydi.⁶⁷ Diğer taraftan *Yıldız*'da aksine bir destek söz konusudur. Gazetede, Kadetlerle birliktelik fikrinin Sadri Bey'e ait olduğu, ancak İstanbul ve Boğazlar konusundaki çıkışının Müslüman Bürosu tarafından desteklendiği, onun Kadetler programının değiştirilmesi için gayret gösterdiği yazılıyordu. Sadri Bey ise Rus gazetelerinde sözlerinin kesilerek yayımlandığını ve dolayısıyla anlaşılmadığını, fikirlerinin kendisine ait olduğunu; ancak Müslüman toplumu tanıyan biri olarak söylediklerinin Müslümanların çoğu tarafından dile getirilen şeyler olduğunu yazarak kendisini savundu. Ona göre Kadetlerle birliktelik, Müslümanların dilek ve taleplerini dikkate almaları durumunda olabilirdi.⁶⁸

64 “Petrograd Mektupları: İçtimai İşlerimiz, Merkezî Büro”, *Koyaş*, 1106, (16 April 1917), s. 1-2.

65 Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında*, s. 47-49.

66 “Müslümanlar Protisti”, *Koyaş*, 1103, (9 April 1917), s. 2; “Kaditler Syezdinde”, *Yıldız*, 1779, (5 April 1917), s. 1-2; “Kazan Müslümanlarının Protisti”, *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 3.

67 “İnkılap ve Biz XIII”, *Koyaş*, 1103, (9 April 1917), s. 1-2.

68 “Kaditler Hakkında”, *Yıldız*, 1782, (12 April 1917), s. 1; Sadri Maksudî, “Kaditler Syezdinde Söylegen Sözlerim”, *Vakit*, 2214, (28 April 1917), s. 1-2.

Petrograd gibi Moskova da hareketli olaylara sahne olmaktaydı ve anlaşılan buradaki Müslümanların devrime reaksiyonları gecikmemişti. 5 Mart 1917’de Cuma namazı sonrasında Tatar, Kırgız ve Özbeklerden oluşan, eğer abartılı bir sayı değilse 15 bin kişilik bir miting düzenlendi. Katılımcıların bir kısmının elinde kızıl bayraklar da vardı. Önce mevcut gelişmeler hakkında halka bilgi verildi ve sonrasında Ayaz İshakî başkanlığında 12 kişiden oluşan bir komite oluşturuldu. Komite, Şehir Duması Reisi tarafından kabul edilirken hükûmet başkanı Lvov’a, Duma Reisi Rodzyanko’ya ve Müslüman Fraksiyonu Başkanı Tevkilev’e destek telgrafi gönderildi. Telgrafta; eski idarenin Müslümanların gelişmesine engel olduğu, Müslümanların hem hükûmet tarafından düşman gösterilmeye çalışıldığı hem de ikinci sınıf vatandaş olarak kabul edildiği, savaş sırasında Müslümanların büyük fedakârlıklar yaptığı belirtildi. Bunun yanında mitingden, Rusya Müslümanları kongresinin acil olarak toplanması ve dinî idare başındaki eski hükûmet taraftarı Müftü Sefa Bayezidof’un düşürülerek hapse atılması kararları çıktı.⁶⁹

Moskova’daki faaliyetlerde Ayaz İshakî’nin lider olarak öne çıktığı görülmektedir. 6 Mart’ta Esadullayef Mektebi’ndeki toplantıda Moskova Müslümanları tarafından “Millî ve Siyasi Birlik” adlı bir teşkilat kuruldu ve içerisinde Ayaz İshakî, Hüseyin Baybikof, Ahmet Salihov gibi isimler yer alıyordu.⁷⁰ İshakî, diğer gayri Rus milletlerin oluşturduğu “Milletler Sovyeti” adlı teşkilatta da Moskova Müslümanlarını temsil ediyordu. Burada kendisine muhtariyet üzerine sorular yöneltilmiş; Müslümanlara %50’nin üzerinde oldukları bölgelerde yerel otonomi, daha az oldukları yerlerde ise millî-medeni(kültürel) muhtariyet verilmesi gerektiği cevabını vermişti.⁷¹ Bunun dışında 9 Mart tarihli toplantılarında, Moskova’daki Müslüman asker ve işçiler için bir teşkilatın kurulması da teklif edildi.⁷²

Petrograd ve Moskova’da bulunan Müslüman liderlerin devrimin hemen sonrasında izlemiş oldukları faaliyetlere bakılırsa şu hususların öne çıktığı görülmektedir: Geçici Hükûmeti desteklemek, Müslümanlar olarak birlikte hareket etmek, emperyal siyasetlere karşı durmak, Ruslarla eşit vatandaş olarak kabul edilmek, Çarlık döneminde kısıtlanan millî, medeni ve siyasi haklarını elde etmek.

Nasıl Bir Yol İzlenmeli?

Şubat Devrimi sonrasında İdil-Ural aydınları ve genel olarak Rusya Müslümanlarının temsilcileri, bu yeni dönemde nasıl bir yol izlenmesi gerektiği noktasında; yeni hükûmetin desteklenmesi, Kurucu Meclis seçimleri, Rusya Müslümanları kongresinin toplanması ve sınıf ayrımının bir kenara bırakılarak birlikte hareket edilmesi gibi başlıklar üzerinde durmuşlardır.

69 “Uluğ Almaşnu Künlerinde Müslümanlar”, *Koyaş*, 1089, (7 Mart 1917), s. 1, 2; “Meskev Müslümanlarının Ciyuşıları”, *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 1-2.

70 S. B., “Meskev Müslümanları Arasında”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 2-3.

71 S., “Meskev Müslümanları”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 3.

72 “Meskev’dan”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 3.

Ayrıca Müslüman İttifakı ve Orenburg Dinî İdaresi'nin yeni sürecin yürütülmesinde yardımcı olabileceği seçeneğini tartışmışlardır. Söz konusu meselelerin çözüm merkezinde ise Geçici Merkezî Büro yer alıyordu.

Tatar matbuatında çıkan hemen hemen her yazıda yeni hükûmete destek verilmesi gerektiği vurgulanmakla kalınmamış, kapsam daha da genişletilerek din ve millet ayırt etmeksizin herkesin üzerine düşen bir görev olarak tanımlanmıştır. İmamlar, aydınlar, muallim ve müderrisler tarafından halkın bilgilendirilmesi istenmiş, Müslümanların artık uyanmaları, aksi taktirde din ve millet karşısında ihanet ve günaha girecekleri sık sık tekrarlanmıştır. Hükûmetin desteklenmesi, eski idare taraftarlarının ortaya çıkışına engel olabileceği gibi Çarlık idaresinden kaynaklı hataların ortadan kaldırılması için zaman kazanmak anlamına gelecekti.⁷³ *Koyaş*'ta yayımlanan bir yazıda, Müslüman İttifakı'nın yeniden canlandırılması ve İttifak'ın şubelerinden elde edilen verilerin Müslüman Fraksiyasına ulaştırılması gerektiğinin altı çiziliyordu. Bununla birlikte hem Fraksiya hem de dinî idare sorgulanmadan geçilmiyordu. Onların hareketsiz kalışları karşısında Müslümanlar, siyasi süreci yönetecek “muvakkat komiteler” kurmalıydılar. Sonrasında bu komiteler birleşerek Müslümanların siyasi yönelişini tayin edecek, böylece dinî ve millî dileklerini elde edebilmelerinin yolunu açacaklardı. Diğer taraftan Fraksiya ve Büronun yardıma muhtaç olduğu ve halkın bu konuda üzerine düşeni yapması gerektiğinin altı çizilmeden geçilmiyordu.⁷⁴

Devrim sonrası faaliyetlerin merkezinde yer alan Sadri Maksudî, Müslümanlara siyasi bir yol belirleyen aydınların başında gelmektedir. O, genel bir kongrede millî dileklerin tartışılması gerektiğini düşünüyordu. Yeni hükûmet adalet ve müsavattan bahsetse de bunun nasıl olacağı konusu henüz belli değildi. Kurucu Meclis seçimlerinin ne getireceği de tahmin edilemezdi. Dolayısıyla hükûmet, Müslümanların ağırlığını hissetmeliydi.⁷⁵ Maksudî, Fraksiya'nın hareketsizliğini öne sürerek kongre için bazı teklifler de ortaya attı: Toplantı 15-20 Nisan sonuna kalmadan yapılmalı, zaman ve ulaşım sorunu nedeniyle sadece büyük merkez ve kasabalardan vekiller gelmeliydi. Yer olarak da Ufa uygundu. Orenburg, Kazan, Troisk, Ufa, Taşkent gibi merkezlerden 20 vekil yeterli olacaktı. Halkın bilgilendirilmesi işini de kurulacak mahallî bürolar üstlenecekti. Seçilecek kişiler millî hassasiyete sahip ve yaşanan gelişmelere hâkim olmalıydı. Halk ise vekillere verilmek üzere “dilek defteri” hazırlamalı, masraflar ise yine halk tarafından karşılanmalıydı.⁷⁶ “Milliyet Meselesi” adlı bir yazıda da Kurucu Meclis seçimleri Müslümanlar adına önemli meselelerden biri olarak değerlendiriliyordu. Bu yönde izlenecek siyasette, seçimlere millet olarak katılmak gerekirken, partilerin milliyet konusundaki tutumları

73 “Yeni Rusya, Yeni Hayat”, *Vakit*, 2188, (5 Mart 1917), s. 2; “Kazandagı Muallim ve Müderrisler Tarafından Rusyadagı Müslümanlara Hitap”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 3-4; Şehid Ahmediyef, “Bizge Ni İşlerge V”, *Yıldız*, 1770, (15 Mart 1917), s. 1; “Memleketteki Almaşınlar Münasebetiyle”, *Koyaş*, 1088, (5 Mart 1917), s. 1-2.

74 “İnkılap ve Biz II”, *Koyaş*, 1090, (9 Mart 1917), s. 1; “Müslüman Fraksiyası ve Dyhovnı Sabranıyamız Nişliler?”, *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 1; “İşge Kaydan Başlarga Kirek”, *Tormış*, 609, (14 Mart 1917), s. 1.

75 Sadri, “Millî Syezd Niçün Kirek?”, *Vakit*, 2192, (12 Mart 1917), s. 1-2.

76 Sadri Maksudî, “Millî Syezd Ne Revişte Cıyılurğa Tyüş?”, *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 1-2; Sadri Maksudî, “Hızırğı Siyasi Ahval İçinde Vazifemiz”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 2.

da bilinmeliydi. Yazar, bu kapsamda sosyal-demokratların milliyet konusuna bakışlarını inceledikten sonra, eğitimde “millî ve medeni avtonomiya” kararının sınıfsal açıdan zararlı olduğunu, yine her milletin müstakil olarak ayrılma hakkına o milletin medeni durumuna bakılarak karar verilmesini Müslümanlar açısından dikkat edilmesi gereken konular olarak öne sürüyordu.⁷⁷ Kurucu Meclis seçimleri çerçevesinde kadınlar da unutulmamıştı. Müslüman kadınların millet hayatındaki rolü üzerinde durularak, organize edilmeleri ve oy hakkına sahip olmaları gerektiği belirtilmiştir.⁷⁸

Müslümanlar, devrim değerlendirmelerinde “sınıf meselesinin” üzerinde ayrıca durmaktaydılar. Bu kapsamda mevcut siyasi değişimlere atıf yapmaktan çekinmemişlerdir. Örneğin 1 Mayıs kutlamalarının Çarlık idaresi tarafından yasaklandığı, askerlerle birlikte devrimi gerçekleştiren işçilerin toplumun ezilen sınıflarından olduğu ve bütün Rusya’yı kurtardıkları belirtilmektedir.⁷⁹ *Vakit*’teki bir ilanda ise İşçi ve Asker Sovyeti’ne yardımcı olmak amacıyla kurulan komiteye Müslümanlar arasından temsilcilerin arandığı yazılırken, Sovyetin savaşın durdurulması yönündeki çağrısının da desteklendiği görülmektedir. Hadi Maksudî de eski rejimde en fazla haksızlığa uğrayanların işçiler olduğunu belirterek, başarıları dolayısıyla işçileri tebrik ediyordu.⁸⁰

Diğer taraftan Müslümanlar, işçi ve askerlerin devrimdeki rolünü kabul etmekle birlikte bunu ideolojik temelde ele almamışlardır. Onlar için öncelik dil, din, millet ve sınıf ayrımı olmaksızın eşit davranacak bir idarenin kurulmasıydı. Dolayısıyla “Rusya, Ruslar içindir” şeklindeki siyasete dönülmemesini ve çoğunluk avantajının otokratik bir yönetime yol açmamasını istiyorlardı. Müslümanlar arasında farklı sınıflar olabilir; fakat bu birlikte hareket etmeye engel olmamalıydı. Müslüman İttifakı’nın gündeme getirilmesi bu yüzden önemliydi. Aksi durumda sınıf menfaatleri peşinde koşmak, onları “Kurucu Meclis” seçimlerinde zayıf bırakabilirdi. Dolayısıyla Samara’dan yazan Muhammed Fatih Murtazin İttifakı, sınıfsal ayrılmanın önüne geçebilecek bir oluşum olarak değerlendirirken, başka bir makalede ise diğer partilerle, özellikle Rus milliyetçiliğine kayan Kadetlerle mücadelede etkin olmak adına sınıfsal rekabetin Müslümanlar arasında yer almaması gerektiğini savunuyordu.⁸¹ Merkezî Büro tarafından yayınlanan “Hitabname”de de Müslümanların yeni dönemde dinî ve millî hayatlarına yön verebilmeleri adına birlikte hareket etmeleri, sınıf menfaatlerini bir tarafa bırakmaları şart olarak koşulmuştu.⁸² Bu kapsamda 21 ve 23 Nisan’daki açıklamalarında “Müslümanlar birleşiniz” sloganının kullanımı önemlidir. Büro, Müslümanları avam halk olarak tanımlayarak,

77 “Milliyet Meselesi”, *Koyaş*, 1108, (20 April 1917), s. 1-2.

78 “İnkılap ve Biz VII”, *Koyaş*, 1095, (21 Mart 1917), s. 1.

79 “Birinçi May Bayramı”, *Vakit*, 2209, (18 April 1917), s. 1.

80 “Orenburg Haberleri”, *Vakit*, 2212, (25 April 1917), s. 3; Fatih, “İnkılap ve Biz III”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 1-2; “İnkılap ve Biz V”, *Koyaş*, 1093, (17 Mart 1917), s. 1-2; Hadi Maksudî, “Hidmetkarlar Meselesi”, *Yıldız*, 1783, (18 April 1917), s. 2; Hadi Maksudî, “Rusya’da Partiyalar”, *Yıldız*, 1777, (31 Mart 1917), s. 2.

81 Taki Bedii, “Bugünkü Borçumuz”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 1-2; Muhammed Fatih Murtazin, “Müslüman Syezdi Hakkında”, *Vakit*, 2200, (29 Mart 1917), s. 1-2; “İnkılap ve Biz VI”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 1.

82 “Hitabname”, *Vakit*, 2208, (16 April 1917), s. 1.

sınıf farklılıklarının belirgin olmadığını, işçi sınıfının ise yeni oluşmaya başladığını dolayısıyla “avam flagı (halk bayrağı)” altında birleşmesi gerektiğini öne sürmüş, en küçük birimlerde dahi birlikte hareket edilmesini istemiştir. Büroya göre Müslümanların büyük zenginleri de yoktu.⁸³

Ayaz İshakî 7 Nisan’da adına düzenlenen bir mecliste, Rusya Müslümanlarının millet bayrağı altında birleşmelerini isterken sınıf bilincini inkâr etmemişti. Hatta 1905 Devrimi’ne atıfta bulunarak o dönemlerde sınıfsal mücadelenin gerekli olduğunu belirtmişti. Fakat hâlihazırda millî ve medeni hayatın inşası için bütün sınıfların bir arada olma zorunluluğu vardı.⁸⁴ Ahmediyef ise devrimin burjuva düşmanlığını göz önüne alarak Müslümanlar için önemli bir noktayı işaret ediyordu: Müslüman bayları. Onlar toplumun gelişmesinde, dinî ve millî değerlerin korunmasında rol oynamakla kalmayıp, askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması için de önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktaydılar.⁸⁵ Kazan ileri gelenlerinin katıldığı bir toplantıda Ahmediyef’e benzer şekilde Alimcan Barudi de dinî hayatın siyasi, edebî ve millî alandaki çalışmalarla korunabileceğini, dolayısıyla Müslüman baylarına da görevler düştüğünü belirtmişti. Toplantı sonunda ise “Millî Sermaye” adlı bir finans kaynağı kurularak Tatar baylarından yardım toplanmıştı.⁸⁶ Yine Kazan’a bağlı Arça şehrinde, içerisinde Müslümanların da bulunduğu bir grubun şehirdeki tüccarlara saldırılarının İslam’a aykırı bir davranış olarak değerlendirilmesi, Müslümanların böylesi olaylara dâhil olmamalarının istenmesi aynı çizgide bir yaklaşımdı.⁸⁷ Olayın araştırılması için Kazan Müslüman Komitesi’nin girişimiyle yapılan incelemede; Müslümanların son dönemdeki gelişmeleri anlamadıkları, rejimin yıkılmasına sevinmekle birlikte Çar destekçileri tarafından galeyana getirildikleri tahmin edilmiştir.⁸⁸

Devrim döneminde birlikte hareket etmek adına, İdil-Ural’daki aydınlar ve kuruluşların Türkistan Müslümanlarını da bilgilendirme gayretinde oldukları, matbuat organlarında onlara sıkça yer verdikleri, temsilciler gönderdikleri ve ortak toplantılar düzenledikleri de görülmektedir.⁸⁹

Ufa ve Orenburg (Şubat-Nisan 1917)

Ufa ve Orenburg, İdil-Ural bölgesindeki Müslümanların devrim dönemindeki faaliyetlerinin izlenebildiği iki önemli merkezdir. Kazan şehri kadar gelişmiş olmasalar da Ufa; dinî idareye

83 “Petrograd’daki Müslüman Merkez Byuro’su Tarafından”, *Vakit*, 2210, (21 April 1917), s. 1-2; “Petrograddaki Müslüman Merkezî Bürosu Tarafından”, *Koyaş*, 1109, (23 April 1917), s. 2.

84 F., “Ayaz Efendi Şerefine”, *Koyaş*, 1105, (13 April 1917), s. 1-2.

85 Şehid Ahmediyef, “Bizge Ni İşlerge VI”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 1-2.

86 Alim Alaaddin Şeref, “Kazan Müslüman Mutebaranının Cyulışı”, *Koyaş*, 1098, (28 Mart 1917), s. 2-3.

87 “İnkılap ve Biz IV”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 1.

88 “Müslüman Kamititi”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 2-3.

89 A. Rauf Muzaffer, “Türkistan Müslümanlarının Bugünkü Vazifeleri”, *Vakit*, 2190, (8 Mart 1917), s. 2; “İnkılap ve Biz XIV”, *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 1-2; “Memleket İdaresi Almaşnu ve Türkistan”, *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 1; “Kazan Müslüman Kamititinin Umumi Cyumı”, *Koyaş*, 1105, (13 April 1917), s. 2-3; “Orenburg Müslümanlarının Cyulışı”, *Vakit*, 2196, (21 Mart 1917), s. 4.

ev sahipliği yapmakta, Orenburg ise matbuat sahasında hatırı sayılır bir zenginliğe sahip bulunmaktaydı. Ayrıca konumu gereği devrimin Türkistan'daki seyrinin izlenmesine fırsat vermektedir.

Dönemin süreli yayınları incelendiğinde, Ufa'da halktan ziyade sınırlı sayıdaki aydın kadronun faaliyet içerisinde olduğu, toplantılarda yeni hükûmet, yeni rejim, Rusya Müslümanları kongresi ve bilhassa Mahkeme-i Şeriyye başlıkları üzerinde durulduğu görülmektedir.⁹⁰ Ömer Trigulof, Zakir Kadiri ve Vaiz Nuruşef gibi isimler, halk üzerinde etki ve yaptıkları faaliyetlerle dikkat çeken aydınlar arasındaydılar.⁹¹ Ufa Müslümanlarının en geniş kapsamlı toplantısı 14-16 Nisan tarihlerinde yapıldı ve gündem; Geçici Hükûmet, Rusya'nın gelecekteki idaresi, Rusya Müslümanlarının birlikteliği, Rusya Müslümanları toplantısı ve Kurucu Meclis seçimleri şeklinde belirlendi. Geçici Hükûmet temsilcisinin tebrik ettiği toplantıdan çıkan bazı önemli kararlar ise şunlardı: Rusya halk cumhuriyeti tarzında yönetilmelidir. Kurucu Meclis seçimleri her milletin nüfusunu göz önüne alacak bir kanun üzerine yapılmalıdır. Din ve devlet işleri birbirinden ayrılmalı, her din idare karşısında eşit hukuka sahip olmalıdır. Her millete dinî ve medeni muhtariyet verilmelidir. Kadınlar her türlü müessese ve seçim işlerinde erkeklerle eşit olmalıdır. Müslüman askerlerden ayrı bölükler kurulmalıdır. Müslüman mekteplerinde eğitim ana dilde olmalıdır. Türk-Tatar dili Müslümanların işlerinde resmî dil olmalıdır. Yer meselesi Kurucu Meclis'te tartışılmalıdır.⁹²

Ufa Müslümanları için devrim günlerindeki en önemli sorunu Mahkeme-i Şeriyye oluştuyordu. Dinî idare devrime geç cevap vermiş, kiliselerin yeni atmosfere uyum sağlama hızlarına nazaran pasif kalmıştı. Diğer taraftan, Müslümanlar nazarında Çarlık idaresinin temsilcisi konumunda yer alıyordu. Rejiminin yıkıldığı günlerde Müftü Sefa Bayezidof Petrograd'da bulunurken eski ve yeni idare tarafları arasında sorunlar yaşanmıştı. Kadı Salihcan Urmanof ve Nur Muhammed Mamaliyef yeni idareye destek verirken, Başkadı İnaletullah Kapkayef ve ekibi eski hükûmeti destekleyen ilanlar bastırdığı gibi etraftaki mollalara da bu doğrultuda mektuplar yazmıştı. Bu durum karşısında değişim taraftarları 8 Mart'ta aldıkları kararla Ebusuud Ahtemof, Kutluğ Muhammed Alkin ve Ömer Trigulof'u dinî idareye komiser olarak atadılar. Kadı İnaletullah ve Müftü Bayezidof ev hapsine mahkûm edildi.⁹³ Halk ise bu değişime yönelik tepkisini şöyle ifade ediyordu: "İndi eski ve kart mollalara gün bitti, anların ukazları (resmî görev belgesi) alına."⁹⁴ 15 Mart'ta Muhammed Mamaliyef, Salihcan Urmanof ve Süleyman Mamaliyef imzasıyla yeni idareyi destekleyen ve Müslümanların sınıf

90 "Syeizdler ve Ufa Müslümanları", *Yıldız*, 1777, (31 Mart 1917), s. 3-4.

91 Muhabir, "Ufa Haberleri", *Yıldız*, 1770, (15 Mart 1917), s. 3.

92 "Ufa Vilayeti Müslümanlarının Syezdi", *Tormuş*, 619, (28 Mart 1917), s. 1; "Ufa Vilayeti Müslümanlarının Syezdi", *Tormuş*, 630, (16 April 1917), s. 1-2; "Syezdin Mühim Kararları", *Tormuş*, 631, (18 April 1917), s. 2; "Ufa Müslümanlarının Vilayet Syezdinin Kararları", *Koyaş*, 1112, (30 April 1917), s. 3.

93 "Orenburg Mahkeme-i Şeriyasındaki Üzgerişler", *Vakit*, 2194, (15 Mart 1917), s. 2.

94 "Orenburg Mahkeme-i Şeriyasından", *Vakit*, 2195, (17 Mart 1917), s. 1; "Mahkeme-i Şeriye Meselesi: Sefa Bayezidof hem Kapkayef İşi", *Tormuş*, 606, (9 Mart 1917), s. 1-2; "Sefa Bayezidof ve İnalet Kapkayeflerni Tevkif Münasebetiyle", *Tormuş*, 607, (10 Mart 1917), s. 1.

ayrımı gözetmeksizin birlikte hareket etmesi gerektiğini savunan bir beyanname yayımlandı. Ayrıca Cuma namazında hutbenin Çar yerine Rusya'nın saadeti ve selameti adına okunması emredildi.⁹⁵ Kadı Salihcan Urmanof, imamların klasik görevleri yanında mevcut siyasi gelişmeler hakkında halkı bilgilendirme zorunluluklarının olduğunu düşünen bir isimdi. Bu kapsamda Ufa bölgesinden gelen mollalarla yaptığı toplantıda, imamların görevlendirmeleri planlanmış ve bu konuda büyük destek görmüştür.⁹⁶

Ufa Müslümanlarının yukarıda belirtilen genel siyasi yönelişine karşın, devrimci karakteriyle öne çıkan isim Galimcan İbrahimov'du. Hasanov'un verdiği bilgilere bakılırsa, Marksizm-Leninizm hakkında henüz derin bir bilgiye sahip değildi; fakat Fatih Seyfi ile birlikte Ufa'da Tatarca devrimci gazete *İrek*'i yayımlamaya başlamıştı. İbrahimov, Çarlık rejiminin işçi ve askerler tarafından, onların kanı ile yıkıldığını, iktidarın Geçici Hükûmet elinde değil, devrimin gerçek sahiplerinin elinde olduğunu düşünüyordu. Onda dikkat çeken şey, Müslümanlar arasında sınıfsal bir farklılıktan bahsetmesiydi. Müslüman İttifakı oluşumuna ve "burjuva" olarak tanımlanan Ceditçilerin bütün Rusya Müslümanlarını birleştirme anlayışlarına karşıydı. Bundan dolayı da Rusya Müslümanları toplantısının İttifakın etkisizliği nedeniyle halk adına başarılı sonuçlar doğuracağını umut ediyordu.⁹⁷

Orenburg ise Ufa'ya nazaran daha hareketli günler yaşamaktaydı. Rejimin düşüş haberi 2 Mart'ta şehre ulaştığında ilk iş olarak süreci yönetmek amacıyla Granjdanski Kamitet (Vatandaşlık/Halk Komitesi) kuruldu ve Fatih Kerimi Müslümanları temsilen komiteye seçildi.⁹⁸ Orenburg'da Müslümanların siyasi yolunu çizen teşkilat, Ceditçilerden oluşan Orenburg Müslüman Bürosu'ydu. Büro; Müslümanların, Rus ve Yahudi vatandaşların tecrübelerinden yararlanmalarını siyaseten bilgilencmeleri adına iyi olacağını düşünmekteydi. Bunun dışında, birlikte hareket etmek adına komiteler kurulmasını, sınıfların kendi menfaatleri için çalışmanın yanında umum halk için de mücadele etmelerini istiyordu.⁹⁹

5 Mart'ta, cemiyetinin toplantı salonunda siyasi gelişmeler değerlendirildikten sonra Başbakan Lvov'a ve Duma Reisi Rodziyako'ya tebrik ve destek telgrafının gönderilmesi kararlaştırıldı.¹⁰⁰ Ertesi gün kadınlar, şehirde bulunan Türkistanlıların ve Sadri Maksudi'nin de yer aldığı daha kapsamlı bir toplantı icra edildi. Kelimullah Hasanof başkanlığında açılan mecliste, eski idarenin nasıl düştüğü ve nedenleri hakkında bir konuşma yapıldı. Meclisin hitamında, Rusya Müslümanları toplantısının hazırlığı için 9 kişiden oluşan bir komite seçildi. Yeni hükûmete, Müftü Bayezidof'un görevden alınması gerektiğinin bildirilmesi ve son

95 Muhabir, "Ufa Haberleri", *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 2; "Mahkeme-i Şerianın Umumi Emri", *Vakit*, 2194, (15 Mart 1917), s. 1.

96 "Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinde Ahund, Hatip ve İmamlara", *Tormuş*, 609, (14 Mart 1917), s. 3; "Mahkeme-i Şeriyeye Tiresinde", *Vakit*, 2202, (31 Mart 1917), s. 1-2.

97 M. H. Hasanov – Galimdjani İbrahimov, *Tatknigoizdat*, Kazan 1977, s. 101-110; G. İ., "Bütün Rusya Müslümanları Cıyılışı", *İrek*, 11, (6 May 1917), s. 1.

98 "Orenburg Haberleri: Üzgerişler Orenburg'da Niçek Karşı Alına?", *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 3.

99 "Orenburg Haberleri: Hitabname", *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 3.

100 "Orenburg Haberleri", *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 3.

olarak da Orenburg Müslüman askerleri toplantısının yapılması kararlaştırıldı.¹⁰¹ 14 Mart'ta ise Sadri Maksudî tarafından Kurucu Meclis seçimleri üzerine bir konferans verildi. Maksudî, Müslümanların birlikte hareket etme zorunluluğunu vurgulamakla kalmadı; Türk-Tatar dilinin resmî dil olmasını, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını, dinlerin eşit görülmesini ve din değiştirmede Müslümanların Hristiyanlarla aynı hukuka sahip olmaları gerektiğini beyan etti.¹⁰² Büronun toplantıları sadece yerel değil bölgesel ölçekte de gerçekleşti. 8-11 Nisan 1917'de Müslüman bürolarının genel toplantısını organize etti. Amaç Müslümanların sorunlarını tartışmak ve yeni dönemde bir siyaset belirlemektir. Toplantıya Orenburg yanında Ufa, Kazan, Samara, Taşkent, Turgay, Akbulak, Aktübe gibi şehir ve bölgelerden temsilciler katıldı. 9 Nisan'daki toplantı sonucunda; Müslüman askerî firkalarının kurulması, savaş mağdurlarına yardım yapılması, Rusya Müslüman Sovyetinin (Şura-yı İslam) kurulması, Müslümanların yerel idarelere katılması, Müslüman askerlerinden Voyannı Sovyet (Askeri Komite/Meclis-Konsej) kurulması, Müslüman kongresi programı ve Müslüman bayramlarının kongrede gündeme getirilmesi kararlaştırıldı. 10 Nisan'daki toplantı kararlarının ise açıklanmaması uygun görüldü.¹⁰³ Büro aynı zamanda Müslümanları bilgilendirmek amacıyla kitapçıklar basarak Orenburg çevresindeki Müslüman komitelerine, hayır cemiyetlerine, Zemstva idaresine ve diğer müesseselere dağıttı. "Muvakkat Hükûmetin Tedbirleri", "Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi?", "Uçreditelny Sabraniye ve Müslümanların Hazırlıkları", "Siyasi Partiler Hakkında Malumat" isimli kitapçıkların basılmasını da planladı.¹⁰⁴

Kazan (Şubat-Nisan 1917)

Rusya'nın büyük şehirleri yanında Kazan ve Nijni Novgorod gibi merkezlerde de devrim haberleri kısa sürede yayıldı. Devrim toplantılar, partiler, işçiler ve üniversite öğrencileri tarafından sevinçle, kızıl bayraklar altında ve halkın "Marseillaise" şarkılarına katılmalarıyla karşılandı.¹⁰⁵ Bununla birlikte, gelişmelerde Müslümanların rolü var mıydı? Sarah Badcock, Kazan'da, Rus olmayan halkların devrim sırasında bir kenarda kaldıklarını ifade etmektedir. Bu anlamda devrim konusunda daha bilinçli olan Ruslarla Tatarlar arasında, daha "Kazan İşçi ve Asker Sovyeti" seçimleri başlangıcında ayrışma yaşanmış, Ruslara karşı bir güvensizlik doğmuştu. Ayrıca "milliyetçi ve burjuva" olarak tanımlanan Tatar Ceditçilere karşı küçük bir Müslüman sosyalist grup ancak oluşabilmişti ki onlar da 8 Mart'taki toplantıda birbirlerinden keskin şekilde ayrılmışlardı.¹⁰⁶

101 "Orenburg Müslümanlarının Ciyuşıları", *Vakit*, 2190, (8 Mart 1917), s. 2.

102 "Sadri Efendi'nin Liksiyası", *Vakit*, 2195, (17 Mart 1917), s. 1-2.

103 "Müslüman Byurolarının Kineş Meclisi", *Vakit*, 2209, (18 April 1917), s. 2.

104 "Orenburg Haberleri", *Vakit*, 2201, (30 Mart 1917), s. 3.

105 Sarah Badcock, *Politics and The People in Revolutionary Russia a Provincial History*, Cambridge University Press, UK 2007, s. 33.

106 *Age*, s. 38.

Devrimin hemen akabinde Bolşevik Partinin bölgede teşkilatlanmaya başladığı görülmektedir. Partinin Kazan Komitesi'nin liderliğini Viktor Aleksandroviç Tihomirnov yapmaktaydı. Tihomirnov 21 Mart'ta Kazan'a gelmişti ve Bolşevikleri birleştirme amacı taşıyordu. 31 Mart'ta ise komitenin *Raboçi* adında gazetesi yayımlanmaya başladı. Programı, Rusya Sosyal Demokrat Partisini izliyordu. Nisan ayından itibaren partinin Kazan bölgesindeki küçük birimlerde büroları açıldı, fabrikalarda da teşkilatlanmaya gidildi.¹⁰⁷ Kazan Bolşevik Komitesi ve yöneticileri Müslüman İttifakı'nın liderlerini burjuva olarak tanımlarken, Geçici Hükûmete desteklerinden de rahatsızdılar. Bu kapsamda Fuat Tuktarov, Sadri Maksudî, Abdullah Battal, Abdullah Apanayev ve Alkin kardeşler Tatar burjuva hareketinin liderleri olarak görülürken *Koyaş*, *Yıldız*, *Tormış*, *Vakit*, *Kurultay* ve *İl* gibi gazeteler de burjuva yayınları olarak kabul ediliyordu.¹⁰⁸ Devrimin duyulduğu günlerde Bolşevik çizgide ilerleyen Tatarlar da yok değildi. Bu kapsamda Mollanur Vahitov, Kamil Yakubov, Minulla Vahitov, Yakup Çanışev, Sadık Ahtyamov gibi isimler öne çıkıyordu. Mollanur Vahitov Kazan'daki Müslüman Sosyalist Komitesi'nin liderliğini yapıyordu. Hasiyat Gaynullin, Amina Muhitdinova, Sıddık Husnutdinov, Veli Şafıgullin de komitede yer alan isimlerdendi. Komite 15 Haziran 1917 itibarıyla *Kızıl Bayrak* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazete, Tatar işçi ve köylülerine odaklanmakla birlikte, Ceditçilerin Müslümanları bir millet olarak görme anlayışına karşı çıkıyordu.¹⁰⁹

2 Mart tarihinde yani Petrograd'daki gelişmeler Kazan'a ulaştığında, Kazan Harbi Zanaat Komitesi İşçiler Gurubu tarafından işçilere hitap edilmekle birlikte içerisinde Müslümanların olup olmadığı bilgisi mevcut değildir. Fakat sayıca çok az olmalıydılar. Sınıfsal sloganların yer aldığı bir hitapta Rusların organize olmaları muhtemeldi. Zaten çok hızlı reaksiyon göstermeleri bir miktar hazırlıklı oldukları anlamına geliyordu.¹¹⁰

Kazan Müslümanlarının devrime dair faaliyetleri çok geçmeden başladı. 7 Mart'ta "Bolşoi Tiyatr"da üniversite öğrencilerinin temsilcilerinin de katıldığı büyük bir toplantı gerçekleştirildi. Devrimin nasıl oluştuğu ve Müslümanların olaylara bakışı konuları üzerine yoğunlaşan birden fazla madde üzerinde duruldu. Ayrıca yeni hükûmet tebrik edilerek Duma reisi Rodzyanko'ya bir telgraf gönderildi. Katılımcıların genel kabulüne bakıldığında yaşananlar 1905'in devamı olarak değerlendiriliyordu. En önemli mesele ise Rusya'nın yeni idare biçiminin ne olacağı konusuydu. Bu çerçevede Rusya Müslümanları olarak hareket ederek Kurucu Meclis seçimlerine katılmalı ve birlikteliklerini organize edecek bir teşkilat kurulmalıydı.¹¹¹ 12 Mart tarihli toplantıda da Fuat Tuktarov'un başkanlığında 12 kişiden ibaret Kazan Müslüman Komitesi kuruldu. Sonrasında Müslüman Bürosuna gönderilecek temsilciler seçildi. Bu isimler; Sadri Maksudî, Seyit Giray Alkin ve Abdülhamid Kazakof'tu.¹¹²

107 M. K. Muharyamov, *Oktıabr i Natsionalny Vopros v Tatari*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 1958, s. 27-30.

108 *Age.*, s. 32-34.

109 *Age.*, s. 40-42.

110 "Kazan'da Haller", *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 2.

111 "Kazan Müslümanlarının Umumi Cyuışı", *Koyaş*, 1090, (9 Mart 1917), s. 3.

112 "Müslüman Kamitininin Cyuışı", *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 3.

15 Mart günü Kazan’da, anlaşıldığı kadarıyla Ruslar tarafından organize edilen büyük bir mitingde “hürriyet bayramı” kutlamaları gerçekleştirildi. Yazılanlar doğrusya Rusya Müslümanlarından 10 bin kişi katılmıştı. Mitingde devrim havasına da uygun olarak öğrenciler, askerler, işçiler ve diğer sınıflara mensup erkek ve kadınlar, ellerinde kızıl bayraklarla ve “Yaşasın Hürriyet” yazılı posterlerle yer almışlardı. Yunusoflar Meydanı’ndan başlayıp Bolşoi Tyatır’a geçen Müslüman göstericilerin önünde imamlar da bulunuyordu ve hatta Sadık İmankulu tarafından Kur’an okunarak devrim günlerinde hayatını kaybedenlere dua edilmişti.¹¹³

24 Mart’ta Veliyullah İbrahimov’un evinde Kazan Müslümanlarının önde gelenlerinin yer aldığı önemli bir toplantı gerçekleştirildi. Katılımcılar arasında Necip Halfin, Şihab Ahmerof, Abdülhamid Kazakof, Alimcan Barudi, Hadi Maksudî gibi isimler bulunuyordu. Toplantı Kazan Müslümanlarının birlikte hareket etmesi görüşü üzerinde ilerledi. Fakat Keşşaf Tercümanı sadece Tatarlar değil Rusya Müslümanlarının tamamının düşünülmesini isterken, Abdullah Apanayef hürriyeti kazanmakla işlerin bitmediğini Fransa ve Cezayir örneği üzerinden açıkladı ve Müslümanların işlerini kendi ellerine alması gerektiğini ifade etti. Kazakof da Rusya Müslümanlarının bir millet olarak diğer siyasilere anlatılması gerektiğini, sosyalistler ve diğer Rusların, Müslümanların kendilerine katılmalarını beklemelerinin uygun olmadığını dile getirdi. Fatih Emirhan ise Müslüman burjuvaziye hedefe koydu; onları görevlerini yerine getirmemekle, kendi kazançları peşinde koşmakla, halkı hazırlamamakla ve Müslüman İttifakını işlevsiz kılmakla suçlayarak mevcut hakların demokratlar tarafından alındığını söyledi.¹¹⁴

Kazan Müslüman Komitesi’nin 9 Nisan’daki toplantısı, taleplerin dile getirildiği önemli bir buluşma oldu. Bu kapsamda şu kararlar alındı: Rusya, federalizm temelinde halk cumhuriyeti olmalıdır. Orta Rusya Müslümanları için millî-medeni muhtariyet verilmelidir. Müslümanların sayıca fazla olduğu yerlerde resmî işlerde Türk-Tatar dili kullanılmalıdır. Seçim işlerinde her bölgenin nüfusuna göre düzenleme yapılmalıdır. İşçi meselesinde sosyal-demokratların, yer meselesinde sosyal-revolusyonerlerin programı kabul edilmelidir. Rusya içerisindeki her millet Ruslarla eşit olmalıdır. Kadınlar hukuk bakımından erkeklerle eşit sayılmalıdır. Müslüman askerlerin dinî ve millî ihtiyaçları giderilmelidir. Bunun yanında, Türkistan ve Sibirya’ya göçmen yerleşimi durdurulmalı, savaş bitirilmeli, Kurucu Meclis bir an önce toplanmalıdır.¹¹⁵ 23 Nisan’da yapılan toplantıda ise savaşa karşı tutumun nasıl olacağı görüşülmüş, İşçi ve Asker Sovyeti’nin kararları küçük değişikliklerle kabul edilerek, savaşın mahkûm milletlerin hürriyetinin temin edilmesi şartıyla durdurulması gerektiği bildirilmiştir.¹¹⁶

Müslüman Komitesi’nin dışında kadınlar, işçiler ve din adamları da yaptıkları toplantılarla devrime yönelik görüşlerini dile getirdiler. 24 Nisan’da Novaya Klup’ta Kazan Müslimelerinin ilk toplantıları düzenlendi. Kızıl bayraklarla ve duruma uygun pankartlarla süslenen salonda

113 “Hürriyet Bayramı”, *Koyaş*, 1093, (17 Mart 1917), s. 3-4; “Kazan Haberleri”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 4.

114 Alim Alaaddin Şeref, “Kazan Müslüman Mutebaranının Cyulışı”, *Koyaş*, 1097, (27 Mart 1917), s. 2-3.

115 “Kazan Müslüman Kamititinin Platforması”, *Koyaş*, 1109, (23 April 1917), s. 2; “Kazan’da Müslüman Kamititinin Platforması”, *Yıldız*, 1784, (21 April 1917), s. 1.

116 “Müslüman Kamititi”, *Yıldız*, 1785, (26 April 1917), s. 4.

300'e yakın katılımcı mevcut olup Kırgız, Kazak, Türkistan, Taşket, Kasım, Moskova, Ufa ve pek çok yerden 71 vekile yer aldı. Sara Hanım Ahmerova'nın başkan seçildiği toplantıya Müslüman Komitesi Başkanı Fuat Tuktarov ile Müslüman Askerler Komitesi Başkanı İlyas Alkin de katılarak tebriklerini sunmuşlardır.¹¹⁷ Toplantıda kadın-erkek eşitliği, Müslüman kadınların nikâh durumları, eğitim ve ana dil meseleleri üzerinde durulmuştur.¹¹⁸ Kazan Ulema Cemiyeti de eski idarenin yıkılışını memnuniyetle karşılamış, birlik içinde Kurucu Meclis seçimlerine yönelik çalışmalar yapılmasını istemiştir. 26 Nisan tarihli meclislerinde ise Moskova'da yapılacak toplantıya yönelik şu maddeleri gündeme getirmişlerdir: Rusya'nın idaresi halk cumhuriyeti olmalıdır. Kurucu Meclis seçimleri milletlerin sayılarına uygun ve adil şekilde yapılmalıdır. Her millete dinî ve medeni muhtariyet verilmelidir. Türk-Tatar dili resmî dil sayılmalıdır. Kadın ile erkeğin hukuk ve şeriat karşısında eşit sayılması gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁹ Kazan Müslüman İşçiler ve Ticaret Bürosu temsilcileriyle Rus tüccarlar arasında yapılan 5 Nisan'daki toplantı sonucunda ise çalışma süresi 8 saat olarak kabul edilmiştir. Toplantıda Müslümanların dinî bayramları da göz önüne alınarak işçiler için düzenlemeler yapılmıştır.¹²⁰ 11 Nisan tarihli Kazan haberlerine bakılırsa, sekiz saatlik iş vakti konusunda bazı işverenlerin buna uymadığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Kazan Müslüman Sosyalistler Komitesi harekete geçerek, bazı Müslüman köylerinden gelen eski idare yanlısı haberleri de göz önüne alarak Müslümanlara sürecin anlatılması hususunda Kazan'daki Sosyalist Revolusyonerler Partisi ile temasa geçmiştir.¹²¹

Devrim haberleri Kazan'a ulaştığında Müslüman askerlerde de hareketlenmeler mevcuttu. Ancak genel olarak Rusların takip edilmesi söz konusuydu. İlk olarak 94. Zapaskı Alayı'nda komutanlar tutuklandıktan sonra, olayları yönlendiren Grigoriyef adlı bir Rus askerinin emriyle komiteler kurulmuştur. Bunlara katılım konusunda Müslüman askerlerin bilgisi olmasa da 8 Mart'ta onlarla temasa geçmişlerdir. Bu aşamada İlyas Alkin lider olarak öne çıkmakta hem Müslüman askerlerle hem de komite temsilcileriyle görüşmeler gerçekleştirip Müslüman askerlerin durumları hakkında bilgi vermekteydi. Ayrıca Müslüman Komitesi'yle birlikte çalışmaktan da kaçınmıyordu. Bu yönde mart ayında gerçekleşen Kazan Komitesi'nin bir toplantısına İlyas Alkin ve Seyyit Attar Efendi Vahidof da katılmış, 5-6 kişilik bir heyet kurulmuş, böylece 94. Alay dışındaki Müslüman askerlerin de birleşmeleri başlamıştır. Sonrasında İlyas Ahmerof ve İlyas Alkin'in liderliğinde düzenlenen toplantıda ise "Harbi Müslüman Komitesi" teşkil edilmiştir. Amaç; Müslüman askerleri bir fikirde birleştirmek, aralarında siyasi, dinî ve millî hisleri artırmak, ayrı bir Müslüman alayı kurmak, askerlerin hayat şartlarını iyileştirmek ve Ruslarla eşit hukuka sahip olmaları için çalışacak komisyonlar tesis etmek şeklinde belirlenmiştir.

117 "Müslimelerin Birinci Syeizdi", *Koyaş*, 1110, (25 April 1917), s. 3.

118 "Kazandagı Umumi Müslimeler Syeizdi", *Yıldız*, 1785, (26 April 1917), s. 2; "Müslümeler Syeizdinin İkinci Meclisi", *Yıldız*, 1111, (27 April 1917), s. 2.

119 "Kazandagı Ulema Cemiyeti Tarafından Müslümanlarga İşbu Hitabname Taratıldı", *Yıldız*, 1775, (27 Mart 1917), s. 3, 4; "Ulema Cemiyetinin Layihası", *Yıldız*, 1786, (28 April 1917), s. 1.

120 "Kazan Haberleri", *Yıldız*, 1781, (10 April 1917), s. 3.

121 "Kazan Haberleri", *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 3.

Kararlar arasında İşçi ve Asker Vekiller Sovyeti'ne temsilci gönderilmesi de yer alıyordu.¹²² Bu süreçte Kazan Müslüman Harbi Komitesi'nin en önemli meselesini Tatar alaylarının kurulması konusu oluşturuyordu. Komite bu meseleyi Kazan Müslüman Komitesi'yle iş birliği içerisinde halletmeyi düşünüyor, Fraksiya nezdinde de girişimlerde bulunuyordu. Tatar alaylarının kurulma nedenleri olarak; Müslüman askerlerin dinî ihtiyaçlarının yerine getirilememesi, ibadet yerlerine sahip olmamaları, defin işlemleri, dinî bayramlar ve dil konuları zikredilmiştir. Tatar alayları için gerekli maddi kaynağın ise halktan ve baylardan toplanması uygun görülmüş, baylara karşı herhangi bir saldırı yapılmamasının da altı çizilmiştir.¹²³

Sonuç

Şubat Devrimi, sadece İdil-Ural Tatarlarının değil, Rusya Müslümanlarının tamamını hazırlıksız yakalayan bir gelişme olmuştur. 1905 Devrimi'nden kazanılan tecrübenin, savaş şartları nedeniyle daha da kısıtlanan bir topluma yeni siyasi süreçte yol gösteremediği anlaşılmaktadır. Zira İdil-Ural Tatarları, devrimi siyasi programdan uzak, aralarında ihtilafların olduğu yetersiz aydın kadrosuyla karşılaşmıştır. Rusya Müslümanları içerisinde devrim bilgisine en yakın toplum olsalar da 1905 Devrimi'ne kadar onlar arasında kapsamlı bir örgütlenmeden, Marksist anlayıştan bahsetmek oldukça zordur. Bu yöndeki gelişmeler daha çok Şubat Devrimi'nden sonra kendisini göstermeye başlayacaktır. Dolayısıyla devrimci bilginin kaynağını Ruslar oluşturmaktadır.

Şubat Devrimi'nin anlamı İdil-Ural Tatarları tarafından ideolojik temelden ziyade rejimin yıkılışıyla ilişkilendirilmiştir. Bu çerçevede sosyal, siyasi, kültürel başta olmak üzere pek çok alanda kısıtlandığını belirten bir toplum, idarenin yıkılmasını dinî ve millî haklarına kavuşmanın anahtarı olarak görmüştür. Dikkat edilirse devrim sürecinde Kazan, Orenburg ve Ufa gibi merkezlerde yapılan toplantılar sonucunda, yeni yönetimden talep edilenler de bu çerçevedeydi. Müslümanların dinî idaresi, seçim işleri, hukuki eşitlik, dil konusu, mektep ve medrese sorunları başlıca konuları oluşturuyordu. Dolayısıyla devrimin sınıfsal değerler üzerinden karşılandığını söylemek doğru olmayacaktır. Bununla birlikte işçi ve askerler arasında Kazan, Orenburg, Ufa gibi merkezlerde birlikteliklerin kurulduğu görülmektedir. Fakat bu gelişmeler dahi devrimin düşman olarak göreceği burjuva veya muhafazakâr kesimin bir köşeye atıldığı anlamına gelmemektedir. Bu noktada dinî kimliğin birleştirici rolü açıkça görülmektedir.

Çalışmada ulaşılan sonuçlardan biri de İdil-Ural Tatarları ve hatta Rusya Müslümanlarının devrimin temeline tezat bir şekilde sınıfsal ayrışmadan uzak durmaya çalışmış olmalarıdır. Bu yaklaşımlarının altında nüfus çoğunluğunu da arkasına alarak, yeni idare karşısında daha güçlü kalmak maksadıyla "Müslüman" kimliği etrafında birlikte hareket etmenin faydalı olacağına

122 "Kazan Haberleri", *Yıldız*, 1778, (3 April 1917), s. 4; "Tatar Polkalari Ni Üçün Kirek?", *Yıldız*, 1780, (7 April 1917), s. 2, 3; Kutlu Muhammed, "Kazan Müslüman Askerleri Arasında Hürriyet Hareketleri", *Yıldız*, 1774, (24 Mart 1917), s. 4.

123 "Kazan Müslüman Harbi Kamititi", *Koyaş*, 1100, (2 April 1917), s. 2, 3; "Kazan Müslüman hem Harbi Kamititleri Cyulışı", *Koyaş*, 1101, (4 April 1917), s. 2.

dair inanç yer almaktadır. Özellikle Kurucu Meclis seçimlerinde etkili olabilmenin yolunun bu noktadan geçtiği propagandası yapılmakta, aydınlar ve toplumun bu çizgide ilerlemesi gerektiği düşünülmektedir. Bütün Rusya Müslümanlarının bu kapsama dâhil edilmesi ve Müslüman İttifakı kuruluşunun yeniden organize edilmeye çalışılması bahsedilen anlayışla ilgilidir. Bununla birlikte, sınıfların varlığını kabul edenler olmasına rağmen genel kanıyı yönlendirecek kadar etkili olmamışlardır.

Son olarak devrimin, muhafazakâr-aydın rekabetine ya da Kamici-Ceditçi çatışmasına etki ettiği, Ceditçi kuşağın devrimci aydınlarla birlikte çalıştığı görülmektedir. Her ne kadar aralarında tam anlamıyla bir uyumdan bahsetmek mümkün olmasa da Ceditçilerin bir kısmının sosyalist kaynaktan beslendiği açıktır. Fakat burada ideolojiyi kendi dinî ve kültürel değerlerine uyarlamaları söz konusudur. Bunun en somut örneğini ise özellikle Kazan'da kurulan teşkilatların birlikte hareket etmeleri oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- “Allahga Şükür Bugünnü de Kördük”, *Tormuş*, 603, (5 Mart 1917), s. 1-2.
- “Azık ve Otun Meselesi”, *Vakit*, 2181, (22 Fivral 1917), s. 1.
- “Birinçi May Bayramı”, *Vakit*, 2209, (18 April 1917), s. 1.
- “Büyük Vakalar Münasebetiyle”, *Vakit*, 2191, (10 Mart 1917), s. 1.
- “Çistay Müslüman Syeizdinin Protokolü”, *Yıldız*, 1112, (30 May 1917), s. 2-3.
- “Hitabname”, *Vakit*, 2208, (16 April 1917), s. 1.
- “Hürriyet Bayramı”, *Koyaş*, 1093, (17 Mart 1917), s. 3-4.
- “İnkılap ve Biz I”, *Koyaş*, 1089, (7 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz II”, *Koyaş*, 1090, (9 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz IV”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz IX”, *Koyaş*, 1097, (27 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz V”, *Koyaş*, 1093, (17 Mart 1917), s. 1-2.
- “İnkılap ve Biz VI”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz VII”, *Koyaş*, 1095, (21 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz VIII”, *Koyaş*, 1096, (23 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz XII”, *Koyaş*, 1101, (4 April 1917), s. 1-2.
- “İnkılap ve Biz XIII”, *Koyaş*, 1103, (9 April 1917), s. 1-2.
- “İnkılap ve Biz XIV”, *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 1-2.
- “İşge Kaydan Başlarga Kirek”, *Tormuş*, 609, (14 Mart 1917), s. 1.
- “Kaditler Hakkında”, *Yıldız*, 1782, (12 April 1917), s. 1.
- “Kaditler Syezdinde”, *Yıldız*, 1779, (5 April 1917), s. 1-2.
- “Kazan Haberleri”, *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 3.
- “Kazan Haberleri”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 4.
- “Kazan Haberleri”, *Yıldız*, 1778, (3 April 1917), s. 4.
- “Kazan Haberleri”, *Yıldız*, 1781, (10 April 1917), s. 3.
- “Kazan Müslüman Harbi Kamititi”, *Koyaş*, 1100, (2 April 1917), s. 2-3.
- “Kazan Müslüman hem Harbi Kamititleri Cyulışı”, *Koyaş*, 1101, (4 April 1917), s. 2.
- “Kazan Müslüman Kamititinin Platforması”, *Koyaş*, 1109, (23 April 1917), s. 2.
- “Kazan Müslüman Kamititinin Umumi Cyunı”, *Koyaş*, 1105, (13 April 1917), s. 2-3.
- “Kazan Müslümanlarının Protisti”, *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 3.
- “Kazan Müslümanlarının Umumi Cyulışı”, *Koyaş*, 1090, (9 Mart 1917), s. 3.
- “Kazan’da Haller”, *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 2.
- “Kazan’da Müslüman Kamititinin Platforması”, *Yıldız*, 1784, (21 April 1917), s. 1.
- “Kazandığı Muallim ve Müderrisler Tarafından Rusyadaki Müslümanlara Hitap”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 3-4.
- “Kazandığı Ulema Cemiyeti Tarafından Müslümanlarga İşbu Hitabname Taratıldı”, *Yıldız*, 1775, (27 Mart 1917), s. 3-4.
- “Kazandığı Umumi Müslimeler Syeizdi”, *Yıldız*, 1785, (26 April 1917), s. 2.
- “Mahkeme-i Şeriyanın Umumi Emri”, *Vakit*, 2194, (15 Mart 1917), s. 1.
- “Mahkeme-i Şeriye Meselesi: Sefa Bayezidof hem Kapkayef İşi”, *Tormuş*, 606, (9 Mart 1917), s. 1-2.

- “Mahkeme-i Şeriye Tiresinde”, *Vakit*, 2202, (31 Mart 1917), s. 1-2.
- “Memleket İdaresi Almaşnu ve Türkistan”, *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 1.
- “Memleketteki Almaşnular Münasebetiyle”, *Koyaş*, 1088, (5 Mart 1917), s. 1-2.
- “Meskev Müslümanlarının Ciyulışları”, *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 1-2.
- “Meskev’den”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 3.
- “Millîyet Meselesi”, *Koyaş*, 1108, (20 April 1917), s. 1-2.
- “Muvakkat Kamitit Tarafından Halkga Hitap”, *Vakit*, 2186, (3 Mart 1917), s. 2.
- “Muvakkat Müslüman Merkezi Komiteti Tüzülü”, *Vakit*, 2197, (22 Mart 1917), s. 3.
- “Müslimelerin Birinçi Syeizdi”, *Koyaş*, 1110, (25 April 1917), s. 3.
- “Müslüman Byurolarının Kineş Meclisi”, *Vakit*, 2209, (18 April 1917), s. 2.
- “Müslüman Fraksiyası ve Dyhovni Sabraniyamız Nişliler?”, *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 1.
- “Müslüman Kamititi”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 2-3.
- “Müslüman Kamititi”, *Yıldız*, 1785, (26 April 1917), s. 4.
- “Müslüman Kamititinin Cyulışı”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917) s. 3.
- “Müslümanlar Protisti”, *Koyaş*, 1103, (9 April 1917), s. 2.
- “Müslümeler Syeizdinin İkinci Meclisi”, *Yıldız*, 1111, (27 April 1917), s. 2.
- “Orenburg Haberleri: Hitabname”, *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 3.
- “Orenburg Haberleri: Üzgerişler Orenburg’da Niçek Karşı Alına?”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 3.
- “Orenburg Haberleri”, *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 3.
- “Orenburg Haberleri”, *Vakit*, 2201, (30 Mart 1917), s. 3.
- “Orenburg Haberleri”, *Vakit*, 2212, (25 April 1917), s. 3.
- “Orenburg Mahkeme-i Şeriyasındaki Üzgerişler”, *Vakit*, 2194, (15 Mart 1917), s. 2.
- “Orenburg Mahkeme-i Şeriyasından”, *Vakit*, 2195, (17 Mart 1917), s. 1.
- “Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinden Ahund, Hatip ve İmamlarga”, *Tormuş*, 609, (14 Mart 1917), s. 3.
- “Orenburg Müslümanlarının Ciyulışları”, *Vakit*, 2190, (8 Mart 1917), s. 2.
- “Orenburg Müslümanlarının Cyulışı”, *Vakit*, 2196, (21 Mart 1917), s. 4.
- “Petrograd Mektupları: İçtimai İşlerimiz, Merkezî Büro”, *Koyaş*, 1106, (16 April 1917), s. 1-2.
- “Petrograd’daki Müslüman Merkez Byurosı Tarafından”, *Vakit*, 2210, (21 April 1917), s. 1-2.
- “Petrograddaki Müslüman Merkezî Bürosu Tarafından”, *Koyaş*, 1109, (23 April 1917), s. 2.
- “Radzanko Tarafından Padişahga Yiberilgen Tiligram”, *Vakit*, 2186, (3 Mart 1917), s. 2.
- “Sadri Efendi’nin Liksiyası”, *Vakit*, 2195, (17 Mart 1917), s. 1-2.
- “Sefa Bayezidof ve İnyet Kapkayeflerni Tevkif Münasebetiyle”, *Tormuş*, 607, (10 Mart 1917), s. 1.
- “Selamımız”, *Yıldız*, 1112, (30 April 1917), s. 1.
- “Syeizdler ve Ufa Müslümanları”, *Yıldız*, 1777, (31 Mart 1917), s. 3-4.
- “Syeizdnin Mühim Kararları”, *Tormuş*, 631, (18 April 1917), s. 2.
- “Tatar Polkalari Ni Üçün Kirek?”, *Yıldız*, 1780, (7 April 1917), s. 2-3.
- “Ufa Müslümanlarının Vilayet Syeizdinin Kararları”, *Yıldız*, 1112, (30 May 1917), s. 3.
- “Ufa Vilayeti Müslümanlarının Syezdi”, *Tormuş*, 630, (16 April 1917), s. 1-2.
- “Ufa Vilayeti Müslümanlarının Syezdi”, *Tormuş*, 619, (28 Mart 1917), s. 1.
- “Ulema Cemiyetinin Layihası”, *Yıldız*, 1786, (28 April 1917), s. 1.
- “Uluğ Almaşnu Künlerinde Müslümanlar”, *Koyaş*, 1089, (7 Mart 1917), s. 1-2.

- “Yeni Rusya, Yeni Hayat”, *Vakit*, 2188, (5 Mart 1917), s. 2.
- Ahmediyef, Şehid, “Bizge Ni İşlerge V”, *Yıldız*, 1770, (15 Mart 1917), s. 1.
- Ahmediyef, Şehid, “Bizge Ni İşlerge VI”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 1-2.
- Ahmediyef, Şehid, “Bizge Ni İşlerge VII”, *Yıldız*, 1772, (20 Mart 1917), s. 1-2.
- Ahund Müsavidi, “Hürriyet Devrinde”, *Yıldız*, 1778, (3 April 1917), s. 2.
- Akhtyamova, Alsu Vazikhovna, “Tatarskoe Sotsialistiçeskoe Dvijenie: Genezis i Razvitie”, *İz İstorii i Kulturi Haradov Srednego Povoljya*, 12/2, (2022), s. 95-106.
- Anet, Claude, *Günü Gününe Rus İhtilali*, çev. Nusret Kuruoğlu, Kardeş Matbaası, İstanbul 1969.
- Badcock, Sarah, *Politics And The People In Revolutionary Russia A Provincial History*, Cambridge University Press, UK 2007.
- Battal, A., “Tüşken Nikolay II’nçi”, *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 1.
- Beevor, Antony, *Devrim ve İç Savaş 1917-1921 Rusya*, çev. Arif Kaplan, Kronik, İstanbul 2024.
- Bennigsen, Alexandre – C. L. Quelquejay, *Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası*, çev. Erden Akbulut-T. Ahmet Şensılay, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1995.
- Bookchin, Murray, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi Üçüncü Devrim: 1905’ten 1917’ye Rus Devrimleri*, çev. Ali İhsan Başgöl, Sümer Yayıncılık, İstanbul 2023.
- Burdzhalov, E. N., *Russia’s Second Revolution The February 1917 Uprising in Petrograd*, çev. Donald J. Raleigh, İndiana University Press, 1987.
- C. V., “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? I”, *Vakit*, 2196, (21 Mart 1917), s. 1-2.
- C. V., “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? II”, *Vakit*, 2212, (25 April 1917), s. 1-2.
- Carr, E. H., *Lenin’den Stalin’e Rus Devrimi 1917-1929*, çev. Levent Cinemre, Yordam Kitap, İstanbul 2015.
- Carr, E. H., *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1 (1917-1923)*, çev. Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- Devlet, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Devletşin, Tamurbek, *Sovyet Tataristan’ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, (Tarihsiz).
- Dukes, Paul, *October and The World, Perspectives on The Russian Revolution*, The Macmillan Press, London 1979.
- Evtuhov, Catherine – Richard Stites, *1800’den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.
- F. K., “Zur Üzgeriş Künlerinde”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 1.
- F., “Ayaz Efendi Şerefine”, *Koyaş*, 1105, (13 April 1917), s. 1-2.
- Fatih, “İnkılap ve Biz III”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 1-2.
- Ferro, Marc, *The Bolshevik Revolution A Social History of The Russian Revolution*, çev. Norman Stone, Routledge & Kegan Paul, London 1980.
- G. İ., “Bütün Rusya Müslümanları Cıyılışı”, *İrek*, 11, (6 May 1917), s. 1.
- Gabdräfikova, L. R., “Tatarskoe Medrese i Revolyutsiya: Rojdenie “Bıvşih Şakirdov”, *Çelovek i Revolyutsii: Kazanskaya Guberniya*, ed. L. R. Gabdräfikovoi, İstitut İstorii im. Ş. Mardjani, Kazan 2016, s. 175-187.
- Gündoğdu, Abdullah, “Türklerin Tanıklığında Rusya’da Devrim Süreci”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2018, s. 21-36.
- Hasanov, M. H. – Galimdjani İbragimov, *Tatknigoizdat*, Kazan 1977.

- Hesenov, H., *Revolutsioner Bolşevik Höşæn Yamaşev*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1959.
- Hosking, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- İbragimov, Galimdjan, *Tatari v Revolyutsii 1905 Goda*, İzdanie Gosudarstvennogo İzdatelstva TSSR, Kazan 1926.
- İshakii, Gayaz, “Saf Başına”, *Gayaz İshakii Eserler*, 9, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2012, s. 7-11.
- İshakov, Salavat, *Rossiiskie Musulmane i Revolutsiya 1917-1918*, İzdatelstvo Sotsialno-Političeskaya Misl, Moskva 2004.
- İşçi, Onur – Onur Önel, *Rusya İmparatorluğu’nun Çöküşü: Harp Yahut İhtilal*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Kanlıdere, Ahmet, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakii*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Katkov, George, *Russia 1917 The February Revolution*, Harper & Row Publishers, New York 1967.
- Kerenski, Aleksadr, *Kerenski ve Rus İhtilali*, çev. Rasih Güran, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1967.
- Kurat, Akdes Nimet, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)”, *Makaleler*, III, haz. Nihat Yazılıtaş, Ahmet Vurgun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 183-301.
- Kurat, Akdes Nimet, “1917 Şubat İhtilali ve Rusya Türkleri”, *Makaleler*, II, haz. Nihat Yazılıtaş, Ahmet Vurgun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 95-108.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Kutlu Muhammed, “Kazan Müslüman Askerleri Arasında Hürriyet Hareketleri”, *Yıldız*, 1774, (24 Mart 1917), s. 4.
- Liebman, Marcel, *Rus Devrimi: Bolşevik Zaferin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*, çev. Samih Tiryakioğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.
- Lohr, Erich, “War and Revolution 1914-1917”, *The Cambridge History of Russias Volume II: Imperial Russia 1689-1917*, ed. Dominic Lieven, Cambridge University Press, UK 2006, s. 655-669.
- Maksudi, Hadi, “Cumhuriyet Niden İbare”, *Yıldız*, 1773, (22 Mart 1917), s. 1.
- Maksudi, Hadi, “Hidmetkarlar Meselesi”, *Yıldız*, 1783, (18 April 1917), s. 2.
- Maksudi, Hadi, “Rusya’da Partiyalar”, *Yıldız*, 1777, (31 Mart 1917), s. 2.
- Maksudi, Hadi, “Zur İnkılap”, *Yıldız*, 1769, (13 Mart 1917), s. 1.
- Maksudi, Hadi, “Zur Üzgerişler”, *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 1.
- Maksudi, Sadri, “Hazırkı Siyasi Ahval İçinde Vazifemiz”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 2.
- Maksudi, Sadri, “Kaditler Syezdinde Söylegen Sözlerim”, *Vakit*, 2214, (28 April 1917), s. 1-2.
- Maksudi, Sadri, “Millî Syezd Ne Revişte Cıylurga Tyüş?”, *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 1-2.
- Mansurof, Asım, *Birinçi, Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar*, SSSR Halklarının Üzek Neşriyatı, Meskev 1926.
- Marc Ferro, *The Russian Revolution of February 1917*, çev. J. L. Richards, Prentice Hall, London 1967.
- Muhabir, “Ufa Haberleri”, *Yıldız*, 1770, (15 Mart 1917), s. 3.
- Muhabir, “Ufa Haberleri”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 2.
- Muharyamov, M. K., *Oktyabr i Natsionalny Vopros v Tatari*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 1958.
- Murtazin, Muhammed Fatih, “Müslüman Syezdi Hakkında”, *Vakit*, 2200, (29 Mart 1917), s. 1-2.
- Muzaffer, A. Rauf, “Türkistan Müslümanlarının Bugünkü Vazifeleri”, *Vakit*, 2190, (8 Mart 1917), s. 2.
- Özsoy, Emre, “Tan Yıldızı” Gazetesi’nde Ceditçi Aydınlarla Yönelik Muhalefet (1906)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/7, (2022), s. 227-238.

- Rabinowitch, Alexander, *Devrime Doğru Petrograd Bolşevikleri ve 1917 Temmuz Ayaklanması*, çev. Serpil Pehlivan, Yordam Kitap, İstanbul 2017.
- S. B., “Meskev Müslümanları Arasında”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 2-3.
- S., “Meskev Müslümanları”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 3.
- Sadri, “Millî Syezd Niçün Kirek?”, *Vakit*, 2192, (12 Mart 1917), s. 1-2.
- Said, Kerim, “Memleket Üzeginden İhtilal hem İrek Künleri”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 2.
- Said, Kerim, “Petrograd Mektubu”, *Koyaş*, 1082, (19 Fivral 1917), s. 2.
- Said, Kerim, “Petrograd Mektupları”, *Koyaş*, 1099, (30 Mart 1917), s. 2.
- Swain, Geoffrey, *Rus Devrimi’nin Kısa Tarihi*, çev. Mert Büyükkarabacak, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Şeref, Alim Alaaddin, “Kazan Müslüman Mutebaranının Cyulışı”, *Koyaş*, 1098, (28 Mart 1917), s. 2-3.
- Şeref, Alim Alaaddin, “Kazan Müslüman Mutebaranının Cyulışı”, *Koyaş*, 1097, (27 Mart 1917), s. 2-3.
- Tagirov, İldus, “Fevralskii Perevorot v Kazani: Obrazovanie Soveta i Ustanovlenie Dvoevlastiya”, *İstoriya Tatar*, VII, İnstitut İstorii İm. Ş. Meardjanii, Kazan 2013, s. 199-204.
- Tagirov, İndus, “Rossiiskie Revolyutsii i Probujdenie Tatar”, *Eho Vekov*, 2, (2005), s. 102-109.
- Taki Bedii, “Bugünkü Borçumuz”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 1-2.
- Taymas, Abdullah Battal, *Rus İhtilâlinden Hâtıralar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1968.
- Togan, Zeki Velidi, *Hâtıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- Ulam, Adam B, *The Bolsheviks, The Intellectual and Political History of the ‘Triumph of Communism in Russia*, Harvard University Press, London 1998.
- Validov, Djamal, “Tangisti”, *Gayaz İshakii Eserler*, 15, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2014, s. 11-12.

THE FEBRUARY REVOLUTION AND THE VOLGA-URAL TATARS: ROOTS AND THE MEANING OF THE REVOLUTION (FEBRUARY-MAY 1917)

Emre ÖZSOY* 

This article studies the activities of the Volga-Ural Tatars in the period between the February Revolution and the First Congress of All-Russian Muslims that took place in May 1917, Moscow. In this regard; the questions of how the February Revolution was received in the Volga-Ural region, how the intellectuals guided the society, and in what direction the political and ideological changes took place were examined together with the roots and development process of the revolutionary thought among the Tatars. Leading Tatar publications of the period such as Vakıf (1906-1918), Tormış (1913-1918), Koyaş (1912-1918) and Yıldız (1906-1918) constitutes the primary sources of the study. Based on these sources, the writings of the leading Tatar intellectuals, who were influential in shaping the revolutionary process, have been examined. The activities of the committees formed in cities such as Kazan, Orenburg, and Ufa were evaluated; and the Tatar community's approach towards the Provisional Government was discussed.

The February Revolution of 1917, which marked the beginning of the October Revolution in Tsarist Russia, also triggered the political awakening and ideological organization of various peoples under Russian rule. The responses of groups associated with the former Tsarist regime varied significantly, shaped by their distinct intellectual, economic and political experiences. In this context, the reaction of the Russian Turks and the Volga-Ural Tatars, who are the focus of this study, reveals a general distance from the revolutionary movement, both ideologically and in practice. Their stance toward the revolution was, in many ways, shaped by their interpretation and understanding of its nature and implications.

The political, economic and military problems that began in Tsarist Russia in the late nineteenth century initiated a process that brought the autocratic regime into direct confrontation with the people in the early twentieth century. However, the restrictions imposed by the regime began to ease, especially the 1905 Revolution and the establishment of a constitutional monarchy, and created an opportunity for them to gain cultural and political experience in the period leading up to the February Revolution. In this context, the Volga-Ural Tatars utilized the press and

* Assistant Professor, National Defence University of Türkiye, Military Academy, Department of History, Ankara / Türkiye, emreozsoy206@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6803-5099

took advantage of the opportunities presented during the Duma period, achieving a notable level of political engagement. They succeeded in fostering a connection politics and society, especially through the formation of the "Muslim Alliance". However, this political progress did not necessarily mean that they were sufficiently prepared for the February Revolution.

During the February Revolution, the centers of the political activities of the Russian Turks were the capital cities of Petersburg and Moscow. Organizations were made on behalf of the Muslims of Russia, regardless of the region, under the leadership of the Duma deputies and intellectuals. In this sense, the first reaction to the revolution in the meetings held was positive, and telegrams expressing support were sent to both the Provisional Government and the Duma president. At this stage, it is understood that the Russian Turks welcomed the revolution not on ideological grounds, but rather out of satisfaction with the fall of Tsarism.

In the Volga-Ural region, it is possible to see the impact of the February Revolution among the Tatars, especially in Kazan, as well as in the cities of Orenburg and Ufa. However, this impact did not closely align with the revolution's prevailing 'worker and soldier' discourse. Although the emergence of a working class and the introduction of ideological doctrines had been observable in Kazan since the 1890s, an organized social-democratic movement among the Tatars had not developed by the time of the February Revolution in 1917. Although a few Tatar intellectuals gained attention, the primary source of revolutionary thought remained Russian and the Tatar examples that emerged largely derivative. As a result, there was a lack of ideological experience among the Tatars. For this reason, the surprise and joy felt at the collapse of the Tsarist regime in Volga-Ural showed itself as the first outcome of the revolution. In other words, what was important for a Tatar was not the "class struggle" but the collapse of the administration that had long been seen as a rival.

An examination of the Tatar periodicals centered in Kazan, Ufa, and Orenburg reveals that the February Revolution was primarily led by a group of intellectuals, who also guided public opinion. In this context, it was frequently emphasized that the Muslims of Russia should act as a unified group, with the belief that such unity would provide them with an advantage in securing fair representation through the new election system in post-revolutionary Russia. Therefore, although the existence of classes among the Muslims of Russia was accepted, no struggle was encouraged. Meetings held in the Volga-Ural region stressed the importance of cooperation between workers, peasants, and, though weaker, the bourgeois class. For this reason, it is possible to witness the unity of workers, soldiers, imams, merchants and peasants in Kazan, Orenburg and Ufa and even in smaller settlements. This situation reveals how the February Revolution was defined in the Volga-Ural region.

After the February Revolution, the main issues discussed among the Volga-Ural Tatars included: the elections for the Russian Constituent Assembly, the new regime of Russia, the All-Russian Muslim Meeting to be held in Moscow, the revival of the Muslim Alliance, the position of the Orenburg Religious Administration in the new political order the formation of

a Muslim military regiment, cooperation with the Muslims of Turkestan, the establishment of equal citizenship, the recognition of the Turkish-Tatar language as an official language, and the avoidance of class distinctions. The prominent leaders in the management of the political process in the region included figures such as Sadri Maksudî Arsal, Ayaz İshakî, Alimcan Barudi, İlyas Alkin, Ahmet Salihov, Hadi Maksudî, Cemaleddin Velidî and Fatih Kerimi.

The results of the study indicate several key findings. The first is that the February Revolution caught the Turks of Russia unprepared. While the society could not imagine that the Tsarist regime would collapse, the intellectuals were also taken by surprise. Although they engaged in political activities, they did so without the ideological understanding necessary to fully align with the revolution's principles. Another key finding is that the leaders who managed the activities in the Volga-Ural region did not embrace the February Revolution on an ideological basis, but rather viewed it simply as a development that brought an end to the Tsarist administration. Additionally, while the class issue was acknowledged, any conflict based on class interests among Muslims was deliberately avoided, with an emphasis on unity grounded in religious solidarity. This approach was likely driven by a desire for collective action, aiming to secure a majority in the newly established Russia and to ensure fair representation in the forthcoming election system.

YENİÇERİ ORTA SANDIKLARI: 44. AĞA BÖLÜĞÜ'NÜN 1796-1826 DÖNEMİNDEKİ GELİR VE GİDERLERİ

JANISSARY ORTA FUNDS: REVENUES AND EXPENDITURES OF THE 44TH AĞA BÖLÜK DURING 1796-1826

Mehmet Mert SUNAR^{*} 

Öz

Bu çalışmada Osmanlı Arşivi'nin farklı tasniflerinde karşımıza nadiren çıkan Yeniçeri ortalarına ait gelir-gider defterlerinden 44. Ağa Bölüğü'ne ait gelir ve gider defterleri kullanılarak, Yeniçeri orta sandıklarının 19. yüzyıl başlarındaki işleyişi, sandıklardan verilen kredilerin niteliği ve niceliği, kredi alanlar ve sandıklardan yapılan harcamalar hakkında bazı genel tespitler yapılmaktadır. Yeniçeri Ocağı'nı oluşturan ortaların para vakfı olarak işlettikleri sermayeler mütevazı rakamlar olsa da, 196 orta sandığının toplam sermayesi göz önüne alındığında bunun yüksek bir meblağı oluşturduğu ve İstanbul'un finansal ve ekonomik hayatında önemli rol oynadığı iddia edilebilir. Yeniçeri orta sandıklarının verdikleri kredilerin orta ve küçük büyüklükte meblağlardan oluştuğu ve buralardan borç alanların orta ve küçük ölçekli tüccar-esnaf ile orta ve dar gelirli İstanbullulardan oluştuğu görülmektedir. Çalışmada Yeniçeri orta sandıklarının hem borç verme süreçlerinde hem de murabaha oranlarında diğer para vakıfları ile aynı prensiplerle işlediği de varılan diğer bir sonuçtur. Ele alınan dönemde 44. Ağa Bölüğü'nün gelir ve giderlerinin çoğunlukla birbirine çok yakın seyrettiği, ancak savaş dönemlerinde giderlerde önemli artış yaşandığı ve merkezî yönetimin desteğine ihtiyaç duyulduğu da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: yeniçeriler, yeniçeri orta sandıkları, para vakıfları, 44. Ağa Bölüğü, kredi ilişkileri

Abstract

This article examines the functioning of Janissary orta funds, the characteristics of the loans they issued, and the identities of their debtors in early nineteenth-century Istanbul, drawing on the revenue and expenditure registers of the 44th Ağa Bölük. Although the capital owned by Janissary *ortas* was not substantial, the total capital of 196 Janissary *ortas* constituted a considerable sum making a notable impact on Istanbul's financial market and economy. The article argues that Janissary orta funds typically issued small – and medium-scale loans to merchants and artisans operating small or mid-sized enterprises, as well as to members of Istanbul's middle and lower socioeconomic classes. At least on the paper, Janissary orta funds adhered to the general principles that governed the functioning of cash waqfs in the Ottoman Empire. During the period under study, the revenues and expenditures of the 44th Ağa Bölük maintained a delicate balance, which was disrupted in favor of expenditures during wartime. In such instances, the 44th Ağa Bölük's fund needed to be subsidized by the central government.

Keywords: janissaries, janissary orta funds, cash waqfs, 44th Ağa Bölüğü, credit relations

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, mehmetmert.sunar@medeniyet.edu.tr; ORCID: 0000-0003-0971-9612



Giriş

Yeniçeri Ocağı ile alakalı ve gayet önem taşıyan defter gruplarından biri de yeniçeri ortalarına ait gelir-gider ya da muhasebe defterleri olarak adlandırılabilir olan defterlerdir. Ancak bu defterler Osmanlı Arşivinde sıklıkla karşımıza çıkmamaktadır.¹ Bu defterler yeniçeri orta sandıklarının gelir ve giderlerinin muhasebesinin tutulması ve ortanın ihtiyarları olarak adlandırılan kıdemli zabıtların ortanın sorumluluğundaki para vakfının işletilmesini kontrol etmesi amacıyla hazırlanmaktaydı. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti özellikle barış dönemlerinde yeniçeri ortalarının harcamaları için bir bütçe ayırmamıştır. Yeniçeri odalarının ve altyapılarının yeniden inşası gibi devlet tarafından karşılanan harcamaları saymazsak, her yeniçeri ortası barış zamanı yaptığı harcamaların tamamını ortanın para vakfından karşılamak durumundaydı. Sefer dönemlerinde bile devletin verdiği günlük iâşe dışında ordu ile sefere giden orta mensuplarının yaptığı her türlü harcama yine ortanın para vakfından karşılanmaktaydı. Bu durum orta vakfının gelir ve giderlerinin muhasebesinin düzenli bir biçimde tutulmasını gerektiriyordu. Yeniçeri ortalarının gelir-gider ya da muhasebe defterleri olarak adlandırılabilir defterlerin işlevi de tam olarak buydu.

Şu ana kadar arşivlerde tespit edebildiğimiz yeniçeri orta sandıkları muhasebe defterlerinin sayısı son derece sınırlıdır. Bu tespit, farklı tasniflerde araştırmacıların karşısına çıkmış ya da çıkacak başka defterlerin olmadığı anlamına gelmemektedir; ancak yeniçeri mevacic defterleri ile karşılaştırıldığında bu defterlerin sayısının son derece az olmasının farklı sebepleri olabilir. Bunların başında, herhalde “Vak‘a-i Hayriyye” olarak adlandırılan Yeniçeri Ocağının kaldırılması sırasında II. Mahmud’a sadık kuvvetler tarafından Yeni Odalar kışla kompleksinin top ateşi ve kundaklama sonucu yakılması gelmektedir. 196 yeniçeri ortasından 170’inin kışlasının Yeni

1 Cumhuriyet Başbakanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)’nda bu defterlerden sınırlı sayıda bulunmaktadır. Şu ana kadar tespit edilebilen defterlerden dördü Bâb-ı Defteri Yeniçeri Kalemi Defterleri (D.YNÇ.d) tasnifinde, biri Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) tasnifinde, ikisi Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d) tasnifinde, biri de Piyade Mukabelesi Defterleri (D.PYM.d) tasnifinde bulunmaktadır. Bu makalenin konusu olan 44. Ağa Bölüğü’ne ait üç defterden biri MAD.d, 5130 numarası ile kayıtlıdır. Diğer iki defter D.YNÇ.d, 34881 ile 34954 numaralı defterlerdir. 32. Ağa Bölüğü’ne ait bir gelir ve gider defteri parçası için bk. D.YNÇ.d, nr. 34883. Bu defterin transkripsiyonu bazı hatalar ile birlikte yakınlarda bir makalenin eki olarak yayımlanmıştır. Evren Gökçe, “Bir Yeniçeri Ortasının Günlük Masrafları: 32. Ortanın Harcamaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 17, (Haziran 2023), s. 77-106. Diğer üç defter ise defter ise 61. Ağa Bölüğü’ne ait olup, bunlar D.YNÇ.d, nr. 34603, D. BŞM.d, nr. 41511, ve D.PYM.d, nr. 35601’dir. Bu defterler de yine yakın zamanda bir kitap olarak yayınlanmıştır. *İrad ve Mesarîfat Beyan Olunur: Yeniçeri Ocağı 61. Bölüğün Gelir-Gider Defterleri (1163-1241/1750-1826)*, haz. Abdülkâsım Gül, Küre Yayınları, İstanbul 2023. Yedinci ve son defter parçası ise Baş Muhasebe Kalemi Defterlerinde bulunmakta olup en eski tarihli defterdir. Bu defter parçasından defterin hangi Yeniçeri ortasına ait olduğu tarafımızdan tespit edilememekle birlikte elimize ulaşan parçadaki ilk girdi 25 M 1149/5 Haziran 1736 tarihli (D.BŞM.d, nr. 41402). Bu defterin farklı bir tasnifte karşımıza çıkması arşivde belki buna benzer daha fazla defter ya da defter parçalarının olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Bunların dışında 11. Ağa Bölüğü’nün mütevellisinin 1811 yılının Mart ayında ölümü üzerine mütevellî değişimi sırasında hazırlanmış ve Sekbanbaşı tarafından mühürlenmiş orta sandığının hesap devrini içeren belge için bk. BOA, Cevdet Askeriye (C.AS), nr. 156/6889, (5 RA 1226/30 Mart 1811). Bu hesap devrinin Sekbanbaşı tarafından onaylanması herhalde devir işlemi sırasında çıkan anlaşmazlık ile ilgiliydi; zira belgenin sonu ortanın kıdemli zabıtlarına ittifak ve uyuşma içinde olmaları uyarısını içeren bir tembih cümlesi ile bitiyordu.

Odalar kompleksinde bulunduğu göz önüne alındığında, yeniçeri ortalarının orta sandığında saklanması gereken gelir ve gider defterlerinin çoğunun yangında yok olduğu söylenebilir.² Günümüzde elimizde bulunan defterlerin tamamının, kışlası Eski Odalar'da bulunan ortalara ait olması tesadüf olmasa gerektir. Eski Odalar'ın Vak'a-i Hayriyye sonrası yıkıtılması sebebi ile bu odalarda bulunan eşya ve defterlerin aynı akıbete uğramadığı düşünülebilir. Ancak yine Vak'a-i Hayriyye sonrası Yeniçerilere ait bazı belge ve defterlerin bizzat devlet tarafından Ayasofya Hamamı'nda yakıtıldığı düşünüldüğünde, buradaki defterlerin de aynı akıbete uğramış olabileceği akla gelmektedir. Bugün elimize ulaşabilen defter ya da defter parçaları ya bu süreçte gözden kaçmış ya da farklı sebeplerle daha önceki tarihlerde arşivlenmiş belgeler olabilir. Günümüze ulaşma sebepleri ne olursa olsun bu defterler tarihçilere yeniçeri orta vakıflarının işleyişi, bir yeniçeri ortasının mutat günlük ve aylık harcamaları gibi konularda önemli veriler sağlamaktadır.

Osmanlı para vakıfları, literatürde üzerine görece çokça yazılan ve tartışılan bir konu olsa da Yeniçeri para vakıfları bu ilginin dışında kalmış gözükmektedir.³ Bunda biraz önce bahsedilen arşivdeki kaynak azlığının yanında sicillerde Yeniçeri para vakıflarına dair bilgilerin son derece dağınık biçimde bulunmasının önemli rolü olmalıdır. Aslında Yeniçeri para vakıflarının nasıl işlediği, ekonomi üzerindeki etkisi, kredi ilişkilerinin sosyal ve siyasi yansımaları gibi konuların çalışılmasının para vakıfları alanına yapacağı önemli katkılar bulunmaktadır.

Yeniçeri para vakıfları hakkında en önemli bilgi parçalarından birini 1826'da Yeniçeri Ocağının ilgasından sonra ocak ve mensuplarının para ve taşınmazları ile ilgili hazırlanan muhalefat ve mezat defterleri oluşturmaktadır.⁴ İlga edilen Yeniçeri Ocağına ait para ve taşınmazlar ile cezalandırılan mensuplarının terekeleri devlet hazinesine ait görüldüğünden, Sultan II. Mahmud yönetimi 1826 sonrasında bunların peşine düşmüş ve buradan Asâkir-i Mansure ordusunun kuruluş bütçesinin bir kısmını karşılamayı ummuştur. Öncelikle Yeniçeri

2 Yeniçeri muhalefat defterlerinin pek çok kaydında ortalara ait sandıkların ve bunların içinde bulunan belge, defter, temessük ve rehin verilmiş değerli eşyaların yandığına dair ifadeler bulunmaktadır. Bazı örnekler için bk. BOA, MAD.d, nr. 9772, s. 21, 50; nr. 9766, s. 236, 239.

3 Bazı örnekler için bk. Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1970. Neşey Çağatay, "Ribâ and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire", *Studia Islamica*, 32 (1970), p. 53-68. Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 3/10, (1979), p. 289-308. Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 3/38 (1995), p. 313-354. Süleyman Kaya, "Para Vakıfları Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/1, (2003), s. 189-203. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003. Ali Şenyurt, "Yeniçeri Ortaları Yardımlaşma Sandıkları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, (2017), s. 155-170. Naime Yüksel Kayaçağlayan, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yeniçerilerin Politik ve Sosyo-Ekonomik Roller: İstanbul Örneği*, (Doktora Tezi), Yıldırım Bayezit Üniversitesi, Ankara 2018.

4 BOA, MAD.d, nr. 8390 (21 ZA 1241-27 M 1247/ 27 Haziran 1826-8 Temmuz 1831); nr. 9765 (9 R 1239-9 ZA 1247/13 Aralık 1823-10 Nisan 1832); nr. 9766 (20 ZA 1241-16 M 1253/26 Haziran 1826-22 Nisan 1837); nr. 9772 (3 M 1243-18 R 1244/27 Temmuz 1828-28 Ekim 1828); nr. 12411 (13 RA 1242-18 R 1249/15 Ekim 1826-4 Eylül 1833).

Ocağı ve cezalandırılan mensuplarına ait mal, mülk ve gediklerin açık arttırma ile satışından elde edilen gelirler Asâkir-i Mansure Hazinesine aktarılmıştır.⁵

II. Mahmud yönetiminin ısrarla peşine düştüğü bir başka kaynak ise Yeniçeri orta vakıflarından esnaf ve halka verilen krediler olmuştur. Bu kredilerin tespit ve toplanma sürecinde hazırlanan defterlerden günümüze sağ salım gelebilenler, tarihçilere Yeniçeri orta vakıflarının çalışılması için önemli kanıtlar sunmaktadır. Ne yazık ki 1826 sonrası hazırlanan ve elimize ulaşan defterlerde bütün orta vakıflarının ismi geçmemektedir. Arşivde konuyla alakalı mevcut defterlerin bir kısmının ağır hasarlı ve okunamaz durumda olduğunu göz önüne aldığımızda, bu defterlerden bir kısmının da günümüze ulaşmamış olması yüksek bir olasılıktır.⁶ Yeniçeri orta vakıfları her ne kadar sermayeleri açısından orta ve küçük ölçekli kredi oluşumları olsalar da Yeniçeri Ocağını oluşturan 196 ortanın her birinin para vakfının olduğunu farz ettiğimizde, bunların İstanbul ekonomisi üzerindeki toplam etkisinin hiç de azımsanmayacak derecede olduğu söylenebilir. Mevcut kayıtlardan yola çıkarak biraz da temkinli bir tahmin yapsak dahi Yeniçeri orta vakıflarının sahip olduğu ve kredi olarak dağıttığı sermaye 19. yüzyıl başlarında milyon kuruşlar raddesinde olmalıdır.

Özellikle Yeniçeri muhalefat ve mezat defterlerinin inceleme sürecinin bazı zorluklar içerdiği ve belirli sorulara cevap bulma imkânının olmadığı belirtilmelidir. Her şeyden önce farklı defterler arasında mükerrer kayıt ve girdiler mevcuttur. Diğer yandan pek çok kayıta orta vakıflarından alınan toplam kredi miktarı değil hazineye ödenen taksitler kaydedilmiştir. Orta vakıflarına ait defterlerin çoğunun Vak‘a-i Hayriyye sırasında yandığı da göz önüne alındığında pek çok orta vakfının toplam sermayesinin tespitinin imkânsız hale geldiği belirtilmelidir. Bu bağlamda Yeniçeri Ocağına mensup 196 ortanın toplam sermayesini tespit etmek de mümkün gözükmemektedir. Bütün zorluklara rağmen bu defterler orta para vakıflarından kredi alan kişiler, alınan kredilerin miktarı ve orta para vakıflarının işleyişi gibi konularda önemli bilgiler sunmaktadır. 19. yüzyıl başında Yeniçeri orta vakıfları hakkında sicillerden edinilmesi çok zor olan kuşbakışı görünümü bu defterlerden elde etmek mümkündür.

Mevcut çalışma 44. Ağa Bölüğü örneğinden yola çıkarak 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başları İstanbulunda Yeniçeri orta sandıklarının işleyişi, sandıklardan verilen krediler, kredi alanlar ve orta sandıklarının Yeniçeri ortalarının masrafları için kullanımı konularında bazı genel tespitler yapmayı amaçlamaktadır. Osmanlı arşivinde bugüne kadar tespit edilebilmiş Yeniçeri ortalarına ait gelir-gider defterlerinin sayısı son derece sınırlıdır. Bu defterler arasında 44. Ağa Bölüğüne ait 1796-1826 dönemini kapsayan üç defter istisnai bir durum oluşturmakta ve Yeniçeri orta sandıklarının işleyişinin incelenmesi için önemli bir fırsat sunmaktadır. Literatürde para vakıfları hakkında yapılan önemli sayıda çalışma olsa da, Yeniçeri orta sandıklarının

5 BOA, MAD.d, nr. 11831 (21 ZA 1241-29 RA 1242/27 Haziran 1826-31 Ekim 1826).

6 Arşivde mevcut 1826 sonrası Yeniçeri muhalefatı ile ilgili defterlerden BOA, MAD.d, 12001 ve 12966 no’lu defterler ağır hasarlı durumdadır.

para vakıfları arasındaki yerini tespit edecek çalışmaların bu alana katkı yapma potansiyeli bulunmaktadır.

Para Vakfı Olarak Yeniçeri Orta Sandıkları

“Orta sandığı” tabiri çoğunlukla Yeniçeri ortalarının harcamalarını karşılamak için kurulmuş para vakıflarını tanımlamak için kullanılmaktadır. Aslında bir Yeniçeri ortasına ait nakit para, alış-veriş senetleri, taşınmazların senetleri, kredi temessükleri ve rehin verilen eşyalar gibi önemli ve değerli varlıkların ortanın odasında bir sandıkta saklanması sebebiyle kullanılan bu tabir, Yeniçeri ortasının sahip olduğu nakdi ya da gayri nakdi sermayeyi de ifade etmekteydi. Yeniçeri Ocağının ihtiyaçlarının karşılanması için kurulan para vakıflarının tam olarak hangi tarihlerde ortaya çıktıkları konusunda bir kanıt bulunmasa da bazı kaynaklar bunu Fatih dönemine kadar götürmektedir.⁷ Osmanlı Devleti, Yeniçeri ortalarının yıllık harcamalarını karşılamak için herhangi bir bütçe ayırmadığından, her Yeniçeri ortasının harcamalarını karşılamak için bir para vakfı işletip buradan yıllık kâr elde etmesi zorunluydu. Bu durum, barış zamanında ortanın yaptığı iâşe dâhil tüm harcamalarının orta sandığından karşılanması anlamına gelirken, harp vaktinde dahi Osmanlı Devleti bir Yeniçeri ortasının sadece seferber edilen üyelerinin iâşe masrafını karşılamakla ilgileniyordu. Sefer başlangıcında bazen bahşiş ya da açıktan para verildiği vaki olsa da seferber edilen orta mensuplarının iâşe dışında cepheye gidip gelirken ve cepheye yaptığı bütün harcamalar orta sandığı tarafından karşılanıyordu. Ortanın seferdeki mensuplarının yaptığı harcamalar için çoğu zaman poliçeler hazırlanmakta ve bunlar da İstanbul'daki orta sandığı tarafından ödenmekteydi.⁸

Hem barış hem de savaş zamanlarında orta sandığından karşılanmak zorunda olan masrafların başında kışlada çıkan yemek için yapılan harcamalar geliyordu. İleride biraz daha ayrıntılı olarak inceleneceği üzere kışlada pişirilen yemekler için alınan pirinç, soğan, tuz ve benzeri temel malzemeler, ekmek (Ramazanlarda *nân-ı aziz*), Et Meydanı'ndaki kasaptan alınan sübvânse et gibi kalemler iâşe harcamalarını oluşturuyordu. İsmail H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları* isimli çalışmasında tek bir kaynağa dayanarak 17. yüzyıldan itibaren kışlalarda sadece haftada iki gün yemek çıktığını iddia etse de mevcut gelir-gider defterlerindeki mutfak harcamaları ve alınan malzemelerin miktarı 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında bunun en azından ortanın kışlada kalan mensupları için haftanın her günü olduğu izlenimini doğurmaktadır.⁹ Bu harcama kalemlerinin dışında, kışlanın bakımı için gerekli ufak tefek tamir, temizlik, ısınma, aydınlatma, kullanılan alet edevatın tamiri ve yenilenmesi giderleri, orta sandığından kışla için yapılan genel harcamaları oluşturmaktaydı.

7 *Mebde-i Kanun-i Yeniçeri Odjagi Tarihi (İstoriya proishojdeniya zakonov I Anuçarskogo korpusa)*, red. İrina E. Petrosyan, Moskva, İzd-vo “Nauka”, Glav. red. Vostoçnoy Lit-ri, 1987, s. 173.

8 BOA, D.YNÇ.d, nr. 34603, s. 25, 66, 70; BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 50.

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1943, s. 254.

Bu tip sürekli harcamaların orta sandığından karşılanabilmesi için orta para vakfının her yıl düzenli olarak kâr etmesi gerekiyordu. Orta sandıklarının nasıl başladığı konusunda bir bilgi olmadığı için başlangıç sermayelerinin de nereden geldiği bilinmemektedir.¹⁰ Ancak 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyıl başlarında her üç aylık ulufe çıktığında bazı maaşların yanına *taâmiye-i miyâne*, *kanâdil-i miyâne* gibi tabirler eklenerek orta sandıklarına aktarıldığı bilinmektedir.¹¹ Yine hâli vakti yerinde orta mensuplarından bir kısmının kışlanın belli ihtiyaçları için para, akar gelir sağlayacak dükkân, ev, gedik kirası gibi gelirleri vakfettiği görülmektedir. Bu tip sermaye eklemleri olsa da bir orta sandığının hayatta kalabilmesi ve yukarıda bahsi geçen harcamaları karşılayabilmesi için sermayesini krediler şeklinde dağıtarak kâr sağlaması zorunluydu.

Orta sandıklarının sermayesinin işletilmesi sorumluluğu, orta zabitlerinin ileri gelenlerinden mütevellilere verilmişti. Her ortanın mütevellisi orta sandığından, ortanın ihtiyaçları için yapılacak harcamaların yanı sıra verilecek krediler ve bunların faizi ile birlikte geri toplanması görevini üstlenmişti. Mütevellilerin bu görevi layıkıyla yerine getirip getirmediğinin denetlenmesi görevi ise ortanın ileri gelen zabitlerinden oluşan bir heyetin denetimi altındaydı. Orta sandığının hesaplarının denetlenmesi belirli aralıklarla (ideal olarak her sene sonu) bu heyet tarafından yapılıyor, hesaplar kapatılıp gelir ve gider yekûnu defterde kayıt altına alınıyor ve kaydın altına müteveli ve heyet üyelerinin her biri kendi mühürlerini basıyordu. Günümüze gelebilmiş çok az sayıda defterden yola çıkarak ortanın ihtiyarları da denilen bu zabit heyetinin denetleme işlemini ne kadar titiz ve detaylı yaptığını anlayabilmek pek mümkün değildir. Mesela 44. Ağa Bölüğü'nün hesapları en azından kâğıt üzerinde her sene düzenli biçimde denetlenirken, 61. Ağa Bölüğü'nün hesaplarının bazen 26 aylık aralar ile denetlendiği görülmektedir. Hesapların düzenli aralıklarla denetlenmesi bu kayıtların illaki doğru ve titiz tutuldukları anlamına gelmese de bu iki ortanın hesaplarının denetlenmesi arasındaki fark burada bir standart aramamak gerektiğini hatırlatmaktadır. Ancak orta para vakfının zarar ettiği durumlarda ve bilhassa mütevellilik görevinin devir teslimi sırasında hesaplar çok daha titiz biçimde inceleniyor ve bu tip durumlar bazen dava ve anlaşmazlık konusu olabiliyordu.¹²

Sonuçta her müteveli orta sandığında bulunan sermayenin büyük bölümünü kredi olarak dağıtarak işletmek zorundaydı. Arkalarında Yeniçeri Ocağı gibi bir kurumsal güç olan orta mütevellileri çoğu zaman verdikleri bu borçları kadı sicillerine kaydettirme ihtiyacı hissetmiyorlardı. Bu sebeple Yeniçeri ortalarından verilen borçların kadı sicillerine yansımaları ya ödenmeyen bir borcun tahsili ya vefat sebebi ile mevcut borcun varislere aktarımı ya da ölenin terekesinden tahsili durumlarında oluyordu. Çalışmada belirtildiği üzere bu durum orta para vakıflarının sicillerden çalışılmasını gayet meşakkatli hale getirirse de sicillere dayalı çalışmaların

10 *Kavanin-i Yeniçeriyân'a* göre 17. yüzyıl başlarında “düzen akçesi” tabiri olunur ortanın para vakfı aslında seferlere giden orta mensuplarının ağırlıklarını taşıyacak binek hayvanlarının sağlanması için işletiliyordu. Bu kaynakta “düzen akçesinin” kimin tarafından yönetildiği belirtilmemektedir. Ancak *Kavanin-i Yeniçeriyân*, ortanın “akçe kutusu”nun “vekilharc” olarak adlandırılan zabitin sorumluluğu altında olduğunu ifade etmektedir. *Mebde-i Kanun-i Yeniçeri Odjâğı Tarihi*, s. 178-180.

11 Bazı örnekler için bk. BOA, D.YNÇ.d, nr. 34999, s. 4; nr. 34915, s. 14; nr. 34837, s. 5.

12 BOA, C.AS, nr. 156/6889, (5 RA 1226/30 Mart 1811).

Yeniçeri para vakıflarını anlamaya büyük katkı yapacağı şüphesizdir.¹³ Her ne kadar arkalarında Yeniçeri Ocağı ve kendi ortaları gibi kurumsal bir güç bulunsu da mütevelliler bazen özellikle taşrada borcunu ödememekte ısrar eden, etrafı geniş ve çevresinde kollanan birisi karşısında aciz duruma düşebiliyor ve borcun tahsili için devletin üst makamlarına kadar başvurmak zorunda kalabiliyorlardı.¹⁴ Normalde arkalarında Yeniçeri Ocağı gibi cibr kullanma konusunda çok da çekingen olmayan bir askerî gruba sahip mütevellilerin Osmanlı tebaası birinden borç tahsili konusunda çok zorluk çekmeyecekleri beklenebilir. Zaten eldeki defterlerden edinilen izlenim, ortarlardan borç alan kimselerin ya küçük ve orta ölçekli esnaf-tüccar ya da sosyo-ekonomik olarak çok güçlü olmayan kesimlerden geldikleridir.

Kredi alanlar hangi sosyo-ekonomik tabakadan ve meslekten gelirlerse gelsinler, mütevellilerin kredi sürecinde dikkatli davrandığı ve herhangi bir güvence ve karşılık gösterilmeden borç vermedikleri görülmektedir. Ancak verilen bütün borçların bu şekilde verildiğini ve mütevellilerin harfi harfine bütün kuralları uyduklarını farz etmek yanıltıcı olacaktır. Mütevellilerin farklı sebeplerle kayıt dışı borç verebilecekleri, orta sandığının sermayesini kendi kişisel menfaatleri doğrultusunda kullanabilecekleri, akrabalık, hemşerilik ya da iş ilişkileri sebebi ile kuralları esnetebilecekleri göz önünde tutulması gereken faktörlerdir. Sonuçta, 1826 sonrası hazırlanan muhalefat defterlerine kaydedilen borçlar ancak formel yollarla verilmiş ve kanıtlanabilecek borçlar olmalıdır. Bunun dışındaki borçların devlet tarafından keşfedilmesi çok da mümkün gözükmemektedir.

Bu tip keşfedilmesi rastlantıya kalmış kayıt dışı borçları bir yana bırakırsak, bir İstanbul sakininin bir orta para vakfından borç edinebilmesi için gerekli bağlantılara sahip olması herhalde ilk şartlardan biriydi. Sonraki adım ise alınacak borç karşılığı bir güvence verilmesiydi. Bu güvence ipotek edilecek bir taşınmaz olabildiği gibi, rehin olarak verilecek mali değere sahip kıymetli bir eşya, bir *gedik* tasarrufu ve hatta çok tercih edilen bir şekilde Kapıkulu ocaklarından sahip olunan bir *esâme kâğıdı* yani maaş cüzdanı da olabiliyordu. İpotek ve rehin dışında borç için bir ya da birden fazla kefil göstermek tercih edilen bir başka yöntemdi. Sayılan bu yöntemler bazen bir arada olabiliyor, mesela borcun bir kısmı için ipotek ya da rehin gösteren borçlu, kalan kısmı için de bir kefil bulabiliyordu. Çalışmada kullanılan defterlerden anlaşıldığı üzere ipotek için ev ya da dükkân mülkleri kullanılırken, rehin için gedik ve esâmeler dışında çoğunlukla mücevherler, silahlar, kıymetli kumaşlar ve hatta altın sikkeler tercih edilebiliyordu.

1826 sonrasında Osmanlı Devleti, orta sandıklarından verilen kredilerin peşine düşüp borçlulardan bu paraları talep ettiğinde, kredi karşılığında değerli mallarını rehin bırakmış olan

13 Bu konuda yeni tamamlanan ve önemli bulgular sunan bir çalışma için bk. İrfan Kökdâş ve Yahya Araz, "Regiment Waqfs and Funds of Janissaries within Local and Transprovincial Settings: The Case of Istanbul and Vidin, 1720–1826", *12th Halcyon Days in Crete Symposium, The Janissaries: Socio-political and Economic Actors in the Ottoman Empire*, 12.01.2014-14.01.2024, Girit, Yunanistan, Crete University Press/FORTH, Crete 2025, 29-62.

14 Mesela Yeniçeri ortalarından 30. Ağa Bölüğü, orta sandığından 48.000 akçe borç alıp bunu dört seneye yakın bir süre boyunca ödemeyen Mudanya Metropolit'i'nden bu borcu tahsil edememiş, en sonunda çareyi Divan-ı Hümayun'dan hüküm çıkarttırmakta bulmuştu. BOA, Bâb-ı Âsafi Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), nr. 93, s. 42, h. 217 (Evahir-i R 1070/4-14 Ocak 1660).

borçluların çoğunluğu hazineye borçlarını ödemeleri karşılığında bu malların geri verilmesini talep etmişti. Ancak bu değerli eşyaların büyük bölümü Vak‘a-i Hayriyye sırasında Yeni Odalar‘da çıkan yangın sonucunda orta sandıkları ile birlikte yandığından devlet açısından sıkıntılı bir durum ortaya çıkmıştı. Zira hukuki olarak *bey‘ bi‘l-vefa* şeklinde gerçekleştirilen bu gibi borçlanma işlemlerinde, borcun ödenmesi durumunda rehin verilen eşyanın borçluya ya iadesi ya da tazmin edilmesi gerekiyordu.¹⁵ Bu sebeple borcunu ödememiş durumda olanların borçları kaybolan rehinleri karşılığında devlet tarafından silinirken, borcunu ödeyerek eşyalarını talep edenlere de ödedikleri para hazinece iade edilmişti.¹⁶

Orta sandıklarına rehin olarak bırakılan kıymetli mal ve evrak arasında, defterlerde açık ara en fazla ismi geçen Yeniçeri esâmeleriydi. Bu aslında 18. yüzyıl boyunca esâmelerin askerlikle alakası olmayan sıradan halkın ve ekâbirin eline geçmesi sürecinin bir yansımasıydı. Üç aylık ulufe dağıtımlarında, sahip oldukları esâme kâğıdında kayıtlı ücreti almak için orta kışlalarına giden bu kesim için esâmeler orta zabitleri ve özellikle mütevelliler ile ilişki kurmak için fırsat oluşturmuş olmalıdır. Bir ortadan esâme sahibi olmak yine aynı ortadan kredi talep etmeyi kolaylaştıran bir faktör gibi gözükmektedir. Esâmeler bu dönemde piyasada kolaylıkla belli rayiçlerden alınıp satılabildiklerinden önemli bir rehin aracı idiler. Rayiçteki değişimlere rağmen 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın başları arasında bir esâmenin piyasa değerinin, esâmenin günlük getirdiği her akçe için ortalama 10 kuruş olduğu bilinmektedir.¹⁷ Örnek vermek gerekirse, en üst seviyeden günlük 120 akçe getiren bir mütekaid esâmesinin piyasa değeri 1.200 kuruş seviyesindeydi. Bu esâme zaten her üç aylık ulufede sahibine devlet hazinesinden 88,5 kuruş gelir sağlıyordu. Bu değerde bir esâme sahibi eğer bir yeniçeri ortasından kredi almak istese ve esâmenin piyasa değeri olan 1.200 kuruşu %15 rıbh ile kredi olarak alsa, orta sandığına toplamda 1.380 kuruş borçlanmış oluyordu. Kredi alan bu esâme sahibinin esâmesi ile üç aylık gelirini orta sandığına rehin olarak bıraktığı farz edilirse, toplam borç olan 1.380 kuruşun 15.5 ay gibi bir sürede geri ödenmiş olacağı hesaplanabilir.

Ancak alınan kredilerin bir kısmında, medyunların esâmelerini rehin olarak bıraktıklarında aldıkları kredinin esâmelerin piyasa değerinin çok altında olduğu görülmektedir. Bu anlaşmaların detayına ulaşamadığından, söz konusu esâme sahibi borçlular esâmenin üç aylık getirisinin bir kısmı ile borçlarını öderken, kalan kısmını toplamaya devam ettiği tahmin edilmektedir. Bu gibi çok daha karmaşık ve detaylı örnekler bulunsa da burada daha fazla detaya girmeden, esâmelerin çok önemli bir borç alma aracı teşkil ettiğini bir kez daha belirtmekle yetinebiliriz. Esâmelerin dışında yukarıda da belirtildiği üzere, borç almak isteyenlerin bazen *bey‘ bi‘l-istiglal* yolu ile evlerini ipotek ettirdikleri ya da belirli bir meslekte sahip oldukları gedikleri *ferâğ bi‘l-istiglal*

15 Abdülaziz Bayındır, “Bey‘ bi‘l-vefâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. VI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 20-22.

16 MAD.d, nr. 9766, s. 236.

17 İrfan Kokdaş, “İstanbul Esame Piyasası Üzerine Notlar (1750-1826)”, *Payitaht Yeniçerileri: Padişahın Asi Kulları, 1700, 1826*, ed. Aysel Yıldız, Yannis Spyropoulos, and M. Mert Sunar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2022, s. 189.

şeklinde orta sandığına teslim ettikleri görülmektedir. Bu iki tarz kredi işleminde çoğunlukla ev ya da gedik, borçlunun tasarrufunda kalmaktaydı.¹⁸

Orta sandıklarından verilen kredilerin, sandık sermayelerinin büyüklüğüne uygun olarak çoğunlukla mütevazı rakamlar teşkil ettiği söylenebilir. İlgili defterlerden, orta sandıklarının kredi için kapısını çalanların İstanbul halkının çok farklı kesimlerinden geldiği görülmektedir. Çoğunlukla alt ve orta sosyo-ekonomik gruplardan İstanbullular, küçük meblağlardan orta büyüklükte kredilere uzanan bir yelpazede Yeniçeri para vakıflarını kullanmayı tercih ediyorlardı. 1826 sonrası hazırlanan muhalefat defterleri, borçluların kimlikleri konusunda daha çok bilgi içerse de borç alma sebepleri hakkında bazı istisnalar dışında ketum davranmaktaydılar. İstanbulluların öngörülemeyen sağlık harcamalarından evlerini tamir ettirmeye, ölen babasından kalan borçları kapatmaktan mesleğini icra etmeye devam edebilmek için gerekli mal ve malzemeyi almaya uzanan bazı acil ihtiyaçlarını karşılamak için orta sandıklarından kredi almak yoluna gittikleri görülmektedir.¹⁹ Bu kayıtlarda ayrıca yeni bir işe atılmak için gerekli sermayeyi bulma, işini büyütmek için yeni bir dükkân alma, evini genişletme, bir Yeniçeri Ağa Bölüğü'nün çorbacılığı makamı için gereken caizeyi bulma gibi farklı sebeplere de rastlanabilmektedir.²⁰ Ancak ne yazık ki yüzlerce kayıt içinde bu ayrıntılara giren kayıtlar iki elin parmaklarını geçmemektedir.

Kayıtlar borçluların kimlikleri, yaşadıkları ve çalıştıkları mekânlar hakkında daha cömert olsa da bütün kayıtlarda bu ayrıntıları bulmak mümkün değildir. Zira defterleri hazırlayan kâtiplerin ana kaygısı hazineye olan borçlar konusu olduğu için bazı kayıtlarda borçlunun sadece ismi zikredilmektedir. 44. Ağa Bölüğü'nün gelir-gider defterleri örneğinde daha ayrıntılı biçimde bahsedileceği üzere, orta sandıklarına borçlanan gruplar arasında İstanbullu esnaf ve tüccar grupları ilk sırayı almaktadır. Bir kısmı Yeniçeri ya da askerî unvanlar taşıyan bu grubun orta sandıklarına en fazla başvuran grup olması, Yeniçeriler ile esnaf ve zanaatkarlar arasındaki ilişki göz önüne alındığında çok da şaşırtıcı değildir. Esnaf, zanaatkar ve tüccardan sonra küçük ve orta dereceli devlet hizmetlileri ile ilmiye mensupları ve gayrimüslimler, daha küçük oranlarda olsa da göze çarpan gruplar arasındadır. Az sayıda olsa da yeniçeri vakıflarından borç alanlar arasında kadınlar da bulunmaktadır. Bunların bir kısmı kocaları ya da aile mensuplarının aldıkları borçlar yüzünden bu duruma düşmüş olsalar da bizzat orta sandıkları ile kredi ilişkine giren kadınlar da mevcuttur. Hatta bunların içinde iş sahibi ya da bizzat kredi veren konumunda olanlar vardır.²¹ Bahsedilen muhalefat defterlerindeki çok sayıda örnekten farklı ayrıntılara girmek mümkünse de çalışmamızın bu kısmında yukarıda değinilen genel tespitlerle yetinilecektir. Çalışmanın

18 Ali Bardakoğlu, "Ferâğ", *DİA*, C. XII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 351-354; Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 3, (Bahar 2007), s. 23-26.

19 BOA, MAD.d, nr. 8390, s. 5, 6; nr. 9772, s. 20.

20 BOA, MAD.d, nr. 9766, s. 159; nr. 9772, s. 94, 98, 172.

21 BOA, MAD.d, nr. 9766, s. 233, 264.

aşağıda yer alan esas kısmında ise Yeniçeri orta sandıklarına ait çok az sayıdaki gelir-gider defterlerinden 44. Ağa Bölüğü'ne ait üç adet defter ele alınacaktır.

44. Ağa Bölüğü'nün 1796-1826 Dönemindeki Gelir ve Giderleri

İstisnai biçimde 44. ve 61. Ağa bölüklerine ait altı adet gelir-gider defterinin bugün elimizde olması büyük ihtimalle bu bölüklerin kışlalarının Şehzadebaşı'nda Eski Odalar'da bulunması ile alakalıdır. 1826 Haziran'ında Yeni Odalar gibi kundaklama ve top ateşi sonucu çıkan bir yangına maruz kalmayan bu kışla kompleksi, II. Mahmud yönetimi tarafından sonradan yıktırılmıştı. Bu açıdan bakıldığında, buradaki defterlerin çoğunlukla zarar görmeden ele geçirildiği düşünülebilir. Ancak Vak'a-i Hayriyye sırasındaki kaos ortamında aynı şeyin orta sandıkları ve içerdikleri değerli eşyalar için söylenemeyeceğini de yine muhallefat defterlerinden öğrenmekteyiz. Zira yukarıda bahsedildiği üzere 1826 sonrası orta sandıklarına olan borçlarını ödemeleri karşılığında rehin verdikleri eşyaları geri isteyen; ama bu eşyaların kayıp olduğu cevabını alanlar arasında orta sandıkları Eski Odalar'da bulunan Yeniçeri ortalarından borç alanlar da vardı.²² Bu durum, Eski Odalar'da bulunan orta sandıklarının Vak'a-i Hayriyye sırasında yağmaya maruz kaldığı ihtimalini düşündürmektedir.

Orta sandıklarının akıbetleri ne olursa olsun Eski Odalar'da 21 adet Ağa Bölüğü ve 5 adet Cemaat kışlası olmak üzere 26 ortanın kışlasının bulunduğu düşünülürse, burada 44. ve 61. Ağa bölüklerine ait altı defterden çok daha fazlasının olması gerekirdi.²³ 44. Ağa Bölüğü'ne ait olan üç defter 1796-1826 dönemlerini kapsamaktadır. Böylelikle bu ortanın 30 yılı kapsayan gelir-gider kayıtlarına ulaşılabilmektedir. Bu üç defterin günümüze ulaşmış olması, orta sandıklarının işleyişini anlamak için tarihçilere önemli bir fırsat sunmaktadır.

Söz konusu üç defterin de tutuluş biçimi bazı ufak tefek farklar dışında birbirine benzemektedir. Defterlerdeki hesaplar genelde senelik olarak kapatılmakta; ancak bazen bu sürenin on iki aydan biraz fazla olabildiği de görülmektedir. Özellikle 1796-1809 arasını kapsayan defterde yıllık hesapların başlangıç ve bitiş tarihleri bazı farklılıklar göstermektedir. Defterdeki ilk senelik hesap 15 Rebiyülahir 1211'de başlayıp 30 Cemaziyelevvel 1212'de sona ermekte, böylece 13,5 aylık bir dönemi kapsamaktadır. Hesaptaki bu ilk düzensizlik daha sonrakilere de yansımış, bu durum hesapların başlangıç ve bitiş tarihlerinin standart olmamasına neden olmuştur. Bununla birlikte, 1809-1816 ve 1816-1826 tarihlerini kapsayan defterler daha standart bir düzen izlemektedir. 1809-1816 yılları arasını kapsayan defterde senelik gelir-giderler Muharrem'in

22 Kışlası Eski Odalar'da bulunan 53. Ağa Bölük sandığına rehin bırakılan ama kayıp olan bir kılıç için bk. BOA, MAD.d, nr. 9772, s. 20. Benzer biçimde kışlası Eski Odalar'da bulunan 44. Ağa Bölüğü'ne rehin verilmiş ve kayıp olan gümüş kaplı hançerin kaydı için bk. MAD.d, nr. 9772, s. 125.

23 Mehmet Mert Sunar, "XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıl Başları Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme" *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneyisel Çalışmalar*, ed. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 260. Bu defterlerin başına ne geldiğini tahmin etmek çok kolay değildir. Belki bunların çoğu gerekli işlemler tamamlandıktan sonra Yeniçerilere ait içeriğini bilmediğimiz pek çok belge ve defter gibi Ayasofya Hamamı'nda yakılmış olabilir.

başından Zilhicce'nin sonuna kadar hesaplanırken, 1816-1826 arasını kapsayan defterde senelik hesaplar Rebiyülahir ayının başından bir sonraki yılın Rebiyülevvel ayının sonuna kadarki on iki aylık bir süre içinde hesaplanmaktadır.

Defterlerde senelik hesaplar dört ayrı kategori altında tutulmaktadır. İlk olarak, o yılın Cuma günleri özel olarak yapılan harcamalar *Harc-ı Cuma* başlığı altında hesaplanmaktadır. Bu harcama kalemi çok büyük bir meblağ tutmamaktadır; zira sadece Cuma günleri kışlada bulunan orta ihtiyarları için yapılan masrafları içermektedir. Bu masraf aylık olarak 12 ila 20 kuruş arasında değişmektedir. İkinci olarak, her sene orta için yapılan genel harcamalar aylık olarak hesaplanmakta ve bu harcamalara en sonunda Cuma günleri yapılan masraflar da eklenerek o sene yapılan harcamaların toplamı bulunmaktadır. Üçüncü kategori, orta para vakfından verilen kredilerden o sene yapılan faiz tahsilleri ile farklı kalemlerden elde edilen gelirleri içermektedir. Dördüncü ve son kategori ise o sene sonunda orta sandığındaki mevcut sermayenin durumunu gösteren bir icmal hesabı içeren kayıttan oluşmaktaydı. Dördüncü kategori, 1816-1826 dönemini kapsayan defterde her sene düzenli olarak hesaplanmışsa da 1796-1809 yıllarını kapsayan defterde sadece 4 seneyi kapsamaktadır. Bu durum, defterde kayıp sayfaların olması ihtimalini akla getirmektedir. *Mâl-ı miyâne* olarak tabir edilen orta para vakfı sermayesi hesap denetiminin, senelik icmal hesabının altına ortanın mütevellisi ile birlikte "ihtiyarlar" olarak belirtilen zabitler heyetinin mühürlerini basarak gerçekleştirildiği görülmektedir.²⁴ Bu denetimin ne kadar detaylı ya da titiz yapıldığı konusunda bir şey söylemek mümkün değilse de para vakfının üst üste zarar etmesi veya sermayesinin azalması gibi durumların zabitler heyetinin müdahalesi ile sonuçlanabileceğini tahmin etmek zor değildir.

Orta sandığı gelir-gider defterlerinde bazen farklı kayıtlara ve hesaplara da rastlanabildiği 1796-1809 arası dönemi kapsayan defterden anlaşılmaktadır. Mesela bu defterin ilk sayfasında çoğu 44. Ağa Bölük mensuplarına ya da ortadan ulufesi olanlara verilen borçlar kaydedilmiştir.²⁵ Bunların bir kısmı "maaş kırdırma" tabir edilen işlemlerden oluşmakta, ulufe sahibi gelecek aylarda alacağı ulufesinden tahsil edilmek üzere orta sandığından borç almaktadır. Bir kısmı etrafı daire içine alınan bu kayıtların çok düzenli bir sıra içinde kaydedilmediği belirtmek gerekir. Bu borçlardan herhangi bir faiz ya da komisyon alındığına dair bir bulguya rastlanmamıştır. Bu sayfayı izleyen sayfalarda ortanın sahip olduğu bazı demirbaşların kaydedildiği görülmektedir.

1796-1809 döneminde gerek Fransa'nın Mısır'ı işgal girişimi ve 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi gibi önemli askeri gelişmeler yaşandığından, orta mensuplarının Ordu-yı Hümayun ile birlikte iki kez seferber edildiği görülmektedir. Ortanın sahip olduğu silah kayıtlarının bu gelişmelerle alakalı olduğu düşünülebilir. Literatürde Kapıkulu Ocakları mensuplarının sefer dönemlerinde silah ve teçhizatının Cebahane tarafından sağlandığı bilgisi yaygın olsa da daha 17. yüzyıldan itibaren Yeniçerilerin bu mirî silahlara çok da güvenmediği görülmektedir.²⁶

24 BOA, D.YNÇ.d, nr. 34954, s. 11, 19, 27, 35, 43, 51, 59, 67, 75; MAD.d, nr. 5130, s. 124-126.

25 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 1.

26 *Mebde-i Kanun-i Yeniçeri Odjagi Tarihi*, s. 89.

Herhalde bu sebeple 44. Ağa Bölüğü tarafından özellikle Yeniçerilerin tercih ettiği yivli *şeshane* tüfeklerinin satın alınmasına ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. “Mâl-ı miyâne olan esliha beyan şode” başlığı altında 30 adet sarma *şeshane*, 16 adet nalpare tüfek, 13 adet piştov ve 5 adet yatağan kaydına rastlanmaktadır.²⁷ Daha da ilginç olanı, 30 adet *şeshane* tüfeğinin 25’inin orta sandığı tarafından sonradan satılmış olduğu bilgisidir. Buradan, sefer bitiminde bu silahların satılarak paraya dönüştürüldüğü ve yeniden orta vakfı sermayesine eklendiği akla gelmektedir.

Deftere kaydedilen diğer önemli demirbaşlar arasında Yeniçerilerin tören kıyafeti olan dolamalar gelmektedir. Farklı renklerde eskimiş ya da yeni vasıfları ile tanımlanan 39 adet dolama ortanın demirbaşları arasında yer almaktadır. Dolamalar dışında 7 tanesi yeni satın alınmış 13 adet kilimin de demirbaşlara kaydedildiği görülmektedir.²⁸ Bu sayfalarda ortanın demirbaşları arasında geçmesi beklenecek bakır ve metal mutfak eşyaları ya da kazanlara ait bir kayda rastlanmamaktadır.

44. Ağa Bölüğü’nün Giderleri

Her sene ortanın giderlerinin aylık olarak hesaplandığı ve her harcama kaleminin ayrı olarak kaydedildiği görülmektedir. Bu harcama kalemlerinden bir Yeniçeri ortasının düzenli ve standart harcamaları ile anlık ortaya çıkan harcamaları arasında bir ayrım yapmak mümkündür. Harcamaların en önemli bölümünü kışlada ve kollukta bulunan orta mensuplarının iâşesi teşkil etmekteydi. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren Yeniçerilerin büyük bölümünün kışlada değil şehrin farklı mahallelerindeki evlerde, dükkânlarda, hanlarda ve bekâr odalarında yaşamaya başladığı bilinmektedir. Zaten İstanbul’daki kışlaların büyüklüğü ve yapısı sayıları geometrik olarak artan Yeniçerileri barındırmaya müsait değildi. Bu açıdan, ortaların kışlalarında yaşayan Yeniçeri sayısının son derece sınırlı olduğu açıktır. Özellikle zabıt sınıfına mensup Yeniçerilerin bir kısmı gün içinde kışlalarda olsa da bunların büyük bölümünün akşamları evlerine döndüğü anlaşılmaktadır.

Kışlada yaşayan ve kollukta bulunan sınırlı sayıdaki 44. Ağa Bölüğü mensupları için düzenli yemek çıkarıldığı ve bunun iâşesinin harcama kalemlerinin en önemli kısmını oluşturduğu eldeki iki defterden anlaşılmaktadır. Bu arada kışlanın; ulufe dağıtımı, Cuma günleri, Ramazan geceleri ve dinî bayramlarda kalabalıklaştığı, orta mensuplarının bu zamanlarda kışlada daha yoğun biçimde bulunduğu ve bu günlerde kışlada pişirilen yemek miktarının da arttığı belirtilmelidir.²⁹ İâşe masrafları arasında ekmek, et ve pirinç en başta gelmektedir. Orta bütçesinden neredeyse her ay ya da birkaç ayda bir ekmekçiye, zahire için bakkala ve et için “Meydan Kasabı” tabir olunan Et Meydanı’ndaki kasaba düzenli biçimde ödemeler yapılmaktaydı.³⁰ Kışlada pişen

27 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 2.

28 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 3.

29 BOA, C.AS, nr. 52674 (2 Z 1216 / 5 Nisan 1802).

30 BOA, D.YNÇ.d, nr. 34954, s. 14-15, 22-24; BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 10-11.

yemekler için gerekli olan tuz, zeytinyağı, sadeyağ, pirinç, nohut, bal, safran gibi malzemeler de iâşe için yapılan harcamalar arasında yerini almaktadır.³¹

İkinci önemli harcama kalemini kışlanın ısınması ve yemek pişirmek için alınan odun ve kömür ile aydınlatma için yapılan masraflar oluşturmaktaydı. Aydınlatma kategorisi altında düzenli biçimde mum, kandil, fener gibi malzemelere harcama yapıldığı görülmektedir.³² Bunları daha seyrek olsa da kışlanın tamiri için yapılan masraflar takip etmektedir. İstanbul'un yapı dokusuna uygun biçimde ahşap olarak sivil mimariden çok da farklı biçimde inşa edilmeyen orta kışlaları düzenli olarak bakım ve tamirata ihtiyaç duymaktaydı. Eskiyen tahtaların yenilenmesi, kapı kilitlerinin değişimi, muslukların tamiri ya da değişimi, kışlanın su ve atık su altyapısının tamiri gibi pek çok ihtiyaç orta bütçesinden karşılanmak durumundaydı.³³ Benzer biçimde mutfak eşyalarının tamiri ve yenilenmesi, orta zabıtlarından aşçı ve sakaların giydiği ve kullandığı bazı özel giysi ve eşyanın yenilenmesi ya da tamiri için de harcama yapılmaktaydı.

Kışlaya alınan malzemenin taşınması ya da ısınma ve yemek pişirme için kullanılan ocağın küllerinin temizlenmesi gibi bazı bedeni hizmetlerin orta mensuplarına değil de ücret karşılığı dışarıya yaptırılması dikkat çekicidir.³⁴ Bunlar büyük ihtimalle faal olarak kışlada görev yapan Yeniçerilerin kendi askeri statülerine yakıştıramadığı bedeni işleri yapmaktan imtina etmesi ile alakalıydı. Bu işlerin kimlere yaptırıldığı konusunda defterlerde bir bilgi olmasa da her alınan malzemede hammaliye ücreti ödenmesi ve düzenli olarak ocak temizliğine para harcanması orta mensuplarının bu işleri yapmadığının göstergesidir. Belli âdet ve görenekler doğrultusunda verilen bahşişler, bayram ya da farklı vesilelerle yapılan sosyal ziyaretlerde orta adına verilen hediyeler, vefat eden ve fakir durumda olan orta mensuplarının cenaze masraflarının karşılanması, dinî olarak önemli olan Cuma günleri, Ramazanlar ve bayramlarda yapılan ekstra harcamalar bir diğer önemli masraf kategorisini teşkil etmekteydi.³⁵

Ortanın harcamaları arasında, savaş zamanlarında ordu ile sefere gönderilen orta mensupları için yapılan harcamalar da önemli bir yer tutuyordu. Özellikle 1796-1809 dönemini kapsayan defterde hem 1798'de Mısır Seferi'ne katılan hem de 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi sırasında cepheye gönderilen 44. Ağa Bölüğü'ne mensup Yeniçeriler için yapılan bazı harcamalar yer almaktadır.³⁶ 1798'de Ordu-yı Hümayun ile gidecek olan orta mensupları için 6.128 kuruş harcama yapılmış, bunun 4.500 kuruşu devlet tarafından karşılanmıştır. Ama yine de 1798-1799 hesap döneminde sefer için orta sandığından 1.628 kuruşluk ekstra bir harcama yapılmak durumunda kalınmıştır. Keza 1806'da Osmanlı-Rus Harbi patlak verdiğinde, 1807'de ordu ile sefere giden orta mensupları için harcamalar yapılmış, bunun bir kısmı devlet tarafından

31 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 37-39; BOA, D.YNÇ.d, nr. 34954, s. 46-48.

32 BOA, D.YNÇ.d, nr. 34954, s. 54-56; BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 101-102.

33 BOA, D.YNÇ.d, nr. 34954, s. 62-63; BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 75-76.

34 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 67-68; BOA, D.YNÇ.d, nr. 34954, s. 30-32.

35 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 21, 28-29, 76,

36 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 45-46.

verilse de orta sandığından sefer için önemli bir meblağ ödenmesi gerekmiştir.³⁷ Bu açıdan savaş dönemleri, orta para vakfının sermayesinin belli seviyelerde eksildiği zamanlardı.

Orta Sandığından Verilen Krediler ve Gelirler

Yukarıdaki başlık altında bahsedilen bütün harcamaların karşılanabilmesi orta para vakfının kâr etmesine bağlıydı. 1826 sonrası hazırlanan muhalledat defterleri incelendiğinde, Yeniçeri para vakıflarının verdikleri kredilere %12 ile %15 arasında bir *rıbh* uyguladıkları görülmektedir.³⁸ Buradan Yeniçeri orta sandıklarının para vakıfları için belirlenmiş azami %15 oranına uydukları anlaşılmaktadır. 44. Ağa Bölüğü'nün gelir ve gider defterlerinde orta sandığının senelik gelirlerinin kaydedildiği sayfalarındaki girdilere bakıldığında sadece borçlunun ismi ve alınan *rıbh* miktarı belirtilmektedir. Ancak borçluların *rıbh* ödemeleri her zaman düzenli olmadığından ve taksitlerle ödendiğinden, çoğu zaman alınan toplam krediyi hesaplamak zorlaşmaktadır. Yine de 44. Ağa Bölüğü'ne ait iki defterden orta sandığından verilen kredilerin çalışmada bahsedilen muhalledat defterlerindeki kredi rakamları ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Verilen kredilerin çoğunluğunun küçük ölçekte olduğu ve 50 kuruştan 1.000 kuruşa kadar olan tutarlar arasında değişim gösterdiği söylenebilir. 1.000 kuruştan fazla tutarlarda kredilerin genelde sayıca çok az olduğu, bazen çok istisnai olarak 5.000 kuruş civarında kredilerin verildiği de ortaya çıkmaktadır. Zaten toplam sermayesi 1796-1826 arası dönemde 20-30 bin kuruş arası değişim gösteren bu orta sandığının daha büyük krediler vermesi de mümkün değildi.

44. Ağa Bölüğü orta sandığından kredi alanlar arasında küçük esnaf çok önemli bir kesimi teşkil etmektedir. Verilen kredilerin büyük çoğunluğu küçük esnaf tarafından alınan bireysel kredilerdir. Çok nadir olarak bazı esnaf gruplarının toplu şekilde kredi aldığı da vakidir. 44. Ağa Bölüğü orta sandığı örneğinde bu orta sandığının en fazla iş yaptığı esnaf grubu olarak ortaya çıkan debbağların çoğunlukla bireysel olarak ama bazen de ortak bir şekilde ortanın para vakfından borç aldığı gözlemlenmektedir.³⁹ Debbağlar dışında defterde toplu olarak kredi aldığı gözükken bir esnaf grubu da kalaycılardı. Ancak kalaycılar tarafından alınan kredi miktarı küçük bir bireysel kredi tutarındaydı.⁴⁰ Bu iki grup dışında, çok geniş bir meslek yelpazesindeki İstanbul esnafının orta sandığından kredi almak için başvurduğu söylenebilir. Muhalledat defterlerinde dikkat çeken bir husus da orta sandıklarından borç alan diğer esnaf grupları arasında yiyecek ve yemek sektöründeki esnafın 44. Ağa Bölüğü örneğinde oranının çok düşük kalmasıdır. En baskın grup olan debbağları hariç tutarsak, defterde birbirine yakın oranlarda

37 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 99-100.

38 BOA, MAD.d, nr. 8390; 9772; 9766. Burada günümüzde kullanılan *faiz* tabirinin tarihsel süreçte geçirdiği anlam değişimi sebebi ile *rıbh* kelimesi tercih edildi. Özellikle finans alanında uzun soluklu bir tartışma olan para vakıfları ve faiz konusunda tarihsel süreçte kullanılan tabirlerin geçirdiği değişimi ele alan kapsamlı bir tartışma için bk. Mehmet Akif Berber, *From Interest to Usury: The Transformation of Murabaha in the Late Ottoman Empire*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul 2014.

39 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 33-34, 48, 53.

40 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 34.

karşımıza çıkan ve burada hepsini saymanın mümkün olmadığı; bakırcıdan camcıya, taşçıdan nakkaşa, yemeniciden kalaycıya kadar uzanan ve çoğunluğu yapı, giyim, mutfak ve ev aletleri alanında faaliyet gösteren esnafın 44. Ağa Bölüğü'nden küçük ölçekli kredi aldığı belirtilmelidir. Yine muhallefat defterlerinde sayıca çok karşımıza çıkan berber ve kahvehane işletmecilerinin 44. Ağa Bölüğü defterlerinde çok nadiren yer aldığı bir not olarak düşülebilir.

Esnafın çoğunluğunun *ağa* ve *beşe* gibi askerî unvanlar taşıdığı görülmektedir. Her ne kadar bunların askerî sınıfın hangi kategorisine mensup olduklarını tahmin etmek mümkün değilse de bir kısmının Yeniçeri olduğunu düşünmek çok da yanlış olmayacaktır. 44. Ağa Bölüğü Kışlası Eski Odalar'da bulunduğundan yine burada kışlası bulunan 43., 46., 61. Ağa bölüklerine mensup bazı Yeniçerilerin 44. Ağa Bölüğü sandığından borç aldıkları, yine mekânsal yakınlıkla alakalı olarak Şehzadebaşı'nda yaşayan ve çalışan esnafın da bu bölüğün para vakfına başvurdukları ortaya çıkmaktadır.

Esnaf ve seyfiye mensubu askerî sınıf dışında sayıca dikkat çeken bir diğer grubu, alt ve orta tabakadan kâtipler, ulema ve rical kapısında görev yapan hizmetliler oluşturmaktadır. Bu grubun bir kısmı orta sandığından alınan krediler içinde görece en yüksek kredileri almış kesimi temsil etmektedir. Bu rakamlar genel piyasa şartlarındaki orta ve büyük ölçekli krediler düşünüldüğünde yine de mütevazı tutarlardır (500-1.000 kuruş arası). Yine bu gruba dâhil edilebilecek ve genelde bu grup mensuplarının adı ya da hanesi altında kaydedilen kâtip, ulema ve rical hizmetlilerinin eşleri ve çocukları da 44. Ağa Bölüğü para vakfından kredi almışlardır. Bu örnekler üzerinden genelde orta seviyedeki kalemiye, ulema ya da hizmetlilerin vefat etmeleri hâlinde eş ya da çocuklarının ya onların borçlarını devraldıkları ya da onların isim ve şöhretlerini kullanarak borç aldıkları tahmin edilebilir.

Görece az sayıda temsil edilseler de kredi alanlar arasında kadınların da bulunduğu görülmektedir. Bunlar arasında sadece yukarıda belirtildiği gibi kocaları adına borç alan ya da borç devralan kadınlar değil, kendi adına borç almış kadınlar da vardır. Ancak 44. Ağa Bölüğü defterlerinde, muhallefat defterlerinde de sayıca az da olsa karşımıza çıkan, orta sandıklarına ya da esnaf gruplarına kredi veren ya da yüksek miktarlarda kredi alan müteşebbis kadınlar bulunmamaktadır.⁴¹ Kadınlar gibi defterlerde az temsil edilen bir başka grup gayrimüslimlerdir. 44. Ağa Bölüğü orta sandığından borç almış gayrimüslimlerin sayısı birkaç kişiyi geçmemektedir. Ancak bunlardan biri, kurduğu kredi ilişkisi açısından dikkat çekicidir ve orta sandıklarında kredi alma yöntemleri açısından muhtemel bir yöntemle dolaylı olsa da işaret etmektedir. Defterde Alyanak ismiyle kayıtlı gayrimüslim kuyumcunun orta sandığından alınmış birden fazla krediye aracılık ettiği ve faizlerin onun eliyle toplandığı görülmektedir.⁴² Burada bir kefalet ilişkisinin olduğu açıktır. Kredi almak isteyen bazı kimselerin orta sandığına doğrudan başvurmaktansa Kuyumcu Alyanak'a giderek aracılığına başvurdukları, onun da bu kimselere kefil olarak orta sandığından yine onlar adına borç aldığı düşünülebilir. Bu yöntemle borç alan kimselerin ya

41 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 16, 33.

42 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 33-34, 47.

doğrudan orta sandığından borç alacak bir kanal bulamadıkları ya da bir Yeniçeri orta sandığına değerli mücevherlerini rehin vermektense bunları bir gayrimüslim kuyumcuya rehin vererek en azından sosyal ve hukuki statü açısından daha üstün hissettikleri bir kredi ilişkisine girmeyi tercih ettikleri söylenebilir. Bu arada Kuyumcu Ayanak aracılığı ile borç alanların hepsinin Müslüman olduğunu da belirtmek gereklidir.

1796-1809 dönemini kapsayan defterde orta sandığının gelir ve giderlerinin hassas bir dengede seyrettiği görülmektedir. Bu dönemde orta sandığının 33.687 kuruş gelirin karşın 32.420 kuruş gideri olduğu kayıtlardan çıkarılabilmektedir. Bu dönemin Osmanlı toplumu açısından harpler ve isyanların yaşandığı çalkantılı bir dönem olması belki de orta sandığının kâr etmemesinin temel sebebiydi. Özellikle Osmanlı Devleti'nin girdiği harpler sırasında orta sandığından ekstra harcamalar yapılması bu sebeplerden biriydi. Sefere gönderilen orta mensubu Yeniçerilere yapılan harcamalar dışında dolaylı başka harcamalar da çıkabiliyordu. Örneğin Fransa'nın Mısır'ı işgali sonrasında Fransız elçisinin Yedikule'ye hapsedilmesiyle bu bölgedeki kollukta görev yapan 44. Ağa Bölüğü, arttırılan güvenlik önlemleri doğrultusunda kolluğa fazladan harcama yapmak zorunda kalmıştı.⁴³

Verilen krediler ve bunların geri dönüşleri açısından 1796-1816 dönemi ile 1816-1826 dönemi arasında önemli bir fark göze çarpmaktadır. Zira 1816-1826 döneminde ortanın toplam gelirleri ve giderleri açısından kuruş cinsinden önemli bir artış gözlemlenmektedir. Ortanın bu dönemdeki gelirleri toplamda 51.718 kuruşa ulaşırken, giderler de 38.519 kuruşu bulmuştu. Kuruş cinsinden yaşanan bu artışın arkasındaki en önemli sebep özellikle bu dönemde yaşanan tağşişler olmalıdır.⁴⁴ Bununla birlikte 1816-1826 döneminde yaşanan Osmanlı-İran Harbi (1821-1823)'nin yanı sıra 1821'de bir de Yunan İsyanı çıkmış olsa da orta sandığından bu iki çatışmaya asker gönderildiği ya da bunlara harcama yapıldığı şeklinde bir kayda rastlanmamıştır. Bu durum, gelirlerin giderlerden daha fazla olmasının arkasında yatan en önemli sebeptir.

Kredi faizleri dışında az da olsa farklı kanallardan orta sandığının gelirlerine ve sermayesine eklemeler yapılmaktaydı. Her şeyden önce her üç aylık ulufe çıktığında “sergi” tabir edilen ulufe dağıtımı sonrasında kalan fazla bakiyenin yarısı orta sandığına aktarılmaktaydı.⁴⁵ Bu para genelde 70-100 kuruş civarında değişse de yıllık sabit bir gelir anlamına gelmekteydi. Yine bir nevi “sinekten yağ çıkarmak” tabirine uygun şekilde, ortaya ait eskimiş bakır eşyaların, dolamaların ve giysilerin ya da Divan'da mevacib dağıtımında paraları taşımak için verilen büyük meşin keselerin satımından elde edilen gelirler orta sandığına aktarılmaktaydı.⁴⁶

43 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 23-24, 36.

44 Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, (Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 193-199; Ömerül Faruk Bölükbaşı, “1788-1825 (Hicrî 1203-1240) Dönemine Ait Bir İcmâl Defterine Göre Darphanenin Maden Temin ve Sikke Darp Faaliyeti”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1, (Mart 2016), s. 92-119.

45 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 48, 53,

46 BOA, MAD.d, nr. 5130, s. 47.

Daha önce de belirtildiği üzere, orta sandığının gelir ve giderleri belli aralıklarla ortanın zabıtlarından oluşan bir heyet tarafından denetlenirse de bu hesapların kusursuz veya eksiksiz biçimde tutulup tutulmadığı bir soru işaretidir. Sonuçta burada tespit edilen bulgu ve kanıtlar sadece defterler üzerindeki kayıtlara dayandığından, orta sandığının sermayesi üzerinden kayıt veya kural dışı kredi işlemlerinin yapıp yapılmadığı, farklı siyasi ve sosyal ilişki ve hiyerarşilerin kredi işlemleri ve şartları üzerinde etkisinin olup olmadığı, hesaplardaki hile ya da düzensizlikler gibi ilgi çekici konu ve sorulara yanıt vermek mümkün değildir. Bu çalışmada amaç olarak, Yeniçeri muhalefat ve gelir-gider defterleri konusunda elde edilen ilk bulguların değerlendirilmesine odaklanıldığından, belki ileride bu tip sorulara da cevap bulunabilecektir.

Sonuç

Bu çalışmada kullanılan 44. Ağa Bölüğü'ne ait gelir ve gider defterleri bir Yeniçeri orta sandığının işleyişine dair ipuçları sağlarken, yine burada kısmen istifade edilmeye çalışılan Yeniçeri muhalefat defteri de Yeniçeri orta sandıklarının 19. yüzyıl başlarındaki durumu ve işleyişi hakkında kuşbakışı bir görünüm sunmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde Yeniçeri ortaları para vakıflarının işleyişi, verilen kredilerin niteliği, faiz oranları ve kredi alanlar hakkında bazı genel tespitler yapılmıştır. Orta sandıklarının sermayeleri, dönemin sarraflarının ya da Yeniçeri Ocağı'nın finansal işleri ile ilgilenen Ocak Bazırganı'nın işlettiği sermayeler ile karşılaştırıldığında son derece mütevazı kalmaktadır. Ancak 196 ortanın her birinin para vakfı olduğu farz edilirse, bunların toplam sermayeleri çok önemli bir yekûn tutacaktır. Bu toplam sermaye İstanbul genelinde orta sandıklarından kredi aldığı görülen küçük ve orta ölçekli esnaf ile toplumun alt-orta sosyal tabakalarına mensup insanların ihtiyaçlarına fazlasıyla yetecek durumda olmalıdır. 19. yüzyıl başlarında Yeniçeri orta sandıklarının para vakıfları için belirlenen tavan faize (%15) uydukları anlaşılmaktadır. Bu açıdan Yeniçeri orta sandıkları ihtiyaç sahiplerine piyasa faizinin altında kredi sağlayarak önemli bir hizmet sunmaktaydı. Bu kredi ilişkileri, aynı halkın elindeki esâme kâğıtları gibi Yeniçeri Ocağının toplumun geniş kesimleri ile kurduğu derin ilişkinin önemli bir ayağını oluşturuyordu.

44. Ağa Bölüğü'ne ait 1796-1826 dönemlerini kapsayan üç gelir-gider defteri, Yeniçeri orta sandıklarının işleyişine mikro düzeyde bakma imkânı sunmaktadır. 44. Ağa Bölüğü orta sandığının bu dönemde 20-30 bin kuruş civarında seyreden sermayesinin diğer 196 ortanın sermayeleri için tipik bir örnek oluşturduğu düşünülebilir. Bu sermayeden verilen yine çok büyük olmayan tutarlarda kredilerin genelde muhalefat defterlerinde gözlemlenen kredi tutarlarının büyüklüğü ile doğru orantılı olduğu söylenebilir. Benzer şekilde 44. Ağa Bölüğü orta sandığından kredi alanların profili de muhalefat defterlerinden çıkan genel profil ile uyumludur. Orta sandığından genelde küçük ve orta ölçekli esnafın, alt ve seviyelerdeki kalemiye, ulema ve rical hizmetlilerinin kredi aldığı görülmektedir.

44. Ağa Bölüğü gelir-gider defterlerinin kapsadığı dönemde orta sandığının gelir-giderleri ile sermayesinin seyrini de takip etmek mümkündür. İsyânlar ve harpler dönemine rastlayan 1796-1809 arasındaki çalkantılı devrede ortanın gelir ve giderleri arasında hassas bir dengenin olduğu ve gelir-giderlerin neredeyse birbirine eşit olduğu gözlemlenmektedir. İç ve dış karışıklıkların ekonomi üzerindeki olumsuz etkisi ile seferlere gönderilen orta mensuplarına orta sandığından yapılan ekstra harcamaların bunda rolü olduğu düşünülebilir. İkinci defterin kapsadığı 1809-1816 yılları arasında özellikle Osmanlı-Rus Harbinin sonlanmasının ardından orta sandığının yıllık gelirlerinin arttığı ve bu dönemde orta sandığının 6.500 kuruş civarında bir kâr elde ettiği görülmektedir. Üçüncü defterin kapsadığı 1816-1826 döneminde Yunan İsyanı ve 1821-1823 Osmanlı-İran Harbi gibi olaylar olsa da bunların ortanın giderleri üzerinde büyük bir etkisi olduğu görülmemektedir. Gelir-gider defterinde ne Yunan İsyanı'nın bastırılması ne de 1821-1823 Osmanlı-İran Harbi ile ilgili bir harcama kaydının olmaması, bu dönemde orta sandığına ekstra bir yük binmediğini göstermektedir. Bu dönemde de aynı 1809-1816 dönemindeki gibi orta sandığı kâr etmiş ve sermayesine 7.700 kuruş civarında bir ekleme yapabilmiştir.

Bu çalışma 1826 sonrası hazırlanan Yeniçeri muhalefat defterleri ve 44. Ağa Bölüğü'ne ait üç adet gelir-gider defterinden yola çıkarak Yeniçeri orta sandıklarının işleyişi konusunda bazı tespitler ve değerlendirmeler yaparak Yeniçeri ortaları ve para vakıfları literatürüne bir katkı sunmayı amaçlamıştır. Konudaki mevcut literatürün yok denecek kadar az olması ve burada kullanılan kaynakların belirli özellikleri yapılan katkıyı sınırlandıran faktörlerdir. Yeniçeri para vakıfları konusunda hem arşiv hem de özellikle siciller üzerinden yapılacak yeni ve detaylı çalışmalarla mevcut bilgilerin tashihi ve daha da derinleştirilmesi mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Baş Muhasebe Defterleri (D.BŞM.d), nr. 41402

Yeniçeri Kalemî Defterleri (D.YNÇ.d), nr. 34603, 34837, 34881, 34883, 34915, 34954, 34999, 34603

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), nr. 5130, 9765, 9766, 9772, 8390, 11831, 12411

Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), nr. 93

Cevdet Askeriye (C.AS), nr. 156/6889, 1181/52674

Araştırma ve İnceleme Eserler

Bardakoğlu, Ali, “Ferâğ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 351-354.

Barkan, Ömer Lütfi ve Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1970.

Bayındır, Abdülaziz, “Bey’ bi’l-vefâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 20-22.

Çağatay, Neşey, “Ribâ and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire”, *Studia Islamica*, 32 (1970), p. 53-68.

Çizakça, Murat, “Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 3/38 (1995), p. 313-354.

Gökçe, Evren, “Bir Yeniçeri Ortasının Günlük Masrafları: 32. Ortanın Harcamaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 17, (Haziran 2023), s. 77-106.

Gül, Abdülkasım, *İrad ve Mesarifat Beyan Olunur: Yeniçeri Ocağı 61. Bölüğün Gelir-Gider Defterleri (1163-1241/1750-1826)*, Küre Yayınları, İstanbul 2023.

Kaya, Süleyman, “Para Vakıfları Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/1, (2003), s. 189-203.

_____, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 3, (Bahar 2007), s. 13-41.

Kayaçağlayan, Naime Yüksel, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yeniçerilerin Politik ve Sosyo-Ekonomik Rollerini: İstanbul Örneği*, (Doktora Tezi), Yıldırım Bayezit Üniversitesi, Ankara 2018.

Kokdaş, İrfan ve Araz, Yahya, “Regiment Waqfs and Funds of Janissaries within Local and Transprovincial Settings: The Case of Istanbul and Vidin, 1720–1826”, *12th Halcyon Days in Crete Symposium, The Janissaries: Socio-political and Economic Actors in the Ottoman Empire, 12.01.2014-14.01.2024*, Girit, Yunanistan, Crete University Press/FORTH, Crete 2025.

Kokdaş, İrfan, “İstanbul Esame Piyasası Üzerine Notlar (1750-1826)”, *Payitaht Yeniçerileri: Padişahın Asi Kulları, 1700, 1826*, ed. Aysel Yıldız, Yannis Spyropoulos, ve M. Mert Sunar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2022, s. 157-200.

Mandaville, Jon E., “Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, 3(10), (1979), p. 289-308.

Mebde-i Kanun-i Yeniçeri Odjagı Tarihi (İstoriya proishojdeniya zakonov I Anuçarskogo korpusa), red. İrina E. Petrosyan, Moskva, İzd-vo “Nauka”, Glav. red. Vostoçnoy Lit-rı, 1987.

- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2003.
- Şenyurt, Ali, “Yeniçeri Ortaları Yardımlaşma Sandıkları”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, (2017), s. 155-170.
- Sunar, Mehmet Mert, “XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıl Başları Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme” *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneyisel Çalışmalar*, ed. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 252-276.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kapıkulu Ocakları*, c. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943.

EKLER

Ek 1. 44. Ağa Bölük orta sandığının 4 Ekim 1796-13 Haziran 1809 dönemindeki kuruş cinsinden gelir ve giderleri

DÖNEM	GELİR	GİDER
4 Ekim 1796-21 Ekim 1797	2.748	3.131
22 Ekim 1797-10 Ekim 1798	2.965	2.652
11 Ekim 1798-30 Eylül 1799	3.003	1.960
1 Ekim 1799-20 Eylül 1800	3.020	4.664
21 Eylül 1800-8 Eylül 1801	2.865	3.173
9 Eylül 1801-29 Ağustos 1802	2.799	2.127
30 Ağustos 1802-18 Ağustos 1803	3.093	2.432
19 Ağustos 1803-7 Ağustos 1804	2.932	2.240
8 Ağustos 1804-27 Temmuz 1805	2.078	2.505
28 Temmuz 1805-16 Temmuz 1806	2.310	1.928
17 Temmuz 1806-9 Nisan 1807	1.923	1.663
10 Nisan 1807-26 Nisan 1808	2.568	1.914
27 Nisan 1808-15 Şubat 1809	1.383	2.031

Kaynak: BOA, MAD.d, nr. 5130

Ek 2. 44. Ağa Bölük orta sandığının 16 Şubat 1809-29 Şubat 1816 dönemindeki kuruş cinsinden gelir ve giderleri

DÖNEM	GELİR	GİDER
16 Şubat 1809-5 Şubat 1810	3.434	3.972
6 Şubat 1810-25 Ocak 1811	4.977	1.500
26 Ocak 1811-15 Ocak 1812	2.057	1.751
16 Ocak 1812-3 Ocak 1813	2.365	1.708
4 Ocak 1813-23 Aralık 1813	2.695	1.851
24 Aralık 1813-13 Aralık 1814	4.099	3.630
14 Aralık 1814-2 Aralık 1815	4.109	3.059
3 Aralık 1815-29 Şubat 1816	665	410

Kaynak: BOA, D.YNÇ.d, nr. 34881

Ek 3. 44. Ağa Bölük orta sandığının 1 Mart 1816-8 Şubat 1826 dönemindeki kuruş cinsinden gelir ve giderleri

DÖNEM	GELİR	GİDER
1 Mart 1816-17 Şubat 1817	5.628	2.476
18 Şubat 1817-7 Şubat 1818	4.155	2.997
8 Şubat 1818-27 Ocak 1819	4.698	2.754
28 Ocak 1819-16 Ocak 1820	5.511	3.063
17 Ocak 1820-5 Ocak 1821	5.029	2.703
6 Ocak 1821-25 Aralık 1821	6.227	4.503

26 Aralık 1821-15 Aralık 1822	5.721	9.418
16 Aralık 1822-4 Aralık 1823	4.944	6.350
5 Aralık 1823-22 Kasım 1824	5.094	4.250
23 Kasım 1824-12 Kasım 1825	4.029	4.156
13 Kasım 1825-8 Şubat 1826	682	1.256

Kaynak: BOA, D.YNÇ.d, nr. 34954

JANISSARY ORTA FUNDS: REVENUES AND EXPENDITURES OF THE 44th AĞA BÖLÜK DURING 1796-1826

Mehmet Mert SUNAR^{*} 

This study examines the mechanisms of Janissary orta funds, which functioned as cash waqfs to cover the expenses of Janissary units during both peace and wartime. While Ottoman cash waqfs have been widely studied—often generating considerable debate, particularly regarding the concept of interest in Islam and its varying interpretations—Janissary orta funds have remained a marginal topic. Though frequently referred to as a form of cash waqf, they have rarely been explored in depth. Despite efforts to study and analyze Janissary orta funds, there are notable limitations and challenges in examining the primary sources related to them. One of the most important sources is a set of probate registers compiled following the ‘Auspicious Event’ of June 1826. Unfortunately, only a portion of these registers survives in the Ottoman archives, and two are in such poor condition that they are currently inaccessible. Nevertheless, the remaining registers provide invaluable data for studying Janissary orta funds in the early nineteenth century. These extant records offer a rare opportunity for a collective and comprehensive overview, as data concerning these cash waqfs are typically difficult to access, dispersed over long time periods, and scattered across numerous registers and documents. Similarly, extracting information from court records related to orta funds is highly time-consuming and often yields incomplete and fragmented results.

By utilizing extant Janissary probate registers, this study examines the credit relations between Janissary orta funds and Istanbul’s residents. The amount and characteristics of loans, the profile of borrowers, the financial impact of Janissary orta funds on Istanbul’s economy are main topics that are dealt with in the first part of this article. The majority of loans given by orta funds were small or mid-sized loans. These loans varied between a few hundreds to a few thousands kuruş in early nineteenth century Istanbul. The debtors mainly came from lower or middle strata of the population and the majority of them carried artisan or merchant titles. Therefore, it is not wrong to state that the main customers of Janissary orta funds were small and middle-sized artisans and merchants. They belonged to a wide variety of occupations, even though the ones operating in food sector were highly represented in the registers. It is safe

^{*} Assoc. Prof., Istanbul Medeniyet University, Faculty of Arts, Department of History, Istanbul / Türkiye, mehmetmert.sunar@medeniyet.edu.tr; ORCID: 0000-0003-0971-9612

to categorize Janissary orta funds as small-scale credit institutions in terms of their capital. However, when we consider the total capital of 196 Janissary ortas, their overall impact on Istanbul's economy and finance should have been impressive.

The second part of this study focuses on two extant income and expense registers of 44th Ağa Bölük orta in order to test the general findings from the probate registers in micro level. These registers provide a unique opportunity to examine the mechanics of a Janissary orta fund over a short period. An examination of the 44th Ağa Bölük's registers reveals that the loan amounts and the profiles of the debtors closely resemble the patterns observed in Janissary probate registers. The majority of the debtors were small – to mid-sized artisans and merchants, although a smaller number of low – and mid-ranking members of the kalemiye and the ulema also borrowed from the orta fund. The 44th Ağa Bölük's orta fund primarily issued small to mid-sized loans, consistent with the practices of other Janissary orta funds. During the period from 1796 to 1826, as recorded in three account registers, the capital of the orta fund remained between 20,000 and 25,000 kuruş, further supporting the general characterization of Janissary orta funds as microcredit institutions.

While the profits from loans issued by the orta fund were barely sufficient to cover the expenditures of the 44th Ağa Bölük between 1796 and 1809, profits increased considerably during the period from 1812 to 1826, as expenditures rose only slightly. Although the financial difficulties experienced between 1796 and 1809 can be attributed to the chaotic political and social atmosphere of the time, it is important to note that the period from 1816 to 1826 also witnessed both a rebellion and a war. The annual profits of the orta fund were primarily used to cover the orta's expenses for that year. Any surplus remaining after expenses was added to the fund's capital. Each year, the orta fund was responsible for a variety of expenses, including the preparation of the daily mess, maintenance and repair of the barracks, fuel for heating and cooking, lighting expenses, customary gifts and tips given on behalf of the orta, and, in times of war, expenditures for members of the orta going on campaign.

As microcredit institutions, Janissary orta funds played a crucial role in Istanbul's economy by providing credit for small artisans, merchants and individuals from lower and middle strata of the society. They also financed yearly expenditures of Janissary ortas and barracks, thus providing an important service for the Ottoman military.

II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE TÜRK ORDUSUNUN İCRA ETTİĞİ BİR ASKERÎ HAZIRLIK TATBİKATI: 1939 TRAKYA MANEVRALARI

A MILITARY PREPARATORY EXERCISE CONDUCTED BY THE TURKISH
ARMY BEFORE WORLD WAR II: 1939 THRACIAN MANOEUVRES

Muhammet YILDIZ^{ID}
Abdulkadir ALTUN^{ID}

Öz

Devletleri ayakta tutan unsurlar sistemli teşkilatlanma, güçlü bir ordu ve bunları besleyen iyi bir ekonomidir. Mensup olduğu devletin hukukunu, toplumun huzur ve güvenini temin eden ordular, tarih boyunca sadece bağımsızlık adına yapılan savaşlarda değil, siyaset üretebilme adına da caydırıcı bir güç olarak görülmektedir. Kendini yenileyebilen ve modern bir anlayışla çalışan silahlı kuvvetler her an savaşa hazır bir vaziyette bulunmalıdır. Bu bağlamda, olası muharebe senaryolarına karşı kendi tertibini almak mecburiyetindedir. Yapılan tatbikatlar ve teknik çalışmalar bu maksatla icra edilmektedir. İzah edilen hazırlık safhasında genel bir manevra harekâtının olması da elzemdir. Zira askerî personel ve kullanılan her türlü aracın uyum ve dikkati manevra kabiliyetine dayanmaktadır. Operasyonel safha içerisindeki en kritik durum, olası bir savaşın tüm koşullarını gerçeğe en yakın senaryolarla canlandırmaktır. Bu bakımdan orduların savaşın tüm koşullarına önceden hazır olmaları, öngörülemez durumların en aza indirilmesi amacını taşımakta ve kritik anlarda büyük bir avantaj sağlamaktadır. Nitel araştırma yöntemi içinde dokümantasyon metoduyla hazırlanan bu çalışma, Türk ordusunun II. Dünya Savaşı arifesinde icra ettiği Trakya Manevralarını incelemektedir. Manevranın tanımı, kapsamı ve II. Dünya Savaşı öncesinde icra edilen askerî hazırlıklar içindeki önemine değinen bu araştırma ile literatürde askerî tarih açısından bir boşluğun doldurulacağı hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Trakya Manevraları, tatbikat, II. Dünya Savaşı, askerî hazırlık, ordu

Abstract

The elements that sustain states are a systematic organization, a strong army, and a robust economy that supports both Throughout history, armies responsible for enforcing state laws and ensuring societal peace and security have served as a deterrent force, not only in wars for independence but also in policy-making.

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Rize / Türkiye, muhammet.yildiz@erdogan.edu.tr; ORCID: 0000-0002-1340-0818

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Rize / Türkiye, abdulcadir_altun23@erdogan.edu.tr; ORCID: 0009-0001-4209-0150



Armed forces that can and operate with a contemporary understanding must be ready for war at all times. In this context, it is essential for the military to organize itself against potential combat scenarios. Exercises and technical studies are carried out for this purpose. It is also essential to maneuver operations during the preparation phase outlined above. This is because the cohesion and vigilance of military personnel and all types of vehicles rely heavily on maneuverability. The most critical aspect of the operational phase is the ability to simulate possible war time conditions through realistic scenarios. In this respect, ensuring that armies are ready for all conditions of war in advance helps to minimize unpredictable situations and provides a significant advantage during critical moments. This study, prepared using the documentation method within the qualitative research method, examines the Thracian Maneuvers carried out by the Turkish army on the eve of World War II. By addressing the definition, scope, and significance of these maneuvers in the context of pre-war military preparations, this research aims to fill a gap in the literature on military history.

Keywords: Thracian Manoeuvres, exercise, World War II, military preparation, army

Giriş

Devlet, belirli bir toprak parçası üzerinde, insan ve egemenlik unsurlarının bir araya gelmesiyle oluşan hukuki, kurumsal bir yapıdır.¹ İnsanların en geniş çaplı teşkilatlanması olarak nitelendirilebilen devletin mevcudiyetini muhafaza etmeye ve geleceğini inşa etmeye yönelik en önemli kurumlarından biri ise ordudur. Türk milleti, tarih boyunca devlet ve ordu teşkilatına özel bir önem vermiş ve bu tutum simgesel bir hâle dönüşmüştür. Kalıcı devlet yapılanmaları ve başarılı muharebe serüvenleri güçlü Türk ordularının varlığıyla gerçekleşmiştir. Esasında Türklerde ordu, milletin kendisini ifade etmektedir.²

Türk Kara Kuvvetleri'nin kuruluşunu ifade eden MÖ. 209 tarihinden günümüze Türk ordusu, gelişen ve değişen dünya düzenine ayak uydurmayı başardığı gibi, kendisini sürekli olarak yenilemiştir. Barış dönemlerinde dahi geleneksel eğitimlerin sürdürülmesi devam etmiştir. Bu anlayış manevra ve tatbikatların temelini oluşturmakla birlikte, Türk ordusunun her an savaşa hazır bir durumda olmasını sağlamıştır. Esasen gerçeğe yakın savaş senaryolarıyla icra edilen askerî manevra ve tatbikatlar, orduların barış zamanında gelişimini sağladığı gibi herhangi bir savaş ihtimaline hazır olunması noktasında oldukça önemli bir yere sahiptir.³ Eski Türk devletlerinden itibaren uygulanan askerî hazırlık ve manevra faaliyetleri, Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte de sistemli bir şekilde icra edilmiştir. Millî Mücadele'den sonra kurulan yeni Türk devleti, her an savaşa hazır olunması ve diplomasi alanlarında istikrarlı bir güç dengesinin oluşturulması amacıyla orduya gerekli ehemmiyeti göstermiştir. Atatürk döneminde,

1 Metin Özkaral, *Bürokrasinin Kimyası*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020, s. 33.

2 Mehmet Özalper, "Millî Müdafaa Vekaleti Raporlarında Türk Silahlı Kuvvetleri (1923-1933)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Enstitüsü Dergisi*, 50, (2020), s. 88.

3 Ercan Kostak, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı Olarak Katıldığı Askerî Manevralar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2016, s. 1; Murat Mala, *Askerî Harekatın Planlanmasında Çoklu Etmen Tabanlı Modelleme ve Benzetim Mimarisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Sakarya 2009, s. 35.

ordunun çağın gerekliliklerine uygun hâlde donatılması ve askerî eğitimlerin dönemin teknolojik koşullarına uygun bir şekilde verilmesi, manevra ve tatbikatlar temelinde gerçekleştirilmiştir.⁴

II. Dünya Savaşı öncesinde Türkiye, Balkanlar'dan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı bölgedeki barış ve istikrarı sürdürebilmek amacıyla Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'nın da içerisinde bulunduğu bir güvenlik çemberi oluşturmak istemiştir. Bu doğrultuda 9 Şubat 1934'te Balkan Antantı imzalanmıştır.⁵ İlerleyen dönemlerde iç ve dış politikada birtakım önlemler almaya, özellikle Trakya ve Batı Anadolu bölgelerinde hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Buna mukabil İngiltere ve Fransa ile birtakım anlaşmalar imzalanmış ve ardından bahsedilen bölgelerin müdafaası hususunda görüşmeler gerçekleştirilmiştir.⁶ Fakat bu süreçte atılan diplomatik ve bürokratik adımlar statükoyu korumaya yönelik olmuş ve savaşa girme ihtimalinden kati suretle uzak durulmuştur.⁷ Siyasi atmosfer muğlak bir şekilde devam ederken, meydana gelebilecek bir harp durumunda her an savaşa hazır bir ordu bulundurmak amacıyla Trakya'da askerî bir manevra harekâtı icra edilmiştir. Bu çalışma, 1939 yılında icra edilen Trakya Manevralarını kapsadığı gibi meselenin kavramsal yönü dâhil ilgili birçok hadise üzerinde durmaktadır. II. Dünya Savaşı'na adım adım gidildiği süreçte, Türkiye'nin iç ve dış politik hamleleri, uluslararası arenada gelişen olaylar ve Trakya Manevraları öncesinde yapılan askerî manevra süreci kronolojik olarak değerlendirilmiştir. Manevra konusuyla alakalı, tatbikat ve operasyonel hazırlıklar bağlamında birçok bilimsel çalışmanın varlığı muhakkaktır. Ancak literatürde Trakya Manevralarını inceleyen özel bir çalışma yoktur. Bu bağlamda gerekli arşiv belgelerinin, dönemin basınının ve araştırma eserlerinin incelenmesi sonucunda bu araştırma konusu ön plana çıkmıştır. Yapılan araştırmalarda, başta Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) ve Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivleri (ATASE) olmak üzere, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Cerideleri, süreli yayınlar ve inceleme eserlerden yararlanılmıştır.

1923-1939 Yılları Arasında Türkiye: İç ve Dış Gelişmeler

1923 yılından II. Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'nin dış politika eğiliminde belirleyici rol oynayan en önemli faktör, Avrupalı devletlerle doğrudan ya da dolaylı olarak sınır komşusu olması ve denge siyaseti uygulamasıdır. Bölgede güçlü devletlerin varlığı Türk siyasetini bu anlayışa itmiştir. Fransa'nın Suriye, İngiltere'nin Irak ve Kıbrıs'taki varlığıyla kuzeyde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve On İki Ada'daki tahakkümü dolayısıyla İtalyanlarla olan sınır komşuluğu bu siyasetin gerekliliğini açıklamaktadır. Ayrıca Balkan coğrafyasındaki

4 Günver Güneş, "1937 Yılında Gerçekleştirilen Ege Manevraları ve Mustafa Kemal Atatürk", 9. *Uluslararası Atatürk Kongresi*, III, ATAM Yayını, Ankara 2021, s. 1057.

5 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (2. Bölüm) Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2018, s. 178-179.

6 Halil Özlü, "Arşive Belgelerine Göre İkinci Dünya Savaşı'nda İzmir ve Trakya'nın Savunmasına Yönelik Türk-İngiliz Heyetlerinin Görüşmeleri ve Alınan Önlemler", *Atatürk Dergisi*, XXIII, (2012), s. 105.

7 Fahir Armaoğlu, *Türk Dış Politikası Tarihi*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 105.

kırılmalık ve anlaşmazlıklar, esasında Bulgaristan ve Yunanistan ile olan sınır yakınlıkları Türk dış politikasının buna göre sürdürölmesini izah etmektedir. İfade edilen jeopolitik çıkmazlar, Türkiye'nin oldukça tedbirli ve realist bir politika gütmesini ortaya koyan unsurlardır.⁸

Millî Mücadele sonrasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması Türkiye için önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Yapılan antlaşmanın getirdiği siyasi atmosfer ve uluslararası gelişmeler Türk dış politikasını yönlendiren en önemli parametre olarak anlaşılmaktadır. Ancak Lozan Konferansı sürecinde netleşmeyen birtakım hususlar da bulunmaktadır. 1923-1930 yılları arasındaki dönem, bu hususların çözümü üzerine olmuş ve Türkiye, ifade edilen konular üzerinde öncelikli bir siyaset uygulamak mecburiyetinde kalmıştır. Lozan sonrası Türkiye'nin uğraş verdiği önemli konular arasında Fransa'yla borçlar meselesi ve Suriye sınırı, İngiltere ile Musul, Yunanistan ile yapılan nüfus mübadelesi vardır. Belirtilen sorunlar içerisinde Yunanistan ve Fransa ile Türkiye lehine anlaşma sağlanmış, fakat İngiltere ile yaşanan Musul sorunu Milletler Cemiyeti'ne intikal ettikten sonra 1926 yılında imzalanan Ankara Antlaşması'yla İngiltere lehine sonuçlanmıştır.⁹ 1930 yılından sonra Türk dış politikasında yaşanan en önemli gelişmelerden biri Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliği olmuştur. 1932 yılında yaşanan bu hadise Türkiye'nin uluslararası arenadaki iş birliğine verdiği önemi ortaya koymakla beraber, Batılı devletlere yakınlığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.¹⁰ 1930 yılından sonra Avrupa'da II. Dünya Savaşı'nın ayak sesleri duyulmaya başlamıştır.

Bu dönemde İtalya ve Almanya'nın yayılmacı dış politikaları, Türkiye başta olmak üzere pek çok Balkan ülkesi için sorun arz etmektedir. Özellikle Türkiye'nin güvenlik hususundaki en büyük endişesi, Balkanlar ve Akdeniz bölgesinden gelebilecek bir İtalyan tehdidi olmuştur. Lozan Antlaşması ile Boğazlar ve Trakya sınırının askerden arındırılması, Balkanların güvenliği noktasında farklı senaryolar ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki Yunanistan veya Bulgaristan'dan gelebilecek bir saldırdır. Bir diğeri ise bu iki devletin İtalya'dan destek alarak Batı sınırında yaratacakları tehlikedir. Bu nedenle Türkiye, Balkanlar'dan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı güvenlik arayışına girmiştir. Yapılan girişim ve ortak mutabakat sonucunda Balkanların güvenliğini sağlamak amacıyla 9 Şubat 1934'te Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında Balkan Antantı imzalanmıştır.¹¹

Bu doğrultuda antantı imza eden taraflar sınırlarını karşılıklı olarak garanti ederek, bölgede barışı tehdit eden bir durum olduğunda birlikte hareket edeceklerini taahhüt etmişlerdir.¹² Böylece Türkiye, imzalanan anlaşma ile Balkan sınırlarını güvence altına almıştır. Bu anlayışla doğuda da bölgesel güvenliğin sağlanması adına adımlar atılmaya başlanmıştır. 8 Temmuz

8 Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 84-85.

9 Mehmet Gönölöl-Ömer Kürküöğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, II, (1985), s. 458-459; Baskın Oran, *Türk Dış Politikası I*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 267-268.

10 Yusuf Sarıınay, "Atatürk'ten Günümüze Türk Dış Politikası Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 48, (2000), s. 862.

11 William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, çev. Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003, s. 53-54.

12 Fahir Armaöğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2022, s. 257-258.

1937’de Türkiye, İran, Irak ve Afganistan’ın katılımıyla Sadabat Paktı imzalanmış, bölgedeki devletler ilk kez kendi iradeleriyle bir araya gelerek, aralarında pek çok siyasi ve stratejik hususu çözüme kavuşturacakları ortak bir mutabakata varmışlardır. II. Dünya Savaşı öncesinde yapılan bu antlaşma, İngiltere ve Fransa ile yapılacak görüşmelerde Türkiye’ye önemli bir fayda sağlamıştır.¹³ İtalya, 1935 yılında Habeşistan’a saldırmış; ancak bu eylem uluslararası toplumdan kayda değer bir tepki almamıştır. Bu durumdan cesaret alan İtalya, Akdeniz, Ortadoğu ve Balkanlar’da yayılmacı politikalarına devam etmiş ve Ege Denizi’nde işgal ettiği adalarda askerî hazırlıklara başlamıştır. Yaşanan gelişmeler Türkiye’nin endişelerinin artmasına sebep olmuştur.¹⁴ İtalya’nın cüretkâr hareketi, uzun yıllardır bölgede tek güç konumunda olan İngiltere’yi rahatsız etmiş ve Türkiye ile ilişkilerini yakınlaştırma politikasına yönlendirmiştir.¹⁵

Türk dış politikasında rahatsızlık oluşturan bir başka gelişme ise Almanya’nın izlediği yayılmacı tutum olmuştur. Almanlar, I. Dünya Savaşı’ndan sonra imzaladıkları Versay Antlaşması gereğince silahtan arındırılan Ren bölgesini tekrar silah altına almıştır.¹⁶ Uluslararası arenada gelişen olaylar karşısında Türkiye, Boğazlara ait egemenlik hükümlerinin revize edilmesini istemiş ve süreç yeni bir antlaşmanın olgunlaşmasına imkân tanımıştır. 1936 yılının haziran ayında İsviçre’nin Montrö kentinde toplanan uluslararası konferansın çalışmaları sonucunda da 20 Temmuz 1936’da Montrö Boğazlar Sözleşmesi imzalanmıştır.¹⁷ İngiltere’nin Boğazların yeni statüsünü kabul etmesi, Türkiye ve İngiltere’yi siyasi anlamda birbirine yakınlaştırmıştır. Bu doğrultuda 1937 yılında, İtalya tehdidine karşı İngiltere’nin öncülüğünde Türkiye ve diğer Akdeniz ülkeleri İsviçre’nin Nyon kentinde toplanmışlardır. Konferansta alınan kararlara göre Türkiye ve Yunanistan Ege kıyılarını koruyacak, İngiltere ve Fransa’nın Akdeniz’de ticaret yollarını kontrol etmelerine destek olacaklardır.¹⁸

Uluslararası alanda yaşananlar yeni bir savaşa kapı aralarken, Avrupa’da siyasi gerginlik sürekli olarak artmıştır. Almanya, Avusturya topraklarını ilhak ederek 1939 yılında Çekoslovakya’yı işgale başlamış ve daha öncesinde Polonya ile aralarında imzalanan Saldırmazlık Paktı’nı sonlandırmıştır. Devam eden süreçte İtalya’nın Arnavutluk’u işgal etmesi ise Fransa ve İngiltere’nin Ortadoğu’daki çıkarları doğrultusunda Türkiye’ye yaklaşmalarını sağlamış ve nihayetinde 12 Mayıs 1939’da İngiltere ve Türkiye arasında Karşılıklı Yardım Deklarasyonu imzalanmıştır.¹⁹

13 İmren Aydın-Hikmet Zeki Kapıcı, “II. Dünya Savaşı’na Giriş Sürecinde Türkiye’nin Aldığı İç Politika Tedbirleri (1 Eylül 1939 – 18 Ocak 1940)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXXII/45, (2018), s. 112-113.

14 Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2017, s. 155-156.

15 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, s. 259.

16 Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, s. 232-233.

17 Selim Deringil, *Denge Oyunları, İkinci Dünya Savaşında Türkiye’nin Dış Politikası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2023, s. 179-181; Faruk Sönmezoğlu, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası*, DR Yayınları, İstanbul 2015, s. 372.

18 İmren Aydın – Hikmet Zeki Kapıcı, “II. Dünya Savaşı’na Giriş Sürecinde Türkiye’nin Aldığı İç Politika Tedbirleri (1 Eylül 1939 – 18 Ocak 1940)”, s. 114.

19 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 591.

Aynı dönemde Türkiye ve Fransa arasında da ortak deklarasyon imzalama fikri gündeme gelmiştir. Ancak bu süreçteki en büyük engel Hatay Sorunudur. Türkiye bu sorun çözülmeden Fransa ile herhangi bir antlaşma yapma fikrinden oldukça uzaktır. Bu bağlamda 23 Haziran 1939'da Türkiye ve Fransa arasında Hatay Sorununun Türkiye lehine sonuçlandığı Hatay Antlaşması imzalanmış ve Türkiye-Suriye sınır sorunu çözüme kavuşturulmuştur. Devamında Türkiye ve Fransa arasındaki yakınlaşma ortak deklarasyonla sonuçlanmıştır.²⁰ Yaşanan ittifak arayışları ve temelinde hazırlanan görüşmeler 19 Ekim 1939'da Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında üçlü bir ittifak anlaşmasının imzalanmasını da beraberinde getirmiştir.²¹

İngiltere ve Fransa'nın uluslararası arenada attığı adımlar, Sovyet Rusya tarafından olumlu karşılanmıştır. Fakat Almanya'nın Sovyet topraklarına doğru genişlemesine İngiltere ve Fransa'nın sessiz kalması, Sovyetlerin Alman saldırılarını kendi lehine çevireceği bir hamle yapmasına yol açmıştır. Bu bağlamda 23 Ağustos 1939'da Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı imzalanmıştır. Sovyet Rusya ile Batılı devletlerin yaşadığı siyasi gerginlik uluslararası arenada Türkiye'yi kritik bir duruma getirmiştir. Bu siyasi atmosfer devam ederken 1 Eylül 1939'da Almanya Polonya'yı işgal etmiştir. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa 3 Eylül 1939'da Almanya'ya 48 saatlik bir ultimatom vermiştir. Verilen ultimatomu cevap alamayan ilgili devletlerin Almanya'ya savaş ilan etmesi üzerine II. Dünya Savaşı resmen başlamıştır.²²

Uluslararası arenada bu önemli gelişmeler yaşanırken Türk iç politikasında da bazı değişimler meydana gelmiştir. Bunlardan biri Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatı ve ertesi gün (11 Kasım 1938) İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesidir.²³ İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı olduktan kısa bir süre sonra 26 Aralık 1938'de toplanan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Olağanüstü Kongresi'nde değişmez genel başkan seçilmiş ve "Millî Şef" unvanını almıştır.²⁴ Ayrıca 25 Ocak 1939'da CHP parti divan toplantısında alınan kararlardan sonra Celal Bayar istifa etmiş ve yeni hükümeti kurma yetkisi Refik Saydam'a verilmiştir. Böylece Atatürk sonrası Türk siyasal hayatındaki yeni oluşum başlamıştır.²⁵

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren demokratikleşme ve batının güvenini kazanma yolunda adımlar atmıştır. Atatürk dönemi siyasal hayatında çok partili hayata geçiş denemeleri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası ile gerçekleştirilmek istenmiş; fakat olumlu bir sonuç alınamamıştır. İsmet İnönü döneminde hükümetin denetlenmesi ve çok partili hayata geçiş için CHP'li 21 milletvekilinden oluşan "Müstakil Grup" meydana

20 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 255-256.

21 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 235.582.16 / Yer No: 30.10.0.0.

22 İmren Aydın – Hikmet Zeki Kapıcı, "II. Dünya Savaşı'na Giriş Sürecinde Türkiye'nin Aldığı İç Politika Tedbirleri (1 Eylül 1939 – 18 Ocak 1940)", s. 115.

23 TBMM Zabıt Ceridesi, 11 Kasım 1938, D 5, C 27, İ 4, s. 16-17.

24 Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Kalite Matbaası, Ankara 1974, s. 423.

25 TBMM Zabıt Ceridesi, 25 Ocak 1939, D 5, C 29, İ 4, s. 143.

getirilmiştir. 29 Mayıs 1939’da gerçekleştirilen CHP 5. Büyük Kurultayı’nda alınan bu karar²⁶, Türk siyasal hayatında siyasetin denetimi açısından önemli bir yere sahip olmasına rağmen, bu yapı 1946 yılında Demokrat Parti’nin çıkmasıyla lağvedilmiştir.²⁷

Cumhuriyetin ilanından II. Dünya Savaşı’na kadar geçen sürede Türkiye’nin iç ve dış politikasında bağlayıcı rol oynayan faktör, bölgede barışın ve istikrarın sağlanması olmuştur. Türkiye, bulunduğu jeopolitik konum dolayısıyla bölgede etkin bir güç olmayı hedefleyerek askerî ve siyasi alanda pek çok stratejik antlaşmaya imza atmıştır. Bu kritik dönemde bir yandan uluslararası arenada önemli adımlar atılırken diğer yandan iç politikada da demokrasiye işlerlik kazandırma yolunda çalışmalar yürütülmüştür.²⁸

II. Dünya Savaşı Öncesinde Türkiye’nin Askerî Hazırlıkları

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra imzalanan ağır antlaşmalar sonucunda yaşanan gelişmeler, uzun vadede II. Dünya Savaşı’nın başlamasına sebebiyet vermiştir. Türkiye, bulunduğu jeopolitik konum dolayısıyla Müttefik ve Mihver devletler arasında farklı baskılarla karşı karşıya kalmasına rağmen bu savaşta taraf olmamıştır.²⁹ Savaşa dâhil olmamak adına birçok farklı denge üzerinden çaba sergileyen Türk hükûmeti, bu süreçte siyasi ve ekonomik tedbirlerin yanı sıra askerî olarak da çeşitli önlemler almaya çalışmıştır. Askerî bakımdan Avrupa’dan Anadolu kıyılarına gelebilecek tehditler, stratejik noktalar olan Trakya ve Batı Anadolu kıyılarıdır. Bu bölgelerde yaşanabilecek herhangi bir tehlikeye karşılık İngiltere’den askerî malzemeler tedarik edilmiş ve ordunun modernizasyonu hususunda görüşmeler yapılmıştır.³⁰

Türkiye’nin II. Dünya Savaşı öncesinde başlattığı askerî ve siyasi faaliyetler, değişik unsurlar üzerinden yürütülmüştür. Özellikle İngilizlerle oluşturulan siyasi görüşmeler sonucunda mutabık kalınan konular, Türkiye’nin uluslararası alandaki denge anlayışını oluşturmuştur. Bu gelişmeler doğrultusunda 21 Haziran 1939’da Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak’a İngilizlerin Trakya ve İzmir’in savunmasıyla alâkalı istek ve görüşlerini içeren bazı konular sunulmuştur. Buna göre, Çanakkale ve İzmir bölgelerine yapılacak herhangi bir saldırıya karşı alınacak önlemler şu ifadelerle belirtilmiştir:

26 Volkan Payaslı, “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II Yeni Türkiye: Türkiye Cumhuriyeti”, *İkinci Dünya Savaşı Yılları Türkiye’sinde İç Politika*, ed. Neşe Özden-Mehmet Temel-Yasemin Doğaner vd., Ankara 2023, s. 841-844.

27 Volkan Payaslı, “Tek Parti İktidarından Doğmuş Bir Denetim Organı: Müstakil Grup (1939-1946)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14/28, (2014), s. 175-197.

28 İmren Aydın-Hikmet Zeki Kapıcı, “II. Dünya Savaşı’na Giriş Sürecinde Türkiye’nin Aldığı İç Politika Tedbirleri (1 Eylül 1939 – 18 Ocak 1940)”, s. 124.

29 Gülay Sarıçoban, “İkinci Dünya Savaşı Döneminde (1939-1945) Türk Dış Politikası”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXIV/4, (2020), s. 1756.

30 Halil Özlü, “Arşive Belgelerine Göre İkinci Dünya Savaşı’nda İzmir ve Trakya’nın Savunmasına Yönelik Türk-İngiliz Heyetlerinin Görüşmeleri ve Alınan Önlemler”, s. 234.

Denizden gelebilecek askerî faaliyetlere karşı düşmanı karaya çıkartmamak ve olası bir saldırı anında düşman bombalarını etkisiz hâle getirmek. Düşmanın karaya ayak basması durumunda öncelikle düşman kuvvetlerini denize dökmek veya yeni bir cephe oluşturup ilerlemesini önlemek. Almanya'dan sipariş edilen ağır bataryaların Marmaris mevkiine yerleştirilmesi ve bu bölgenin müdafaasının sağlamlaştırmak. Herhangi bir aksilik oluşması durumunda bataryaların İngiltere'den tedarik edilmesini planlamak. Bu tertibat içerisinde planlamanın yerinde incelenmesi adına İngiliz heyeti, İzmir'deki Dumlupınar Bataryası, Çanakkale'deki 28'lik batarya, Lüleburgaz'daki zırhlı tugay, Anadolu'da Kırıkkale, Kayseri, Eskişehir fabrikaları ve hava alayını gezerek kendilerine bilgi paylaşımı yapılacaktır. Beklenmedik bir anda savaş emri verilirse istenilen malzemelerden verilmeyenlerin hazır bulundurulması ve derhal tedarikinin sağlanması da ilgili heyetten talep edilecektir.³¹

İngiliz heyeti İzmir ve Çanakkale'nin müdafaası için bazı malzemelerin gerekli olduğu konusunda açıklamalarda bulunmuştur. Bu malzemeler arasında mayın, mayın atölyesi, hücum botu, karakol gemisi, denizaltı dinleme istasyonu, şamandıra, gaz gemisi gibi pek çok malzeme bulunmaktadır.³² 26 Haziran 1939'da İngiltere ve Türkiye arasında başka bir görüşme gerçekleşmiştir. Buna göre; İzmir, Çanakkale ve Marmaris'e yapılacak herhangi bir saldırıda, mevcut savunma planları ve talep edilen malzeme listesinin verilmesi hâlinde yapılacak olan müdafa tertibatı bilinmek istenmektedir. Ayrıca İngiliz Genelkurmay Başkanı'nın, İngiliz Deniz Kuvvetleri tarafından kullanılacak limanların savunması konusunda anlaşılmaya büyük önem verdiği de belirtilmiştir. Bundan başka, Türk Hava Kuvvetleri'ne yapılacak yardımların ve hazırlanacak saha meydanlarının net bir şekilde belirlenmediği, Trakya ve Batı Anadolu'da hazırlanacak uçak kalkış alanlarının görülmesinin talep edildiği de ifade edilmiştir. Görüşmeler sonunda savunma planlarıyla alakalı hazırlıklar yapılmaya başlamıştır.³³ İngiliz heyeti tarafından talep edilen Trakya ve Batı Anadolu'daki hava meydanlarının ziyaret edilmesine, Türk hükûmeti tarafından izin verilmiştir. Ayrıca hava savunma silahlarının Türkiye'ye verilmesi hâlinde, İngiliz Hava Kuvvetleri'ne tahsis edilen meydanların Türkiye tarafından savunulacağı da kararlaştırılmıştır.³⁴

Herhangi bir savaş ihtimaline karşı Çanakkale, İzmir ve Trakya için müdafa planları yapılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda Sait Halman heyeti tarafından İngiltere'den satın alınan 34,5 ve 38'lik ağır topların Çanakkale Boğazı'na yerleştirilmesine karar verilmiştir. Marmaris'in müdafaası için daha önce Almanya'dan sipariş edilen toplar gelmemiş ve bu bölgenin savunması İngiltere ve Türkiye arasında yapılan görüşmeler sonucunda belirlenmiştir. Trakya ve Çanakkale'nin savunması ile ilgili husus ise yine ortaklaşa alınan bir kararla sağlanmıştır. Yukarıda bahsedildiği üzere İngiliz heyetinin Trakya ve Batı Anadolu'daki hava meydanlarını

31 Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı), (ATASE), İkinci Dünya Harbi (İDH), K.3, G.026, B.21.

32 ATASE, İDH, K.3, G.026, B.26.

33 ATASE, İDH, K.3, G.040, B.3.

34 ATASE, İDH, K.3, G.026, B.27.

ziyaret etmek istemelerine olumlu yanıt verilmişti. Bu hususta bahsi geçen hava meydanlarının bir an evvel düzenlenmesine karar verilmiştir. Bu dönemde yaşanan önemli gelişmelerden biri de İngiltere'nin teklifiyle Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında Türk kara ve hava kuvvetlerine doğrudan ya da dolaylı olarak yapılacak yardım ve Doğu Akdeniz'in kontrolünün sağlanması için yapılan görüşmelerdir. Görüşmelerin yürütülmesi Genelkurmay Başkanlığı tarafından uygun görülmüştür.³⁵

Askerî hazırlık ve uluslararası alandaki görüşme trafiği devam ederken Türkiye, 28 Ağustos 1939 tarihinde gerçekleşen Bakanlar Kurulu toplantısında yaklaşan savaş tehlikesine karşı Trakya Bölgesi'nin müdafaasına yönelik birtakım tedbirler almıştır. Buna göre; Trakya ve Batı Anadolu'da bulunan dört kolorduya ait tümenlerin seferberlik ilan edilmeksizin takviye edilmesi, Trakya'daki askerlerin terhislerinin yapılmaması, bölgede bulunan kolordularda kullanılacak taşıt eksikliğinin giderilmesi, oluşabilecek olağanüstü durumlara karşı kısmi veya ilerleyen dönemlerde bölgede yaşanacak savaş ihtimali göz önünde bulundurularak genel seferberlik ilan edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu toplantının ardından Trakya ve Ege bölgelerindeki askerî birliklerin sefer mevcuduna çıkarılması adına çalışmalara da başlanmıştır. Ayrıca daha önce bahsedilen Türk-İngiliz-Fransız antlaşması uyarınca Ege ve Akdeniz kıyılarından gelebilecek saldırılara karşı önlemler alınmış ve bu hususta Türkiye'nin desteklenmesi için gerekli yardımların yapılacağı kararlaştırılmıştır.³⁶

Savaşın yaklaşmakta olduğu 1939 yılı boyunca Türk hükûmeti, siyasi ve askerî faaliyetlerin yanı sıra pasif güvenlik önlemleri almayı da ihmal etmemiştir. Bu doğrultuda alınan tedbirler arasında herhangi bir hava saldırısına karşı cami, hamam gibi yerlerin sığınak olarak kullanılması bulunmaktadır. Bunun yanı sıra sokak lambalarının karartılması, binaların kapı ve pencerelerinin ışık geçirmeyecek şekilde tasarlanması, yüksek voltlu ampul kullanımından kaçınılması gibi tedbirler uygulamaya konulmuştur.³⁷ Siyasi ve askerî anlamda yapılan bütün hazırlıkların ortaya çıkardığı tablo şudur: Lozan Anlaşması'ndan sonra Türk dış politikasında oldukça dikkatli hareket edilmiş ve statükoyu korumaya yönelik adımlar atılmıştır. II. Dünya Savaşı öncesinde oluşabilecek bir savaş ihtimaline karşı gerek Trakya'da gerekse Anadolu'nun diğer bölgelerinde önlemler alınmış ve özellikle İngiltere ve Fransa ile yapılan antlaşmalar doğrultusunda Türkiye'nin askerî modernizasyonu üzerine çalışmalar yürütülmüştür. Dünya yeni bir savaşa giderken Türkiye askerî gücünü ve varlığını bölgede hissettirmek, her an savaşa hazır bir ordu bulundurmak amacıyla 15-21 Ağustos 1939 tarihleri arasında Trakya bölgesinde askerî bir tatbikat düzenlemiştir. Bu tatbikat içerisinde yapılan manevralarla Türk ordusunun olası bir muharebeye girme stratejisi üzerinde çalışmalar yapılmıştır.

35 ATASE, İDH., K.3, G.013, B.3.

36 Halil Özlü, "Arşive Belgelerine Göre İkinci Dünya Savaşı'nda İzmir ve Trakya'nın Savunmasına Yönelik Türk-İngiliz Heyetlerinin Görüşmeleri ve Alınan Önlemler", s. 245.

37 Umut Karabulut, "Davetsiz Misafiri Beklerken İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Pasif Güvenlik Önlemleri (1939-1940)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/28, (2014), s. 202.

Manevra Nedir?

Kelime anlamı olarak bir aletin işleyişini düzenleme ve yönetme anlamına gelen manevra, askerî terminolojide taktiksel alıştırma yaparak gemi, uçak veya herhangi bir silahlı vasıta üzerinde istenilen hareketleri elde etmek amacıyla ortaya konan işlemlerdir.³⁸ Muharebe durumunu gerçeğe yakın bir şekilde canlandırmayı amaçlayan taktik tatbikatların içinde önemli bir yeri olan ve geniş çaplı birliklerin katılımıyla gerçekleştirilen manevra organizasyonları, orduların disipline edilmesi açısından kıymet arz etmektedir. İki farklı birliğin bir kısmı veya bütünüünün tam donanımlı bir şekilde katıldığı, askerî harekâtın yönetimini içeren taktik bir tatbikat olarak öne çıkmaktadır. Manevraların amacı, muharebe kabiliyeti ve deneyim kazanmak, plan yapma becerisini geliştirerek denemesini yapmak ve farklı kuvvetler arasında iş birliğini geliştirmektir.³⁹ Tatbikat seyrinde manevra alanı, geniş bir tertibata dayanmaktadır. Bu anlayışın esası operasyonel tecrübeyi iyileştirmek, ilgili eğitimleri ileri seviyelere yükseltmek ve meydana gelebilecek herhangi bir savaşa karşı askerî personelin azmini yükseltmektir. Muharebe esnasında yapılan stratejik planlar, savaşın hangi yönde gelişeceğini belirleyen en önemli argümanlardan biridir. Dolayısıyla bir muharebe öncesinde yapılan planların sahada fiilen uygulanması ve çıkabilecek aksaklıklara karşı muharebe komutanlarının ani kararlar almasında bir tür yetenek ve deneyim kazanmaları, hazırlık safhasında icra edilen manevralarla mümkün olmaktadır. Ayrıca hava, deniz ve kara kuvvetlerinin ortak çalışma esnasında birbirleriyle olan uyum ve iş birliğinin geliştirilmesi de bu tatbikat seyrinde test edilmektedir. Askerî kabiliyet yönünden gerekli fırsatı sağlayan manevra organizasyonları psikolojik bir üstünlük aracı olarak da değerlendirilebilir. Zira olası bir savaş öncesi yapılan güçlü tatbikat süreçleri ve bu süreçte ortaya konan gövde gösterileri karşı unsurları yıpratıcı bir özellik ortaya çıkarabilmektedir. En nihayetinde tarafların birbirlerini test etme aracı olarak da görülebilen bu durum, harp öncesi değerlendirilen önemli bir unsur olarak dikkat çekmektedir.⁴⁰

Askerî tarih alanında yapılan çalışmalardan anlaşılan, muharebe öncesi yapılan hazırlıklarda manevra kabiliyetinin önemli bir araç olduğudur. Zira ordu içindeki bütün birimlerin hareket düzeni ve harekâta uyumunun testi bu süreçte izlenmektedir. Türk askerî tarihine bakıldığında bu durum geçmişten günümüze çok özel bir şekilde yürütülmüştür. Konar göçer bir topluluk olan Türkler, hayatı bir askerî disiplin içerisinde yaşamış ve her an savaşa hazır bir tecrübeye sahip olmuştur. Bu minvalde Türkistan coğrafyasında hüküm süren Türk devletlerinden itibaren askerliğe ve orduya verilen ehemmiyet, Selçuklu ve Osmanlı devletleri zamanında geliştirilerek istikrarlı bir şekilde devam ettirilmiştir. Askerî güç, barış zamanında caydırıcı bir kuvvet, savaş zamanında ise her an hazır bir ordu anlamına gelmektedir. Bu nedenle Türk devletleri ordularını

38 Ercan Kostak, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olarak Katıldığı Askerî Manevralar*, s. 8.

39 Ercan Kostak, *agt.*, s. 8-9.

40 Ali İhsan Kurtulan, *Cumhuriyet 'in İlk Yıllarında Mustafa Kemal (Atatürk)'in Katıldığı Harp Oyunları ve Askerî Manevralar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Aydın 2010, s. 109-110; Yunus Karaağaç, "Sinir Savaşının Aktörleri: Psikolojik Harp, Psikolojik Harekât ve Propaganda", *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/2, (2018), s. 81-82.

harbe hazır bulundurmak, askerî konumlarını ölçmek ve gerekli tedbirleri almak amacıyla bu tür manevralar düzenlemişlerdir.⁴¹

Atatürk Döneminde İcra Edilen Manevralar

Türkiye Cumhuriyeti Devleti ordusunun her türlü savaş senaryosuna hazırlıklı olabilmesi, gelişen ve değişen dünya düzeninde askerî modernizasyonu istikrarlı bir şekilde takip edebilmesi amacıyla 1935 yılına kadar pek çok askerî manevra düzenlemiştir. Bu doğrultuda Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte Ege Manevraları, Ankara, Bursa, Gaziantep ve Doğu manevraları gibi farklı bölgeler ve şehirlerde manevralar gerçekleştirilmiştir. Fakat bu tarihe kadar Trakya bölgesinde herhangi bir askerî tatbikat icra edilmesi fikrinden uzak durulmuştur. Bunun sebebi Türkiye'nin 1934 yılında Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'nın içinde bulunduğu Balkan Antantı'nı imzalamasıdır. Böylece bölgede tehdit olarak görülebilecek her türlü faaliyetten uzak durulmuştur.⁴²

1934 yılında Yugoslavya Kralına düzenlenen suikastın bölgede bir güvensizlik ortamı oluşturması ihtimaline karşı askerî manevra yapılması fikri gündeme gelmiştir. Başbakan İsmet İnönü, Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Çakmak'a; gerçekleştirilen bu suikastın Balkanlardaki barış ortamını tehlikeye atması ve Yugoslavya'nın Balkan Antantı'ndan çekilmesi durumunda iş birliği aleyhtarlığının gündeme gelmesi ihtimallerini içeren bir telgraf göndermiştir. 10 Ekim 1934 tarihli telgrafta, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, Balkan Antantı'nın varlığını korumakta kararlı olduğunu göstermek amacıyla Trakya'da bir manevra düzenlemesinin elzem olduğu ifade edilmiştir. Bu telgrafa cevaben Fevzi Çakmak, Trakya bölgesinde askerî manevra icrasının uygun olduğunu belirtmiştir.⁴³ İsmet İnönü'nün 13 Ekim 1934'te Mareşal Fevzi Çakmak'a gönderdiği bir başka telgrafta ise söz konusu manevranın 5-10 milyon lira civarında büyük masraflara neden olacağı ve bu meselenin ileri bir tarihe ertelenmesi ifade edilmiştir. Ayrıca dönemin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın Belgrat'a seyahat edeceğinden bahsedilmiştir. Bu seyahat sırasında Balkanlardaki vaziyetin tekrar gözden geçirileceği ve Trakya bölgesindeki askerî hazırlıkların elde edilen bulgulara göre yeniden şekilleneceği belirtilmiştir. Fakat İsmet İnönü Trakya bölgesine asker kaydırarak bölgenin güçlendirilmesi gerektiğini de vurgulamıştır.⁴⁴ 1935 yılına gelindiğinde, Balkanlardaki gerilimin azalması ve sükûnetin sağlanması üzerine Trakya bölgesindeki asker sayısının azaltılması düşüncesi gündeme gelmiştir. Fakat bölgedeki asker sayısı azaltılmadan önce bir manevra yapılması, böylece bölgede bulunan farklı rütbelerdeki askerlerin araziye tanınmaları ve uyum sağlamaları, ayrıca ordu envanterinde bulunan zırhlı araçlar hakkında bilgi ve tecrübe sahibi olmaları amaçlanmıştır. Bu bağlamda Trakya manevraları

41 Fatih Özkurt, *Mustafa Kemal (Atatürk) Döneminde İcra Edilen Askerî Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Konya 2013, s. 20-22.

42 Fatih Özkurt, *agt.*, s. 197-198.

43 Fatih Özkurt, *agt.*, s. 197-198.

44 BCA, Fon Kodu: 030-10-00-00 / Yer No: 53-348-13.

19-23 Ağustos 1935 tarihleri arasında icra edilmiştir. Yapılan manevranın Bulgaristan üzerindeki etkilerinin öğrenilmesi amacıyla istihbarî faaliyetler de yürütülmüştür. Elde edilen bilgiler ışığında Bulgaristan'ın Trakya bölgesinde gerçekleştirilen askerî tatbikattan tedirgin olduğu ve bazı bölgelere asker sevkîyatında bulunduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda, tarihsel süreçte bölgede meydana gelen savaşlar, barış dönemlerinde bile devletlerin herhangi bir savaş ihtimaline karşı savunma refleksiyle hareket ettiklerini göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁴⁵

1935'te yapılan bu başarılı manevranın ardından 1936 yılında aynı bölgede ikinci bir manevra daha yapılmıştır. Bununla birlikte, 1936'daki manevranın sadece askerî amaçlarla yapılmadığı belirtilmelidir. Nitekim manevra ve tatbikatların amacı, başta herhangi bir savaş ihtimaline karşı hazır bir ordu bulundurmaktır olsa da genel bir hazırlık amaçlı gerçekleştirildiği de bilinmektedir. 1930'dan II. Dünya Savaşı yıllarına kadar geçen süreçte Türkiye Cumhuriyeti, uluslararası arenada oldukça etkili adımlar atmıştır. Bu adımlardan biri de 1936 yılında imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'dir. Yapılan anlaşma sonucunda Boğazlar'da Türkiye'nin tam kontrolü sağlanmıştır.⁴⁶ Kazanılan bu başarıdan rahatsızlık duyulması ve oluşabilecek herhangi bir tehlikeye karşı askerî tatbikat düzenlenmesi fikri gündeme gelmiştir.⁴⁷ Ayrıca 1934 yılında imzalanan Balkan Antantı'na henüz katılmamış olan Bulgaristan'a, Türkiye ile müttefik olması durumunda bölgede sağlanacak güven ortamına katkıda bulunacağının önemi gösterilmek istenmiştir. 1936 yılında Trakya bölgesinde ikinci bir askerî manevra daha düzenlenmesinin arkasında bu siyasi hedefler de bulunmaktadır.⁴⁸

Askerî harekât Kırklareli-Babaeski ve Lüleburgaz hattında gerçekleşmiştir. Dört gün boyunca devam edecek olan tatbikatların sonunda resmigeçit töreni düzenlenmesi program dâhilindedir. Manevrayı takip edenler arasında Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Başbakan İsmet İnönü, Orgeneral Fahrettin Altay, Millî Müdafaa Vekili General Kazım Özalp, Ali Sait Akbaytugan, Asım Gündüz, Ali Fuat Erden, İzzettin Çalışlar ve Kazım Orbay Paşalar bulunmaktadır.⁴⁹ Askerî hazırlıkların tamamlanmasının ardından büyük manevralar 7 Ağustos gece saat 00.00'da başlamıştır. Harekâta tayyareler, zırhlı araçlar ve yüzlerce tank yer almıştır. Tayyare filoları gece boyunca keşif uçuşlarında bulunmuş ve tatbikatın sabaha kadar sürmesi planlanmıştır.⁵⁰ 8 Ağustos Çarşamba günü sabah saatlerinde harekât başlamış ve mavi takım kırmızı takımın müdafaasına rağmen Babaeski'yi ele geçirmiştir. Bu duruma karşılık kırmızı takım taarruz için hazırlanmış; fakat Babaeski geri alınamamıştır. 10 Ağustos Cuma günü gerçekleşen harekâta kırmızı kuvvetler mavi takımı geri çekilmeye mecbur bırakmıştır. Yaşanan muharebelerde kırmızı takım, Hasköy-Havsâ hattına çekilen mavi takıma karşı başarılı

45 Fatih Özkurt, *Mustafa Kemal (Atatürk) Döneminde İcra Edilen Askerî Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938)*, s. 200-207.

46 Baskın Oran, *Türk Dış Politikası I*, İletişim yayınları, İstanbul 2020, s. 374; Gencer Özcan, "Savaşarası Dönemde Türkiye Trakya'sının Askerî Sınır Bölgesine Dönüşümü", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, III/2, (2022), s. 165.

47 "Çelik Ordumuz Manevralara Başladı", *Kurun*, 8 Ağustos 1936, s. 1.

48 Fatih Özkurt, *Mustafa Kemal (Atatürk) Döneminde İcra Edilen Askerî Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938)*, s. 214.

49 "Trakya Manevraları", *Cumhuriyet*, 7 Ağustos 1936, s. 1.

50 "Çelik Ordumuz Manevralara Başladı", *Kurun*, 8 Ağustos 1936, s. 1.

taarruzlarda bulunmuş ve Meriç Nehri'ne kadar çekilmelerini sağlamıştır. Manevrada kesin sonuç akşam saat 18.00'da alınmış ve kırmızı takımın muvaffakiyetiyle son bulmuştur.⁵¹ Başarılı bir şekilde icra edilen askerî tatbikata Mustafa Kemal Atatürk bizzat katılmamış; fakat duygu ve düşüncelerini Orgeneral Fahrettin Altay'a gönderdiği telgrafta şu şekilde ifade etmiştir:⁵² "Manevraların cereyanını bana gayet muntazam bir tarzda bildirmek suretiyle aynı hayatı şevkle temin buyurdunuz. Sizin ve bütün kahraman ordumuzun sevgi ile gözlerinden öperim. Yarın yorulmak bilmemiş ve bilmeyecek olan şanlı ordumuzun geçit resmini gözlerimin önünden canlandırarak mesut olacağım." Manevraların ardından 12 Ağustos Pazar günü resmigeçit töreni yapılması kararlaştırılmıştır. Sabah saat 09.00'da bölge halkının yoğun katılımıyla gerçekleştirilen törene Mareşal Fevzi Çakmak ve beraberinde bulunan kumandanlar iştirak etmişlerdir.⁵³

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 1935 ve 1936 yıllarında Trakya bölgesinde gerçekleştirdiği başarılı manevraların ardından 1937 yılı ağustos ayında hem bölge barışının istikrarlı bir şekilde devam etmesi hem de Türk ordusunun muhtemel savaş senaryolarına hazırlıklı olması için yeni bir manevranın yapılmasına karar vermiştir.⁵⁴ 17-20 Ağustos 1937 tarihleri arasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün katılımıyla icra edilecek manevraya Genelkurmay Başkanı General Fevzi Çakmak, Orgeneral Fahrettin Altay, Korgeneral Salih Omurtak, Amiral Şükrü Okan, mebuslar heyeti ve Dr. Fatma Memik katılmıştır. Ayrıca yabancı devletlerin askerî heyetleri ve ataşemiliterleri de davet edilmiştir. Burada dikkat çeken husus, manevralara katılan yabancı devletler arasında Balkan Antantı ve Sadabat Paktı'na üye devletlerin askerî heyetlerinin bulunmasıdır.⁵⁵

Askerî harekâtın gerçekleştirileceği alanın kuzeyinde Saray-Kadıköy, güneyinde Çerkezköy-Çorlu-Büyük Karıştıran, doğusunda Çerkezköy-Küçük Manika-Saray, batısında ise Karıştıran-Kadıköy bulunmaktadır. Manevraya katılacak ordular hazırlıklarını tamamladıktan sonra 15 Ağustos Pazar günü kendilerine ayrılan harekât sahasında yerlerini almışlardır. 17 Ağustos Salı günü Mustafa Kemal Atatürk, büyük manevraları sahada takip ve teftiş etmek amacıyla Çerkezköy'e gelmiş, akabinde Mareşal Fevzi Çakmak ve Trakya Ordu Manevrası Hareket Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay ile istişarede bulunarak genel durum hakkında yapılan açıklamaları dinlemiştir.⁵⁶ Bölgede kırmızı ve mavi olmak üzere iki ordu bulunmaktadır. Bu ordulardan kırmızı ordu dost, mavi ordu ise düşman unsurlarını ifade etmektedir. Büyük Trakya Manevrası 17 Ağustos sabahı kırmızı ordu ile mavi ordunun Manika Köyü'nün güney hattında karşılaşmaları ile başlamıştır. Çatışmalar ilk olarak karşılıklı taarruzlar şeklinde gerçekleşmiştir. Karşılıklı cereyan eden bu taarruz faaliyeti aynı gün öğleden sonra da devam etmiştir. Ayrıca kırmızı ve mavi ordulara mensup tayyareler istihbari bilgiler elde etmek amacıyla uçuş

51 "Trakya Manevraları Bugün Sona Erdi", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1936, s. 1-7.

52 "Trakya'daki Askerî Manevralardan Sonra", *Ulus*, 14 Ağustos 1936, s. 1.

53 "Büyük Geçit Resmi Nasıl Oldu", *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1936, s. 1-8.

54 Fatih Özkurt, *Mustafa Kemal (Atatürk) Döneminde İcra Edilen Askerî Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938)*, s. 229.

55 Ali İhsan Kurtulan, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mustafa Kemal (Atatürk)'in Katıldığı Harp Oyunları ve Askerî Manevralar*, s. 177.

56 Ercan Kostak, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olarak Katıldığı Askerî Manevralar*, s. 173-178.

faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Devam eden süreçte 18 Ağustos Çarşamba günü kırmızı ordunun taarruzu dolayısıyla mavi ordu Manika Köyü'nün güneydoğusuna kadar çekilmek zorunda kalmıştır.⁵⁷

19 Ağustos Perşembe günü Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk beraberinde Başbakan İsmet İnönü, Milli Müdafaa Vekili Kazım Özalp, Hariciye Vekili Dr. Rüştü Aras, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Nafia Vekili Ali Çetinkaya, Adliye Vekili Şükrü Saraçoğlu, İnhisarlar Vekili Rana Tarhan, Londra Büyükelçisi Fethi Okyar ve diğer elçiler eşliğinde manevra sahasına gelmiştir. Aynı gün kırmızı ordu, mavi ordunun ileri mevzilerine tank taburlarıyla birlikte taarruza geçmiştir. Asıl taarruz planı, kırmızı ordunun gece boyunca yaptığı keşif harekâtından sonra planlanmıştır. Bu keşif harekâtına Sabiha Gökçen havadan destek sağlamış ve elde ettiği bilgileri kırmızı ordu komutanı ile paylaşmıştır.⁵⁸ 20 Ağustos Cuma günü Balkan ve Sadabat Paktı'na üye devletlerin askerî heyetleri manevraları yakından takip etmek amacıyla bölgeye gelmişlerdir. Ayrıca Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Başbakan İsmet İnönü, bütün vekil heyeti, Mareşal Fevzi Çakmak, Orgeneral Fahrettin Altay, büyükelçiler ve Profesör Afet İnan da manevra sahasında bulunmuşlardır. Askerî hareketin son gününde şiddetli çatışmalar devam etmiştir. Kırmızı ordu, Saray'ın doğusundan taarruza geçmiş ve mavi ordunun sağ kanadını yıpratmak amacıyla saldırılarda bulunmuştur. Mavi ordu buna karşılık olarak Saray'ın güneyinden taarruza geçmiştir. Kırmızı ordu ise aldığı destek kuvvet sayesinde taarruzu durdurmayı başarmıştır. Mavi ordu Saray'ın batısında topçu takviyeli alayıyla tekrar taarruza geçeceği esnada manevranın bitiş saati gelmiş ve Orgeneral Fahrettin Altay'ın emri üzerine manevra son bulmuştur. Akabinde birlikler ordugâhlarına doğru harekete geçmişlerdir.⁵⁹ Manevranın son bulmasının ardından 22 Ağustos Pazar günü saat 15.00'de Sülüklü Ova mevkiinde resmigeçit töreni gerçekleştirilmiştir. Törene Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Manevra Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay, Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz, Orgeneral Ali Said, Başhakem Salih Omurtak ve yabancı devletlerin askerî heyetleri katılmışlardır. Halkın yoğun alakasına mazhar olan resmigeçit töreni ile Büyük Trakya Manevrası son bulmuştur.⁶⁰

1939 Trakya Manevraları

Manevralar, orduların savaş kabiliyetini geliştirmek, olası bir saldırı durumunda askerî birliklerin koordinasyonunu sağlamak ve lojistik unsurlar arasındaki iletişim becerilerini geliştirmek amacıyla icra edilen askerî tatbikatlardır. Bir tür savaş simülasyonu olarak gerçekleştirilen tatbikatlarla, muhtemel savaş senaryolarında askerî unsurların operasyonel esnekliği ve hazırlık durumu hem teorik hem de pratik anlamda kritik bir araç olarak

57 Fatih Özkurt, *Mustafa Kemal (Atatürk) Döneminde İcra Edilen Askerî Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938)*, s. 231-232.

58 Fatih Özkurt, *agt.*, s. 235-236.

59 Fatih Özkurt, *agt.*, s. 237-238.

60 Ercan Kostak, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı Olarak Katıldığı Askerî Manevralar*, s. 192.

kullanılmıştır.⁶¹ II. Dünya Savaşı'na giden süreçte Almanya ve İtalya'nın yayılmacı politikaları uluslararası arenadaki gerilimi artırmış ve Türkiye'nin ulusal güvenlik stratejilerini yeniden gözden geçirmesine sebep olmuştur.⁶² Türkiye, dünya siyasetinde yaşanan gelişmeler doğrultusunda bir yandan ordunun eğitim ve hazırlık seviyesini değerlendirmek bir yandan da Balkanlardaki stratejik konumunu güçlendirmek amacıyla 1939 yılında Trakya bölgesinde askerî bir manevra düzenlemiştir.

Uluslararası konjonktürün beraberinde getirdiği bu durum yalnızca Türkiye'yi değil, Avrupa ve Balkan ülkelerini de benzer şekilde kapsamlı askerî tatbikatlar düzenlemeye itmiştir. Bu amaç doğrultusunda başta İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Polonya gibi Avrupa ülkelerinin yanı sıra Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya gibi Balkan devletleri de gerçekleşmesi muhtemel savaşa karşı manevralar düzenlemişlerdir. Aynı dönemde gerçekleşen bu manevralar, bahsedilen devletlerin birbirlerine karşı gözdağı vermek, askerî anlamda kendi yeterliliklerini ölçmek ve her an savaşa hazır bir ordu bulundurmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.⁶³

Araştırmanın içeriğini teşkil eden Trakya manevraları Edirne ve Kırklareli arası Hasköy-Şimal mevkiinde 15-21 Ağustos 1939 tarihlerinde altı gün boyunca devam etmiştir. Manevranın ardından 25 Ağustos Cuma günü resmigeçit töreni düzenlenmiştir. I. Ordu Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay komutasında gerçekleştirilecek olan Trakya manevrasını Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, I. Ordunun tüm yüksek askerî yetkilileri, vekiller heyeti, emekli generaller ve ordu mensupları yakından takip etmişlerdir. Ayrıca yabancı devletlerin ataşemiliterleri ve basın mensupları da davet edilmiştir. Manevra sahasındaki hazırlıklar tamamlandıktan sonra 9 Ağustos 1939 Çarşamba günü ordu kuvvetleri kendileri için ayrılan bölgeye ulaşmışlardır. Askeri personelin ulaşımı karayolu, tren ve vapurlarla gerçekleştirilmiştir.⁶⁴ 10 Ağustos Perşembe günü manevra komutanı Orgeneral Fahrettin Altay, Genelkurmay İkinci Reisi Orgeneral Asım Gündüz ve Birinci Ordu Kurmay Reisi General Zeki Erokayın'ın düzenlediği toplantıda, icra edilecek manevranın amaçları ve senaryosu belirtilmiştir. Bölgede şimal, garp ve kırmızı olmak üzere üç farklı ordu bulunmaktadır. Bu manevranın senaryosu, müttefik olan şimal ve garp ordularının taarruzuna karşı kırmızı ordunun harekâtı şeklinde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca düzenlenecek askerî tatbikatın, ordunun talim ve terbiyesini geliştireceği amacını taşıdığı belirtilmiştir.⁶⁵

Trakya manevralarına ait hazırlıklar tamamlandıktan sonra tatbikatları yakından takip etmek amacıyla 15 Ağustos Salı günü Genelkurmay Başkanı Orgeneral Fevzi Çakmak, Orgeneral

61 M. Sadi Bilgiç, Salih Akyürek, F. Serap Koydemir, "Türkiye'de Askerlik Sistemi Nasıl Olmalıdır", *Bilge Strateji*, VII/13, (2015), s. 98.

62 Mustafa Yahya Metintaş, "İkinci Dünya Savaşı Başlarken Türkiye'nin Dış Politikası", *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 4, (2020), s. 57-59.

63 "Polonya Manevraya Başladı", *Son Telgraf*, 31 Temmuz 1939, s. 1-6; "İtalya-Fransa Sınırında Manevra Başladı", *Ulus*, 3 Ağustos 1939, s. 1-6; "Rumen, Yunan, Yugoslav Orduları da Manevraya Başlıyorlar", *Son Telgraf*, 4 Ağustos 1939, s. 1; "İngiliz Büyük Manevraları Başladı", *Vakit*, 9 Ağustos 1939, s. 1.

64 "Büyük Manevra", *Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1939, s. 1.

65 "Trakya Manevrası Ayın On Beşinde Başlıyor", *Akşam*, 11 Ağustos 1939, s. 1-8.

Asım Gündüz, İstanbul Komutanı Korgeneral Halis Bıyıktaç ve Korgeneral Salih Onurtak bölgeye intikal etmişlerdir. *Ulus* gazetesinin aktardığına göre; “Orgeneral Fevzi Çakmak, Havza bölgesinde Kazım Dirik ve Vali Ferit Bey tarafından karşılanmış, bölge halkının yoğun ilgisine mazhar olmuştur. Bunun yanı sıra ertesi gün Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün geleceği haberi vatandaşlarda büyük bir heyecan uyandırmış ve şehrin her tarafı büyük bir ehemmiyetle süslenmiştir.”⁶⁶

15 Ağustos Salı günü sabah saatlerinde başlamasına rağmen icra edilecek tatbikat sürecindeki hazırlık nedeniyle birinci gün herhangi bir askerî harekât olmamış ve manevra organizasyonu ikinci güne kaydırılmıştır. Ancak aynı gün Orgeneral Fevzi Çakmak, bölgede hazır bulunan kırmızı ve mavi orduları teftiş etmiştir.⁶⁷ 16 Ağustos Çarşamba sabahı ise Mareşal Fevzi Çakmak ve kumanda heyetinin askerî harekâtın gerçekleşeceği sahaya teşrif etmesiyle birlikte manevra organizasyonu başlamıştır. Kırklareli bölgesinde geç saate kadar şiddetli çatışmalar devam etmiş ve aynı zamanda Edirne’nin kuzey-doğusunda da çatışmalar sürmüştür. Ayrıca harekâta hava kuvvetleri de keşif uçuşları yaparak iştirak etmiştir. 16 Ağustos Çarşamba günü Cumhurbaşkanı İsmet İnönü manevra bölgesine gitmek için İstanbul’dan yola çıkmıştır. Millî Şef, aynı gün saat 10.45’te Lüleburgaz’a gelmiş ve burada manevra kumandanlarından bazıları ve kaymakam tarafından karşılanmıştır. İsmet İnönü’nün geçtiği yollara halk tarafından “Hoş geldin Millî Şef” yazıları asılmış ve çok büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Buradan hareket eden İsmet İnönü 11.45’te Babaeski’ye gelmiş ve öğle yemeğini burada Başbakan Refik Saydam’la beraber yemiştir.⁶⁸ Millî Şef saat 13.00’de manevra bölgesine gitmek için tekrar yola çıkmış ve Hasköy, Arpaç bölgesinde süreci harita üzerinden tetkik etmiştir. Daha sonra Süloğlu Köyü’ne gitmiş ve burada Orgeneral Fevzi Çakmak ve manevra idaresindeki diğer yüksek kumanda heyeti ile bir toplantı gerçekleştirmiştir. Toplantıda Orgeneral Fahrettin Altay, manevranın gidişatı hakkında harita üzerinden bilgilendirme yapmıştır.⁶⁹

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 17 Ağustos Perşembe günü saat 08.40’ta tekrar manevra sahasına gitmiş ve harekâtı yakından teftiş etmiştir. 18 Ağustos Cuma günü Başbakan Refik Saydam, Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy, Milli Müdafaa Vekili General Naci Tınaz ile birlikte tekrar manevra sahasına iştirak eden İsmet İnönü geç saate kadar harekâtı takip etmiştir. Gece istirahatini Kırklareli’nde geçiren İnönü, 19 Ağustos Cumartesi günü sabah saat 10.00’da tekrar manevra sahasına hareket etmiştir. Millî Şef bölgede tatbikat yapan Kırmızı ve Mavi orduların bulunduğu hatların en ilerisine kadar gitmiş ve bölgeyi teftiş etmiştir. Ertesi gün yapılacak büyük tatbikat sebebiyle harekât tatil edilmiş ve ordular istirahate çekilmiştir.⁷⁰ Manevraların bitiminden sonra gerçekleştirilecek resmigeçit töreni için vatandaşlar ve basın mensuplarının yanı sıra yabancı ülkelerin askerî heyetleri de davet edilmiştir. 19 Ağustos Pazar günü Mısır

66 “Manevra Bugün Başlıyor”, *Ulus*, 15 Ağustos 1939, s. 1.

67 “Büyük Manevra”, *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1939, s. 1-8.

68 “İnönü Manevralarda”, *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1939, s. 1-7.

69 “İnönü Manevralarda”, *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1939, s. 1-7.

70 “Millî Şefimizin Tetkikleri”, *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1939, s. 1-9.

Askerî Heyeti Trakya manevralarına iştirak etmek üzere İstanbul'a gelmiştir. Tümgeneral Hüsnü Ezzeydi Paşa komutasında gelen Mısır Askerî Heyeti Galata rıhtımında törenle karşılanmıştır.⁷¹ Akabinde 20 Ağustos gecesi resmigeçit törenlerine katılmak amacıyla Edirne'ye gitmişlerdir.⁷²

20 Ağustos Pazar günü manevra sahasında büyük çatışmalar olmamış, ordular ertesi gün yapılacak son ve büyük taarruz için hazırlıklarını sürdürmüşlerdir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü öğleden sonra bölgeye giderek manevraları teftiş etmiştir. Aynı zamanda Orgeneral Fevzi Çakmak, Manevra Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay ve baş hakem Korgeneral Salih Omurtağ da bölgeye giderek detaylı tetkiklerde bulunmuşlardır. Millî Şef manevra sahasından ayrıldıktan sonra Edirne'ye gitmiştir. Burada Edirne Valisi, Belediye Başkanı, Müfettişi Umumilik Baş Müşaviri ve halkın yoğun katılımıyla karşılanmıştır. *Cumhuriyet* gazetesi bu geziyi anlatırken; Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Edirne'ye geleceği haberi üzerine şehirde büyük bir kalabalık toplandığını ve hazırlıklar yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca Millî Şef'in Edirne'de alkışlar ve halkın yoğun teveccühü ile karşılandığını, burada şehrin imar planı, içme suyu problemleri ve İstanbul-Edirne arası karayolu yapımı gibi hususlarla ilgilendikten sonra istirahat için kendisine hazırlanan belediye binasına geçtiğini dile getirmiştir.⁷³

21 Ağustos Pazartesi günü, altı gün boyunca devam eden manevranın son günüdür. İcra edilecek harekâtı Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Refik Saydam, Orgeneral Fevzi Çakmak, Millî Müdafaa Vekili Naci Tınaz, Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy, Manevra Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay, Kazım Dirik, emekli generaller, yabancı ataşemiliterler ve Mısır Askerî Heyeti yakından takip etmişlerdir. Öğleden sonra başlayan harekât Edirne-Kırklareli hattında gerçekleşen bir meydan muharebesi şeklinde vuku bulmuştur. Mavi orduya mensup bir kuzey (şimâl) birliği Edirne'yi ele geçirmek amacıyla Kırklareli-Edirne hattında taarruz halindedir. Buna karşılık Kırmızı orduya mensup bir güney birliği ise karşı taarruz hareketi ile Mavi orduyu geri çekilmeye mecbur etmiştir. Kırmızı orduyla müttefik olan Sarı ordu ise Edirne bölgesini geçerek Mavi ordu üzerine taarruz etmiştir. Oldukça çetin geçen mücadele Kırmızı ordunun muvaffakiyetiyle sona ermiştir. Kırmızı ordunun galibiyetinden sonra Manevra Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay'ın yanına gelen Mareşal Fevzi Çakmak kendilerini tebrik etmiştir.⁷⁴ Ayrıca manevralar esnasında alınan tedbirlerle askerlerin sağlık durumlarında herhangi bir olumsuzluk olmamış, hiçbir bulaşıcı hastalığa rastlanmamıştır.⁷⁵

Dönemin basın yayın organları 21 Ağustos Salı günkü manevraların Türk ordusunun gösterdiği üstün başarı ve azimle son bulduğunu aktarmışlardır. Manevraların sonunda Cumhurbaşkanı

71 "Mısır Askerî Heyeti Geldi", *Tan*, 20 Ağustos 1939, s. 1.

72 "Mısır Askerî Heyeti Dün Edirne'ye Gitti", *İkdam (Sabah Postası)*, 21 Ağustos 1939, s. 1-7.

73 "Manevralar Bugün Bitiyor", *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1939, s. 1-8.

74 Buna mukabil, *Cumhuriyet*'in haberine göre icra edilen harekatta motorlu birlikler, büyük sahra ve dağ topları, dafi tayyare topları, tanklar gibi ağır silahlar kullanılmıştır. Ayrıca manevrada kullanılacak malzemelerle ilgili Almanya Zündep Fabrikası'ndan 10.500 liraya 14 adet motosiklet, Tatra Fabrikası'ndan 70 bin liraya 5 adet tank ve 6 bin liraya 2 adet cer traktörü satın alınmıştır. Bk. *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1939, s. 1; BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2 / Yer No: 88-76-10.

75 "Trakya Manevraları Bitti", *Haber Akşam Postası*, 22 Ağustos 1939, s. 1-5.

İsmet İnönü, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak’a tebriklerini ileten bir mesaj göndermiştir. İsmet İnönü bu telgrafta şunları ifade etmiştir:

Altı günden beri devam eden büyük manevraları arazi üzerinde ve kıtaat içinde yakından takip ettim. Ordu manevranın tabiatinden bulunan zorlukların hiç azaltılmamış olan şartları içinde kumandanlar, uygun ve isabetli tedbirleriyle ve kıt’alar anlayışlı inzibatlı ve yorulmaz faaliyetleriyle temayüz etmişlerdir. Talim ve terbiyesinin en feyizli devri ve mühim askerî meselelerin tetkik sahası olarak 1939 manevrası hakiki bir muvaffakiyetle hitam bulmuştur. Yüksek ve sevk ve idarenizin bu mes’ut neticesi için sizi ve mümtaz vazife hissinden ve kıymetinden dolayı Cumhuriyet ordusunu hararetle tebrik ederim. Milletimiz emniyet ve itilasını mesnedi olan büyük ordunun kumandanlarına, subay ve erlerine itimat ve iftihar duygularıyla sarsılmaz bir surette bağlıdır.⁷⁶

Trakya Manevralarının son bulmasının ardından 25 Ağustos Cuma günü büyük bir resmigeçit töreni düzenlenmiştir. Numune Çiftliği sahasında gerçekleşecek olan resmigeçit törenine bölge halkı yoğun bir katılım göstermiştir. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Fevzi Çakmak, Millî Müdafaa Vekili Naci Tınaz, Orgeneral Fahrettin Altay, Erkan-ı Harbiye İkinci Reisi Orgeneral Asım Gündüz, Emekli Orgeneral Ali Sait, Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik de kendilerine ayrılan şeref tribününe iştirak etmişlerdir. Misafir ataşeler sabah saat 07.30’da davetliler için hazırlanan bölümde yerlerini almışlardır. Davetliler arasında Mısır Askerî Heyeti, Sovyet, Bulgar, İngiliz, Fransız, Romen, İtalyan, Macar ve Japon ataşeleri bulunmaktadır.⁷⁷ Resmigeçit töreni saat 08.00’da hava kuvvetlerinin uçuş gösterisi ile başlamıştır. Akabinde yedi piyade bölüğünden oluşan kara ordusunun yürüyüşü gerçekleşmiş ve hemen ardından ağır makinalı tüfek alayı görülmüştür. Daha sonra bir sahra topçu tugayı, bir zırhlı tugay, motorlu ağır topçu tugayı ve süvariler geçit törenini icra etmişlerdir. 70 binden fazla insanın katıldığı bu resmigeçit töreni, vatandaşın yoğun alkış ve tezahüratlarıyla gerçekleşmiştir.⁷⁸ Ayrıca Anadolu Ajansının, gerçekleştirilen geçit törenini Genelkurmayın kontrolünde filme almasına da izin verilmiştir.⁷⁹

1939 yılında gerçekleştirilen Trakya manevraları, yaklaşan dünya savaşı öncesinde Türk ordusunun eğitim seviyesi ve olağanüstü durumlara karşı hazırlıklı olması bakımından oldukça önemlidir. Manevralar esnasında modern teçhizatlar kullanılmış ve farklı stratejiler uygulanmıştır. Böylece ordunun öngörülemez durumlara karşı tecrübe kazanması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, barış sürecinde gerçeğe yakın savaş senaryolarıyla icra edilen manevralar, yeni savaş stratejilerinin geliştirilmesi ve bölgede barışın istikrarlı bir şekilde sağlanmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca uluslararası arenada meydana gelen hadiselerle karşı bölgede güçlü bir Türk ordusunun varlığı tüm dünyaya gösterilmiştir.

76 “Millî Şefin Mareşale Mesajı”, *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1939, s. 6.

77 “Muazzam Geçit Resmi” *Haber Akşam Postası*, 25 Ağustos 1939, s. 1-7.

78 “Muazzam Geçit Resmi”, *Haber Akşam Postası*, 25 Ağustos 1939, s. 1-7.

79 BCA, Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 56-343-6.

İcra Edilen Harekâtın Türk Basınına Yansımaları

Trakya manevraları dönemin siyasi ve toplumsal atmosferi göz önünde bulundurulduğunda Türk kamuoyunda geniş yankı uyandırmıştır. Uluslararası dengelerin hızla değişmesi ve II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde icra edilmesi, halk ve basın tarafından dikkatle takip edilmesine neden olmuştur. Kamuoyunda çıkan haberler, bir yandan ordu ve halk arasındaki güvenin tazelenmesi diğer yandan da uluslararası aktörlere stratejik mesajlar verilmesi bağlamında oldukça önemlidir.

Trakya manevraları başlamadan önce Türk basını incelendiğinde, icra edilecek manevranın daha önce düzenli olarak yapılan manevralara nazaran oldukça kapsamlı olduğu yayınlarda ifade edilmiştir. 9 Ağustos 1939 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde, “Ordumuzun bu sene yapacağı harekât çok şümüllü olacak” manşeti yer almaktadır. Haberin devamında “Manevralar, şimdiye kadar yapılan manevraların hiçbirine kıyas edilemeyecek derecede şümüllü bir mahiyeti haiz olacaktır. Haftalardan beri görülmemiş bir intizam içinde cereyan eden askeri sevkiyat sona ermiştir. Kuvvetlerimiz kendilerine gösterilen tecemmû mahallerinde mevzi almış bulunmaktadırlar” ifadeleri kullanılmıştır.⁸⁰ Ayrıca bu dönemde yeni bir dünya savaşının yaklaştığı haberleri gazetelerde yerini alan önemli hususlar arasındadır. Aynı tarihte yayınlanan *Son Telgraf* gazetesinde, “İtalya'nın Balkanlardaki Harp Planı” manşetiyle yayınlanan haberin alt başlığında, “Harp çıkarsa Alman ordusu Romanya ve Yugoslavya, İtalya ordusu Yunan, Bulgar ordusu da Trakya Mıntıkalarında Mutasavver Harbe Başlayacaklarmış” ifadeleri bulunmaktadır.⁸¹ Dönemin gazetelerinde yer alan haberler, manevraların içeriğiyle alakalı bilgi verirken, Avrupa'da meydana gelebilecek herhangi bir savaş ihtimaline sıkça atıfta bulunmuştur. Bu durum, manevraların salt bir tatbikattan ibaret olmadığını, aynı zamanda uluslararası kamuoyuna yönelik önemli bir caydırıcılık mesajı içerdiği algısını güçlendirmektedir. Türkiye'nin stratejik konumu dolayısıyla savaşın potansiyel etkilerinden doğrudan etkilenme riski kamuoyunda güvenlik kaygılarını artırırken, manevralarla alakalı çıkan haberler halka moral kaynağı olmuştur.

Bu siyasi atmosfer devam ederken, manevra komutanı Orgeneral Fahrettin Altay'ın açıklamaları dikkat çekmektedir. 11 Ağustos 1939 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde, “Birinci Ordu Müfettişi programı izah ediyor” başlığıyla yer alan haberde Altay şu açıklamayı yapmıştır:

Bu sene yapacağımız manevraların esası, geçen seneden hazırlanmıştır. Üç ordudan ibaret bulunan Türkiye Cumhuriyeti ordusunda, her sene bir ordu mıntıkasında büyük manevra yapmak mutaddır. Bu sene, sıra birinci orduda olduğu için, bu ordu mıntıkasında manevra yapılıyor. Gelecek sene ikinci ordu, (İzmir, Konya, Adana) öbür sene, üçüncü ordu, (Erzincan, Erzurum, Diyarbakır) mıntıkalarında manevralar yapılacaktır. Bu sebepten dolayı: yapmakta olduğumuz manevranın umumî siyasî vaziyetle hiçbir alakası yoktur. Sadece mûtaad olan işi yapıyoruz. Dünya buhranı arttı

80 “Ordumuzun Bu Sene Yapacağı Harekât Çok Şümüllü Olacak”, *Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1939, s. 1.

81 “İtalya'nın Balkanlardaki Harp Planı”, *Son Telgraf*, 9 Ağustos 1939, s. 1.

diye kuvvet toplamış vaziyette değiliz. Birinci ordunun en çok kuvvetleri Trakya'da bulunduğu için manevra sahası olarak orası intihap edilmiştir.⁸²

Altay bu söylemleriyle manevranın dünyada gerçekleşen dış politik meselelerle bir ilgisinin olmadığını açıkça belirtmiştir. Fakat dünya siyasetinde yaşanan bu kriz döneminde, özellikle Trakya bölgesinde büyük çapta gerçekleştirilen bu manevralar, Fahrettin Altay'ın söylemleriyle çelişir niteliktedir. Bir dünya savaşı başlaması hâlinde Türkiye'ye gelebilecek bir tehdidin Trakya bölgesi, Batı Anadolu kıyıları ve İtalya'nın yayılmacı politikası nedeniyle Akdeniz bölgesi olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra olası bir savaş ihtimaline karşı Türkiye ve İngiltere arasında mutabakat altına alınan askerî önlemler de bu durumu destekler niteliktedir. Bahsedilen hususlar doğrultusunda, Türkiye'nin bir savaş hazırlığında olmasa da olası bir savaş ihtimaline karşı tehlike arz eden bölgelerde belli bir hazırlık yaptığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Devletler, barış zamanlarında genellikle askerî hazırlıklara büyük önem verirler. Bu hazırlıklar, temel olarak iki ana unsurdan şekillenir: Saldırı ve savunma. Bu unsurlardan biri de manevradır. Manevra, orduların eğitim ve harp hazırlık durumlarını ölçmek amacıyla gerçekleştirilen bir askerî harekât olup aynı zamanda bir tür tatbikat olarak da tanımlanabilir. Üst düzey askerî yetkililer tarafından gerçeğe yakın savaş senaryoları oluşturulup belirli planlar çerçevesinde gerçekleştirilen bu tür harekâtlar, manevranın temel yapısını oluşturmaktadır. Barış zamanında icra edilen operasyonlar ve tatbikatlar yalnızca caydırıcı bir unsur işlevi görmekle kalmaz, aynı zamanda savaş durumunda hazırlıklı bir ordunun varlığını da ortaya koymaktadır.

II. Dünya Savaşı'nın küresel endişesiyle yoğun bir şekilde meşgul olunan bir dönemde Ağustos 1939'da gerçekleştirilen Trakya Manevraları, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin savaş zamanına yönelik hazırlıklarını, stratejik düşünme kapasitesini, operasyonel yeteneklerini ve lojistik destek sistemlerini test etme amacı taşımaktadır. Söz konusu tatbikat, Türk ordusunun savaş koşullarında etkin bir şekilde hareket edebilme kapasitesini ve potansiyel tehditlere karşı hızlı bir şekilde tepki verebilme yeteneğini göstermek amacıyla planlanmıştır. Manevra sırasında kullanılan silahlar, teçhizat, zırhlı araçlar ve diğer askerî donanımlar, Türk ordusunun savaşa hazırlıklı bir görüntü sergilediğini ve ordunun yüksek derecede zinde olduğunu ortaya koymuştur.

Tatbikat, Türk Silahlı Kuvvetleri'nde bulunan her birliğin birbirleriyle uyumlu bir şekilde çalışabilme kabiliyetini de gözler önüne sermiştir. Askerî birliklerin koordinasyonu, stratejik planlamadaki beceri ve görevlerin en ince detayına kadar planlanmış olması, profesyonelce bir hazırlığı göstermektedir. Manevra sırasında kullanılan taktikler, Türk ordusunun savaşın her aşamasında etkin ve esnek bir şekilde hareket edebilme kabiliyetini kanıtlamıştır. Trakya

82 “Büyük Manevra”, *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1939, s. 1-8.

Manevralarıyla bir yandan dost ve düşman unsurlara güçlü bir gösteri yapılırken, diğer yandan da devletin üst düzey yetkililerinin koordineli bir şekilde hareket edebilme yeteneği sergilenmiştir.

Trakya Manevraları, yalnızca askerî gücü sergileyen bir etkinlik olmanın ötesinde, Türkiye'nin barışçıl bir diplomasi izlerken de gerektiğinde savunma ve caydırıcılık anlamında güçlü olduğunu göstermiştir. Tatbikat ve manevra gibi askerî operasyonların temel hedefi, savaşın her zaman en son seçenek olarak tutulması ve caydırıcılığın sistematik bir şekilde sağlanmasıdır. Bu bağlamda Trakya Manevraları da caydırıcılık odaklı bir yaklaşım ile gerçekleştirilmiştir. Bu tür gösteriler yalnızca askerî anlamda değil, Türkiye'nin uluslararası güvenlik politikaları açısından da büyük öneme sahiptir. Bu açıdan Trakya Manevraları, Türkiye'nin bölgesindeki güç dengelerini etkileme kapasitesini artırmış ve uluslararası düzeydeki askerî iş birliklerinin güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Trakya Manevralarındaki başarısı, ordunun yalnızca savaş zamanında değil, barış döneminde de etkin ve hazırlıklı olduğunu ortaya koymuştur. Manevra süreci, Türk ordusunun savunma kapasitesinin yanı sıra bir saldırıya karşı caydırıcı bir güç olduğunu da göstermiştir. Nitekim gerçekleştirilen tatbikatlar halk arasında güven duygusunu pekiştirirken, olası bir savaş durumunda ordunun operasyonel kabiliyetini ve ülkenin savunmasına yönelik hazırlıklı olduğunu da ispatlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA): Fon Kodu: 235.582.16 / Yer No: 30.10.0.0; Fon Kodu: 030-10-00-00, Yer No: 53-348-13; Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 88-76-10; Fon Kodu: 30-1-0-0, Yer No: 56-343-6.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi, İkinci Dünya Harbi Kataloğu (İDH): K. 3, G. 026, B. 21; K. 3, G.026, B.26; K.3, G.040, B.3; K.3, G.026, B.27; K.3, G.013, B.3.

TBMM Zabıt Ceridesi

TBMM Zabıt Ceridesi, 11 Kasım 1938, D. V, C. XXVII, İ. IV.

TBMM Zabıt Ceridesi, 25 Ocak 1939, D. V, C. XXVIII, İ. IV.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Haber

İkdam

Kurun

Son Telgraf

Tan

Ulus

Vakit

Yeni Asır

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akşin, Sina, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2017.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.

Armaoğlu, Fahir, *Türk Dış Politikası Tarihi*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

Aydın, İmren – Hikmet Zeki Kapıcı, “II. Dünya Savaşı’na Giriş Sürecinde Türkiye’nin Aldığı İç Politika Tedbirleri (1 Eylül 1939 – 18 Ocak 1940)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXIV/45, (2018), s. 109-130.

Bilgiç, M. Sadi – Salih Akyürek, F. Serap Koydemir, “Türkiye’de Askerlik Sistemi Nasıl Olmalıdır”, *Bilge Strateji*, VII/13, (2015), s. 97-127.

Deringil, Selim, *Denge Oyunları, İkinci Dünya Savaşında Türkiye’nin Dış Politikası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2023.

Goloğlu, Mahmut, *Millî Şef Dönemi (1939-1945)*, Kalite Matbaası, Ankara 1974.

Gönlübol, Mehmet-Ömer Kürkçüoğlu, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, I/2, (1985), s. 451-474.

Güneş, Günver, “1937 Yılında Gerçekleştirilen Ege Manevraları ve Mustafa Kemal Atatürk”, *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, 9. Uluslararası Atatürk Kongresi, C. 2, Ankara, 2021, s. 1053-1087.

Hale, William, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, çev. Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003.

Karaağaç, Yunus, “Sinir Savaşı’nın Aktörleri: Psikolojik Harp, Psikolojik Harekât ve Propaganda”, *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/2, (2018), s. 80-97.

Karabulut, Umut, “Davetsiz Misafiri Beklerken İkinci Dünya Savaşı Türkiye’sinde Pasif Güvenlik Önlemleri (1939-1940)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/28, (2014), s. 199-223.

- Koçak, Cemil, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945) Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.
- Kostak, Ercan, *Mustafa Kemal Atatürk’ün Cumhurbaşkanı Olarak Katıldığı Askeri Manevralar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2016.
- Kurtulan, Ali İhsan, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Mustafa Kemal (Atatürk)’in Katıldığı Harp Oyunları ve Askeri Manevralar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Aydın 2010.
- Mala, Murat, *Askeri Harekatın Planlanmasında Çoklu Etmen Tabanlı Modelleme ve Benzetim Mimarisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Sakarya 2009.
- Metintaş, Mustafa Yahya, “İkinci Dünya Savaşı Başlarken Türkiye’nin Dış Politikası”, *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, IV/7, (2020), s. 57-59.
- Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası I*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Özalper, Mehmet, “Milli Müdafaa Vekaleti Raporlarında Türk Silahlı Kuvvetleri (1923-1933)”, *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 50, (2020), s. 87-108.
- Özkaral, Metin, *Bürokrasinin Kimyası*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020.
- Özkurt, Fatih, *Mustafa Kemal (Atatürk) Döneminde İcra Edilen Askeri Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Konya 2013.
- Özcan, Gencer, Savaşarasi Dönemde Türkiye Trakyası’nın Askeri Sınır Bölgesine Dönüşümü, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, III/2, (2022), 152-168.
- Özlü, Halil, “Arşiv Belgelerine Göre, İkinci Dünya Savaşı’nda İzmir ve Trakya’nın Savunmasına Yönelik Türk-İngiliz Heyetlerinin Görüşmeleri ve Alınan Önlemler”, *Atatürk Dergisi*, XII/24, (2012), s. 233-253.
- Payaslı, Volkan, “İkinci Dünya Savaşı Yılları Türkiye’sinde İç Politika”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II Yeni Türkiye: Türkiye Cumhuriyeti*, ed. Neşe Özden-Mehmet Temel-Yasemin Doğaner vd. Ankara 2023, s. 841-844.
- Payaslı, Volkan, “Tek Parti İktidarından Doğmuş Bir Denetim Organı: Müstakil Grup (1939-1946)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14/28, (2014), s. 175-197.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.
- Sarıçoban, Gülay, “İkinci Dünya Savaşı Döneminde (1939-1945) Türk Dış Politikası”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXIV/4, (2020), s. 1755-1777.
- Sarınay, Yusuf, “Atatürk’ten Günümüze Türk Dış Politikası Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/48, (2000), s. 857-886.
- Sönmezoğlu, Faruk, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası (1914-1945)*, Der Yayınları, İstanbul 2015.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (İkinci Bölüm) Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2018.
- Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, Ankara 1995.

EKLER

Ek. 1 Trakya manevralarının başladığına dair 16 Ağustos 1939 tarihli Yeni Asır gazetesi haber manşeti.



Kaynak: "Manevralar Dün Başladı", *Yeni Asır*, 16.08.1939.

Ek. 2 Trakya manevralarının başarıyla sonuçlandığına dair 22 Ağustos 1939 tarihli *Vakit* gazetesi haber başlığı.



Kaynak: "Trakya Manevraları Muvaffakiyetle Bitti", *Vakit*, 22.08.1939.

Ek. 3 Manevralardan sonra gerçekleştirilen resmi geçit töreniyle ilgili 26 Ağustos 1939 tarihli *Ulus* gazetesi.



Kaynak: "Edirne'de Büyük Geçit Resmi Yapıldı", *Ulus*, 26.08.1939.

Ek. 4 Ağustos ayında yapılacak olan manevralar için Almanya'dan 14 adet motosiklet, 5 seyyar benzin tankı ve 2 cer traktörünün satın alınmasına ilişkin belge.

T. C. BAKANLAR KURULU BAŞBAKANLIK KARARNAME DİKKETİNE SUNULMUŞTUR

11665

03/11/1939 20/06/1934 tarih ve 63371 sayılı Onayla KALDIRILDI

Kararname

Agustosta yapılacak olan manevralar için lüzum görülen beheri 760 ger liradan ceman 10 500 lira muhammen bedelli 14 adet motosikletin Almanyadaki Zündap fabrikasından, her biri 14 bin liradan 70 bin lira muhammen bedelli 5 adet seyyar benzin tank otomobilinin yine Almanyadaki Tatra fabrikasından ve her biri 3 bin liradan 6 bin lira muhammen kıymeti 2 adet cer traktörünün de bedelleri Türkiye Türk parası olarak tediye edilmek üzere 11/11/37 tarih ve 2/7671 sayılı kararname hükümlerinden istenilen Amerika menşeli olarak, 4490 sayılı kanunun 46 ıncı maddesi nin 11 fıkrasına göre pazarlık suretile satın alınmaları; Milli Müdafaa vekillığının 26/7/39 tarih ve 394 sayılı teklifi ve Maliye veki lliğinin 26/7/39 tarih ve 3334 sayılı mütaleenamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 1. AGUSTUS 1939 tarihinde kabul olunmuştur.

RESİDENCİ

İsmet İnönü

Ad. V. M. M. V. De. V. Na. V.

Me. V. Mz. V. Na. V. İ. V. V. S. I. M. V.

G. I. V. Z. V. M. M. V. T. V.

030 18 01 02 58 76 10

Kaynak: BCA, Fon Kodu: 30-18-12, Yer No: 88-76-10.

Ek. 5 Genelkurmay Başkanlığı'nın kontrolü altında Anadolu Ajansı tarafından manevraların filme alınmasına izin verildiğine dair belge.

17. 8. 759

T. C.
B A Ş V E K A L E T
HUSUSİ KALEM MÜDÜRLÜĞÜ
Sayı :

Telli

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ Sayın General Naci Tınaz
CUMHURİYET ARŞİVİ Millî Müdafaa Vekili .

Ajans sinamacısı ve operatörü kara ve hava kuvvetlerinin
hususî hareketini filme almak üzere gelmesine müsaade edilmiştir .

Başvekâlet Hususî Kalem
Müdürü
H . Ş . Adal .

030 01 56 343 6

-5-

Kaynak: BCA, Fon Kodu: 30-1-0-0 Yer No: 56-343-6.

A MILITARY PREPARATORY EXERCISE CONDUCTED BY THE TURKISH ARMY BEFORE WORLD WAR II: THRACIAN MANOEUVRES

Muhammet YILDIZ* 
Abdülkadir ALTUN** 

Strong militaries need to conduct maneuvers at regular intervals to keep their operational capabilities up to date. These exercises, which become even more essential in times of geopolitical risks, are carried out within the integrity of political and military organizations.

Every state makes an effort to comply with these organizational practices in order to test the strength of its army. Although the maneuver exercise conducted by the Turkish army in the Thrace region on the eve of World War II. was carried out within the framework of the above-mentioned elements, the public statements made by the authorities described it as a routine process. However, developments since 1936, especially Italy's attack on Abyssinia and the political crises that developed between the countries, signaled a new war approaching after World War I. In this respect, Turkey deemed it appropriate to conduct such a military exercise in Thrace, the region considered most vulnerable due to its proximity to the Balkans. In this organization, attended by state officials and foreign representatives featured army units divided into opposing sides distinguished by different colors In operational terms, the maneuver was executed successfully In fact, it was not only effective, but valuable in identifying the deficiencies within the Turkish army. The "Thracian Maneuvers", which attracted the close attention of the public, were described as a war in some media outlets as a simulated war and in others as a preparatory phase for potential conflict. The military exercise of the Turkish army, which was closely followed by the countries in the region, is of particular importance as a deterrent measure. As a matter of fact, a message was given to the enemy elements by practicing a possible war scenario close to reality. In the historical process, it is known as an important issue in terms of military developments for every country to rehearse and potential conflicts through realistic military exercises. Especially, countries located in geopolitically sensitive regions must pay attention to this issue. states that perceive a possible war in their vicinity have considered it militarily essential to act in line

* Asst. Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Rize / Türkiye, muhammet.yildiz@erdogan.edu.tr; ORCID: 0000-0002-1340-0818

** Recep Tayyip Erdoğan University, Institute of Graduate Studies, Department of History Graduate Student, Rize / Türkiye, abdulcadir_altun23@erdogan.edu.tr; ORCID: 0009-0001-4209-0150

with this reality. Given Turkey's strategic geographic position, this issue necessitates a careful examination. In this respect, the Thracian Maneuvers before World War II In this respect, the Thracian Maneuvers, which took place before World War II, were carried out for the reasons mentioned above and served as a test of the Turkish Army's operational capabilities. Although careful rhetoric was chosen to avoid any public concern, it was observed that the Turkish press made different headlines on this issue. In the early years of the Republic, Turkey conducted many maneuvers to test the military power of its army. Especially in the early 1930s, these exercises were conducted with the knowledge of President Gazi Mustafa Kemal Atatürk. Since there was no significant threat of war during that period, the preparatory exercises were carried out with a short-term perspective. However, Italy's attack on Abyssinia in 1936 and the broader military buildup in Europe especially by Germany-raised concerns that a major war might break out. The military preparations that started in the Balkan geography revealed developments that could cause a security crisis in western Turkey. Therefore, the Ankara Government decided to reinforce critical regions and to take necessary measures against a war that might spread. Entering a comprehensive phase of preparation for both internal and external security, the Turkish Government implemented a series of official economic, political and military measures. The Thracian Maneuvers constitute the military dimension of these efforts. In particular, Turkey tried to take the necessary precautions to eliminate the threats that could emerge from Europe, spread through the Balkans, and eventually reach its own borders.

As a result, with the organization of the "Thracian Maneuvers" in the summer of 1939, which was a critical period, Turkey not only tried to complete its military preparations but also seized the opportunity to assess its own operational capabilities. After the establishment of the Turkish state, these activities, which were carried out occasionally under Atatürk's orders began to be conducted on a more regular basis. However it is evident that the true significance of this exercise, conducted on the eve of World War II. when alliances were solidifying and geopolitical tensions were escalating was to serve as preparation for a possible war.

Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevveri: Doktor Milaşlı İsmail Hakkı'nın Bilimsel Mirası II: Dil Bilimi Yazıları, Ebubekir Eraslan (Ed.), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları, Muğla, 2024, 109 Sayfa. (Isbn: 978.605.4397-95-2).

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde bilim, dil ve din alanlarındaki değişim ve dönüşümlere katkı sağlayan Milaşlı İsmail Hakkı, Türk bilim tarihinde kalıcı miras bırakmış münevverlerdendir. 1873 yılında Milas'ta doğan Milaşlı İsmail Hakkı, 5 Temmuz 1927 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Ölümüne verem hastalığının yol açtığı bilinmektedir.

Esas mesleği hekimlik olan ve halk sağlığı bilincini artırmaya yönelik yazılar yazan Milaşlı İsmail Hakkı; salgın hastalıklar hususunda ihtisaslaşmış, bağımlılıklarla mücadeleyi destekleyerek Yeşilay'ın kurucuları arasında yer almıştır. Ayrıca Milaşlı İsmail Hakkı; Osmanlı'nın modernleşme sürecinde bilimin ve dinin birbirine zıt olmadığını, aksine bilimsel ilerlemenin doğru anlaşılan bir dinî bakış açısıyla desteklenmesi gerektiğini savunmuştur.

Dil bilimi ve alfabe reformu konusundaki görüşleriyle Türk dili tarihinde Arap harflerinde bir ıslah yapılmasının zorunluluğunu dile getirmiştir. Çağrısı, 1914 yılında kısa süreli de olsa yanıt bulmuştur. Milaşlı İsmail Hakkı'nın Osmanlı'nın son döneminde yaptığı dil çalışmaları ve 1928'de gerçekleşen harf inkılabı öncesinde sunduğu öneriler Cumhuriyet dönemindeki dil politikalarına etki etmiştir.

Tanıtım yazısına konu olan *Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevveri: Doktor Milaşlı İsmail Hakkı'nın Bilimsel Mirası II: Dil Bilimi Yazıları, Milaşlı İsmail Hakkı* kitabı, Ebubekir Eraslan'ın editörlüğünde ve Ebubekir Eraslan, Nazlı Demirtaş, Nazlı Çiftci, Leyla İsayeva Özgan, Şükrü Olcay, Fatoş Öksüzaşıkı, Ayşegül Karaca, Nusret Gedik ve Ercan Şen'in yazarlığında hazırlanarak 2024 yılında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları arasında TÜBİTAK-3005 projesinin akademik çıktısı olarak neşredilmiştir.

Milashlı İsmail Hakkı'nın Osmanlı Türkçesi, harf reformu ve dilin eğitimdeki rolü üzerine kitapları; farklı dergi ve gazetelerde yayımlanmış makaleleri, konferans, miting metinleri ve mektupları *Dil Bilimi* yazılarının içeriğini oluşturmaktadır.

Kitap; içindekiler, ön söz ve iki ana kısımdan oluşmaktadır. I. kısım, Dil Bilimi başlığını taşımakta olup üç kitap (*Tamim-i Maarif ve Islah-ı Huruf, Yeni Yazı ve Elifbası, Latin Hurufu Mu Kendi Harflerimizi Islah Mı?*), on bir makale (*Etibbaya Terakkiyat-ı Tıbbiyyeyi Takip ve Yeni Asar-ı Fenniyeyi Mütalaa Etmenin Derece-i Lüzumu, İfade-i Mahsusa, Tasvir-i Efkâr ve*



Elifbamız, Yeni Yazı, Yeni Yazı Hakkında Vârid Olmuştur, Islah-ı Huruf Meselesi, Islah-ı Huruf Her Şeyden Mühim ve Akdem, Yeni Yazının El Yazısında Da Bitişmemesi Büyük Meziyettir, Başka Milletler Ne İçin Terakki Ediyorlar Biz Ne İçin Edemiyoruz?, Milletlerin Terakkisinde Elifbanın Hissesi, Huruf-ı Munfasıla Numunesi ve Menafî Hakkında Birkaç Söz), iki konferans/miting metni (*Islah-ı Huruf Cemiyeti Kürsü Konuşması, Geçen Nüşadan Doktor Milaşlı Hakkı Bey'in Beyanatından Mabad*) ve bir mektuptan (*Alfabe Hakkında Bir Layiha*) müteşekkildir.

Eserin II. kısmı, Diğer Konular başlığı altındadır ve ahlak ile ilgili yedi makale (*Ahlak Bahsi Büyük Millet Meclisi'nde Fuhşun Meni Hakkında Musib Tedbirler Düşünülmesi Münasebetiyle, Maarifçilerimize: Aklî Salah Bizde İlm-i Terbiye-i Eftal Niçin Olamıyor?, Ahlak Vazifeleri I, Ahlak Vazifeleri II, Ahlak Vazifeleri III, Ahlak Vazifeleri IV, Ahlak Vazifeleri V*), bir risale (*Milletimizin Saadeti için Düşündüklerim ve Mebus Olsam Çalışacaklarım*), tarihle ilgili iki makale (*Hâlâ Eski Yanlış Yollara Gidiyoruz, Hukukumuzu Muhafaza için Nasıl Çalışmalıyız?*), bir konferans metni (*Türk Ocağı Konferansları: Milliyet ve Terbiye*) ve meşhur Sultanahmet Mitingi'nde yapmış olduğu bir konuşmanın iki ayrı gazetede yayımlanmış birbirine pek az benzeyen metinlerini (*Ayasofya'daki Muazzam Miting, Doktor'un Nutku, Milaşlı İsmail Hakkı Bey'in Mevizası*) içermektedir.

Eser, kronolojik olarak Milaşlı İsmail Hakkı'nın huruf-ı munfasıla fikrinin tanıtımını ve propagandasını yapmak üzere kaleme aldığı kitap/risale ve gazete/dergi yazılarıyla devam ederken II. kısımda onun ahlak, tarih gibi konulardaki fikirlerini içeren ilgili külliyata sahiptir.

Kitapta; Milaşlı İsmail Hakkı'nın dil bilimi, dil ve eğitim tarihi, Türk modernleşmesi ve toplumsal meseleler üzerine kaleme aldığı yazılar, dönemin imla geleneğine uyularak Osmanlı Türkçesinden Latin harflerine aktarılıp yeniden düzenlenerek okuyucuların açık erişimine sunulmuştur. Ayrıca her bir metin, günümüz okuyucusu için anlaşılır hâle getirilmek istendiğinden ilgili yerlerde dipnotlarla desteklenmiştir. Bu da eserin hem kullanım hem de bilimsel değerini artırmaktadır.

Dil Bilimi Yazıları kitabı, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yaşanan dil reformu tartışmalarına ışık tutan önemli bir akademik değere sahiptir. Bu kitap sayesinde, Harf Devrimi'nden önce Osmanlı aydınlarının hangi meseleleri tartıştığı, bu meselelere dair ne tür argümanlar geliştirdiği ve Cumhuriyet dönemi dil inkılâbına nasıl bir zemin hazırlandığı daha iyi anlaşılabilir.

Ayrıca Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde dil bilimi alanındaki dönüşümü incelemek isteyen araştırmacılar, Milaşlı İsmail Hakkı'nın eserlerinde dönemin ruhuna ve diline bakışı yakından gözlemleyebileceklerdir. Böylelikle ilgililere; XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında alfabe değişikliği, dil sadeleşmesi ve eğitimde dilin önemi gibi konular etrafında gelişen fikir tartışmalarını birincil kaynaklar üzerinden takip etme imkânı sunulacaktır.

Milashlı İsmail Hakkı'nın kaleme aldığı metinlerin *Dil Bilimi Yazıları* 'nda bir araya getirilmesi; bu metinlerin enine boyuna incelenmesini mümkün kılacağından dil politikalarının toplumsal ve

entelektüel zeminde nasıl şekillendiğini anlamak isteyenler için kapsamlı bir başvuru kaynağı özelliğindedir. Dağınık hâlde dergilerde, gazetelerde veya arşivlerde kalmış makale, konferans, miting metni ve belgelerin bu kitapta toplanması; araştırmacılar için büyük bir kolaylık ve kazançtır. Bu çalışma, Türk dilinin evrimi ve alfabe reformu konusunda hem tarihî bir tanıklık sunan hem de akademik çalışmalara yön verebilecek nitelikte bir çalışmadır.

İlerleyen süreçte, Milaslı İsmail Hakkı'nın külliyyatına ait yeni eserlerin bulunmasıyla birlikte bu kitabın içeriğinin daha da zenginleşmesi ve benzer çalışmaların diğer Türk-İslam şairleri, yazarları ve düşünürlerini de içine alacak şekilde genişletilmesi ümit edilmektedir.

Burak ENES* 

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye, burakenes@marun.edu.tr; ORCID: 0009-0006-7697-3732